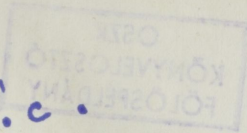

8/2135

g/j.c.

BUDAPESTI SZEMLE.

43

SZERKESZTI ÉS KIADJA

CSENGERY ANTAL.

NEGYEDIK KÖTET.

PEST 1858.

HERZ JÁNOS NYOMDÁJÁBAN

OSZK
KÖNYVELOSTÓ
FŐLÖSPÉLDÁNY

8/2132

BUDAPESTI SZEMLE

~~OK~~

MEGJELENÉS

OSZK KÖNYVELOSTÓ

MEGJELENÉS

~~OK~~

OSZK KÖNYVELOSTÓ
FŐLÖSPÉLDÁNY

MEGJELENÉS

OSZK

ERDÉLY IRODALOMTÖRTÉNETE

KÜLÖNÖS TEKINTETTEL

TÖRTÉNETI IRODALMÁRA.

Harmadik fejezet.*)

A XVI-ik század utolsó éveinek nyomorai ismétlődtek a XVII-ik elején. Zsigmond lemondásai, a prágai biztosok foglalási törekvései, Rádul és Mihály ellenséges beavatkozásai leginkább fosztogatás kedvéért, s mind ezek ellenében a pártmozgalmak által felállított ellenfejedelmek sikertelen küzdelmei és bukásuk oly anarchicus állapotot idéztek elő, mely nem csak a mult eredményeit tette semmivé, hanem minden kilátást egy jobb jövőre elzárni látszott. Kül segítség sehol sem mutatkozott, bel törekvések a felszabadulásra lehetlenné voltak téve. Zsigmond az érdekében rendezett fölkeléseket könnyelműsége által meghiusítván, pártja és nemzete bizalmát végkép elveszté. Goroszlónál és Brassónál annyi áldozat esett el, Borbély visszavonulása és halála annyira megrettenté a kedélyeket, hogy lehetlenné tetszett Basta bekeblézési művét megingatni. Aztán az erkölcsi erőn kívül a politikai is tönkre volt téve. A mely helyeket a bolonok és hajduk megkíméltek, megadóztatta az éhség, a ragály és duló hadak

*) Az első és második fejezetet lásd a III-ik kötet 140 s köv. lapjain. — Szerk.

egész helységeket tettek néptelenné, s a lakosok ezeknek romjaikból erdőbe menekültek, hol gyökerekkel, stb táplálkoztak. Végre annyi inség zárpontjául Basta az 1603-iki dévai országgyűlésen a meghódított tartomány alkotmányát egyetlen tollvonással eltörle... Quis ergo — mond Lupinus mély hazafiai érzéssel írott historiai följegyzéseiben — non cum Propheta exclamat? Misericordia Dei quod non consumti sumus.

Az érintett bajokhoz vallásos üldözés járult. Nem akarjuk itt fölújítani a vallásos versengések ama napjainak emlékeit. Tudjuk a történeteket, melyeket az utókor szenvedélytelenségével, oly tárgyilagos hűséggel ad elő Szalaynk. Csak néhány fő pontra szorítkozunk; tényekre, melyek szoros összefüggésben állanak irodalomtörténeti vázlatunkkal.

A jezsuiták Kolosvárt 1603-ban a négy hóval az előtt elfoglalt tanintézeteket visszanyerék.... sőt többet, az unitariusok székesegyházát is, míg a királybíró Tótházi Mihály Déván lefejeztetett. A bécsi béke után azonban a piaci székesegyház s az óvári iskola visszavétették a jezsuitáktól, mely tényt kevesebb mint két év múlva (1707 jun. 10) a szerzetnek országgyűlés általi kitiltása követte. Nem értek egyet Pázmánnal, ki*) ebben csak visszatorlást lát, még ha föltétlen hitelt adnék is állításának, hogy az akkor fejedelemmé választott Rákóczy okiratilag kijelenté, hogy azok kitiltása a rendek kisebbségben maradásának következménye. A rendekkel politikai szerepléseikre való visszaemlékezés iratta: „mostan is Nagyságod birodalmából minden helyekről kimenjenek, és soha ez az szerzet többé ez országba be ne vétessék.“

De szószerint a rendelet végrehajtva nem volt. Ezután is lappangtak egyes jezsuiták egyes főuraknál, várva alkalmas időt, mely befolyásuknak újabb tért nyisson. Ez sok időn keresztül nem jött el, sőt az utolsó Báthory alatt maga a catholicismus ellen kezdetett támadás. A Kornisok, Kendi és többek összeesküvése a nöcsábitó fejedelem ellen, s a merénynök a kivitel perczében dugába dölése, adott erre a besztercei (1610. marc. 25) országgyűlésnek alkalmat. Tudomására jött az országgyűlésnek, hogy „a pápás papok — mondja az illető czikk — ez mostani

*) Kalauza 269 l. közli ez oklevélt Szegedy Dec. és Vitae R. Hung. 386 l.

ő felsége ellen való praktikába is ők is misceálták magokat,“ megtilták tehát, hogy püspökök ne legyen, meghagyák nekik, hogy az elvett templomokat visszaadják s tartózkodásuk több helyen megszorított. A fejdelem ily értelmű intézkedéseinek, a szászok elleni kegyetlenkedésének s ezekkel kapcsolatos terveinek meggyilkoltatása véget vetett. Utódja, Bethlen, első kibocsátványában helyre állítá a szabad vallásgyakorlatot ¹⁾, a jezsuitáknak (1615) megengedte a bejöhetést az országba (Monostor, Szászfenes, Bács és Jegenye helységekbe) csak rendi öltönyeik hordozásától tiltá el őket ²⁾ sőt 1625-ben egy Káransebesre települő missiot e szabály alól is fölmente ³⁾.

A catholicusok tanügyét Erdélyben, ha nem is egészen az atyák kezelték, de mindenesetre ők vezették. Csökkenése e szerzet viszontagságaival összefügg. Az 1607-iki határozatok után e szerzet nagy részben a székely földi barátklasztromokba menekült, ezen kívül egyes főurak egyes papokat tartottak magoknál. Csak midőn 1615-ben a jezsuiták bejöhetése megengedettetett s a kolosmonostori zárdát kezökhez kapták, nyitották ki az addig bezárt iskolát, hova a cath. szülők tömegestől vitték fiaikat növelés és tanítás végett ⁴⁾

A reformált vallás ez idők folytán Erdélyben uralkodóvá lett. A fő urak nagyrésze azt követte, püspöke nagy befolyásu személy volt a tanácsban s a fejdelem udvari papja eszéhez, tehetőségéhez képest nem volt elzárva a politikai szerepléstől. Kétségtelenül sokat tett erre a következő fejedelmek vallásossága, bőkezűsége, melylyel az egyház és nevelés ügyét előmozdíták, mely a reformáltaknál virágzó tanügyet hozott létre, s mely Bethlen Gábort rábirta, hogy a ref. lelkészeket s ezeknek utódait nemzeti kiváltságokkal ruházza fel. Báthory Gábor az 1608-iki or-

¹⁾ Vass József a kolosvári cath. Gymnasium VI ik Programmjában közli az oklevél illető szavait Szegedi Decr. et Vitae 392 l, után fordítva.

²⁾ A károlyfehérvári első Programm.

³⁾ Grof Kemény a Kurz Magazinjában I. 352, a Historiái Collegiorum etc.-ből vett közleménye.

⁴⁾ Schuler úr azt írja (l. 9.) hogy Bethlen Gábor 1615-ben visszaadta a jezsuitáknak kolosvári és fehérvári iskoláikat. Nem áll! Hogy a jezsuitáknak fehérvári monostorából építette Bethlen tanodáját, ezt Benkő (Spec. Transs. kézirat l. k. II. §. 28) világosan mondja; a kolosvári (az óvári) tanoda pedig 1693 ban adatott vissza.

szágygyülés által felhatalmaztatott, a reformáltaknak Kolosvárt templomot ajándékozni, mely czélra ő az óvári (1600-ban lerombolt) templomot jelölte ki; a mellé épített iskola továbbra is az unitariusoké maradván. A templom jó karba helyezését újabb adományozások, s az iskola fölelevenítése követték Báthory és Bethlen részéről: az első 1610-ben az egyház és iskola számára a városi dézma felét, az egész harminczadot, Bethlen pedig ezeknek koronkénti szaporítása s megerősítése után, 1922-ben, a belső farkas utczei templomot és iskolahelyet, mely 1603-ban, mint a jezsuiták birtoka leromboltatott, engedé át a reformáltaknak. A majus 1-ei országgyűlési végzés kiköti, hogy azon a helyen „akademiának erigálása legyen“¹⁾, tehát az ottani iskola nagyobb tanintézetté emeltessék.

E tervet Bethlen nem ott vitte ki. Ugyanazon országos végzés eléggé határozottan mondja: „hazánk gyakorta és véletlenül oly motusokat szenved, hogy a miatt nem csak az akademia, hanem egyéb helyek és állapotok is megháborodhatnak, kellett oly közönséges és illendő helyről gondoskodnunk, a ki mind securitással mind állapottal, helylyel arra alkalmas lehessen.“ Talán épen ezen indok, mely Kolosvárt jelölte ki, birta rá a fejedelmet, hogy azt Gyulafehérvárt hajtsa végre. Ez volt a fejedelmi székhely s gyűlhelye az aristocratiának. Aztán itt is volt már a kolosvárihoz hasonló iskola, mely 1580-ig az unitatusoké, de azóta a reformáltaké, s melynek azon időben tanítója, a kassai születésű Dávid Zsigmond, mint író is kitüntette magát. A nagy fejedelem alatt az iskola emelkedni kezdett. 1621-ben „a német költészet atyja“ a sziléziai születésű Bobersfeldi Opitz Márton, s ennek távozása után a később püspökké lett Tsulai voltak tanárai. Itt e helyen czélszerűbbnek tartá a fejedelem az „akademia erigálását“, s ennek kezdeteül fel is állita egy tanintézetet²⁾. A terv nagyobb mérvben kivitele élete végnapjaira ma-

¹⁾ Descript. Civ. Claudiop. kézirat. kolosvári Phönix Kenderessi Ferencztől s gróf Keménynek erre tett jegyzései Tudományos Gyűjtemény 1829. VII. Szilágyi Ferencz a kolosvári ref. ekklesia Történetei.

²⁾ Schuler ur hibásan állítja, hogy a rendek 1622-ben az akademia helyeül Kolosvárt vagy Fehérvárt tűzték ki. Az országgyűlési végzés csak Kolosvárt említi. A mit Bethlen tett, önhatalmulag tette s csak midőn az Approbata elkészült, módosíták a végzést „akár itt. akár ott, akár mind a két helyre“ (Appr. I. X. 2.)

radt. Azon évben, mikor halálát gyászolta Erdély, — 1629-ben meghívta Németországból Alstäd, Bisterfeld és Piscator tanárokat, „igen nevezetes és tudós embereket, kik oda fel is ritkák és kedvesek valának“¹⁾, meghívta Molnár Albertet, kinek számára a sors oly tragicus végnapokat tartott fen.

A végzet nem akarta, hogy ez ünnepezt férfiak benne Moeenasukat üdvözöljék. Megérkezésök előtt meghalt. De az intézetet virágzó állapotban hagyta hátra s az „imperium“-beli tudósok valóban el is foglalák székhelyöket benne, hol ezer tallér évi fizetéssel valának dotálva, s hol kívülök még 3 collaborator foglalkozott az egyenruhás papjelöltek képezésével. Különben sem feledkezett meg arról. Azonkívül, hogy számos növendékét a külföldi egyetemekre küldé s könyvtárát gazdagítá, jövedelmei szaporítására s alumnumokra öt egész falut, több rész jószágot, másnemű jövedelmeket, 74 ezer (német) tallért és 9 ezer tallér értékű pénzgyűjteményt adott át még életében, míg végrendeletileg is gazdagítá²⁾ husz ezer forinttal s az általa megkezdett épületnek bevégzésére hat ezer firtal³⁾. Hány ember van korunkban is, kinek a tanulhatás módját e példátlan bőkezűség adta meg.

Halálával az akademia ügye Erdélyben végkép megbukott: s e célra irodalmi törekvéseknél egyebeket alig tudnánk felmutatni. A gyulafehérvári intézet maradt akadémiai gymnasium s később lett belőle ugynevezett főiskola.

A három birodalmi tudós, még öreg Rákóczy alatt, biztosítá az intézet virágzását. Bisterfeld János Henrik született Nassauban s Heidelbergből Erdélybe jöven, itt a theológiát s világbölcséséget tanítá. A nép a necromantia tanárának nevezte a számtanban és bűvészetben jártas tudóst, s élete végén a Faust sorsára juttatá: széttépték az ördögök (megh. 1655-ben.) Számos munkái

¹⁾ Kemény Önéletírása. Kiadta Szalay 36 l.

²⁾ L. Uj Magyar Muzeum 1856. I. k. 246., hol a szászvárosi egyezkedés folytán meg van czáfolva, mintha Bethlen a 20 ezer firtot iskola építésére hagyta volna. Ez egyezkedésben I. Rákóczy György kötelezi magát, hogy mind a 20,000-et kifizeti a püspöknek, mind az iskola építésre hagyott összeget arra fordítja.

³⁾ Bethlen István levele az erdélyi főurakhoz. A Muzeum idézett füzeté 239. l. Hogy Benkő e részben tévedett nem csoda, mert ez oklevelek akkor még lappangottak: de Schuler ur ismerhette volna azokat.

közt növendékek számára egy philosophia, s egy más, „a tiszta latinság veleje“ (a Vendelin munkája nyomán) találtatik. Bisterfeld ipja Alstäd János 21 éven át volt gyulafehérvári tanár. Ő is nassaui születesü, s midőn uj hónapba jött, híre intézetébe külföldről is csalt hallgatókat. Terjedelmes levelezést folytatott kül és belföldön, s tudományos munkát oly nagy számmal (több mint 60-at) hagyott hátra, mint kortársai közül alig valaki. Épen e fárasztó munkásság okozta halálát is, mely a még életerős férfinak félszázados életpálya után adta meg a nyugalmat. Theologiai és philosophiai munkáin kívül egy latin szótárt és nyelvtant s egy héber és chaldeus nyelvtant nyomatott az ifjuság használatára. Végre Piscator 1645 ben hagyta el Erdélyt s tért vissza Németországba.

De midőn ők többé nem valának, s midőn a Bisterfeld helyett megválasztott Basirius is visszatért s Csere Kolosvárt tanított, II. Rákóczy György uralkodása vége felé az intézet hanyatlani kezdett, s ujjabb emelkedéséig erős megpróbáltatásokon ment át. Azonban a fejedelmi példa Erdélyben a legjótékonyabbnak bizonyult: a főurak az országban jószágaikon mindenféle iskolákat állítottak fel s azok bőkezűségéből a mesterek és lelkészek buzgalma folytán a népnevelés oly korszerű eszme volt, mint akár korunkban.

A Bethlentől elejtett kolosvári tanügyet utódai karolták föl. Özvegye, Brandenburgi Katalin, Erdélyi István tordai és Cserényi Farkas belsőszolnoki főispánok által külföldi tanítókat hivatott meg s adományleveleit megerősíté. Az óvári ref. egyház már 1629. máj. 14-kén átadatott a kolosvári reformált vallásu de magyarul nem tudó szászoknak¹⁾. Midőn azonban a Bethlentől nyert s romladozott farkasutczai épület elégtelennek mutatkozott, az 1638. apr. 3-diki fehérvári országgyűlés a templom renoválását s iskola és paplak építését rendelte el. A végrehajtást öreg Rákóczy György eszközölte. Ő a templomot „nagy szép vesszős faragott kövekre megboltoztatta“ kurlandi mesterek által s 1647-ben fölszentelte²⁾; az iskolát fölépíttette s annak elidegenített javait visszaszerezte: ugyanazon vallásos buzgalom, mely a fejedelem tetteit vezérlé, s

¹⁾ Descript. Civ. Claud. kézirat.

²⁾ Szalárdi 227. l.

mely őt a tordai, dézsi, fogarasi egyházak építésére birta. Mindazáltal a kolosvári iskola felsőbb tanintézetéé még ez ideig sem növelte ki magát. Rendesen egy, néha két vagy három tanító vezette, kik között irodalmilag ismertek is vannak: Bihari György, ki Bethlen első neje Károli Zsuzsánna temetésére verseket írt, s Bártai György és Poresalmi András. Csak midőn az elitélt és kegyelmet nyert s tudományával korát és a német philosophiát túlszárnyaló Apáczai vette kezébe vezetését, lett azzá, a mivé lennie rendeltetve volt: collegiummá.

Kevésbé kedvező volt ez időszak a szászok tanügyének, mely ez alatt mondhatni lételéért küzdött. A brassai gymnasium könyvtárát Weiss Mihály, a Báthory elleni küzdelemben elhiresült bíró, a Sixtinus féle könyvgyűjteménnyel gazdagítá ugyan, mely által ez intézet e részben is versenyezhetett a szebenivel, de más tekintetben csakhamar alászállt. Midőn az utolsó Báthory Brassót megtámadta s végelpusztitással fenyegette, a küzdelemben a tanulók is részt vettek. Nehányan Feketehalom (Zeiden) átadásánál jelenvoltak s ott lelék halálukat; 39-en Földvárnál (a Barczaságban Marienburg), egy halmon, az 1612. oct. 16-ki csatában hullottak el. Csak lassan emelkedhetett az érintett gymnasium Abelius, Fuchs Márk és Vermes Mátyás alatt, ki a gymnasium százados ünnepét először tartotta meg, stb. A szebeni intézetet még jobban sújtá a Báthory-korszak; mert ez alatt meg volt szünve ¹⁾ s tanítója Hasler Endre 1614-ben sebje következtében meghalt. Utódai Oltard, Pancratius és mások emelkedéséről gondoskodtak utóbb. De mind e mellett új intézetek is támadtak: a medgyesi és besztercei közép iskolák, míg a segesvári megújított. A szász-sebesi ellenben, hova II. János király Ramus Pétert a philosophiai tanszékre meghívta ²⁾ már ekkor hanyatlásnak indult. A szászok vallásszabadsága ez időtt sem volt fenyegetve. Egyházaik emelkedtek, s papjaik sok buzgalommal teljesíték a nemzetre nézve szomorú napokban is kötelességeiket azon befolyás folytán, melyet népok felett nyertek. S midőn Báthory Zsigmond ezeknek kiváltságait csorbítani akarta, superinten-

¹⁾ Mint Schuler ur mondja, kinek mint helybelinek erre nézve biztos adatai lehetnek.

²⁾ Horányi Nova Memoria I. 465. Boissard után állítja.

densök Ungler férfiás beszéde elfordítá fejökröl a véaszt. Ungler utóda, Schiffbaumer a medgyesi zsinaton eltíltá az ujítáásokat, s határt szabott az azon időben nagyon is divatos szószéki polemikáknak, eltíltva a többi felekezetek ócsárlását ¹⁾.

Az egység-hívók vallása hatalma hanyatlásával híveit is naponkint kevesedni látta. A század elején Kolosvárt magánháznál tartá istenítiszteletét, s iskolái sem virágoztak annyira, mint mikor Dávid Ferencz vezette volt azokat. Egyes falvakban a reformáltakkal közös egyházakban tarták isteni tiszteleteiket s papjaik is vegyesen voltak. 1622-ben e helységek közül 62 székelyföldi a ref. vallásra tért át, azon vizsgálat következtében, melyet Bethlen Gábor az „orthodoxus“ püspök Keserüi Dayka János indítására rendelt el, kitudandó, hogy a reform. egyházak közül melyiknek van egység-hívó lelkésze, s midőn ezek elmozdításával helyöket reformáltakkal tölté be. E körülményt leginkább az akkori superint., Radecz Bálint, magyar nyelvben járatlanságának tulajdonítván az egység-hívók, 1632 ben határozattá lett, hogy jövőben csak magyar ajkú lehet unit. püspök. De nem sokára öreg Rákóczy György uralkodása alatt a püspökválasztásban a szász és lengyel egyfelöl, a magyar egyházak másfelöl meghasonlának, az elsők Ráv Mátyást az utóbbiak Beke Dánielt éltetvén. Toldalagi János főúr felszólalása következtében s a rendek és a fejedelem eszközlésére a deézsi complanatio véget vetett ugyan a viszálynak, de nem minden csonkítása nélkül az egyházi tekintélynek.

E complanatióban nem foglaltatott be a zsidóóknak annyiszor eltíltott felekezete. A szombatosok, — mint másként hívták őket — szerették magokat a martyrnak tekintett Dávid Ferenczcel hozni kapcsolatba, ama férfival, ki az ujítás terén megindúlva, többé határt tartani nem tudott. De ha Dávid részéről Krisztus istenségének tagadása adta is meg az első lökést, nem ő volt e vallás alapítója. 1588 táján Eösy András Szent Erzsébeten „addig olvasta a bibliát, hogy szépen kitalálta belöle a szombatos vallást, és nagy sokakat elhíttetett vala a szentírásnak világos locusait mutogatván a nagy együgyü községeknek ²⁾.“ Különösen

¹⁾ Quartalschrift II. 11—14.

²⁾ Nagy-Szabó szavai (Erd. Tört. Adatok I. 35 l.), kinek magának is családja szombatos volt, s ki, mint csaknem egykorú, teljesen hiteelt érdemel. Dávid nem szervezhette e vallást, hamarabb megbu-

a székelység közt terjedett az el leginkább és épen az unit. egyház kebelében, s „nagy darab tartományok oltalmazták vala,“ mind a mellett hogy az országgyűlési végzések az ujitásokat szigorún tilták ¹⁾, sőt 1600-ban Mihály vajda rendeletére Marosvásárhelyt — egyik fő fészkekben — Eösy András könyveit pelen-gér alatt megégették.

Fél rendszabály, irásba tett, de végre nem hajtott tilalom soha sem gátolja valamely hit terjedését. Aztán vallási türelmetlenség nem is divatozott Erdélyben. Eleinte az országgyűlések elégnék vélték általán csak tilalmazni a vallásos ujitást, később az utolsó Báthory 1610-ben már névleg megemlité s tiltá a zsidóságot, míg Bethlen keményebb hangon szólt. „Az Isten igaz hitének védelmezésére s rettentő boszújának elkerülésére“ tarták szükségesnek a titkos felekezetek kiirtását, s felhatalmazák a fejedelmet előbb a meg nem térők büntetésére (1618). Ugyanezen évben az erdő szentgyörgyi zsinaton magok az egység-hívők is fölléptek ellenök s kizárták őket kebelökből. Négy év mulva a rendek szigorú itéleteket enyhíték, a fejedelmet csak törvényen marasztásokra ²⁾ hatalmazva fel (1622). E kiméletet aligha nem az ország koraltnokának, Péchy Simonnak köszönheték.

Péchy, eredetere nézve cseh, fia egy pécsi szács mesternek, mint gyermek Kolosvárt települt le. Onnan a szenterzsébeti unit. iskolába ment tanítónak, de kitünő tehetségei általános figyelmet ébresztvén, egyes jóltevők lehetővé tették neki külső egyetemek látogatását. Mint ismeretdús férfi tért vissza, jártas a két classicus és öt keleti nyelvben, megáldva tekintélyes külsővel, kellemes modorral, s teljesen alkalmasan államférfiúi szolgálatra. Már Bocskai titoknokává tette, s mint ilyen a főrangu Kornis Farkas leányát, Juditot nyerte nőül. Tekintélyével vagyona is nőtt s Bethlen alatt 70 falunak volt tulajdonosa. Ő maga a szombatosok felekezetéhez ragaszkodott, mint látszik, gyermeksége óta,

kott, mintsem azt tehette volna, s nyomdokain haladt Eösy. Mert hogy „a nagy martyr“ után „sokan a dologban előbb menének“, azt Gelei Katona is mondja a „Titkok titkában.“

¹⁾ Pl. épen az 1588-beli (kéziratban birtokomban) „Innovatio pedig ne engedessék sub poena ante hac edita“ (fő és jószágvesztés).

²⁾ Lugossy „Egy szombatos énekes könyvről“ című gyönyörű értekezésében idézi e végzéseket. Uj Magyar Muzeum 1851. II. k. CX. l.

s lelkének egész erejével, legyőzhetetlen vallásos ábrándozással éneklé :

Rólunk nem rázzuk le szent szombatod nevét,
Szombatosok leszünk, mert sátán erejét
Elálljuk, nagy mérgét,
Tűréssel meggyőzzük sok kegyetlenségét.

Hihetőleg Németországban ismerkedett meg a chrypto-socinianusok sectájával, s Erdélyben a szombatosokkal csatlakozott. Maradt fen Wittembergi Avitusnak egy hozzá írott levele, mely mindkettőjük mestereül Seidel-t, a Socinusok kortársát említi. Miként ez, ők is a tiz parancsolatot vallják vallásuk alapelvének, de a Messiás várását s a zsidó szertartásokat elvetik, s midőn akkép csak egyedül az észszerűt fogadják el, a korlátnok Dávid és Eösynél egy lépéssel tovább ment.

Ily felekezet létezését csak dogmájok titkolása s fejük, a hatalmas udvaronc tekintélye biztosíthatá. A törvények ellenére nem üldöztettek, csak megtérítésök rendeltetett s*legfőlebb egyes átalkodottabbak íteltettek el ¹⁾, s elnézték, hogy midőn a püspökök sürgetése s az országos végzések ellenök föllépést szükségelttek, azok magokat egység hívőknek vallák. E türelem akkor sem csökkent, midőn Péchy sikasztásai s árulása (Fridrik cseh király — mint állíták — ennek következtében győzetett le) Bethlen haragját fejére vonák s ő „honestá custodiában — mint Kemény mondja ²⁾ fogva tartatott Kővárban.“ Innen kezességre szabadon bocsáttatott. sőt Rákóczy uralkodása kezdetén nevével viszont a főurak közt találkozunk.

Mindez nem tartott sokáig. A zsidózók napjai meg valának számlálva. Elkövetkezett azon idő, melyről Péchy zsoldárfordításában mondja :

Tömlöczbe, mély sötétbe,
Engemet taszítál,
Halálos foglyok helyén
Mély fenékbe tartál.

Az 1635-iki országgyűlés megújítá a zsidózók elleni törvé-

¹⁾ Így Kolosvárt 1632. júl. 15-én négyen. L. Kurz Magazin II. 422. a szerkesztői jegyzetet.

²⁾ Önéletírása. Kiadta Szalay 408 l. hol árulásai is fel vannak hozva. Korábban Szamosujvárt volt fogva. L. Gr. Mikó III. k. 350 l.

nyeket s midőn az unit. püspökválasztás feletti versengés alkalmat nyújtott Rákóczynak a püspök Gelei Katona s udvari pap Medgyesi által folytonosan sürgetett bécelegyedésre s ennek folytán a deézsi *complanatio* véghez vitelére : az 1638-iki fehérvári gyűlés eltörölte e felekezetet s híveit megszentenciázta. „A mely önekik az üdvösséges megtérésre nagy jó alkalmatosság lön“ : mondja Gelei Katona a Titkok titka előszavában. Csakhogy ez sivar türelmetlenséggel lön végrehajtva s Erdély korábban alig látott vallásos üldözés tanúja lön. Rákóczynak a notázásra s Kassainak a jószágkobzásra tág mezeje nyilt. A gyűlés — szokatlanul — több hétig tartott s annak végeztével egy Toroczkai nevű „isten káromlásért“ — talán mert vallásos buzgalmát kelleténél hevesebb szavakkal nyilvánítá, — megköveztetett. Ezalatt a notázottak a deézsi pusztá egyházba zárattak, honnan, mihelyt számuk a százat felülhaladta, várakba hurczoltattak, úgy hogy a lánczot is alig győzték nekik készíteni, s mindaddig sánczmunkával foglalkodtaták, míg a bevett vallások valamelyikére át nem tértek. Sokan elhagyják „Izrael aklát“, de jószágait ezek sem nyerék vissza, annyival kevésbé azok, kik Dávid martyr koszorúját kiérdemlették. Utoljára Péchy nótáztatott, de két évi fogság után reformálttá lett. „Mivel immár vénségemre — írja nyilatkozatában — Isten kedvem ellenére is az igazságot velem megismertette, abban állhatatos, tökéletes és nem képmutató lések:“¹⁾ Tömerdek jószágai közül csak Szentersébetet nyerte vissza 72 ház jobbágygyal. A hol pályáját mint iskolatanító kezdte, itt vonta meg magát a megtört agg, hogy háborítatlanul foglalkodhassék az ó-szövetség magyarra tételével. A törvény ebben nem gátolhatta. A philosoph aggnak ez volt kárpótlás eltűnt hatalma, elvesztett vagyona s fényes nevének megbélyegzéséért.

Ily mozgalmas időből, midőn a theologia épen úgy érdekelte a fejdelmeket és főurakat, mint a hitfelekezetek lelkészeit, midőn „hallottál volna egész Erdélyben falun, városon, étel ital közt, estve reggel, éjjel nappal a praedikatoroktól a praedikáló szék-

¹⁾ Közölte Nagyajtai Kovács István. Nemzeti Társalkodó 1835. II. E felekezet azonban a székelyföldön napjainkig — természetesen titokban — fentartá magát a későbbi tilalmak s megújuló üldözések (pl. sértésekkel összezárás) daczára is.

ből sok disputatiót és módnélkül való kárpálódásokat“ élénk s tüzetesen fejtegetett vallás-irodalom nyomait tudjuk felmutatni. A reformált vallás mindkét hazában tekintélyre vergődött. Az egyikben nádorok, a másikban fejdelmek választattak hivei közül. A catholicismus hanyatlása tanügyök elárulását idézte elő. „A püspököknek nem voltak más iskolái¹⁾“ mond Szántó, csak nagyon hitványak, s ezek sem emelkedtek a humaniorakon felül.“ Ily időben lépett fel Pázmán Péter egy kis birtoku, de előkelő család sarjadéka, a jezsuiták növendéke. Reformált vallását²⁾. 13 éves korában változtatta s lelkének minden tehetségét, elragadó szónoklatának minden varázsát ama hit gyöngítésére fordította. Mint térítőt látjuk őt a főurak házáinál, a szószéken s íróttal kezében. Egy aklot és egy pásztort akart. S e célra semmi fáradságot nem tartott nehéznek³⁾, gyámolítva levén Ferdinand buzgalma által is. Szónoki pályáját külföldön kezdé. Egy fél tizeddel előzte meg irodalmi föllépését; mely kezdetben mindjárt polemia volt. (1603-ban. Felelet Magyarinak „Az ország romlása okairól“ czimű munkájára). A polemiákat azon időben (mindkét részről) türelmetlen heves hang jellemzi. A kitételeket soha sem válogatták s a „morgó“, „dühös“, „veszett“ stb. czimek osztogatásával épen nem fukarkodtak. Ez megszokott hang volt, durva és kiméletlen az igaz, de mindenkor és minden esetben a legerősebb meggyőződés tolmácsa. Ők az ellenfélt a térről leszorítani s teljesen leverni akarták. Hitvallásukat tudományuk paizsával védelmezték, a gorombaság mérges nyilait sebzésre használták. S ha e részben semmi tekintet sem fékezé őket, s polemiájuk gorombasága minden határon túlment, a mennyire ez csak a sajtó korlátait nem ismerő országban történhetik, de a felületesség és üresség vádja nem illetheti azokat. Ismeret nélkül senki sem lépett a küzdőterre, meggyőződés nélkül nem fogott tollat, s ezekben vélt jogot találni a kiméletlen hangra.

¹⁾ L. Szalay L. értekezését Szántó kézirati munkájáról a Pesti Naplóban.

²⁾ Pray Hierarchia I. 183 „tu vero, qui ex parentibus haereticis natus“ mond Pál azon levelében, melyben őt esztergomi érsekké erősíti.

³⁾ Kazy szerint több mint 50 főrangú családot térített meg. Ugyanez annalista írja (I. 262.), hogy Ferdinándnak — a már királynak — a prot. hivatalnokok elmozdítását ajánlá, mint hatalmas eszközt az erőszak nélküli térítésre.

E viták a hit felett többet tettek mintsem egyszerűen a könyvek számát szaporították volna. Általános elterjedésre levén számítva, magyar nyelven irattak. Pázmán Péter erőteljes prózája megérdemli, hogy tanulmányoztassék, sőt többet: követendő mintául szolgálhat. Ez a velős gyökeres magyar nyelv, ez az erős okoskodás, ez a mély logica volt az, mely őt álneveiben: „Jemici János, Sallai elárulá. Polemiáiban sok a csípős gúny s ez és a példabeszédek gyakori alkalmazása hatalmas fegyver volt kezében. E kettő ügyes és könnyű vegyületével ellenfelei okoskodásának gyakran egész lánczolatát, építményeiknek egész fellegvárát ledönté, legalább a nép előtt, mely mindent inkább megbocsát, mint az unalmasságot. S ez nagy előnyt nyújtott ellenfelei felett, kik nem bírták, mint ő, a dogma száraz tételeit kellemes modorban előadni, bár mennyi ismerettel és alapossággal állíták is ki különben. De éppen munkáinak ragyogó tulajdonai ösztönzék ellenfeleit is versenyzésre. Érezve előnyeit nyomába igyekeztek hágni, kerülték a pongyolaságot s azon voltak, hogy felületesség vagy éppen üresség által az ügyet ne koczkáztassák.

Pázmán első vitája Gyarmatival a szentek tisztelete felett kevésbé érdekel bennünket. Egy másik, Jemici név alatt folytatott, hasonlóan nem vág be Erdély irodalomtörténetébe. De szorosán ide tartozik levelezése Alvinczivel.

Alvinczi Péter született Nagy-Enyeden. Gondos növelteésben részesült s Nagy-Váradon végezvén tanulását, bejárta Olaszországot, Svájcot s a német földet. Tanári pályáját a lelkeszéssel cserélte fel, s mint ilyen Kassán írta és adta ki legjelesebb munkáit. Pázmánnak egyik legeszebb versenytársa, hatalmas szónok s éles tollu polemicus. Ennek lángeszét legyőzni nem tudta ugyan, s ez emberismerő útját sem sikerült ketté vágnia, de diadalát nehezíté s küzdelmével sok gondot adott neki. Gúnynyal nevezte ugyan ez éles tollú író „hangos szavu réti fülemülének, téjjel mézzel folyó beszédünék“¹⁾ de ha igazságos akart lenni önmagában megvallá, hogy a gúny fele való. Többször kelle „dignitasa“ czáfolatába ereszkedni s mindannyiszor a tudomány fegyverén kívül szükségesnek látta a satyra metsző kését is igénybe venni ellene.

1) Őt levele közöl a 3-ik elején.

1613-ban tehát azon évben, melyben Báthory Gábor fejedelmi székével életét veszti, egy tudakozó praedikátor (ref. lelkész) nevében öt állítólag kérdő, valóban czáfoló levél intéztetik Alvinczihez. A tudomány fegyverének ügyes felhasználása elárulta a munka írójául a már akkor tekintélyes névre szert tett Pázmán Pétert. Báthory Gáborhoz „az nyomorult Magyarországnak fényes csillagához“, a hajdu vitézek, lelkészek Foktúi Mátéval élükön némely ohajtásokat terjesztének fel. Ezekben a „bálványozó“ cím többször fordul elő. A praedikátor és egy catholicus ember disputatiót kezdenek e cím felett, mely utóbb öt különböző tárgyról öt levélre szaporodik. Természetes, hogy a tudakozó praedikátor szörnyű együgyű ember, ki nemcsak nagy megveréseket szenved, hanem hitében is megingattatik s kétségbeesésével e felett Alvinczyhez fordul: „hogy a miben megakad, annak igaz fejtegetését vezérének bölcs oktatásából vegye.“

Alvinczy nem maradt adós a felelettel. Csak hamar rendszeres czáfolatába ereszkedett az öt levélnek, kiadván Feleletét az egy tetetes (álnevű) neve vesztett Pápista embertől S(alvis) T(itulis) D(omini) P(etri) P(ázmán) küldött szines öt levélre, melyben épen oly éles, kiméretlen irmodort használ, mint a milyennel meg volt támadva. Pázmán, hogy Alvinczi „meg ne zabállanék a felelet tételből származott kevélységében, s hogy megismertesse, hogy nálók (t. i. hitfelekezetenél) is sóval sóznak“, már a következő évben (1614) kiadott egy munkát: „Az igazságnak győzedelme, melyet az Alvinczy Péter tükörében megmutatott Pázmán Péter“ Ezt 1619-ben¹⁾ új válasz követte, s midőn 1616-ban a kassai lelkész kinyomatta „Itinerarium Catholicum“-ját, a tollharcz megint kiütött, s a tinta megint akó számra folyt. E munka korában sok zajt csinált. Alaposabb tudományossággal volt dolgozva, mint az előbbi polemiák, s hathatósan védelmezé a tant, melynek zászlója alatt küzdött. Csak négy évvel később (1620) bocsátkozott Pázmán e munka czáfolatába „Rövid feleletében két kálvinista könyveeskére“, melyek közül egyik (a második) a kérdéses Itinerarium.

Az első válaszul szolgált e kérdésre: „miért nem felel-

¹⁾ Zwittinger Specimen 300 l.

nek a kálvinista praedikátorok a Kalauzra?„ „A hodoegus igazságra vezérlő Kalauz“ 1613-ban, tehát az öt levéllel egyszerre s hihetőleg még előtte látott világot. Pázmán munkái közt egyik legelterjedtebb s még Bod Péter¹⁾ tanúság tétele szerint is, a nagy tehetségű szerző „ékesen szólásának és elmés találmányainak vastag folyamatját kiöntötte az ellenkező vallásuk ellen.“ E páratlan dialecticával készült, s irány tekintetében classikus munkának írója térítgetései körül nagy segítséget tulajdonítanak. Még a külföld figyelme is rá fordult, s évtizedek mulva is ereszkedtek bonczolgatásába. Balduin Witttembergben, Posaházi közel félszázad mulva, Zvonarich és Nagy pedig röviddel megjelente után megtámadák, de míg Balásfi bosnya püspök a két utóbbiak, az általa ugynevezett csepregi morgó praedikátorok ellen egy terjedelmes munkát adott ki, addig Balduint maga Pázmán czáfolta a „Lutheristák vezérlőjé“vel (1627).

Pázmán hatása Erdélyben kevésbé terjedt ki, s épen ezért egyenes föllépés ellene ritkán történt itt, hol a fejedelmek protestánsága is ellensúlyozá befolyását. Ide csak irományai jutottak el, se szónoklata, se modora nem hódíthatott. És még is az erdélyi protestantismus harcza a magyarországi catholicismus ellen csaknem kizárólag Pázmán személye körül forgott, s a leg-hiresebb protestans írók legtöbb munkájokban kitértek személyére. Versengést azonkívül keveset tudnánk felmutatni s lényegest is csak egyet. Midőn Káldi kiadta a híressé lett s ma is használt bibliai fordítását, az ennek „sarkához bigyesztett“ „oktató intéését“ Dengelegi Péter egy kolozsvári születésű nemes ifju, utóbb enyedi pap s esperest, czáfolgatá még szülői házábanál létében s épen akkor érkezvén haza a külföldi egyetemekről. Munkája: „Rövid anatonia“ jó hangzatuvá tette nevét az egyházi irodalomban. A cath. hittani irodalomban kívülök Forró György egyházi szónoklatokat irt s Szilvási János egy munkában a cath. vallás örök tartását bizonyítá, de ez utóbbi még Zsigmond korában, (ennek is ajánlotta munkáját) míg az első a nagyszombati akademiának második rectora volt, s így Magyarországbán élt.

¹⁾ Athenas 218. l.

Magában Erdélyben épen ez idők alatt több elkeseredéssel folyt a harc az egység hívők és reformáltak között. A reformált erdélyi fejedelmeknek, személyök szerint hajlandók levén a türelemre, eszökbé sem jutott a bevett vallások törvényes szabad gyakorlatát kétségbe vonni. Udvari lelkészeik s püspökjeik e hajlamukban nem osztottak, s néha találtak is módot kinyerni a fejedelmi segílyt tértitgetési buzgalmuknak. Visszaéléseiket e részben is legszigorubban a törvényesség köpenye alá kelle rejteniök. Szabadabb és korlátlanabb tér nvlt nekik a vallásos polemia mezején. Itt egészen elemökben lehettek, s tetszésök szerint felhasználhatták a semmi által nem korlátolt sajtó fegyverét.

Különösen két kitünő unitarius író ellen volt e versengés intézve. E ny e d i György superintendens, a G i s m u n d a írója, egy latin kézirati munkát is hagyott hátra — mint az első cikkben említém — a S z e n t h á r o m s á g r ó l. Ezt Thoroczka Máté hasonlólag superintendens, magyarra fordítva s 1619-ben latin nyelven is kinyomatta. Bethlen István pedig az 1622-iki országgyűlésen kihirdette, minél fogva a kolozsvári tanács elismerése jeléül egy aranyos kupát adott neki. A másik unit. író C s a n á d i P á l volt, kolozsvári tanár, korában hasonlólag ünnepeelt tudós s kitünő férfi. Ő is a szentháromság ellen írt s. adott ki két munkát, egyet 1615-ben Bethlen István rendeletére, s egy másikat 1620-ban. Már az első alkalmat adott az egyházi vitatkozások megújulására. Keserűi Dayka János, Bethlen Gábor udvari papja s 1618 óta erdélyi püspök indítására — mert e szigorú és türelmetlen férfiú határozott befolyást gyakorolt urára, — 1617-ben, ez írt munka következtében, Gyulafehérvárt nagy vetélkedést tartott, melyen maga udvari népével együtt jelen volt. A versengés hasonlított a Dávidhorabeliekhez s Csanádi egyedül fejdeme szavának köszönheté, hogy kimélytelen kifejezéseieért nem lakolt. ¹⁾

S most e hitvallást tárgyazó munkák ellen a czáfolatok egész sora látott világot, miket azonban az ellenvéleményüek felelet nélkül hagytak. Talán Dávid példája rettentette őket vissza. A székely származásu S z e n t k i r á l y i B e n e d e k, ki Beth-

¹⁾ Melotai Speculum Trinitatis 38; Gelei Katona a Titkok titka előszavában.

len István neje, Csáki Krisztina költségén végzé tanulmányait, s járta be a külföldet, Marpurghban létében nyomatta ki latin czáfolatát az Enyedi munkájára. A kül és belföld tudósai a kor szokása szerint, magasztaló versekkel szavazták meg neki elismeréseket; míg ugyancsak az ellen intézte Almásy András, ki a külföldi egyetemeket, Bethlen István költségén járta meg (1640) „A szentháromságról egy Istenségben“ Franekéranban kiadott művét. Azonban egy más munka, általánosabb elterjedésével, ezeknél több hatást eszközölt. Melotai Nyilas István, Bethlen Gábor udvati lelkésze, az előtti debreczeni tanár utóbb kállai majd szatmári pap és tiszamellyéki superintendens, már ez időben kitűnő irodalmi nevezetesség s a többi közt szerzője azon Agendának, melyet erdélyi hitfelei a confirmálások alkalmával sok ideig használtak, és egy másik a „Tévelygések“ ellen írott munkának (Mennyei tudomány szerint való irtovány. Debreczen 1617), Enyedi ellen a sorompóba lépett A háromság Tüköre című magyar művével. Bethlennek ajánlotta, kinék jó teteményeiről az előszóban bőven megemlékezett. Az általános figyelem, mely e vallásos kérdés felé fordult, egy még azon időben csak tanuló ifjút is ösztönzött a vele való foglalkozásra. Ez Tállyai Márton volt ki azonban munkáját melyben Socinust, Enyedit stb. egyszerre támadta meg, csak később, Németalföldön adta ki

De senki sem lépett föl ellenök annyi készüllettel s vallásos buzgósággal, oly ékesszólással, és annyi kitartással, mint Gelei Katona István. Született e férfiú Magyarországon, Eger környékén. Féléves korában árvaságra s mi több török rab-ságba jutott. A Szolmokon kótyavetyén eladott szegény csecsemőt csak hamar feltalálta anyja, s fogadása szerint papságra szentelte. Tanulmányait Patakon végzé nyelvekben és tudományokban egyiránt kitűnő előmenetellel. A csengeri zsinat ajánlatára Bethlen Gábor két izben, először magában, utóbb unoka öcsésével Bethlen Istvánnal küldé egyetemekre. Utolsó utjából a kiütött 30 éves háboru kényszeríté visszatérni növendékével együtt. Prágában sem nyughatott meg. E várost 5 nappal hagyá el azon csata előtt, mely Csehország függetlenségének örökre véget vetett. A haza térőt a fejdelem nem sokára tábori papjává tette s mivel hite és buzgósága a püspök Daykáéval megegyezett, be-

folyása az udvarra folyton nőtt és tartott Rákóczy alatt is, ki-
nek korában az enyedi zsinat 1633-ban püspökké választá.

Gelei Katona kora protestánsai közt első helyen áll. Működése a Pázmánéval nem esik össze, s így nem is folytatott vele rendszeres harcot, mint Alvinczi. Legfőlebb egyes kitérés-
sek és oldalvágások, a miket ama tiszteletre méltó fő papnak juttatott. Többet feleslegesnek tarthatott, mert a bibornok be-
folyásától nem félté Erdélyt. A helyett egész erejét a háromság-
tagadók ellen fordítá, annyi észszzel és annyi ismerettel, hogy munkái érdemesek a Pázmán Philippikáival egyszerre említettni, kinek korszakot alkotó stylusánál az övé sem alább való. Irályá-
nak velősségét maga is érezte, midőn a Titkok titka elősza-
vában, épen saját irmodoráról szólván, így ír: „ki fordíthatja tehát méltán énnekem vétkül, ha én is ennyi sok elegybevegy külön-
böző formák között, valami kiváltképen valót követek?“

Indítására, vagy mint maga mondja rozszúl palástolt szerény-
séggel, a fejedelem és esperesek tetszéséből, több megelőző apró
versenyések után (Csanádi Pállal¹⁾ 1641 jun. 10-kén nagyobb-
szerű vitatkozás tartatott Kolosvárt a háromságról. A vitás zsinat
négy napou át folyt délelőtt és délután. A fejedelem személyesen,
neje és kisebb fiok Zsigmond és az egész fényes udvar jelen va-
lának, „unalom nélkül sok terhes és szorgos dolgaiknak haladék-
jokkal.“ A zsinat folyamáról maga Gelei értesít bennünket a Tit-
kok titka előszavában. Bisterfeld és Gelei valának a fő verseny-
zők a protestánsok részéről. A deézi complanatio által terrori-
zált egységshivü papok nem mertek megjelenni, csak iskola mes-
tereiket küldték. Ezek nem sokára bevallák járatlanságukat a Bib-
liában s „minden diskursusok inkább csak a természeti ratiok-
ból állott“

Ez alkalommal tartott szónoklatából s a verséngésekből ke-
rült ki Geleinek Titkok titka című nagy munkája, intézve
Enyedi György ellen, a Szentháromság tanának védelmezésére.
Ennek folytatása s bizonyos tekintetben kiegészítése a V áltság
titka első kötete, mely nem rendszeres czáfoló munka mint az
előbbi, hanem e tárgyra tartozó s azt fejtegető egyházi szónok-
latok gyűjteménye. A két munka egy évben 1645 jött ki egymás

¹⁾ Székely Sándor Unit. egyház Tört. 136.

után több mint öt évi fáradságos, de betegség és elgyöngyülés által hosszabb időre félbeszakasztott szorgalom eredménye. Fehérvárt a Rákoczy bőkezűségéből láttak világot. Követte azokat a Válsing titka 2-ik, (1647) s 3-ik (1649) kötete. Az áradozó styl, a tudományos szinezet, „mely az együeknek elméjüket felelyül haladja,“ nem gátlák, hogy a munka nagy elterjedést ne víjon ki magának, mert korszerűségén kívül tiszta magyarság, folyékonyság s nehol elegancia jellemzők. Legkitünőbb érdeme az úttörés az ortografiában, mely leginkább a hangoztatásra s nagy részben az etimológiára fektetve, csak hamar uralkodóvá lett az utána írók munkáiban is*).

Gelei fáradhatatlan buzgalmát egy más ügy is igénybe vette: a presbiteri és puritán rendszerek naponkénti terjedésének meggátlása. E párt már Báthory alatt nyilatkozott. Hodászi Lukács tiszamellyéki superitendensnek, mint ilyennek, megtagadta a kellő engedelmességet Ujfalvi Imre váradi esperes. De az ügy csak 1615-ben, Bethlen alatt, igazítottatott el végkép, a „zürzavar elméjü Imre papnak“²⁾ száműzésével. Az ügy most elhallgatottnak látszék, de csak azért, hogy nem sokára nagyobb erővel törjön ki.

A harmincz éves háboru folyama alatt a németországi egyetemek helyett a németalföldieket kezdék a magyar ifjak látogatni, s tömegesebben és gyakrabban mint az előtt. Ezek közül csak hamar kitűnt Tolnai János, a váradi egyház pártfogoltja. Egy boldogtalan kimenetelű szerelem Angliába üldözte, hol épen akkor a szerencsétlen Károly alatt a puri an és presbyteri rendszerek kezdtek terjedni. Tolnai megtanulván kevés idő alatt az angol nyelvet, „mert meg kell vallani, volt benne szellemi tehetség s Istentől nyert ajándék“³⁾ az elsőhöz csatlakozott, s csak hamar egy szövetségést hozott létre annak szülőföldjén terjesztésére. Eskütétel, kötelezvények nem maradtak el, s midőn 1638-ban visszatért, bejárta Erdélyt és Magyarországot. „Angyali kegyesség s szentségnek ábrázatában mutatta föl magát.“ Ruházata

*) A Graduale végéhez illesztett orthographiai szabályok, melyeket fenirt munkáiban is követ, minden tekintetben figyelemre méltók. Ezek őt kora első nyelvészei közé emelik.

²⁾ Katona nevezi így a Titkok titka előbeszédjében.

³⁾ Sárospataki füzetek I. 168 az egykoru Szilágyi Benjámín szavai.

és szokásai egyszerűsége öszhangzott dorgáló szónoklataival, melyekkel nem szűnt meg ostorozni az egyházi szolgák romlottságát és gondatlanságát. Rákóczy kinevezte Sárospatakra tanárnak s ily minőségben előjáróival tantételei miatt csak hamar meghasonlott. Pártja naponként nőtt, mert „sokaknak szemek előtt kedvesebb egy idegen országi tar varjú, hogy nem mintegy hazájokbeli hizlalt borjú“ *) s Gelei naponként újabb ostromlásokkal fordult fejdelméhez az újító és pártja ellen, utalva az Angliában már akkor kitört mozgalmakra s hoszú parlamentre. Végre miután sem az egyházmegyei sem a kerületi törvényszék sükeres intézkedést tenni nem birt, nyolcz évi küzdelem után 1646 jun. 10-ére Szathmárnémethiben nagy zsinat tartatott. Az egyházak követei 110-en jelentek meg s azon kívül feles számú hallgatók. A zsinaton Gelei elmökölt. Az ellenféllel folytatott hosszas vita után Tolnai és társai hivataluktól megfosztattak. Hogy pedig jövőre ily visszaélések útja elzárassék, Gelei megbizatott a fennálló rendeleteket törvénykönyvvé alakítani. Ez volt eredete a Gelei kanonoknak, mely 1649-ben épen akkor midőn Angliában a puritanismus diadalát ünneplé, bevéetve s a fejdelemtől megerősítve ma is fenn áll. Ezenkívül kiadta ő ama zsinat történetét is. Egy tekintet Gelei küzdelmes pályájára s rendszeres működésére meggyőzhet, hogy tán e pillanat volt életében a legboldergabb. Nem hiúság, hanem vallásos buzgalom s azon tudat, hogy egyházában a rendnek egyik megalapítója, szerezhették meg azt az erdélyi protestantismus ez előkelő s tiszta felfogás, világos ész és rendező tehetség által kitünő „oszlopá“-nak. — Művére maga is elégtelenséggel tekintett vissza: „igyekeztem — úgymond — Istennek hálá nem is lött foganat nélkül, mint akárki is eszébe veheti, ha a mostani állapotot az előttivel egybeveti.“

De ezzel a küzdelem, mondhatni az egyházi és világi elem küzdelme az uralkodásért nem volt befejezve. Az eszme erdélyi harcosai közt mint író is kitünt Medgyesi Pál, ki képzését hasonlólag belga és angol egyetemekben fejezte be, előbb debreczeni professor s több helyeken pap s később Lorántfi Zsuzsanna, Rákóczy György nejének udvari papja. Theologiai munkái kö-

*) Miskolczy Gáspár „Angliai Independentismus“ Utrecht. 1654 előbeszéd.

zül az: Imádkozásra és Praedikatio írásra és tételre való táblák (1650) első és derék magyar homilétika, továbbá a Szent atyák öröme, Kegyesség gyakorlata stb egyes hittani kérdésekről, korukban épen oly ünnepeltek voltak, mint egyházi szónoklatai s ezek között a jeremiási lélekkel írott „Magyarnak hat jajja!“ elmondva történeti nevezetességű gyászos események alkalmával*). Ezek nagy részét profétai ihlet s apostoli szellem lengi át, míg az akkori állapotok élénk festése s vonatkozásai a napi eseményekre, a történetíró előtt is becsesekké teszik. Némely munkái, sőt egyes szónoklatai is a presbyteri rendszer mellett küzdenek, mint a Politico egyházi párbeszéd (1650), mely annak behozatalát terveli s kikél az episkopálisok ellen. Medgyesi ugyanis egész munkásságát e rendszer terjesztésére fordítá. „Nem indítottam — mondja irt munkája előszavában — legkisebb méltó botránkoztatással is magamtól semmit, noha nagyhibákat s fogyatkozásokat láttam,“ s csak egyes észrevételekre, megjegyzésekre szorítkozott és zsinatokon egyházi fő embereknél, a világi fő uraknál s magánál a fejdelemnél sürgette annak behozatalát, de bár pártja naponként nőtt, eredmény nélkül.

Annál élesebben összetűzött Gelei Katonával. E vita csendesen, alig észrevéetve s minden zaj nélkül folyt le, mindkettő higgadt s fejlődmi kegy által korlátolt férfi levén. Úgy látszik, köztök magán és nem irodalmi téren több történt, legalább nem minden keserűség nélkül említi Medgyesi fellépését a superitendus mellett, „elhitve levén, hogy az egyházi hatalmat akarnak benne elnyomni,“ mit később, midőn Gelei egész rendszerének ellene szegült, annál keservesebben megbánt. Irodalmi téren roszúl palástolt nyilatkozatokra szorúltak s tekintve a felvont s titkon bökdöső hangot, mely mindkettőnél egy egy nevezetlen ellen észrevehető, vagy a többes szám általánossága alá rejtett epéskedéseket, nem lehet tagadni, hogy egymás rendszerét fellette igen gyűlölék. És ez a fő; mellékesen, mint pap, Katona dogmaticus, Medgyesi moralista; mint szónok Katona pedans, Medgyesi korszerűséget szenvelgő, s ez ellentét-hajhászatot még írá-

*) A negyedik Jaj újabban kijött (Szalárdi IX-ik könyve) az újabb nemz. könyvtárban.

lyukba is átvitték, mert Medgyesi neologizáló volt*) a, graphiában ortolog püspöknek ellenében.

Mind e polemiák munkáik előszavaiban vannak elszórva. A többi csak ezeknek illusztrálása. Gelei maga is szép bánásmódot ajánl az „eltévedtek“-kel, mert „a lelkiisméretnek, a melyeket szakadatlanul gyötörnek, kénatnak, sokára ugyan néki táskásodnak és keményednek, mint az igát vonó ökröknek a nyakok és osztán a hallgatók csak fülök mellől bocsátják a feddőzéseket,“ s felsohajt, hogy „az ujtokat az úr Isten napról napra érlelje, hogy ők a kegyes égnék ne csak pusztá nevét viselnék²⁾. Nem győzi eléggé ajánlani az ovatosságot s bevállja, „hogy ha szinte némely dolgot magán, szabadosnak és hasznosnak lennie láttam volna is de az állapothoz képest lehetetlennek ismértem s jobbnaak vélttem, hogy el ne kezdessék, mint bódulás is legyen miatta, közönséges botránkozásával, s véghez se mehessen.“ Mire Medgyesi önzését, alattomos rágalmozásait, a zsinatok megvesztegetését veti szemére, mint „kinek semmi török tatár is nem volt eleitől fogva gyűlöltebb nem barátja, mint a ki e követ feszegette.“

Ennél több nem is történt. A hamu alá rejtett tűz nyilvános kitérésre soha sem ért meg s annyival kevésbé, mert magában Erdélyben, s a fejedelmek magyar földi birtokain belől az „angliai mirigy“ „Krisztus két zörgetése“ daczára is alig talált hívekre, a Keserői Dayka ébersége s Gelei Katona működése következtében. E részben őt maga az irodalom is segíté, s nem csak a polemikus, hanem a dogmatikai irányu munkákkal is. Mert vajmi kevés az oly hittani könyvek száma, mely habár csak egyes helyekkel ne küzdene, részint ez részint az egyszég hívők ellen. E téren kitünőbb nevek: Szentmiklósi Mihály, ki egy kéziratí könyvet hagyott hátra a Biblia másolóiról. Eleinte egyszég hívő volt s ezek kolosvári iskolájában tanúlt. Pécsi Simon zsidózóvá tette és ennek udvari papjává lett. Ura elítélteése után ő is börtönbe vettetett Fogarasban, hol Gelei áttéríté. Kiszabadúlta után nagy szónoki hirre tett szert. Tolnay István Rákoczynak, még mint főurnak, udvari papja, magyarra

*) A mint ezt Dialogusa előszavában felhozott némely nyelv-tani szabályai mutatják.

²⁾ Világos czézés Medgyesi Praxis pietatis ára.

fordítá s ennek fejedelemségében Fehérvárt (1632.) kiadta a witembergi egyetemnek a vallásért szenvedő csehekhez küldött vigasztalását. Mogyorósi Elek kolosvári pap és professor, Franekerában létében kiadta a keresztény ember egész fegyverét, magyarázatául a szent-írás azon helyeinek, melyekből az ellenvéleményűek hitők védokaik merítik. Keresztúri Pál fehérvári professor, Rákóczy kedves embere s fiának nevelője, elhíresült tanítási ügyességéért. Egyesenes ösvénye egyes szónoklatokat tartalmaz, Csecsemő keresztényje a fejedelmi fiak számára irt agenda, kikhez maga Rákóczy is irt atyai intéseket, miket ezek latinra fordítva kiadtak. Keserői Dayka János püspök, kinek megrendelt böjttét a fejedelem sem merte megszegni, kiadta a Bethlen első neje Károlyi Zsuzsánna felett mondott halotti beszédét. Medgyesi ily tartalmú szónoklatai is híresek voltak, s még inkább Geleinek két kötet (1638 és 40) egyházi beszédei. A korszellem egy magas állású hölgyet is a sorompóba lépni késztetett Rákóczy Györgynek mivelte lelkü és vallásos neje Lorántfy Zsuzsánna — kit a pataki iskola fő jöltevői közt említ — „Mózes és a proféták“ czimű könyvében némely hitágazatok erősségeit mutatja. Azon tisztelettel, melylyel e munkát Erdély fogadta, ellentétben állt némely magyarhoni írók gúnyja, kik sértő epigrammokkal akarák azt neveltség tárgyává tenni, s oly kiméletlen modorban, hogy a megbántott fejedelem az írók megbüntetését sürgette.

E kor egyházi irodalmában s még inkább a magyar nyelv körül kitünő nevet vívott ki magának Szenczi Molnár Albert. Székely származású, s ősei Mátyás király korában a Mátyus földére vándoroltak ki. Szenczen született 1574 aug. 30-kán*). A szülői háztól 12 éves korában elszakadva²⁾ további életét bujdosásban tölté. A deáki tudományokat hazájában három iskolában végezte. A tudvágy külföldre vitte. Witembergből elindulva még öt egyetemet látogatott meg, beutazta Német és Olaszországot, kiaknázza a gazdag heidelbergi könyvtárt, mindenütt ismeretséget kötve kora legnevezetesebb tudósaival s ezekkel levelezést folytatva³⁾. Strassburghban mint költő megkoszorúztatott s csak-

*) Kurz Magazin II. 411. jegyzet, a Molnár naplója nyomán.

²⁾ Molnár : Postilla Scultetica (1617) előszavában.

³⁾ Levelezése gróf Kemény József ajándékából a magyar akadémia könyvtárában őriztetik.

hamar föllépett az irodalmi pályán: szótárával és magyar nyelv-tanával. Az előbbi még életében három kiadást ért s mint első rendszeresebb magyar munka e nemben, oly nagy tekintélyt vívott ki szerzőjének, hogy midőn azt ő Prágában Rudolf császárnak, kinek a deák magyar rész ajánlva volt, bemutatta, ennek tanácsosai 50 fr. uti pénzzel, s Ünverzagt ajánló levéllel ellátva, a bécsi egyetem korlátnokához utasíták, oly czélzattal, hogy áttérítése megkísértessék*). De ő „nem akarta próbára vetni“ hitét s nem ment el, inkább visszatért Németországba. E közben szülőföldjére is több ízben kapott meghívást, a pataki iskolába, Batthyáni Ferenczhez s Bethlen Gáborhoz. De „a török s tatár hírekkel elrémített gyöngye német háza népét“ — neje a híres Kruziger Gáspár witembergi tanár unokája volt — nem hozhatta be, bár maga személyesen a két hazát beutazta, s beérte az oppenheimi iskolai rectorssággal. Midőn végre 1629-ben engedve fejedelme harmadik meghívásának, elfogadá a fehérvári iskolaigazgatóságot, magára nézve legroszabbkor tevét. A fejedelem meghalt s Molnár a bekövetkezett zavarok közt nem alkalmaztatott. Így állomás nélkül maradva, Kolosvárra húzódott, hol tudománya s fényes tulajdonai csakhamar közirigység tárgyává tevék, s a nép mint Bisterfeldet az ördöggel való czimborázással vádlá. Családja fentartása s könyvkiadásai csakhamar adósságokba keverték. A legnagyobb örvény szélén akadt pártfogója — egyetlen pártfogója mint maga mondja — Fintai Darholz Ferencz személyében, ki adósságait lefizette, az élet legterhesebb gondjaitól fölmenté s módot nyujta jegybenjáró leánya kiházásására †). Midőn elhagyottságának híre elterjedve a külföldre meghívásokat kapott, már késő volt. Kolosvárt 1633-ban 59 éves korában meghalt. Tragicus vég, oly hasznos és munkás élet után, találólag festve Bisterfeld epigrammja által „kegyencze valék a muzsának, de nem a sorsnak, a német föld segélyem, hazám száműzési helyem volt.“

Mint író páratlan szorgalmat és munkásságot fejté ki. Segítve külföldi fejedelmek, különösen Móricz hesseni tartománygróf, s előkelők, továbbá magyar városok és egyes főurak sőt polgárok által is, számos nyomtatványa jelent meg. A Károliféle bibliát

*) A Postilla előszavában maga említi.

†) Discursus de summo hono. Kolosvárt 1630 előszava.

kétszer adta ki javításokkal. Példa beszédekkel és utóbb görög-gel bővített latin-magyar szótára háromszor hagyta el a sajtót. A reformatio százados emlékét, Scultetus Postilláját (egyh. beszédek), Kálvin tanításait magyarra fordítá s utolsó inségében Kolosvárt Ciegler György „L e g f ő b b j ó r ó l” (1630) irt könyvének kiadásában keresett vigaszt. Szótára s magyar nyelvtana mellett, melyekkel a nyelvtudományi irodalmat jóval előbb vitte, első helyen említendők zsolttár fordításai.

Az egyházi énekek a mult század közepe óta nyert alakjokban kevés előhaladást tettek, a zsolttárokat pedig mind a Károli fordítása szerint használták*). Molnár 1607-ben kiadta a magáét Béza és Marót nyomán franczia schemák szerint dolgozva. E mű az egyházi költészetnek ma is kiváló gyöngye. Tartalmasság, válásos érzés, zengzetesség s magasan repülő ihlet és emelkedettség párosulva nemes egyszerűséggel, jellemzik, melylyel 130 különféle dallam lön a protestansok közt meghonosítva. A keresetlen csín és ízlés, egyéb tulajdonaival, annyira kora fölé helyezék, hogy napjainkban is kétségbe nem vett köz érvénnyel bír s általánosán énekelik hitsorsosai; előszavában a verselés némely kívánatait is szóba hozta. E klasszikus mű — mondja Toldy a Költ. Történetében — zárköve lett zsolttárköltészetünknek, valamint az öreg Gradual a prot. egyházi költészetben megállapodást szült.

A Gradual keletkezésének történetével maga Katona ismer tet meg előszavában. Már ifjúságában foglalkozott annak eszméjével. Mint Bethlen udvari papja az akkori püspök Keserüi Daykát figyelmezteté a szenténekek fogyatkozásaira, s addig ösztönzé, míg rászánta magát egy új Énekes könyv készítésére. A himnuszokat kiigazítá, rimekbe szedte s énekhez alkalmazá; a hiányokat pedig különböző példányokból kipótlá. Az előhaladt munka megtetszett Bethlennek s ez a készenlevőket leiratta s gazdagon beköteté. Ez állapotban maradt Rákóczy koráig, midőn ő „meglátván azt a nagy öreg Gradualt templomunkban, elméjét ottan annak kinyomtatására birta.“ De Dayka mindjárt az első ívek elkészülése után meghalt s befejezése Katonára várt, mint eddig is dolgozó társára. Most ő az egész munkát új javítás alá vette, igazított rajta, hagyott ki belőle, s ujjakkal részint saját szerzeményeivel szaporitá s ekkép „mintegy negyed résznyivel öregbité.“

*) Még a Gelsei Gradualjába is ezek iktattattak.

Végre 3 év múlva kész volt, kinyomva 200 példányban. Ezek közül egy sem adatott el, hanem a fejdelem által sajátkezűleg aláírva s symbolumával ellátva, a példányok a népesebb egyházak közt kiosztattak*), melyek azon idő óta ott használtattak is, míg a kisebb egyházak a Gönczifőle (1592-iki) koronként változott s Molnár zsoltáraival megtöltött keresztyéni énekeket vették be. Azon szerzemények közt, melyekkel az újabb kiadások szaporítottak koronként, Bethlen Gábor a buzgó s vallásos fejdelem dícsérete (Gyakorta való buzgó könyörgést. . .) szerzője magas állásáért első helyeni említést érdemel.

Az egységshivők énekes könyvét Thoroczkai Máté püspökjök adta ki. Egy mást német nyelven Radecz Bálint püspök nyomattott, mely a szokásos egyházi énekeknek az egységhitűekhez alkalmazásából állt jobbadán. E téren mint szerző említettik Bethlen alatt Tordai János kolosvári iskolatanító, ki szenténekeket irt s a zsoltárokat is fordította.

Az e korban készült egyházi énekeket a hit emelkedettsége helyett a kor száraz dogmatizáló szelleme jellemzi. Az egyházi versengések nyomai azon is meglátszanak. A buzgalmat és ragaszkodást philosopháló hitkutatással pótlák: mintha ez a kenetesség helyét be tudta volna tölni. De van egy kivétel. Ez a szombatos énekes könyv²⁾ jobbadán Péchy Simon munkája, részben szent szombatok s ünnepekre készült régibb dalok gyűjteménye, részben zsoltárdaraboknak pongyola és szabad, de költői lélekkel eszközölt s a Molnáréval egykoru fordítása. Az énekek Istenben tántorithatlan hitet, fenséges nyugalmat s önmegtagadást lehelnek s a zsoltárfordításokkal közös eredetűeknek látszanak. Egy üldözött felekezet meritett erőt és kitartást magának belőlök, melyek mindenikén „ugyanazon ünnepélyesség, — mondja Lugossy — ugyanzólván sabeszi fényöltöny lebeg, mintha a sátoros ünnepre meggyújtott hét águ arany gyertyatartó fénye kápráztatná mindegyikben szemünket. Ugyanazon nyelv és szólás, ugyanazon verskezelés mindegyikben; ugyanazon rövid, velős,

*) Én e ma már ritka és becses könyvnek azon példányát használtam, mely a nagykőrösi főiskola könyvtárát díszíti.

²⁾ Az akadémia birtokában. Ismertette az Uj Magyar Muzeumban Lugossy (1851. II-ik f. c. s köv. lapokon) egy épen oly szép, mint tárgyavatott czikkkel.

rabinszellemű, következetesen kivitt versfők“ találtak az énekek és zsoltárok között.

A százszok egyházi énekes könyve a németországiak után nyomása volt. Eleinte Brassó és Szeben példájára, a Luther énekeit használták, míg ez utóbbi városban 1616 s 1617 ben Fiebigk Benő egy németországiakból szerkesztett adott ki*). E gyűjteményben csak egyetlen van, mely erdélyi viszonyokra vonatkozik s így hihetőleg erdélyi termék s csak nagyon kevés, a mit németországi eredetiekre ne lehetne visszavinni, s ezek is messze maradtak Sommer malasztos énekeitől.

Épen ily kevéssé önálló a százszok egyházi irodalma e korban, mindamellet, hogy külterjedelmére nézve is jelentéktelen. Basilius Leonhard szebeni iskolaigazgató s utóbb lélkész (megh 1613) theologiai tételeket, Besodner Péter szebeni iskolaigazgató s több helyeken pap, hasonlóan theologiai tételeket irt s kiadott egy könyvet (Frankfurt 1608) a jelesebb bibliák s azok magyarázóiról, Fogarascher Tamás pedig, iskoláit Danzigban végezvén, ott némely theologiai vitatkozásokat s egy könyvet irt a Krisztus testének jelenvalóságáról, természetesen mindnyája latin nyelven¹⁾. Mi e tárgyba vágó német nyelven jelent meg, az csak gúnyirat volt. Szebenben a XVI-ik század közepén a papság s polgárság közt ingerült harc ütött ki, mely némely esetben az erőszakos kitérésig csigázódott, s csak erélyes fejedelmi beavatkozás által csendesült le. E viták következményei voltak az álnévű „Kläger Justus“-nak „A lelketlen lelkészség“, „Sátán synagoga“, „Nabal háza“ stb. című gúnyiratai.

Az egységshivők egyházi irodalmában, a Ráv Mátyás-féle püspöki versengések alkalmával, egy polgári szózat vonta magára a közfigyelmet Régeni János mivelt lelkü asztalos mestertől, ki e závargások ellen keményen kikelt. A polemicusokon kívül említetnek Dálnoki Mihály kolosvári isk. tanító a Theologia összege szerzője (1636) s Arkosi Gelei Benedek,

*) Schuster das deutsche Kirchenlied in Sieb. a medgyesi iskola programja.

¹⁾ Schuler mégis ezen s a köv. korszak reform. theologjairól mondja, hogy „deren Bildung eine wesentlich deutsche gewesen ist.“ Ha legalább aztán ki is mutatná.

ki Paduában a philosophia és orvostan s egy évvel később (1640) a theologia dicséretéről szónokolt. Bécsben kiállott fogság után térhetett vissza Erdélybe. Az egységshivők német egyházirodalmát Stegmann Joakim képviselte, ki danzigi reform. lelkészi pályáját socinianus elveiért krakói tanitósággal kénytetett felcserélni; innen Kolosvárra jött (1632), hol mint pap és tanító működött. Munkái: „a socinianismus egyszerű igazságai“, „Krisztus községe“, „A hamistan ismertető jelei.“

Az egyházirodalomnak a magyar literaturára jelentékeny befolyása kétségbe sem jöhet. Bár inkább a hittan meddő részeivel s nem egyszer transcendentalis kérdésekkel foglalkoztak, bár azokban száraz dogma, sőt olykor sötét ascetismus uralkodott: de mind e dolgokat más szemekkel tekintették. Az élő és uralkodó irodalomnak legnagyobb részét alkották s a fejlődési udvartól az utolsó pórkunyhóig — hol csak magyarul beszéltek — érdekeltséget tudtak felköltetni, annyira hogy számos könyv a fejlődelmek — különösen Bethlen és Rákóczy — bőkezűségének köszönhette megjelenését, kik e czélra tetemes összegekkel járultak. Ne feledjük, hogy ugyanakkor Németországban a dúló hadjáratok közepett hanyatlás állott be, mely a két országnak összeköttetését megzavarta s a helyett másokkal, a belga és angol földekkel, újat hozott létre. Aztán a tudományos alapot tőlök megtagadni nem lehet, s annyival kevésbbé, hogy gazdag ismeretnek forrásai voltak. Ez természetesen arányban állott a korrallal, melyben még mindig a theologia volt a tudomány. A mi ma azokat a korizlése változtáival unalmasokká teszi, az akkor keresettekké tette; s ez bizonynyal gazdag ismereteket föltételez a társadalom különböző rétegeiben. Egy két munka mit sem bizonyitna, a hol egy virágzó irodalmi ág elég hangosan beszél minden kétség eloszlatására. Igaz, hogy ennek polemicus iránya s magának a dolgozatoknak is türelmetlen hangja volt. De az ne hozzon zavarba A ref. püspök írhatta magát orthodoxus püspöknek, a munkák használhattak kemény kifejezéseket más hitfelekezetek ellen, s Keserűi Dayka nevezhette az egységshivőket eretnekeknek, mint Pázmán az ő hitfeleit. Mindegy. A négy bevett vallás egyike sem panaszkodhatik a vallásos türelem czélzatos vagy tetteleges megsértéséről. A papság befolyása az udvari politikára kimutatható ugyan, s Magyarország cath. írói szemére is vetették ezt egyik másik püs-

pöknek, de mind az inkább csak személyes volt. Az egyház függetlensége az álladalomtól, a szabad papi *jurisdictio*, a papok kizárása az országgyűlésről és politikai hivatalokból*), s a fejedelmek magatartása, kik bár buzgók, hitökhöz ragaszkodók voltak, de ez elveket nem szegték meg, eredményezték ezen vallásos türelmességet. De más felől az irodalom sokat tett a vallásos érzület felköltése s ébrentartása körül s talán még többet a magyar nyelv felvirágoztatására. E tekintetben Pécsi énekei nem maradhattak hatás nélkül s a Molnár zsoltárai megbecsülhetlen szolgálatot tettek. Az irály nemesbülése, a helyesírás tisztulása, mely hittani írók által eszközölteték, koronként kimutatható; valamint rendszerezettebb magyar nyelvtanokat is azok kezéből nyerünk. Szenczi Molnár Albert Móricz hassziai választó búzdítására írt s ennek költségén kiadott magyar nyelvtanával a XVII-ik század elején a tudománynak újabb lendületet adott, míg Gelei Kátona magyar Grammatikája s a Graduálhoz ragasztott helyesírási szabályaival a század közepén ugyanazt tovább fejté, s mindkettő oly sikerrel, hogy a nyelv történetében kitünő helyök el nem vitatható.

A nyelvészet különben leginkább iskolai könyvekből áll, s ha a magyar nyelvben természetszerű előhaladásokat tett is, de a többiben mondhatni ez alig tapasztalható. Ugyan ez áll a philosophiáról is melyet leginkább Alstäd, és Bisterfeld képviseltek, kik theologiai készültségüket e részben sem tagadták meg s ezt azzal szoros kapcsolatban tarták. Rajtok kívül az idegen nyelvészet terét — természetesen iskolai könyvekkel — mivelték: Alvinczi, a hittudományi vitatkozásairól ismert író, Molnár Gergely latin nyelvtanát versekbe szedte. Albelius Simon brassai pap pedig Commen Ámos *Nyelvek kulcsát* (*Janua lingvarum*) adta ki, mely korszakot képző s általánosan használt munka volt, (1638). A classicai irodalom szintén gyöngén volt képviselve. Leginkább iskolai kiadások vagy szemelvényekből állt. Egyetlen kiemelkedettebb példát tudunk felmutatni. Forró Pálnak, egy nemes család sarjadékának, köszönjük azt. Ifjúságát a szerencsét-

*) Ref. püspök Csulairól azt írja ugyan Bethlen Imre *Ansichten von Sieb.* (9-dik l.) hogy fehérmegyei főispán volt; de ez tudomra egyetlen példa s még bővebb vizsgálatot igényel, nem lévén a nemes gróf által hebizonyítva.

len Báthory Endre bibornok udvarában töltötte e férfiú. Bethlennek „oratora“ (követe) volt a külföldi udvaroknál. Ily alkalommal Bécsben, „hogy idejét hiában ne töltené“, fordítá le Kurczius historiáját magyarra s némely helyeit magyarázatokkal látta el. A fejedelem a munka kiadását eszközlé Debreczenben 1619. Ezen kívül midőn 1595-ben Rudolf Náprágy Demetert, mint követet, Lengyelországba küldte, egy üdvözlő költeményt írt hozzá. Ő írta a Károli Zsuzsánna sirversét is. Az útleírásokkal sem állunk jobban. Daczára a gyakori utazásoknak, melyeket a főurak saját, a tanulók pedig többnyire ezeknek költségén tettek, s mely annyira napi renden volt, hogy a miveltség első kellékének tekintették, talán épen azért, mert általánosan üzték, alig jutott valakinek eszébe külföldi élményeit közzétenni. A Básta és Mihály vajda-féle villongások korában Aszalay Mátyás vécsi ref. pap, törökföldre menekült, bejárta Görögországot, Kisázsia-t s végre Stambulban megpihent. Itt a magyar főurak bőkezűségéből tartá fen magát. Ő legalább leírta élményeit, melyek azonban sajtó alá nem kerültek. Épen ily bámulatos, hogy a Törökországi szoros viszony daczára is, az ország ismertetésére, szintén semmi sem történt, ha Házi János Bethlen Gábor török diákja s tolmácsa munkáját kiveszszük. Ez az „En varul Asikin-t“, a török hitrendeletekről és erkölcsökről írott munkát fordította le „Mahumet Proféta vallásán levő egy főirástudó doctornak írásából;“ mely munka ura költségén jelent meg. A jogirodalom terén Bethlen kiáltó szükségét tölte be a „Specimen juridici processus“ kiadásával, mely a törvényes eljárásokat szabályozta. Törvényeket az évenként több ízben különböző helyeken tartatni szokott országgyűlések hoztak, melyek általános kötelező erővel bírtak, s olykor csak a meglevőket módosították. Szükségtelen mondanunk, hogy e törvények a történeteknek is nevezetes forrásai.

Mind ez irodalmi ágak a múlt században is kevésbé voltak képviselve s így hanyatlásról szó sem lehet. Az irodalom többnyire a kor igényeivel áll párvonalban s épen ennek folytán legtöbb erőt a theologia emésztett föl. Innen a teljes meddőség a többiben. A valódi tudományosság a felé fordult s ezeket elhanyagolta. De ez Europa szerte többé kevesbbé ugy volt, s nekünk

e miatt panaszra alig lehet okunk. Hanyatlás csak a szépirodalomban volt tapasztalható.

Mióta a dalmokok elnémultak, a krónikás énekek dolgozása körüli buzgalom is hanyatlani kezdett s a sajtó termékei legnagyobb részben a mult századi maradványok utánnyomásából állottak. A mi újat irtak, az is jobbadán a mult utánzása volt, hasonlag minden magasabb emelkedettség nélkül. Nem csoda. Kizárva a főurak termeiből, s ezeknél többé nem levén a költészet lelki szükség, legfőlebb csak pillanatnyi elszóródás szerzője, a népnél és középosztálynál talált menhelyet. S még itt is alkalmazta magát a kor szokásaihoz: többnyire szenttörténeti tárgyakat dolgozott fel.

Szentmártoni Bodó János*), kolosvári unit. pap (1623—45), kit kora első rangú költőjének tartott, következő költeményeket adott ki: „Beszélgetések az úr Jézus Krisztusról“ (1623), „Egy tékozló fiu historiája“ (1628), „Mária Magdolnának sok bűneiből való kegyes megtérése“ (1632), „Az vas“, „Az vadászás“, „Ácsmesterek“, „Az sónak dicséreti.“ Több műve elveszett; mint: „Urak haláláról“, „Az időnek közöttünk sok változásiról“ Török János kolosi isk. tanító s amannak kortársa költeményei: „Szent János evang. historiája“ (Reichlin után 1631). „A világi emberek bolondságán és nyomorúságán való siralom“ (Marsilius Ticius után 1631), „Az egyes életnek kedvetlen és káros voltáról“, „Kakasok természetiről“ kevés költői lélekkel irtak. Fő dolog ezekben a didacticai irány. Kolosi előadása mindazáltal gondosabb a Szentmártoniénál. Hozzájok csatlakoznak Turi Mihály kolosi aknamester (1647) és Varsolczy János a krakói iskola növendéke, kolosvári isk. tanító, gyász verseivel (1618). Hasonlag Erdélyben szólalt meg ama férfi lantja is, kit kortársai Balassa dicsősége utódjának tekintettek: Rimay János. Született 1564 körül fő úri szüléktől, tudományos és classikai növeltetésben részesült, s ismereteit és tapasztalatait külföldi utazásokkal is növelte. Báthory Zsigmond udvarában látjuk őt 1595-ben, midőn ez a törökök elleni hadjáratra készült

*) Toldy költészet történetében. — Székely Sándor (unit. egyh. története 149.) Bálintnak nevezi.

„Katonák hadnagya, Istennek jobb karja
Kit ő segített annak nagyon éles kardja,
Segíti s építi, vele jár, nem hagyja.“

sorokkal kezdődő hadi dalt szerző a táborozásba induló fejedelem és harczosa számára, tele buzdítással és meggyőződéssel a szerencsés kimenetel iránt, s már alakilag oly hangon tartva, mely tárgyának leginkább megfelelt. Utóbb Boeskainak volt tanácsosa s fejedelme megöletése után a dicsbeszédet felette Kassán ő tartá. Azután II. Mátyást szolgálta, de már II. Ferdinánd trónra léptével Bethlen udvarában találjuk, ki alatt két ízben viselt török követséget. Haladó kora a diplomata költőt magányba vonulásra bírta s fejedelme halálát nem sokkal élte túl (1631). Költeményein jobbadán borúlt hangulat ömlik el s a csalárd világ ellenében Istennél keres vigaszt. Költői kedélye kortársai fölé emelik s forma tisztasága tekintetében is lépcsőt képezett a haladásra. Ide sorozandó Opitz „Zlatna vagy a lélek nyugalma“ című német műve is, melyet ő gyulafehérvári tanársága korában készített. Ennek első része Erdélyt festi, másika pedig dogmaticai tartalmu. A német költészet Opitztal számítja emelkedését. Egy másik Erdélyt illető munkába is fogott, de ez befejezetlen maradt. E kis hazában nem tudott megszokni. A honvágy bántá, mert lelkületével semmi sem egyezett „a levegő, víz, bércek, az emberek, minden ellenére volt“ s csak Zalatna szépségében talált megnyugvást, mint előszavában maga megvallja. S egy évi tanárkodás után (1622) el is hagyta, hogy nyugtalan vándorlásait, mely őt egy helyen pihenni is alig engedé, más fejedelmi udvarokban folytassa.

Ezenkívül csak egyes elszórt darabokat tudunk felmutatni, melyek korukban csak kéziratban keringtek s inkább napjainkban lesznek ismertekké*). Ilyenek a lipcsei énekes codexben „Historia az Erdélyországnak nyomorúságáról és magyaroknak Báthory Gábor ellen való feltámadásáról“ — s egy más „ugyanazon zavarokról“, hihetőleg 1611-ből, s leginkább a Forgács hadjáratára vonatkozó, oly világos célzattal írva, hogy a fejedelem ügyének szerezzenek nép-

*) A Gr. Kun-Codex az akademiában tanuskodik arról, hogy e korban is számos költeményeket irtak, melyek csak kézírásban terjedtek el.

szerűséget. Az ellenpárt a nemzeti önállóság árulójaként szerepel bennök, s Báthory a protestantismus hőse. De még több ragaszkodást tanúsít hozzá a fejdelem „bucsúztatója“ egy sírontúli szózat e „vitéz és daliás“ kényúr halála után, sok bensőséggel írva s néhol az elegia megható hangjáig emelkedve. — A szebb példányoknak egyike e nemben „Brandenburgi Katalin éneke“ (1630), nem annyira új — de bizonyítást váró — történeti adataiért, mint inkább azon bűnbánó és töredelmes hangért, mely az egészen előmlik, s mi az ő szájába adva, saját vallomá saként feltüntetve, annak érdekét neveli s e bűnbánó Magdolna irányában felkölti részvétünket*).

Ime a krónikás versírók utódjai. Egyes történeti mozzanatokat dolgoztak fel, s nem lánczolatait az eseményeknek. De erre nem is vala szükség, mióta a hegedősök megszűntek szerepelni az urak palotáiban máskép, mint udvari bohócok, s helyöket lantos gyermekek²⁾ foglalák el, magok a krónikás versek pedig csak olvasmány tárgyaivá lettek. Az ily apróbb darabok alkalmassabbak szélesebb körben elterjedésre s e czéllal írva bizonynyal többször tolmácsai a nép közvéleményének, a köztök uralkodó hangulatnak a napi események felett, mi korábban legalább bizonyos tekintetben a hegedősök ajkain nyilatkozott. De már ez osztály a lig létezett többé, legalább régi minőségében épen nem. A kor eseményeit pedig, a szenvedések és dicsőség napjait, a diadalokat s a honfi ügynek olykori bukásait a szereplők és nézők jegyezték fel.

Az erdélyi történetírás új szakba lépett, mely lényegesen különbözik az előbbitől s inkább csak a haza jelenére vonatkozik. Már megalakult állam, nemzeti önállósággal, szerepet játszva az európai politikában, nem létéért küzdve, hanem olykor segítőleg a testvérhaza ügyeibe elegyedve. A külhatalmakat követői képviselék a fejedelmi udvarban, keresve ennek szövetségét, barátságát. S itt valóban oly fényt és miveltséget találtak, mely Gyula fehérvárt mulatások idejét nem tevő száműzéssé, a honnan nem egy édes emléket vihettek hazájokba vissza. Ez bizonynyal sokat

* Tudom. Gyűjt. 1830. III. 57 l. közölve.

²⁾ Kemény Önéletírása (Szalay kiadása) 85, 86 l. a Bethlen Gábor menegzőjének leírása.

tett, hogy helyesb fogalmak terjedjenek el róla, mint a minöket a XVI. század geographusainál találunk följegyezve. Idegen tudósok járultak ismertetéséhez s bel mozgalmairól és sorsáról érdekes dolgokat jegyeztek fel*). A század első éveinek nyomorai lassanként enyésztek; a mit a béke és nyugalom adhatnak, a kereskedés és ipar áldásai mindinkább terjedtek. A haza többé nem volt sivatag. A vallonok és tatárok nem perzselték fel a falvakat s a kor irói följegyzéseiket nem illusztrálták Jeremiás panaszaival. A nemzeti dicsőség és hatalomnak kora volt ez. S valóban ez öntudat a legegyszerűbb napló-följegyzéseken is megtetszik, mint munkálataim oly haza polgárainak, mely nem áll Európától elszigetelt helyzetben, hanem szerepet játszva annak mozgalmas életében. Eris almája két szomszéd hatalmasságnak; fejedelmei jól tudák, hogy lételök egyik föltétele e kettő közti habozás s fenntartásának és ereje növelésének legbiztosabb módja azok egymással versengése. S Bethlen és az öreg Rákóczy minden ebből származható hasznot ügyesen ki is zsákmányoltak magok és államférfiaik által, kiknek megválasztásában ritka tapintattal s annyi emberismerettel jártak el, hogy még utánok is ez iskola növendékei tarták fen a bekövetkezett szomorú időkbén a hazát. De tulajdonképen az erdélyi történetírás fénykora akkor kezdődik, mikor már ez emberek a cselekvés terén fölléptek: a század második felében. Az elsőben a vallás versengésekkel elfoglalt sajtót kevéssé látjuk működni. Minden szem a jövő felé tekintett s a múlt kritikái megrostálásának kora még nem érkezett el. De míg alig találkozott, a ki a történet eseményeit koruk tanulságául kiaknázza: a tollakat a jelen följegyzéseinek gondja foglalá el, évkönyvi és emlékirói modorban, kevés hajlammal a kritikára s többnyire befolyása alatt az uralkodó közvéleménynek. Magok az évkönyvek is legnagyobb részben inkább csak emlékiratok, nem szánva sajtó alá, nem dolgozva műgonddal s forma és stylus tekintetében jóval utána maradva az egyháziroalomnak. Annál fontosabbak, mint történelmi források. Erdély szétdaraboltsága nemzetiségi és vallási tekintetben az érdekek ebből származó különbfélesége, de bámu-

*) Igy : Founcke 1608. Relation über Bethlen Cábors Expedition 1623. A gróf Kemény által (Uj Magy. Muz. 1856. I. f.) felhozottak. Minio jelentése az Archiv für Siebenbürgens Landeskundeban.

latos egyesülése egy hatalmas fő alatt vagy a veszély perczében érthető sem volna azok nélkül.

Az első évkönyvirók a XVII. század elejéről Erdély leggyászosabb napjainak befolyása alatt irtak. Wolf (vagy Lupinus), Fuchs (vagy Vulpinus) Nössner munkái egy gyűjteményt képeznek az 1586 – 1618 közti éveket tárgyalót*). Nössnert maga a munka hőltevényi lelkésznek nevezi²⁾ Fuchs 1605-ben brassai pappá lett s mint ilyen szolgált 1619-ben bekövetkezett haláláig. Wolf nagysinki születésű volt; 1592-ben nagycsüri, 1597-ben pedig szebeni pappá választották, hol az iskolai élet javítása körül nevezetes érdemeket szerzett magának. Második házassága 1605-ben, kevés híján a párizsi vérmenyegzőhöz lett hasonlatossá. Rhener szebeni polgármester, mint násznagy Rácz Györggyel az „ebhadjúk“ rosztól álló vezérével összeegyeztetett, hogy ő e napon rohanja meg Szebent, a vendégeket s a magyar érzelmű polgárokat gyilkolja le. De a terv fölfedeztetett s ő czinkostársa Sherbán Rádulnál keresett menedéket. A két utóbbi író munkája Báthory István lengyel király halálától Szeben bevételéig az utolsó Báthory által, Erdély legbecsesb évkönyvei közé tartozik. Tanúi az eseményeknek melyek Erdélyt annyi nyomorral áraszták el, hazafi bánatuknak a beállott hanyatlásért, méltatlankodásoknak a versengők kegyetlenségei megbírálásában szabad tért engedtek. S valóban e gyász idők borzalmaikat munkáikból pontosan ismerni tanul-

*) Hogy e kéziratok közt ki meddig irt, nehéz ma már elhatározni. Ezek folytatásai a Massa följegyzéseinek, mely 1585-ig terjedt, s aztán koronként folytatva annálissá nőtték ki magokat. Az bizonyos, hogy Albrich, Ziegler jegyzetekkel járultak hozzá, sőt úgy látszik módosították is. Haner másolatot vett magának rólók s ez szolgált alapul a Trausch József kiadásának. Hogy ki meddig irt? én magából a nyomtatványból ekkép hiszem meghatározhatni: Fuchs 1603-ig, Wolf 1610-ig, itt következik a Weiss consignatioja, mely talán Nössner, talán más ismeretlen által folytatva (maga a nyomtatvány I. k. 293 l. Nössnert említi) 1619 terjed, hol Oltardot látjuk folytatónak. De mind Albrich mind Oltard s mások is pl. Jekelius, Hermann járultak jegyzetekkel a fenírtak munkáihoz, sőt későbbi belecúsztatások is vannak a szövegbe, mint pl. a 301. lapon, hol a. a. 1622 Töppel-tin idéztetik. E felosztás mellett némi irányi tekintetek is szólnak, bár ez Fuchs és Wolfnál elmosódottabb, mint a későbbieknél. E kettőnek szelleme is egyforma.

²⁾ Ugy hiszem e korban, legalább följegyzései oda mutatnak.

juk. Ők soha sem részvétlen szemlélők, ritkán pártemberek s egyetlen soruk sincs, mely az ügy bukásán kárörömöt árulna el*). Az apró küzdelmek, a kisszerű pártérdekek a nemzetet ért nagy csapások előtt elenyésznek: az inség leírásába könyveiket vegyítik: s ezek okozóit határozott kárhoztatásokkal sujtják. Igaz, hogy erejük nagy részét az események illusztrálására fordíták s épen azért a napok történeteit kísérik figyelemmel: de a gondos olvasó könnyen kialakíthatja magának a szereplők jellemét, mit legtöbbször egy egy oda vetett szó, egy egy rövid mondát fest. Munkájokhoz csatlakozik Weiss Mihálytól „Az erdélyi zavarok és hadi mozgalmak rövid leírása“ mely 1612. jun. 9-kig terjed, kiegészítve 1613-dik év végéig egy ismeretlent²⁾, s itt Bethlen trónra léptével 1619-kig folytatva Nössner által. Weissnak Erdély történetében is szerep jutott. Atyja Csehországból származott Erdélybe, jelesül Medgyesre, hol polgármester volt. Fiát gondos növelésben részesíté, s ez már korán latin verseket írt. Az 1586-ban dühöngő ragály csak nem egyszerre fosztá meg szülőitől, s a fiatal ember császári szolgálatban kereste kenyérét. Eleinte szathmári parancsnok, a rosz emlékű Hardegg titoknoka volt, azután Prágában a magyar cancellériánál alkalmaztatott, hol testvéreivel egyetemben nemesi rangot nyert. 1590-ben Erdélyben, jelesül Brassóban látjuk, hol városi hivatalokat viselt, s mint az udvarnál ismeretes, diplomatikai alkalmaztatásokban részesült. Különösen Básta korában e kényúr haragját próbálta városáról elfordítani, midőn az Székelynek kényszerített s épen nem őszinte segélyezésért megsarczolá: minden eredmény nélkül. Ezután országgyűléseken látjuk mint követet, majd Bocskay, Rákóczy Zsigmond s Báthory küldözék hol a bécsi udvarhoz, hol a portához, hol Rádul oláh vajdához, különösen 1609-ben az utóbbihoz, hogy a fizetetlen 8000 frtot követelje. Ez valóságban hadizenet volt, s Báthory 1611. marczius végén diadalal tért vissza oláhországi hadjáratából. De hatalom és szerencse

*) A mi ilyen van, az becsúsztták; pl. az 1594-iki vérfürdőnek kárörömmel telt leírását, melyet Albrich csúsztatott be, kihagyásával a Fuchs leírásának.

²⁾ E folytatónak Trausch Fuchst tartja. Az nem lehetetlen, azonban több lehetőség szól Nössner, a hőltevényi (s így Brassótól nem messze fekvő) pap mellett, mint kit maga a krónika is említ.

által elkábítva szenvedélyeinek szabad tért engedett, s különösen a szászokat kezdte zaklatni oly végezcélzattal, hogy kiváltságaiktól megfossa őket. Végre az eddig kitüntetett Brassót is saját őrségével akarta megrakni, hol most már Weiss Mihály volt a polgármester. Ez Mátyást, Radult hívta segélyül, de a fejedelmi sereg ez utóbbinak megérkezte előtt a Barczaságban voltak, s midőn Forgács is megjött a császári seregekkel a küzdelmek egész sora kezdődött. Ennek folytán az Olt melletti csata után, melyet épen ő a Géczy tanácsa ellenére rendezett, életét veszté, épen akkor, midőn a küzdterről Brassóba akart menekülni. Testét a hajduktól nagy összegért válták vissza: de fejét Szebenben bitófára akaszták. Benne a szász ügy erélyes és szilárd vezetőjét siratta. Kevés értékű naplójánál jóval fontosabb bevégzetlen munkája az erdélyi zavarokról, melynek minden sora elárulja az államférfit, még ott is, hol a fejedelmi sereg kicsapongásairól emlékszik; mutatja az avatott tollú író a részletek és fontos adatok közlése körül. A munka folytatása Báthory haláláig az ő szellemében készült. Ezután világos rokonszenvvel találkozunk a Bethlen irányában, ez azonban kevés kárpótlás a krónikai szárazsággért s a történeti becs hiányáért. Ugyanez áll Oltard János (1617—30-ig) szebeni papnak munkájáról is, ki némely apróbb költemények írásán kívül, az előbbi évkönyvek folytatásával szerzett magának érdemet, s azt 1629-ig egészíté ki. Azonban ő a kor nagyszerűségével lépést tartani nem tud, hiányzik nála a politikai képzettség, mely egyedül tehetne volna képessé az események rendkívüli folyamát követni, s ekkép csak száraz adatokat közöl, nem ritkán egy egy kósza hír nyomán, az észrevételtől visszartartja magát s ha néha mégis egyegy kipattan száján, az is többnyire esetlen. E munkák ekkép együtt egy egészet képeznek, Erdély történetét Bethlen haláláig (s némi idegen toldással Rákóczy trónra léptéig) tüntetve fel, de annak egy s más tekintetben még is csak egy oldalú s kivált a vége felé inkább a szász közvéleményt visszatükröző képét adva.

A kép másik felét a magyar évkönyvekből tanuljuk ismerni. E korból csak három évkönyvirót tudunk felmutatni: számra keveset, azonban történetünknek mégis első rendű forrásait; a szász küzdelemteljes első negyedéhez, bár a dicsőséges utolsó ne-

gyed történetéhez nem járultak adatokkal. E három író Mikó, Bojti és Laskai.

Hidvégi Mikó Ferencz született 1584-ben. Inas (azaz apóród) éveit Bethlen Gábor mellett tölté: a kor szokása szerint, mely a főrangúakkal gyermekeiket tapasztalás végett valamely országnagy udvarházába adatá. Külföldi utazásából visszatérve, Báthory 1611-ben Csikszéki alkaptánynyá tette, s Bethlen alatt Csík, Gyergyó, Kászon főkapitányává, tanácsúr és főkomornyikká s végre kincstartóvá lett. Azonban Bethlen István mozgalmi korában a gyanakvó Rákóczy alatt kegyet vesztett „mért aligha a török közé nem megyen vala, mert a religio dolgában is offendaltatott vala s a háromszéki kapitányságnak is másnak, közembernek collatiojával“ *) s nem sokára ezután 1635 aug. 28-kán meghalt. Szerencséje Bethlen alatt érte el tetőpontját, ki őt különböző követségekre használta, jelesül 1619-ben a fényes portához, melynek történetét kísérei egyike Benkő Máté rövid naplókönyvecskéjében leírta. 1625-ben pedig tagja volt azon követségnek, mely Bethlen számára először a II. Ferdinand kisebbik leányát, utóbb a brandenburgi választó György Vilmos nővérét Katalint kérte meg, s el is nyerte, mindamellett, „hogy Mikó Ferencznek süvegéből a darutollakat a szél levevé“ mi „rosz omenje lön az jövendő dolgoknak.“ Egy más alkalommal 1628-ban a portánál képviselte urát egy erdélyi indiai utazónak elfogatásaért és megöletéseért, 1631-ben pedig Rákóczyt a bécsi udvarnál. Mikót Kemény Önéletírásából tanuljuk ismerni. „Értelmes, elmés, expertus jó bátorságu familiaris, jó hazafiá“nak írja, a ki különben „minden szépet (értsd nőket) szeretett volna, de őtet nem, mert Isten ostora volt rajta, hogy szerelmes szívet adott beléje s ahoz rút természet, mert kisdéd, igen szörben borúlt, szőke, igen kék szemei valának. Religiojában — folytatja Kemény ²⁾ névvel unitarius, de valósággal semmi religioju ember vala“: mert a többi felekezetek, különösen a szombatosok hitágazatiból — mint Pécsy Simon sógora — ízlése s meggyőződése szerint saját ecelecticus hitvallást alkotott magának. Az általa Hidvégen alapított iskola halálával megszűnt ³⁾. Becsületes s a haza szolgálatában dicsőséggel

*) Kemény Önéletírása. Szalay kiad. 236.

²⁾ Kemény, Szalay kiad. 75.

³⁾ Tud. Gyűjt. 1829. VII. 103.

megfutott pályájának méltó emléke történeti műve „Erdélyországoknak siralmas változásai.“ (Megjel. első fele a Klio III k.-ben) ajánlva Bethlen Gábornak s magában foglalva az 1584—1612 közti kort*). Kevésbé terjedelmes, de tartalomdús s mindenek felett becses, mintegy a kor eseményeibe avatottnak nyilatkozata. A szerencsétlenség legfőbb okának az 1594-iki mézszárlást hirdeti s mindannyiszor, midőn egy egy újabb csapást ír le, visszatér a „haza hasznos oszlopinak“ elfogyatásához. Általában elbeszélésébe közbeszótt naiv s többnyire bánatos felkiáltásai alkalmasok részvételt gerjeszteni az olvasóban. Terjedelmesebben tárgyalja Básta korát s Báthory Gábor dolgai, kiben a daliás bajnokot az őszinte tisztelet s ragaszkodás egy nemével említi, de a közbeeső Bocskairól keveset szól „mert azokban, akkor hazáján kívül levén, nem fogott“, azonban nem állhatja meg, hogy e férfiú megöletésekor, habár a legnagyobb tisztelettel adózik is neki, fel ne kiáltson „Istennél az ítélet!“ egyenesen vonatkozva „ama régi nagy uraknak kiváltképen az ő tanácsából esett ártatlan halálokra.“ E munkának egy kis folytatását készíté Biró Sámuel 1612 s 13 évekről, jobbadán compilatiot Bojtiból.

Bojti Veres Gáspár született Magyarországon, de 1617-ben a heidelbergi egyetemet Bethlen költségén járván meg, ezáltal nyere is alkalmazását kezdetben Maros-Vásárhelyt mint isk. tanító, utóbb a fejedelmi udvarban, mint annak titoknoka s végre mint a fehérvári káptalan requisitora: mely hivatalát Rákóczy alatt is megtartá. Bethlen Gábor Panegyrisát Heidelbergben léte alatt nyomatta ki, a Karoli Zsuzsánna felett tartott halotti beszédek gyűjteményét Gyulafehérvárt 1624-ben. Kéziratban hátra hagyta: XII Könyv Bethlen Gábor viselt dolgairól czimű latin történeti művét, melynek ma már csak három könyvét ismerjük; a többi, ha ugyan bevégeztetett, vagy lappang, vagy elveszett²⁾ történetünknek mindenesetre nevezetes kárára. Tartal-

*) Schuler ur mint kis fontosságú műről csak jegyzésben emlékszik róla.

²⁾ Benkő (Trans. II. 385.) szerint egy negyedik könyv is volna a marosvásárhelyi könyvtárban. Ez állítást Schuler ur is átvette, de elfeledte megnézni Engel Monumentait (hol Bojti is megjelent) s jelesül a bevezetés azon helyét (XIX. jegyz.), mely e könyvnek ottani létezését czáfolja.

mát teszik : Bethlen fiatal kora, neveltetése s szolgálatai Báthory Zsigmond korától fejdelemmé lett választásáig, s uralkodása 1614-ig, kitérve azonban s mindenütt előadva a hazának akkori ügyeit, tehát egyszersmind az akkori történetek. Mint a latin iskolának növendéke s egyszersmind utánzója, munkáját műgonddal készíté, és a classica formák kívánatait nem téveszté el szem elől. Hiányzik ugyan belőle az, mit a „történet törvényszékének“ neveznek s Bethlen iránti — leginkább állásából folyó — elfogultságát szemére is vetették, sőt Báthory Gábor elleni kifakadásait a szász följegyzések erősségéül használák fel némelyek : azonban szabotossága, az adatok gondos összeállítása, a lelkiismeretes utánjárás, melyet ezek felkutatására fordított, a tények szándékos elferdítésének figyelmes kerülése s mindenek fölött az eseményeknek magasb szempontból felfogása s avatottsága még néha az államtitkokban is, tiszteletreméltó helyet mutatnak ki számára történetirodalmunkban. Azok közé tartozik kiket az államiratok a legfőbb esetben nem czáfolnak hanem igazolnak. Stylusa gondos, világos, soha sem elmosódott, s közhelyeket vadászó. Egy más munkája Fejdedem Bethlen Gábor nemzettségéről a gr. Kemény József gyűjteményében találhatik.

A magyar évkönyvirók harmadika Laskai Csókás János munkája : Erdélyországának szerencsés és szerencsétlen viszontagságai 1588—1622-ig terjed s négy könyvből áll, melyek közül azonban az utolsó a Bethlen dolgait tárgyaló, terjedelmesb a 3 elsőnél s annival fontosabb, mert Erdély történetét illető följegyzések éppen e korban leggyérebbek, mintha a nemzet általános szerencsétlensége után, a felüdulés és dicsőség első örömezzete némitotta volna el a korirókat.

Az évkönyvek hiányzását némileg pótolják az emlékiratok s annival inkább, mert a kettő jelentékeny része közt a felfogásra és előadásra nézve nehezebb határvonalt húzni s a különbség inkább bizonyos modor s terjedelemben van. Mert alig láthatni krónikát, mely bizonyos tekintetben családi napló ne volna, s viszont a „diarium“-okban többnyire koruk eseményeit is beszöttek. És már e téren több névvel találkozunk s nagyobb sürgést találunk. Csikszentkirályi Bors János, Zsigmondnak Szián elleni hadjáratától a XVII. század elejéig (azontúl csak egyes jelentéktelen eseményt közöl 1619-ből) terjedő naplója rövid ki-

vonatos és száraz s inkább csak egy pár székely adata (s azon mellékletek, melyekkel az Erd. Történetei tára tudós kiadói kísérek) érdemelnek figyelmet. Kornis Zsigmond „tanácsúr, szenteltvitéz, biharmegyei főispán s háromszéki főkapitány“ leírta „kik és hol estek el táboron Básta s Mihály vajda idejében.“ Bordán Tamás szelindeki pap s a theologus Besodner mostoha atyja 1601 - 3 közti német följegyzése „Virtus Coronata“ azon veszélyeket tárgyalja, melyeknek Szében s a Zsigmondtól hasonlólag elpártolt szász helyek kitéve voltak, úgy szintén Schirmernek ennek folytán Bástához lett küldetését és az ő megbízása következtében a prágai udvarhoz menetelét s ottani fogadtatását írja le érdekes és a kort jellemző adatokkal, melyekben azonban nem hiányzik a veszélyek nagyítása (megj. Fundgruben I. k.) E korból egy más latin irat Kolosvár ostrom zárolását adja elő Székely Mózes által 1603 apr. 21. jun. 9-ig; s viszont egy másik, hasonlólag latin krónika Bocskainak 1604 és 5-ben viselt dolgaiat.

A nyugalom és béke épen az által zavartatott meg, kire fentartásának terhe ruházva volt, — az utolsó Báthory által. A legjobban fenyegetett szászok természetesen legtüzesebben tárgyalják ezt, s Weiss már idézett évkönyvein kívül még két német emlékirat maradt korunkig: Brenner Simon szebeni polgár leírta „hogyan viselte magát a zsarnok Báthory Gábor Szében irányában s mit mivelte benne 1609—1612“ kiadatlan, a másik Leírása Szében bevételének s az oláhországi dolgoknak (Fundgraben I. k.) egy névtelen által. Kétségtelenül alapos oka is volt a szászságnak panaszkodni Báthory ellen kiváltságaik erőszakos megtámadásáért, de igyekeztek is szenvedélyes kifakadásaikkal visszatörölni a vett sérelmeket, a gyűlölség legerősb hangján árnyalák s emelék ki a „gögös úlnok és hitszegő“ fejdelem tetteit, vakok és siketek maradván szép tulajdonai iránt. Ez utóbbi névtelen terjedelmesebben s épen nem patástolt kárörömmel írja le Báthory szerencsétlen végét, Bethlen trónra emelését sőt röviden az 1631-ig terjedő eseményeket. A Báthory korból egy más s azt más színben illusztráló latin emlékirat: Erdélyi fejdelem Báthory Gábor ellen intézett 1611-iki összeesküvés története“ (kiadatlan).

Az erdélyi emlékirók sorában kitünő nevet vívott ki magá-

nak Borsos Tamás, fia a hasonló emlékiró Sebestyennek. Született 1566-ban s 1594-ben Maros-Vásárhely polgárává lett. Nagy Szabó Ferenc sógora s hasonló emlékiró a későbbi időkben, beszéli, hogy Borsos Tamás a tiltott s az ideig üldözött szombatosságával Báthory Zsigmond oláhországi hadjárata alkalmával, vigyázatlansága által veszélybe dönté magát. Képtelennek híve ugyanis a fejedelem diadalát s szülőföldjét előre kipsztítva látva, ötöd magával „kik egy Istent vallanak nem hármát, s disznóhúst nem esznek“, felkéri Szinánt egy levelökkel, hogy házait, ha majdan vitézi a várost elfoglalják, kiméjék meg. De a levél nem a „hatalmas muzulman“, hanem a Zsigmond kezébe esett, s ennek és fényes kíséretének hatalmas jó kedvet okozott. Mindazáltal a szombatosok közül többen elfogattak, Görgénybe csukattak s ott kutat ásattak velök. Borsos Tamás egy cimborájával haza osont, azonban bántódásuk nem lett *) Nem sokkal ezután Borsost (1597) városi hivatalban látjuk, s már a század utolsó évében főbiró volt. Mint ilyen különös érdemet szerzett magának a marosvásárhelyi vár fölépítése által : mi annyival nehezebben sikerült, mert a székely törvények tilták földükön a váremelést, s lakosainak egy része is kényelmesnek hitte az erdőkbe menekülést, az azon időben gyakori tatárfutások alkalmával, a váreépítés terhes munkájánál. Ez ügyben tett gyakori követsége alkalmával a fejedelmi udvarokban ismeretséget szerzett az ottani főurakkal, s ez úton ildomossága és eszélyessége tért nyitott neki magas pályára. Báthory Gábor a már akkor fejedelmi táblai ülnököt, a fényes portánál állandó követének nevezte ki (2622), hol azonban minden buzgalma mellett sem sikerült az ékesszóló, s mint maga Bethlen nevezé „kitünő jelességű“ *) ügynöknek ura vesztett ügyét megmenteni. Báthory bukása után Bethlen még csaknem egy évig ott hagyta s ekkor és itt irta „Életrajzát vagy inkább egész életének vándorlásait“ és ennek folytatását „Itenerariumát a fényes portához“ honnan azonban még azon év közepén visszatért, nem mint kegyvesztett, hanem mint más minőségben alkalmazott. A következő évben azon biztosok sorában látjuk, kik a nagyszombati békét kötötték. 1618-

*) Mikó Erd. Tört. Adatok I k. 32.

*) Bojti Gáspár Monum. Ung. 332.

ban pedig ujabban Stambulban, melyet egy már terjedelmesebb munkában „második portához való járásának közönséges historiája“ irt le. Munkái több tekintetben fontosak. Életrajza (1584—1613) rövidebb s vázlatosb, s inkább csak egyes eseményeket emel ki, de eléggé elfogulatlan, hogy rövid megjegyzései is adalékokat nyujtsanak a kor megérthetéséhez. Itenerariumai (az elsőt gr. Kemény s Kovács, az utolsót gr. Mikó adták ki) tulajdonképen a főbkek. Egy bizalmas csevegőt látunk benne, ki néhol hosszadalmasan, de többnyire érdekesen s mindenesetre naiv közlékenységgel mondja el élményeit, panaszkodik bajain, s avat be néha titkos dolgokba is. Olykor fontoskodik, de soha sem az igazság rovására, s oly őszinte, hogy az embert önkéntelen megnyeri. Nagy történeti becsüvé munkáit azon körülmény emeli, hogy a porta s Bethlen közti viszony megértésére nélkülözhetlenek. Itt ő első rendű forrás, különösen második itenerariumában, mely egyszersmind utolsó irodalmi műve, mi ránk maradt, habár a közpályáról még nem lépett le. 1624 ujlag Magyarországba s 1626-ban Konstantinápolyba küldetett, mig 1630-ban a zajos medgyesi országgyűlésen, mint kiengesztelőt látjuk működni a Katalin és Bethlen István versengő pártja közt, barátja s 1624-ben követtársa fejedelmi tanácsos s maroszéki főkapitány Tholdalagi Mihálylyal, kinek naplója „Emlékezettel hagyott írása“ hasonlólag egyike a fontosabb erdélyi történeti kútfőknek. Írója egy előkelő család sarja, már korán közpályára szentelte magát s azon élte fogytáig lankadatlan buzgalommal szerepelt, különösen azon időben, melyről jellemzőleg mondja gr. Mikó „ben erősek valánk s kün nyomaték-kal birt fejedelmünk szózata.“ 1603-ban, már mint Székely Mózes levélnökét Básta elzaratá, s az onnan kiszabadultat a gyászos brassai csatában Radul foglyai közt leljük. Egy évtized mulva Borsos visszahívása után a fényes portáról, Bethlen Gábor, testvére István s Erdélyi István követei mellett, őt küldé ügynökül helyébe. Ez kezdete volt diplomatikai működése lánczolatának, melyet Bethlen és I. Rákóczy alatt kitünő tapintattal folytatott. 1622-ben a porta és lengyelek közti egyezkedésben, 1625 s 27-ben a gyarmati s szőnyi békekötésekben vett részt, 1630-ban Csáki párthiveit Maroszsék hadaival kiveri, s utóbb I. Rákóczyt szolgálta, jelesül mint portai követ, ura jogait védte Bethlen Ist-

ván ellenében. És ennek korában készült naplója Báthory kiűzésétől Katalinnak Erdélyből távozásáig terjed. Tholdalagi „egyszerűen szép s tényhű korrajzai“ Bethlen életének illusztrálására nevezetes adalékokat képeznek. Fontos és többnyire rövid följegyzéseiben mindig látjuk a jól értesültet, a politikába beavatottat.

Bethlen Gábor halála a békét fölzavarni látszék utódja Katalin hitványsága, a kormányzó Bethlen István tétlensége által, mely a párttusáknak tért nyitott. De I. Rákóczy György eszélyesége s később fegyvere biztosíták a rendet, mely kort, (1629, 30) s a későbbi 1632-iki évet tárgyalja göncz-ruszkai Kornis Ferencz naplója, Egy más emlékirat, melyben (1630 elejéről) megiratik „mi dolgok folytak mindennap a fejedelmi udvarban“ mint korrajz érdemli meg figyelmünket. Ugyan e kort írta le, s folytatta 1644-ig hallerkői Haller Gábor tanácsúr naplójában. 1630-ban ref. vallásra tért át s mint ez ideig Brandenburi Katalin szolgálatában álló, a fejdelemné távozását felhasználta külföldi útra s ott német, belga és angol egyetemek látogatására, mit terjedelmes napló könyvében le is írt. Visszatérve gazdag ismeretekkel mint képzett és tudományos férfi, 1635-ben Rákóczy szolgálatába állt, s ennek halála után is részt vett a közügyekben, s mint követ több ízben terhesb küldetésekkel is terhelte. Két alkalommal Ali basa el is fogta, míg nem 1663-ban a török táborban lefejeztetett*). Terjedelmes naplója 1644-ig sok érdekes adattal járul hazánk történetéhez s annyival érdekesebbekkel, mert Haller többnyire mint szemtanú beszél. Munkája — mely mint látszik e korban készült s épen ezért — bár fontosabb működése e koron kívül esik — igtattuk ide, Erdély egy válságos koránál szakad meg, azon hadjáratnál, melyet Rákóczy, mint a svédek szövetségese a német császár ellen kezdett, s mely őt a harmincz éves háború bonyodalmaiban részt venni kényszeríté, kiragadva eddigi szerepéből. E hadjáratot két napló tárgyalja: losonczy Bánffy Györgyé 1644-ből, s kőröspataki Kálnoki Istváné 1645-ből, kik mindketten a fejedelmi sereg harcosai közé tartozának, s a sereg mozgalmait napi jegyzetek-

*) Bethlen János Hist. Trans. bécsi kiadás II. k. 169. Bethlen János Hist. Trans. producta . . . I. k. 83. Dagon ledülése. Kolosvárt 1670 a bevezetés.

kel kísérek és e részben mellőzhetlenek. Magát az egész kort felölelte az unitarius Segesvári Bálint naplójában.

Ez eseménygazdag félszázad gazdag történeti irodalmat is eredményezett. A fegyverek zaja, az öntudatos nemzeti élet, külső dicsősége s belfejlődése, egyeseinek polgár erényei s mindnyájának áldozat készsége a hazáért, mindez mi e lapok tartalmát teszi az utókornak tanulságul szolgálnak. S ez bizonynyal bő kárpótlást nyújt a művészi alkotó kéz csaknem teljes hiányáért. A múlt század történeti irodalmához képest nem tagadhatunk meg némi haladást. Amott túlnyomólag látjuk kegyelve a klasszikai formákat s irodalmunk jelentékeny része azok utánzásából állt. Itt a magyar évkönyvekben és naplókban alapját látjuk megvetve a nemzeti történetírásnak, mely még emelkedett ugyan a második félszázadban, de hogy nem fejlődhetett ki, bizonynyal nem az ő hibájok.

SZILÁGYI SÁNDOR.

II. FÜLÖP.

History of the reign of Philip the second, king of Spain. By W. H. Prescott.
I. II. volumes.

A tengerentúli — amerikai — irodalomnak hazánkban még kevéssé ismert kitünő fejei közül Prescott kétségkívül a legkitünőbbek egyike. Méltán lehet őt Amerika Macaulay-jának nevezni, s eddig megjelent történeti művei, névszerint Mexico meghódítása Cortez Ferdinánd által, Spanyol Ferdinánd és Izabella története, s közelebb II. Fülöp kormányzatának története, bátran a legjelesebb történeti művek közé sorozhatók. Az észlelés finomsága, a jellemek mély és világos felfogása, az események drámai egymás mellé állítása, az eszmék és világnézet átható ereje, és végre a források fölkeresésében lelkiismeretes gondosság teszik azon fényoldalakat, melyek az újabb idő nagy történetiróit, s köztök Prescottot jellemzik. Macaulayval együtt ő is meggyőző példát mutat arra, hogy a művészi alakítás a tudományban szintugy helyén van, mint a költészetben, sőt művészi forma nélkül — természetesen minden nemnek saját művészi formája nélkül — a tudomány soha sem érheti el legszebb czélját: hogy népszerű legyen, s a valót — tanulságai mellett — egyszersmind oly kapóssá is tegye, minők addig csak a képzelet termékei valának. A Macaulayféle művészileg irt tudományos munkákban se a történeti, se a lélektani valóság nincs feláldozva a költészetnek, mint Lamartine-nál, kinél

a történet gyakran szolgálója a képzelődésnek. Hogy olvasóinknak némi fogalmat adjunk a szorgalmas buvárkodásról, mely például Prescottot a kezünk alatt levő munkánál képessé tette a történetíró vésűje alá vett kor egyes alakjainak domborművek gyanánt világos kiemelésére, nem lesz felesleges megemlítenünk, hogy ő mindenütt első forrásokból dolgozott, nagyobbára a legközvetlenebb forrásokból, t. i. cselekvő személyeinek levelezéseiből, egykoru okiratokból, hivatalos és magánjellemű tudósításokból. De hogy azon fáradaalmas, s valódi hangya szorgalmat kívánó munkáról, melylyel anyagait gyűjtötte, képzetünk lehessen, szükséges könyve előbeszédét átlapoznunk. Immen látjuk, hogy a befolyással bíró európai udvarok végetlen történeti kincset rejtő levéltárai pora alól kelle kikeresnie adatait. A britt muzeum, a londoni State-paper-office, a burgundi fejedelmek könyv- és levéltára Brüsszelben, a leydai egyetem könyvtára, a haagi és párisi királyi könyvtárak, a francia királyi levéltár a Soubise-palotában, a madridi nemzeti könyvtár s történeti tudóstársaság adatgyűjteménye, s mindenek felett a csak újabb időben fönyitott simancasi levéltárak, melyek Spanyolország történeteinek addig nem is sejtett adatokat s egészen új ismerettengert nyújtottak, — mind ezek, s kívülök a bécsi és olasz udvaroknál s Velenczében található eredeti okmányok vizsgáltattak át általa és segítették őt oly történeti mű anyagaihoz, mely az általa festett kort egészen új, de egyedül való színben tüntesse föl. Nagynevű családok magán levéltárai is megnyitak előtte s a háromszázados bizalmas levelezések a szereplő egyének jellemébe hagyák bepillantani. — Így gyűjtötte az anyagot. — S mikép dolgozta fel? — Mint történettudós, mint böheselő és mint művész. Nekünk, ez egyszerű lapokon, ez igénytelen vázlatban, lehetetlen akár a tanulmány és felfogás terjedtségét, akár a részletezés elevenségét kellőleg kitüntetnünk. Azért nem is fűztük feladatúl: minden eseménycsoportozatra kiterjeszkedő kivonatot adni az egész munkából, sem az események öszvefüggésének fonalát nyújtani olvasóink kezébe. Célunk inkább csak az érdekesebb és egy egészszé kerekülő részeket kiemelni, egyes jellemeket lehetőleg felmutatni, s különösen a kor legfontosabb eseményéről — a németalföldi eseményekről, — bár vázlatos, de lehetőleg világos fogalmat adni. Előbb azonban a viszonyok s a főszemély — II. Fülöp — állása és jelleme szó-

vedékébe kell bevezetnünk az olvasót. Megadjuk az alapszinezetet, melyen tisztábban tűnjenek ki az ábrázolandó jelenetek.

V. Károly, fáradalmas kormányzása által erejében megtörve, folytonos küzdésektől elalélva, egészségében, kedélyében megrongálva, lemondott koronáiról. A német császári koronát, melyhez választás útján jutott, kénytelen volt választói kezébe tenni le, kik — kérései daczára, öcsesét s nem fiát akarták azzal megtisztelni. De többi koronáji is, melyeket fia fejére tett, a legnagyobb eurpai birodalmak egyikének tették ezt urává. II. Fülöp, midőn atyja 1555-ben, october 25-kén lemondott, Spanyolország királya lön, mely név alatt akkor Castiliát, Aragoniát és Granadát értették, miket több századon át külön kormányzat után V. Károly egyesített egy korona alá; azonkívül Nápoly és Szicilia királya, Majland hercege s mint ilyen a zavargó olaszföld ingadozó trónjai közt legtekintélyesebben ülő; Franche-Comté fejedelme; Német-alföld ura. Mint Angolország czimzetes királyának — mert örökösödése után csakhamar nőül vevé Tudor Mária angol királynőt, — bár nem tulajdonképi király, mindamellett sikerült erős jelleme által határozó befolyást gyakorolni a királynőre, sőt nem kis mértékben az államtanácsra is. Európán kívül is temérdek birtokai valának a spanyol koronának. Áfrikában birta a cap-verdi és canariai szigeteket, továbbá Tunist, Orant, s némely nagy fontosságú pontokat a berber partokon. Ázsiában a fűszeres és filippini szigeteket. Amerikában, nyugot-indiai birtokain kívül, ura volt a gazdag Mexicanak és Perunak és kielégíthetlen kincsszomjjal — mi a spanyol korona egyik állandó jellemvonása volt — terjeszkedett. Az Atlanti és Csendes tenger elszórt szigetei mindenütt látták lobogni a spanyol zászlót s szolgáltak kikötőkül e fölfedező és hódító népnek.

A spanyol haderő törzse Europa legfélelmesb gyalogsága volt; harczedzett katonák, kik vagy V. Károly zászlói alatt képeztettek s a páviai és mühlbergi csatamezőket ismerték, vagy az új világban Pizarróval és Almagróval mászták meg az Andeseket és segítettek megdönteni az inkák dynastiáját. Hajóhada a legnagyobb és leghiszteletesebb akkor Európában. Kincstárát hiába ürítették ki V. Károly szünetlen hadviselései, időről időre mindig megtelt azon ezüst és arany folyamokból, melyek Amerikából bele omlottak.

És a roppant terjedelmű, e rengeteg segélyforrásokkal rendelkező birodalomnak korlátlan egyedura volt II. Fülöp. Németalföld, régi szabadabb intézményei mellett is óriási pénzösszegekkel adózott neki. Az olasz tartományok csak azért látszóttak alkirályokkal birni, hogy két korlátlan uralkodónak engedelmeskedvén, kétszeres iga alatt álljanak. Maga Spanyolország, hol kevással még az előtt a nemesség csaknem mindenható erejű volt, most egészen a királyi hatalomnak volt alávetve, a villalari esatamezőn teljesen megtört hatalmát V. Károly kezébe adván. A cortesek gyűlése merő látszattá törpült, jog és tehetőség nélkül. Az uralkodó akarata törvény volt az országban. Palotájában irattak az ellenmondhatlan rendeletek, melyek Spányolországot s a birodalom legtávolibb részeit kormányozták.

Állásánál fogva Fülöp a katolikus fejedelmek vezéreiül volt kijelölve azon nagyszerű ellenállási mozgalomban, melyet vezetni, atyja (ugy látszék) csak megkezdett, melyben eszmék ellenébe kellett karddal és egyházi átkokkal harezolni. A világi hatalom pápája, s mint ilyen: a romai püspöknek természetes szövetségese volt. És hogy ő ez állás fontosságát érezte s azt maga — és az egyház javára egyiránt felhasználni tudta, egész élete és kormányzata bizonyság. Legnagyobb bizonyság azonban nézetünk szerint azon, valóban hősieen nagylelkűnek nevezhető önáldozat, melylyel első hadjáratának dicsőségét és gyümölcsseit e magasabb érdeknek alárendelte. Fülöpnek első hadjárata a pápai trón ellen volt, melyen akkor IV. Pál ült. E kiváló egyéniség — kiből az egyház belső reformatorát várta a félvilág, de ki Fülöp hatalmának s Alba herceg vaskarja által vezetett hadainak a csata-mezőn meg nem felelhetett, szent székén megíugatva, Rómába viaszorítva s városában is fenyegette volt, — midőn Fülöp győzelme vívmányait önként feláldozta azon engedelmeségnek, melylyel, nézete szerint, minden keresztyén uralkodó tartozott a szent atyának. Fülöp e háborut nem kezelte, abba a francia udvar által bonyolított, s magának a pápának a spányol udvaron elkövetett többrendbeli sérelmei által ingereltetett. De Fülöp, vagy inkább hadvezére Alba herceg határozott győzelmet vívott ki az egyházi államon. E győzelmet végletig nem üzni, s a kimutatott erőt önként visszavonni: egyik legsikerültebb mesterfogása volt II. Fülöpnek, mert ezáltal örökre biztosítá

magának a szent szék szövetségét, akár nemeslelkűségének lekötő emléke, akár erejének féltelme által.

Második hadjárata Fülöpnek Franciaország ellen volt intézve. Ez tulajdonkép Anglia hadviselése volt, de azon összekötetésnél fogva, melyben Fülöp a szigetkirálysággal állott, saját országainak erejével vetett eldöntő súlyt a háboru mérlegébe. Alább lesz alkalmunk e hadjáratból két jelenetet vázolni, a st.quentini és gravelinesi napokat, midőn a legjobb francia vér feketült a Fülöp szolgálatában álló kardokon. A pápának adott lecke után a Valois-ház nem csekélyebbet kapott.

Azután következett a németalföldi tartományokkal folytatott hosszú és következménydús tusa, mely e lapok főtárgyát teszi, s mely épen legválságosabb perceiben folyt, midőn II. Fülöp negyedik hadviselése, a mahomedán hitetlenekkel, ki ütött. Az egyház belső ellenségei — a protestansok — mellett, a külsőket sem feledhette el azon király, ki a minden oldalról megtámadott egyház első lovagjának tekintette magát. E harc Máltában folyt le, hova Szent János kórházi lovagrendje vonta magát, miután az ottomán hatalom által hosszas és szünetnélküli harcok után Rodosz szigeti fészkéből kiűzetett.

Mind e harcokban, valamint kormányzata minden pontjain, II. Fülöp kisebb vagy nagyobb mértékben azon érdekeket védte, melyekben birodalmának és a romai egyháznak java egyesült. Ő jelleme, növeltetése, állása által egyiránt a katolikus keresztyénség előharcosául volt állítva, oly korban, midőn a roppant szakadás az egyházban, a nyugatfelé folyvást terjeszkedő török hatalom az egyházon kívül, egyiránt rongálták Romának másfél ezred éves tekintélyét sőt a katolikus uralkodók egy része is saját érdekeit épen nem volt hajlandó egyházának feláldozni. II. Fülöp minden körülmények közt előbb tartotta magát katolikus keresztyénnek, mint királynak, s az neki csak szerenésje volt, hogy egyeduri törekvései és zsarnoki hajlama az egyház iránti állásával többnyire a legjobb öszhangzásban állottak. E szempontból kell őt megítélnünk — ha méltányosan akarjuk megítélni; mert e szempont valamint egész kormányzatát s állami és magán nézeteit kárhoztatni, ugy másfelől egyes tetteit az életén végig vonuló következetes veresfonallal öszhangzásba hozni, tanítja a figyelmes és részrehajlatlan szemlélőt.

Mivel később alig fogunk reá érni, itt veszünk alkalmat magunknak Fülöp családi életéből feljegyezni, a mit szükségesnek vagy érdekesnek gondolunk.

Fülöp, ki 1527. majus 21-kén született, alig volt még 15 éves, midőn 1542. decemberében a portugál király III. János leányával Máriával, ki szintén oly koru volt, eljegyeztetett. Az ifju herczegre Europa legszebb birodalma nézett, s ő válogathatott a legelső örökösnök között. Atyja, a császár, előbb nagy ellenének I. Ferencz francia királynak leányával, Margittal akarta őt öszveadni, de Fülöp a portugál szövetség felé hajlott. Az egybekelés 1543. novemberében történt, rengeteg pompával. Az új pár lakása Valladolidban, Fülöp születése helyén volt, a fiatal herczegnőre oly boldog s átkos helyen. Valóban az, mert alig két évi boldog együtt lét után, 1545. julius 8-kán fiat szült, a később oly szomorú nevezetességre jutott Don Carlost, — de ennek születését csak néhány nappal élte túl. Talán ha életben marad, az anyai gond és szeretet más irányt adandott a fiú nevelésének s azzal együtt sorsának. Így végződött Fülöp első házassága s ő 18 éves korában özvegyen maradt.

Második házasságra kilencz év múlva lépett Tudor Mária angol királynővel, VIII. Henriknek első nejétől Arragoni Katalintól született leányával. Midőn Mária még csak hat éves volt, szó volt róla, hogy az akkor fiatal, nőtlen Károly császár neje legyen; de a várakozás hosszú volt a vőlegénynek — s másfelé fordult. Mária — bár csak 10 éves midőn Károly portugalli Izabellát nőül vevé, érzé a hátrátétel szégyenét s az ifju szív ez első sebe még soká felszakadozott. Azonban Henrik, ki hitét és nejeit úgy változtatta, mint öltönyeit, meghalt; utána fia VI. Edvárd röviden uralkodék; Mária mint idős leány következék, bár nem minden ellenmondás s nehézség nélkül; mert a nemzet protestans érzelmű része Erzsébethez Boleyn Anna leányához hajtott. A dolog azon ponton állt, hogy a hűgért a néne törvénytelen gyermeknek nyilváníttassék s koronájától megfosztassék, mint Boleyn Annáért elűzetett s ágyától és koronájától megfosztatott vala Arragoni Katalin. Sőt miután Mária trónon ült is, miután a romai egyház védelmében véressé tette kezét és nevét (az angol történetben bloody Mary névvel jelöltetik), az összeesküvések egymást érték ellene, részint a protestans egyház, részint Erzsébet érde-

kében. Nem csoda, ha e viszonyok közt jelleme szigorú, kedélye zárkozott, magaviselete zárdái s hite bigot sőt fanaticus lőn. Anynyival inkább, mert egy gyógyíthatlan krónikus baj minden év nagy részében szobába zárta, s életművezetét folyvást rongálta. Hogy nemcsak boszúból s ellenhatás folytán volt buzgó vallásosságú, de valódi mély meggyőződésből, azt tettekkkel is bebizonyítá. Erasmus némely műveinek általa nagy gonddal készült fordítását, gyóntató atyja szavára, megégette; s ezen áldozatnál — melynek nagyságát minden író megítélheti — sokkal nagyobb volt az, hogy az egyháznak a korona részére lefoglalt roppant javait lelkiismeretesen visszaadatta, s midőn miniszterei elébe terjesztették, mennyire csökken ez által a korona jövedelme, — inkább elvesztenék tiz koronát, mondá, mintsem lelkemet koczkáztassam. Azonban bármennyire meggyőződése szerint — mi mindenestre tiszteletreméltó — cselekedett is, az általa meggyújtott máglyák tüze véres fényt vet az angol történet e lapjára, melytől iszonynyal fordul el minden szem s a véres nevet le nem moshatja róla semmi kéz. — Ez volt azon királynő, kit V. Károly, miután ifju korában maga oda hagyá, most fiának szánt, ki amannál tizenkét évvel volt ifjabb. Mária kezdetben vonakodni látszott a férjhez meneteltől. Hajadon akart maradni. Parlamentje elé terjeszté a dolgot. A parlament sürgette őt. S ő -- mint részéről hazájának hozott óriási áldozatot — fogadta el a tervezett férjhez menetelt. Azonban most mély és rejtelmekkel teljes lelkületének egész erélyével fordult szerelme ifju férjéhez. Korlátlan befolyást engedett ennek maga felett; engedelmes gyermek, mosolyát leső rabnő volt vele szemben. Nyakán csüngött, ha Fülöp Angolhonban időzött, erőszakkal tartóztatta, ha többi országaiba akart menni, elzárkozott könyeivel ha távoznék. Fülöp kevésbé viszonzta e beteg testű s lelkű nő szereimét, ki mindenben tulságos volt; ki halálos veszély volt azoknak, kiket gyűlölt, terhére vált annak, a kit szeretett. De bár nem szerette nejét Fülöp, feltudta használni, s valóban néhány évig ő volt Angolhon királya. Az angol pénz és angol katonaság szolgálatára állott. Azonban e házasság s vele Fülöp befolyása az angol kormányra nem tartott soká. Mária, rövid és gyászos uralkodás után, 1558 novemberében meghalt, gyermektelenül, népe iszonyától s gyűlöletétől kísérve, mely személyéről azon egyházra is átment, melyért ő vérbe mártotta ke-

zeit, — s így készített utat azon hosszú és fényes uralkodásnak, mely szerencsésebb nővére Erzsébet alatt rendithetlenül megszi-
lárdítá Angliában a protestans egyházat.

Fülöp 34 éves volt, midőn harmadik házasságra lépett Va-
lois Erzsébet (vagy mint Spanyolországban nevezték: Izabella)
francia királyi hercege asszonnyal. A menyasszony 16 éves volt,
szép, tanult, nyájas, szerelmet ébresztő és váró. Előbb — midőn
még Tudor Mária élt, Fülöp fiának s leendő örökösének Don
Carlosnak vala szánva s a chateaux-cambresisi békében ígérve;
de az apa özvegyen maradván, magának vevé fia menyasszonyát,
Mondják, hogy az ifju mátká fájdalmas szemmel nézte a külön-
séget, mely a bár legjobb korában álló, de zord s kora vénü-
lésre hajló apa, — s a bár még fejletlen, de már érdekes ala-
kot ígérő 15 éves fiú közt oly feltűnő vala; azonban Medicis Ka-
talin leánya jobban volt nevelve, s a királyok közt a hajlamhá-
zasság sokkal ritkább volt, mintsem Izabella valódi érzelmei fel-
tűnhettek volna. Mondják, hogy Carlos is, midőn meglátta minő
drága gyöngyötől fosztá meg őt apja, keserűen érzé öszveszorulni
szívét s e percztől kezdve soha sem gyógyult be a seb, mely az
apát és fiút egymástól, mint tátongó mélység, választotta el. Mind-
ezt, mint az akkori udvar suttogásának tárgyát s mint valószínű
és azért általánosán hitelt is talált dolgot, említik az egykoru és
későbbi írók; s kétségkívül ez ada bő anyagot s nyitja tág ajtót
a romanticának, a királyné és infans tragicaí sorsának kiszínezé-
sére. De bár eddig a történelem is el látszott fogadni a sajátság-
os viszonyból eredt szomorú következtések valódiságát s a maga
bélyegét igyekezett nyomni azokra, — ezen eljárás a források
szigorubb kutatása által kellőleg indokolva teljességgel nincs.
Szabad legyen itt Carlos egyéniségéről s történetéről igen igen
rövid vázlatot adnunk.

Már bölcséjében anya nélkül maradván, gyermek korában az
apai gondot is nélkülöznie kellett, Fülöpöt kormányzati ügyei
Németalföldön és Angliában tartóztatván. Első nevelését nagynénje
Johanna, akkor spanyol kormányzó nő vezette, ki a gyermeket, testi
gyengesége miatt, egészen elkényeztette. Így korán akaratos
és öffejü lőn. Midőn már tanulnia kellett, bár tanítójához rendki-
vüli szeretettel ragaszkodott, tanulni épen nem volt hajlandó. 9—
10 éves korában már egészen kitűnt későbbi jelleme, jóban és

roszban egyiránt tulságos. A kép, melyet a spanyol udvarnál levő velencei követek adnak róla, nem épen hízelt. Szerintök fékezhetlen, türelmetlen, hirtelen lobbanó sőt kegyetlenségre is hajlandó volt, s oly büszke sőt dölyfös, hogy a király és császár — apja és nagyapja — előtt is vonakodott csak egy perczig is fedetlen fővel állani. De a kedvezőtlen rajzhoz fényesebb vonások sem hiányzanak. A szeretet — csendes kedélyállapotában — épen nem volt idegen szívetől; nagylelkű szeretett lenni, sőt kegyenilatkozataiban tulságos, adakozó kedvében pazar volt. Szíve bátor, s rendíthetetlen katonát ígért. Midőn a császár a st. juste-i zárdába utazva, a madridi udvarnál megállott, unokáját a legnagyobb érdekléssel szemlélte. Sokat beszélt a gyermekkel, elmondotta neki hadjárait, de midőn annak elbeszéléséhez ért, miképen futott Insprukba ellenségei elől, Carlos határozott hangon kiáltott fel: én nem futottam volna, nem én soha! s e mellett szilárdul megmaradt s a tapasztalt hadvezér minden ellenokaival és a kényszerítő szükségességgel szemben, tüzzel vitatta nézetét. Midőn Fülöpnek Izabellával kötött házassága után, a cortesek gyűlésében Carlos ünnepélyesen örökösül ismertetett el, s az udvar minden nagyjainak térdelésre s kézcsokra kelle elébe járulniok, nagynénjét és nagybátyját nem engedte térdelni s szeretettel vonta kelére, ellenben Alba herczeggel, ki szándékosan elmulasztá a szeretést, dühösen éreztette haragját.

Testben korán fejlődött, de szerencsétlenül. Epés hideglelésekben sokat szenvedett; halvány és szikár volt; a gyakori lázak nemcsak testi, de szellemi organismusát is megtámadták. Ehhez egy szerencsétlen esés járult, minek következtében feje iszonyuan földagadt, agya veszélyes rázódást szenvedett s szeme hosszú időre megvakult. A király és az ország nagy ijedségben volt az örökösnek ily veszélyes állapotán. Misék tartattak, országos böjt és gyász rendeltetett; az orvosi tudomány minden kísérletei sikertelenek maradtak, s végre is habonás orvoslatnak, egy szent barát kiásott csontjai csodatevő erejének tuiajdonított a gyógyulás. De úgy látszik az nem volt teljes. Az agyrendszer meg volt támadva, s Carlosnak egész hátralevő élete őt csaknem maniacusnak bizonyítja. Rendetlen indulataitól engedte magát ragadni. Illemt, állását, női becsületet féktelenül tapodott. Éjjelenként vad ezimborákkal barangolt utczárol utczára, s a főváros csend-

jét zavarta; házakba betört; nőket üldözött s ezer botrányt okozott. Az udvarnál dühös és semmi tekintélyt nem tisztelő féktelenségének sok jelét adá. Espinosa bibornokot, ki egy szemfényvesztő komédiást a palotából kiűzetett, a csarnokon torkon ragadta s meg akarta ölni. Egy Grimaldó nevű tőzsértől roppant pénzeszeveget — mit orgiái szükségeltek — pisztolylyal csikart ki.

Az illemre mindenek felett sokat adó Fülöp nem nézhette jó szemmel fia kicsapongásait; s apa és fiu között, bár soha rokonszenv nem volt, — erős gyűlölet keletkezett. Carlost azonban, büszkeségénél fogva mélyen sértette, hogy apja által hátrátéve s természetesen minden államügyekből kizárva legyen. Követelte hogy tanácsát is vegyék be azon birodalom kormányzásában, mely egykor övé leend, melynek igazgatásához neki már most is igényei vannak. Az ür naponként tágult a király és a korona örököse között. Amannak setét, zárkozott, lassan mozduló jelleme ennek izgatott, forrongó lényébe szünetlenül bele ütközött. Azonban a külfejedelmek más szemmel nézték Carlost. Medicis Katalin kiscbb leánya férjeül ohajtotta őt. A német császár, Miksa szintén neki szánta Anna leányát, ki Spanyolországban születvén, hazájának tekintette e szép országot hova gyermek emlékei vonták.

A németalföldi forradalom volt ekkor a nap nagy eseménye, s Carlos nagy érdekléssel kísérte azt. Sokan néztek reá, mint kitől egyedül lehetett volna remélni, hogy állásánál fogva békét eszközölhet a felzúdult ország s királya közt. Ő maga mindig katonai dicsőségre s tevékenységre vágyván, erős vágyat érzett magában oda menni. De kérelmét, hogy Németalföldre küldessék, Fülöp határozottan megtagadta, s e fontos küldetést Alba herczegre ruházta, kit Carlos mindig rossz szemmel nézett. Alba megbízó levelei már alá voltak írva, s ő bucsuzni ment a trónörököshez. Ez dühösen fogadta. Parancsolta, hogy maradjon honn, mert ő akar Németalföldre menni. A herczeg csillapítani igyekezett a dühösködőt s a királyi parancscsal mentette magát. Carlos határozott feleletet kívánt e kérdésre: akar-e honn maradni s neki átadni a küldetést. A herczeg hallgatott. Igen vagy nem? ordítá Carlos s kardot rántott és azt Alba mellének szegzé. A zajra berohantak a palotaszolgák s lovagok és kimenték Albát az örvöngő kezei közül.

Alba elment küldetésében, de Carlos nem nyugvék meg

sorsán. Készületeket tett hogy megszökhessék az udvartól. Pénzt szerzett titokban. Postalovakat rendelt. Az indulására határozott nap előtt kevéssel, valamely szokásos szertartás szerint, az egész udvar személyzetének az oltári szentséggel kelle élnie. Carlos nyilvánítá gyóntatója előtt, hogy ő nem élhet a szentséggel, mert nem fog meggyónni. Ez azonban igen szembeötlő botrány lett volna; a pap sürgette az okokat. Végre Carlos megvallá, hogy egy embert, kit gyűlöl, meg akar gyilkolni. A gyónás titka besugrott a királynak. A szökés készületei is fölfedettek előtte. Éjjel — Carlos ágyában elfogatott, a király maga vezette a törvény szolgálait. Sajat szobájában őriztetett, lehető leghigorubb fölvigyázat alatt. Az udvarnál sőt az egész országban roppant fölindulást okozott a koronaörökös elfogatása. Okait senki sem tudta tisztán; a gyanított okokon kívül lehettek olyanok, mik tán még fontosabbak voltak a király előtt.

Azonban Carlos, dühtől szaggatva, tehetlensége érzetétől lenyomva, régi betegségétől újra s még erősebben megtámadva, úgy látszott, megelőzendő itéletét, mi az inquisitorok titkos tanácsában — s a király agyában készült. Gyors sorvadását méregnek is tulajdonítják s valóban nem lehetetlen, hogy Fülöp, elhatározván, hogy fiának meg kell halnia, ily eszközhöz nyult, egy halálos itélet iszonyu botrányának elkerülésére. A királyné nagy részvétet mutatott a beteg iránt, de se ő, se nagynénje nem bocsáttatott ágyához, mely börtöne volt s nem sokára halottas padja lón a szerencsétlen ifjunak. Maga is kimutatta, hogy ohajtva várja az órát, mely halált és szabadságot adand. Nem kímélte magát, az orvosok parancsaival ellenkezőt tett; őrei figyelmét kijátszva szünetlen rongálta különben is fogyatkozó életerejét. Végre hosszú kinok után, meggyónva s föloldozva, halt meg július 24-kén 1568-ban, 23-ik évében, koporsójába vivén milliók reményét, melyek szerencsétlen természete s halirányt vett nevelése miatt korán semmivé lettek! Halála, mint az azt megelőző események, a legesodálatosabb s legellenkezőbb gyanításokra adtak alkalmat. Fülöp, mind udvarához, mind a külfejedelmekhez intézett nyilatkozataiban igyekezett a szomorú eseményt természetes színben tüntetni fel, — de az akkori kor, s utóbb a történet, három fölvetelt mond, melyek valamelyike vagy tán mind együtt, volt oka az infans halálának: a királyné iránti tilos szerelem, vagy

a király élete ellen törekvés, vagy végre — mi nem épen hihet-
len — eretnokség gyanúja, mit némileg erősíteni látszik azon erős
föltétele Carlosnak, hogy Németalföldre menjen, mire hihető onnan
kapott felhívást. Azonban, tekintetbe vevén Fülöp sötét és bosszús
jellemét, pusztán azon gyűlölet is, mely az ellenkező természetű
apa és fiu közt oly orvosolhatlan szakadást okozott, elég volna
az esemény magyarázatául.

De e szomorú eseménynyel még nem volt vége a Fülöpöt
sújtó családi csapásoknak. Három hónapja alig telt, hogy a szép
és ifju királyné szerencsétlen mostohafiát megsíratá, midőn őt is
utána szolította a halál. A két gyász eset gyors egymásutánja,
csak növelte a különben is mély gyökeret vert gyanút, mely most
még rettenetesebb alakot öltött s elfojtva bár, de ezerek szívében
vádolta Fülöpöt fia és neje meggyilkolásával. Azonban e gyanu,
mely az egykorúaknál természetesnek látszhatik, nem lel meg-
erősítést a történetben. A halálangyal, mely a királyok palotáit
sem kiméli, gyilkosok segedelme nélkül is elvehette áldozatát, a
hosszabb életre érdemes szép és szelid királynét.

Fülöp, a kettős csapás után, még zárkózottabb, gyűlölöbb
és setétebb lón. Ijesztő árnyalak, képes setét fátyolt vetni a tör-
ténetnek fényesebb lapjaira is, mint azok valának, melyeket ő
népei vérével irt tele.

II.

A németalföldi tartományok háboruja, mely a spanyol ko-
ronától elszakadásukkal végződött, tulajdonkép csak epizódot ké-
pez II. Fülöp kormányzása történetében. De eredetében s indo-
kaiban oly eszmék befolyását találjuk, folyamatában oly érdekes
lélek- és államtani tanulmányokat nyújt, következeiseiben oly nagy-
szerű befolyást gyakorló eredményeket rejt, — hogy a történet-
író figyelmét kiválólag igénybe veszi. Ama nagy vallási forrada-
lomból, a reformatióból növe ki, a hitesezmék ujítását, a politi-
kai ujításokkal szoros összeköttetésbe hozva, megkezdé azon ál-
lamrázkódások hosszú sorát, melyek — mint hatalmas villanyütés
— Europa csaknem minden országain átszaladtak, s trónokat és
nemzeteket megrenditettek, s melyeknek legnagyobbjait, jelenet-
tül a tengeren, az Egyesült államokban, folytak le.

Azon magában csekély terjedelmű, de helyzeténél s népe jelleménél fogva nagy fontosságú föld, melyet ma Holland- és Belgiumnak nevezünk, sajtáságos átalakulásokon ment keresztül. II. Fülöp trónra léptekor tizenhét kis tartományból állott, melyek némileg elkülönítve, egymástól függetlenül, ugyanazon főhatalom koronája által valának öszvekapcsolva. Egykor megannyi saját, önálló fejedelemmel bírtak; s ha házassági szerződések, vagy egyéb körülmények következtében, kettő vagy három, ugyanazon kormánypálcza alá került is időnként, önállóságát mindenik megtartotta s önnön szerkezte és törvényhozása szerint igazgattatott. Sőt miután több nemzedéken át, legnagyobb részök a burgund-család kormánya alatt állott, magának V. Károlynak erős keze s átható politikája sem volt elég hatalmas összeolvasztani s egy törvényhozás alá vonni őket. És sikertelen kísérletek után meg kelle elégednie, a német császárhoz s spanyol autocratához oly kevésbé illő állással: feje lenni egy szövetséges köztársaságnak. Némi közeledés az összeolvasztás felé csakugyan történt alatta. Eredetileg merőben különvált kormányzata volt valamennyi kis államnak. Törvényhozása, — bár egymáshoz hasonló elvekkel, — teljesen független. Hivatalra csak benszülött képes. És egyik állam fia, a másikban, bár tőszomszéd, idegennek, külföldinek tekintetett. Adót csak a papság, nemesség és városok követeinek közmegegyezésével lehetett kivetni. A császár alatt is megtartotta ugyan minden tartomány saját törvényszékeit, de közös főlebbezési székül főtörvényszék állítottott. Megmaradt ugyan mindeniknek saját törvényhozása, de felállítottott az egyetemes rendi gyűlés (General-Staaten) minden tartományok papságából, nemességéből s városi követeiből álló. Ez azonban ritkán hivatott öszve. Közérdekű ügyekkel foglalkozott. Törvényhozó hatalommal nem bírt. Csak sérelmi ügyekben tehetett felterjesztéseket a felséghez. Adót továbbra is csak az egyes tartományi gyűlések megegyezésével lehetett kivetni. E rendszer lassúsága nem igen hangzott egybe a spanyol király s német császár tetszésével s mindenfelé kiágazó hadviselési szükségseivel. De annyival inkább a nép helyzetével. A béke gyümölcsei, virágzó ipar és kereskedelem által lett ez gazdaggá, hatalmassá; hatalmát nem erővesztő harcok, csak a háborítlan béke őrizheté meg.

Valóban — bármily különösnek tessék — a németalföldi

népet helyzetének nehézsége, földjének mostohasága tette gazdaggá. Mondhatlan fáradtsággal kelle hazáját a tenger hatalmából kiszabadítani. Példátlan kitartással kelle küzdenie az elemekkel. Így korán megbarátkozott az ocean veszélyeivel. Bátor és találékony hajós lón, távol és ismeretlen tájak felfedezője, vándora, kizsákmányolója. Otthon a föld keveset termett annyi népnek. Az ipar anyagait idegen földről, készítményeit ismét idegen földre kelle szállítania. Angliából nyers gyapjút, — oda kész szöveteket nagy mennyiségben szállított. Tengeri kereskedése addig példátlan kiterjedést nyert. Városai a középkorban hűhatatlan gyorsasággal emelkedtek; polgárai gazdagodtak. A kis ország oly sűrűn volt behintve virágzó városokkal, mint más országok falukkal. A tizenhatodik század közepén 350 városa volt, s oly korban, midőn Londonnak, mely Angliában páratlanul állott, másfél százezer lakosa volt, itt Gent 70,000, Brüssel 75,000, Antwerp 100,000 lakóval egymást érték. A földet, mely ennyi lakónak szűken vala elég, minden arasznyi térre kiterjedő szorgalommal művelték, — mi ott ma is feltűnő, akkor pedig még kiválóbban jellemző sőt példátlan volt. Heverő nem találtatott s egy öt éves gyermek sem evett meg nem érdemelt kenyeret. A leggazdagabb is munkálkodott s a legszegényebb is, állásához aránylag, gazdagságot gyűjtött. Tegyük ezekhez, hogy a tanulás elemei, olvasás, írás és számolás a nép alsó rétegeiben is annyira el voltak terjedve, mint azon időszak más államaiban a középosztálynál sem, — s csodálhatjuk-e, hogy munkásság, ipar, közlekedés, idegen népekkel érintkezés oly emelkedettséget adtak a nép egész nagy tömegének, melyhez a könyveknek csaknem mindenki által hozzáférhető csatornáján az eszmék gyűszikrája könnyen hozzáférhetett. A már eredetileg szabad institúciók legalkalmasabbak voltak a nemzeti érzületet kifejteni. Az anyagi jóllét a szellemi emelkedés hatalmas emeltyűje lón. A kereskedés végett beözönlő idegenek Német-, Francia- és Angol országokból az újítás eszméivel együtt annak vágyát és ingerét is behozták. A városok művészek-től, iparosoktól és kereskedőktől hemzsegték, — s az utolsó szántóvető is tudván olvasni, természetes fogékonysággal birt arra, mit máshol nem az értelem, csak a szenvedély tüzfegyvereivel lehetett meghonosítani.

Negyven év alig telt el, mióta Luther keztyűt dobott a va-

ticannak, a pápai bullát nyilván megégetvén Wittenberg falai alatt. Tudománya gyorsasággal terjedett, mely a löpor és a szabad eszmék közös sajátja. Észak bevette azt. Angliában, három uralkodó alatti ingadozás után, állam-vallássá lön a protestantismus, bár azon hulló-alakban, melyben má is van, csak pápát változtatva. Németországban a passau-i béke teljes hitszabadságot biztosított. Helvetiában Calvin székhelye volt, honnan tanításai Franciaországba áthatottak s erős küzdelmeket ígértek a catholicismus ellen. Az új tudomáynak se az Alpok, se a Pyrénéi hegyek nem tudtak gátot vetni. A vaticán megrendült, s Spanyolország titkon szivta a tiltott mérget. Azonban Europa leghatalmasabb birodalma fölött oly ember uralkodott, ki szívvel lélekkel az orthodox hit híve volt. És II. Fülöp felfogta állása fontosságát s egész élete bizonyítja, hogy ő küldetésének tartotta az egyház-újítás, s azzal öszvefüggő politikai szabadság ellen utolsó csepp-vérig küzdeni.

Németalföld sajátlagos helyzetben volt. Része egyfelől a spanyol koronának, s alattvalója a legkatholikusabb királynak, — másfelől minden oldalról ki vala téve az új eszmék járványának. Olyan volt, mint egy szük völgy, mely mindenfelől magas és meredek hegyekkel környezve azok mindenikének lefolyó patakjait magába veszi és beiszsa. A legkülönbözőbb behatások alatt, a legellentétesebb eszmék küzdterévé vált. Keletről a németországi lutheranusok; délnyugatról a francia hugonották; egyfelől Kalvin hívei, másfelől az angol államegyháziak és függetlenek. A katona, ki házában szállásolt; a hajós, ki partjain kikötött; a kalmár ki utczáin üzérkedett, — új meg új alakjait az új vallásnak hozta be. Német- és Franciaországi könyvek és röpiratok kerengtek a nép közt, s alig volt, a ki azokból szabadabb eszméket nem meritett volna. Az új tanokat önálló gondolkozáshoz szokott férfiak vitatták meg, s e vitás eredményei legtermészetesebb alkalmazásban a polgári reform mezejére is átíntek.

Bölcselő szemekkel nézve a németalföldi tartományok helyzetét, a nép jellemét, meg lehetett volna mondani: hogy a türelmi rendszer itt legcélravezetőbb volna. De II. Fülöp nem volt philosoph, s a türelem oly erény volt, mit azon korban se protestans, se catholicus nem értett. A kérdés itt nem az, vajjon II. Fülöp célja: a reformok elnyomása s az eszmék teljes eltiprása

jó volt-e? — csak az : vajjon tudta-e e czélra a legsikeresebb eszközöket választani?

II. Fülöp a hitujítás elnyomására, atyjától V. Károly császártól tanulta a követendő utat. Nehezen is lehetne képzelní, hogy azon férfi, kinek élete a németországi lutheranusokkal folytatott harcban telt el, egykedvűen nézhetne volna saját alattvalói között az eretnekség terjedését. Átlátta, hogy a vallásos tárgyak körüli szabad vizsgálódás, egyenesen vezet a polgárzati elnyomási elvek megtámadására s a reformatio műve addig befejezve nem lesz, míg valami javítani való marad fön, akár az egyházban akár az államban. Károly, a spanyol kényúr ösztönével, oly önkényes rendeletekben keresett segélyt, melyek alattvalóinak rettenetesek lehettek, de melyektől ő, szükség esetében, soha vissza nem rettent.

1520 martiusától 1550 septemberéig tizenegy rendeletet bocsátott ki az új hit elnyomására, gyökeres kiirtására. De tán épen az, hogy e rendeleteket annyiszor kelle ismételní és mindig erősebben megújítani, mutatja az új eszmék szívós életrevalóságán kívül azt is, hogy a kegyetlen parancsok nem mindenütt, s jelesen Németalföldön nem hajtottak oly szigoruan végre, mint írva valának, vérbemártott tollal. Szerintök mindennek, kire eretnekség bizonyult, halált kelle szenvednie, pallos, máglya vagy elevenen-eltemettetés által. E büntetések szigora kiterjedett az eretnek könyvek árulóira, vevőire, olvasóira, hallgatóira, tartóira; ki az utczai- vagy magán gyülekezések szónokaira s hallgatóira. És hogy legyen ki a bünösöket fölkutassa, elítélje, s rajtok a büntetést végrehajtsa, Károly azon ítélőszéktől kért tanácsot, melylyel annyi alkalma volt Spanyolországban megbarátkoznia, az inquisitiótól. Azonban ahhoz hasonló eljárási mód itt nehezen honosulhatott meg. Spanyolországban sikerült s kívánt eredményre vezetett, mert öszveillett a spanyol nép sötét, rajongó természetével s az autodafé véres lángja hasonló reflexre talált a lelkületekben. Annál kevésbbé illett azonban a németalföldi nép szabad, független, és életvidor jelleméhez. A gondolat szabadságát velök született örökségnek nézték. Pillanatilag el lehete vitatni ez örökségi jogot s az inquisitio mint esemény megjelent Nederlandban is; az államszerkezet állandó kerekévé, meghonosult eljárási mód szerré azonban nem válhatott. Sőt némely tartomá-

nyokba még csak bevinni sem lehetett. Károly, bár fél Európa ura, kénytelen volt egy parányi tartomány vagy néptöredék közérületének engedni.

Azonban II. Fülöp nem azon ember volt, ki valamit lehetetlennek ismerjen el s a kit makacs akaratától ellenzés vagy akadály féluton visszarettentsen. Első föllépésével már megmutatta, mit várhatnak tőle a németalföldi tartományok. Midőn V. Károly lemondása után koronáit átveendő vala, első lépése volt beutazni a németalföldi tartományokat, s hűség-esküiket elfogadni. Legjobb alkalom megnyerni s biztosítani magának a nép szeretetét, jó akaratát. Közélgése mindenütt ünnepelekkel, közörmmel üdvözöltetett. De a közörmben ő setét maradt, s borus szemében az öröm egy sugara sem tükrözött vissza. Kocsija mélyébe vonulva, el akarta rejteni magát alattvalói tekintetéről, kik lelkesedve tolongtak, hogy egy kegymosolyt, egy nyájas tekintetet nyerjenek tőle. Viszszatasítá, elutasítá magától lelkesültségüket. És így minden szív — mely repeső reménnyel nyílt elébe, csalódva, annál mélyebben zárkózott, annál inkább elfordult tőle.

Ah! mi egészen más volt, midőn a császár, ki mindig utazott roppant birodalmában, e kis országot meglátogatta! Mint a ki szeretett szülőföldre tér vissza! A nép nyelvén beszélt, nemzeti ruháját viselte, szokásaihoz életmódjához szabta magát. Károly valóban flamand volt. Fülöp ellenben egészen spanyol. Csak a castilii nyelvét beszélte. A súlyos spanyol illem s tulterhelt szertartásosság lánczaiban tetszett magának. Spanyolok környezték, s bizalmát alig bírhatta más. Nem csak otthon, mindenütt megkülönböztette a spanyolokat, kiválóan pedig a flamandok felett, ellenkezőleg Károlylyal, ki ezeknek adta mindenütt az elsőséget, mert szive ezekhez vonzá. Az ellentét fájdalmasan érinté a németalföldieket, s keserüen érezték, hogy hazájok kormány-pálczája egy idegennek vaskezébe ment át atyai kezekből.

Körutját végezve Fülöp, első rendelkezési a vallás kényes ügyét illeték. Megujította a császár rendeleteit az eretnekek ellen s kimondá, hogy a vérrel irott betüktől, a kivitelben egy hajszálnyit eltérést sem tűrne. Az egyház szerkezetén óriási változást szándékolt tenni. Németalföldön eddig csak három püspöki székek volt: Arras, Tournay és Utrecht. A püspökségek roppant terjedelmük valának, s a székhelyek mégis a szomszédos és né-

metországi püspökségek területeibe valának beosztva. Való, hogy e rendszer igen sok nehézséggel járt s már V Károly folyamodott volt a pápához, hat új püspökség felállítása iránt. Fülöp vallási hevében tovább ment, s tizennégy püspöki és három érseki szék felállításáért folyamodott IV Pál pápához. De honnan a jövedelmet venni, ennyi új méltóság számára? Fülöp az apátságok jövedelmeire vetette szemét, s ez eddig a püspöki hatalomtól független papi társaságokat is közvetlenül az illető püspökségek hatalma alá szándékolta helyezni. Ezzel az egyetlen rendet, melyre még támaszkodhatott volna, előre elidegeníté magától, anyagi létüket s féltékenyen őrzött függetlenségüket botorúl támadván meg. De a főnemesség sem nézhette jó szemmel az újítást, mely által az ország igazgatásába egyszerre egy új hatalmas és számos elem tolatik, mely egyenesen a koronának leendő lekötelezettje.

Mielőtt még a pápától az új rendszabály engedélye megérkezett volna, Fülöp viszszaakésvült Spanyolországba. Az eretnekesség, titkon bár, ott is félelmes hódításokat tett. De nem hagyható el Németalföldet addig, míg távolléte idejére helytartóról nem gondoskodott. E fontos helyre több egyén mutatkozott alkalmasnak, kik között a választásban méltán habozhatott a király. A legkitünőbbek s mintegy önként szem elébe toluók közt állott Lamoral, Gavre-i herczeg, Egmont gróf, leginkább ez utóbbi nevéen ismeretes kortársainál, ugy mint a történelemben s az utóvilág előtt. Fényes származása, lovagias szelleme, nyilt és nemes modora, katonai szerencséje, népszerűséget nem annyira vadászó, mint megnyerő magaviselete, a nép bálványává tevék őt. Azonban épen ezért nem volt kedves Fülöp előtt, holott a korona iránt is valóban rendkívüli érdemei valának. A közelebbi években (1557—1559) Fülöp francia területen folytatott háborút a francziákkal, melyet a chateau-cambresisi béke csak az imént fejezett be. E harcot egészen a németalföldi tartományok erejével folytatá, s a nép, mely még V. Károly ellen is — kit szeretett — zúgolódt a tömérdek hadi adó miatt, kétszeresen nehezen viselte volna azt a gyülölt Fülöptől, ha a harcz fényes szerencséje kárpotlást nem nyújt a nemzeti dicsőségnek. E szerencsét azonban, bár Fülöp fővezére Emánuel Philibert Savoyi herczeg volt, nagy részben Egmont hősiességének leheté tulajdonítani,

legalább a németalföldi közvélemény kizárólag neki tulajdonítá. Kis elbeszélésünk egyik főhőse Egmont levén, az olvasó meg fog engedni annyi kitérést, míg a francia hadjáratból a st. Quentin és gravelines-i napokat főlelmitjük, melyek a flamand főnemes harczi dicsőségével ragyognak.

St. Quentin picardiai határ-erősség, a belgiumi homlokvonalon. A várban, a Bertalan-éjen később oly gyászos véget ért Coligni Gáspár admiral parancsnokolt, de a falak rongált állapota és az élelem szűk volta miatt a megtarthatás kevés reményével. A síkmezőn Montmorency, Franciaország connetableje, Nevers herczeg és az ifjú Condé voltak a vezérek, míg a spanyol niederlandi és angol egyesült erő, mint egy 35.000 emberrel tartá az ostromzárt. Augustus 9-kén, Sz. Lőrincz napján 1557. Montmorency a várnak ostrom alóli fölmentésére készült. Az erősséget egyik oldalon a Somme sekélyes vize folyja körül, imitt amott süppedékes moesárokba veszve el. A francziák egyetlen keskeny átjárást ismertek a vizen, az ostromlók azon kívül még egyet, melyet amazok szemei elől dombok rejtettek el. Egmont, a lovasság parancsnoka, volt arra rendelve, hogy a francziák átkelését megakadályozza s ezáltal egész tervöket meghiusítsa? Korán reggel a francziáktól is ösmert és ezélba vett átjárásnál állott Egmont lovasságának egyrésze, mi azonban csak arra volt rendelve, hogy a valódi átkelési helyről az ellenség figyelmét elvonja. A kis lovas csapat itt át is kelt s heves, de kisszerű csata kezdődött. Egyszerre hirül hozzák Montmorencynek, hogy nagyobb csapat készül átkelni a másik helyen a dombok mögött. Egykét hive visszavonulást, s a többi csapatokkal, melyek La Téreben, s egy szélmalomnál valának Nevers és Condé parancsnoksága alatt elhelyezve, egyesülést tanácsol. Maga Condé hasonló izenettel küld futárt. Montmorency azonban elbizakodott göggel válaszol. Önbizalmának forrása azon csalfa tudósítás volt, miszerint ama másik átjárás oly keskeny, hogy az ellenséges sereg csak hármos-négyes homloksorral szállingozhatik át. Az ellenében álló csapatokat azért gyorsan visszanyomja, melyek a hadi eselhez képest könnyen is engednek s visszavonulnak. Megfordul, a másik átkelő csapatot is semmivé teendő. Egmont azonban a meglehetősen széles és kényelmes gázlőhelyen lovassága nagy részét átszállitá már. Nem is vár tovább, mert a dom-

bok által elrejtett ellenséget nem láthatván, félt hog^o zsákmányát elszalasztja, s a dicsőség, melyért égett, kisiklik kezéből. Ő a dombok egyik, — Montmorency a másik oldalán robognak egymás ellenében. A connetable azonban újabb tudósítást vesz Egmont átkeléséről, nagy erejéről, melynek alig lesz képes megfelelni. Haboz, visszafordul. S midőn Egmont a magoslatra ér, előtte alig egy lövésnyire, rendszeres visszavonulásban a francia tábor. Montmorencynek e percben csak egy választása van: a visszavonulást futássá változtatni, — vagy szemközt, csatát állani. A büszkeség ez utóbbit parancsolja. Visszafordul ismét. Egyszerre szokatlan hévvel kezdődik a harc. Egy roham egyik, — más a másik félnek ad előnyt. Egmont hátra maradott lovasai is megérkeznek s a diadal feléje hajlik. Montmorency is erősítést nyer Nevers hercegtől s most úgy látszik: a francziáké a nap dicsősége. Itt nem vezéri tudomány dönt; ember ember ellen, ló ló ellen, kard karddal keresztezve, csak erő, elszántság s a csapások gyorsasága győzhet. Egmont jobb szárnyán Hoorn gróf (hű barátja s később gyászsorsának osztályosa) már már lankad, visszanyomatik. Középen a rettenetes német fekete lovasság (Schwarzreiter), Mansfeldt gróf parancsnoksága alatt, döntetlen vasfal gyanánt áll. A balszárnyon, burgundi láncások élén maga Egmont, a vihar gyorsaságával s mindent elsodró erejével tör most elé, Montmorency jobb szárnyára lecsapva mint a sas, melynek préda kell, ha az oroszlány körmei közül ragadja is ki. A kétségbeesett csata, egyenlő erővel, négy órája tart már. De a diadal Egmonté, csak a nemzeti büszkeség tartja még a francziákban magát. Eldönteni a napot, teljessé tenni a diadalt, a savoyai herceg jelenik meg a háttérben. S midőn első ágyuja meg dördül, páni rettegés foglalja el a különben is megvert francziákat s a nap dicsősége felől semmi kétség nincs többé. A mily elszánt volt a küzdelem, oly bomlott, vad, kétségbeesett a futás. Egy sem gondol többé küzdelemre sőt önvédelemre sem. Ember emberen bukik át szaladásában. Gazdátlan maradt lovak szilajon gázolnak a sebesülteken. A futó lovasság saját gyalog bajtársait tiporja. Ágyuk és társzekerek, feldöntve, zárják el a szaladók útját. Iszonyu a mészárlás. Árvíz módjára foly Franciaország legdrágább vére. Kegyelem csak annak van, a ki kéri. Nevers és Condé futásban leltek menedéket. De Montmorency

fogoly. Vincourt oltá nem volt ily grásznája Franciaország-
nak, — s e fényes nap dicsősége csaknem kizárólag Egmonté.

Ha lehet, még tökélyesebben övé a gravelines-i nap diadala. Calais — mely az előtt az angolok birtokában volt — elesett már s vele a francziák újra nevezetes fensőséget nyertek. Sergeik Fülöp földén táboroztak. Dünkirque-t megszállták, fölégették, a lakosokon kegyetlenkedtek. A szerencsétlen város segélyért esdett a savoyi herceghez. Ez Egmontra bizta a boszuállást. Nem is bizhatta volna jobbra, mint a st. quentini nap hősiére, ki a pusztított tartomány kormányzója volt s az új dicsőség vágyától nem kevésbé égett, mint a boszu tüzétől. Csak hamar mintegy 12000-nyi hadat vont össze. Dünkirque-ben Termes marschall táborozott, a francia had fővezéréől Guise hercegtől távol. Későn tudá meg Egmont készületeit, midőn ez villángyorsasággal már a város alatt termett s elzárta az utat, melyen a francia sereg bejött s a főhadhoz ismét visszavonulhatott volna. Nem volt más út: mint keresztül vágni magát Egmont seregén. Termes marschall, bár alig mozdulható, köszvényes agg, elszánta magát a veszélyes kísérletre. Gyalog kocsira tétette magát, s Dünkirque-ből egész erejével kivonulva, a hátrahagyott füstölgő romokra mutatott: ide; — ugymond — vissza nem térhetünk, hazánk amott van, s az út az ellenségen visz át. — Azonban Egmont, maga akarván támadni, csatarendbe állítá seregét. A középet a nehéz lovassággal maga foglalá el, jobbjára a könnyű, — baljára a spanyol lovasságot állítá. Gyalogságát úgy osztotta fel, hogy a lovasság minden osztályának védelmül s erősítésül szolgáljon. Így rendezvén magát, a középnek és jobb szárnyának parancsot adott az előnyomulásra és sebes vágatással rohanta meg az ellenséget, s oly erővel vetette magát a francia középre, hogy egy pillanatig támadó és támadott megrendült az összeütődés súlyától. Azonban a francia sereg csak hamar összevesztedte magát s nagy erőfeszítéssel visszatala a támadást. A második rohamból még nagyobb veszteséggel kelle Egmontnak visszavonulnia. A francia ágyuk kemény tüze alatt lankadott a támadó sereg. Egmont, ki nek lovát egy golyó földre teríté, csaknem eltapostatott övéitől. A csata veszve látszott lenni. Azonban a vezér új lóra kap; a spanyol lovasságot, mely eddig a tűzön kívül állt, előnyomulni parancsolja s a félig megnyert győ-

zelem üzésében némileg rendetlenségbe jött ellenséges jobb szárnyra veti. Ez föltartja az üldözés gyors rohamát s a futóknak idő marad rendbeszedni magokat. A harcolók közt elől lobog Egmont tolla, fenharsog bátorító szava, előbb és előbb nyomul daliás alakja. „Győztünk!” kiált s szava velőkgig hat: „ki hazáját s a dicsőséget szereti, előre, utánam!” A megint rendbejött had erős oszlopban tör a francziákra. Ezek minden oldalról nyomatva, a győzelmet egyszerre kisiklani érzik kezeikből. Előbbi állásukba vissza vannak tolva. Egmont láncásai, sűrű tüzelés közt veszik el a francia ágyukat, a tüzérek kezeiből kicsavarva a gyújtásra kész égő kanóczot. Azonban a nap szerencséje még eldöntetlen. Ismét egy véletlen réme dönti el azt, mint St. Qentin alatt. Tíz vagy tizenkét angol hajó, a csatahelyéhez közel, de a küzdőkötől elrejtve, horgonyozott a part mellett. A növekedő csatazaj által rejtekéből kicsalva, parancsnokuk felszedeti a horgonyokat, még közelebb evez a küztérhez s lövet. Ágyúi — távolság miatt — alig tehettek valami kárt a francziákban; de e perczen, midőn a csata szerencséje hajszálon áll, midőn a mérlegbe, hogy ide vagy amoda billenjen csak egy porszem kell, midőn az egyenlő erők érzetében minden katona azon tudattal küzd, hogy talán épen az őka rdja dönti el s fordítja meg a csatát, — e perczen egy üres lövés is elég volt új erőt önteni Egmont embereibe, s elcsüggeszteni az ellenséget, mely azt hivé, hogy új megtámadói a felhőkből szálltak alá. A meglepetés e perczt szerencsésen használta fel Egmont. A francia sereg minden oldalon visszanyomott. A gascon lovasság még egy perczig tartotta magát, de Egmont villáncapásai szétszórták azt is. A futás általános lön. Kit kard el nem ejtett vagy a győzők rohanó paripái le nem tiportak, a kis Aa tengerparti pataknak a benyomuló dagálytól felnőtt hullámaiban lelte halálát, vagy elfogatott. Ez utóbbiak közt volt Termes marschall is. A diadal — bár a küzdő erők csekélyebb volta miatt nem oly nagyszerű, de szintoly tükéletes volt mint St. Quentinál, s a nap hőse újra Egmont, mint amott.

Ez vala azon férfi, kinek nevénel, — a helytartói kinevezésben — egy perczig tétovázott Fülöp, de elvetette azt, mert e név legnépszerűb volt Flandriában (mint akkor Németalföldet többnyire nevezték) s képes lett volna megmenteni ez orszá-

got a spanyol koronának. Fülöpöt pedig sötét szelleme ellenállhatlanul ragadta romlásába, mint a meredeken alá sietőt.

Második jelölt a kormányzói pozícióra Krisztina lotringi hercegnő volt. Családja roppant birtokai Németalföld szomszédságában feküdtek. Jártasságát a politikai ügyekben a francia háborúnak véget vető chateau-cambresisi békénél kitüntette. Az orániai herceg Vilmos, hírszerint, házasságra vala leányával lépendő. De ez utóbbi körülmény rossz ajánlás volt Fülöp előtt. Az Orániai herceg a legnagyobb hatalom, s neve a legnépszerűbbek egyike vala Flandriában.

Végre egy harmadik egyénben nyugodott meg a király, ismét egy asszonyban. V. Károly természetes leánya, Fülöp féltestvére, Margit, parmai hercegnő volt ez. Nem lesz érdektelen e nőről, kinek oly nagy szerep jutott a németalföldi zavarok történetében, rövid előismertetést adunk.

A törvénytelen ágyból, nemes flamand leánytól, született gyermek a császár nagynénjénél — Németalföld akkori kormányzójánál, ennek halála után pedig a császár nővérénél, Mária özvegy magyar királynénál nevededett, ki amazt Németalföld kormányzóságában követte. A kis leány születési titka nem sokáig maradt titok, s nevelése atyja állásának megfelelő volt. Alig 12 éves korában Medici Sándor toscánai nagyherceghez adatott nőül, ki nagytya lehetett volna. Egy év alatt özvegyen maradt. De midőn anyányi kort ért, a másik ellentét által nem kevésbé szerencsétlen házasságra kelle újra lépnie. Keze, a jegyhozományúl adott Parma és Piazenza hercegségekkel együtt, Farnese Ottavionak a pápa unokaöcsésének adatott, ki csak 12 éves volt s így hozzáképest is merő gyermek, kit szeretnie nem, csak megvetnie lehetett. De az ifju nőben oly erős volt a hatalomvágy, vagy inkább uralkodási inger, hogy míg a kormányon büszke örömmel ült, férjét mint eszközt lenézte, mint hatalma osztályosát vetélytársul tekinté. Különben is sokkal inkább uralkodásra termett volt, mint a puha olasz gyermek. Modora, külseje, tagjártatása férfias. Azok szenvedélyei is; lovaglás, vadászat voltak gyönyörei; éltét kockáztatni vakmerő, s a veszélyben kéjt talál. Ruházatába is férfias elemeket vegyített, s ha az egykorú hagyományok nem csálnak, felső ajakát egy árnyalata a bajszpohelynek folyta körül. Kedélye mind a mellett sem

volt minden nőiesség nélkül. Jó indulatu volt. Sokat hajtott mások tanácsára, sőt néha a pillanatnyi behatások, vagy az erősebben számító fők játékszeréül engedte át magát. Úgy hogy jó mint rossz tettei közül a határozotabb színezetűeket inkább idegen befolyásnak, mint saját hajlamának kell tulajdonítani. Különben magas értelmiséggel, gyors felfogással bírt. Hajlékony volt a helyzet változásai szerint változtatni eljárását, kedvenceit, megbizottjait. Vallásossága magának II. Fülöpnek igényeit is kielégítette. Loyola Ignác volt gyóntatója ifjabb éveiben.

Parmai Margit, 1559 június elején, fényes kísérettel lépett Brüsszelbe, hol Fülöp várta, a kormányzói tisztet neki átadandó. A királyt udvara, s a flamand főnemesség környezte. Margittal volt férje s kis gyermekök Farnese Sándor, kit Fülöp Spanyolországba volt magával viendő, részint rangjához mért nevelésben részesíteni, részint hogy Margit és férje hűségeért kezesül szolgáljon. Az új kormányzónő nem fogadtatott kedvetlenül Flandriában, mert anyja után s születésére honleány volt s a nép és az augusztusban öszvehívott országos rendek gyűlése — melynek a kormányzónő mint ilyen bemutatott — egyiránt örömiadással üdvözlék.

Mivel már az országos rendek gyűlése együtt volt, természetesen szóba jöttek a sérelmek. Mint az első menydörgés, mely még tisztának látszó égből lezeng, de a gyülekező s kitörendő vihart jelenti, úgy hangzottak az első keserű kifakadások, előpostái a vérszék, mely II. Fülöp trónját alapjában vala megrendítendő. A nép képviselői, a szabadelmű polgárok, forrongó haragot hoztak magokkal a gyűlés padjaira a kormány ellen, mely úgy látszott kitartó akar lenni a vallási üldözésben, midőn nem csak V. Károly rendeletei az eretnekek ellen megújítatnak, de kísérlet tétetik az inquisitio állandósítására, s az egyszerre oly nagyszerű mérvben szaporítandó püspökségek által a szükséges jobb egyházi rend czime alatt súlyos nehézség vettetik az újabb eszmék fejlődésének árja elébe. De mi legközelebről érdekelte a flamandokat s legtűrhetlenebb volt, a sok idegen, jelesen spanyol katonaság, mely mint ellenséges földet, tartá megszállva az országot, s a német zsoldosok serege, mit Fülöp azért nem bocsáthatott szét a francia háboru után, mert zsoldjokat kifizetni nem bírta s tartásokkal minden egy forint terhelő adósságból kettőt volt kénytelen csinálni. „Hogyan történik — kiáltott

fel a genti szabadszelleme bíró merészen — hogy idegen katonaság ül nyakunkon, szabadságunk nyilvános sérelmére? saját seregeink nem elégségek-e beütés veszélyétől óvni hazánkat? E zsoldosok szemtelen csikarásait kell-e viselnünk békében is, miután a hosszú harczban tartásuk terheit viseltük?“ Ily szellemben készült egy, a királyhoz benyújtott kérvény is, alá írva a gyűlés legtöbb tagja áliál, minden rendből, emlékeztetve a királyt a nemzet jogaira, a törvényekre s szokott kegyelmes indulatára.

A király jelen volt a heves ülésben. Szokatlan levén ily heves és egyenes ellenszóláshoz, fékezhetlen dühvel szállt le trónjáról s elhagyta a teremtet. De mélyebbre folytá haragját mint egyenesebb apja tette volna. A legszabadabban szóló ellenzékiek, sőt maga a genti bíró is bántatlan maradt. Fülöp nagyobb okra várt, hogy lassanként gyűjtött boszuját egyszerre önthesse ki egészen. Egy városi bíró, vagy néhány elégületlen polgár csekély tárgy volt haragjának.

Legfényesebb név s valóban legtevékenyebb is az ellenzék soraiban Vilmos, orániai herczeg volt. A francia udvarnál, hol a béke megkötése után tartózkodott, egy fontos titoknak jutott tudására, t. i. hogy Fülöp a francia királyljal szövetséget kötött az eretnokség üldözésére s kiirtására. Bizonytalan mily hit eszméket s vallásos meggyőződést táplált a herczeg ez időben, — de annyi bizonyos, hogy ekkor is már teljes mértékben birt egy erénnyel, melyről Fülöpnek fogalma sem volt, vagy a melyet legnagyobb bűnnek tartott: a türelem erényével. Vilmos azonnal közlé a két király czélját, németalföldi barátaival. Levelei egyike Fülöp kezébe került, ki — a herczeg nem sokára bekövetkezett hazatértekor — szigoru szemmel tartá őt s mint oly ember, ki ellenei mozdulatait több figyelemmel kísérte, mint a mennyit nyilvánított, jól tudta, minő szerepet játszik Vilmos a közelgő viharokban.

A király a seregek minél előbbi kivitelét ígérte. A vallási ügyekben azonban hajszálynit sem engedett. Bár jellemének egyik fővonása a tettetés és alattomoság, e tekintetben még hiú ígéretekkel is irtozott, s bűnnek tartotta volna az egyház jogait és jóllétét még be nem teljesítendő ígéretekkel is kockáztatni. Midőn tanácsosai egyike politikai fogásképen engedékenységet

javasolt, azt felelé: „jobb épen nem uralkodni, mint eretnekek fölött uralkodni“; s azt hiszem e szó legmélyebben jellemzi őt, vākhitét, s azon középkori felfogását, mely szerint a vallási és lelkiismereti szabadság a legfeketébb istentagadás. Fülöp e nyilatkozata, mely valóban szívéből jött és teljes meggyőződését fejezi ki, egész későbbi eljárása kulcsát adja kezünkbe. Ő az országlatban birt, és pedig nagymértékben, mind azon nézetekkel, jellemtulajdonokkal s hajlamokkal, melyek a korlátlan egyedurat s hatalomvágyó zsarnokat alkotják, — de utolsó esetben mindezeket kész volt alárendelni, sőt koronáját, hatalmát országát fülöldözni azon sötét fanatismusnak, mit ő orthodoxiának nevezett. Soha uralkodó az elnyomási politikában következetesebb nem volt, soha lelkiismeretlenebb, sőt mondhatjuk cynicusabb megtapodója a történelmi és emberi jogoknak; soha kevésbé válogató az eszöközben céljai elérésére; de mindennek nála nem az volt rugója, mi más egyedúri természeteknél: a hatalomvágy, kevélység, vagy az erőgyakorlás māmora; őt a rajongás vezette s ha választania kell a protestans Németország fölötti korlátlan uralom, — és egy hitbuzgó zárda teljes lélek-uralma között, semmi kétség, hogy ez utóbbit választja. A hála, elismerés és tisztelet, melyel Egmontnak tartozott, szintúgy mint az apai szeretet és családi szent érzelmek, semmi becszel nem birtak előtte és karja s léptei vaskövetkezetességét fel nem tartóztatthatták, midőn az egyház valódi vagy képzelt érdeke amazokkal ellentétben állott.

A kormányzónó mellé három tanács rendeltetett, mik régi idők óta fenállottak az országban. A pénzügyi tanács, Barlaimont gróf elnöklete alatt; a magántanács, bel- és igazságügyekkel foglalkozó, Viglius nagy tudományu jogtudóssal élén; az és ez benszüöltt férfiak, de minden hazafiság s nemzeti érzület nélkül; és végre az államtanács, a béke és had s a kül-ügyek vezetésére, melyben több flamand főurak közt Orániai Vilmos és Egmont ültek s velök a másik két tanács, elnökei s végre Granvelle, arrasi püspök. Azonban a király azon titkos utasítást adá a kormányzónónek, hogy kényesebb és titkosabb ügyekben, a nyilván fenálló három tanács mellőzésével titkos tanácsot, — consultát — hívjon össze, mely Granvelle, Barlaimont és Vigliusból álljon, sőt felhatalmazta őt, hogy nyilvános tanácskozásokban is a kissebbség e háromból áll, kikben — s különösen Granvelle-ben legtöbbit bizott Fülöp.

E három ember kezében volt tehát az uralkodás, vagy mivel Granvelle püspök, jelleme és országlati ügyessége által, tulnyomó felsőséget gyakorolt a másckettő, mint szintén Parmai Margit fölött is, tulajdonkép azt mondhatjuk, hogy az arrasi püspök nem csak vezette a kormányt, hanem a szó valódi értelmében maga volt a kormány. Mivel kis iratkánkban, a nekünk engedett tér szűk voltához képest, czélunk, hogy a cselekvő alakok, az eseményi héttérből lehetőleg kidomboruljanak, e nevezetes férfit is néhány vonással megismertetjük.

Perenot — Granvelle nevét egy, atyja által szerzett birtoktól kölcsönözte — 1517-ben született. Atyja, Perenot Miklós, vidéki ügyvéd, szerény helyzetéből emelkedett a császári birodalom cancellárjává, V Károly miniszterévé, s korlátlan megbizottjává; s e rendkívüli előlépést nem a véletlennek, nem az uralkodói szeszélynek, vagy udvari intrigueknek köszöné, mint annyi mások, hanem jeles elmetehetségeinek, fáradhatlan munkásságának s azon hű szolgálatoknak, melyeknek folytonos sora volt: a császárnak szentelt élete. Antal, tizenegy testvér legidősbike volt. Már gyermekkorában oly sokat ígérő tehetségek csiráit mutatá, hogy az államügyekkel túlterhelt cancellár méltónak tartotta fia nevelésével személyesen is sokat foglalkozni. Tizenúgy éves korában a paduai, pár évvel utóbb a löweni (flamand) egyetemre küldetett. Ekkor alapítá II Fülöp a douay-i egyetemet. Az ifju papjelölt itt, éles fölfogás, teremtő elme, s atyjáéhoz teljesen egyenlő szorgalom által tüntette ki magát; az egyetemi tudományokon kívül hét nyelvet tett sajátjává; az ifju kor szórakozásaitól idegen volt; ideje használásának csak két eszközt ismerte: a könyvet és magányt. Huszonegy éves korában pappá szenteltetett. Előmenetele mint cancellár fiáé, gyors volt. Midőn ez arrasi püspökszékbe ült, csak 25 éves vala. De nagyravágyóbb homlokon soha nem volt még a tiara. Nem sokára az udvarhoz hivatott, s egyházmegyéje kormányzatát az államügyekbeni részvétellel cserélte föl. Az ifju államférfi az ügyvezetésben annyi ügyességet, a jellemekbe mélyen belátó sas-pillantást, a nagyokkal társalgásban oly finom alkalmazkodást mutatott, hogy a császár örömmel látta valósulás felé közeledni a reményt, mély az apa helyett hasonló oszlopot ígért maga és egykor fia trónjának az ifju államférfiban. A cancellárt több fontos küldetésben követ-

te. Jelen volt a tridenti zsinaton, s itt először volt alkalma ki-
tüntetni azon finom árnyalatu, behizelgő s egyszersmind meg-
győző ékesszólást, mely a tételek fölállításában erős vala. A cau-
cellár egészsége hanyatlásával napról napra nagyobb tért nyert
az ifju Granvelle az államügyekben, s mind jobban és jobban
közeledett a császárhoz, ki bizalmát lassan és sok próba után,
de végre teljes mértékben szállította át az apáról a fiúra. A bi-
rodalomban nem volt alattvaló, ki V. Károly bizalmával oly mér-
tékben dicsekedhetett volna, mint a két Granvelle, valamint nem
volt a trónnak oly feltétlen hűségű szolgálja, mint ők.

De bármennyire foglalták is el az ifju államférfit az ország-
lási ügyek, a világi fény, pompa s kényelem iránt sem volt ő
közönyös. Kiváló alak, mely mindenütt tekintélyt gyakorolt; be-
széde édes méreg, mely mámort okozott s elragadt; fényűző a
vakításig; gazdagságra és befolyásra egyiránt vágyó. Meg is nyerte
mindezt s gazdagsága és hatalma, fénye és befolyása óriási lép-
tekekkel s még növekedőben volt, midőn a császár lemondásával a
királyi pálcza Fülöp kezére szállt.

Károly melegen ajánlotta a ministert fiának. De Granvelle
érezte, hogy Fülöp előtt minden ajánlatnál többet ér, ha maga
tudja ajánlani magát. Tanulmányozta új uralkodója jellemét s cso-
dálatos hajlékonyságot mutatott az ahhoz alkalmazkodásban. A
nagyraivágyó minister nem volt járatlan azon mesterfogásokban,
melyekre gyakran a nagy képességeknek is adni kell magokat,
hogy az udvarnál emelkedjenek. Szerencséje volt, hogy nem kelle
saját elveit, hajlamait, s jellemét megtagadnia, midőn Fülöpnek
tömjénezett. Sok hasonlóság volt eljárásaikban. Mindkettő soká
fontolgatott, mérlegbe vetett minden eshetőségeket, de ha egy-
szer határozott s cselekedni kezdett, hajthatlan volt. Mindkettő
kitartó volt a kivitel részleteiben. Mindkettő megvetette a népjog-
okat s mások lelkiismereti jogait, hol saját államelveik forogtak
szóban. S a minister, nem kevésbbé mint a király, mindent kész
volt feláldozni vallási tekinteteknek, bár simább és alkalmazko-
dóbb jelleme — magára hagyatva — különböző utat választott
volna attól, melyet urának kopár kedélye s nyakas fanatismusa
parancsolt. De Granvelle e különbségben is oly nagy mester volt,
hogy behizelgő modorával saját nézeteit oly színbe tudta öltöz-
tetni, mintha a királytól jönnének, s ugy tudott ura lassúbb eszé-

nek parancsolni, — mintha engedelmeskedett volna. Kímélte ennek féltékeny uralkodási vágyát, holott tulajdonképen uralkodott felette. Egyet nem tudott megcsalni: a közérzületet, a nép ösztönét, mely őt föltétlenül gyűlölte. S azon szerencsétlen körülmény, hogy az ujonan felállítandó püspökségek megerősítése a pápától, Fülöpnek Németalföldön mulatása alatt, nem érkezett meg s a gyűlöletes rendszabály életbeléptetése Granvelle-re maradt, annak egész gyűlöletességét reá háritotta.

Fülöp, elutazása előtt még kinevezte, — többnyire megerősítette az egyes tartományok kormányzóit. Flandria- és Artoisban Egmontot; Holland-, Zeeland-, Utrecht- és nyugati Frieslandban Orániai Vilmost. E kettőnek adták a két spanyol ezred parancsnokságát is, mintegy e népszerű nevek védelme alá akarván helyezni a közgyűlölség és országos sérelem tárgyait. Azonban e kitüntetés elégtelen volt eltakarni azon hibát, mit Fülöp akkor követett el, midőn az egész kormányzást tulajdonképen Granvelle-re bizta, idegenre, oly államban, hol a törvények szerint külföldinek csekély hivatalt sem lehetett viselnie. Az országban nagy fényű s népszerűségű nemesek voltak, kik a haza és trón iránti szolgálataik tekintetéből szintugy, mint magas születésök által feljogosítva lehettek volna azt várni, hogy hazájok kormányzatával őket tisztelje meg a királyi bizalom, mint a nemzet bizalma őket jelölte arra. Alig lehetett remélni, hogy e büszke s érdemeiket érző nemesek mellőztetésüket könnyen tűrjék s öszintén támogassák azon kormányt, melyben névleg, de alárendelve, magok is tagok voltak, melynek fejében azonban a nemzeti törvények eltapodásának elve volt személyesítve. Mellettök állott az egész közép s alsó nemesség; büszke, vitéz és sérelmököt mélyen érző férfiak s egy szabad elvű, vállalkozó és merész ifjabb nemzedék. Mellettök az idegen hadak tartása által terhelt polgárság; a vallási rendszabályok által fenyegetett nép. Ily ellenséges elemeket hagyott hátra Fülöp, midőn 1559 augusztus végén hajóra ült s elhagyta a németalföldi partokat, melyeket többé soha nem vala viszonzlátandó.

Mielőtt azonban a Fülöp távozása által csakhamar megkezdődött zavarok vázolásához kezdenénk, még egy férfiú jellemzésére kell néhány sort szentelnünk, ha az olvasót eddig is már ki nem fárasztottuk szereplő személyeink bevezetésével. Orániai

Vilmos ez, kit már többször említettünk s kinek jelleme bár e bevégzetlen elbeszélésben odatlan talányul marad fön, Németalföld sőt Europa további történetében fontosabb és elhatározóbb szerepet viselt, mintsem rövid ismertetését itt is mellőznünk lehetne.

1533-ban született Nassauban, nagy fényű családból, melynek egyik ága a császári trónon is ült, s több tagjai, magának Vilmosnak egyenes elődei is, mind Németországon, mind Németalföldön, legmagasabb állásuak voltak, s tekintélyes érdemeket szerettek. Kevély, de nem alaptalan dicsekedése volt, hogy II. Fülöp, neve után annyi czimet nem irhat, mint a Nassauai család. Magtalanul elhalt unokatestvére René halála után Hollandban és Brabantban óriási uradalmakat örökölt s a Breda Lord nevet. Ezenkívül Chalons ura, s Franciaország szívében Orania hercege volt.

Vilmos lutheranus szülöktől származott s nevelése a protestans hitben kezdődött. Azonban V. Károly, kinek nem lehetett inyére, hogy a ki niederlandi alattvalói közt egykor oly tekintélyes állást foglal el, protestans legyen, 12 éves korában udvarába vette s atyja megegyezésével — ki előtt, ugy látszik, fiának mennyei üdve nem állt földi javának utjában, — a romai cath. hitre vétetett át s abban neveltetett; különös tény, hogy nevelője Granvelle-nek, kivel később szemközt vala állandó, testvéröccse volt. Tizenöt éves korában a császár apródja lön. Károly csakhamar észrevette a fiú rendkívüli tehetségeit s korán kitüntette őt bizalmával. Hadjárataiban magával vitte s midőn alig volt 22 éves, hadastyánok s tapasztalt vezérek fölébe helyezte, Marienburg ostrománál parancsnokul őt nevezvén ki. Később diplomatiái küldetésekre használta, melyekben — ugy látszott — inkább helyén volt, mint katonai ügyekben. Az évekkel egyre növekedett a császár bizalma, s Károly, királysága utolsó órájában, midőn koronáiról fia javára lemondott, Brüsszelben az országgyűlésen tartott beszéde alatt, köszvény által elgyengülve, az ifju herceg karjaira támaszkodott. Általa küldötte el később Ferdinandnak a császári koronát. Szeretettel ajánlotta az ifjut, fiának s örökösének II. Fülöpnek. Ez használta is őt, uralkodása kezdetén, különösen a chateau-cambresisi béke megkötésében egyik biztosául nevezvén ki a francia udvarhoz. Itt jutott Vilmos — mint már

említettük — amaz államtitokhoz, miszerint Fülöp az eretnokség kiirtására szövetkezett a francia királlyal. Ez órától kezdve határozta el, minden erejét, mint maga mondá, a spanyol féregnek Németalföldről kiküszöbölésére fordítani. Nem hihető azonban, hogy ekkor már a spanyol igának teljes lerázását forralta volna, inkább csak a gyűlölt spanyol katonaságot érthette ama kifejezés alatt, legfőlebb a kormánynak azon kezekbe helyezettését, melyeket a nemzeti törvények, a spanyol igazgatás alatt is, arra kijelöltek. Azonban, mint rendesen történik, kik a forradalom első lépéseit mozgatják, végét meghatározni, annál inkább azt menetében megállítani nem képesek. Ha elejénte irányt adhatnak is árjának, utóbb rendesen a magok által felidézett ár őket is elsodorja, vagy az első lépések sikere által elbizakodva mindig távolibb és távolibb czélt tűznek magok elébe.

A császár meleg ajánlása daczára, Vilmos nem volt azon ember, a kiből II. Fülöp bizalmát helyezhette volna. Viszont Vilmos sem nézhetett oly szemekkel a királyt, mint atyját. A császárnak ő, gyermekkori emlékeknél fogva, növeltetéséért s kora kitüntetéseiért lekötelezettje volt; nemzeti érzelve sem szólalt föl ellene, mert Károly se születésére, se — még kevésbé — érzületére nem volt spanyol. Másképp volt Fülöppel, ki e gyűlölt faj képviselőjeül volt tekinthető. S csak azon eszélyes zárkózottságnak s tartózkodásnak — mely mindkettő jellemében volt, — tulajdonítható, hogy egymás iránti valódi érzelmeiket nyílt kitörésben ki nem mutatták, mindaddig míg utóbb tetteik nem beszálltak helyettök.

Házás életében Vilmost szerencsésnek mondani nem lehet. Nagyon fiatal korában lépett első házasságra Egmont Annával, s ha meleg szerelmet lehelő, fenmaradt leveleiknek hinni lehet, szerették egymást. Boldogságuk azonban nem tartott sokáig. Anna korán halt el. Vilmos csak igen rövid ideig viselte az özvegyi fátyolt, midőn az özvegy lotringi hercegnő leányának keze után járt. E tervezett házasságból azonban semmi sem lett, Fülöp ellenszegülése miatt, ki nem jó szemmel nézte, hogy alattvalói egyike Franciaország legnagyobb hűbérei egyikének urává legyen. Vilmos hajlama — vagy számítása — azután Anna szász hercegnő felé fordult, s bár e szövetség is, V. Károly egyik legnagyobb ellenségének Szász Mórícznak leányával, nem csekély

ellenzésre talált Fülöpnél s hosszas diplomatiái levelezés tárgya volt, — végre is megtörtént. Azonban nem szerencsés csillagzat alatt. Tizenhárom évi, viszályteljes, sőt mindkét részről nem minden botránynélküli házasság után, Vilmos elvált nejétől s rokonihoz visszaküldötte őt. A herezeg eljárása neje vallását illetőleg, különböző s tán Vilmos jelleme őszinteségére nem épen kedvező világot vető magyarázatokra adott alkalmat. Anna természetesen protestans volt, s Fülöp csak úgy egyezett e házasságba, mert Vilmos ünnepélyesen biztosítá őt, hogy mint hű catholicus nejét csak a romai egyház kebelébe térés föltétele alatt vendi el, míg ellenben a németországi protestans rokonok iránt kötelezte magát, hogy nejének lelkiismereti szabadságát tisztelendi s őt hitében háborítlanul hagyandja. Általában el kell ismerni, hogy Vilmos a politikát épen nem tartotta az őszinteség gyakorlatának s kedvencz írója — Machiavell — befolyását egész politikai pályáján nem nehéz kimutatni. De bármí nézetei voltak legyen is Vilmosnak ez időben a vallási ügyek felől, kétségtelen, hogy akkor példátlan mértékben bírt — mint már említettük is — a türelem keresztyéni erényével. A lelkiismeret korlátozását gyűlölte; az üldözésektől iszonyodott, s a vallási meggyőződés teljes szabadságát elidegeníthetlen emberi jognak tartotta. A tizenötödik században ily nézetekkel birni, mindenestre rendkívüli emelkedettségre mutat, mert ime három század küzdelmei s szenvedései kellettnek, míg a nagy többség erre eljuthatott. S eljutott-e már valóban?

Utóbbi házassága alatt Vilmos meglehetősen családiatlan életet folytatott, neje rendetlenségével, — mondhatnók: kicsapongásaival szemben. Különben a férfias időtöltések, lakomák, vadászat különösen solymászat, — valamint a fényűzés s udvartartás iránt feltűnő hajlamot mutatott. De a gyönyörvadászattal nehezen meg-egyeztethető s felette ritkán együttjáró jellemvonás volt benne, azon szigorú zárkozottság, melyért kortársai rendszeren „hallgató Vilmos“-nak nevezték. Hallgatag nem volt a szó szokott értelmében, de szándékait, terveit, valódi érzéseit, keble titkos mélyébe tudta rejteni még azok előtt is, kikkel naponkint érintkezett. S míg saját keble rejtelseit áthathatlan arca vaslemezával tudta elfedni, mások titkaiba behatolni, szándékait kikémelni, ki nem mondott gondolataikat leolvasni rendkívüli tehetséggel bírt.

Sokat költött távoli udvaroknál tartott titkos értesítőkre. Ügyekben sas pillantással, gyors és mély belátással birt. Kisebbségi tárgyakhoz ritkán szólt; nagyobbaknál jól, kimerítőleg sőt ellenállhatlan meggyőző s elragadó erővel beszélt. Alárendeltjeihez kegyes, mindenképp meggyőző tudott lenni, s mert mindenkinek lelke fenekéig látott, érzelmeikhez kedvesen tudott szólni, hizelgés nélkül, mire büszkesége sem engedte volna leereszkedni. Nemzete jellemét, érzelmeit, mert maga is osztotta, tökéletesen ismerte s korlátlanul tudott uralkodni fölöttük. Szóval tagadhatlan, hogy sok tulajdon egyesült benne, mi őt egy nagy nemzeti forradalom vezetésére alkalmassá tette.

És most, midőn az előttünk lebontakozandó események főszemélyeit jobbra ismeri az olvasó, megállapodás nélkül haladhatunk azok elbeszélésén a következő füzetben.

SZÁSZ KÁROLY.

KÉPEK AZ EMBERI MIVELŐDÉS TÖRTÉNETÉBŐL.

II.

EGYIPTOM MIVELTSÉGE.

(E l s ő k ö z l e m é n y.)

A pyramisok aljában vagyunk.

Előttünk a Nilvölgy termékenysége; mögöttünk a puszták sivataga. S a mit a térben látunk, ugyanazt látjuk az időben. Az emberi történetek legvégső határkövei amaz óriási kőrakások, a melyekről ezred évek szólanak hozzánk. A mit Napoleon mondott egykor, mindinkább valósul napjainkban. Azok a csodás ábrák, melyek Egyiptom romjait borítják, — több ezer év után újra megszólalnak, oly időkbe vezetvén vissza a tudomány embezeit, melyekről eddig sejtelmök sem volt. Minden nap egyegy rejtélyt fejt meg a sphinxek honában. S míg nem egy adat ölt szilárd történeti alakot, a mit mesének véltünk azelőtt: annyira jutottunk, hogy megigazítjuk immár az egykorúak, a szemtanúk tévedéseit. Régibb forrásokat nyertünk a történetírás atyjánál is. Magok a faraók arnyai tűnnek föl a romok közt, hirdetvén ujjalag nagy tetteiket.

Nincs különben.

Majd minden kódarab, minden épületfal, mely a régi multból a Nil völgyén fenmaradt, egyegy okirata azon nagy levéltárnak, melyben, annyi idők után, korunknak adatott ismét olvasni.

Nem fogom e levéltár egyes lapjait rendre bemutatni, mint a történetbuvár, ki mindenekelőtt elősorolja forrásait. Ismerem a nagy közönség izlését; s midőn a romokból elővarázsolom a multnak képét, gondosan elhordom az állásokat a tudomány épülete elől. Magát az épületet mutatom be, ha nincsen is még betetőzve, csupán a mesterek neveit említve olykor, kik ez épület egyes köveit egybehordák.

Ez úttal azonban állapotjunk meg az épület homlokfala előtt. Vizsgáljuk ama különös ábrákat, melyek mindenekelőtt szénébe tűnnek az egyiptomi utazónak, s a melyek feliratnak igen is festőiek, képnek igen is vázlatosak, töredékesek; ismert tárgyak képei, kabalistikus jegyekkel, melyeknek jelentését nem is gyanitnók egyelőre. Honnan eredtek és mit jelentenek ez ábrák, e jegyek, melyeket hieroglyfák neve alatt ismerünk? Hogy állott elő az emberi mivelődés egyik ősrégi credménye, s egyszersmind egyik leghatalmasabb előmozdítója: az írás?

Oly miveltségtörténeti kérdés, a melyről érdemes kissé hosszabbban elmélkedni.

I. A HIEROGLYFÁK.

Az írás kifejlése történeteit mindenütt homály fedi. Jele, hogy az emberi szellem egyik ős ténye az, mely ugyszólván a polgárisodással együtt fejlett ki. A mint a nyelv alakulása mondhatni az állati állapotból az emberibe átmenetelt jelöli: úgy jelöli a barbar állapotból átmenetelt a polgárisodásra az írás fejlődése vagy elsajátítása. A nélkülözhetlenül túl, már önalkotta, öntudatos szükségei vannak az ily népnek; dolgokat mível, események történnek közötté, melyeknek fentartásában, örökítésében érdekét helyez. Az ily nép már alakult társadalmi, sőt állami formákkal, fejlettebb vallásos nézetekkel és törvényhozással bir.

Ugy találjuk továbbá, hogy a legrégebb írás mindenütt monumentalis. Jele, mond Steinthal*), hogy nem a forgalom, nem a mindennapi közlekedés szüksége idézte elő: papok és fejedelmek használták először, nem szatócsok találmánya.

*) Die Entwicklung der Schrift, von Dr. H. Steinthal; Berlin, 1852.

Az is bizonyos, hogy a polgárisodás ez egyik ős hódítmánya nem egy nap műve. Lassanként, fokozatosan fejlett az, mint maga a nyelv. Sok időnek kellett lefolyni, míg a repülő hangot lekötni, a beszédet a fülből a szem elé áttenni, az eszmét külső, látható jegyekkel érzékíteni sikerült. Roppant föladat, melyet egyes ember fejtörése nem oldhatott meg. Az emberi szellem fejlődésének szükséges eredménye az, mint minden nagy világtörténeti tény. Minden fokozat az emberi mivelődés ugyanannyi fejlődési mozzanatának felel meg. S miután a legtávolabb álló, legkisebb összeköttetésben nem élt népeknél merőben hasonló tényekre bukkanunk az írás fejlődése körül: bizton állithatjuk, hogy az emberi szellem közös törvényei szerint történt e fejlődés minden népnél. És mivel természetes, szükségkép egyszerű volt e fejlődés folyama.

Legnyersebb, legrégebb módja az írásnak, a mely a fogalmat azonnal visszaadni törekszik, a tárgyat képből tünteti elő: az úgynevezett képes írás (pictographia, ideographia). Képek és utánczók a nyelv első kifejezései, képes és másoló a legelső írásmód is. A természeti ember mutatja mintegy gondolatát, mint a ki taglejtéssel akarja magát kifejezni. Gondolatközlés hangok nélkül: mint Humboldt Vilmos nevezte. Csakhogy, a mint Steinthal megjegyzi, az a közvetlen elevenesség, mely a néma beszéddel jár, hiányzik a képes írásban. A taglejtő beszéd nem gondolható külön a beszélőtől, míg az írás marandóságát épen e különválás biztosítja. A betűírás ezen előnye, mint látni fogjuk, hátrány a képes írásban, mely e szerint a félvad ember legnyersebb beszédét sem pótolhatja. S a festészettől is különbözik a képirás. A festészet közönségesen ismert dolgokat és eszméket ábrázol, s a lehető szép formákra, eszményire törekszik: a képirás ellenben olyasmit közöl, a mi tudva nincsen, s eszményítés helyett a valót adja, csupán nyers körrajzban; — csak jelöl és emlékeztet. A kép itt csak eszköz, míg amott cél. A festményt nézzük, hogy élvezzük; a képes írást, hogy elolvassuk.

Sok esetben csak emlékeztető a képes írás: mint a zsebkendőre kötött csomó. Valóban Peru őslakói közt ez a neme az emlékeztetésnek, a csomókötés (quippu) pótolta az írást. Különböző színű csomókat kötöttek összefűzött szálakra, s azokkal jelölték a számokat és némely fogalmakat. Mexicóban, az aztekeknek is divatban volt a gondolatjelölés ezen formája a képes

írás kifejlése előtt; s úgy találjuk, hogy Chinában is megelőzte azt. Kinek nem jut eszébe köznépünk rovása, melyet több áltaji nép északon szintén maiglan használ?*) Tökéletesebb emlékeztető jelek azon képek, melyekkel az indián Amerikában varázs dalait leírja. Minden kép egyegy versecskét fejez ki. Egy emberi alak például varázs-dobon játszva, azt jelenti: „halld énekem hangját!“ Egy ember szárnyakkal kezek helyett: „volna szárnyam, előpülnék!“

A képes írás különböző nemeiről legkimerítőbb felvilágosítást találunk Schoolcraft nagy munkájában: Északamerika indián-jairól²⁾. Ez írásmód divatozása az indián törzsek közt kétségtelenül

*) Chez les Thou-kio-uei (turkok az Altai hegyeknél) les ordres pour rassembler les troupes, pour lever des chevaux, ou disperser les troupeaux en tel ou tel endroit, étoient donnés avec des morceaux des bois taillés, qui déterminoient le nombre des ces differens objects. On y joignit aussi une flèche à pointe d'or, à laquelle on opposait un sceau avec de la cire, pour faire foi et témoignage. Rémusat: Recherches sur les langues Tartares. I. k. 65 l. — A samojedoknek sincsen írásuk, hanem névjegyekkel élnek, melyeket fába metszenek. „A rovást is föltaláljuk náluk, mely — mint Klapproth megjegyzi — azelőtt minden közép- és északázsiai népnél szokásban volt. Ha egy samojed adós a másíknak, a kölesönözletet botra róják föl, melyre mindenik fél rámettszi névjegyét is; s a melyet aztán ketté hasítanak. Egyik darabot a hitelező, a másikat az adós tartja meg.“ (Klapproth: Asia polyglotta, Paris, 1831, 166 lap.) Önkéntelenül a magyar közmondás: „sok van már a rováson!“ s a népdal jut eszünkbe:

„Rója fel a rézfokosom nyelére!“

Megannyi adát, a mely igazolja nyelvészeinket, ha az írást a rovásból (*ír: ró*) származtatják. Egyébiránt épen a képirás szó használata nyelvünkben az újabb (és pedig a szóképzés törvényeivel ellenkező) festés helyett, — azt látszik mutatni, hogy őseink előtt az írás ezen módja sem lehetett ismeretlen. Az ide vonatkozó adatokat több áltaji nép-nél lásd fen a szövegben alább. — Egyébiránt Steintal csalatkozik, ha a quippu-t, mint elvontabb, mesterkétebb (?) gondolatjelölést, fensőbb fokozatnak mondja a képes írásnál. Mind Chinában, mind az aztekeknél megelőzte a csómokötés a képirást.

2) A beces műnek, melyet academiánk az amerikai szövetséges államok kormánya szivességéből bir, czime: „Historical and statistical information respecting the history, condition and prospects of the Indian tribes of the United States: collected and prepared under the direction of the bureau of Indian affairs per act of Congress of march 3, 1847, by Henry R. Schoolcraft L. L. D. Illustrated by S. Eastman. Published by authority of Congress. Part. I. Philadelphia, 1851. 568 folio lap.

lenné teszi, hogy az eszmék érzékitésének legelső, legnyersebb formája volt az. Alig képzelhetni oly időt, jegyzi meg Schoolcraft, mikor az emberek képességgel és hajlammal ne birtak volna ábrákat rajzolni. Az utánzási tehetségből foly ez, a mi lelkünkbe van oltva. Az állat nyoma a fővényben, a fa árnyéka a vízben, a földön, már maga rávezetheti a természeti embert a tárgyak ábrázolására. S az állat ábrája az állat, — az ember ábrája az ember nevét fejezi ki. Nyíl avagy más eszköz az ember kezében, egy vagy más tárgy körül, vele viszonyban gondolva, ábrázolta a cselekvést. S a mint a cselekvést ábrázolni tudta, önként fölébredt az emberben a vágy, örökíteni bizonyos tetteket. Fába, sziklába véste ez ábrákat, gyakran oly ügyességgel, minőt alig képzelünk egészen miveletlen népből. A tiszta tárgyképek jelképekkel kevervük ez ősz feliratokban. A symbolizálás szintén az ember természetében fekszik. A beszéd és írás már maga is symbolizálás: jegyzi meg Steinthal. Tudjuk, hogy a vad ember is kezét nyujtja barátság jeléül; a vágyak, az indulatok székhelye a természeti embernél is a szív; s a barátság a szívek egysége. Olykor azonban távolabb fekszik a jelkép vonatkozása, mint — a varázsdalokban, s azon néptörzsek vallásos ábrándjaival, jósaik csodás látomásaival függ egybe.

Az indián törzseknek kétféle képes írásuk van: 1, a kekiwin, melyet mindenki ért, s a melylyel rendszeren találkozunk az indiánok vadászó és temetkező helyein; és 2, kekinowin, melyet csak azok értenek, a kik abba be vannak avatva. Az utóbbi írásmódot csak a szerelmi, vadász, kuruzsló és hadi, szóval a varázsdalok írásában használják, s emlékeztető ábrákból áll, melyeket nem tud olvasni, a ki az azok által jelölt dalokat hagyományilag be nem tanulta*). E mysticus jegyek későbbi eredete

*) Az említett két írásmód osztályozása Schoolcraft szerint következő: 1) Kekeewin: a) common signs (travelling); b) adjidatigwin (sepulture). — 2) Kekeenowin: c) medáwin (medicine); d) minor jesukáwin (necromancy); e) wábino (revelry); f) keossawin (hunting); g) higher Jesukúwin (profecy); h) nundo bewunewun (war); i) sageowin (love); k) muzzinábikon (rock-writing or history). Schoolcraft mindenik nemből idéz példákat, közölvén az ideograchicus ábrákat, azok magyarázatát, s a dalokat, melyeket eszmetársulati vonatkozással eszébe juttatnak az indiánnak. Sajnálom, hogy czikkem kimért körénél fogva, nem követhetem őt a részletes ismertetésben.

tűek : a jósok, kuruzslók, sámánok titkai. Nem ez ábrándos jegyekből indult ki az írás; nem ama dalok voltak, a miket kezdetben följegyeztek. Valamely tett vagy egyéniség emlékezetének fentartása volt a kiindulási pont; s az első íraskísérletek, az ábrázolat egyszerűsége és a fogalomkör azonsága mellett, általánosan érthetők voltak.

Lássunk egyikét példát.

Két vadász a folyamon fölfelé evez, kikötnek a parton, medvét ölnek meg és halat fognak. Oly tett, melyet méltónak tartanak egy deszkára vagy fára följegyezni. A ki törzsükből e tájra vetődik, két csolnak körrajzát látja, mindeniken egyegy állat jelöli a vadász családi jegyét (totem). A jegy, a pecsét mindenütt megelőzte a tulajdonnév leírását*). S az indián tudja, hogy a képes irat két vadászról szól, kik ott kikötöttek. Mit miveltek, mutatják a medve és halak ábrái. — Más helyütt meg egy síroszlop, mondhatnók fejfa tűnik az indián szeme elé. Fölirata következő: egy szarvas fejével lefelé, lábaival fölfelé; balra tőle hét vonás keresztben, három hosszában; ezek alatt megint jávorszarvas feje, aztán nyíl és pipa. Minden indián tudja, hogy egy főnök nyugszik itt, a kinek szarvas volt pecsétje, családi jegye (totem). A „totem“ felfordítva áll: mi a főnök halálát jelenti. Hét csatában vezérelte törzsét s három sebet kapott: ezeket jelölik a vonások. Egy ízben veszélyes harczt állt egy jávor szarvasnak; s mint a nyíl és pipa mutatják, kitünő férfiú volt hadban és békében. — 1849-ben több csíppive-főnök folyamodványnyal járult az északamerikai szövetséges államok elnökéhez, mely nyirfa-kéregre volt írva. Különböző állatok jelölték a törzsfőnökök neveit. Az állatok szemei vonalokkal voltak egybekötve, jelöl, hogy mindannyian egy nézetben vannak. Az első „totem“ (sas) fején két vonal jelenti e főnök fensőségét, mit az is mutat, hogy orra hosszabb a többiekénél. Előtte a szövetséges államok elnöke washingtoni lakában. Az ő szemét is vonal köti össze az

*) Lásd a fenebbi jegyzetet a rovásról. A „totem“-ről írja Schoolcraft: „The totem is a device, corresponding to the heraldic bearings of civilised nations, which each person is authorized to bear, as the evidence of his family identity. The very etymology of the word, which is a derivative from Do daim, a town or village, or family residence, denotes this.“ A fenidézett mű 420-ik lapján.

első ‚totem‘ szemével; egyszersmind barátságuk jeléül kezet nyujtanak. A főnökök totemjei alatt három kis ház jelenti, hogy a vadász életet állandó lakással ohajtják fölcserélni, s épen a megtelepedésre kérnek engedelmet.

Több ily példát talál az olvasó Schoolcraft díszes művében, hol a rajzok is mellékelve vannak. Nagy részint olyanok, a minőket nálunk öt hat éves gyermekek rajzolnak. Egyszerű kör jelöli a főt két ponttal és egy kis vonással; ez alatt egy rövidke vonás — a nyak; még egy kis vonás, melynek két végéből egymást keresztben átszelő vonalok indulnak ki, s kész az emberi alak. Az indiánt hajdon fővel ábrázolják, míg a fejér embert kallappal fején. A varázs dalok többnyire színezett ábrák.

Humboldt szerint a kamcsadalok, tunguzok és más szibériai törzsek szintén képes írással éltek. Képesírás nyomaira találunk a mongoloknál, tatároknál, sőt a szamojedoknál is északi Ázsiában. Strahlenberg svéd utazó a Jenisei mellől közöl képes írást vadászati kalandokról. Az Irtis mellékéről sőt Tobolszk közeléből is birunk e részben adatokkal. Scheffer, upsalai tanár, ki a XVII. században utazott Lapföldön, még az indián varázsdalokhoz hasonló jegyeket (kekinowin) is talált a lappok közt*). S míg az északi, szibériai föliratok általában nagyobb rajzolású ügyességet tanusítanak, mint a minővel az indiánoknál találkozunk: a lapp képes írás a jelképek nagy változatossága által is kiténik. Az Irtis melletti sziklák föliratai pedig már a pictographiáról az átmenetelt jelölik a hieroglyfákra. Legegyszerűbb, s az indián ideographiához leginkább közelítő a keletibb mongol-tatár népek képes írásának stylusa. Freycinet és Arago végre az oceaniai félvad néptörzsek képes írásáról tudósítanak bennünket²⁾.

Mindenütt ugyanazon elv: tisztán tárgyképek, jelképekkel és mnemonicus ábrákkal. Merőben nyers ábrázolás, mely majd semmi vizzonyban nem áll a nyelvvel, a beszéddel. Az eszme külső jelölése, a gondolat alakjának meghatározása nélkül. Egy

*) „Illustrations of the ancient magical arts of the people prior to the introduction of Christianity into Lapland.“ — The history of Lapland, containing a Geogr. Description and a Natural History of that country, with an account of its Inhabitants etc. By John Scheffer, London. Ed. 1704. — Schoolcraft nagy munkája, összehasonlítás végett, mutatványokat közöl az Irtis melletti és lapföldi képes írásból is.

²⁾ Voyage to the Eastern Ocean.

általában a legnagyobb határozatlanság uralkodik a pictographiában; azt sem tudjuk, jelen, elmúlt vagy ohajtott tárgyat ábrázol-e. Például egy benszülött a Karolina-szigetek egyikén egy európai kereskedőtől kagylókért fejszét és más eszközöket akarván cserélni, a következő levelet küldé a hajóskapitányhoz: közbül egy emberi alak kinyújtott kezekkel, mint közbenjáró, tudniillik a kapitány, sugárral feje körül, méltósága jeléül. Alatta szölvessző, a barátság jelképe. Balrul a küldött kagylók, jobbrul a kívánt tárgyak ábrái. Merő határozatlanság, melyben még a tárgy és tulajdonai, s az alany és mondomány sínesenek különválva; azt sem tudók, melyek a küldött, melyek a kívánt tárgyak, ha a helyiség, a körülmények nem beszélnének. E körülményektől elvonatkozva, nincs értelme az írás ezen nemének, főleg ha nem is ösmerjük az író esze járását, fogalomkörét. Az indián nem külön képzeli a tárgyakat, hanem bizonyos vonatkozásokban. Reá nézve a vad csak vadászni való, s ha lefestve látja emberi alak mellett, azonnal felfogja a viszonyt, megérti a képes írást. A nélkül, hogy taglalná, egészben, egyetemében szól az hozzá.

Vannak, a kik a mexicói írásban az írásrendszer már fejlettebb fokát keresték, s azon írás ábráit az egyiptomi hieroglifákhoz hasonló jegyeknek állítják. Csalódás. Minél inkább tanulmányozzuk Amerika ősrégiségeit: annál inkább el kell ismernünk, hogy e régiségek nem valamely miveltség, hanem inkább a barbarismus maradványai*). A mexicói írás nem egyéb képes írásnál. Ugyanazon elven alapszik, mint az indiánok írásmódja. Nem elv tekintetében van különbség a kettő között, csak fokozatra nézve, a melyet nem az írás lényegének mélyebb felfogása idézett elő, hanem csak a félcivilisatioval járó változatosabb életmód. Amott

*) Lásd többek közt: *Ancient monuments of the Mississippi Valley*. By E. G. Squier, and E. H. Davis. City of Washington, 1848. Kiadta a „Smithsonian Institution.“ (Szintén academiánk könyvtárában.) Ugyanazon nézetben van Schoolcraft, ki az aztek miveltséget „industrial“ civilisatioinak nevezi. „Az aztek keze, ugymond, sok ügyességre tett szert, lelke barbar maradt. Vallásuk iszonyu jelleme mellett nem is lehetett máskép. Az aztek félcivilisatio csak igen kissé hatotta meg az értelmet, — az erkölcsöket épen nem.“ — „The characters employed in picture writing by the toltecs and aztecs were symbolic and representative, and they have left irrefragable evidences of their proficiency in them: but nothing more. There can be no pretence that any Indian race possessed an alphabetic art.“

egy vadász kaland képezi tartalmát, itt már egy ország évlapjai. Csak a tartalom, a terjedelem dúsabb; a felfogás nem mutat előhaladást. Természetes, hogy a mexicói fejlettebb államélet s az azzal járó történeti tudat és nagyobb ügyesség a kézi munkákban nem maradhatott az írásra is hatás nélkül. Azonban nem kell túlbecsülnünk e hatást. Az a merőben külső civilisatio, melynek oly kevés szellemi tartalma volt, nem lehetett lendítő hatással oly tények kifejtésére, melyek, mint minden alkotás, teremtés, — a lélek összes erejét igénybe veszik. A társadalmi viszonyok azonban már akkép alakultak, hogy a képes írás elemeinek gyakoribb alkalmazása lön szükséges. A mexicói már megtelepült, városokban lakott, s a birtok és társaséleti surlódások jogviszonyokat fejtettek ki. Rendes törvényszékekkel találkozunk immár, melyek előtt perek folynak, és pedig írásban. Humboldt közöl ily pörös iratot. Merő ideographia; szintoly tökéletlen, mint az indiánok képes írása. Csakhogy a neveket, melyek náluk mindig érzéki jelentéssel bírtak, nem totemmel jelölték, hanem szintén lefestették. Gyakoribb levén az írás szüksége, e körülmény némi írószer, papír föltalálására is vezetett. S míg az indiánoknál, még minden a pillanat dolga levén, gyermekes, idomtalan és igen változó a rajz: Mexicóban már az írás folytonos használata, s az a csekély művészet, mely „industrialis civilisatio“-ja lendítésére fejleni kezdett, több századon által saját bélyeget nyomott a képes írásra, határozottabb alakot öltöttek annak ábrái, bizonyos írástypus képződött. Csalódnánk mindazáltal, ha túlbecsülnők e typust. Halljuk, mint jellemzi Humboldt a mexicói írást: „Rendkívüli szabatoság-hiány körrajzaiban; kicsinyes gond a részletekben; nagy elevenség és ríktó ellentét a színezésben. A rajz hűségére nézve alatta állanak e képek a legtökéletlenebb hindu, tibeti, japán vagy chinai festményeknek*). Roppant fejet találunk a mexicói rajzokon, rendkívül rövid testtel és oly lábakkal, melyeknek ujjai a madár karmaihoz hasonlítanak. A fejek profilban, s a szemek mégis úgy rajzolvák, mintha az alak szembe nézne.“²⁾ Legfejlettebb volt, mint tudjuk, a mexicói félcivilisatióban a nap-

*) Schoolcraft még az írókézek rajzait is jobbaknak mondja.

²⁾ Vues des Cordillères et Monumens des peuples indigènes de l'Amérique.

tárügy : mire nézve azonban Schoolcraft nagy előhaladást tapasztalt Virginia indián törzsei közt is. Annyi bizonyos, hogy az idő jelölésére kezdtek Mexicóban először külön jegyeket használni. Ha ez időjegyeken kívül a mexicói iratokban ittamott fordulnak elő jegyek, melyeket nem tekinthetni tiszta tárgy — avagy jelképeknek : oly gyéren és kivételesen mutatkozik e fejlődési mozzanat, hogy egyáltalában nem változtatta meg a képes írás azon jellemét, mely felhalmozza a festett tárgyakat, a viszonyok jelölése nélkül, ugy hogy az összefüggést az olvasónak kell kitalálnia.

A további fejlődést nem Amerika ős népei közt, hanem Chinában, Egyiptomban és az Eufrates partjain kell keresnünk.

Miként történhetett e további lépés : alaposan fejti ki Steinthal.

Az amerikai ősirások, mint láttuk, kicsinyes életcélok, apró hiúság kielégítésére szolgálnak eszközül, alacsony babonáság közepett föltalálva, oly történeti tények megőrzése végett, melyeknek kevés szellemi jelentősége. A Sárgafolyam, s a Nil és Eufrates partjain más szellem fuvallatát érezzük már a legrégibb korból. A babyloni és egyiptomi írás a mindenség rejtélyeitől mélyen meghatott vallásos szellem, bölcselmiebb világnézet eredménye. Magasabb célok lebegtek e népek előtt : isteneik dicsőítése, templomaik diszesítése, nagy tettek örökítése. E további mozzanat, mely e fejlettebb polgárisodás következtében mutatkozik, valódi genialisnak mondható*). Az emberi lélek, elvonatkozva az előterjesztendő tartalomtól, már a gondolat nyelvi, beszédi alakjára fordítja figyelmét. Az első lépés az analysisra, mely aztán csak a végelemzésnél, a betűknél állapodik meg. Kinek nem jut itt eszébe azon fejlődési folyam, melyet a fametszés használatától a nyomtatás föltalálásaig tőn az emberi ész? Ugyanazon elemző eljárás; csakogy Guttenberg találmánya, bármi nagyok eredményei, inkább hasonlít Columbus tojásához. Sokkal nehezebb volt elhagyni a képes írás terét, mely a festett tárgyak egymásba folyó egysége által szól mintegy hozzánk. Ez egység felbontása vezetett a tér köréből az idő, a gondolkodás terére. S nem összefüggő képcsoporttal van ezentul dolgunk : a concret ábrázolat egésze (complexuma) egyes, szétszaggatott momentumok egymás-

*) Steinthal fent idézett munkájában.

utánja lett; közönbösen áll kép kép mellett, mint megannyi külön fogalom jegye, a hány szóból áll az írás. Nyelvi elemzés, most még csak szókra, fogalmakra. Az előtt „tableau“*), most „rebus.“ Hogy e fogalomirással szaporodott a jelképi jegyek száma, szükségtelen mondanunk. Minden szót, minden fogalmat igyekeztek kifejezni, s a melyek nem estek érzékités alá, szükségkép jelképesen ábrázolták. A fogalomirásról a hangjegyekre, vagy szótagírásra, igen természetes volt az átmenetel; főleg oly nyelvekben, melyek többnyire egy tagu szókból és szótörzsekből állanak, mint a chinai és egyiptomi. E fokozatot azonban már nem csak a rythmus érzésének kelle megelőznie, mint Humboldt Vilmos mondja; hanem ez érzésnek, Steinhallal szólva, öntudattá is kellett emelkednie. A beszéd gondos megfigyelésére volt szükség, hogy az egymásba folyó hangokat, szótagokat észrevegyék. A szótagok ez öntudatos elkülönzése idézte elő a hangjegyeket vagy szótagírást.

Ilyen hangjegyeket találunk az ékíratokban. Jelenleg, tudtomra, csupán a japáni nyelvben van e szótagírás teljesen kifejezve²⁾. A chinaiak a fogalomjegyeknél maradtak; nem tudnak minden hangot, minden szótagot nyelvekben külön jeggyel jelölni.

Megjegyzendő azonban, hogy az eredeti képirás ábrái, a mint hangjegyekké alakultak, lassanként elmosódnak: mint a szók a nyelvben idők multával elvesztik képes jelentésöket, elvont értelmüvé lesz, a mi concret kifejezés volt kezdetben. Az egész emberi test helyett, csak az illető tagot, a kezet, lábat stb. festik, a jellemző részt az egész helyett, mi által egyszerűbbé válik az író feladata, s több kép egyesítése, csoportosítása könnyebben eszközölhető. S a körvonalokat is egyszerűsítik, egykét vonallal jelölik, a minék kezdetben teljes képét adták. Külön irányban tejlődik a festészet és írás. Az emberi szellem minde-

*) Lepsius nevezi a képirást „tableaux parlans“nak.

²⁾ Proeve eener Japansche Spraakkunst, van Mr. J. K. Donker Curtius, Nederlandsch Commissaris in Japan stb. Toegelicht, verbeterd door Dr. J. Hoffmann Te Leyden, 1857. Ismeretetését e műnek lásd a „Zeitschr. der deutsch. Morgenländ. Gesellschafft. XII Band, II. Heft, Leipzig, 1858; a 344 s köv. lapokon, hol a japáni alfabét (I-ro-fa) 73 jegye is közölve van.

nekelőtt a szükségnek hódol, a hasznosság vezet; utóbb azonban a czélszerűség, szabályosság, szépség igényeit is törekszik kielégíteni, a mint ez aesthetikai érzéseket rendre kifejtí a társas élet. A czélszerűség hozza magával, hogy minél egyszerűbbek legyenek azon jegyek, a melyekkel magát az ember kifejezi, s minél könnyebben és szebben lehessen azokat egészszé fűzni egybe. E föladatot akkép igyekszik megoldani az emberi lélek, hogy az írásjegyek összerakásában építészeti szépet állítson elő. A népek művészeti érzésével együtt fejlődött a föliratok stylusa, melyek középületeiket diszesítik. Szabályos elrendezést nyernek a hangjegyek, mint az ékiratokban; itt-amott kikerekednek a szögletek, mint a héber írásjegyekben. S végtére egészen eltűnik szemünk elől a kép; egyszerű ábra, conventionalis jegy áll előttünk. A chinai fogalomjegyekben alig emlékeztet már egy két jegy a régi képes írásra. S az ékiratok közül csak a legrégibb föliratok egyes jegyei (az átmeneti korszakból) mutatják eredetöket*).

Legtisztábban kimutathatjuk azonban az írás fejlődésének érintett mozzanatait Egyiptomban, a hol oly nagy kiterjedésű, s annyira változatos tartalmu volt az írás használata, hogy csupán a föliratok egész irodalmat képeznek. A hieroglyfák ábrái első tekintetre szemünk elé tüntetik az ős képes írást, melyből származtak. S valóban az egyiptomi épületeken falfestményeket találunk, melyeken inkább felöltő még az elbeszélési vagy közlési szándok, mint a pusztán előállító vagy művészi czél. Határozottan mondhatjuk tehát, hogy az egyiptomi írás is tisztán ideograph volt kezdetben, a minővel fejezték ki a mexicioiak a spanyolok megérkezését. Ily írással találjuk örökitve az ipsambuli nagy sirüregben Ramses hadi tetteit. Lefestve minden látható tárgy, minden ábrázolható tett. Azonban már lélektani szempontból sem képzelhető, hogy annyira fejlett hitfogalmak és államélet mellett, a feliratok ama classicus földén, a fejlődés ugyanazon fokán állapodott volna meg az írás, a melyen Mexicóban. Azt az átmenetelt, midőn az ábrázolat ideographicus egysége felbomlik, s a képcsoportozat külsőleg össze nem függő ábrákra, mondhatni szójegyekre oszlik fel, — mutatja azon felirat, melyet Plutarch

*.) Lásd az előbbeni, X-dik fűzetben értekezésemet: „Nyugot-ázsia östörténetei az ékiratok világánál.“

és alexandriai Kelemen tartottak fen: egy gyermek, egy öreg, karvaly, hal és nilusi ló; a mely részint tárgy-, részint jelképek azt jelentik: „szülöttek és halandók, isten gyűlöli a szemtelenséget!” Jól jegyzi meg Steinthal, hogy a mexicói nem fejezhette volna ki e mondatot ily elvontan. Egyénitette volna, mint veri valóban Tcoatl (isten) az embert. Érdekesen vázolja Bunsen, minő nehézségekkel küzdött meg az egyiptomi szellem már csak az érintett tárgy- és jelképek alkotásában is*). A hieroglyfák csak felületes vázlatban adják a tárgyak alakjait; s mikép kelljen ábrázolni például a gyermeket, hogy meg lehessen különböztetni a szintén kis alakban festett férfitól? mint kelljen különbséget tenni a folyó testek, például a tej, bor és víz között? Ily kérdések merültek föl mindjárt kezdetben. S már ez egyszerű kérdések megfejtése igénybe vette a lélek megkülönböztető, képzelő, alkotó tehetségeit. Ugyanazon fejlődési folyam, mely a nyelvanyag alkotásában, csakhogy itt hang helyett alak, zene helyett plastica volt a feladat. Az egyiptomi írásmód szerencsésen megoldá e feladatot. Az említett példára térve ugyanis egy emberi alak ujját szájába téve, mintha szopnék, legegyszerűbb körvonallal ábrázolva is eléggé érthetőleg fejezi ki a gyermeket. A négy szög, melynek alja középen nyitva áll, házat jelent; s valamely isten jegyével jelölve, templomot. A tejet és bort az edény különböztette meg, melyben tartani szokták: a tartó a tartalom helyett. S a hol egyszerű kép nem volt elég valamely fogalom kifejezésére: több ábrát egyesítettek. Így ábrázolta a méh és bizonyos edény a mézet. Három tört vonal egymás fölött könnyen visszaadhatólag jelképezte a vizet. E példákban már a tárgyképek rövidítésével s a fogalomjegyek összetételével is találkozunk. Ez összeköttetéssel és rövidítéssel azonban takarékosan bántak. Ha az egyiptomi írásmód csupán összetétel és rövidítés útján fejlődik vala, a chinai írásmód lélekölő rendszerévé válhatott volna. De Thot művészebb szellemű és több oldalú vala, mint Fo. E művészi szellemmel találkozunk főleg, ha a tisztán tárgyilagos világról a szellemire térünk által.

*) Aegyptens Stelle in der Weltgeschichte. Geschichtliche Untersuchung in fünf Büchern, von Christ Carl Josias Bunsen. Táblákkal. Első kötet, Hamburg, 1845.

Mint fejezte ki az egyiptomi képirás például az ily szavakat, mint *éj*, *szomj*, vagy a látható tárgyak tulajdonait, például: *vörös*, vagy a cselekvést, mint: *adni*, *mozogni*, s általában az elvont fogalmakat, mint *év*, *igazság*? Ime az idézett fogalmak hieroglifái: az *éjt* az égbolt egyszerű vonala ábrázolta csillaggal; a *szomjat* viz, fölötte vagy mellette futó borjuval; a *vörös* szint bizonyos vörös tollu madár alakja; kinyújtott kéz adománnyal: *adni*, *nyujtani*; a *mozgást* út jelölte két oldalan fákkal; az *évet* pálmatorzs, melynek izéit az évenként lehulló alsó levelek képezik. E tisztán tárgyilagos és jelképes ábrákhoz határozó jegyek (determinativa) járultak utóbb, a nem, szám stb. jelölése végett. Ugyanazon ábra ismétlése például, vagy három vonal valamely tárgykép után többes számot fejez ki. Miként történt a fogalomjegyekről az általmenetel a szótagírásra: már fentebb láttuk. Mondám, hogy a hangok (a rythmus) érzése és megkülönböztetése előzte azt meg; s előmozdította az egyiptomi szóörzsekben uralkodó egytagúság, melynél fogva sok fogalomjegy már hangjegy is volt egyszersmind. A könnyen ábrázolható többnyire egytagu szók hieroglifáinak alkalmazása egyszerű, gyakran előforduló hangegységekre szükségkép szótagírásra vezetett. Egyes szótagok felfogása által most elemeire oldák föl az addig tárgyaikkal összeolvadt szókat. Különösen a tulajdonnevekben mutatkozott ennek szüksége. Az egyiptomiak ugyanis isteneik, királyaik neveit is az utóvilágra akarák hagyni; s mivel a tulajdonneveket nem festhették le: egyes szótagaiban ábrázolták. A trón és szem például, egyiptomi nyelven *os* és *iri*, határozottan kifejezte Osiris nevét. Azonban sok szó volt, főleg idegen név, melyeket nem lehetett ekkép szótagolni, a mely izelve nem nyujtott érthető szótagokat. E körülmény szükségkép a phoneticus írásmód teljesebb kifejtésére vezetett. A szellem mindinkább erőt vön tárgyán; külön szakasztva a szó izeit jelentésétől, még tovább ment a hangok bonczolásában, a szótagokban levő betűkre. Már a régiek Thotnak tulajdoníták az alphabet föltalálását;*) s az

*) Cicero: De Natura Deor. II, 23. Plin. VII. 56 Thot ugyan a fenecizai mythológiában is előfordul, de az egyiptomiból van átvéve. Látni fogjuk, hogy Thot az egyiptomiaknál az istenek irnoka, az irodalom és tudományok istene. Tacitusban is olvassuk (Ann. XI, 14), hogy az egyiptomiak magoknak követelték a betűk feltalálása dicsőségét.

ujabb aegyptologok közül többen állítják, hogy a fenecziaiak és zsidók is az egyiptomiaktól kölcsönözték a betűírást. Így Seyffarth, Uhlemann:*) míg Wilkinson csak annyit enged meg, hogy az egyiptomi írásrendszerben már benne rejlett az alphabet csirája, melynek azonban kiképezését a gyakorlati eszű fenecziaiaknak tulajdonítja.

Mellőzöm e vitás pontot, melyre nézve közelebb mindkét nézettől eltérő külön véleményt adott közelebb Wutke²⁾. Lénye-

Azonban a régi világban közönségesebb nézet volt, hogy a fenecziaiak találták föl a betűket. Plinius írja: „ipsa gens Phoenicum in gloria magna literarum inventionis“; habár a fenebb idézett helyen kevesebb határozottsággal mondja: „literas . . . alii apud Aegyptios, . . . alii apud Syrios repertas volunt.“ Quintus Curtius egyenesen a tyrusiaknak tulajdonítja e találmányt; Diodor a syriaiaknak; Berosus szerint Oannes tanította rá a babyloniakat: mindmegannyi hagyomány, mely Phoeniciára utal. Ide járul, hogy a görögökhöz, a monda szerint, Cadmus vitte által a betűírást; s a fenecziai és legrégebb görög fölíratok egybevetése első pillanatra feltűnteti a hasonlatot. Lásd a zsidó, fenecziai és görög betűk egybevetését Rawlinson Herodotusa II-dik kötetében a 318 lapon.

*) Seyffarth: *Alphab. genuina*. Tal III.; hol a hieroglyfák a héber írásjegyekkel részletesen egybevetvék. Lásd továbbá: *Uhlemann: Thot, oder die Wissenschaft der Aegyptier*; és: *Handbuch der aegypt. Alterthumskunde*. I. Theil. — Az ellenkező nézetet lásd: „*The history of Herodotus stb.* by George Rawlinson; assisted by Col. sir H. Rawlinson, and J. G. Wilkinson. Vol. II. 317 és következő lapjain. A 320 lapon olvassuk: „Warburton úgy véli, hogy Mózes, valamint egyéb tudományát, az írást is Egyiptomból hozta; de a régi zsidó betű a samaritan volt, a mely szoros kapcsolatban volt a phoeniciaival, s nyilván abból kölcsönöztetett. A zsidók jóval előbb irtak tisztán betűírással, mint az egyiptomiak.“ Sokan a Sínai hegy fölíratait is a zsidóknak tulajdonítják. Wilkinson nincs e nézetben. Úgy találta ugyanis, hogy a nyugoti, vagy Vöröstenger felőli oldalon vannak e fölíratok; s alkalmasint oly néptől származnak, mely hájózta a Vöröstengert, és pedig valószínűleg már a keresztyén korszakból.

²⁾ *Zeitschr. der deutsch. morgenländ. Gesellschaft*. I. B. I. Heft, 1857. Wutke tagadja a fenecziai alphabet összefüggését az egyiptomi írással, tagadja e betűk képes eredetét, kétségbevonja elnevezéseik fontosságát. A sémi alphabet, szerinte, eredetileg vonal- vagy szögírás, (*Strickelschrift*), mely az anyag minőségéhez lön alkalmazva, a mint kőbe, érzbe vagy fába vésték. Egy fő vagy alapvonal volt a kiindulási pont, melyhez egy vagy több egyenes vonalt vagy hajlítást is adtak. A hangjegyek ezen rajza, úgymond Wutke, merőben önkényesen alakult, s a Mem-ig könnyen haladt elő; a Nun-tól kezdve azonban már mesterkél

gesebb pontok körül is meghasonlás uralkodik az aegyptologok táborában: minő például a phoneticus jegyek használása. Mig egy rész, és pedig a nagy többség, úgy vélekedik, hogy Egyiptom conservatív szelleme az írásfejlődés minden fokozatát megtartá, s a hieroglyfákban a tárgy- és jelképeket hangjegyekkel vegyülve találjuk: Scyffart és Uhlemann merőben phoneticus jegyeket látnak az érintett ábrákban.

Mielőtt e két iskola nézeteit szembeállítanám; s fölmutatnám az eredményeket, melyekre egyik és másik rendszer vezetett: lássuk előbb a történeti előzményeket, melyek után ama két nézet kifejlődött.

A régi classicus írók adatai nagyon hiányosak a régi Egyiptom írásrendszeréről. Herodot (II. 36.) csak két írásmódot érint, a szent és népies írást. Hasonló nézetben volt Diodor, mondván (I. 18.), hogy a gyermekeket Egyiptomban a papok két írásmódra tanították, melyek közül az egyiket szentnek nevezik, s a másik inkább közhasználatnak örvend. Mindkettejőknél alaposabban volt értesülve alexandriai Kelemen, ki három írásnemet említ: a levélírást (*γραμματα επιστολογραφικα*), papi írást (*ιερατικα*) és a hieroglyfákat (*ιερογλυφικα*). E három írásmódot különböztetik meg az újabb aegyptologok is: népi (demiticus vagy enchorialis), papi (hierati) és hieroglyphicus név alatt. Az iránt is egyértelműség uralkodik, hogy e három írásmód közül az utóbbi a legrégebb, mint a melyben legtisztábban mutatkoznak még az ősi képirás ábrái. A papi és népi írásmódok csak a hieroglyfák egyszerűsítése, megrövidítése folytán fejtett ki, amaz a papság, ez pedig a nép használatára: a monumentalis

a már megvolt ábrákon a fölhalál. Előbb a hangokban a legélesebb el-lentétek jelöltettek. Ekkép állt elő 19 betű, melyek közül 4 vagy 5 alap-önhangzó; de se az ön-, se a mássalhangzók nem váltak ki tisztán, az önhangzók mellé győnge hehentes, a mássalhangzókhoz rövid önhangzó adatván. A betűírás hazája Wutke szerint Babylon; onnan terjedt el nyugotra. A zsidó nép a Z és S elkülönzése által új betűket talált fel. Most következett a betűk elnevezése. Utóbb még a H különvált a Che-től. Ezzel 22 lett a betűk száma s most nyertek számjelentést, a mint egymás után következtek. Be levén zárva az Alphabet, nem sikerült többé az F-fel szaporítani.

hieroglyfák cursivjai mintegy. Ha egybevetjük e három írásmódot, szemmel láthatjuk az általmenetelt egyes jegyekben egyikről a másikra, a mint a képek merő jegyekké alakultak s a jegyek, a napi használat igénye szerint, mind inkább egyszerűbbekké váltak ;

 Hierog.

 Hierat.

 Demot.

De a fennmaradt emlékek is igazolják, hogy az átalakulás ily rendben történt. A hieroglyfák használata minden más írásmódnál régebben fordul elő. Manetho szerint már a második egyiptomi király (Menes után) ismerte. S a hagyomány még régebb időkre, isteni eredetre utal. Amnyi bizonyos, hogy a pyramisok építése korában már ismeretes volt ez írásmód, sőt a papiros is fel volt már találva. Azon föliratok, melyeket a IV-dik dynastia korában épült pyramisokon találtak, már teljesen kifejlett írásjelleget, megállapodott stylt tüntetnek elénk. E stylt alig változott utóbb, csak az ábrákhoz járultak újak, míg egynemelyik a régiek közül kiment divatból. A hieroglyfák e rendkívüli régiségével szemközt, a hierati írás, az eddig fölfedezett emlékeken, tudtomra, a IX-ik dynastia korában tűnik fel először*), s kiment szokásból, a mint a demoticus írásmód kifejlett. Az utóbbi, jegyeinek egyszerűségénél fogva, leginkább közelített az alphabeticus írásmódhoz, habár még ez sem vetközte le merőben eredeti jellemét; ideographicus ábrák sem hiányzanak jegyei közt. Brugsch szerint, kinek ez írásmód fejtegetése körül legtöbb érdeme van, külön szójárás, az ugynevezett „vulgaris dialectus“ írásmódja volt ez, minélfogva kétszeres okunk van népinck nevezni. Mikor jött divatba, nem tudjuk teljes bizonyossággal; de a XXVI-dik dynastia idejében, legalább is II. Psammetich alatt, már használták, s így ösmerhette Herodot is²⁾. Tanulták,

*) Wilkinson Herodot magyarázatában. Ebből azonban nem következik, hogy a papok és szent irnokok már régebben nem használták volna.

²⁾ Brugsch szerint a demotikai írásjegyek száma többre ment 275-nél. Scriptura Aegypt. demotica. Berol. 1848. Így tehát csalódott Plutarch, midőn az egyiptomi alphabet jegyeinek számát 25-re tette.

értették azok is, a kik előtt a hieroglyfák ismerete mindinkább rejtélylyé lön. Megjegyzendő végül, hogy mind a hierati, mind a demotikai írást sorban és pedig, kelet módja szerint, jobbról balra írták; míg a hieroglyfák írásában olykor a betöltendő hely minősége határozott. Innen az oszlopokon az oszlopdad föliratok felülről lefelé, mint a chinaiaknál. Rendesen mindazáltal a hieroglyfák írásában is megtarták kelet szokását, csak gyéren fordul elő oly felirat, mely balfelől indul jobbra.

A hierati és demotikai írásmód kifejlése után még mindig roppant tere maradt a hieroglyfák használatának. Ez ősz, e szent jegyek szolgáltak azontúl is az istenek, királyok, előkelők nevének dicsőítésére: ily ábrákkal találkozunk a templomok, paloták, oszlopok, obeliszkek, sirkövek, sarcophagok föliratain, s a muniák tekeresein, és pedig a nagyság minden mérvében, a styl minden nemében, az egyiptomi festészet és szobrászat legnagyobb tökélyétől le egészen a legfelületesb vázlatig, itt mesterséggel köbe metszve, amott feketével festve fára, papyrusra, vagy azon vázondarabokra, melyekbe a mumiákat göngyölték. S az építő mesternek gondja volt, hogy minél szembetűnőbbé tegye az épületek föliratát: míg a festészet nem egyszer színezéssel emelte az ábrák hatását, vörös színt használván az emberi tagokhoz, kéket a fegyverekhez és más fémeszközökhöz, saját színeket az állathoz, növényhez.

Ily gonddal és ilyen kiterjedésben használta az egyiptomi papság a hieroglyfák szent jegyeit fentartására mindannak, a mit történeti szempontból az utókorra hagyni érdemesnek vélt. Ez írásjegyekkel szólnak hozzánk századok, mondhatnók ezredévek történetei. S a kulcs, e nagybecsű levéltár megértéséhez, már az ő korban elveszett. Korunknak jutott a dicsőség, azt ismét föltalálni.

Horus Apollo vagy Horapollo és Hermapion, mindketten egyiptomi papok, voltak tudtunkra az utolsó tudósok, a kik a hieroglyfákat értették és fordítani tudták. Alexandriai Kelemen adatai után, melyeket már fenebb érinténk*), Horapollo görögre

*) Kelemen rendszerét az egyiptomi írásmódokról a következő táblázatban állítá egybe Wilkinson:

Egyptian writing		
Epistolographic.	Hieroglyphic.	
Kyriologic (phonetic, by the initial letters).		Symbolic.
By direct imitation, or representation, ikonographic, or ideographic.	By Tropes, or analogic.	Allegoric, Enigmatie, Emblematic.

fordított munkájában találunk e tárgyról részletesebb tudósítást. De vagy szándékosan félre akart vezetni e titkolózó egyiptomi pap, vagy fordítója nem értette jól: oly magyarázatokat is nyujt, melyek, az újabb nyomozások szerint, nyilván helyteleneknek mutatkoztak. Sok ábrát közöl, melyeket a fenmaradt emlékeken nem találhatni: említ olyat is, a minek előállítását sehogy sem képzelhetjük; s magyarázatai, az általa fölállított jelképi elv alapján, többször nevetségesek. Hermapionról Ammianus Marcellinus értesít, mint a ki a Heliopolisból Romába vitt, s a Circus Maximus spinájánál fölállított obeliszkek *) föliratait lefordította. Kiemeli, hogy e hieroglyfák közt voltak egyes jegyek, a melyek nem betűket, hanem egész szókat, fogalmakat is fejeztek ki.

Uhlemann, kinek Aegyptológiájából vonjuk ki a hieroglyfák megfejtésének történeteit, olyasoknak találja az érintett régi íróknál fenmaradt adatokat, melyek inkább félrevezetheték az újabb nyomozókat, mint sem fölvilágosíták. Kirchner Athanáz (1602—1680) romai polyhistor nyitja meg e nyomozók sorát, mint a jelképes (symbolicus) magyarázók elseje, ki főleg mythologiai, metaphysicai és cabalisticus ábrákat keresett a hieroglyfákban²⁾. A jelképes magyarázat egész tulságában. Holott, mond Uhlemann, ha tisztán symbolicus volna az egyiptomi írás, le kellene mondanunk a lehetőségéről, hogy valaha megfejthessék, miután az író és népe gondolatfolyamát, eszejárását teljesen el nem sajátíthatjuk. Nem csekélyebb tévedés volt, a mire Ammianus Marcellinus érintett megjegyzése adott alkalmat, hogy a hieroglyfák fogalomjegyek. Zoëga, tudós archeolog vitatta ezt a mult század második felében³⁾. Tévedett; habár neki tetszett föl az igazság első csilláma. Jól sejtí vala, hogy a gyűrűkbe foglalt jegyek tulajdon-nevek.

Mint általában az egyiptomi régiségek ismeretében, a hieroglyfák megfejtése történetében is korszakot képez a francziák egyiptomi expeditiója a mult század végén. Képes írás-e vagy phoneticus az egyiptomi: jelképek, fogalomjegyek avagy hangje-

*) Ez obeliszknek utóbb a Porta del popolónál lönek felállítva.

²⁾ Prodrumus Captus, Romae 1636. Lingva Aegyptiaca restituta, 1643. S e fölött hét folio kötetet hagyott Kirchner tele egyiptomi föliratok másolataival.

³⁾ Szül. 1755. Munkája czíme: „De obeliscis Romae. 1797.“

gyek és betűk rejlettek e a hieroglyfákban : oly kérdések, a melyek fölött isten tudja meddig elvitáznak vala az archeologok eredmény nélkül, ha véletlenül próbakőre nem akadnak a két nyelvű rosettei fölíratban. A francziák találták e követ Rosette vagy Rasid város közelében, Sais romjai közt. Alkalmasint Neith istennő templomából maradt fen. A görög szöveg mutatja, hogy e fölírat három része azonegy tartalmú. Legépebb a görög szöveg; a hieroglyfákból csak 14 sornyi maradt fen, az is megrongálva. A harmadik szöveg demoticaí írás, melynek 37 sorából mintegy fele ép. Mint a görög szöveg mutatja, V. Ptolemaeus (Epiphanes) tiszteletére készült e fölírat, midőn a papi várnába lett fölavatva.

A rosettei kő körül csakhamar egész irodalom támadt. Sylv. de Sacy szólott hozzá először 1802-ben *). A hieroglyfákban ideographycus, a hierati írásmódban phoneticus s a demoticaiban betűírást gyanítván, csak az utóbbit hívé megfejtethőnek; s mindenek előtt a tulajdonneveket igyekvék a demoticaí szövegből kihalászni, e szöveg betűi és a zsidó írásjegyek közt vélt hasonlat nyomán. Azonban nem tudta, hogy a tulajdonnevek körül vont kör, melyet a hieroglyfákban már Zoega fölfedezett, a demoticaí írásmódnál is előfordul megrövidítve²⁾. Jobban megkülönböztette a tulajdonneveket Akerblad. Annál több nehézség merült föl a hieroglyfák magyarázata körül. Palin és mások sikertelen kísérletei után már azon nézet kezdett lábra kapni, hogy a hieroglyfák soha sem is lesznek megfejtethők. 1816 ban határozottan kimondá e nézetet Bailey³⁾, úgy vélekedvén, hogy a ravasz papok bizonyosan mást irtak a rosettei kőre hieroglyfákkal, mint a görög szövegbe, melyet királyuk értett; holott Ptolemaeus Epiphanes, midőn a papi rendbe lépett, a hieroglyfák ismeretébe is kétségkívül be lett avatva. E lehangoló nézet ellen, melyet Bailey tolmácsolt legerélyesben, Young Tamás lépett föl még azon év folytán az Encyclopaedia Britannicában. Ez éles elméjű angol sajátlag a hieroglyfák magyarázatának megalapítója. Ő is a bekerített tulajdonnevek olvasásából indult ki, s nem egy nevet

*) Lettre au C. Chaptal sur l'inscription Égyptienne du Monument trouvé à Rosette. Paris, 1802.

2) E hosszúdád kör a sarcophag képe. Sarcophag egyiptomi néven RaN; mely nevet is jelent.

3) De hieroglyphicorum origine et natura. Cantabrig.

olvasott le helyesen mind a rosettei kőről, a hol Ptolemaeus nével találkozzunk legtöbbször; mind más föliratokról. Ha egyben másban tévedett is, a mint Champollion utóbb kimutatta, elvitázhatlan érdeme, hogy ő volt első, ki a phoneticus elemeket a régi egyiptomi írásban kimutatta, habár csupán a tulajdonnevekre vélte azokat szorítandóknak. A régi egyiptomi nyelvet egynek tartá a kopttal *).

E közben megjelentek a francia expeditio fényesen kiállított munkálatai: „Description de l'Égypte ou recueil des Observations et des recherches qui ont été faites en Égypte pendant l'expédition de l'armée française. IX. vol. gr. fol. Paris, 1800. Új korszakot nyitott e mű az egyiptomi régiségtanban: a hieroglyfák megfejtése körül azonban semmi, vagy ennél is kevesebb történt. Az okosabb archeologok hallgattak, s mások badarságokat irtak össze. Egyik (Pluche apát) naptári jegyeket keresett a hieroglyfákban; a másik merő jelképeket vagy betűket; volt a ki rebusnak gondolta. Nem sokkal bölcsebb Klaproth magyarázata, a ki megrövidített acrologicus írást látott a hieroglyfákban, a minőt a pénzeken és némely föliratokon találunk. Részemről említésre sem tartanám méltónak e képtelen állítást, ha egy közelebb megjelent francia mű föl nem újítaná²⁾.

Y o u n g Tamás végre méltó követőre talált Ch a m p o l l i o n, francia tudósban. Champollion 1791-ben született, s korán a keleti nyelvek, névszerint a kopt, tanulására adta magát. Már 1807-ben, 16 éves korában munkát irt Egyiptomról, mely mű 1814-ben bővítve újra megjelent³⁾. Két évvel utóbb, 1809-ben, a grenoblei egyetemen találkozunk a még alig 18 éves ifjuval, mint tanárral. Fölfüggesztetvén a grenoblei egyetem, Champollion egész szenvedélyvel folytatta kopt tanulmányait, s kopt szótárt és nyelvtant irt saját használatára, mely soha sem látott világot. 1821-ben jelent meg első munkája a hierati írásmódról⁴⁾; mely mű-

*) Hieroglyphics arranged by Thomas Y o u n g. 1823. Második kötete 1828-ban jelent meg.

2) L' hiéroglyphic se compose de sigles acrologiques. Paris, 1853. — Vesd össze Klaproth 1827-ben megjelent levelével: „Lettre sur la découverte des hiéroglyphes acrologiques, adressée à M. le Chev. de Goulianos.”

3) L' Égypte sous les Pharaons. Description géographique. Paris.

4) De l' écriture hiératique des anciens Égyptiens.

ben, „hosszas tanulmány“ után, azon nézetét fejezte ki, hogy a hieroglyfák merőben jelképes ábrák. A következő évben mindazáltal, hihetőleg Young nyomozásai folytán, visszavonta ezen nézetet M. Dacierhez írt levelében, melyben Young első fölfedezését bírálta, tovább fejlesztette s néhány tulajdonnevet jól elolvastott. 1823-ban adta ki „Panthéon Égyptien“-jét, melyre következett 1824-ben: „Précis du systéme hiéroglyphique des anciens Égyptiens?“ Ugy hívé most már, csupán a tulajdonnevek írvák hangjegyekkel, (phonetice), a többi hieroglyfák írásmódja kivétel nélkül ideographicus vagy jelképes (symbolicus). A hangjegyek pedig, mint a zsidó írásban, azon hangot fejezik ki, melylyel a kép neve kezdődik. A rövid önhangzókat többnyire elhagyják, s csak a hosszúkat jelölik hieroglyfákkal. Ime a nézetek, melyeknek alapján Champollion rendszere kifejlett. Ha nem is tökéletes rendszer, kétségtelen előhaladás a tudomány terén Champollion ugyanis minden képnek csupán egy hangot tulajdonított, s a Young által feleslegeseknek tartott ábrákat is hangértékkel ruházta föl. Ide járul, hogy több névgyűrűt egybevetvén, sok új hieroglyf-ábrát fejtett meg, nem egy nyelvtani alakot hozott tisztába. Ez eredményt látva, újra föléledt a tanulási vágy, s nyelvészek és régiségbuvárok annál nagyobb szenvedéllyel fordultak ismét a hieroglyfák körüli nyomozásokra, minél több egyiptomi régiség jött keletről koronként az európai muzeumokba. S midőn Champollion 1823-ban az épen Turinba érkezett gyűjteményt megtekinteni átkelt az Alpokon: tanítványai, névszerint Rosellini, annyira ismertté tevék immár a mester nevét, hogy a legnagyobb kitüntetéssel fogadták, a merre járt. Nem volt ugyan képes Romában a már érintettük obeliszkek fölíratait leolvasni*): ez utazás mindazáltal meghozta gyümölcsét. Valószínűleg előmozdítá azon szándokot, melyet Rosellini érlelt meg a toscanai hercegségben. Az egyiptomi tudományos expeditiót értjük, mely példát a francziák is követték utóbb. Mind Champollion, mind Rosellini sok érdekes anyagot gyűjtöttek Egyiptomban; s haza jövén, Rosellini a polgári, Champollion a történeti emlékek feldolgozására vállalkozott. Azonban a mestert 1832-ben elragadta a halál; s az olasz tanítvány vállaira nehezült a föladat egész súlya. Ime a

*) Ungarelli is hibásan magyarázta e fölíratokat.

nagybeesű munka czíme : Monumenti dell' Egitto e della Nubia, designati della spedizione scientifico litteraria Toscana in Egitto etc. ; dal Ipp. Rosellini. P. I. Monumenti storici. P. II. Monumenti civili. 1832—1839. Mindemellett Franciaországban is megjelentek utóbb : „Monumens de l' Égypte et de la Nubie d' après les dessins exécutés sous la direction de Champollion le Jeune etc. 1837—1840.“ Fontosabbak azonban Champollion azon művei, a melyeket hátrahagyott iratai közül halála után adtak ki : tudniillik az ó egyiptomi nyelv grammaticája (1836—1841) és szótára (1841—1844). Azon nyelvtanról mondá a mester egyik tekintélyes tanítványa, Lepsius, hogy örökre alpműve lesz az egyiptomi nyelvészetnek; míg Champollion rendszerének elleni szintén elismerik, hogy nyelvtani alakjai és szabályai többnyire hibátlanok, s az érintett mű ez okból nagyon előmozdította a hieroglyfák tanulását*).

Csalódtak mindazáltal, a kik azt hitték, hogy Champollion nyelvtanával kezökbe adva a kúles Egyiptom összes irodalmához. A mester legjelesebb tanítványai sem voltak képesek e rendszer alapján folyvást fordítani bármely fölirat szövegét. A rosettei kő felirata sok ideig megfejtetlen maradt. Bunsen, az „Aegyptens Stelle in der Weltgeschichte“²⁾ nagynevű írója, maga bevallja, hogy nincsen, a ki ama rendszer szerint a „Halott könyvből“ egyetlen fejezetet el tudna olvasni. Hasonlóan nyilatkozott egy francia tekintély, Rougé, mondván, hogy bizonyos irat megfejtése lehetetlen, a mint az egyiptomi tudományt Champollion hagyta. Lepsius, az 1842—45-diki egyiptomi expeditio tudós vezetője, Cheops pyramisán hieroglyfákkal hosszú föliratban öröktette a porosz expeditio emlékét, — a nélkül, hogy mindez ideig egyetlen régi föliratot összefüggőleg lefordított volna. Mi több, még 1855-ben is nyíltan bevallá a berlini academia előtt, hogy vannak föliratok, melyeknek, a tudomány mostani állása mellett, tartalmát sem gyanítja.

A tudomány jelen állása alatt Champollion rendszerét értette a tudós aegyptolog. E rendszer szerint, mint tudjuk, minden hieroglyf szövegben tárgy- és jelképek váltakoznak phoneticus je-

*) Uhlemann.

2) Megjelent eddig V kötet. 1845-től.

gyekkel. E nézet ellenében egy iskola állott elő az utóbbi évtizedekben, mely Seyffarth Gusztávot mondja mesterének. Alapítója sajátlag Spohn Fridrik Ágost Vilmos, lipcei nyelvész, Young kortársa (1792—1823). Korán elhalván, tanítványa, Seyffarth adta ki műveit*). Spohn e munkákban azon elvet állítá föl: hogy mind a demotikai, mind a hierati írásmód határozottan phoneticus jegyekből áll. Ez alapon folytatta Seyffarth vizsgálatait, s habár 1826-tól 1846-ig változtatta is egyben és másban nézeteit; s maga elismeré utóbb ama bölcselmietlen föltevés helytelenségét, — a mit Champollion méltán tön nevétségessé, — mintha tudniillik a hieroglyfák egyszerű betűkből a szépirás ékesítése által állottak volna elő: volt egy pont, a mihez 1826 óta folytonos következetességgel ragaszkodott: mely szerint a hieroglyfák írása egyáltalában phoneticus. Utóbbi munkái, melyek 1840-ben és 1843-jelentek meg, mind tisztábban és határozottabban formulázzák e nézetet Champollion rendszerével szemközt²⁾. E munkák nem nagy figyelmet ébresztettek kezdetben. A legjelesebb régiségbuvárok és nyelvészek magában Németországban is folyvást Champollion követőinek mondák magokat. Így Lepsius, ki — mint Uhlemann megjegyzi — már „alphabetról“ beszél³⁾ s mégis a francia mester szavára esküszik, mint a kinek csak módosítja nézeteit. Kétségtelen, hogy a francia mester tanítványai több buzgalmat fejtettek ki a régi emlékek gyűjtésében, mint a mennyi ismeretet tanusítottak azok megfejtésében. Többnyire magyarázat nélkül jelentek meg a hieroglyfák ujonnan talált szövegei. Így azon „Halott könyv“, melyet fenebb érinténk, s a melyet Lepsius adott ki⁴⁾. E század kezdete óta ugyanis az egyiptomi sírüregekből sok papirtekercs jött az európai muzeumokba, az istenek képeit, bucsúkat és más szent cselekvéseket ábrázoló vignette-ekkel, mely papyrok hieroglyfái vonalokkal elkülönzött s vörös betűkkel kez-

*) De lingua et litteris veterum Aegyptiacorum. Lips. Vol. I. 1825; Vol. II. 1831.

²⁾ Lásd: Alphabeta genuina Aegyptiorum etc. Lipsiae, 1840. — Grundsätze der Mythologie und der Hieroglyphensysteme. Leipz. 1843. Alapelveiben e műnek is sok a tévedés, sok a mi bölcselmietlen.

³⁾ Lettre sur l' alphabet hieroglyphique, Rom. 1837.

⁴⁾ Das Todtenbuch der alten Aegypter, nach dem hieroglyphischen Papyrus in Turin, herausg. von R. Lepsius. Berl. 1842.

dődő fejezetekre oszlottak. Ezek az úgynevezett „halottkönyvek.“ A legnagyobb példány *) e papyrok közül, a mely Turinban van, s a melyet Lepsius adott ki magyarázó bevezetéssel, de — fordítás nélkül. Az előszó ellen is kifogásokat tön ugyan utóbb Uhlemann; de legkiáltóbb körülmény volt itt a fordítás hiánya. Ugyanazon évben, midőn a turini papyr megjelent, indult Lepsius keleti utjára, azon expeditioval, melyről fenebb szólunk. Midőn ez expeditio visszatért, (1845), épen alakulási ünnepélyét üllötte a német keleti társaság †). A második ülésben Seyffarth azonnal oda dobta a keztyút Champollion követőinek. A hieroglyfák, tanitá Champollion, a tulajdonneveket és néhány kevés szót kivéve, jelképes ábrák; Seyffarth szerint phoneticus jegyek, majdnem kivétel nélkül. Champollion elvül állitá föl, hogy egy hieroglyfnek nem tulajdonithatni több különböző hangot; s Seyffarth szerint ugyanazon ábra gyakran fejez ki több hangot vagy betűt. Champollion rendszerében két vagy több hieroglyf soha sem vehető egy egyszerű hang helyett; míg Seyffarth azt vitatja, hogy két vagy több kép is egy hangot jelent néha. A fölratok nyelvére nézve is eltértek egymástól. Champollion az új egyiptomi, vagyis kopt nyelvet vette alapul a hieroglyfák magyarázásában, a mely nyelv a chaldaeustól lényegesen különbözik; Seyffarth szerint viszont a szent dialectus az alap, vagyis a chaldaeus ős nyelvvel rokon ókopt nyelv. S ez okból, úgy hívé, hogy a 25 betűből álló régi chaldaei alphabet a hieroglyfírás alapja. Ez elvek alapján közlötö Seyffarth a turini „halottkönyv“ fordítását, fölhíván Lepsiust, fordítson le csak egy fejezetet az érintett papyr szövegéből Champollion rendszere szerint. Nem tevé; hanem a helyett megtámadta Seyffarthot. Polemia fejlett ki, mely foly maiglan, midőn az új iskola alapítója már elvonult a küzd-térről. Megunta az ó világot s Amerikába költözött, két munkát hagyván maga után, melyek közül az egyik az elméletet képviseli, teljes végső kifejlésében; s a másik az elmélet helyességéről akar bizonyóságot tenni. E munkák czime: „Grammatica Aegyptica“ és: „Theologische Schriften der alten Aegypter nach dem Turiner Papyrus ‡).

*) 57' és 3" hosszú.

†) Deutsche morgenländische Gesellschaft.

‡) Gotha, 1855.

Most a tanítványok közt folynak a viták.

Mig a tekintélyesebb aegyptologok folyvást Champollion rendszerét hirdetik; Wilkinson például, kinek annyit köszönhet az egyiptomi régiségtan *) , legujabban is ²⁾ azon állítással lépett föl, hogy az írásfejlődés stadiumait — a tárgy- és jelképeket s a hangjegyeket — mind együtt találjuk a hieroglyfákban; s mig Lepsius ovakodnunk int a hieroglyfák folytonos fordításától, mivel ez írásmód „lényegesen ideographicus, s a phoneticus elem csak járulék“ ³⁾ : vannak, habár kevesebben, a kik annak tulajdonitják az egyiptomi fölíratok magyarázásában tapasztalt csekély eredményt, mivel a muzeumok őrei többnyire Champollion követői ⁴⁾.

Seyffarth iskolájából Uhlemannt kell főleg kiemelnünk, ki miután mindkét rendszert legnagyobb mestereitől tanulta ismerni, első munkájában határozottan Seyffarth alapnézetét fogadta el ⁵⁾. Alapnézetét : mondám; mivel egyebekben egyet és mászt lényegesen módosított A hieroglyfák megfejtésénél következő szabályok követendők az érintett munka szerint : 1) A tulajdonnevek és sok más szó, mint már Champollion megjegyezte, majdnem kivétel nélkül alphabeticus hangjegyekkel írják. 2) Minden hieroglyf szótagilag mindazon mássalhangzókat kifejezi, a melyeket a kép régi egyiptomi neve magában foglal. A sarcophag például : ran = RN betűket fejezi ki. Innen a sarcophagot ábrázoló hosszúkás kör a tulajdonnevek körül. 3) Tévedések és kétértelműségek kikerülése végett bizonyos határozó vagy megkülönböztető jegyekkel éltek az egyiptomiak, és pedig : a) nemi határozókkal (déterminatifs génériques), a szók bizonyos osztályainak jelölése végett, mint nyelvünkben is mondjuk Pest város, medve csillagzat, tölgy fa; b) phoneticus határozókkal (diacritica), a szótagjegyek helyes kimordásának biztosítása végett, midőn bizonyos hieroglyffal kifejezett mássalhangzókat más ábrával is kifejeztek. Példaul a kígyó = ST után még kezét is festettek T. 4) A nyelvtani formák majd nem kivétel nélkül phoneticus, és pedig a leg-

*) Manners and customs of the ancient Egyptians 1848 — 1851.

²⁾ Rawlinson Herodotusa magyarázatában. II. Vol.

³⁾ Über eine hierogl. Inser. im Tempel zu Edfu, 1855.

⁴⁾ Így Wutke.

⁵⁾ De veterum Aegyptiorum lingua et litteris sive de optima signa hieroglyphica explicandi via atque ratione. Uhleman, Lipsiae 1851.

ismertebb hangjegyekkel irvák. A hieroglyfákban a suffixumok a nevek vagy igék után állanak; a koptusban a szótörzs előtt. Például a hieroglyfákban : u r o - i (királyom), s a kopt nyelvben p a u r o (királyom). Már csak e különbség is feltünteteti, mond Uhlemann, mennyire hibásan vitatta Champollion az ó egyiptomi nyelv egységét a kopttal. Lehet-e képzelní, hogy ugyanazon nyelv három évezreden által változatlanul tartsa fenn magát a nép szájában? Seyffarthnak tehát, jegyzi meg Uhlemann, igaza volt, midőn a régi egyiptomi nyelvre gondolt, mint a mely szerinte közelebbi kapcsolatban állott a chaldaeus-zsidó nyelvhez, mint az újabb kopt. Ezzel azonban épen nem sorozza Uhlemann a sémi nyelvek közé a régi egyiptomit. Már Mózes megkülönböztette a semiták és kámiták törzseit, s a kámiták négy fő törzséből egyiknek mondja Mizraimot. Az újabb nyelvtudomány helyesli ez osztályozást. Mi az ó és új egyiptomi nyelv viszonyát illeti : kétségtelen, hogy az ó egyiptomi szók nagy részét feltaláljuk a kopt nyelvben. E két nyelv egyezése a két nyelvvel közös gyökszókra értendő leginkább. De a nyelvtani formák jobban ki vannak képezve a kopt nyelvben, mint az ó egyiptomiban. Az ó egyiptomi nyelv nyers volt még, első fejlődésében levő. Szógyökei, törzszavai átmentek ugyan a koptba, de e nyelv már a görög érintkezés tetemes befolyását is mutatja. Azonban a kopt nyelv sem élő immár; magok a kopt keresztyének is alig értik, s egyházi énekeik, liturgiájuk olvasása közben minduntalan az arab szövegen jár a szemök. A mennyire pedig a kopt irodalmat eddig ismerik : tisztán egyházi, vallásos. Miből következik, hogy sok tárgy, sok eszme van, a melyről a kopt szótárak nem nyújthatnak fölvilágosítást. Nem kis akadály a hieroglyfák magyarázatában. Olykor olykor kiségití a nyomozót a zsidó nyelv, — nem mintha rokon volna az ó egyiptomi nyelvvel, de e két nyelv erős érintkezés nyomait mutatja*).

Ezeket kifejtven, a Champollion és Seyffarth rendszere közt, az előbbinek 1840-ben megjelent nyelvtanát s Uhlemann 1851-ben kiadott munkáját tartva szem előtt, a következő pontokban tünteti föl Uhlemann a különbségeket :

*) A zsidó mértékek műszavai például, — hogy egyebeket mellőzzünk, — melyekkel Salamon temploma le van írva, merőben megfelelnek az ó egyiptomi mértékek neveinek.

Champollion : *)

1) A hieroglyfák nyelve az új kopt.

2) A hieroglyfák részint jelképes (symbolicus), részint phonetikus jegyek.

3) A phoneticus ábrák azon betűt fejezik ki, melylyel ez ábrák nevei kezdődnek. Soha sem jelennek különböző hangokat.

4) A határozó ábrák (determinativa) nem mondatnak ki, csak a megelőző, phonetice irt szót ábrázolják képben, vagy a fogalmak határozóiul szolgálnak.

Uhlemann :

1) A hieroglyfák nyelve a koptból magyarázható, mivel az utóbbi az előbbinek származéka. Némely esetben a sémi nyelvek is nyújtának felvilágosítást.

2) A hieroglyfák kivétel nélkül phoneticus jegyek, és pedig részint betűk, részint szótagiak (syllabarisch).

3) Egy kép néha különböző hangot fejez ki, mivel két jelentése van. Így a kosár : NeB = úr és NiBi = minden. Oly szavaknál, melyek önhangzóval vagy H. betűvel kezdődnek, a következő más-salhangzót használják acrophonice.

4) A Champollionféle határozók mindig kimondandók. Ezekon kívül vannak phoneticus határozók (diacritica), melyek a megelőző szó mindenik, vagy legalább utolsó mássalhangzóját ismélik, hogy ek-kép könnyítsék kimondását²⁾.

E két nézet között közepett áll mintegy azon iskola, mely a nélkül, hogy föladná a jelképes ábrákat, mindig több-több szótagjegyet ismer el, s bár még Champolliont mondja mesterének, mindinkább közeledik Seyffarth rendszeréhez. Aegyptológiájában kimutatja Uhlemann, hogy a francia mester tanítványai közül csak ezek voltak képesek eredményt mutatni föl a hieroglyfák olvasásában. Legtöbbre ment Brugsch, a kiről már fenebb megirtuk, hogy a demotica nyelvjárás és írás fejtegetése körül sok érdemet szerzett. E férfiú volt első, a ki a rosettei fölirat hie-

*) 1840-ben kiadott nyelvtana szerint.

²⁾ Ez elvek alapján így osztja fel Uhlemann a hieroglyfákat :

- 1) Alphabetische Hieroglyphen.
- 2) Homonymische Hieroglyphen.
- 3) Determinativa :
  - a) Generelle Determinativa.
  - b) Phonetische diacritica.
- 4) Grammatische Zeichen.

roglyáival is megküzdött (1851.) tetemes botlásokkal, mint Uhlemann kimutatja*), de már némi sikerrel. E fordításban ugyan Champollion tanítványának vallja magát Brugsch; azonban a szótagi (syllabaris) ábrák egész jegyzékét írja ki Seyffarth munkáiból. Szerencsésebb volt Brugsch egy hykszos korbeli okirat magyarázásában²⁾, mit annak tulajdonít Uhlemann, mivel e magyarázat közben egyszer sem fordul immár elő e szó: „symbolisch.“ Rougé, mond Uhlemann, elég őszinte volt bevallani, hogy az ahmesi sirirat nem volna lefordítható a tudomány azon állása szerint, melyben Champollion hagyta; s több hieroglyfának, melyet betűjegynek vagy ideographicus ábrának vélt mestere, szótagi jelentést adott. A jelképektől azonban még sem térnek el Ingatagság! mond Uhlemann; innen van, hogy ugyanazon hieroglyfát másképp magyarázza Brugsch és Rougé. S míg egy röpirata czimén egész pathoszszaal kérdi Uhlemann Champollion tanítványaitól: Quousque tandem? szemökre veti egy másik művében, hogy tanítójuk szoros rendszere szerint mindeddig csak összefüggésökből kikapott töredékeket tudtak megfejteni; fölmutatja végre ama töredékek ellenében a rosettei fölirat teljes fordítását³⁾. „Ha, ugymond, alaptalan e megfejtési kísérlet; ha az egyiptomi hieroglyfák csakugyan jelképek s nem betűket és szótagokat kifejező ábrák: akkor a legnagyobb mestermű volna a világon ezen 20 ívnyi magyarázat, alphabettal és glossariummal ellátva, a hol minden kép szorosán mindig ugyanazon betűnek vagy szótagnak van véve, minden a kopt szavakból van kimagyarázva, és pedig úgy, hogy az egyiptomi nyelvű fölirat egyező a görög szöveggel!“

Igy áll jelenleg a hieroglyfák tudománya.

S miután a tudomány utolsó szavát hallottuk ez ügyben, ideje immár belépnünk az épület előcsarnokába, melynek föliratait vizsgáltuk.

CSENGERY ANTAL.

*) Uhlem. Handbuch der ges. Aegypt. Alterthumskunde. Leipz. 1857. I. Theil. 193 s követk. I.

2) A Deutsch. Morg. Gesellschaft 1855-ki folyóiratában.

3) Lipcsében jelent meg 1853-ban.

JÁNOS KIRÁLY
ÉS A
DIPLOMATIA.

ÖTÖDIK KÖZLEMÉNY.

XXXIV. Midón Laski a szultán segédigretével Konstantinápolyból visszatért, Szulejmantól parancs ment a moldvaiakra és havasalföldi oláhokra, hogy János királyt Ferdinánd ellen támogassák. 1528. április 10-én Tergovistban találjuk Laskit, honnan az nap Ferdinándnak hadat üzent: „A fenséges fejdelemnek és úrnak, Ferdinándnak, Csehország királyának és Ausztria hercegének, sat. Laski Jeromos, Rituvár ura, és szirádi vajda sat. üdvezletet és keresztyén emberséget! Szokás, fenséges király, s bizony, dicséretes szokás, hogy a ki ellenségévé leszen valakinek, az megüzeni neki a háborút. Én, éve már a fenséges fejdelemnek és úrnak, Jánosnak, Magyarország sat. dicsőséges királyának, az én legkegyelmesebb uramnak szolgálatába léptem. Midón visszajövet Franciaországból, hová bizonyos ügyben indultam volt, Magyarország körül mindenütt fegyverzőrejt hallanék, csodálkoztam e tüneményen, csodálkoztam azon, hogy a keresztyén fejdelemek, megfélelmezve a török zsarnokságról, egymást mészárolják.

S íme, kezembe akad egy oklevél párja, melyben Kazimír örgróf, fenséged nevében hadat üzen az én dicsőséges királyomnak és uramnak, sőt nemcsak az én uramnak, hanem, a szokáshoz képest, mindazoknak is, kik őt támogatják. Látván, hogy azok közé, mondott fenséges uramnak egyéb hűséges szolgálóival egyetemben az én parányi személyem is tartozik, nem minden aggodalom nélkül, — mert Csehország kellő közepén értesültem e viszonyról — de mégis szerencsésen kilopódtam fenséged tartományaiból, és épségben sikerült uramhoz eljutnom, kinél egyideig mulatoztam, s ki, úgy hozván magával a szükség, engem aztán követül küldött a hatalmas török császárhoz, béke és barátság eszközésére. Mert nem látszott tanácsosnak, hogy azonegy időben mind fenségeddel mind a török nagyúrral álljon háborúban az én fejedelmem, ki nem szerezhett zsoldosokat magának Németországból, honnan felséged gyűjti a magáéit, s nem Lengyelországból, melynek királya semleges szándékozik maradni felségeitek között. Ez okon, noha én már nem volnék köteles illetén hadi szertartásokra, — mégis magam emberségéből megüzenem fenségednek a fájdalmas hírt, hogy én fogadott népekkel, törökökkel, moldvaiakkal, oláhokkal és tatárokkal uram szolgálatára jövök. Esküszöm, hogy kelletlenül cselekszem; de látván, mint szándékozik magasságod fenséges uramnak, királyomnak igazságos ügyét elnyomni; s mivelhogy a verembe esett ökröt ünnepnap is parancsolja onnan kivonatni az evangéliom^{*)}: nem tartóztathattam meg magamat annak végrehajtásától, mit királyom reám szabott, mint szolgájára. Ehhezképest mind az, mit én s e népek fenséged és valamennyi alattvalói, nemkülönben azok ellen cselekvők lesznek, kik bármint segédére találnak kelni, — mindaz attól fogott elkövetetni, ki felesleges emberségből magát eleve ellenségének nyilvánította, valamint nyilvánítja is magát jelen levél által. Kelt a Targovist melletti táborban, aprilis 10-én 1520.²⁾

Egy nappal e levél kelte előtt, 1528. aprilis 9-én, zalatnoki Hoberdanacz János, Ferdinándnak Weichselberger Zsigmonddal

^{*)} Azt akarja mondani: a szükség törvényt bont: tehát bizonyos körülmények között pogányhoz is folyamodhatik segédért a keresztyén.

²⁾ K a t o n a, XX, 336., az egri könyvtár (valószínűleg Verancsics-féle) kézírataiból.

a Portához küldött követe, oda való útjában Bródnál átkelt a Száván, s a török végek lovassága által fényesen fogadtatott *).

Ferdinánd még 1527-nek elején Radosics Balást megbízta, keresné meg a végszendrói basát jó szomszédság tartása iránt, s igérjen, adjon neki hatezer aranyat, ha ezáltal őt a netalán vele jó lábon álló erdélyi vajdától elvonhatja, és az ő — Ferdinand — jogainak megismerésére bírhatja. Szintakkor, vagy még korábban egyik hívét, Szulejman Miklósnak nevezi, — Konstantinápolyba küldötte, tudakolandót: ha mehet-e veszedelem nélkül követség Ferdinándtól a szultánhoz; és ennek 1527. április 15-én kelt levele szabad jövetet menetet biztosított a követnek. „Igaz barátság eszközlésére és minden más ügyben járóknak kelőknek mindig nyitvák, a mint szentséges felségemhez illik, császári udvarom kapúi“, — mondja az oklevél. Ehhezképest 1527. júliusban, mielőtt a hadviselés János ellen megnyílt, utasítást készítettek Bécsben a szultánhoz menendő követ számára. Adja elő a biztos — így szól az utasítás — hogy Fridrik s Maximilián római császárok és Szulejman elődei között barátságos és testvéri viszony alakulván, annak mindkét fél hasznát látta; s hogy Ferdinánd cseh királylyá koronáztatott, és Magyarország királyává választott, Károly császárnak hatalma pedig a francia királyon, a római pápán, a többi olasz fejedelmeken s a svajzeziakon vett győzelmeinek következtében rendkívül megnövekedett, de hogy kebelcikben mindamellettnincszen rés az elbizakodás számára. Ők a sikert Istennek köszönik, s a világnak többi részeit nem akarják haddal megtámadni, mert irtóznak a vérontástól; és Ferdinánd névszerint ez okon kész, viszonyos barátságra és testvérségre s háromévi fegyvernyugvásra lépni a szultánnal *). Az illető szerződésbe iktattassa be a követ, hogy a mely magyar és horvátországi erősségek török kézbe estek, azok fegyverszünet közben nem fognak jobb karba helyheztetni, s igérjen a Száván innen fekvő erősségekért váltságpénzt.

A szándéklott követküldés ekkor, nem tudni mi okon, abamaradt; de midőn az 1527^{1/2}-diki télen a mi Bosniából ez ideig még a magyar koronához tartozott, az is lefoszlott róla; midőn

*) Gévay, Urkunden und Aktenstücke zur Geschichte der Verhältnisse zwischen Oesterreich, Ungarn und der Pforte, I k. 2. f. 36. l.

Jajeza és Banjaluka szintén török kézbe estek, s a szerémi és bosniai bégek, majdnem Budáig száguldoztak: akkor — 1528. februarius vége felé — Hoberdanacz János, imént még a jajezai őrség tiszte és Weichselberger Zsigmond csakugyan követekül küldettek a portához Ferdinand részéről, s mint felebb láttuk, április elején már túl a Száván útban voltak Konstantinápoly felé. Utasításuk, mert Ferdinand most már koronázott királya volt a magyarnak, s mert Budavárból most ő parancsolt, eltért a felebb említettől. Békét és jó szomszédságot ajánlott, de a Magyarországtól elszakított erősségeket, köztök Nándorfehérvárt is vissza-követelte, igaz hogy kárpótlás mellett.

Az ügyek ez állásában szükségesnek vélhette János, hogy Laski Jeromos, ki úgy látszik, április végén találkozott urával Lengyelországban, innen haladék nélkül ismét Konstantinápoly felé siessen. Itt volt 1528. július elején, — annyi bizonyos*).

XXXV. Hoberdanacz és Weichselberger 1528. május 29-én látogatták meg első ízben a nagyvezírt, Ibrahim basát, s a szokásos ajándékokat általadták neki. Harmad napra a császár palotájába vezettettek, hogy megbizatusukat a diván elé terjeszszék. Midőn Ibrahim az értekezletnek mindjárt elején Ferdinándot királynak nevezte, sietett utána vetni: értem Cseh- és Németországok királyát, nem Magyarországot, mert Lajos életének véget vetettek a győzhetetlen császár fegyverei, s hogy neki utóda lenne, arról nincsen tudomásom. Magyarország királya Istennek is akaratjából a mi urunk, mondák a követek. S most következő párbeszéd folyt közöttök és Ibrahim között:

Tudjátok-e, hogy a törökök császára Budán volt?

Tudjuk. Több jelenségekből még most is láthatni, hogy ott

*) Praynál, *Epistolae Procerum*, I. k. 305. l. Laskinak egy levele áll I. Ferencz francia királynak kivált a keleti ügyek ellenőrizetére Velenzében mulatozó követéhez, mely Pray szerint 1527. július 4-kén kelt Konstantinápolyban, de melynek egész tartalmából világos, hogy 1527 hibásan áll 1528 helyett. Laski az 1527-diki júliust a francia s az angol udvaroknál töltötte, mint második közleményünkben érintettük: akkor tehát nem lehetett Konstantinápolyban; de hogy az 1528-diki nyáron itt tartózkodott, Szalaházi Tamás kancellárnak Budán augusztus 9-kén Ferdinándhoz adott leveléből is látjuk: „Kalocsán elfogták Lukács deákot, János titkárát, ki a törökhöz volt küldve. Megbizó levelei a császárhoz, Ibrahimhoz, Melmedhez és Laskihoz szözlottak.“

volt. Az egész várost s a szomszéd helységeket feldulta és elhamvasztotta.

S Budavár mily karban van?

Épen áll; semmi kárt sem szenvedett.

Kik a várost felperzselve, a várat pedig épségben látják, azok mit mondanak, mily okát vélik, hogy a vár megőriztetett a veszedelem elől, a város pedig végromlásra jutott?

Sokan sokfélét mondanak, de mindnyájan magasztalják a császárt és tanácsosait, hogy a királyi székhelyet bántatlanul hagyták, valószínűleg tiszteletből azok iránt, kiket e székhely jogosan illet, s kikből, az ellenségekből, utóbb szövetségesek válhatnak.

Nem bizony, hanem azon okból, mert a császár magának akarta s fogja is megtartani a várat.

De hát miért forgattatta fel a dicső városokat, Budát és Pestet, ha illetően szándékkal volt? hiszen egy várnak jövődelmeiből nem fog megélhetni.

Meghagyta a császár s meghagytam én is, még pedig három ízben a hadaknak, hogy Budát, Pestet ne merjék felgyújtani, de oly roppant seregnél, minő a mienk volt, nem lehetett a fegyelmet ilyesekre nézve fentartani.

Sok dicséretes szokást láttunk, mióta török földre léptünk, de kivált egy igen szépet.

S az volna?

A félelem, melylyel az öszves birodalomban viseltetnek a szultán iránt az alattvalók. Még a legparányiabb tisztviselőnek is készséggel engedelmeskedik mindenki, mert ő a szultán nevében osztogatja parancsait.

Úgy van; és ha maga helyett páczikáját küldené valahová a nagyúr, még annak is azonképen engedelmeskednének, mint neki magának.

Ha tehát annyira tartanak a császártól még ott is hol ő nincsen jelen, hogymint mondhatja uraságod, hogy a személyében jelen volt császár háromszoros parancsát megvetette a sereg? Annak a ti engedelmetekkel kellett történni annyival is inkább, mert Budán, Pesten a háztetők kőből voltak nem szalmából, s mert a rombolás e műve nem hajtathatott végre egy óra alatt, ahhoz tizenöt nap is alig volt elégséges.

Ibrahim megjegyzés nélkül hagyván ez észrevételt, ekkép folytatta Haberdanaczezal a beszélgetést :

Szerinted tehát Buda nem a császáré ?

Nem mondhatok egyebet mint, hogy Buda most az én királyom birtokában van.

Miért küld tehát a ti királytok benneteket ide béke- és barátság szerzésre, ha más részről markában tartja Budát s a császár többi foglalmányait ?

A mely várakat fegyverrel vett meg a császár, azokat a mi királyunk nem ostromoltatta, nem vetette magának alá. Budát pedig és a többi erősségeket magához ragadta attól, ki a koronát bitorolta, s ki megértvén királyunk közeledését, megszökött, üresen vagy rosszul ellátva hagyván amaz erősségeket. Ha a császár Budát birtokolni akarja, őrséget hagyott volna benne, valamiképen ezt más várakkal cselekvé vala. Hogy birtokolni nem akarta, arról tanúságot teszen a város felgyujtása s a seregnek az országból kitakarodása.

A sereget azért vontuk ki az országból, mert előttünk volt a tél, s mert a hadak nem voltak eleséggel ellátva. De a császár bennhagyta Budavárban a maga bizott emberét, az erdélyi bán, János vajdát.

Mi, magyarokul, eddigelé nem tudtuk, hogy vajda uram a császár megegyezésével székel Budán, mert midőn magát királynak hirdettette, akkor nem adta értésökre a magyaroknak, hogy ő a császár jóvoltából lett azzá, hanem összehíván az uraknak és nemeseknek részét, elejökbe adta, hogy nem ártana őt királynak választani, mert neki két kincse van : az egyik, melyet atyja, — a másik, melyet önmaga szerzett ; és hogy atyjának kincsével rövid idő mulva mindazon erősségeket vissza fogja nyerni, melyeket a török császár elfoglalt, a másikkal, a maga által szerzettel pedig Cseh- és Németországok királya ellen fog küzdeni, s ennek valamennyi tartományait Magyarországhoz fogja kapcsolni. A nemesek ingyen sem hitték, hogy ő ilyesmire képes lenne, s ennél fogva nem is akarták őt királylyá választani. Ekkor a vajda Tokajnak erősnél erősebb várába híván urakat és nemeseket, halállal fenyegette mindnyáját, ha még továbbá is ellentartók lennének. Czimboraí pedig felemelvén Jánost, a mint Magyarországon szokás az erdőcsöszöket felemelni, őt királynak kikiáltották :

a fogoly urak és nemesek félelmökben nem elleneztek: és ekkép a János vajda hűséges kezeire bízott korona a bitorlónak fejére került. De megszabadulván a foglyok, külön mindenik megyét értesítették a történekekről, a vajda cseleiről és álnokságáról. Megértvén ezt a többi egyházi s világi urak és nemesek, késedelem nélkül Magyarország valamennyi megyéit Pozsony városába gyülekeztették, hol akkoron a nádor tartózkodott, ki első szokta szavazatát adni a királyra, mint Törökországban a jancsáraga a császárra. E gyűlésen közakarattal Ferdinánd választatott királylyá, ő, kit öröködési, tehát isteni s emberi joggal illet a korona, kinnek ezt a közbenjött frigylevelek is biztosítják, s kit császári és királyi származása azonképen mint böles, erényes és gazdag volta is méltóvá tesznek az uralkodásra: holott a vajda, mint nem királyi vérből való, még azon esetre sem volna méltó, hogy betöltse a fejedelmi széket, ha valóban bírná mindazon kincseket, melyekkel kérkedni szokott. Ezekből kézzelfoghatólag láthatni, hogy mily állapotban volt a vajda Budán. Mi magyarok nem igen, vagy épen nem félnénk, épen nem fájlalnók, ha a császár hasonló bátorságu kapitányt hagyott volna helyetteséül Nándorfehérvárott, mert akkor veszedelem nélkül foglalhatnók vissza e helyet; ágyura sem volna srükség a kőfalak ellen, mert ő, a kapitány, egyszerűen megfutamodnék.

Hoberdanacz mindig beszédesebbé lett, mert Ibrahim jól értett a diplomata fogasához: hogy hallgatagnak s tehát álnoknak ne látszassék, és mégis semmit se mondjon, kérdést kérdésre halmazni, és addig szólaltatni a válaszadót, míg ez, saját előadásába bonyolodva rögtön sem előre nem tud lépni, sem hátra, és magát meggyőzöttnek kénytelenítettik nyilvánítani. Ennek eltávoztatására Hoberdanacz nyersesége volt még a viszonylag legalkalmasabb eszköz. Hagyjuk félbe a beszédet — monda neki végre a nagyvezír — s menjünk a császárhoz.

Az én fenséges, hatalmas és győzhetetlen fejedmem s kegyelmes uram Ferdinánd, Isten kegyelméből Magyarország királya üdvözli felségedet, s mint szomszédjának minden jót kíván. A tolmács ezt így adta vissza: Az ő ura ajánlja magát felségednek, mint urának, és szolgálatjait felajánlja. Hoberdanacz tudni kívánta, hogy miért mondat vele egyebet, mint a mit valósággal mondott? Az ékesszólás kedvéért, volt a válasz, s mert így jobban hang-

zik a császár füleinek. Szulejman haragos pillanatot vetett mind Hoberdanaczra mind a tolmácsra, s Ibrahim meghagyta az utóbinak, hogy adja vissza egyszerűen és hiven a követ beszédét. A tolmács szót fogadott; s a követ folytatta előadását: hogy az ő ura örvend a szultán egészségének és szerencsájének; hogy ajándékokat küldött neki, vegye jó szívvvel azokat; hogy tudomására kívánta adni a választást, mely reá, Ferdinándra, mint Magyarország királyára esett, s mely a szultánnak bizonyosan örömére leszen, mert hatalmas szomszédot nyert benne. Azonkívül még e levelet is küldte, melyet olvasson el felséged; majd élőszóval is hozzá adok valamit, ma vagy más alkalommal, a mint jónak fog találtatni. — A szultán már egy ízben fülébe sugott valamit Ibrahimnak, ki annak következtében csodálkozását fejezte ki, hogy a követek királya magát szemben a császárral hatalmasnak nyilvánítja, holott a többi keresztyén fejedelmek szárnyainak árnyékába ajánlják magokat; most pedig nagvezíre által értésökre adta a követeknek Szulejman, hogy őt, a császárt, fontosabb ügyek e pillanatban tova hívják, de hogy másnap öelötte vagy biztosa előtt követségök tárgyát részletesebben fogják előadhatni.

Junius 1-jén Hoberdanaczot és társát magához rendeltette a nagyvezír, s elmondván nekik, hogy biztosul őt választotta a császár, Hoberdanaczot felhívta: adná elő tehát neki, a biztosnak, mit a császárnak fogott volna előadni, ha annak érkezése lett volna, őt személyesen kihallgatni. Küldetésök célját ekkép adták elő a követek: Magyar- és Csehországok királyának, Ulászlónak volt egy fia, Lajos király, és volt egy leánya, Anna királyné, fenséges királyunknak hitvese. S midőn leányát kiházásitaná Ulászló, együvé hívta Magyarország öszves rendeit, s előadta nekik, hogy ő felbonthatlan barátságra és frígyre akar lépni urunkkal, kinek egy nővére volt: Mária. Ulászló Máriát nőül kívánta fiának, Lajosnak, oly kikötéssel, hogy Lajos magtalan kimulása esetében Magyarország s a neki alávetett részek urunkat illessék, mint törvényes királyt. Meghalván pedig Lajos király ama boldogtalan ütközetben s jogszerű utódokat nem hagyván hátra, Szepesi Jánost, akkor erdélyi vajdát, néhány czimborái királyul kiáltották ki. Urunk őt megszasztotta, s Budát más erősségekkel egyetemben az öszves ország akarattjából, mint törvényes király, magához, kezeihez vette. Minthogy pedig urunk

kancellárja Harrach Lénárd uraságod által szabad menetet jövetet eszközöltetett ki a portánál azon követek számára, kik jó barátságot és szomszédságot fognak a hatalmas császárnál szorgalmazni, fenséges királyunk még mielőtt Magyarországot elfoglalta volna, útnak indította a követeket, de ők megbetegedtek és meghaltak. Helyettök most minket küldött ide ama barátság és jó szomszédság szerzésére; minek kieszközlése után azon leszen, hogy a szentséges atya, a pápa, és a római császár, ki tudni valóképen urunk testvére, szintén jó barátjai legyenek a törökök hatalmas császárnak.

Ibrahim oly véleményben volt, hogy mindennek eszközzésére az volna a legbiztosabb, az egyedüli út, ha Ferdinand kimegyen Magyarországból; a követek ellenben más módot javasoltak, azt, hogy a török császár adja vissza a Magyarországtól általa elvont erősségeket.

Miféle erősségeket kívánna tehát a ti uratok magának kiadatni az én uram által?

Ezeket: Nándorfehérvár, Szabács, Szalánkemen, Péterváradja, Ujlak, Szeröd, Attya, Rednek, Kölpén, Ireg, Szentdemeter, Rácsa, Szörény, Pött, Orsova, Miháldi, Jajeza, Szveczaj, Banjaluka, Knín, Szkardona, Udvin, Novigrad, Osztrovicza sat.

Bizony csudáлом, hogy még Konstantinápolyt is nem kíváná.

A mit kíván, az az: övé; Konstantinápoly nem az övé, de ha joga volna hozzá, visszakivánná azt is.

S ha az én uram nem fogja visszaadni amaz erősségeket, akkor a ti uratok erőhatalommal szándékozik magát birtokukba helyezni?

Urunk rejtett gondolatjai nincsenek előttünk tudva, de ő vitéz férfiú; egyébiránt ha ellenséges szándékkal viseltetnék irántatok, nem fogott volna minket barátság szerzése végett útnak indítani.

Hogy remélheti azon erősségek kiadását ő, kinek tudnia kell, mennyi költségébe, mennyi vérontásba kerültek azok urunknak?

Király ő felsége kész megtéríteni a költségeket.

S oly szegénynek, oly alávalónak tartjátok urunkat, hogy fegyverrel szerzett erősségeit valakinek pénzért eladná? Látod-e, Hoberdanacz, ama hét tornyot, melyek telvék aranyúval?

Látom a tornyokat, de nem tudom hogy mi van bennök, annyit azonban tudok, hogy a császár gazdag és hatalmas.

A ti királytok, úgy látom, a németekbe veti reményét?

Uraságod a francia királytól megtudhatja a német fegyverek életét.

Te pedig tudod, mily éles a török fegyver, mi mélyenható, mert gyakor ízben megfutamodtál előle.

Pár ízben igen, de még többször én futamtattam meg a törököket, kiknek fegyvereik nem élesebbek a mieinknél. Egyébiránt ha uraságod nem helyesli az általunk indítványozott békeszerzési módot, mutasson mást, helyesebbet.

Én csak egy módot tudok: ha uratok Budát és Magyarországot visszadja, akkor Németországra nézve alkudozásba ereszkedhetnénk vele.

Jelenteni fogjuk urunknak, de nem hiszszük, hogy ő egykönnyen ilyesminek elvállalására birathatnék.

A közelebbi múlt években, midőn a hatalmas császár Magyarországon vadászott, én, mint főkapitánya, elfoglaltam Nándorfehérvárat és a többi erősségeket, s megütköztem Lajos királylyal; most újból vettetni fogom a hidakat, melyeken Magyarországra szállitathassuk a sereget. Egyelőre azonban közleni fogom a császárral, mit értésemre adtatok; három vagy négy nap múlva venni fogjátok a választ.

Több nap folyt le addiglan; azért is, mert e közben Laski Konstantinápolyba érkezett, Magyarország felől és János királytól mindenféle buzdító híreket hozva, egyebek közt azt is, hogy Zápolya hívei kemény csapást mértek Ferdinánd egyik hadára, mely Trencsén vivásával volt foglalatos. Június 28-án végre Ibrahim ismét a divánba hivatta Ferdinánd követeit, és beszédbe ereszkedett velök ekképen:

Tudjátok-e, hogy uratok hadait megverték?

Nem tudjuk hol, és nem tudjuk kik.

Az erdélyi vajda hadai.

Hol és mikor?

Királytok Trencsén várát körültáborlotta negyven ezer emberrel, s a vajda harminczhat ezer embere azokat megszalasztotta és minden ágyúikat elszedte.

Semmi kétség, hogy a mi urunk negyven ezer embert is

indíthatna a vajda ellen, de eddig nyolcz ezernél több nem nyert alkalmazást. János pedig, ha valamennyi jobbágyai, tyukjai és csirkéi kelnének is fel urunk ellen, még azon esetben sem rendelkezhetnék harmincz ezer főre menő seregről.

Minő vár az a Trencsén?

Erősnél erősebb, még Nándorfehérvár sem mérkőzhetik vele.

Három év alatt sem fogja tehát uratok bevenni.

Huszonöt nap is elégséges leszen hozzá, mert urunknak sok tüzérei vannak, kik épen páratlanul erős várakat foglaltak el Olaszországban.

Miért van az, hogy uratok soha sem nyugszik, hogy a hol ebédel, ott nem szokott vacsorálni, hogy a hol vacsorál, ott nem tölti az éjet?

Fiatal, tehát nincs még ideje, hogy nyugodjék. A ki többet és többet akar szerezni, annak nem szabad léhán, keresztbe font karokkal nyugodni. Ha urunk elődei is a szerint cselekesznek, nem jut illetén pusztulásra az ország.

Mi az oka Hoberdanacz, hogy uradnak sehol sincsenek barátjai, mindenütt csak ellenségei, s hogy ő és testvére, a római császár, mindig más más birodalmakat akarnak elfoglalni?

A római császár és uram magoktól nem vétének senkinek, de midőn ők még kiskorúak voltak, a franczia király örömet valamennyi tartományaiktól fosztotta volna meg őket. Isten kezökbe adta a francziát; uram és testvére őt szabadon bocsátották, holott életétől és országaitól megfoszthatták volna, de most vigyázzon magára, mert megfélekedezett betölteni a feltételeket, melyek alatt szabadon bocsátatott általuk.

S ama szegény papot, kitől a ti hitvallástok származik, azt miért vetették fogságra, miért bántak istentelenül vele? Lám, a mi főpapunk itt ül a császár tanácsában, nincs oly vakmerő, ki őt bántaná.

A római pápának nem kellene konkolyt hintenie a keresztényen hatalmasságok közé, nem kellene háborúskodnia, hanem kibékítenie egymással a hadviselő feleket, s ülnie az egyházban és imádkoznia. A ti főpapotoknak annyija van, mennyiből tisztességen élélhet és ruházkozhatik, a mienknek hatalma pedig két három királyéval is felér, s a császár csak azért szedett el tőle néhány tartományt, hogy újból ne lázadhasson fel ellene.

Urad és a császár talán csak nem akarnak az egész világnak parancsolni, talán csak nem vélik isteneknek magokat, talán mégis tudják, hogy ők halandók?

Tudják és ahhoz képest alázatosok, de megkivánják a magokét, nem a másét. —

S most a szultán elébe bocsátattak a követek.

Uratok eddig még nem érezte barátságunkat és szomszéd-ságunkat, mondá Szulejman nevében Ibrahim — ezentúl érezni fogja. Azt pedig hímezés nélkül mondhatjátok neki, hogy személyesen jövök hozzá, egész erővel és hatalommal, hogy személyesen akarom neki visszaadni az általa kívánt várakat. Intsétek őt, készítsen előre mindent: hadd fogadhasson minket, a mint illik. — Urunk végzetlenül fog örvendeni hatalmasságod személyes megérkezésén, viszonzá Hoberdanacz. Ha felséged, mint jó barát, mint jó szomszéd jő, úgy fogadtatik, mint a jó barát és hatalmas császár igényelheti. Ha mint ellenség jő, fogadtatni fog mint hatalmas ellenség; urunknak e magaviselete több példából ismeretes felséged előtt is. — Levelem uratokhoz rövid idő múlva kezetekben leszen, s akkor elmehettek, — volt a szultán válasza ¹⁾.

XXXVI. E nyilatkozatot nem lehetett félreérteni: Laski most már nyugodt lélekkel indulhatott útnak. „Kilelt a hideg, s azért mai napig itt tartózkodtam — irá július 4-én Konstantinápolyból Velenczébe a francia követnek — de holnap olyan a milyen egészséggel postán elmegyek hadaimhoz; kérem küldje át az ide mellékelt levelet a legkeresztyénebb királynak ²⁾”. S ekkor ha nem csalódom, útnak is indult; annyi legalább igen valószínű előttem, hogy Tarnowban volt János királynál, midőn ez 1528. szeptember 30-án Szepesvárat, Késmárk várát a várossal egyetemben, Richnót és Gölniczet neki adományozta, s őt a Szepesség örökös grófjává nevezte. Ezen oklevélben azt mondja Zápolya, hogy Laski „az egyházi és világi uraknak s az ország mindkét rendü főbb nemeseinek megegyezésével“ küldetett a szultánhoz, s „oly eszélyesen járt el megbizásában, hogy nemcsak szövetséget kötött az ernyedetlen győzővel, hanem épen örök frigyet kötötte — a király — és Szulejman között, a magyar nemzet s a török

¹⁾ Gévay, az id. h. I. k. 2. f. 1—28. ll.

²⁾ Pray, Epist. procerum, I. k. 305. l.

nép között, még pedig a legtisztességesebb alapon; hogy a nyomorú — szomorú Magyarországot megmentette a fenyegetődző szolgaság elől.“¹⁾

Ki volt Laski távozása után Konstantinápolyban Zápolya képviselője, bizonyossággal nem tudom megmondani; talán Paolo Casale, kiről a németujhelyi fogoly Battista Casale 1535. május 12-én azt vallotta, hogy „az ő Pál nevű testvére Konstantinápolyban volt Laskival“²⁾, talán Fekete János, kiről Szerémi György úgy emlékezik, mint Jánosnak 1528-ban Konstantinápolyban megfordult emberéről³⁾. Ezen követet — Franciaországnak nem lévén még akkoron állandó residense a Portánál — kivált Velence és Lengyelország támogatták; az utóbbinak képviselője Tenczyn János lublini várnagy a Duna oláh partján fekvő Oblucziczéből 1538. november 19-én ezeket írta Chodeczki Szaniszló lengyel főurnak: „Akartam nagyságoddal tudatni, hogy én Simon és Judás előtti vasárnap elindultam Konstantinápolyból, és ma a Dunához érkeztem. A császárral öt évre megkötöttem a fegyverszünetet, ők ezt örömet még több évre terjesztették volna ki. Ferdinánd királylyal nem lépett fegyvernyugvásra a császár, sőt éppen háborút üzent neki a jövő évre, s hadakat gyűjt ellene özsves birodalmában. Távozásom után tized napra elbocsátattak Ferdinánd követei, miután öt hónapnál tovább szoros őrizet alatt tartattak. János király követe az én jelenlétemben jött a császárhoz; urának azt üzenték általa, hogy tartózkodjék Nándorfehérvár és Péterváradja környékén, s ott várja be a császár további utasítását“⁴⁾. Hasonló levelet Chodeczki Ottónak is írt a követ, de az utóbbiban még azt is olvassuk, hogy harmad napra az ő, a lengyel követ, elutazása után János emberét is elbocsátották Konstantinápolyból.

Hoberdanacz és Weichselberger november 24-én csakugyan útnak indulhattak elvégre, s 1529. februarius 10-én Szolimán levele Ferdinand kezében volt. Az iromány sokáig olvasatlanul maradt tolmács híja miatt, s a spanyol fordítás, mely reánk maradt,

¹⁾ Wagner, *Analecta Scepusii*, I. 36.

²⁾ Hatvani Mihály, magyar történelmi okmánytár a brüsszeli országos levéltárból és a burgundi könyvtárból, Pest, 1857, I. k. 251. l.

³⁾ Wenzel Gusztáv, Szerémi György emlékirata, 230. l.

⁴⁾ Gévay az id. h. I. k. 49. l.

s mely kissé visszásnak látszik, könnyen békereményt kelthetett volna fel Ferdinándban, de Hoberdanacz és Weichselberger szóbeli előadásuk kellő magyarázatul szolgált.

Zápolya vezérei Athinai Deák Simon és Kún Gothárd 1528. szeptemberben Sáros-Pataknál szerencsésen működtek Ferdinánd hadnagyai ellen, october elején maga a bujdosó fejdelem is Lengyelországból magyar földre lépett. A Konstantinápolyból ismételve érkezett intéshez képest, hogy az ország alsó részeiben tartózkodjék, hol szükség esetében segédet nyerhet a végek bégjeitől, Homonnán, Ungváron, Kis-Várdán, Kállón, Debreczenen, Nagy-Túron át Makóra érkezett, hol november második felében Mehemeddel, a végszendrői basával találkozott, s honnan a németbirodalmi rendekhez az itt következő levelet intézte :

„Minapi levelünkől, gondoljuk, világosan értették meg uraságaitok, mily méltatlanságokkal illetett legyen bennünket a mi ellenségünk s a közbéke háborítója Ferdinánd cseh király; s ama három fő és még néhány más jobbágyaink árulása által, kiket nem épen tisztességes feltételek alatt magához vonzott, mint tört legyen igazságtalanul Magyarországra, pusztítván azt és kegyetlenkedvén benne, s éktelenül még azt is megparancsolván ország-szerte, hogy nevünket fejvesztés büntetése alatt senki se merje kimondani. Mi mind ezt s még több effélet nyugodt lélekkel viseltük el, de óvásunkat megküldtük uraságaitoknak, s ezzel is óvást teszünk. Szokásához képest most ismét mindenféle híreket terjeszt, mint halljuk, hogy nevünknek ártson; kérjük uraságaitokat, ne adjanak hitelt nekik. Mi Isten segítségével már visszajöttünk ezen Magyarországunkba hű alattvalóink buzgó kérelmére, kiknek alkalmuk vala tapasztalni, az ő nagyszerű ígéretei mint párologtak el, az ő eljárása mily igazságos és mily keresztyén, s rágalmainak mit és mennyit kell hinni; mi, visszafoglalván majdnem valamennyi végvárat (Beesét, Beeskereket és Csanádot érti, melyeket ekkor foglaltak el számára a ferdinandiaktól a végszendrői törökök), országunk nagyobb része felett uralkodunk ismét. Valamint tehát országlásunk kezdetétől fogva s mindenkoron azt forgattuk eszünkben, hogy Magyarországunkat s a keresztyén köztársaságot békében és nyugalomban megtarthassuk és ellenségeik elől biztosíthassuk; úgy most sem töprenkedünk egyben, s öszves erőnkkel ama cél elérésére törekszünk. Ha

felhívták-e uraságaitok korábbi levelünk következtetésében ellenségünket Ferdinándot, hogy országunk pusztításával, magunk sérülésével felhagyjon, arról nincsen bizonyos tudomásunk. Mi országunk annyi s oly siralmas, tőle, Ferdinándtól származó romjainak közepette is mindig készek voltunk bármely igazságos és méltányos igénynek megfelelni, valamint ez kétségtelenül uraságaitok előtt is tudva leszen. Ha tehát ezen ügy végre is más fejleményt találna venni, mint a minőt várni látszik ellenségünk, azt senki másnak, csak dőre uralkodásvágyának tulajdonítsa; az igazságos bíró azt fogja vétkesnek találni, ki elsőbbször nyult istentelen fegyverhez és hallatlan cselekekhez, hogy a keresztyén ügy legnagyobb kárával egy szabad ország törvényes királyát trónusától megfoszsza. Ezen okoknál fogva tehát kérjük uraságaitokat, mint a szentséges római birodalom kormányzóit s a keresztyén ügy őreit: gondolják meg jól magas belátásukhoz képest, hogy mit akar a mi ellenünk, ő a köznyugalom háborítója. s mily célra törekszik; és rágalmainak hitelt nem adva, gondoskodjanak olyképen ez ügyről, hogy mi országunk birtokában maradhassunk, a keresztyén köztársaság pedig békét és nyugalmat ezentúl is élvezhessen. Éljenek boldogul, szívből kívánjuk. Kelt Makó nevű mezővárosunkban“*).

János, ki eddig a német birodalmi rendeknél azon alapon szorgalmazott segédet Ferdinánd ellen, hogy e segéd őt képessé teendi, az országot a törökök ellen is megoltalmazni: valamint korábbi, úgy jelen levelét is a végre írta, hogy a német rendeket a bekövetkezendőkre előkészítse, hogy a portával kötött frígyet igazolja. Ott künn — arról nem lehetett kétsége — majd elszörnyűködnek az emberek e lépés hallására, mely saját hívei közül is többeket megrendített. Szeréminél, a szemtanunál, ezt olvassuk: „János király meghagyta a magyar uraknak, hogy kisérik őt lóháton azon helyre, hol ő találkozó leszen Mehemed beggel. És a magyar urak megijedvén, egymás között így beszélgettek: Nemde jól mondottuk, hogy végre is a töröknek mar-

*) *Collectio actorum diplomaticorum inter Ferdinandum et Joannem Hungariae reges, quorum pleraque ex Antonii Verantii calamo profluxerunt. A nemz. muzeum kézíratai között, 1285 quarto lat. — Év és nap nincsen kitéve, de az adatok egybevetése után év és hónap iránt nem lehet kétség.*

kába juttat bennünket Menjen, ha úgy tetszik neki, mondá külön mindenik, én nem fogok menni. — Midőn János király ezt megértette, szerfelett elszomorodott, s ostorkával kezében fel-alá járván, sohajtozva monda: Oh uram Istenem, segíts rajtam! engedd meg, hogy a törökök engem visszahelyezzenek hatalmasságom székébe, s hogy én aztán a keresztyén hitre téríthessem őket! Ezt az ebédlőben mondotta, s én mellette állottam, és Osvát tárnok, és Keresi Miklós deák. És mikor a királyi felség azt igérette, hogy ő a törökök nyakát a keresztvíz alá fogja görbiteni, én azt mondtam neki: A mindenható Úristen oltalmazza és segítse felségedet. És mondá nekem a király: György atya, mondja meg a komornyikoknak, hogy fogassák be hintómat. És Boza György felkészítette a hintót. És most kérette a király az urakat: hocsátának legalább katonáikat vele, ha már magok nem akarnak jönni. És arra ők szívesen reá állottak, csak hogy magok ne kényteleníttessenek Jánost elkisélni. Két száz huszárral elment a király. Vele voltak Pöstyéni és Verbőczy és Artándi Pál. És midőn már kiment volna Makóból, a magyar urak: Czibak Imre, Csáki Mihály, Artándi Balás és mások elkészültek Várad felé, mert oly véleményben voltak, hogy a király már el van fogva, s hogy most majd őket verik vasra. És érkeztén a király a találkozás helyére két sátort talál vala: egyet Mehemed beg, egyet önmaga számára. S a két sátor között két pad volt, és a király s a beg négy óránál tovább beszélgettek egymással. És a magyarok s a törökök czimboraságra léptek. És Mehemed s János együtt sétáltak a Tisza partján, s vacsora idejére ismét Makón volt a király.“

Szintén annak kitüntetésére, hogy örömeztobb nyúlt volna bármely módhoz ügyének kivívására, mint a török szövetséghez, s I. Ferencz francia király példájára, ki hasonlatos viszonyok között Ferdinánd testvérét, Károly császárt párbajra hívta, János kihívó levelet írt koronás versenytársának, melyből csak a diplomatiái viszonyokra vonatkozó részt iktatjuk ide.

„János, Isten kegyelméből Magyar-, Dalmát-, Horvátországok királya sat. Ferdinándnak Csehország királyának, Ausztria főhercegének sat. Jól tudod, hogy mi a fenséges fejedelem és úr Lajos király halála után a magyar nemzet közös kívánságára s egyhangu szavazatával királyul fogadtattuuk és koronáztattuuk.

Mihelyest ez annak rende szerint és törvényesen megtörtént, küldtük hozzád követeinket mint szomszédhoz, mint ahhoz, ki az akkorban Magyarországot fenyegető veszélyhez legeslegközelebb állottál; te őket visszaküldted csúfsággal. Ebből felismervén, hogy ellenséges lélekkel viseltetel irántunk, követeinket nyomban a római birodalom fejedelmeihez küldöttük, kik tanuságot tegyenek, hogy nem volt ok, melynél fogva ellenségünkkel kellett válnod; te azokat nemcsak megcsúfoltad, hanem még huzamosabb fogásban is tartottad, nem engedvén, hogy küldetésök helyére mehessenek. Ezek után, midőn lelkismereted által izgattatva, mint hiszszük, tenmagadtól némi reményt nyújtottál a fenséges úrnak, Zsigmond lengyel királynak, hogy talán kibékülhetnének egymással, akkor ama király akaratából küldtük követeinket Olmüczba. De ők neveltség és gúny tárgyává tettek, s onnan eredmény nélkül tértek hozzánk vissza.“ — A levélnek hátralevő részét Katonánál találja az olvasó*). Ide még csak azon hely való, mely a törökkel kötött szövetséget ekkép mentegeti: „Nem tagadjuk, hogy mi a hatalmas török császárral jó és keresztyén feltételek alatt frígyre és barátságra léptünk, melyet te követek, levelek és évenkénti adó felajánlása által nem tudtál magadnak kieszközölni. Tettük ezt, mert láttuk, hogy Magyarországot nem lehet másképen előle megvédeni, mint jó béke és egyezkedés által.“ Következik aztán a kihívás*).

Verancsics Antal, kinek irományai között maradt reánk ez okmány, utána veti: „mód felett póriás és mosdatlan száju s hígeszü handabandaságokra vetemedett ember levele, és sokkal mocskosabb, mintsem hogy királytól királyhoz adatassék, kétlem is, hogy elküldetett volna valósággal.“²⁾

Kétlem én is. A levél gúnyirat akart lenni Europa színe előtt Ferdinándhoz intézve, s kihívás formájában azért, hogy az író fejedelem a merész, elszánt kihívónak képében tűnjék fel a

*) Katona, hist. crit. XX. k. 452 - 457. ll. Kelet nélkül mind itt mind Verancsics papírosai között; de a kelet hely kétségkívül Lippa, s a kelet ideje valószínűleg az 1529-diki év első nappjai.

2) Ehhez képest tehát kiigazítandó, mit „Verancsics és Verbőczy“ című czikkelyemben e tárgyról mondtam. Megjegyzem egyébiránt, hogy e levél két különböző fogalmazatban találtatik Verancsics irományai között.

közönség előtt, versenytársa a több mint ovatos elutasítóban. Háboru, kivált polgári háboru idejében sok mindenféle okiratok kovácsoltatnak a hadviselő felek kancellariáiban. A bécsi államlevéltárban még ma is őriztetik eredeti példánya egy állítólag Prágában 1528. szent Egyed napján kelt és Szulejmanhoz intézett levélnek, mely Ferdinánd királynak s Cles Bernhardt trienti bibornok-püspöknek ügyetlen kéz által utánozott aláírásával van ellátva, s melyben az oklevél-koholó adót ígértetett Ferdinánddal Szulejmannak, hogy gyűlöletessé váljék a nemzet előtt, mely akkor még vonakodott „adó-adóvá“ (adó-fizetővé) válni, minőnek utóbb Konstantinápolyban czimezték.

SZALAY LÁSZLÓ.

ANGLIA
HASZONBÉRLÉSI VISZONYAI
TEKINTETTEL
HAZÁNKRA.

Anglia Haszonbérleti állapotainak ismertetése. George Wingrove Cook munkája nyomán hazai körülményeinkre vonatkozó jegyzetekkel kísérve kiadja a Gazdasági Lapok szerkesztősége. Pesten, 1857. *)

A fenczimzett munkában előttünk fekszik Anglia haszonbéri életének tömkeleges épülete. Megvalljuk, másképp képzeltek magunknak. Azt hittük, hogy Angliában a hosszú, a minél hosszabb bérletek a leggyakoribbak. Most ellenkezőről győződünk meg.

*) E nagybecsű munkát, mint a czímlapon is olvassuk, a „Gazdasági Lapok“ szerkesztősége adta ki, kedveskedésül előfizetőinek. Kettős czélt akart ezzel elérni. Megismertetni Anglia bérleti viszonyait, melyekről oly hibás nézetek uralkodnak a continensen; s ez által anyagot és — a mennyiben használhatók — szerződési mintákat nyújtani saját bérleti állapotaink szervezéséhez. Czélszerűbb munkát nem választhatott volna e végett a nevezett lap szerkesztősége a jelen minél, mely Anglia összes bérleti viszonyait adja elő, a mint századokon által megalakultak. Mi pedig, úgy hisszük, nem választhatunk volna illetékesb ismertetőt a fent közlött czikk tisztelt irójánál. — Szerk.

És mind a mellett virágzik e szigetországban a mezei gazdálkodás, virágzik azon haszonbérlés által, mely elvileg tekintve, egyrészt, sehogy sem bírná megnyerni teljesen helyeslésünket.

E látszólagos ellenkezést az angol jellem, az angol erkölcs és gondolkozásmód fejtik meg. Tökéletesebb és humanusabb az angol gyakorlat -- az angol irott betűnél: és ez teszi az angol bérlőt, daczára számtalan rövid idejű szerződéseinek, serény, iparkodó, értelmes és boldoguló mezei gazdává.

A közvélemény sujtja Angliában azon birtokost, ki bérlőivel nem bánik jól; és ezen közvélemény szokásokat alkotott, melyek a bérlő érdekei fölött jobban örködnek számtalan irott paragraphusnál, bár ezek sem hiányzanak Angliában.

Az angol jellemnek és gondolkozásmódnak köszönhető kétségkívül főleg: hogy Anglia és Skótia, gazdasági tekintetben, Európának most legvirágzóbb, legkifejlettebb országai.

Miképen jöttek ezen országok ez irigylendő fejleményre, azt vizsgálni, mindenestre megérdemli a fáradságot.

Hogy olvasóinknak ez érdemben némi áttekintéssel szolgálhassunk, alkalmat veszünk magunknak, 1851 ben szerzett tapasztalásunk nyomán, a szükséges támaszpontokat e helyen egybeállítani.

Felfogásunk szerint Anglia, virágzó állapotát, két szerencsés intézkedésnek köszönheti főleg:

Először annak: „Hogy földjét se szerfelett el nem darabolá, se pedig gazdaságait a kellőnél nagyobb kiterjedésben együtt nem hagyá.“

Másodszor annak: „Hogy haszonbérrendszerét általában oly szerencsés tapintattal, s oly becsületes érzéssel alkotta meg, miszerint a mellett a bérlő csaknem a tulajdonos biztosságával érezheti magát.“

Azon állapot, melyben a földbirtok felosztása bizonyos országban áll, az egyetemes kifejlődésre nézve, sokkal fontosabb közgazdasági momentum, mint eddig az emberek általában hiszik.

A gazdaságok kellőnél nagyobb kiterjedése mellett ugyanis elvesz, elhanyagoltatik a földben rejlő termelő erőnek nevezetes része; ha pedig a jószágok kisebbek a kellőnél: az ember termelő ereje használtatik ki tökéletlenül.

De növeli a helyes, a szerencsés felosztás értékét még azon tekintet is: hogy így a népességnek egy része jó eleve vezéreltetik át az ipar, a kereskedelem és egyéb foglalkozások mezejére; holott ugyanakkor a mezei gazdaságnak is jutányos munkás kezek biztosítatnak azon egyénekben, kik iparosok lenni nem akarnak, földbirtokosok pedig nem lehetnek.

Ezen állapot ellenében : a föld végtelenig menő elaprózása mellett a népszaporulat folyvást a földbirtokra telepedik ; hol midőn egy részről a proletariatusnak egy neme képződik, egyuttal a nemzeti erő felozslása is mintegy megcsontosul.

Mindezen súlyos bajok elkerültetnek, kitünő előnyére a társadalomnak, ha a földbirtok felozslása, akár a törvényhozás, akár az emberek józanóságában helyes korlátokra talál.

Angliában a gazdaságok (farm) legnagyobb része, kiterjedésre nézve 100 acretól (egy acre 1125 □ öl) 7—800 acreig változik. Az ottani gazdasági józan felfogás 100 holdat is kicsinyel már ; hét-nyolcz száz holdnál nagyobb gazdaságot ellenben a kellőnél kiterjedtebbnek tart.

Ezen felfogás szerintünk Anglia mezei gazdasági termelésének nemcsak egészséges alapot szolgáltatott, és szolgáltat most is, a mennyiben érvényessége ma is elismertetik : hanem, úgy hisszük, abban keresendő főleg annak is oka, hogy az angol nemzet ereje oly jókor és oly szerencsésen oszlott meg a földmivelés, ipar és kereskedés között.

Hogy az angol józan esze a föld felosztásának okos korlátozásában fekvő közgazdasági momentum fontosságát mily korán fölismerte, mutatja azon körülmény : hogy e nemzet már VII. Henrik korában, 1488-ban, törvényt hozott, mely minden oly gazdaságnak, a melyhez 20 holdnál több szántóföld nem tartozott, további eldaraboltatását megtiltotta.

Szerencséjük, hogy e határig sem mentek általában ; szerencséjük, hogy önkint felfogva a birtokszétdarabolás veszélyeit, jóval innen maradtak a törvény által kitűzött korlátokon.

Az angol jólét nevezetes tényezőjének mondtuk továbbá : hogy e nemzet, a hazájában divatozó bérrendszert oly szerencsés tapintattal és oly méltányos felfogással létesítette, miszerint a mellett az angol bérlő csaknem a tulajdonos biztosságával érezheti magát.

Ezen állapot ugyan ő náluk is máskép volt egykoron. Belátásuknak azonban nagy becsületére válik, hogy más népekhez képest, igen korán fölismerték ez irányban hiányaikat, és nem késedelmeztek a szükséges javításokat megtenni.

Történeti adatok mutatják, hogy Angliában a bérlők létezése egészen a X-dik századig visszamegy. Ők ez időben churlsooknak, a birtokosok pedig than-oknak neveztettek. A nép közül némi szabadságot ez időben csak a bérlők élveztek. A szoros értelemben vett földmivelő nép, a parasztság, Angliában is épen úgy, mint hajdan mindenütt, szolga volt, s mint ilyen villeinnek hivatott. Mind a mellett a bérlő sorsa is, ezen, s még a következő időkben is sokáig egészen az úr önkényétől függött, s jószágeladás vagy átruházás esetében kötött szerződéseik nemcsak semminek tekintettek, hanem az úrnak elpusztulásával, a bérlők

javai is kielégítési alapul szolgáltak. Ez igazságtalan állapot azonban már 1449—1469 körül törvényesen megszüntetett; minek következtében a bérlők állása természetesen mindinkább javult.

Anglia helyzete, az utóbb említett időkig, szintoly szegény és nyomorult volt, mint akármely más kifejeletlen országó. Ekkor például: négy közönséges juh felért egy acre földdel: egy ló öt acreval. A parasztság földhöz volt kötve, szabadság nélkül; a fizetések, pénznek hiányában, terményekkel hajtattak végre stb. Azon nemes, kinek akkor 10—20 fontnyi évi jövedelme volt, dúsgazdagnak tartatott. A szegény paraszt végre oly nyomorultan élt: hogy ágya rendszeren szalmából, vánkosa egy darab fából állt: lakásában pedig minden butort nélkülözve, rendszeren marhájával együtt lakott.

VII-dik Henrik alatt keletkezett az u. n. „Action of Ejectment.“ E törvény oltalma alatt az igaz jogban álló bérlő nem csupán teljes kártérítést kívánhatott urától, hanem ha igazságtalanul kivettetett, a jószágba való visszahelyeztetést is kieszközölhette. És ezen törvény rövid időn oly hatalmas védelmére szolgált a bérlőnek mindennemű méltatlan földesuri bántalmak ellen: hogy azt épen oly nehéz lett később bérletéből igazságtalanul kivetni, mint magát a tulajdonost — tulajdonából.

A bérlők e szilárd helyzete, ime azon második tényező, melynek az angol mezei gazdaság fölvirágzását főleg köszönheti. E nélkül, bátran állíthatjuk, sohasem juthatott volna ez ország a kifejlődés azon fokára, a melyen jelenleg áll, s a melyen egész Európa által oly méltán csudáltatik.

S ha igaz, hogy virágzó mezei gazdaság nélkül az országoknak maradandó alapjuk nincsen: az is igaz, hogy Anglia az érintett intézkedéseknek véghetetlenül sokat köszönhet.

S miután ekkép a törvényhozás a haszonbérlők védelmére oly hathatósan intézkedett, azokat nem csupán ernyedetlen szorgalmkifejtésre hívta föl, hanem belőlök egyuttal politikai tekintetben is jelentékeny és független polgárokat képezett: polgárokat, kik eszük és szorgalmuk által a különben mostoha angol földet a termékenységnek oly magas fokára emelék, hogy azzal hazánknak hasonlíthatlanul áldottabb földje távolról sem mérkőzhetik.

Valóban, ha a gondolkozó szakember, azon kítünő termelést és elterjedt jólétet látja, mely az angol farmokon általában létezik: lehetetlen, hogy elvégre azon gondolatra ne jöjjön, miszerint a térileg okos határok között tartott földbirtok, törvényes oltalomban részesülő haszonbérlőkkel, a lehető legnagyobb termelési sikernek előállítására igen is alkalmas és szerencsés forma.

Nagy mértékben növelte az angol hazzonbéri állapotok szilárdságát s termékenységét továbbá azon, az érdekelt felek által önkint megállapított józan szokás: hogy a földesur és

bérlő közt előforduló differentiák a felektől egyenlő számban választatni szokott szakemberekből álló egyezményi bíróság által intéztetnek el, minden további feljebbvitel nélkül; mi iránt rendszerint már a szerződésben kötetik ki a kölcsönös beleegyezés.

Ezen intézkedésnek, a kölcsönös biztosságon kívül egyéb jó következése is van. Mivel az illető felek előre tudják, hogy ezen provisio mellett a bironak kedvezéseire nem számíthatnak, mindenikök ovakodik oly dolgokat elkövetni, melyek villongásra és perlekedésre szolgáltatathatnának okot. S így aztán Angliában, bérlő és bérbeadó közt, rendszerint a lehető legjobb, legbecsületesebb viszony létezik. Bizonyosság erre, hogy ezen országban épen nem ritka találni eseteket, hol bérlő és bérbeadó családok nemzedékről nemzedékre együttmaradnak. És a hol ily viszony lehetséges, ott, természetesen ép oly közönséges a felek jóléte, meg a mezei gazdaság felvirágzása: mint közönséges más országokban, — hol bérlő és bérbeadó főleg azon töri fejét, miképen foszthassák ki egymást minél jobban, — a szegénység s a mezei gazdaság elmaradottsága.

Smith Ádám-nak kétségkívül igaza volt, midőn e viszonyok irányában, nemével az elragadtatásnak azt mondá: hogy Anglia nagyságát és jólétét, főleg ezen, a földmivelő osztályra nézve oly jótékony törvényeknek és szokásoknak köszönheti.

Hogy ily egészséges alapokon aztán csak nagyszerű s az érdekelt feleket egyaránt kielégítő eredmény keletkezhetett: szintoly természetes, mint az utazó csudálkozása, ha Angliában megfordulván, látja a kerthez hasonló, okszerűleg és szorgalommal mivelt gazdaságokat, a gyönyörű és sok állatot, a jólétben élő farmert, s annak durgazdag urát, az angol birtokost, kinek nem ritkán egy millió pfrton felül megy jövedelme!

Mindezeknek látása és tudása gondolkozásra hívja föl a reflectálni szokott embert: főleg ha ismervén Europa sok más országát, visszaemlékezik azoknak örömtelen gazdasági állapotjára. Utoljára is azon meggyőződésre kell az ilyenek eljutni: hogy a helyes bérlés, kellő kiterjedésben tartott gazdaságokkal, üdvösebb alapja egy álladalomnak, mint határtalan birtokfeldarabolás melett maga a tulajdon! Hogy ezen állítás igazságáról teljesen meggyőződjünk: csak Anglia- és Franciaországra szükség tekintenünk. Anglia az okos bérrendszert, a tényleg korlátolt birtokot; Franciaország ellenben a födbirtok határtalan felosztása mellett, a tulajdonon való gazdálkodást képviseli.

A bérlési időt illetőleg Angliában is nagy különfeleség létezik. Vannak szerződések 1, 7, 14, 21 és több évre. A hosszabb idejű szerződések természetesen jobbak

nak tartják. Angliában is azon vidékek mutatják a legnagyobb virágzást és jövedelmet, melyek hosszabb idejű szerződések mellett vannak bérbe adva. Feltűnő például szolgál e tekintetben a norfolki grófság, hol ez alapon — úgy tartják — a földbirtok értéke megnégyszerezett. De Skótiának is azon helyei tűnnek ki leginkább, hol hosszú bérletek divatosak.

És ez nem is lehet máskép. Okszerűleg tekintve, a bérlési időnek legalább is oly hosszúnak kell lenni, hogy egy czélszerű gazdasági vetőrendet nemcsak létrehozni, hanem legalább is háromszor-négyszer megforgatni ideje legyen a bérlőnek.

Vannak mindazonáltal Angliában igen sok egy éves bérletek is. Ezeket azonban nem azért tartják a tulajdonosok, mint ha a hosszabbaknak előnyeit be nem látnák; hanem tartják főleg azért, mert így politikai választások alkalmával a bérlő szavazatáról a tulajdonos kényelmesebben rendelkezhetik!

Különben az esetben is, midőn a bérlő csupán évről-évre szóló szerződés mellett van a birtokon, épen nem ritkaság találni olyanokat, kik már 20—30 év óta ülnek ugyanazon a farmon. Mi ugy történik, hogy miután a farmer általában többet törődik gazdaságával, mint politikával: szavazatát rendszeren uralmában és érdekében adja; az ur pedig ez esetben, az egy éves szerződés mellett sem gondol soha arra, hogy a régi bérlőn, míg kötelességeit pontosan teljesíti, túladjon.

Nálunk persze megesik, hogy a régi bérlőt sokszor csupa megunásból is elűzik. Egy pár forintnyi több árendaigéréssel pedig jóformán mindannyit — a legbecsületesebbet is — ki lehetne forgatni bérletéből. Angliában máskép gondolkoznak: ott mindenben a tartósságot, a jóknak bizonyult viszonyokat szeretik. És a ragaszkodás a létező jóhoz a angol nemzet nagyságának kétségkívül egyik legelőkelőbb tényezője.

Pénzbeli cautio, mint nálunk, Angliában a bérlőtől nem kívántatik. Ezt ott a törvény és szokás által fenálló intézkedések feleslegessé teszik.

E körülménynek ismét nagyok a hasznai. A bérlők kezeiben létező tőkék ekkép gyümölcsözők maradnak; továbbá nagyobb így a bérlési verseny, miáltal a földesurak magasabb haszonbért kapnak; végül a haszonbérlők azon összegeket, melyeket cautiókra kellene különben fordítaniok, rendszeren mint forgó tőkét használván, ez által saját vagyonukat s a nemzet vagyonát gyarapítják.

Mily nagy jelentőségű ezen szokás, még jobban kiténik, ha meggondoljuk: hogy Angliában a bérlőnek, ha csak valamivel nagyobb gazdaságot szándékozik is bérbe venni, különben is mily tetemes vagyonnal szükséges birnia. Ugy tartják itt általában: hogy kellő gazdálkodáshoz szükséges, hogy a bérlő legalább is minden bérbe vett acre után, 7—10 font sterlingnyi vagyonnal birjon. Egy bérlőnek tehát, ki Angliában csak 400

holdon akar is gazdálkodni, már mintegy 34,000 pftnyi értékre van szüksége. És e tetemes vagyon azért kell, mert a földet és épületeket kivéve, a többi egész fölszerelésnek, valamint a megklvántató forgó tőkének is a bérlőtől kell kikerülni. És ezen költségek Angliában ily sokra mennek.

A követendő vetésforgást illetőleg, mire — közbevetőleg legyen mondva — az angol igen nagy súlyt helyez, az országban különféle szokás létezik.

E tekintetben egy némely szerződések jobban, mások kevésbé korlátozók; a szerint t. i. a mint a tulajdonos vagy annak meghatalmazottja, gazdaságilag jobban vagy kevésbé tájékozott. Utóbbi esetben a régiebb formák és szokásokhoz ragaszkodnak inkább, és ezek rendszerint nagyon korlátozók.

A józan gazdasági felfogás azonban ma már határozottan roszalja azon szerződéseket, melyekben a követendő gazdálkodási mód szörszálhasogatásig menő pontossággal előíratik. Ezen felfogás — szerintünk is helyesen — általában azt tartja: hogy a jó szerződésnek azt kell inkább megmondani, a mit a bérlőnek egyáltalában tenni nem szabad; nem pedig azt, mit és hogyan tegyen.

Ez érdemben egyébiránt úgy hisszük, hogy Angliában rövid időn, önkint megszűnik majd szüksége minden felparancsolásnak: miután a gabona szabad bevitelével beállott még nagyobb előnyösége a hustermelésnek a bérlőket magától is oda viendi, hogy a takarmánytermelésre az eddiginél még nagyobb figyelmet fordítsanak.

Az építkezés a farmokon nagyobbbrészt akkép történik: hogy mind az, a mi újból készül, a földesur által állíttatik elő; ellenben a kijavítás (reparatio) mind a bérlőt illeti oly móddal, hogy az ahhoz szükséges anyagokat a földesur, a munkát pedig a bérlő szolgáltatja.

Ily kijavítások tárgyai: épületek, kapuk, kerítések, utak, árkok, vízvezetések stb.

Megjegyezzük e helyen, hogy a gazdasági épületek Angliában rendszerint igen mérsékelt költséggel készülnek. Kivéve a bérlő lakását, melyre a tulajdonos szándékosan nagyobb figyelmet fordít azon okból: hogy a bérlő jobban szeresse fészket; a többi mind igen takarékosan, igen olcsón állíttatik elő. És mivel az angol gazda a gabonát és szénát is szabad ég alatt tartja, a rideg marha pedig rendszeren félszerekben áll: az épületekben csak mérsékelt tőkék fekszenek.

Nevezetesebb gazdasági javítások (meliorációk), milyenek p. o. az alagesövezés, az öntözés stb. olyformán szoktak eszközöltetni, hogy a munkának és anyagnak egy részét, rendszerint felét a bérlő adja. Ellenben ha a javítások, a bérlő utóbbi két éveiben történnek, az utánuk járó költségeket, ha

t. i. a bérlő a további maradhatásról előre biztosítva nincs, kizárólag a tulajdonos viseli. Oly esetben pedig, milyenek szintén fordulnak elő, midőn ezen javítások egészen a tulajdonos által készíttetnek kamat fejében, a bérben történik aránylagos föl emelés, s a bérlő ez esetben csak az anyagok bizonyos távolságról fuvarozását teljesíti.

Mióta azonban az alagsövezés statusgazdasági fontossága Angliára nézve a parlament által elismertetett: ezen javítást, nemzeti vállalatnak lehet jórészben tekinteni. Mennyire legyen e javítás a számító angol előtt becsben, legjobban mutatja azon körülmény: hogy a parlament által e célra engedményezett 30 millio pfrtnyi kölcsön pár év alatt teljesen be volt angol földbe fektetve.

Ezen roppant összeggel egyedül — minthogy egy angol holdnak alagsövezése általában 45 pfrtba kerül — mintegy hetedfél száz ezer angol hold szereztetett és biztosított a gazdasági magasabb kulturának.

A haszonbér fizetése kitűzött napokon, rendszerint fél-évenként szokott történni; melylyel ha a bérlő huszonnégy napig hátrálékban marad: a bérlet már ennél fogva is megszűntnek tekinthető, sőt végképeni nem fizetés esetében a bérlő személye és vagyona is lefoglalható.

A haszonbér, tudnivaló, Angliában is szerfelett különbözik, a szerint, a mint a jószág földje és fekvése jobb vagy rosszabb. Egy angol hold után egy fonton alul ritkán fizetnek; jobbára fölül, két, sőt helylyel közzel három fontig is. Magunk voltunk farmon, hol a bérlő éves szerződés mellett 356 acre után 6600 pfrtnyi haszonbért fizetett. A haszonbéren kívül a szegény-adót s a dézmát is a haszonbérlő fizeti, s e tartozások érteke, minden hold után egyenkint, szinte felmegy 2 ft — 2 ft 30 pkr-ra. Az egytetemes haszonbér, mely Angliában és Skótiában fizettetik, ugy tartják, évenként mintegy 4—500 millió pfrtot tesz.

A trágyázás ügye a szerződésekben rendszerint nagy figyelemre van méltatva. Nemkülönb a faültetvények és sövények állapota is, miknek rendes ápolása és fentartása a bérlőnek különösen kötelességében áll. Féltekenyen óvatnak a fűtermő térek, melyeket rendszerint csak ugy szabad feltörni, ha azok helyett ugyanannyi mesterségesen készítettik. A gazdaságban termett takarmány-féléket csak ugy szabad eladni, ha azok helyett határozott mennyiségben trágya vásároltatik (egy szekér széna = 3, egy szekér szalma = 2 szekér trágya.) A bérlött jószágból albérlétképen másnak valamit átengedni szorosán tiltva van. Helylyel-közzel kötelessége még a bérlőnek a jószágon levő vadat is oltalmazni, sőt annak számára, kellő kárpotlásért, takarmányféléket is kell veteményeznie.

A tulajdonos a vadászatot, az ásványokat, s a fák

használatát rendszeresen fentartja magának; valamint azon jogot is, hogy a bérbeadott birtokból időközben s kellő kárpotlás mellett, faültetésekre vagy más egyéb czélokra, egy kis darab földet, tizenkét havi előleges felmondás mellett, visszavehessen.

Megjegyzendő még, hogy Angliában a jószágokat szabad egyezés, alku mellett, nem pedig árverés útján adják haszonbérbe. Azt az angol igen furcsának tekintené, ha látná, hogy máshol, mint például nálunk is, a jószágot árverezik, mint valamely kapott butordarabot. És neki igaza van, mert hiszen az ő józan szokása mellett van csak a tulajdonosnak hatalmában a bérlő egyéniségét, mire az angol méltán helyez oly nagy súlyt, kellőleg megválaszthatni.

Az angol haszonbéri állapotok legfőbb momentumainak tömött összeállítása után, nézzük munkánknak egyes fejezeteit közelebbről.

Az I. fejezetben megismerkedünk a „földesur kényétől függő bérletekkel.

Léteznek ilyek is Angliában, ámbar csak kivételkép. Ezek felett természetesen minden józan embernek pálczát kell törni

Lényegesek e fejezetben a 13-dik és 14-dik §§-ok; melyek közül az egyik az albérlést tiltja meg, a másik pedig kimondja, hogy a kényszerű bérlő, világos egyezmény nélkül is tartozik: a földet a jó gazdaság bevett szabályai szerint művelni, s az épületeket jó karban tartani.

Hogy mi legyen ezen jó gazdasági szokás? azt Angliában, hol csaknem minden egységes természetű vidéknek meg van a maga gazdálkodási módja, ez határozza meg.

A II. fejezet megismertet bennünket az adott szóra keletkezett, s évről évre szóló bérletekkel.

A bérlésnek ezen neme már sokkal sűrűbben, tán gyakrabban előfordul, mint kívánatos. Tartják, nem azért mintha gazdaságilag jónak hinnék; hanem, a mint már megjegyzők, politikai tekintetek miatt. Egy oly anomalia ez, mely károsabb gyümölcsöket tán egyedül csak az angol kezében nem terem.

Nevezetes e fejezetben a 24-dik §, mely a felek halálára nézve intézkedik; s mely szerint, ámbar csak éves béletről van szó, a felek halála szabály szerint meg nem szünteti a bérletet.

Ez ime, mindjárt egy oly provisio, mely világosan az éves bérletek állandóságát czélozza; s mutatja egyszersmind, hogy ezen viszony inkább csak név, mint gyakorlat szerint él.

Nem mást, mint a bérlet állandóságát czélozza a 29-dik § is, mely szerint, míg az illő felmondás meg nem történik: se a földesur ki nem veheti a bérlőt, se pedig a bérlő fel nem mentheti magát a bérfizetés kötelezettsége alól.

Ellenben a 31-ik §-ban meg azt látjuk: hogy a törvény a földesur biztosságáról is nagy figyelemmel gondoskodik, miután

azon bérlőnél, ki bérlői viszonyát a földesurhoz szándékosan tagadná meg: a bérletnek azonnali elvesztését, és pedig minden előleges felmondás nélkül — határozza el.

A III. fejezetben látjuk részletesen azon jogokat és kötelezettségeket, melyeket a törvény, az adott szón alapuló, évenkénti bérletekkel összeköt.

Nevezetesen e fejezetben: a 35-ik §, mely a felek által kelőleg meg nem alapított correlatiót helyettesíti; a 40-dik, mely szerint a bérlő utólagos kifogásainak tétetik gát; a 60-ik §. azon része, mely szerint ha a földesur foglal le szénát vagyszalmát hatalommal a bérlőtől, úgy kell azt eladnia: hogy ezen trágyaanyag a telken fogyasztassék el, ha az egyezmény vagy a vidék szokása azt tartja; a 64-dik §, mely szerint a bérlőnek marhában a n i f u n d u s i n s t r u c t u s á t mindaddig, míg másból tud fizetni, se államnak, se földesurnak, se senkinek másnak lefoglalni nem szabad. A 68, 71, 72, 73, 74-dik §-ok a károsításokról szólnak, s mindannyian mutatják, hogy Angliában a törvények a földbirtoki statusquot mennyire fentartani és megoltalmazni törekusnek.

A IV-dik fejezetben látjuk az Anglia gazdasági életében oly nagy szerepet játszó vidéki szokásokat.

A 142-dik §. szerint: a vidéki szokás Angliában a gazdaság köztörvénye, ezen szokás kormányozza a földesúr s a bérlő közt fenforgó viszonyokat, ha csak különös kikötések által módosítva vagy mellőzve nincs. Ezen érdekes fejezet a 444-ik §-ig terjed. Ugy hisszük, minden gondolkodni szerető mezei gazda sok olyat talál e fejezetben, a mit körülményeink közt is czélszerű lenne figyelemben tartani. Nem tagadható másrészt, hogy az angol gazdasági szokások közt is van sok, mi a régi, a tudomány szövetneke által kevésbé világított időkből származik, s így ma már egyáltalában nem ajánlható. Nagyobb részével mindazonáltal ezen szokásoknak, úgy hisszük, a mi gazdasági életünk nagyon is meg lehetne elégedve.

E fejezet figyelmes átolvasásával a következőket jegyezhetjük meg magunknak különösebben, u. m.

a) A bérlési időnek kezdete Angliában tulnyomólag Gyümölcsoltóra (mart. 25.) és Sz.-Mihály napjára (sept. 29.) esik.

A gyümölcsoltói határnapot az angolok jobban szeretik, ámbar a sz.-mihályi határ-napnak is sok a pártolója. Amazzal a belépő új bérlőnek könnyebb a marhatartással eligazodni; emezzel pedig a termelési év van jobban befejezve.

Hogy a ki- és belépő bérlők egymás közt miképen szoktak Angliában tisztába jönni: az iránt, az előttünk fekvő műben közel 50 megye különféle szokásai bőséges felvilágosítást szolgáltatnak.

b) A bérlési idő hosszára nézve látjuk továbbá ezen fejezetből, hogy ez érdeemben a szükséges eligazodás nem minden

megyénél vehető ki világosan. Általában azt lehet mondani: hogy a megyék legtöbbszörében, mindenféle bérletek divatoznak. Cornwall, Devonshire, Surrey, Sussex, s Angelsey megyékben mégis tulnyomólag a hosszú bérletek kedveltetnek, mi alatt: 7, 14, 20 és 21 éves bérletek értetnek.

Egy éves bérletűek ellenben tulnyomólag: Gloucestershire, Lincolnshire, Montgomery s Déli Wales.

c) Az építkezés és igazításokra nézve igen különböznek a szokások, a nagyobb résznél mégis a földesur tesz minden nagyobb szerű építést és kiigazítást, a bérlő ellenben végezi a kisebb szerű igazításokat, a fentartást s az anyagok fuvarozását.

d) A követendő vetésforgásra nézve legtöbb megyében a vidéken szokásos művelési mód az irányadó. Vannak azonban megyék és vidékek, hol ez érdemben a bérlő keze teljesen szabad. Ilyen rendszerint: Bedfordshire, Berkshire, Cambridge megyének Ely szigete, Derby, Huntingdenhire, Északi Wales, Montgomery, s Déli Wales.

Nem fogja megbánni a szives olvasó, ha a vetésforgásokra nézve egykissé több fáradságot vesz magának, s azokat a mint az egyes megyéknél előadvák, figyelemmel áttanulmányozza. Jellemző e vetésforgásoknál: hogy könnyebb földeken rendszeren $\frac{1}{5}$ — $\frac{1}{4}$ rész gyök növény (turnips), $\frac{1}{5}$ — $\frac{1}{4}$ takarmány (füvel vegyes veres lóher), vagy bükköny, vagy borsó, $\frac{1}{5}$ — $\frac{1}{4}$ őszi buza, s $\frac{1}{4}$ — $\frac{1}{5}$ tavaszi (árpa, zab.) A nehéz földeken ellenben: rendszeren $\frac{1}{3}$ tiszta ugar, $\frac{1}{3}$ őszi (buza), s $\frac{1}{3}$ tavaszi (bab és zab).

A fenczimzett munka utolsó fejezetében összeállítók Anglia vetésforgásait. Ha e vetésforgások nyomán az arányt a gabona- és takarmánytermelés meg az ugar közt kiszámítjuk, azt fogjuk találni, hogy az összes angol eke alatti földből:

Gabonatermelésre esik mintegy	52 ^o / _o	} 100 ^o / _o
Takarmánytermelésre	40 ^o / _o	
Tiszta ugarra	8 ^o / _o	

És ez történik oly országban, hol a fűnövény a természetes réteken és legelőkön nemcsak igen buja, hanem a fűtermő térek a szántóföldekhez képest nagy tulnyomóságban is vannak.

e) A trágyára nézve azon szokás, hogy az elidegeníthetetlenül a gazdaságé, igen csekély kivétellel, csaknem minden megyében előfordul: ugy szintén általános szokás az is, hogy a szénát és szalmát, egy szóval a trágya anyagait eladni nem szabad; nemkülönbén áll a legtöbb helyen szokás által szentesített tilalom a fűtermő térek feltörésénél is.

A föld termékenységének fentartására célzó ezen szokások, mondhatni, Anglia gazdasági életén, az egész ország minden részeiben, veres fonalkint huzódnak keresztül; és ez, természetesen a legszebb bizonyosság az angol gazdák értelmisége s előretökintő gondoskodása mellett. Mily pietással tekintik az angol gaz-

dák ezen kérdést az ország egy némely részeiben, kitűnik különösen a 372-ik §-ból, mely szerint a régi fűtermő térnek felszántása annyira tilos itt, hogy azt a bérlőt, a ki ilyesmit tenni próbálna, minden szomszédja hitvány és sem mirekellő embernek tartaná.

Ez kétségkívül éle s megrovás. A ki azonban tapasztalásból ismeri Angliának buja és gyönyörű legelőit és rétjeit, könnyen meg fogja érteni ama pietást is, mely ottan a természetadta füvesek irányában ilyképen nyilatkozik.

Anglia e tekintetben hazánknak, mondhatni, éppen ellentétele. A mi üdvünk, száraz éghajlat és fanövésre kedvezőtlen talajunk mellett, éppen az ellenkezővel, azaz, a terméketlen rétek és legelők feltörésével s az istállózás behozatalával fog eszközölni. Ha azonban feltörik a fűtermő téreket nálunk s nem természetnek azok helyett mesterségesen takarmányt akkor természetesen nálunk is bűnös tényynyé válik ez rövidebb vagy hosszabb időn.

f) A bér fizetés a megyék legnagyobb részében félevenként történik; kivételképen azonban vannak egész és negyedéves fizetések is. És ezen fizetés rendszeren időközben vagy utólagosan eszközölnetik. A bér sok helyütt vegyes, azaz: részben készpénzből, s részben gabonából áll. Végül:

h) Ezen szokásokból látható: hogy sok helyütt mennyire tiltják a gabonának egymásutáni többszöri vetését.

Mindezek valóban okszerű dolgok, s mutatják, hogy az angol gazdasági élet mennyire öntudatos.

Egy szóval, mi ezen szokásokat olvasóinknak ajánljuk a legmegfontoltabb áttekintésre. Nem lesz senki, a ki azokból valami hasznosat, saját körülményeire nézve el ne sajátíthatna.

Az V. és VI-ik fejezetek alatt találkozunk: az oklevelek által keletkezett vagy szabályozott, évről évre szóló bérletek részleteivel. A legnagyobb körülményességgel meg van írva e fejezetben mindaz, mire hasonló szerződési viszony kötésénél Angliában az illető felek ügyelni szoktak.

A VII. fejezet az éves bérletekre szóló oklevelek mintái val ismertet meg. Ha figyelemmel átnézzük azon szerződést, mely a 721. §-ban előfordul, magunkat ez érdemben kétségkívül a legjobban tájékozunk.

Ezen oklevélben először is megneveztetnek a szerződő felek; azután történik a bérbeadott birtok átruházása a bérlőre s képviselőjére; ezt követi a földesur számára fentartott dolgok elszámolása, minők: az aknák, ásványok, kőbányák, kavics, agyag, csapó föld és homoktelepek stb. Alább egy különpontban fentartja magának a földesur a vadászatot és halászatot; azután meghatároztatik a bérlet ideje, mely a fenforgó esetben egy év; egy másik pontban pedig meghatároztatik a bérlő által fizetendő évenkénti bérösszeg. A 7, 8, 9, 10, 11, s 12-ik pontok mérő súlyos

sanctiókat foglalnak magukban a bérlő ellen, azon esetre, ha az engedelem nélkül legelőt vagy kaszálót feltörne; vagy trágyázást mulasztana, vagy egymásután következő évben ugyanazon földdarabot ugyanazon maggal vagy gabonafélével vetette be, stb. vagy ha trágyát, trágyaanyagot engedelem nélkül eladna; vagy pedig ha a mivelés alatti földet kellőleg trágyázni elmulasztaná.

A 13-dik pont intézkedik az ezen büntetésekből bejövő pénzek fizetéséről, idejéről s módjáról; a 14, 15, 16, 17, 18, 19, s 20-ik pontok körülményesen és szigorúan megszabják a bérlő kötelezettségeit a fizetendő évbérre, a taksákra, a takarmánytermelésre, a szénára, a pusztítás-, a jókarbantartás- s a vadra nézve. Végül a 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, s 29-ik pontok az ur és bérlő közt fenforgó kötelezettségeket tárgyalják; vonatkozva névszerint: a bucsúvetésre, a kilépői engedélyekre, a földesúr különös kötelezettségére, a választott bíróságra, mely utóbbi üdvös intézkedést, a mi bérleti feleinknek is a lehető legnyomatékosabban ohajtanók ajánlani; vonatkozva végül az előre való bemenésre, öntözött rétekre, cserjékre, a birtok visszaadására s visszavételére stb.

Szóval, oly tüzetes összeállítással van ezen szerződés tartva, hogy azt minden gondolkozó ember nálunk is, kellő tekintettel a mi körülményeinkre, bizonyára igen használható vezérfonalként követheti.

Mi végül ezen fejezetben a 722. és 723. §-okban foglaltatik, oly gazdag és változatos anyaggyűjtemény, hogy, azzal kezében, gondolkozó gazda előtt aligha fordulhat elő körülmény, mely ne lenne és pedig könnyen formába foglalható.

Nem hiában az élet hosszú tapasztalása fejtette ki Angliában a bérlői viszonyt: azért oly gazdag minden vonatkozásaiban. Gazdasági helyes ismeretek és körülményeink kellő felfogása kell csupán ahhoz, hogy ezen tapasztalatok és bérlői életformák haszonnal szolgáljanak nekünk is.

Munkánk VIII. fejezetében találkozunk a hosszú bérleti szerződvények elméletével és méltánylásával.

A ki nem ismeri az angol gazdasági életet, az ottani törvényeket, melyek a bérlőfeleknek zsinórmértékül szolgálnak, s nem a nemzeti jellemet és szokásokat: bizonyára nem igen lesz megelégedve azon véleménynyel, melyet angol szerzőnk a hosszú bérletekről általában mond.

Mi a hosszú bérleteket gazdasági eszményképekül tekintjük, s nézzük csak, angol szerzőnk mily lágymelegén nyilatkozik ezekről.

Szerzőnk szerint, előnye a hosszú bérletnek a bérlőre nézve az: hogy javításai iránt bizosítva van és hogy nyugodtan bírja a jószágot: a földesúr előnye szerinte: hogy rendszerint több és évekre meghatározott bért kap, hogy nem vesződik örö-

kösen a bérlői joggal, s meg van mentve a jószág saját kezelésével járó bajoktól.

Másfelől ellenben szerinte a bérlőre nézve az a hátránya van a hosszú bérletnek: hogy az őt a kiszabott évek sorára a talajhoz köti; hogy, kivevén a gabonabér ritka esetét, kényszeríti őt határozott összeget fizetni oly dologért, melynek értéke untalan változhatik, s valóban változik is, mind a természet folyásánál, mind emberi rendeleteknél és a viszonyok változásánál fogva: hogy lebilincseli őt oly pontokkal és föltételekkel, melyek bérlete későbbi idők folytában igen kártékonyak lehetnek érdekeire nézve: hogy egy szűk ösvényt jelez ki neki, melyen mennie kell, akárhogy változzanak az alatt a mezei gazdaság elvei, s akár mennyit csökkent a föld értéke: és hogy minden pillanatban feje felett függ fenyegetőleg, bár egyetlen egy külön pont megszegéseért, a szerződévény felbomlása és tőkéjének vesztesége.

A földesúr hátrányai pedig a hosszú bérlés mellett szerinte abból állanak: hogy a földesúr érdekét, mely különben jószágaihoz kötné, elveszti; hogy hatalma, melynélfogva jót vagy rosszat tehet, nagyon csökkenik; és hogy kitétetik hosszú időn át azon lehetőségnek, miszerint birtoka rossz bérlő kezébe kerül. Szerző szerint, ezen utóbbi igen nagy csapása a hosszú bérletnek. Mondja, hogy neki több oldalról beszéltek uradalmi igazgatók, hogy éppen nem ritka eset látni: mikép megy lassan tönkre egy birtok a rossz bérlő kezei alatt, míg világos lesz, hogy ámbár semmi pont megszegésén nem lehet rajta kapni, bérlő és jószág mégis tökéletesen kifognak mindenképpen néhány év alatt. És az orvoslás ily esetben nem lehet más: mint hogy vagy kivetik a bérlőt a jószágból valami ráfogható pontszegés ürügye alatt, mi gyűlöletes és mostoha bánásmód egy talán becsületes, de ügyetlen emberrel; vagy pedig elnézik, míg megbukik, s aztán visszaveszik a telket, s éveket töltenek helyreállításával: vagy végül, a mi a legszokottabb, nyomon áldozatot tesznek, s visszavásárolják azzal a telket.

Mindezeket mérlegbe vetve, azt tartja szerzőnk, hogy nem igen lehet megállapítani: hogy rendes körülmények közt a hosszúbérletnek akár a földesúr, akár a bérlő részére valami nagy elsősege lenne, az évről-évre való bérlet felett, hozzá értvén ez utóbbihoz természetesen a bérlői jogot.

Sajnáljuk, hogy szerzővel a hosszúbérleteket illetőleg, még Angliára nézve sem érthetünk egyet; ámbár más részt elismerjük, hogy ott, a jeles bérlői jog és megszilárdult gazdasági szokások erejénél fogva, a bérlési időnek hossza koránt sem oly jelentékeny dolog, mint például nálunk. Mind a mellett Angliában is bevallja a nagy többség, hogy mindent összevéve, még is csak sokkal jobbak a hosszú bérletek; s bevallja, mennyire mutatja ezeknek elsőbbségét az élet és tapasztalás is abban: hogy a leg-

virágzóbb vidékek és gazdaságok bizony még is csak azok Angliában is, melyek hosszúbérletek alapján vannak bérbé adva.

Annál nagyobb fontosságot kell tulajdonitanunk a hosszúbérleteknek hazánkban, hol, a mi meggyőződésünk szerint, miután kifejlett gazdasági szokások, s bérlői jogok még nem igen vannak: üdvös bérlési rendszert, hosszú bérletekeken kívül, megvalljuk képzelni sem tudunk.

A hosszúbérletek ellen szerző által felhozott okok közt, igazán véve, csak egynek tulajdonitunk mi is fontosságot; és ez a mellette előforduló azon inconvenientia: hogy a bérlő, hosszú időn át határozott összeget kénytelen fizetni, váltoozanak bár a gabonaárak jobbra vagy balra akár hogyan. Szerencsénkre azonban ez ellenvetés is könnyen, s mind a két részre igazságosan legyőzhető az által, ha például a fizetendő bérösszegnek bizonyos része, talán $\frac{2}{3}$ -da, gabonabérben s egyéb terményekben, $\frac{1}{3}$ -ada pedig készpénzben határoztatik meg. Ekkép a fizetendő bér a gazdaság valódi hasznával jóformán egy nyomon járna. Ezen intézkedés mellett, se a bérlő nem bukhatnék meg egykönnyen, se a tulajdonos, magasabb terményárak idejében, oly érzékenyen nem húzná a rövidebbet. Magától értetik: hogy a gabnában s egyéb terményben meghatározandó bérösszeg azért, az évenkint előforduló piacziárak átlaga nyomán, pénzben lenne fizethető.

Szívesen aláírjuk ellenben, a mit szerző a bérlési időszak hosszúra nézve mond. Szerinte ugyan is a hosszúbérlési szerződvénynek nem kellene sem 14 évnél kevesebbre, se 21 évnél hosszabbra kötve lenni. Helyeseljük azon nézetet: hogy ez időszak mértékeül azon idő szolgáljon, mely szükséges ahhoz, hogy a bérlő maradandó javításokra teendő költségeinek hasznát láthassa. S miután alig van oly gazdasági javítás, mely 20 év alatt vissza ne fordulhatna nyereséggel: a javasolt 21 éves időszak a haszonbérletek mértékéül igen megfelelő. Ennélfogva a 7—10 és 12 éves bérletek, melyek Angliában még igen gyakoriak, most közönségesen a legkárosabbaknak tartatnak. Ezek ugyanis nem adnak elég ösztönt vagy biztosságot a bérlőnek: semmi állandó nagyobb javítást nem eredményeznek: a két utolsó évben kicsigáztatják a földet s még is megfosztják a földes urat tulajdona fölötti hatalmától: még pedig minden kárpótló előny nélkül, akár az urat, akár a bérlőt, akár a mezei munkásokat tekintjük. — A hol az efféle szerződvények közönségesek, ott, szerző szerint, a rossz földmivelés otthonos.

Szerzőnek ezen nézeteikhez csatlakozunk, azon hozzátétellel: hogy mi a 21 éves bérlési időnek határain belül legalább is két évvel előre szeretnők már a jövőre nézve a bérlővel kötendő újbérlését elintézni. Ekkép eleje lenne vehető azon zsaroló gazdálkodásnak is, melyet a bérlő a két utolsó esztendőben netán gyakorolni hajlandó lehetne. S azon esetre, ha a bérlő, bérlését újra meg-

tartani nem akarná : végét kellene annak szakítani már a 19-ik év lejártával.

Figyelmet érdemlő dolgok továbbá mindazok, mik ezen fejezet további szakaszaiban foglaltatnak.

A IX-ik fejezetben hosszubérleti szerződévények mintáival találkozunk.

Ezen fejezetben a hosszubérletre nézve alkalmazva látjuk azon elveket, melyeket az előbbi fejezetek fejtegettek. A 736 § alatti első számú szerződévény 20, a második számú ellenben 21 évre szól; s midőn ez különösen a bérlő biztosítására van szerkesztve, amaz inkább a földesur érdekét tartja szem előtt.

Azok után, miket eddig már az angol bérlési állapotok könnyebb felfogására megjegyeztünk, nem tartjuk szükségesnek e bérlési mintákra nézve a dologba részletesebben beléereszkedni. Figyelmes átolvasása ezen mintáknak nem csak kellő felvilágosítást nyujtand az olvasónak ezen szerződések lényege és szerkesztése iránt, hanem, meg vagyunk győződve, hogy azok után minden gondolkozó olvasó bizonyára eléggé tájékozni is tudandja magát, ha körülményeire való tekintettel, helyes bérlési szerződést akar alkotni

Munkánk X-ik fejezete a földmivelési szerződéseket terhelő angol bélyegdíjakkal, a XI-ik pedig, toldalékképen, egy angol becslési mintával ismertet meg; miket inkább csak tudomásvétel kedvéért vettünk át.

Az ismertetett alapokon fejlődött ki Angliában a nagyszámú haszonbérlők jelentékeny osztálya, mely, idő folytán, esze, ipara és szorgalma által magának is roppant vagyon szerzett, hazája mezei gazdaságát pedig oly fokra emelte, melyhez a többi nemzetek gazdálkodása általában csak hasonlításba is alig jöhet.

Ezen derék, iparkodó és vasszorgalmu angol farmer-ek vállain nyugszik főleg a büszke Albionnak roppant termelése. Ezen farmer-ek látják el a világraható angol gyáripart hússal, kenyérrrel bőven és olcsón; s ezen angol életrevaló farmer-osztály nélkül — nem habozunk kimondani — az egész angol nagyság és hatalom menthetlenül hanyatlásnak indulna.

Hogy ezen derék embereket érdemük szerint megbecsülhesük : látnunk kell Anglia gazdasági életét! — Valóban nem mondtunk mi bókot, midőn 1851-ben, a windsori állatkiállítás alkalmával tartatott nagyszerű ebédnél, — hol, vagy 2000 angol gazda volt együtt — egyik angol farmer szomszédunk abbeli kérdésére : mit vinnénk hazánkba Angliából legszivesebben? azt válaszoltuk : Önöket uraim! úgy a mint itt vannak.

Az angol, kijelentésünkkel természetesen igen meg volt elégedve; de mi is meg lehetnénk bizonyára elégedve nagyon : ha ezen óhajtság értelmében, birhatnánk mielőbb vagy néhány

ezer jeles farmert. És a fölebbi bókknak látszó kijelentéssel csak is ennyit akartunk angol szomszédunknak mondani.

Gazdasági állapotaink valóban a haszonbér-
lés felé hajtának bennünket. E rendszer naponként ége-
tőbb szüksége lesz hazánknak. Illő tehát azon lennünk: hogy
szervezése ezentul gazdasági érdekeinknek minden irányban kel-
lőleg megfeleljen.

Ezen állapot előteremtésének gyámolítására adtuk mi olva-
sóinknak az előttünk fekvő munkát; s magunktól, megvalljuk,
nem tagadhatjuk meg egészen azon reményt, hogy általa tán si-
kerül: az állapotok tisztítására és fejlesztésére valamennyire köz-
remunkálni

Munkánk további kiegészítésére veszik az olvasók a XI-ik
fejezetben: a magyarországi haszonbérlekések ügyét, törvényes
és gyakorlati szempontból; a XII-ik fejezetben: a birói szemle
és birói becsüre nézve fenálló intézkedéseket; a XIII-ikban adunk
magyar szerződési mintákat a régibb, újabb és legújabb időkbeli; a
XIV-ik fejezetben birtokbecslési és osztályozási mintát; a XV-ik-
ben szólunk az erdei károk felbecsléséről, végül a XVI-ikban a
birodalmi bélyegilletékekről, haszonbéri szerződésekre vonatko-
zólag.

Mindezeknek, úgy hisszük, hasznát veheti a figyelmes olva-
só; főleg ha bérlési codexünket nemcsak egyszer futja át, hanem
szorgalommal és átgondolással tanulmányozza is.

És most már le is tehetnők tollunkat, ha némely mondani
való még nem nyomná lelkünket.

Ezen mondani való pedig vonatkozik különösen arra,
hogy hazánkban, az adott körülmények között, miképen te-
remthetnénk magunknak alkalmas bérlőket, kik-
nek eddigelé annyira hiájával vagyunk? s kik által, az angol bér-
lőkhöz hasonlóan, mezei gazdaságunk kifejtését és fentartását
szintugy eszközöltetni bírnók.

Őszinte tanácsunk ez érdemben a következőből állana u. m.

a) A magyar földbirtokos, alkalmas bérlőket főleg az ed-
digi gazdasztekből iparkodjék magának készíteni; kiknél,
mert vagyonban rendszeren nem bővelkednek, egyelőre legalább,
csak becsületben s ne pénzben keresse a cautiót.

b) A szükséges építkezések és javítások megtörténhetése
végett, adjon a magyar földes ur bérlőinek hosszabb bérleti
időt, s elégedjék meg ezen idő alatt mérsékeltbb bérrel is,
és számitsa magának a különbséget a történendő javításokban
javára.

c) Kösse ki magának a magyar földesur a fizetendő béröss-
szegét: pénzben és gabonában, hogy ekkép kikerültsenek

azon inconvenientiák, melyek a gabonaárak előforduló hullámszámból szükségkép eredni szoktak.

d) Bérlője megválasztására fordítson és fordíttasson a magyar földes ur is ezentul kellő figyelmet, hasonló az angol földbirtokoséhoz, kinek e célra nem jut eszébe azt fogadni el bérlőül, ki árverés útján pár krajezárral vagy forinttal a legtöbbet ígérőnek mutatkozik. Ezen megválasztást eszközölje a magyar földbirtokos ezentul a jellem, a becsületesség s a gazdasági ismeretek nyomán; s mellözze a bekötött szemű árverést, mely természetesen nem a legjobb, hanem csak a legtöbbet ígérőt jelöli ki.

e) Előforduló differentiák kiegyenlítésére használja a magyar földesur is, az angolok tapasztalása szerint oly sikeresnek bizonyult, a compromissionalis bíróságot, s vegye ez által útját a törvénykezéshez való folyamodás szükségének; mely, a legjobb esetben is, nemcsak hosszadalmas, és költséges, hanem legtöbbször bizonytalan sikerű is annyiból, hogy azoknál, kik a törvény nevében igazságot szolgáltatnak, a gazdasági készültség és ismeretek rendesen hiányozván, a felforgó ügyeknek inkább formáját, mint lényegét tartják szem előtt.

f) Bánják a magyar földesur is bérlőivel emberséges módon; becsülje őket, mint javainak gondviselőit kellőleg, s legyen az angol aristokrata módja szerint büszke arra, ha bérlője még ivadékaiban is tartja birtokát, s ha az ottan, értelem- és szorgalomtól gyámolítva, boldogul és pontosan teljesítheti kötelességeit.

g) Iparkodják a magyar földesur ezentul gazdasági ismeretekben is mindinkább gyarapodni; hogy így képessé tehesse magát, megállhatón és biztosan meghatározni azon összeget, melyet a bérlőtől méltányosan követelhet; végül

h) Ha az értelmes és becsületes bérlő kiválasztatott, a kötetendő szerződésben adjon a földesur annak minél szabadabb kezeket; s a bérlő elé szabadon föltételekkel ne azt kívánja meghatározni, hogy az miképen gazdálkodjék; hanem inkább s legfeljebb is csak azt határozza meg: hogy a bérlőnek tennie mit nem szabad. És ha ez érdeemben megtiltja a trágya és trágyaanyagok elpazarolhatását vagy eladhatását; meg általában az engedelem nélküli albérleteket; s meghagyja: hogy rétet és legelőt engedelem nélkül feltörni nem szabad, és hogy a szántóföldnek legfeljebb csak $\frac{2}{4}$ — $\frac{2}{3}$ -da teremhet kiszívó piaci terményeket: úgy jóformán megtörtént mindaz, mit a bérlő korlátozására okosan és föltétlen haszonnal, kívánni és tenni lehet.

És ha egyszer ilyeszerü felfogás és érzelmek foglalandják el a mi földbirtokosaink többségének kebleit akkor, ne kételkedjünk: rajta, lesznek nekünk is derék farmereink, lesz hatalmas magyar bérlő osztályunk, mely, hasonlóan az angolhoz, hatalmasan fel fogja virágoztatni hazája földén a mezei gazdaságot.

De lesz ekkor, másrészt, hatalmas és jövedelmeik iránt biztosított s ennél fogva gondtól szabadabb földbirtokos osztályunk is: mely a mellett, hogy egyénileg elégedettebben élhet, a hazának, a közügyeknek is háborítatlanabban szolgálhat.

Néhány gazdaságot azért minden földbirtokos megtarthat, s kell is, hogy megtartsa, saját maga kényelme és gazdálkodása számára: mert ezen pontok lesznek hazánkban is úgy, mint Angliában lettek, egyrészt a falusi életnek szentélyei, másrészt pedig a mezői gazdálkodásnak mindennel ellátott példányképei!

KORIZMICS LÁSZLÓ.

IRODALMI SZEMLE.

A JELENKORI GÖRÖG IRODALOM.

II. *)

A népköltészethez sorozhatjuk némileg az Orosz-angol-francia című gúnydrámát is, mely e század elején került napfényre s hatalmasan feltűztele a népet hazája megszabadítására.

Egy orosz, angol és francia beutazzák Görögországot s látván siralmas állapotát e szavakkal fordulnak egy göröghöz :

»Mond meg nekünk, hogyan türitek a rabszolgaságot, a botozást, gyermekeitek s nejeitek hallatlan meggyalázását? Nem vagytok-e ti ama szabad, bölcs és honszerető hellenek ivadéka? Azok meghaltak a szabadságért; ti pedig zsarnoki járom alatt nyögtök.«

A kérdezett azt válaszolja nekik, hogy a kik segíthetnének a hazáju, azok leginkább ártanak neki; s utasítja őket, hogy az előkelőktől kérjenek fölvilágosítást.

Az útasok tehát egy görög érsekhez fordulnak, a ki azt mondja-hogy ő nem ismer rabigát. Ő csak a pénzt és élvezet szereti. Görögországgal nem törődik, ha igát húz is. De ha panasz nélkül teszi, megbo-csátatnak a bünei.

Mi — úgymond az érsek — mindig intjük a népet, hogy hű legyen a zultánhoz s alázatos a püspökök iránt; hogy adózzék a töröknek; mert ezáltal és nekünk hozott ajándékaival előmozdítja lelki üdvét. De minthogy a nép ma-kacs kezd lenni és szabadságról álmodozik, azért egyetértünk a törökkel s

*) Az I. cikket lásd a Budapesti szemle III-ik kötete 474 s köv. lapjain.

nyomjuk a népet. Különbén elvesztjük javadalmainkat. Én nagyon sajnálom, hogy oly kicsiny a megyéim, de reménylen lesz nagyobb is. Basák és követek az én pártfogóim s a nők esodálatosan tudnak segíteni stb.

Az utasok most megszólítanak egy oláhországi herceget, a ki egyenesen kimondja : hogy legjobbnak tartják a népet zsarolni.

„Igy, ugymond, a portának is kiadjuk a magáét s mi is biztosítjuk életünket. Hajdan a mi ősatyáink nem bírtak még annyi észszel. Ók szegények voltak, mert a néppel tartottak. stb.

Erre az utasok egy durezás arczu kereskedővel találkoznak s azt gondolják hogy ez hazáját siratja. De ő válaszol nekik :

„Én nem gondolok Görögországgal, hanem hajómat várom keletről és nyugatról, melyek miatt nem tudok aludni. Én azoknak szoktam pénzt kölcsönözni, a kikiről tudom, hogy nyereséggel fizetik vissza. Ha nem szaporíthatom, inkább elásom. Vannak ugyan, kik a nemzetre és iskolákra pazarolják vagyonukat, hogy azokat fölvirágoztassák ; de számuk csekély s pénzek sem elegendő e célra. Mi, kereskedők a pénzt szeretjük s nem törődünk a rabigával.“

Nem sokkal kedvezőbb választ ad az utasoknak egy elnök.

„Honfiam — ugymond — nagyon üldöznek engem, mivel megloptam őket. Én három évig kormányoztam Naxos szigetét, s ha pénzt zsaroltam, azért volt mert adót kelle fizetnem a töröknek. S most nyilván mernek fenyegetődni, hogy nyársra húznak vagy akasztófára huzcolnak. Világos tehát hogy a török-nél kell oltalmat keresnem.“

Az utasok szomorúan távoznak s egy görög nővel találkoznak, a kinek alakján fölség tündöklik, de könyvek áztatják az arczát, sebek borítják testét s rablánczok nyomják tagjait E szerencsétlen nő maga Görögország s így szól az utasokhoz :

„A sebek és csapások, melyek saját fiaimtól erednek, menthetők talán a szükség által. De hogyan feledjem, hogy egyedül ti vagytok számtalan bajaimnak okai? Az orosz háromszor üzent háborút Törökországnak (1769, 1787 és 1809-ben). lobogója alá gyűjté fiaimat, írásban ígérté meg a szabadságot s mégis azon fondorkodott, hogy rabságba döntson. Franciaország is hirdette szabadságomat (1800 és 1808-ban), határomig nyomult előre s csak nagyobbította kínjaimat. Az orosz és angol alig látták Törökországnak a francziát, kihajtására sietnek, nehogy szabadságot hozzon nekem. — Nem kaptatok-e a tudományokat ama bölcsék könyveiből, kik hajdan gyermekeim voltak? Ha őket nem bírtatok volna, még most is a tudatlanság rabszolgái volnátok. Oh embertelenség! Oh hálátlanság! Oh kegyetlenség!“

Még nagyobb hatással voltak a görög népre Rhígasz hadi dalai, Rhígasz 1762-ben született Thessaliának Velesztin (hajdan Pherae) városában. Fialat korában Brankovano bojárnál Bukaresztben mint tanító és titkár működött, nem hanyagolva el önművelését se. A régi görög nyelvben tökéletesen jártas levén, hamar tanult meg latinul, olaszul, francziául és németül is. Azonkivül nagy ismeretei voltak a földíratban, mathematicában és természettanban s nagy kedvelője volt a zenének. A görög remekmunkákból ismerni tanulta őseinek boldog életét s annál inkább siratá török rabszolgaságba silyedt hazáját. A szabadság utáni vágy költővé s bajnokká avatták őt. Nemzete szabadságaért mindent föláldozott. Ezen érdeken alattomos összeköttetést iparkodott létrehozni szétszórót

nemzete között, és számos gazdag kereskedőt, vezért, papot, tudóst, hajóskapitányt, sőt török helytartót nyert meg a maga részére. Azután Bécsbe utazván, onnan levelezett pártja főnökeivel, s küldözgette hazájába szabadságdalait, melyeket a görögök könnyvélkül tudtak. A bécsi török követ értesülvén Rhígasz működéséről, kiadatását kívánta, mire ez Triesztbe sietett, onnan Görögországba menekülendő. De megelőzték s fogságba hurczolták, hol öngyilkossági kísérlete meghiúsult. Nehogy pártja embereit, kiknek névjegyzéke nála volt, veszélybe döntse, összetépte a jó vastag jegyzéket, összerágta és részenként lenyelte. A kihallgatásnál csak egyedül magát vallotta bűnösnek s kész volt meghalni. „De ha — így szóla — testem el is enyészik, szellemem túl fog élni engem a görögök szívében, kiket már föllekesítettem.“ Ennek következtében Rhígaszt rablánczokban kísérték a török határig. Belgrádban azután 1798-ik év május hava közepén deszkák közé fektették, szétfűrészelték, s hulláját a Dunába dobták. Halála után a bosszuszomjas görögök annál nagyobb tüzzel éneklék dalait, melyek közül kiemelendő, a mely így kezdődik :

Rajta Hellasz nemzedéke!
Itt a dicsőség órája.
Hadd legyünk azoknak éke,
A kik őseink valának.

Azután fegyverre hívja honfitársait, hogy rázzák le a török jármot majd életre szólitja halottaikból a régi görög bajnokokat, fölhívja Spartát és Athént s emlékezteti honfiat Leonidás hőstétére.

S még nagyobb költői és hazafiúi tűz árad el egy másik hadi dalában, melyben kérdezi honfitársait, meddig bujdossanak még barlangokban és hegyszikorosokban elhagyva szüleiket, gyermekeiket, rokonaikat?

Egy percnyi élet drágább,
Ha biztos és szabad;
Mint negyven évi járom,
Melyet visel nyakad.

„Mit használ élned, ha rabszolgaság a sorsod? Gondold meg, hogy minden órában áldozatul eshetel a török zsarnoknak. Légy bár vezér vagy herceg, ő még is megsemmisíthet stb.“

Siessetek hevülvén,
Mert itt már az idő;
S a szent kereszt oltárán
Legyen az esküvő!

Tanácsi kart, a melynek
Fényt a hű honfi ad
Nevezeték, s reája
Figyeljen ifju s agg.

Csak a törvény vezethet
Sikerrel és híven,
S hazánk fölött egyetlen
Egy fővezér legyen.

Mert hol fejetlen harc forr,
Kész a rabszolgaság,
Ott honfi honfit öldös,
S vadul a társaság stb

Rhégasz mellé sorozhatjuk Kokkinákisz Chioszból, ki e század elején szerkesztőtársa volt a Bécsben megjelent Ékesszóló Hermez című folyóiratnak s Molière Tartuffejét is lefordította görögre. Aeginában sokat tőn a tudományok előmozdítására. Meghalt 1831-ben. Szép harzi dalában köszönti s élteti kardját és puskáját s azután ilyformán énekel :

Zúdul a vidék észak vad szelétől,
Zápor zuhog, s villám villámra dördül.
S én vándorlok a völgyeken,
Barangolok a hegyeken,
Hogy birhassam szabályamat,
S fölkelthessem hazámat.

Krisztusnak áldott üdvhozó tanáért
Édes hazámnak szent szabadságáért,
Csak e két ügyért harcolok,
Élni ezeknek akarok.
S ha czélom el nem érem,
Mi jóra kell még élnem? stb.

A műköltészet terén főfigyelmet érdemel a testvérpár Szutzosz Sándor és Panagiótisz, kik a jelenkori görög műköltészet zászló-tartói. Mindketten Franciaországban növelkedtek, azért látszik is költeményeiken a francia izlés zamatja. Panagiótisznál félreismerhetlen Lamartine befolyása, ellenben Sándor Bérangert, Barbiert és Barthélémyt választá mintául. Költői ereje leginkább a satyrában tűnik föl, melyre az 1827 óta Görögországban székelő idegen diplomaták szolgáltattak neki anyagot, főleg Kapodisztriasz kormánya alatt, kit Hellasz Panoramájában nem szüint meg gúnyaival üldözni. Ebben többi között ezt danolja a sajtószabadságról: „Hozzám jön egy országtanácsos s azt mondja édes szájjal: szabad ember vagy Szitzosz s örülj velem. Tizenöt cikket indítványoztam a sajtó ügyében. A sajtó szabad; csak ne gúnyold a hivatalnokokat, bírákat, minisztereket és a kik hozzájuk tartoznak. A sajtó szabad, csak ne írj.“

Ugyanezen költemény második részében gúnyolja a nemesi czímet bitangoló embereket. A Trözénben tartott görög nemzetgyűlés eltörülte (1827-ben) mindenkorra a nemesi czímeket s e törvény a királyság alapítása után is érvényes maradt. Mind a mellett találkoztak itt ott ugynevezett konstantinápolyi herezegek és jóniai grófok, a kik még mindig viselték e czimeiket, noha tudva volt, hogy őseik a török és velencei kényuralom alatt kész eszközökül szolgáltak honfiak elnyomására.

Ümpeélyesebb hangon magasztalja a sajtószabadságot a Hellen Mérlegben, melyben a francia júliusi forradalmat is rajzolja, mint következményét a sajtószabadság elleni harcznak

Hogy költőnk Franciaországban politikai fejlődésében, szónokainak, bölcselkedőinek és költőinek tanulmányozásában saját politikai hite és törekvése leghatályosabb ápolását találta, megvallja *Kalandozó* című költeményében, hol Európának polgári állapotai gazdag forrásul szolgálnak neki, majd méla, majd reményvidor hangok pengetésére. A hazájába hozott idegeneket korbácsolja; de annál nagyobb szeretettel ragaszkodik királyához, kit, midőn Hellasz földére lépett, szívemelő sorokban megénekelvén, fölkiálta :

Oh mi szép, dicső e pálya!
 Rád tekint egy nagy jövődű.
 A királyok láthatarán
 Csillag! újra fölkelendű.
 Ifju vagy és egy még ifjabb
 Országnak lettél királya
 Együtt fogtok nőni nagygyá
 Isten világ csodájára.
 Konstantinosz nagy császáruk
 Birodalma ez az ország,
 Te vagy egyetlen utódja,
 Te örökléd fényes trónját.
 Üdv Neked Görögön fője,
 Tartod a királyi pálcát,
 S az reád és ránk lövell
 A dicsőség fénysugarát
 Nagy lehetsz, király! neved' ha
 Összefűződ kapcsolatban
 Szólon és Lykurg nevével,
 Mely örökre halhatatlan.

Szutzosz Sándor irt még két sikerült vigjátékot is, a „Tékozlót“ és a „Vad költőt“, s azonkívül „A száműzött“ című regényt. Két év óta pedig szerkeszti Athénben a *Nap* nevű gyönyörű attikai nyelven irt politikai és irodalmi hírlapot, melyben még folyvást szebbnél szebb költeményeket közöl.

Szutzosz *Panagiótis* költeményeiben tulnyomó a búsongva érzелgő szellem, párosulva azonban magasztos gondolatokkal. Szabadsági és hősi dalait összegyűjté a *Czitera* című könyvében, mely 1835-ben jelent meg Athénben, miután már 1831-ben a *Vándor* nevű drámáját közrebocsátotta volna, melyben fenségeseznek mondhatni azon vessorokat, a melyekben isten nagyságát, dicsőségét magasztalja. Három évvel későbbben megjelent *Leander* című regénye levelekben, melynek érzelmes része Göthe Wertherével, politikai színezete pedig Foscolo *Ortisa*val rokon. Politikai irányát leginkább feltüntetette *Messias* című drámájában, melynek alapeszméje üdvözítőnk parancsa tanítványaihoz, hogy menjenek és hirdessék igéit a népeknek. S minden alkalmat megragad, hogy e költeményben is hazáját dicsőítse.

A két Szutzosznak méltó versenytársa *Rhiszosz Rhangavisz Sándor*, a mostani külügyminiszter. *Népamitó* jában leírja Istvánnak, a montenegroi szerzetesnek, ki magát Katalin orosz czárnő uralkodása alatt III. Péternek hirsztelte, furcsa viszontagságait. Sokkal nagyobb hírt szerzett azonban neki az *Előest* című szomorújátéka,

melynek tárgya a görögök fölkelése Rhigasz korában, főszemélye pedig Phlórosz, ki az egész polgárisult világot beutazta, hogy szellemi és anyagi segílyt hozzon elnyomott hazájának. Rhigasz halálának rajza velökgig hat és fénypontja e drámának.

Ezenkívül kiadta Euripides F e n e c z i a i n ö i t görög versekben; a „Fogság“ és „Jegyző“ czinü beszéleyeit s „Morea fejedelme“ fölíratu regényét. Ez utóbbit németre fordította Ellissen (Analekten der mittel- und neugrichischen Literatur. Leipzig 1856.)

R h a n g a v í s z t a tudós világ is tiszteli régiségtani közleményei miatt, melyek az ő vezérlete alatt megjelenő régiségtani folyóiratban foglaltatnak.

A krétaiai fölkelése 1841-ben új anyagot szolgáltatott a görög költőknek. Legyen elég csupán Orphanídisz Tódor szép „Ódáját“ idéznünk: a lánczait széttépő Krétához. Meghiúsulván a krétaiak fölkelése, a diadalmi énekeket panaszdalok váltották föl Görögországban, melyekben az első hely illeti K a r a t z u t z a s z Jánost.

A szerelmi és bordalokban felülmulhatlanul áll C h r i s z t ó p u l o s z A n a s z t á z, kit a görögök méltán új Anakreonnak neveznek. Minthogy kedves lantja az utóbbi években hallgatott, Rhangavisz ódát irt hozzá, melyben fölszólítja, hogy énekeljen, mint ama régi Anakreon, vénségében is bort és szerelmet.

Chrísztópulosz pajkos dalait tulzott erkölcsi szigorral parodiázta Szakelláriosz György, kivel a másodrangu költökhöz térünk át. Ezek között Zabéliosz három drámát irt: Timoleont, Paläolog Konstantint és Rhigaszt, Alfieri modorában s rimetlen jambusokban.

A Chioszból való P i k k o l o s z D e m o s z t h e n e s z halálát dolgozta föl dramailag.

R h i z o s z N e r u l o s z a „Pulyka rablása“ czimü víg époszában hü képét adja a régi phanarióták erköléseinek és ármányainak. Ugyan ő a P o l y x é n a és A s z p á z i a szomorujátékok szerzője is.

G u t z e l i Demeter fordította Tassonak Gerusalemme liberata-ját, K a k a r e s z k o s z János Cäsar halálát Voltáretöl, P a p a d ó p u l o s z János Göthe Iphigeniáját. Milio, Charisziosz papnak a leánya, Goldoninak két vigjátékát.

P h o t i á d i s z Lamprósz nemesak Pindarhoz irt talpraesett magyarázatokat, hanem költeményeket is a hajdankori görög dalmokok nyelvén.

R u s z i á d i s z György kiadta Homér Iliaszát rimes versekben bő magyarázatokkal. (Bécs 1817; 13 kötet). A mostani görög műköltészet gazdagságát leginkább meg lehet ismerni az 1841 óta Athénben megjelenő *Ελληνικός Παρνασσός* czinü gyűjteményből. A népdalok kincsét pedig magában foglalja E v l a m p i o s z Györgynek 1843-ban Pétervárott megjelent munkája e czím alatt: „Amarant, vagy az újra született Görögország rózsái.“ — Azonban legyen elég ezúttal a görög költészetről. Közelebb a prózai irodalom ismertetésére térünk által.

TÉLFY JÁNOS.

THE WORKS OF THE LATE EDGAR ALLAN POE : with a memoir by Rufus Wilmot Griswold, and notices of his Life and Genius by N. P. Willis and J. R. Lowell. 4 Vols. New-York, 1857.

Ez amerikai íróról, kiben az írói fényes tehetség az ember jellemtelenségével elszomorító módon egyesült, — ki kora halálakor több megvetést mint szánalmat birt ébresztteni, de kinek halála után 1857-ben négy kötetben New-Yorkban megjelent öszves műveit egész Észak-Amerika, a brit sziget sőt continensünk is mohón olvasta, — Poe Allan Edgarról így ír az Edinburgh Review 1858 aprilisi füzeté: Kétségkívül a legjellemtelenebb egyének egyike kikről az irodalomtörténet emlékezik. Sok más író lehetett még oly léha; sok oly könnyelmű és pazar; sok oly részeges és feslett; találkozhattott tán egykettő, szintoly áruló és hálátlan is; de ő egymagában egyesítette s — mint gyúponiban öszvegyűjtve — égetőbbekké tette mindazon gyarlóságokat, bűnöket és vétkeket, melyekre a tehetség és lángész, sajnos kicsapongásában s legszélső elfajulásaiban, valaha csak képesnek mutatta magát.

Pedig a természet oly bőkezű volt iránta! Megnyerő külsőt, nemes alakot s kitünő tehetségeket adott neki. A szerenese kedvezését érezte vele; tehetségeit nevelés és társalgási kör fejtették, finomították s modorát behizelgővé, majdnem az ellenállhatlanságig megnyerővé tették. Ez alapon foglalt legelőbb is állást, s korán már — mondhatni fellépésével egyszerre — népszerűvé lön környezete előtt s bizonyára dicséretes hírnévre jutott volna, ha csak közönséges eszélylvel is bír vala. Azonban ellökte magától jobb szellemét. Folytonos harcz volt közte s az erény közt, de e harczban az erény soha sem győzött vagy csak igen mulólag. Közte s Fielding Tom Jonese közt az a különbség, hogy e könnyelmű regényhős bár százszor visszaesik a bűnbe, mégis mindig az erény felé hajlik, mi természetének végre is diadalmas alapvonását képzí, — míg Poe, bár olykor az erény egy csillámának nyílik ut lélékébe, állandóan a bűn felé ténferg, mi benne a sokkal tulnyomó elem. Erkölsisége igen gyenge zabolával birt, pedig szigoru és kemény kezet kívánt volna. De ő egészséges és üde légkör helyett a tisztátlant s megveszettet kereste s könnyen hajolt azon nemtelen és aljas ösztönök után melyek — ha egyszer hatalomra kaptak — ellenállhatlanul a társadalom és emberiség legmélyebb süppedékeibe vonszolják alá áldozatjukat.

Súlyedesének legalsó fokát annyi nyomor, küzdeés, oly intéések és tanúlságok közt érte el, melyek észre hozhatták vagy legalább visszariaszthatták volna. Hozzá hasonló természetek csak az élet és nyomor sanyaru iskolájában tanulhatnak valamit. Élete korai szakában volt része Poenak egy darabig tanácsadó s egyszersmind szigoru vezérletben is; de ezt is csakhamar lerázta magáról. Azután a szegénység és elaljasulás lépcsőin nemcsak a világgal és sorssal, de az önvád amaz emésztő s a lelki erőt szétmorzsoló gyötrelmeivel is kelle küzdenie, melyek a legelvetemedtebb lélekkbe is beférkeznek olykor. De mind e mag sziklára, vagy sivár, hasznavehetlen homokra esett, miőt semmi gond, semmi

igyekezet termővé tenni nem képes. Lehetetlenek látszik őt erkölcsileg feltartani. Lelke, az anyag nehézkedési törvényét követve, ellenállhatlanul sietett föld felé. Időről időre figyelmeztetést, intést, büntetést vagy bocsánatot kapott. De gyöngéd és szigorú bánás egyiránt sikertelen maradt. Az élet rendes javai, az erény és munka közönséges jutalmai: becsület, vagyon, barátság, szerelem, — bővségben kínálkoznak, de ő megvetette, magától eltaszította vagy elárulta azokat, egyenként és öszvesen, újra meg újra, és mind az ital aljas szenvedélyeért. Meggyalázta jóttevőjét, megesalta barátit, fölládozta kedvesét, — koldussá, csavargóvá, nő-becestelítővé lett, — részegesség miatt őrjöngő betegen fetrengett kórkórház szalmáján, sokaktól gyűlölve, sokaktól megvetve, minden becsületet embertől kerülve lőn. Az emberi természet gyöngeségének — úgy hisszük — megvan határa, — de Poe élete meggyőz, hogy az elaljasodás legalsó határa még nem volt elérve előtte s ő az erkölcsi sülyedés undorító, de egyszersmind intő példánya marad minden következendő nemzedékek előtt.

Nem vagyunk igazságtalanok Poe iránt. Őszinte bámullattal viseltünk tehetsége s több művei iránt. Szívesen hitelt adunk egy jóakarója azon véleményének is, hogy jellemének volt valami kedves oldala is. Örömmel olvassuk, hogy élete utóbbi szakában egy jó darabig rendes és munkás életet vitt. Ah de az árnyoldal annyira tulnyomó életében és jellemében, hogy a kimondott ítéletet egykét fényvonalas meg nem változtathatja. A mit egyik pártolója felhoz, — mentségül el nem fogadhatjuk „hogy egy pohár bor egész lényéből kiforgatta“ s hogy „igényteljes szemtelensége és veszekedő durvasága is csak az italban nyerte táplálását,“ sőt ama régi közmondást idézhetjük hogy „borban van az igazság“ — (a jellem valódi benső mivolta.) Hát fekete hátalansága nevelő atya iránt? hát sokszoros alávalóságai stb, stb, mind mentséget leljenek, egy már magában is aljas, állati szenvedélyben? A jellem mélyében s nem kívülről jövő hatásban kell az erkölcsi sülyedés okát keresni.

Ez erkölcsi sülyedésnek tulajdoníthatjuk a szegénység és búsméla azon homályát, mely életét és lelkiületét beárnyalta. Nem kételkedünk, hogy sokszor szerencsétlen volt, — de balsorsa legnagyobb részét, s annak következtében kedélye nyomottságát csak magának köszönhette. Minden lázadást leveretés követ, legbizonyossabban a természet és erkölcsiség ellenit. Hogy gyakran kóstolta a nyomort, szegénységet — az is valószínű; de hiszen sokkal jobb, rendesebb és munkásabb emberekkel s különösen írókkal köz e sors. Sokan bátran és nemesen viselik azt; sokan még részvétet sem költhetve ismeretlenül nyögnek sulya alatt, — és dolgoznak napról napra, évről évre ernyedetlenül, s végre is csak találnak óletök végére egy darab kenyeret s szegény de biztos fedelet. Aztán meghalnak és senki sem emlegeti őket, senki sem írja meg életöket. De a nyomor és küzdelem e kiválasztottjaitól mily különböző annak sorsa, ki mintegy erőszakkal azon dolgozik, hogy a mit a kedvező sors nyújtott, vadul elszórja magától!

Poe Edgar amerikai apa s angol anya gyermeke. Derék szülõi elhalván, hat éves korában árvaságra s egy kispénztelen nyomorra maradt. A gondviselés úgy akarta, hogy egy derék és gazdag kereskedõ, Allan ur, fogja fel az elhagyott gyermeket. Iskolába adta (Angliában), neveltette, jótéteményekkel halmozta, nevét is odadta neki. A fiu korán kitünt mint tehetségei, mind féktelen szilajsága által. Ifjúságában nevelõ atyja intései daczára csak a legrosszabb társaságokat kereste. Allan ur bõven ellátá õt minden szükségesséssel sõt azon felül is, de midõn (nem tudom hányadszori ismétlõdéskor) kártya-adóságát kifizetni nem akarta, — meg szökött s hálátlanul egy mocskos levelet hagyott hátra telvét sértegetésekkel s szemtelen bántalmakkal.

Egy évig Európában hányódott vetõdött. Pétervárbán az amerikai követ közbejöttével szabadult meg egy részeg társaságban elkövetett csiny következményeitõl. A követ jóvoltából Amerikába visszatérhetett, hol Allan ur ismét kegyébe fogadá, segélyezé s hivatalt szerzett neki. Természetesen nem becsülte meg magát s elcsapták.

Allan ur még ekkor is kész fiává fogadni, de Poe több valóban lázító tette által kényszeríté jóltevõjét, hogy ajtaját bezárja elõtte. Allan ur ez idõ tájban nõsült másodszer egy ifju hölgygyel; s Poe maga megvallja, hogy jóltevõjének „e késõ nõsülését akarta neveltségessé tenni,“ s nejjével összeveszett; de más részrõl sokkal setétebb színezetben adatik elé a dolog. Annyi bizonyos, hogy a sérelemnek súlyosnak kellett lenni, hogy a türelmes és ismételve engedékeny Allan véglegesen elforduljon a hálátlantól.

Azután egy kötet verset irt s adott ki. Azután be állt közkatonának — s elszökött. Azután szerkesztõ próbál lenni, de „baromi ivása“ miatt a kiadó által elmozdítatik. Azután megesküszik, hogy nem iszik többet. Azután inkább iszik, mint valaha.

De szomorú szemle — rendbe menni végig élete minden aljaságain. Ugorjunk egyszerre végére, s jegyezzük föl, hogy miután New-York utcáin rendesen részeg fõvel barangolt éjszakánként, egyszer csak eltűnt. Azután Baltimoreban látták, rongyban szenyben lebujból lebujba hányódni míg végre egy korhelységben átdõzsölt éj után beteg vitték kórházba, hol 1849 october 7-kén, 38 éves korában meghalt.

Jellemzésére elég lesz még két vonást adnunk.

Irói pályája kezdetén Longfellownak egy még akkor kéziratban levõ költeményét (The beleagereed city) meglopta s utóbb a szerzõt támadta meg plagiatorul, az irodalom méltóságán alul álló piszkolodás fegyvereivel.

Legsanyarubb körülményei közt egy mivel ifju nõ nyújtott neki pénzbeli segélyt. Utóbb, midõn a hölgy férje õt erre emlékeztette, Poe állt az erdõ felõl, az egész tartozást eltagadta s a nõt szemtelenül fenyegette, hogy ha szólni mer, világ elébe juttatja hozzá írott szerelmes leveleit (!) — Mondanunk sem kell, hogy az állítólagos szerelmes levelek nem is léteztek!

De forduljunk el a gyászos képtől s tekintsünk fényesebb, napsütöttebb oldalakra. Munkáiról szólunk, melyektől hibáik, félszagségeik s tulcsapongásaik daczára is a genius erejét meg nem tagadhatni.

Prózai munkáin kivétel nélkül meglátszik az eredetiség tulságos hajhászata, az eszmében úgy, mint a kivitelben. Gyönyörködik a lehetlenségben, az excentricusban és a paradoxban. Majd Hoffman rémes éji látományainak lidérczfénye után rohan; majd Novalis fenkölt bölcséletének, vagy Jean Paul szabálytalan nagy szellemének egyegy gondolata kapja meg. De bármily járatlan és zord útakon ragadja is az olvasót, az szívesen megy vele; mert a rémútat, az ördögök hidját, a holdas elméletek fagyszikláit — mindig a lángész mennyei fénye világítja be. Rövid, s csak egy egy megható percz eseményét eléadó novellái vagy vázlatai néha hasonlók a villámláshoz, mely pillanatra s csak kétesen világítja meg az éjt, de tudjuk, hogy égi eredetű fény. De vázoló, festő és elbeszélő erejénél sokkal nagyobb bonczoló tehetsége, mely minden prózai munkájában a legélesebb elméről, tiszta felfogásról s logikai erőről tesz bizonyosságot. Ide tartozó regényeit, félszagségeik és setét életnézetök mellett is inkább a bölcselmi mint a pusztán költői művek közé sorozhatjuk.

Verseit, hosszabb ismertetés helyett egy mutatvánnyal szeretnők jellemezni. Igaz, hogy „A holló“ legjobb költeménye, melylyel a többiek közül csak távolról sem versenyezhet egy is. Egyike azon verseknek minőkben elég e g y, az író híressé s nevét maradandóvá tenni. Mivel azonban tudjuk, hogy a fordítás, melyben bemutatjuk, igen tökélytelen, tartozunk a szerzőnek (ki íránt egy oldalról úgy is elég kiméletlenek valánk) annak nyilvánításával, hogy ez akár a gondolat mély valódiságát (mit az olvasó átértend), akár a kifejezések erejét s eszmetömöttségét (miből fájdalom a fordításban sok elveszett), akár a forma rendkívüli nehézségeit (miket a gazdag középrimekkel s a mindvégig visszakerülő főrímmel visszaadni igyekeztünk) — tekintsük, a legszebb költői művek egyike a világirodalomban.

A h o l l ó.

Egyszer néma rideg éjen ültem elmerülve mélyen
 Almadozva valamely rég elfelejtett éneken. . .
 Bólingattam félálomban, — im egyszerre ajtóm koppan,
 Félénk lépés zaja dobban, — dobban halkan, esöndesen.
 „Látogató — gondolám — ki ajtóhoz jött esöndesen,
 Az lesz, egyéb semmisen.“

Ah! oly jól emlékszem még én: -- késő volt, december végén,
 Minden üszök hamvig égvén, — árnya rezgett rémesen.
 Ugy vártam s késétt a hajnal! könyveim — bár nagy halommal —
 Nem birtak a fájdalommal — érted, elhalt kedvesem!
 Kit Lenórának neveznek az angyalok odafen,
 Itt örökre névtelen!

De az ajtó s ablakoknak függőyei mind susogtak,
 S ismeretlen rémülettel foglalák el kebelem.

S hogy legyőzhessem magamban — a félelmet: váltig mondtam
 „Látogató csak ki ott van, ajtóm előtt csöndesen.
 Valami elkésett útas vár az ajtón csöndesen; —

Az lesz, egyéb semmisen!“

Kinyitám az ajtó szárnyát — és azonnal nyilatán át
 Százados holló csapott be, komoran nehézkesen.
 A nekül hogy meghajolna, sem köszönve — se nem szólva,
 Mintha az ur ő lett volna, csak leszállt negédesen.
 Ajtóm felett egy szobor volt, arra szállt egyenesen,
 Rászállt, ráült nesztelen!

A setét madár mikép ül, nem nézhettem mosoly nélkül,
 Komoly büszke méltósággal ült nagy ünnepélyesen.
 — Bár ütött kopott ruhába, — gondolám — nem vagy te gyáva,
 Vén botor, nem jösz hiába, éjلاكdból oda-len;
 Szólj! neved mi, hogyha honn vagy alvilági helyeden?

Szólt a madár: „Sohasem!“*)

Csak bámultam e bolondot, hogy oly tiszta hangot mondott,
 Bár szavában, bizonyára, kevés volt az értelem.
 De példátlan ily madár, mely szobádba mit négy fal zár el,
 Ajtódnak fölébe száll fel, — s ott ül jó magos helyen
 S nevét mondja hogyha kérded, biztos helyén ülve fen;

És a neve: „Sohasem!“

És a holló ülve helybe, csak ez egy szót ismételte,
 Mintha abban volna lelke kifejezve teljesen.
 Azután egyet se szóla, — meg se rezzent szárnya tolla,
 S én sugám (inkább gondolva); „Minden elhagy, istenem!
 Marad-e csak egy barátom? Lehet e reménylenem?“

A madár szólt: „Sohasem!“

Megrendültem, hogy talál az — én sohajomra a válasz,
 Amde — ezt sugá a kétely — nem tud ez mást, ugyhiszem.
 Erre tanítá gazdája, kit kitarató sors viszálya
 Addig üldö, addig hánya, míg ezt dallá szüntelen —
 Tört reménye omladékin ezt sohajtá szüntelen:

„Soha — soha — sohasem!“

Rám a holló merőn nézve, engem is mosolyra készíté,
 S oda ültem ellenébe, ő meg szembe állt velem.
 Én magam pamlagra vetve, képzeletről képzeletre
 Szálla elmém önfeledve, és azon törém fejem:
 Hogy e rémes, vijjogó, vad, kopott holló, szüntelen
 Mért kiáltja „sohasem“?

*) A hangutánzó „Nevermore“ nem volt visszaadható. Ez egyet kivéve, igen sikerült e fordítás. A sok rimből egy sem vesztett el s a hang is egészen el van találva. — S z e r k.

Ezt találgatám magamban, a holló előtt azonban
 Róla egy hangot se mondtam, — s ő csak nézett mereven.
 S kedvesem nevét sohajtván, fejem a vánkosra hajtám,
 Melynek puha bársony habján rezg a mécsfény kétesen;
 Melynek puha bársony habját — érinteni kedvesem
 Ah! nem fogja sohasem. . . .

S mintha most a szagos légbe' — láthatatlan tömjén égne,
 S angyaloknak zengne lépte — szétszórt virágkelyheken. . .
 ,Ah — rebegtem — tán az isten küld angyalt, hogy megnyihitsen,
 S melyre földön balzsam nincsen, — a bú feledve legyen!
 Idd ki a felejtés kelyhét, bűd enyhet lel csöppiben!
 Szólt a holló: „Sohasem!”

,Jós! — kiálték — bár ki légy te, angyal — ördög — madár képbe,
 Vagy vihartól üzetél be pihenni ez enyhelyen!
 Bár elhagyva, nem leverve, — kifáradva a keservebe,
 Most felelj meg nekem erre, — könyörgök s követelem:
 Van-e balzsam Giléában — s én valaha föllelem?
 Szólt a holló: „Sohasem!”

,Jós! kiálték — bár ki légy te, — angyal, ördög — madárképbe,
 Hogy ha van hited az égbe, — és egy istent félsz velem:
 Szólj e szívhez keservében, — lesz-e ama boldog éden,
 A hol egyesítve légyeñ, kedvesével — végtelen,
 Kit Lenorának neveznek az angyalok odafen?
 Szólt a holló: „Sohasem!”

,Menj tehát, pusztulj azonnal! — kiálték rá fájdalommal —
 ,Vessz örökre semmiségbe, a pokoli éjjelen!
 Ne maradjon itt egyetlen — toll, emlékeztetni engem,
 Hogy fölverted néma csendem, — szállj tovább, szállj hirtelen,
 Vond ki körmödet szivemből, hár szakadjon véresen!
 Szólt a holló: „Sohasem!”

S barna szárnya meg se lendül, mind csak ott ül, mind csak fent ül,
 Akármerre fordulok, csak szemben ül mindig velem.
 Szemei meredt világa, mint kísértet rémes árnya,
 S körülötte a bús lámpa fénye reszket kétesen,
 S lelkem — ah! e néma árnytól, mely körülleng rémesen --
 Nem menekszik, — sohasem!

SZÁSZ KÁROLY.

HISTOIRE DU RÉGNE DE HENRI IV, par M. Poirson. Paris, 3 vol.
 (A francia academia által jutalmazott mű)

A mely történetirő igen nagy időszakot ölel fel, a legnagyobb szorgalom mellett is, sok részletet kénytelen mellőzni. Mindent szeretne tudni; de kénytelen rövidebbre szorítkozni tanulmányaival, különben élete, bármi hosszú legyen, sem elég munkája befejezésére. A ki kisebb térre szo-

ritja nyomozásait, mindent megvizsgálhat, mindennek utána járhat, a mit tisztába kell hoznia. Alig ismerünk művet, mely inkább éreztetné velünk a monographiák ezen előnyét, mint Poirson jelen műve IV. Henrikről. Szerzőnk, mint francia bírálói mondják, minden forrást teljesen kimerített. Meglehet, másként ítéljük meg — mond egyik bíráló — a tényeket; de bizonyára nem találunk tényt, melyet Poirson elhallgatott volna. Talán túl is terjedt a történetírás határain. Sok oly kérdést tárgyalt, mely sajátlag történeti művéhez nem tartozott volna. Ritka író korunkban, a ki ilyes kísértetnek enged. Többnyire útközben állanak meg, nem hogy túlmennének a határokon, s képzelődésökkel hiszik pótolhatni a tanulmány hiányát.

Ha a monographia roppant haszonnal van a tudományra, nem kevesebb világos haszna a történetírás művészetére. Korunk írói közt, mint tudjuk, a történetírás terén, igen gyakran el van különözve a tudomány a művésztől. „Azt hiszik — mond egy jeles műbíró, — hogy a mély tudományt nem lehet megegyeztetni az előadás művészetével. A legnagyobb tévtanok egyike. A tudomány és művészet minden rendű eszmék előadásában kezét foghat. Vannak geometrák, a kik választékosan írnak, mint Legendre, Lacroix, Poinsot; vannak természettudósok, a kik a styl minden csinját binját ismerik, mint Buffon és Cuvier. Még könnyebb a történetírás terén párosítani a tudományt művészettel. Görögország és Roma írói, kik a történeti előadás páratlan példányait hagyták reánk, soha sem választák külön a művészetet és tudományt. Így a jelesebb újabbkori írók is: Thierry, Thiers, Macaulay sth.“ Helyesen. A historiának ugyanis, mely a nemzet életét adja elő, a nemzetre kell hatnia. A mi nem hat meg, nem is oktat, s hogy megindítson valamely mű, élénk előadásra van szükség. A tényeket pedig csak a részletek ismerete elevenítheti meg. Ime megint ott vagyunk a monographiánál. Ez menthet meg bennünket az egyoldalú, eszményi felfogástól is. A félisteneket emberi arányra szállítja ugyan alá, emberekké teszi, a midőn közelebb hozza hozzánk; de közelebb hozván őseinket, jobban értjük őket, jobban ismerjük tetteiket.

Igy vagyunk Poirson IV. Henrikével is.

Szerző egy kötetet akart írni kezdetben, de az anyag, tanulmányai közben, három kötetre szaporodott. S most már teljes ismeretével bír Franciaország az 1589 és 1610 közötti eseményeknek. Nem állapodik ugyan meg szerzőnk minduntalan, hogy az események politikai jelentőségét fejtegye: de azért érezzük, hogy biztos vezető, a kit bizvást követelhetünk. Csaknem szemtanuivá tesz bennünket az eseményeknek. S habár a tények és emberek megítélésében egy vagy más részre nem foglalja le előre véleményünket: minden lépten érezzük, hogy eruditója mély erkölcsi érzéssel párosul. Szereti az igazságot mindennek fölött, s nem feledkezik meg a jogról, hogy a tény előtt meghajoljon. Mindig tudjuk, mit tartunk azon emberekről, a kiknek tettei mintegy szemünk előtt folynak le. Semmi tétova, kétely vagy homály nem marad fen. Egyszerűen szól Poirson a legnagyobb dolgokról is, s lelke egyenességét soha sem tántorítja meg az események csattanósága. Nem valamely elfogult eszmével

kezdetl művéhez, mint az ugynevezett iránytörténet írói, jól tudván, a mit már Quintilian megjegyzett, hogy előadás és nem „demonstrálás“ végett írják a historiát. Mindezek mellett azonban közönynek sem mondhatjuk szerzőnk tárgyilagosságát. Jól tudja ő, hogy értelmes lény többre van hivatva, mint csupán visszatükrözni az elmúlt dolgokat, a hogy a folyam a tárgyak képeit visszatükrözi.

A korszak, melyet Poirson leír a francia történelem egyik legfontosabb korszaka: a reformatio és renaissance kora. S történetírónk tudománya nem azon tényekkel kezdődik, a melyeket előad. Jól tudja a tények eredetét is; s tisztán megvonván a válaszfalat az eszmék és tények régiója közt, jól kimutatja, hogy a XVII század, mely az emberi szellem általános fejlődését tekintve, haladás kora, visszaesés kora volt Európa politikai fejlődése szempontjából.

Poirson előadásában semmi elütő attól, a mint Béarnaist festették eddig. Ő mindent elmond, de inventioval semmit sem pótol. Fő érdeme, hogy egy tény sincs, a mit ne okadatolna, elmondja a mit csak az egy korokban talált. Gondosan előad minden közjogi bel és külpolitikai kérdést e korszakból. Most értjük meg igazán Sully terveit. S az ipar, kereskedés, földművelés fejlődése mellett a nemzeti szellem fejlődésére vonatkozó kérdések is mind érdeklük szerzőt. A kik utána jönnek, talán másként rendezik a tényeket, — újat aligha hozhatnak fel. Ebben áll főleg Poirson érdeme. E tekintetben a leglelkismeretesebb munkák egyike az újabb korban. Ez szerezte meg neki az academia koszorúját.

Kár, hogy a művészet nem járult nagyobb mértékben az előadás-hoz. Sokan vannak, a kik az igazságot nem szeretik csupán magáért, csak vonzó alakban fogadják el. Poirson sokat forgatta a régi kor nagy íróit: s még sem igyekszik meghatni olvasóit. Talán visszahatásból teszi ezt azon újabb időkben felmerült és népszerűekké vált történeti művek ellenében, melyek művészettel vélik pótolhatni a tudományt, s a melyek nem oktatnak, csak egybezavarják a komoly művekből vont eszméket. Azt mondta mintegy Poirson úr: „Feladatom a mult ismeretét terjeszteni; nem akarom, hogy összetéveszzenek azokkal, a kik a multról írnak, a nélkül, hogy ismernék. A tömeg csak úgy nyeli azon munkákat, melyek pedig nem egyebek hangzatos körmondatoknál. Én mindent kerülök, a mi vonz. Megvetem azok tetszését, a kik csak regény alakjában szeretik a történeteket!“ Méltó bosszankodás, kétségtelenül De megbuktatni azon jogtalan hírnevet bitorló műveket csak egy mód van: ha a regény helyett a valót adjuk a tények nagyobb eleveenségével. Nem azt kívánjuk ezzel, hogy a tudományt mulattatóvá tegye az író. Megkísérlették ezt is az újabb korban: de nem mondhatni, hogy nyert volna benne a tudomány. A mult felfogása szintűgy igénybeveszi a figyelmet, mint a természeti tünemények megértése. A ki nem restelli e figyelmet, a mi nélkül nem lehet tanulni, rendkívüli haszonnal olvashatja e művet; s ha átolvasta, képzelődése pótolhatja azt is, a mit az író elmulasztott tenni. Egészen benne élünk a korban, olvasván e művet; s a három kötetben — miként az életben — elszórt vonásokat egy képhe vonhatja össze képzelődésünk.

„L' ORIENT. LES REFORMES DE „L' EMPIRE BYZANTIN“ : Par Pitzipios-Bey. Paris, 1858.“

E sajtáságos röpirat szerzője a tarzim át életbeléptetésére ki-nevezett császári bizottmány titkára volt Rumeliában, s Kelet viszonyai-ról irt régibb munkái által — mint előszavában hálás kifejezésekkel említi — az europai diplomatia figyelmét szerencsés lőn magára vonni.

Pitzipios bey török alattvaló, s röpiratát a szultánnak ajánlotta. „Sire! ön szerencse-csillagában bizva, azon reménnyel kecsegtetem ma-gamat, hogy találkozni fog a felséged dicsőségét és érdekeit szivén hordó oly egyén, ki őszinte soraimat ön magas személye elé juttatni nem mu-lasztja el. Ez esetben látni fogja, hogy midőn egy r é s z r ő l leplezet-lenül tárom fel a kimondhatlan nyomort, mely birodalma népeit emészt; midőn elősorolom az okokat, melyek felséged nemes törekvéseit meghiu-sítják, s most határozottabban folynak be, mint bármikor, a felséged dy-nastiája alapjainak aláásására: m á s r é s z r ő l nem mulasztom el azon eszközök kijelelését se, melyek a trónt a közelgő összeomlástól még megoltalmazhatnák.“

Pitzipios bey röpirata előszavában a szultánnak még néhány ke-serű igazságot mondván, így szól: „Tudom, hogy őszinteségem és vak-merőségem lehetlenné teszi a hazám földére visszatérést, életem koczkáztatása nélkül. De mit árt, ha közre nem is munkálhatok azon münél, melynek létesülése életem legszebb álma volt; csak találkozék más, ki a mult oktatásaira és tanulmányaim eredményeire támaszkodva, a by-zanci birodalmat végtére visszaállítja! . . . Száműzetésemben legalább lesz annyi elégtételelem, hogy az intőjelt az örvény és szirt felébe kitiüztem, rámutattam a veszélyre, befolytam hazánk és felséged dynastiája megmentésére. Többre becsszomjam nem terjed“

Pitzipios bey röpirata nagy hatást gerjesztett Párisban, s még na-gyobhat gerjeszt Pétervárban.

Borzasztón sötét színekkel rajzolja a török állapotokat, s új meg-oldást indítványoz a keleti kérdésben.

Nem lehet mondani, hogy a szerző forradalmi, s azt is alig lehet észrevenni, hogy ábrándozó.

Bár görög patriotának látszik, barátja a birodalom egységének; bár keleti hitű, az egész keresztyénségben veti reményét; bár lelkéből gyűlöli a török hivatalnokokat, a szultán és dynastiája iránt ragaszkodást mutat, s bár orosz rokonszenvvel lehetne gyanúsítani, a párisi békét aláírt minden hatalmasság diplomatái iránt kintinő tisztelettel viseltetik.

Megamnyi ok, hogy nézetei sok felé nyerjenek bejáratot, s adatai, melyek pálczáat törnek az egész fényes kapu fölött, megdöbentő hatást gyakoroljanak a kedélyekre.

Nincs időnk a dús tartalmu röpirat igen érdekes részleteire kiter-jeszteni figyelmünket. Csak fő eszméje fonalát követjük, hogy egyszers-mind felőle véleményünket elmondhassuk.

„Sokan — szól Pitzipios bey — a párisi szerződésben nem tudnak vagy nem akarnak egyebet látni, mint oly egyszerű békekötményt egyrésztől Oroszország, másrésztől Franciaország, Anglia, Szardínia és a magas Porta közt, melyhez hasonlólt száz meg százat mutathat föl a történelem. Szerintök az egész kötmény fontossága öszpontosul: a moldovai, s az ázsiai orosz-török határszélek kijelölésére, Szervia és a Duna fejedelemségek szervezésére, a Fekete-tenger semlegesítésére, a Duna és a heleömlő folyamok szabad hajózását illető határozatokra. De a ki inkább tekint a szellemre, mint a betűkre, a ki magasabb látpontról hoz ítéletet a dolgok fölött, az a párisi kötmény roppant horderejét azon záradékban keresi, mely az eurpai közérdek elvéül állította föl, hogy a XIX-ik században Europa határai között egy állam sem maradhat a polgárisodáson kívül.

Ezen elv nyert kifejezést a februar 18-ki hatti-humajumban.

A szerző a hatti-humajum keletkezésének beltörténetét így adja elő: A keleten lakó keresztyének állapotjával eléguiletlenség kényszeríté a nyugoti hatalmakat, hogy komolyan tanulmányozzák az ezen legfőbb kérdésre vonatkozó körülményeket. De mekkora volt megdöbbenésök, midőn tapasztalák, hogy a konstantinápolyi birodalom 18 millio keresztyéne, és 10 millio mohammedánja egyaránt martaléka a legszélsőbb nyomornak, s egyaránt a legvadabb, legönkényesebb zsarolások terhe alatt nyög. Láthaták e hatalmak azt is, hogy mind a két vallásu nép a szultán uralkodása fölforgatására áhitozik, azon sanyaru helyzet miatt, melyet elviselhetlennek tart, s a melyet méltó joggal a kormány bűnéül ró fel. A hatalmak meggyőződtek arról, hogy a létező állapot irtózatossá rázkódásokra fogna vezetni, ha gyökeres reformok, melyek egyszersmind a keleti kérdés megoldását foglalják magukban, hamar nem léptetnének életbe.

A bécsi conferenzia és a párisi békekötés tehát a keleti kérdés czélyszerű elintézéséhez vezető elvként tüzte törekvése tárgyául: a keresztyéneknek a mohammedanismus járma alóli fölszabadítását, s a konstantinápolyi birodalomban a keresztyén polgárisodáson alapuló kormányzat visszaállítását. Így történt, hogy a bécsi conferentia megállapítá a 4-dik pontban a szultán keresztyén alattvalói számára a vallásos és politikai jogokat. A párisi szerződésben pedig szintén alapul fogadtatván el a bécsi értekezlet határozata, ünnepélyesen szentesítettek azon reformok, melyeket a keresztyén hatalmak a szultán elébe irtak, mint nagy czélukra mellőzhetlen föltételeket, és a melyeket ez egész készséggel elfogadott, s formaszertint közlött a congressussal, mint jövőndő eljárása zálogát. Következőleg a keleten lakó keresztyének felszabadítása és a polgárisodásnak s a keresztyén kormányok közigazgatási elveinek a szultán által elfogadása volt czélja és alapja a szentesített reformoknak; de volt egyszersmind czélja és alapja a keleti kérdésnek is.

Azonban a hatalmak dicséretre méltó eszélylyel és gyöngédséggel

jártak el a szultán méltósága és tekintélye megóvásában, a körvonalo-
zott reformok szerkesztését s kihirdetését magára portára bízván. De
midőn a fenségi jogot tiszteletben tarták, egyszermind értesítették Ab-
dul-Medzsidet, hogy csak e reformok elfogadása esetében veszik be a
nagy hatalmak sorába, családjuk közé, és a nemzetközi jogok teljes él-
vezetébe.

A török ministerek, mihelyt az elfogadott elvek részletezésére ke-
rült a dolog, rendszeres és makacs ellenhatást fejtettek ki a keresztyén
polgárisodásra vonatkozó minden intézkedés ellen. Lépésről lépésre véd-
ték nézeteiket, küzdöttek a tartalom és kifejezések ellen, s csak az ese-
mények menete által szorítva, sodortatva engedtek és egyezkedtek.

Midőn már munkájukkal készen voltak, midőn már a hatti-huma-
jum ki lön víva, a török ministerek a reformhoz ragaszkodásukért három
föltételt követeltek a nagy hatalmaktól, hogy t. i. biztosítsanak : 1) a
szultán dynastiája; 2) Konstantinápoly, mint a birodalom fővárosa; 3) a
mohammedan hit, mint az állam vallása.

A hatalmak tüstént visszautasították e föltételeket, s a hatti-huma-
jum a szultán által minden kikötés nélkül lön elfogadva és szentesítve.
Sőt Ali basának utasításul adaték az értekezletben ünnepélyesen
kinyilatkoztatni : hogy a hatti humajum a szultán szabadakaratóból kelet-
kezett, hogy ez annak teljes életbeléptetését igéri.

Nem kísérijük Pitzipios beyt a hatti-humajum tartalmának fejtege-
tésében.

Olvasóink tudják, hogy a hatti-humajum a török birodalomban lé-
tező minden vallás és faj jogegyenlőségét kiáltotta ki.

Szerinte a hódító török és a leigázott keresztyén közt nincs többé
semmi válaszfal, semmi neme a felsőbbségnek vagy alárendeltségnek.

Minden alattvaló egyenlőn részesül az állam javadalmaiban és ter-
ében.

Törökország régi története befejeztetik; a hatti-humajum újat kezd-
meg, melynek semmi köze a multtal.

A hatti-humajum oly alaptörvény, mely, hogy érvényesíttessék, ne-
hány codexet tesz szükségessé, s e codexek, hogy létezhessenek, meg-
semmisítik a Koránt, mint törvénykönyvet; de a Korán köz- és magán-
jogi törvényeinek megsemmisülése okvetlenül maga után vonja a Korán
erköcsi törvényei egy részének eltörlését, vagy módosítását is.

Szóval a hatti-humajum mellett a Koránnak tisztán csak dogmati-
cus része maradhat meg.

A február 18-ki alkotmányos chartáról időn kivülinek tartjuk most
részletesebben szólani.

Visszatérünk tehát Pitzipios bey fejtegetéseire.

Van-e Konstantinápolyban kormány? ezen kérdést görldíti elé
szerző, miután a hatti-humajum sarkpontjait bíráló alá vette.

Itt azon Augias-aklot nyitja föl, melynek takarításához a napokban kezdett a szultán Riza basa segítségével.

Van e kormány ott, szól Pitzipios bey, hol az uralkodó nejei néhány hónap alatt 100 millio frank adósságot csinálnak herélkjeik közbenjárása mellett? hol a ministerek ezen úrhölgyek hitelezőinek követeléseit kijátszodják vagy oly föltételek alatt elégitik ki, a minöket szeméremmel ajánlani sem merne a hamis csödre számító kalmár? hol a ministerek negélylik, hogy az állam számára nem tudnak 100 millio frank kölcsönt szerezni, míg ugyakkor a szultán odaliszkjai számára 300 milliót keritenek. Van-e ott kormány, hol a közjóvedelmek büntetlenül elfecséreltetnek? hol a hivatalnokok lopnak, a bírák megvesztegethetők, a nép rendszeresen zsaroltatik?

Reméljük, hogy a szerző ezen súlyos vádjai erejüket vesztenedik a szultán közelebbi intézkedési által.

Van-e ott kormány, folytatja a bünlajstromot Pitzipios bey, hol kiki kénytelen saját kezével védni életét és vagyonát a zsványok, a vadnépek és a vadállatok ellen? hol a fővárosban is fényes nappal gyilkolnak és fosztanak, s hol egyeseknek kell a hatóság helyett magokra vállalni a banditák megfenyítését?

A szerző bizonyítékul Pedrixnek, az áfrikai I-ső vadászezred egyik altisztjének, regényes történetét közli, ki a Krími háboru után Konstantinápolyba telepedvén le, feladatul tűzte ki a gonosztevők kiirtását, saját rendőrséget tartott, s a Theseusok és Herculesek korába illő dolgokat vitt végbe, míg nem az ellene szövetkezett banditák által megtámadtatott és legyilkoltatott.

Szükségesnek tartjuk a török nemzet becsülete védelmezésére felhozni, hogy a zsványok, kik ellen Pedrix küzdött, többnyire olaszok voltak.

A töröknek nincsen ugyan kormánya, mint szerző állítja; de Konstantinápoly gyanús utcáit, hová fényes nappal sem mer a jól öltözött ember belépni, általában nem törökök lakják.

Pitzipios bey, mint eszélyes diplomata, csak csinnyán említi az egyik fő okot a török kormány nem létezésének hebizonyítására, azt t. i. hogy a hatalmak consului teljes törvényhatóságot gyakorolnak kormányaiknak a török birodalomban tartózkodó alattvalói ügyében; mi végtére is más jelentéssel nem bírhat, mint azon lealázóval, hogy egész Europa semmi bizodalommal sincs a török törvények igazságossága, a török hivatalnokok belátása és becsületessége iránt.

De a főök miért a byzancezi birodalomban most nincs kormány, jegyzi meg szerző, a legujabb viszonyoknak tulajdonítható. A keleti háboru és a párisi béke előtt hazánk a régi rendszer nyomása alatt élt. E rendszer valósággal nem volt ugyan egyéb, mint megromlott katonai közkezelés; de önkénye és barbar eljárásai daczára is legalább némileg hasonlított némi rendszerhez. Most azonban a radikál reform kikiáltása tetteleg és jogilag eltörölte e rendszert. Eltűnt az árnyék-közigazgatás és közkezelés, de a nélkül, hogy a támadt irt új szervezés töltené be. Ez

másképp nem is történhetett. Most a szerencsétlen birodalom két rendszer közt himbál, melyek közül az egyik eltöröltetett, a másik életbe nem léptethető. Így lön a nyomor, zavar és anarchia eddig példanélküli színpadjává.

Micsoda lépéseket tettek a ministerek a hatti-humajun foganatosítása körül? kérdi Pitzipios bey.

Pénzt kölcsönöztek az idegenektől súlyos föltételek alatt. Tervezgetnek oly bankot, mely idegenek által vezetettnek, s mely az állam gyogynát is kezelné ezen szerény czím alatt: a közjóvedelmek felügyelete. Megbuktatták a honi gyárokat az idegen kelmék számára.

A köznevelés ügyében még sajtáságosabban jártak el.

Előbb csak a mohammedan gyermekek tanításával akartuk foglalkozni. Egyik közülök javaslatba is hozta, hogy a keresztyén iskolák zárassanak be addig, míg a törökök, kik hátramaradtak a műveltségben, utoléri a keresztyéneket. Akkor aztán taníttassanak a gyermekek egyenlő gonddal. Ezen terv tanácsosnak nem tartatván, a ministerek a tilalom helyett csak akadályozni igyekeznek a magán alapítványokból épült keresztyén iskolák fenállását. Konstantinápolyban orvosi, physikai és mathematicai főiskolát építtettek a minden előkészítő ismeret nélküli mohammedan ifjak számára. Ezen ugynevezett akademia tanárai többnyire francziák, németek és olaszok, kik a tant saját nyelvökön adják elé; aztán egy tolmács, rendszerint azon ficzkók közül, kik az utasokat szokták a város nevezetességeihez vezetni, közli török nyelven a tanár eszméit, s képzelhetni, mily badarul. Az orvosi szakban — miután a Korán a halott testének fölbonzcolását tilalmazza — a tanár az emberi agy alkatását a kos fején magyarázza meg.

De a muzلمانok — folytatja szerző — magzataikat oktatás végett nyugotra is küldik. E gyerekek rabszolgák, erkölcstelen eselédek és oly anya köréből lépnek a nagyvilágba, ki azon kívül, hogy őket megszülte, velök nem is foglalkozott. Képzeltetni minő hatást gyakorol rájok, kik zár alatt tartatának és növelés nélkül hagyattak, a nagy városok zaja, a tevékenység, a fénytűzés, és ezen egészen új világ minden esábitása. Elgondolhatni, mily sovár szemmel nézik ezen idiota ifjak a szabaddon, a fátyol nélkül járó nőket, a színházakat, bázokat, vendéglöket és az erkölcstelenség tanyáit. Botorul mertülnek a kéjbe, s hamar feledik azt is, hogy muzelmanoknak születtek. Megvetéssel viseltetnek honfiaik, vallásuk, nemzeti szokásaik iránt. Mielőtt hazájukba visszatérnének, már materialistákká, kimerültekké, istentagadókká, közönyösekké váltak.

A hatti-humajun kihirdetése után a ministerek 100 ifjart szemeltek ki, hogy az állam költségen taníttassák Londonban és Párisban; de a választottak közül egy sem volt keresztyén, ámbár a közjóvedelem nagyobb része ezek zsebéből foly a kincstárba.

Hát a hatti-humajun többi pontjainak végrehajtása körül minő haladások történtek?

Pitzipios bey czáfolthatlan adatokkal bizonyítja be, hogy mielőtt a reformok megkezdődtek, több keresztyén alkalmaztatott hivatalra, mint utóbb, s legkevesebb nyer alkalmazást épen a mióta a török birodalom minden alattvalója hivatalképeséggel ruháztatott föl.

A vallás jogegyenlősége is a papíron maradt.

A hattí-humajum 12-dik czikke, mely a vallások egyenlőségét ki mondá, a leglényegesebb pont; mert alapul szolgál a valódi reformok egész rendszerére. A vallások jogegyenlősége nélkül a byzancezi birodalom különböző népfajainak politikai összeolvasztásáról és igazán erős kormányról szó sem lehet. Amde, a török birodalomban a mohammedán hit nemcsak az uralkodó vallás, hanem egyszersmind kizárólag minden állampolgári jogok feltételezője. A török rendszer a szó valódi értelmében csak azokat tartja a haza fiainak, kik az izlámot vallják. Elvonatkozva minden nemzetiség, nyelv és születéstől, a polgári jogot az izlamismus ruházza az egyénre. Mihelyt tehát a hattí-humajum 12-dik czikke életbe lépne, el volna döntve a politikai jogegyenlőség kérdése is. E nélkül pedig a híres alkotmányos charta minden intézkedései hatástalanak.

A mohammedán hit — szól Pitzipios bey — idegennek tekint a török kard által vetett földön minden más vallásút. Ebből következik, hogy a nem mohammedan lakosok és községek a külügy i n i s t e r i u m tól függenek. A február 18-ki reform után is a belügyminiszter csak az izlam számára létezik. A keresztyén — mert ilyen —, nem lakosa a szultán birodalmának, idegen, ki eltűntet, s csak abban különbözik az angol királynő, francia császár vagy az orosz czár Törökországban tartózkodó alattvalóitól, hogy nincs consuli hatóság alá vetve, nincs a ki által védelmeztesék.

A török kormány a hattí-humajumból csak azon czikkek végrehajtását kísértette meg, a melyekre nézve bizonyos volt, hogy, ha az egészből kiszakíthatnák, a nagy ellenhatás miatt kereszttől nem vihetők.

A Korán jog- és hittudorainak adómentességét eltörölte a 26-dik czikk, kihirdetvén a közadózás elvét.

A kormány mindenek előtt követelte tehát az adót ezen theocra-
tiái hivatalhatóságoktól, kik szent könyvük törvényeire támaszkodva, visszautasíták magoktól az állam terheiben részesedés ezen nemét, s adómentességük maig is szilárdon áll.

Szintén a 26 ik czikk alapján követelte a kormány a keresztyének-től, mielőtt a hattí-humajum valamely jogát élvezhetnék s mielőtt a régi rendszer bármi terhétől megmenekedtek volna, hogy állítsanak ujonczokat. De már e követelést nagy diplomatiái ügyességgel gördíték elő. Tudták ugyan is, hogy, ha a mit kívánnak, hajótörést nem szenved: akkor a szultán haderejének nagyobb része keresztyénekből áll, s a 26-dik czikk életbeléptetése igen komoly következményitív válhatnék. A statustanács elnöke tehát egy 1656-ban tartott ülés alkalmával így szólta meg a keresztyén és zsidó egyház főpapjait. „A magas kapu 25 ezer emberben állapította meg a jutalékot, melyet nektek ki kell állítani; de

már most a béke alá lévén írva, belőle 9 ezeret elengedünk. Marad tehát 16 ezer, de ebből is most csak 3 ezeret használhatnánk; a többiek váltsák meg a személyes szolgálatot fejjenként ötezer piasterrel.“

„Meghajlunk, felelé a görög patriarcha, urunk és uralkodónk akarata előtt; de úgy rémlik előttünk, mintha a kérdést a feje helyett farkánál fogtatók volna meg. A dicsőséges szultán seregében mindenik muzulman előtt van valami czél, melyre törekedhetik, midőn kötelességét teljesíti. Lehet belőle altiszt, törzstiszt, sőt magas katonai méltóság is. De mi lesz a keresztyén katonák sorsa? A hatti-humajum azt mondá, hogy külön szabályok fogják a nem-mohammedán katonák sorsát rendezni. Csináltak-e tehát ilyen szabályokat?“

Az örmény patriarcha igen böles politikai tapintattal jegyzé meg, hogy az ő egyházi hatósága alatt levők, a helyett, hogy pénzt adnának, az egész jutalékot kiállítják.

A görög patriarchának a török urak semmit sem feleltek, ellenben az örmény patriarchának ezt mondák: „te azért vagy ide hiva, hogy hallgass és közöld a néppel a porta parancsát, nem pedig azért, hogy vitatkozzál.“

Igy játszattott ki a 26-dik czikk azon ürtigy alatt, mintha életheleptetése szorgalmaztatott volna.

És a török kormány betölté Európát panaszkodásaival, hogy ő nem tudja a hatti-humajunt végrehajtani; mert magok a keresztyének is vonakodnak az elfogadástól.

Pitzipios bey még egy új és igen érdekes adattal szaporithatta volna a török urak ravaszságának lajstromát.

Most követeli t. i. a porta, hogy az idegen hatalmak consulainak törvényhatósága szünjék meg; mert különben nem lehet fentartani a rendet. S igaza van, hogy a törvénytisztogatási jog a consulok kezében, valódi megaláztatása a szultán souverainitásának. De melyik keresztyén állam merné alattvalóit a Korán törvényének, a Korán jogtudorai bíraskodásának, a török igazságszolgáltatásnak alávetni? Lehet-e alkodás és mystificáló szándék nélkül ezen kezdeni a hatti-humajum végrehajtását? Nincs-e az egész csak arra számítva, hogy a megtagadásakor a török urak moshassák kezeiket, mondván mi akarjuk a február 18-ki reformok irányában kötelességünket teljesíteni; de a muzulmanok, a keresztyén alattvalók és az europai diplomaták folytonos akadályokat gördítenek elénkbe.

Pitzipios bey tovább haladva fejtegetéseiben behizonyítja, hogy a török hivatalnokok, ha komolyan ohajtának is, nem volnának képesek a reformokat életbe léptetni és életben tartani; mert nem bírnak elég miveltséggel a szükséges szervezések elkészítésére, s az elkészítettek alkalmazására.

S ha mindkét föladatra elég képességgel bírnának is, akkor sem

tudnak az életbe bevinni a hatti-humajumot, mert az ellenkezik a Korán törvényeivel, erkölcsi elveivel, s arra épült török társadalommal.

A párisi szerződést aláírt hatalmak meggyőződtek e tény igazságáról, s azért hatázzák el: hogy miután a byzáncai birodalom népei jól nem kormányoztathatnak a Korán elvei szerint, kormányoztatniok kell keresztyéni alapokon. A szultánnak adott tanácsaik és a viszonyok nyomása alatt hozott reformok logicája tehát az: hogy a szultán maradhat az izlamismus, mint személyes hit mellett; de e hit befolyást nem gyakorolhat azon intézkedésekre, melyek tőle, mint uralkodótól, származnak.

Kivihető-e ezen önmegtagadása a szultánoknak? s ha nem, kivihetők vagy fentarthatók-e az ígért reformok!

Valóban: nem.

Miért féltek tehát — folytatja okoskodásait Pitzipios-bey — miért vonakodtak a hatalmak a szultánnal megértetni, hogy a reformok multhatlan föltétele magát keresztyénnek nyilatkoztatni ki?

Mi akadályoztathatta volna Abdul-Medzsidet: azon átalakítás külformáját elfogadni, melynek lényegét már elfogadta?

Az ő dynastiájának alapítói nem tértek-e át, még pedig népestől együtt, a XI-dik században az islamismusra, hogy a kalifák kegyét megnyerhessék, és biztosíthassák befolyásukat? S vajjon a birodalom alapításának diectivágya nagyobb ösztön-e, mint a birodalom fölbomlásának megakadályoztatása?

Könnyebb volt-e a byzáncai császárság teremtőjének a keresztyénségre áttérni, mint Abdul-Medzsidnek? Volt-e Constantinnak oly reformáló atyja, mint a szultánnak, támogatta-e őt századunk fölvilágosodása, s a párisi szerződést aláírt hatalmak erkölcsi ereje? Állott-e oldala mellett 18 millio keresztyén? Állott-e alattvalóinak nagy többsége?

Klodvig és nyugot uralkodói nem hasonló módon váltak-e hatalmasokká?

Fenhangan mondjuk tehát a szultánnak: vagy tartsd meg atyáid szokását, kormányzását és intézményeit, s daczolj a keresztyénséggel; vagy, ha a keresztyén kormányzatot, intézményeket és szokásokat pártolni kötelességednek tartod, akkor vedd fel a keresztyénséget, támaszkodjál néped élénkebb, tevékenyebb és erősebb részére. . . . Már is halljuk a kérdező szavakat: nem jött-e el az idő, hogy a szent Zsófia-templomban félbeszakított mise bevégeztessék? S nem jobb-e, hogy bevégeztessék azt a keresztyénné lett szultán alatt, mint vérontások, megszárlások, a régi borzasztó jelenetek ismétlése közt?

De nincsenek-e a megkeresztelkedésnek komoly akadályai?

Némelyek ellenvetik, mondja szerző, hogy a hatalmak az áttérést sürgetvén, erőszakot követnének el a szultán és a mahomedán alattvalók lelkiismeretén.

Ezen akadály léteznék a szultánra nézve, ha hinne a vallásban,

melyben született, vagy legalább állítná, hogy hiszen; de az egész világ tudja, mennyire közönyös a vallás kérdésében Abdul-Medzsid.

Mi a mohammedán népet illeti: számukra a lelkiismeret teljes szabadságát kellene fentartani. Hadd kövesse kiki függetlenül saját meggyőződését.

Némelyek nehézséget látnak abban is, hogy melyik szertartásra térjen át a szultán. Legyen-e keleti hitű, nyugoti hitű, vagy protestans?

Majd mindenik keresztyén országban a fejdelem személye kötve van az uralkodó valláshoz. Az angol királynő hasztalan győződnék meg a katolikus hit igazságáról, mert uralkodói helyzete nem engedné meg a hitváltoztatást. A francia császár hasztalan vonzódnék a protestantismus felé; mert helyzete visszatiltaná meggyőződése követésétől.

A szultánt — szól Pitzipios-bey — fel kell ily korlátok alól szabadítani, Hadd legyen tetszése szerint nyugoti-, keleti hitű, protestans, anglican, vagy presbyterianus. Tekintessék az ő vallása saját személyes hitvallásának, minden más következmény nélkül.

Sőt fölvehetné e czímet: *i g e n t ü r e l m e s c s á z á r*.

Némelyek a főkadályt abban látják: hogy a byzánzi birodalom mihelyt keresztyénné lenne, tüstént Oroszország kizáró befolyása alá esnék.

Mintha Spanyolország hatna Portugalra, Franciaország Belgiumra, stb. azért mivel népe szintűgy katolikus, mint emezeké.

Oroszország befolyása Törökország keresztyénségére azon épült, hogy ezeknek nem volt politikai és vallásos szabadságuk. Midőn a kettővel birni fognak, midőn a birodalom állammá vált: csak oly kevés oka volna vallási tekintetből az orosz uralom alá szegődni, mint Belgiumnak Franciaország, vagy Portugalnak Spanyolország alá vetni magát.

Nem állítja Pitzipios-bey, hogy a szultán megkeresztelkedése miatt nem ütne ki semmi nyugtalanság; de ellenben azt határozottan mondja, hogy a muzulman visszahatás igen csekély fogna lenni, s egypár idegen ezrednek és hadihajónak Konstantinápolyba öszpontosítása által könnyen fékezhető volna.

Ha ez igaz: akkor a keleti kérdésnek föl van találva nemcsak a legjobb, de az egyedüli megoldása is.

Mert a többi megoldások igen kevés reményre jogosítanak.

Ugyan is:

Nem hihető: hogy a Korán elvein nyugvó török birodalom regeneralhassa magát, s hogy erős és polgárisodott állammá szilárdulhasson meg. Az ó-törökpártnak, akár Abdul-Medzsid alatt törvényes uton jusson a hatalomra; akár Abdul-Aziz kikiáltásával és forradalmilag, csak a rombolásra lehet ereje, nem pedig az építésre.

Nem hihető, hogy a keresztyén polgárisodás elvein alapuló hattihumajumot a török kormány komolyan akarhassa végrehajtani. Erről

minket, ha eddig kétkedtünk volna is, tökéletesen meggyőzött Pitzipios-bey.

Nem hihető: hogy ha a hatt-humajumot a kormány teljes erélyvel és szeplőtlen jóhiszemmel törekednék is foganosítani, az valósággal megtörténhessék. Mert ellene szegülnének a törökök, miután e reform által a Koran, a mostani török társadalom, s a török nemzetnek suprematiája megsemmisítenék. Továbbá ellene szegülnének a europai keresztyének, miután nemzetiségileg van külön céluk a függetlenségre. A józan politikának hódolva sürgetik most a hatt-humajum végrehajtását; mert az erős sérelmi tér melylyel fölthagyni oktalanság volna De se az oláhnak, se a déliszlávnak, se a görögnek nem volna kedve, a politikai és vallási jogegyenlőség mellett is valami egységes nagy államban magukat fölolvastatni.

Nem hihető: hogy, ha egy lángeszű és vaskezű szultán foganosítaná is a hatt-humajumot; ha megiratnának a magánjogi és büntető codexek; szerveztetnék a közkezelés és europai szellemű kormányzat; az adózási rendszer mohammedánra és keresztyénre egyaránt mérné ki a közterheket; az uralkodó mohammedán vallás a keresztyén hit jogait egyenlő hűséggel védné, s a szultán ármádiája tisztán csak oly összeirásai rendszeren nyugodnék, mint a francia vagy belga: nem hihető ismétlem, még ekkor is, hogy a hatt-humajum a törökbirodalom heterogén elemeit b e n s ő l e g is egyesíteni tudná, és a legelső nagy rázkodáskor minden ugy össze ne omlanék, mintha éppen semmi reform sem történt volna.

Nem hihető a keleti kérdésnek az a megoldása is, hogy miután a törökbirodalom szétbomlása kikerülhetlennek mutatkoznék, a nagy hatalmak akár az osztozás iránt egymással kiegyezkedni tudnának; akár pedig az özsveroskadott óriás állam még autonomicus életre képes részeit szervezni akarnák is, képesek volnának rá.

Szóval, minden eddigi megoldás kevés sikerrel kecsegtet.

Sokszorozott érdeklődés vonz tehát Pitzipios-bey új tervének vizsgálatára.

De, hogy jól szólhassunk a dologhoz, a kitünő szerző munkájából még néhány sort kell idéznünk.

„A byzánzi birodalom főbb nyelvei: a görög, török, bolgár, szláv, örmény, arab, syr, oláh és albaniai. E nyelvek némelyike alfabettel sem bír. A görögön kívül a többi nyelveket beszélők közül igen kevesen tudnak olvasni. Nagy rész ezen nyelveknek a törvényhozásra, közkezelésre és törvénykezésre szükséges műszavakat nélkülözi. Mindenek előtt tehát egy kormányzati nyelvet kellene szentesíteni, melyen irassanak a birodalom törvénykönyvei és a közokmányok. De mindenike közt csak a görög nyelv az, mely e célnak teljesen megfelelő. Senki sem tagadhatja, hogy a görög nyelv, melyhez a haladás és az emberi szellem fejlődésére vonatkozó annyi előny van csatolva, egyedül alkalmas a byzánzi birodalom hivatalos nyelvvé avatásra; mert leginkább el van terjedve keleten, a legrégebb, a legtökélyesebb, a legnemesebb, s általá-

ban minden nemzetek által leginkább tanulmányozott. A bizántzi császárok Keletet polgáriásítani akarván, állami nyelvvé emelték a görögöt, főlebb becsülvén saját hazájok nyelvénél, ámbár a latin azon korszakban igen gazdag, igen szélesen elterjedt vala.“

Most már kérdehetjük : miből áll tehát Pitzipios-bej új megoldása ?

A felelet igen könnyű.

Három dologból áll :

- 1) A régi görög császárság visszaállításából ;
- 2) A Konstantinápolyt meghódító faj keresztyénné vált dynastiájának e görög trónra emeléséből ;
- 3) Ezen ténynél fogva, oly tartományoknak is, melyeket a byzancezi császárok soha sem birtak, s melyek a kalifák kardjának szerzeményei, a görög uralom alá vetéséből.

Mi a keresztyénség érdekében forrón óhajtánánk ily megoldást. De ez idő szerint lehetségesnek nem tartjuk azt, s visszaborzadunk a vérontásoktól, melyekbe, nem a megoldás — mert az sok vér árrán sem volna drága —, hanem azon tapasztalat kerülne, hogy a kérdés meg nem oldatott.

Hisszük, hogy ha ma venné fel a szultán a keresztyén vallást, példáját Konstantinápolyban sok hivatalnok követné.

Hisszük, hogy az europai hatalmak néhány ezrede és egy idegen flotta, a szultán szárazsi és tengeri haderejének maradványaival együtt működve a fővárosban és környékén a rendet fen tudnák tartani, a mennyiben az a mohammedán hit mellett buzgólkodók által zavartatnék meg.

Nem igen hisszük, de — hogy az ellenkezőjének bizonyítgatása sok papirt ne foglaljon el — elfogadjuk, mint valószínűt, azt is, hogy a hatalmak ezen alkalomkor nem fognak egymás hajába kapni, sőt közrészvétellel, jóakarattal fogadják és segítik elő a szultán nemes törekvéseit.

Azonban csak ennyire terjed, a mit megongedhetünk.

Mert lehetetlen, hogy a mohammedán hitű népesség megelégedjék egy fő muftival, s a birodalom ázsiai és afrikai mohammedán alattvalói alávessék magokat a restaurált görög császárság fejének, csupán azért, mivel ámbár keresztyénné lön török származásu. Akadni fog p a d i s á h j u k, k i a k a l i f á k hatalmát örökölje. Ügyéért a rajongás egész hevével fognak fegyvert ragadni.

S ha még ez csak rendes lázadás lenne, mely az uralkodó ellen lép föl, ütközeteket áll ki, s győzve vagy veretve az erkölcs, fegyelem és humanitás korlátai közt marad. De a török birodalom ázsiai, afrikai részeiben, a hol csak lehet, legyilkoltathatnak a keresztyének, és az irtás megkezdett műve tul foghat terjedni a volt török határokon. Közép és Hátulsó-Ázsiában mindenütt halmozva eshetnek áldozatul hitsorsosaink.

Vajjon a görög császárság képes lesz-e saját erején Kisázsiaiban, az Eufratesnél, Syriában, Arábiában, Egyiptomban s Afrika többi tartományaiban győzedelmeskedni? Képes lesz-e a világ kereskedelmi nagy

utakat biztosítani, s Indiáig, Chináig, Japánig mindenütt nyitva tartani, hogy a polgárisodás és forgalom ne szoríttassék a régi keskeny határok közé?

Vagy, ha ezt nem teheti: akkor nem Oroszországnak kell-e a kaukázsi tartományokra támaszkodva, foglalni vissza jobbra balra Ázsiából a mit lebet? Nem a nagy tengeri hatalmaknak kell-e megszállani Egyiptomot, a Középtenger déli partjainak tartományait, a Vöröstenger mellékét, a Persa tengeröbölt, hogy a vad szenvedélyek rombolásainak határt vessenek? Nem Anglia, Oroszország és Amerika szerepe lesz-e, biztosítani hátulsó Ázsiát, hogy ne kellessék utóbb azt új Columbusoknak fölfedezni?

És e hatalmak a sok pénzért és véren nem fognak-e kárpótlást venni?

Kár volna tovább füzni okoskodásaimat.

A dolog veleje az: hogy Pitzipios-bey megoldása szerint, keresztyén kézben marad az europaí Törökország és a kisázsiai partok egy részecskéje.

De tartani lehet, sőt kétségtelenül bizonyos, hogy Ázsiában herodesi kegyetlenséggel mérsároltatnak le a keresztyének, s a vérontásnak határt csak a keresztyén világ minden tekintélyesebb államainak föllépése vethet.

Azonban ez okvetlenül a török birodalom nagyobb részének a nyugotiak általi elfoglalására vezetne, tehát a beteg ember örökségén osztozásra, még pedig a legkellemetlenebb és a legtöbb áldozatokat igénylő conjuncturák közt.

Legalább — mondhatná Pitzipios-bey — a restaurált görög császárság számára megmarad az europaí török birtok.

Ez is alig hihető.

Mert se a románok, se a déli szlávok nem mondanának le a görög nemzetiség kedvéért függetlenségi vágyaikról, sőt részint már létező autonomicus jogaikról. Ők is csak úgy fognának e közzavar növekedésére befolyjni, mint a keleti kérdés azon megoldása alkalmával tennék, midőn beburkolt projectumok helyett, a török birodalom szétdarabolása forogna szóban.

KEMÉNY ZSIGMOND.

A
NEMZETKÖZI JOG
TÖRTÉNETE.

(Második közlemény. *)

A KÖZÉPKOR.

A nyugoti római birodalom felbomlásával, a népek özönszerű költözésével, kezdődik a világtörténet középkora, melylyel a nemzetközi viszonyok tökéletes átalakulása állott be.

Az erkölcsileg megromlott, belső erejükből kivetkőztetett népek helyét újak foglalták el: az ókor műveltsége egy időre sirba szállott, hogy hosszabb szünet után, erőteljesebb, vidorabb nemzedék által új életre ébresztessék.

A népköltözés, a hódítás, erőszak, fegyveruralom ama korszakában, a nemzetek jogviszonyai csak sötét komor színben tűnhettek fel.

Valamint a physikai természetben gyakran dúló fergetegeek pusztítják a vidéket, de a bűzhődő léghőmérséklet tisztultával frisebb, elevenebb életnek szolgálnak forrásául: úgy a népvándorlás is sarkaiban rendíté meg Europa társadalmi szerkezetét, és hasonló

*) Az első közleményt s az idézett munkák czímeit lásd a IV-dik füzetben. Sz e r k.

azon hógomolyaghoz, mely eredetileg csekély terjedelme daczára, nőttön nő, míg házakat falvakat pusztító omlataggá válik, mind inkább nagyobb mérvekben érezteté eleinte romboló, de következményeiben üdv- és áldáshozó hatásait.

Oly korban, mikor a népek többsége ősi honából kiszorítva, nagyobb erő túlsulya által kénytelenítette, új székhelyeket keres, oly korban, midőn a végszükség állapotja, hol lét léttel küzd, nem egyesekre, hanem tömegekre nézve uralkodik, a jognak, a társadalmi élet viszonyai szabályának, vajmi csekély tere maradhatott ereje érvényesítésére?

Csak hosszabb idő multával, midőn a felbőszített tenger hullámaiként zajló népmozgalmak lecsendesültek, az ujonnan keletkezett államok szerkezete megszilárdult, az érintkezési pontok a különböző nemzetek közt szaporodtak, akkor és csak akkor lehetete szót tenni nemzetközi jogelvekről.

Zsengék voltak ugyan első csirái, főleg a középkor első felében; de mindinkább erősbültek mert termékeny földre találtak, melyek tartalmas alkatrészei meggyökerezésüket, fejlődésüket hathatósan előmozdíták.

A népek vallásos érzetében, a keresztyénség elveiben találtak éltető elemöket.

Habár a nemzeti elszigeteltség sokáig nem szűnt meg teljesen, a népek az emberiség jogközönségének magasztos eszméjére csak lassan emelkedtek, az europai érdekegység tudata alig nyilvánult még sejtelemként, még is szilárd közös kapocs létezett már földrészünk nemzetei között, mely enyhíté az ó-kori nemzetközi jognézetek ridegségét, s e kapocs a keresztyén vallás tanaiban, egyházi szerkezetében állott.

A kik hitben testvérek, ugyanazon földöntúli örökség reményének osztályosai, a szeretet áldozata által megváltott élő testületnek élő tagjai voltak, egyéb viszonyaikban sem maradhatk idegenek egymás irányában.

Hozzájárult, hogy a szorosabb kötelék létesítését a nyugati egyház szerkezete hathatósan támogatta.

Mert míg keleten a görög hirodalom, mint egy elenyészett világ végmaradványa, az ókor elsatnyulására emlékeztetve kétszínű politikája által, az europai nemzetek némely külviszonyaira, főkép a kereszthadak alkalmával, nevezetes befolyással

volt ugyan, — azok kölcsönös nemzetközi jogéletére mindazáltal kevesebb hatást gyakorolt: addig nyugoton a keresztyén testvériség elve külső társadalmi intézményekben is mutatkozott.

Az általában elfogadott vélemény szerint az összes nyugati keresztyénség egy testületet alkotott, melynek fejei a romai pápa, és a Nagy Károly koronázása óta ujlag föléledt romai császár valának; mert az Isten valamint az égen két csillagzatot teremtett, a napot és holdat, ugy két hatalmat is, az egyházit és a világit; s jelképeit, a két kardot, a pápára és császárra vagy a sváb tükör theocraticusabb felfogása szerint a pápa által a császárra bizta; amaz, az egyháziakban, ez a világiakban az összes keresztyénségnek feje, főtisztje az egyház védelmében, ótalmában áll.

Ez utóbbinak ahhoz képest egyszersmind feladata lett volna a keresztyén népek érdekeit közvetítő, összeütközéseiket elintéző igazlító gyanánt működni.

De a császároknak azon nézete, melynél fogva hatalmukat inkább a régi romai birodalom világuralmára, mint a keresztyén testvériség eszméjére törekedtek alapítani, valamint őket egyrészt a pápával és más függetlenségökre féltékenyebb nemzetekkel elmentéthe hozta: ugy több más történeti okok hozzájárultával eszközlé, hogy a nyugati keresztyén népek nemzetközi jogélete nem trónuk, hanem a romai szent szék körül pontosult egybe.

Azon tekintély, melylyel a romai pápa egyházi tekintetben bírt, a középkor amaz erkölcsi meggyőződése, hogy az egyház szabályainak az összes életet áthatni, Isten országát terjeszteni, a bűn magvát mindenütt kiirtani, szóval az egész embert és minden viszonyát a keresztyénség tanai szerint átídomítani kell, okozta, hogy a kánoni jog, melynek egyik főalkotó részét a pápai ügylevelek teszik, világi, politikai tárgyak körül is intézkedett.

Az abban felállított elvek fentartása sikeresítésére az egyház érezvén magát hivatva, számos ilyenmü kérdésben hatályos közvetítését alkalmazta, az erőszak és durva önkény ama korában szellemi erejét érvényesíteni törekedett.

Nem csekély mértékben növelték e befolyást a keresztyén fejedelmek és népek kérvényei és folyamodványai a pápai székhez, melyek a püspököknek igazlatói hivatalából származottaknak

látszanak; ¹⁾ és a melyek eredetileg egyházi, vallási ügyekben történtek, később igen gyakran világi országos kérdésekre terjedtek.

A pápák maguk is fő gondjaik közé sorolták a keresztyén államok közötti viszonyokat, s minél inkább működtek egyrészt azoknak egyesítésére a hitetlenek ellen, másrészt azokat egymás között is szorosabban igyekeztek egybefűzni.

A keresztyén fejedelmek, a nagy államcsalád tagjai hajlandóbbak voltak ügyeikben a szellemi fensőbbség méltóságától környezett, vallási eszközökkel ható pápához fordulni, mint a felségökre és nemzeti önérzetökre nézve veszélyesebbnek vélt császárhoz; a népek is többször fiúi bizodalommal sebeiknek ott kerestek irt, a hová őket a vallás és a kegyelet sugallata egyaránt vezette.

Igy történt hogy a romai pápák politikai és nemzetközi befolyása mindinkább öregbült, tőlök kérték és nyerték az ujonnan kereszteselt nemzetek felvételöket a keresztyén államszövetségbe; a fejedelmek vitályaiban igazlátókként ítéltek, a hadi dugárúk körül intézkedtek, a kegyetlen fegyverek használatát tilalmazták, a békét a keresztyén népek rendes állapotjának tekintvén a háborút közvetítésök által megszüntetni, a harcz folytonosságát úgynevezett isten-békék (treugák) által félbeszakítani iparkodtak ²⁾, miért, habár hatásuk árnyoldalai sem hiányoztak, a híres *Wheaton* nyiltan elismerte, hogy a pápák tekintélye, tekintve azon korszak viszonyait valóságos jótéteménye volt az európai emberiségnek. „On peut avec raison regarder l'influence immense de l'autorité papale à cette époque comme un bienfait pour l'humanité. Elle sauva l'Europe de la barbarie, et devint le seul refuge contre l'oppression féodale“ ³⁾.

A mondottak példáira hazánk történetében is akadunk; Sz. István királyi címét és koronáját Romában kéri és nyeri; Péternek és Salamonnak roszalja a pápa, hogy országukat

¹⁾ Máté 18, 15, 16, 17, c. 7. 8. C. de episc. aud.

²⁾ C. 13. X. de judiciis; c. 1. X. de treuga et pace. c. un. X. de sagittariis. c. 6. 12. 17. X. de judaeis et saracenis. c. 1. de jud. in Extrav. commun.

³⁾ Histoire des progrès du droit des gens. Leipz. 1846. Tome I. 30. l.

Henrik császárnak hűbérül ajánlák fel. Henrik és I. Endre közt IX. Leo személyesen állítja vissza a békét, Imre király és Endre testvére egyenlenségeikben III. Incze lép föl közvetítőül, IV. Béla a közöttük és Fridrik császár közt fenforgó hűbéresítési kérdésben a pápához fordul, annak megerősítését köti ki V. István Ottokárral szerzett békéjére nézve, és hogy hosszadalmas ne legyenek, elég még megérinteni, hogy I. Lajos és a velenceiek békekötésének fentartása ismét a pápára bízatik; míg más részről az Árpád nemzetség magszakadása alkalmával közbenjött események és követelések a fentemlített túlterjeszkedések adatául szolgálhatnak.

II.

A pápák hathatós közreműködésén kívül azonban az egyház intézkedéseiben, szelleme által megindított számos vállalatban mindannyi szálait szemléljük azon köteléknek, mely a nemzetek szorosabb egybefűzése által nagyban előmozdítja a nemzetközi viszonyok fejlődését.

Első helyen felemlítendők a kereszties hadak, melyek körül akármily különbözők legyenek jelenleg a vélemények, minthogy magasztos eszme iránti lelkesedésből, nem pedig anyagi nyereseményekre irányzott nemtelen indokokból származtak, természetünkben rejlő nemesebb érzelmek örökös bizonyítványai maradnak, és eredményeiket tekintve, többek között, a nyugati népek egyesített erejével majdnem kétszázadon át folytatott közös hadi működések által, azoknak elszigeteltségét megtörni segítették.

Ezen hosszú időszak alatt majd sűrű tömegekben, majd kisebb csapatokban vagy egyenként számos ezren indultak kelet felé; átutazva országokon, tartományokon, melyeket névszerint is alig ismertek azelőtt, az ígért földén a legkülönbözőbb nyelvű és országú fejedelmek és népek ugyanazon egy célra törekedve találtak egymásra; és ha itt ott a visszavonás, sértett nemzeti büszkeség, irigység egyes jeleneire is akadunk, minthogy az emberi gyarlóságból eredt szenvedélyek a kereszties palást alatt sem szűntek meg végleg: nagyban általános következménye még is az volt, hogy a kik együtt vértettek, együtt küzdöttek, kö-

zelebb léptek egymáshoz, közelebb maradtak érzelmeikben, vágyaikban, rokonszenveikben azontúl is.

Az európai nemzetek érdekegysége ez alkalommal először nyilvánulván, felébresztette a közügyek iránti élénkebb részvétet, hathatós lendületet adott azon nemzetközi érintkezéseknek, melyek az újabb, szorosabb viszonyok egyik főforrását képezék ¹⁾; másrésről politikailag szervezett hatalmak, fejedelmek mint II. Fridrik és Szaladin jövén összeütközésbe, a fegyverszünetek szerződéses, békekötések, váltságdíjak körül fejlődtek nézetek, szokások, melyeknek szentségét az önérdek hatalmas rugója is biztosítása alá vette.

Mily sokszoros összeköttetésbe hozták a keresztes hadak hazánkat is a nyugat többi népeivel, mily hatalmasan éreztették azzal az európai érdekegység lételét, midőn őseink a lovagias szent Lászlót a keresztyénség fővezérségével megtisztelve szemlélték; midőn nem sokára százezerek vonulnak át országukon, majd harcra kénytetvén, majd barátságos érzelmeit tapasztalván bölcs Kálmánnak: midőn mások a keresztesek közül szolgáltak Zára elfoglalására; majd II. Endre alatt honfiaink ezerei vérzenek túl a tengeren, a vallás és európai népcsalád közös érdekeiért, előképét ábrázolván azon harcoknak, melyekben utóbb, mint az európai műveltség táborszemei a félhold hatalma ellen oly férfiasan küzdöttek; midőn, mint Wenzel érdekes közleményei Sanutóbol bizonyítják, fiai kisebb társulatokban Velence járművein zarándokoltak azon földre, hová őket, mint az európai keresztyén család legifjabb sarjait a hit és szeretet lángoló heve vezette, hol a honfiaink által alapított, gyámoltott kór- és vendégházak is tanúságot szolgáltak, hogy a nyugatnak vannak közös találkozási pontjai, melyek nem egyes országok határaitra szorítkoznak.

A mellett a keresztes hadak nagy befolyással voltak a lovagiasság fejlődésére, a kereskedelem felvirágoztatására, melyeknek ismét mindketteje hatályos emeltyűjévé vált a nemzetközi jogszabályok kifejtésének.

A lovagiasság, mely az egyházi lovagrendekben, a kardot a kereszttel egybekapcsoló eme nevezetes testületekben ülte fő-

¹⁾ R o t t e c k : Allgemeine Geschichte V. köt. (15 kiad.) 216. l.

diadalai egyikét, az erény és igazság iránti lelkesedése, az ármány, bűn és cselszövénynak megvetése, a gyöngé és gyámoltalannak védelme, a bátorság és nyíltság ama szép vonásai által, melyek azon intézetnek mindannyi sajátságait képezzék, a közép-kornak legdicsebb fénypontjai közé tartozik.

Azon szellem, melytől áthatva a keresztyén levente nem a győzedelmet egyedül, hanem annak becsületes nemes kivívását tekintette hivatásának, melynél fogva a harcztot gyűlölség nélkül folytatva, ellenében is az egyenjoguságot tisztelte, a hitszegést, aljas nemtelen eljárást ellensége irányában is kárhoztatta, az orozva támadást megvetéssel bélyegezve, és az adott ígéret beváltását társ és ellen irányában legszentebb kötelességének tartá: forrásaul szolgált a nagylelkűség számtalan tetteinek; eredményezé, hogy a középkor háborúi, melyek annak első felében a népek vadsága és durvasága, nem különben azon körülmény által, hogy a hadszerkezet a harczosokat zsákmányolásra utalta, a hűbéri viszonyoknál fogva több háború büntetésként tünt fel, a magánharczok az erkölcsök szilajságát növelték, és végre a hitetlenek elleni viadalokban az ó-kor népeinek rideg nézetei egész meztelenségökben feléledni látszottak, alig állottak távol a régi világ pusztító romboló harczaitól: mind inkább emberiesebb alakot öltöttek; alapját veté meg azon harczszabályoknak, melyek a háború bajainak enyhítésére irányulván az europai műveltség legbecsesebb következményeihez számíthatók.

III.

Tetemes hatással voltak a keresztes hadak a kereskedés élénkülésére is. Velenceze, Genua, Amalfi stb. harczosok. élelemszerek szállítása által, sokszorozván összeköttetéseiket, kereskedelmi telepítvényeiket, új még új csatornákat nyitottak a forgalomnak.

Annál fogva a nemzetek figyelme még inkább határaikon túl a külföld felé fordult, kötelékeik már nemcsak a vallás szellemi varázsereje, hanem az önérdék, a haszon, anyagi szükségletek követelése által is szorosabbra fűződtek.

Innen eredtek e korban a kereskedelmi ügyelők (consulok), kiknek első nyomára ugyan már a régi görögöknél akadunk,

de a XII. század óta több spanyol, francia és olasz városban, a keresztesek ügyei előmozdítására, kezelésére alkalmazva, a kereskedelmi ügyekre oly jótékony befolyással voltak, hogy a XIII. században némely álladalmak rendszeresíték, főleg a keleti kikötőkben, állomásaikat.

Az élénkitett tengeri közlekedés szükségessé tette az innen származott viszonyoknak szabályozását, eredményezte ama tengerészeti jogkönyveket, melyek a tengeri háborúra is terjedvén, azt a rendetlenül és jogtalanul folytatott tengeri rablástól elkülönítették.

A legnevezetesebb törvény e tekintetben a *Consolato del mare*, melynek eredete iránt szétágaznak a vélemények, mert míg némelyek mint Azuni a VII. Gergely által 1075. megerősített pizai tengerjogból származtatják, mások spanyol, nevezetesen barcellonai eredetűnek állítják, szerkesztését a XIII. századba helyezik, míg mások, mint Pardessus még későbbi kor szüleményének vitatják.

Kétséget nem szenved, hogy szerkesztői a justiniani jogot, a basilikákat, a spanyol és olasz kereskedelmi városok szokásait, intézkedéseit egyaránt ismerték, miért is általános elfogadása a Középtenger kikötőiben könnyen megmagyarázhatóvá válik.

Tartalma nemcsak a hajózásból és kereskedésből eredhető pörös magánviszonyokra, hanem azon elvekre is vonatkozik, melyek a semlegességet és tengerészeti háborút névszerint a hadi martalékok és viszmartalékok kérdéseit illetvén, a nemzetközi jog tekintetéből főfontosságaik.

A középkor háborúinak következménye az ellenséges vagyón általános elkobozása, a személyek letartóztatása és az akkor divatozott magánelégtételi rendszer szerint, a tengeri zsákmányolás majd nem korlátlan gyakorlása volt.

Az abból eredt számtalan bajoknak némi enyhítésére történtek ugyan intézkedések; így Marseille városa az ellenséges vagyón elkobozása megszüntetésének első példáját adta, az angol nagy charta a személyekre nézve megállapítá a viszonosság elvét, a hanza városok, melyeknek törekvései a kereskedelmi érdekek biztosítására főleg északon félreismerhetlenek, több hatalommal kötött szerződéseik által, háború esetében polgáraiknak távozási engedélyt kötöttek ki, és több államban a tengeri zsákmányolást

különös felhatalmazványoktól, kalózlevelektől kezdék föltételezni; de ezen rendszabályok részlegességüknél fogva vajmi csekély mértékben feleltek meg czéluknak!

Hozzájárult, hogy a nyomasztó bajok a semlegeseket is, kiket a harczolók kimélni ohajtottak, érzékenyen érinték, és főleg e tekintetben kétségtelen szabályok nélkülözhetetleneknek mutatkoztak.

Innen a Consolato del mare-nak a hadi martalékok tulajdonára a semlegesek vagyonára vonatkozó rendeletei, minthogy sürgős szükségét pótoltak, oly kész elfogadásra találtak.

Az, 287. cikkében, a martalékot lefoglalója tulajdonának ismerte, ha azt biztos kikötőbe vagy hajóhad ótalma alá vezette: visszafoglalása esetére tehát, az említett föltétel mellett, előbbi tulajdonosának ki nem adatott; ha azonban a visszafoglalás előbb megtörtént, váltságdíj lefizetése mellett annak ismét sajátjává lett.

A 273. cikkben pedig a semleges szállítmány sérthetlenségét tűzvén ki vezérelvéül, kijelenté: hogy semleges hajón elko-bozható az ellenséges vagyon, tehát a lobogó nem fődözi a szállítmányt, de az ellenséges hajón levő semleges szállítmány sem tartathatik jogszerű zsákmánynak.

Ezen a semlegesek iránti méltányossággal, az ellenség iránti szigort párosító elvet számos szerződés vallotta sajátjának; csupán IV. E d u á r d angol király 1468. szerződévényében F e r e n c z bretagnei herczeggel kötötte ki: hogy az ellenséges hajón találatott semleges vagyon elkoboztassék, és a Hanza városok, melyek önmaguknak ugyan minden kedvezményeket biztosítani iparkodtak, kitört háboru idején, midőn érdekek megkivánni látszott, a semlegesek minden kereskedését megakasztani, tilalmazni akarák.

Ezen esetek kivételével uralkodó maradt ez elv a XVII. századig; és szükségkép a semleges hajóknak szállítmányuk minősége körüli motozását vonta maga után.

Nagy tekintélyűek voltak a Consolaton kívül még a britt és francia kikötőkben az o l e r o n i törvények a XII. század közepéből, ámbár azok második részét némelyek a XIII. századba teszik; az északi kikötőkben, a XII. vagy XIII. században G o t h l a n d szigetén szerzett w i s b y i szabályok, a j e r u z s á l e m i a s s i s e k, és a már későbbi korba eső, fejlettebb viszonyok közt szerkesztett T e n g e r i k a l a u z (Guidon de la mer).

Mínthogy azonban a kérdéses ügyek, különösen a martalékok jogszerűsége fölött ítélő törvényszékek iránt igen is hiánysak voltak a létezett szabályok, egyes rendeletekben alapja tétezt le a később annyira kifejlődött martalékbírósági intézetnek; ide számíthatók VI. Károly francia királynak 1400, a britteknek 1414, a németalföldiek 1487 évi e tárgyú rendeletei.

IV.

A nemzeteknek érintett szellemi és anyagi kötelékeihez járultak még mások is.

Azok közé méltán számláljuk, a középkor társulataalkotási szelleméből folyt tudomány-egyetemeket, műveltségünk eme bölcsőit; hol az igazság utáni törekvés, a komoly tudományok iránti lángoló szeretet, ezereket egyesített tömör méltóságteljes testületekké, melyek önerejéből keletkezve, valamint az állam és egyházra lényeges befolyással voltak, úgy pápák és fejedelmek pártfogolása által istápolva, menedékhelyeivé lettek a tudományosságának.

Kéblőkben az isteni és emberi ismeretek gondos ápolására gyűltek egybe a legkülönbözőbb nemzetek fiai; emléin szitták be azon tanokat, melyek az európai keresztyén műveltség közös talpkövet alkotják.

Ha figyelmünkre méltatjuk régi szerkezetöket, mely szerint a tanítók és tanulók testülete (universitas magistrorum et scholarium) bizonyos nemzetekre szakadott, nemzetekre, melyek felosztásuk szerint a keresztyénség minden népeire számítva valának; ha fontolóra vesszük, hogy a pápai felhatalmazással adott akadémiai fokozatok, az egész nyugoti keresztyénségben elismert érvénnyel bírtak, a képzettség általános jelvényéül szolgálván, a legkülönbözőbb országok tudományos férfait ugyanazon egy tudományos köztársaság teljesjogú tagjaivá avatták föl, nemzetközi fontosságukat alig fogjuk kétségbe vonni. Hány jeles fia hazánknak szerzé meg német, olasz, lengyel egyetemeken azon ismereteit, melyekkel hazánk műveltségét gyarapítva egyszersmind szorosabbra fűzte a szellemi élet ama kapcsait, melyek honunkat a nyugot érdekeihez csatolák.

És mi nyujthat hatásukról fényesebb tanúságot, mint hogy a római jog fölélesztett tanulmányai által eszközlék annak hono-

sítását Europa legtöbb tartományában, hogy a világralmú pápák ügyleveleik, a leghatalmasabb császárok rendeleteik érvevényesítését legbiztosabban általok, tanításuk útján, vélték elérhetőnek.

Az egyetemek befolyása által pedig oly nagy tekintélyre emelkedett justiniáni jog, a nemzetközi viszonyok szabályozására közvetlen hatással volt.

Mert a romanisták a régi törvényeknek a római polgárokról szóló rendeleteit magyarázatilag minden keresztyénekre alkalmazván, az idegenekre vonatkozó szigorubb elveket a hitelenekre szoríták; és mindezen nézetök terjesztése, mind pedig leginkább az által, hogy a romai jog elfogadása¹⁾ a nemzetközi jogkérdések eldöntésére szolgálható általános jogforrást nyitott, hathatósan járultak határozottabb nemzetközi jogelvek megalapításához, szilárdításához.

A római és canoni jog ezen meggyökerezése okozá nagyrészt, hogy a követségekkel egyháziak, jogászok bizattak meg, mint ezt hazánk történetei is tanúsítják; eleinte a legszükségesebb béke és harcviszonyok elintézésére szorítva, később főleg Olaszországban nagyobb fejlődésben részesültek, hol az államok sűrűbb érintkezései az alkudozásoknak bő anyagot és alkalmat nyújtottak.

A pápai udvar követei e tekintetben is előmintául szolgáltak; követték példáját leginkább Florenz és Velence; míg az első diplomatiái ügyeiben legjelesebb férfiai jártak el, az utóbbi e korban alapját vetette meg azon hagyományos politikájának, melyet századokon át oly következetesen folytatott.

A XIII. században kelt diplomatiái szabályzata, valamint a követeknek adott utasításai eszélyességet higadtsággal párosítanak; címje a követeknek „orator“ volt egész a XIV. századig, midőn az „ambasciator“ szokásba jött; — az olasz nyelv a deák helyébe csak a XIV. század másod felében lépett. —

Velenczében a követnek harminczöt évesnek kellett lennie; fizetésök mind ott, mind Florenzben oly csekély volt, hogy a velenceiek 1271. pénzbírság alatt szorítottak e hivatal elfoga-

1) Hogy az még hazánkban is nagyobb mérvben történt, mint községesen állítják, bővebben bizonyítja B a r t a l: Coment. ad Hist. Status Jurisque publ. Hungariae avi medii libri XV. Tom. II. 169. 170. I. III. 13. I. stb.

dására; a velencei követeknek visszatérésök után minden ajándokot melyet külföldön nyertek, a közkinctárba kellett szállítaniok; követségi jelentéseik a legérdekesebb adatokat nyújtják az európai álladalmak földiratai, történeti és politikai ösmertetéséhez, melyekből történetiróink is igen sokat merítettek már hazánk viszonyai földcritésére.

Mig ekkép az érintett alapokon fejlődött az európai nemzetek joga, és lassanként a középkor viszonyai e tekintetben reményteljes átalakulás felé haladtak, számtalan sötét oldalára is akadunk azon időnek, melyet jellemzően földrészünk népeinek ifjúságával hasonlítottak egybe.

V.

Azon elv, miszerint az idegen csak annyiban bir jogokkal, a mennyiben azokkal szerződésileg felruházott, a műveltség alsóbb fokozatán álló népek önzőbb irányánál fogva, főleg magánjogi tekintetben, oly könnyen kigyökerezhetnek nem mutatkozott.

A keresztyén vallás szendébb szelleme, melynek magasztos eszméje Jordanként sehol sem fejlődhetett ki akadálytalanul teljes erejében, csak hosszú idő lefolyta után, akkor diadalmaszkodhatott a régibb szokásokon és nézeteken, midőn a tudományosság és míveltség általánosabb terjedésével ezen tényezők is öregbiték az emberi méltóság szülte jogközösség érzetét.

Bizonysággal szolgáljon a jövevényjog (jus albinagii, droit d'aubaine), melynek elveinél fogva az idegen földön kimultnak vagyona, azon ótalom fejében, melyet más jogtársulat tagja nem lévén, csupán csak a császár vagy királytól nyerhetett, mindennemű örökösei kizárásával arra szállott, s a mely főleg Franciaországban egész szigorral gyakoroltatott; az ugynevezett Wildfangsrecht, mely szerint Németország némely vidékein az idegen települők önállóságuk vesztésével a területi és védúr röghöz kötöttjeivé lettek; jog, melyet főleg a rajnai nádorok gyakoroltak és számukra még a XVI. és XVII. századbéli császári szabadalmak biztosítottak; egy 1667 évi igazlátói ítélet Francia és Svédország részéről megerősített.

Az utazók, habár itt ott a vendégjog némi előnyeiben ré-

szesültek, rendszeren csak ótalomlevelek, menevédek, kíséző csapatok által szerezhettek személyüknek és vagyonuknak biztosságot; nem hiányzanak példái, hogy idegen fejedelmek letartóztatva csupán tetemesebb váltságdíj lefizetése után nyerhették vissza szabadságukat. Így 1065. a Normandiába utazó Harald Godwin fia Guy ponthieui gróf által, 1192. Oroszlányszivü Rikárd angol király Németországban, és még 1405. Róbert skót király fia Angolországban ejtettek fogságba.

Mit szóljak azon bitorlásról, mely a partvetődék jogának (jus littoris) neve alatt a szerencsétleneknek tartozó segély és szájalom helyébe, azoknak kifosztogatását rendszerezésé, midőn a hajótörésből menekültek vagyonát, mint a partnak járulékát lakosai tulajdonává tette.

Ezen gyalázatos jogbitorlás erején századokon át megtört a törvényhozások hatalma; világi és egyházi törvények kárhóztatták gyakorlatát, de eredmény nélkül, sőt némely helyütt még a törvények ótalmában is részesült.

Tilalmazták azt már a római jog, a nyugati gótok törvénykönyve, a lateráni zsinat (1089). egyházi kiközösítés súlya alatt; Németországban I. Fridrik császár 1172. évi, Franciaországban Sz. Lajos, Angolhonban Ede a hitvalló, I. és II. Henrik s I. Rikárd rendeletei, keleten a Basilikák; de feléledt ismét újra és újra, mint ellenkező rendeletek, számos kiváltságoló oklevelek és főleg északon egész az újkorba hosszú ideig átható gyakorlata világosan tanusítják.

A jeruzsalem i assisek a tenger által kivetett jóság felére szoríták; a Hanzavárosok szerződésai, valamint III. Edvárd angol király törvényhozása, mentési díj megalapítása által kivánták közvetíteni az ellenkező érdekeket; hosszabb ideig eredménytelenül.

A kereskedelmi érdekek ugyan okozák, hogy több város jogkönyve szerint az idegenek számára külön kiváltságolt törvényszékek létesítettek, de túlsúlyljal birtak a hátrányok, melyek a hivatalviselés, földbirtokolás csődosztályozást stb. körül majd mindenütt fenállottak; ritka kivitelként említhetjük fel hazánkat, melynek királyai, nevezetesen Sz. István, vendégszeretetük által ragyogó csillagokként tündökölnék a középkor homályos egén: mint a magyar jogtörténet koszorús írója Bar-

tal György a szent király ebbeli érdemeinek kellő méltatása által bővebben bizonyítja ¹⁾).

Ha az eddig megérintett, részben örvendeztető, részben le-
verő adatokat egybeahasonlítva vizsgálat alá vesszük, a haladás
az ókor irányában tagadhatatlan; főtényezője az erkölcsi rugók-
ban rejlett, melyek teljes diadalához csak az emberiség jogait
hirdető istápoló tudomány hiányzott, mely azonban csak az új-
kor elején ébredezett új életre.

A keleti is nyugati egyházi atyák, munkáikban a nemzetek
viszonyaira is alkalmazható elveket adtak elő; ugyanazt állithatni
a középkor több íróiról, de a nemzetek jogának okadatolt teljes
megalapítása, kifejlése körükön kívül volt.

Szent Á g o s t o n az „Isten államában“ a különböző nemze-
tek és álladalmak összegét szemlélé: az igazság elvei nemzetek
között ugyanazok, mint egyes emberek közt; a háború igazságos,
ha a jogtalanság által háborított béke helyreállítására, a haza
védelmére viseltetik; kárhóztatja a csupán foglalások hatalomter-
jesztés céljából kezdett harczokat, szelidítésére törekszik a még
akkor igen is vad harczgyakorlatnak.

A s c h o l a s t i c u s o k sorából felemlítendő a nagy tudomá-
nyu és vasszorgalmu aquinoi sz. Tamás. A háború igazságához
megkivánja, hogy közhatalom által viseltessék, az ügy igazságá-
ról meg legyenek győződve, a kik fegyverre bocsátják a dolgot;
ezen föltétel alatt hazája és egyházáért a papságnak is meg-
engedi a részvétet; az álmokságot és hitszegést a háborúban is ha-
tározottan kárhóztatja.

A nagy D a n t é n a k a Monarchiáról írott értekezését né-
melyek, mint Mancini, inkább a nemzetközi mint az államjog
köréhez számlálják. Első részében a különféle nemzetek közt lé-
tező társas viszony szervezetéről szól; a szellemi haladást az em-
beriség legfőbb céljának, és ennél fogva az örök békét legnagyobb

¹⁾ Joggal állítá sz. I s t v á n r ó l : „Quod enim filium suum monet :
tam prompte eos nutrire teneretque honeste, ut lubentius cum eo degant
quam alibi habitent, factis praeivit, et quid quid per populos originis
germanicae, quasi ad refellendam Taciti fidem hospitibus negatum, hoc
omne his liberalissime dedit ipsos adeo, ne quid ad munificentiam Ati-
lae, moribus suis repraesentandan desideraretur, paecipuos Magistratus.“
Comment. Tom. I, 205. l.

javának tekinti : annak elérésére az emberiség társadalmilag lenne szervezendő, és pedig egyetemes monarchia alakjában oly módon, hogy az egyes államok megtartsák önállóságukat, de a köztök fenforgó villongások elintézése a törvények által korlátolt egyed-országlót illetné.

Dantét ezen eszmére a római jognak, a császárokra vonatkozó elvei vezették : a mint a romanisták egyáltalán, ha nem is mindig tüzetesen, nemzetközi kérdésekkel is foglalkodtak, kik közül Bartolus és Baldus különösen említendők.

VI.

Mig akként a keresztyén álladalmak között első elemeit szemléljük az utóbb annyira kifejezett európai államrendszernek, másrésztől az Izlam követőinél is vallási elveken gyökerező nemzetközi jogra akadunk.

Lényeges különbségek abban rejlik, hogy a Korán vallási és polgári törvénykönyv lévén, szerinte az egyház és állam teljesen egybecolvad, és a mohammedanusoknál még maiglan is a hit és törvénytudomány azonosoknak tartatnak ; a keresztyén vallás pedig ment minden politikai színezettől, csak a testvériség és polgárisultság szellemének felébresztése, szervezetéből folyó intézkedései által, közvetve hathatott a nemzetek jogi életére.

A mohammedánok nemzetközi jogelvei valamint az ókoréi theocratiai államjogi eredetűek ; a vallás azon közös egyesülési kapocs, mely mellett a nemzetiségi, családi viszonyok tekintetbe sem vétetnek.

A Korán uralmának kiterjesztése, a hitetlenek kiirtása szent kötelesség ; azért azokkal állandó békét kötni nem szabad. a háborúnak ellenők soha vége nem lehet.

A hitetlen, mint olyan mohammedan államban önállóan jogokkal nem bír, de minden hívő veheti ótalma alá, és az iránt szabad állapotban tett ígértét megtartani köteles ; vidékeket, városokat ilyen ótalomban nem egyesek, hanem csak az Imam, harc idején a fővezér részesítheti ; ki a fogságba ejtett hitetleneknek is megkegyelmezhet.

Ha mohammedan területen lakhatásra engedélyt nyert a hitetlen, vagyona fölött is rendelkezhetik, halála után az örökösre száll ; ha azok nélkül halna meg, az Imámra.

A Korán tanainak elfogadása teljes jogalanynya tesz mindenkit, az ellenség azáltal társsá válik, személye, családja, vagyona nézve a legeslegnagyobb törvényes biztosságban részesül.

Ezen nézeteken gyökerezik harczzoguk is, melyet Abul Hosein Ahmed. († 1036.) ki Caduri neve alatt ismeretes foglalt egybe ¹⁾.

A támadó háborút az Izlám elfogadására irányzott felszólítás előzze meg; csak az ajánlat visszautasítás a után kezdessék a harc.

Az adott szó szentsége még a harc idején is megőrzendő, kegyetlenkedések gyámoltalanokon és nőkn, kivéven a szükség esetét, szorosán tilalmaztatnak.

A követeket megölni nem szabad; de háború esetére túszokként letartóztathatók.

A hadi foglyok szolgálknak tekinthetők, sőt meg is ölhetők; áttérésök által az Izlamra teljes biztosságot nyernek, a rabszolgák szabadokká válnak; a foglyok kicserélése némelyek állítása szerint megengedtetik, míg mások tagadják.

Az ellenséges vagyonnak pusztítása szabad; az elfoglalt vidéket a Imám, vagy mint köztulajdont emberi közt oszthatja fel, vagy adózás terhe alatt előbbi birtokosainak hagyhatja.

Az ingó vagyon zsákmányolása iránt részletesek az intézkedések; felosztása véglegesen csak mohammedán területen történhetik; ha előbb kellene annak, a szállítást nehézségei miatt, véghez menni, csak letéteménynek tekintendő, és új rendelkezés alá bocsátandó; a mi azonban megölt ellenségnél találtatik, azé a ki ötet életétől fosztotta meg.

Harczos, ki nem mohammedan földön mult ki, a zsákmányból semmit sem kap; ha már mohammedán földön, de a felosztás megtörténte előtt, illetménye örökösire száll.

A fővezér rendkívüli jutalomjárulékot is ígérhet a zsákmányból; egyébként az öt részre osztatik, négy abból a katonáké, úgy hogy a lovag többet nyerjen; az fenmaradt ötöd árvák, szegények, utazók és a proféta mint vezér számára újabb osztály alá vétetik.

¹⁾ Institutiones Juris Mohammedani circa bellum contra eos, qui ab Islamo sunt alieni e duobus Al-Codurii codicibus. Lipsiae. 1825. — Müller J o c h m u s : Geschichte des VR. im Alterth. 202—221. l. és dr. Hege d ü s Lajos : Tanulmányok a mozlemjog köréből; T ó t h : Jogtud. és Törvényk. Tára I. folyam. 590. l.

A mohammedánok által elfoglalt földön lakó, vagy azon megtelepülő más hitűek fejadót fizetnek, mely vagy a foglalás alkalmával, vagy egyezéskép más alkalommal határoztatik meg; azt mind a keresztyének, mind a Mózes-hitűek és bálványimádók egyaránt fizetik, a szerzetesek, gyermekek, munkaképtelenek kivételével.

Keresztyének és zsidók új templomokat nem építhetnek, kitarozhatják azonban a régieket; és egyáltalán külső jelek által megkülönböztetendők a mohamedánoktól.

A kik az Izlamtól elpártolva, más vallásra térnek, halállal fenytendők: három nap engedtetik megtérésökre: azok után ki öket meg is ölné, büntetés alá nem esik; ha az elpártolt külföldre menekszik, polgárilag holtnek tekintetik, rabszolgái szabadságukat vissza nyerik; vagyona örököseire száll, adósai tartozásai alól felmentetnek; ha ismét haza térvén a mohammedan vallásra térne, örököseitől vagyonát visszakövetelhetné.

A vallási közösség szelleme még a hívő lázadok elleni enyhe eljárásban is mutatkozik, kik erőszak alkalmazása előtt engedelemre intendők; ha meghódnak talán elfoglalt vagyonukba ismét vissza helyeztetnek, és a tőlök szedett adó másodszor nem követeltetik.

A mohammedan nemzetközi jog elvei az Izlam terjesztési vágyából veszek magyarázatukat: követői tanainak terjesztését tüzzel vassal tarták feladványuknak; de a meghódit ott népek beolvasztására gondot nem fordítván, kellőleg meg nem erősödtek; halhatós ellentállásra Európában a hit tüztől lelkesített keresztyéneknél találtak; a tusa, mely századokon át tartott, egyiköknek sem juttatá a viláгурalmat; Európában a kereszt, Ázsiában a félhold diadalmaskodott; de annak diadala szellemi alapon gyökerezvén, utóbb Ázsiára is kiterjeszté hatását.

Az ozmán birodalom, a mohammedán államszervezet főképviselője, a körülményeknél fogva más nemzetek irányában vallása szigorán tágitani kénytelen, legújabbán azon szabályokhoz simul, melyek a keresztyén világnézeten alapulván, a külön cikkben kifejtendő ujkornak dicső szüleményei közé tartoznak.

PAULER TIVADAR.

ERDÉLY

IRODALOMTÖRTÉNETE

KÜLÖNÖS TEKINTETTEL

TÖRTÉNETI IRODALMÁRA.

Negyedik fejezet*).

Erdély független államélete csak a XVII-ik század végéig terjedt. E század végén már alig lehetne más választása, mint a legyőzetés vagy szerződésen alapuló meghódolás. Második Rákóczi lengyel hadjárata a szerencsétlenségek egész sorozatát nyitá meg, mit csak erejének félreismerése, s a körülmények tekintetbe nem vétele eszközölhettek. Elhatározó esemény volt Erdélyre nézve szakítása a portával, midőn nem volt elég ereje annak érvényt szerezni, s csatlakozása Leopoldhoz, ki háza hatalmát elődeinél több szerencsével növelte s épen oly időben, midőn Karaffa intése, hogy „Magyarország Erdély bírása nélkül meg nem tartható ²⁾“ a miniszterium czélzatainak lényegét képezte.

A második Rákóczi lengyel hadjáratát s letételét követő zavarok, bármi gyászos lapjait teszik Erdély történetének, nem

*) Lásd a III köt. 140 s a IV-ik kötet 3. és köv. lapjain. Szerk.

²⁾ „Ist nicht zu zwingen“, mondja maga Arch. des Vereines f. Sieb. L. K. Uj f. II f. 163.

akadályozták az irodalom fejlődését. Élénkebb volt az, mint valaha. S nem csak a könyvek száma szaporodott: a tudományban is oly előhaladást tettek, mely tiszteletet parancsol azon kor harczosainak. Sőt maga a tanügy sem hanyatlott daczára egyes hányatások s viszontagságoknak, míg a hitélet arányt tartott a század első felének buzgóságával.

A kath. hitéleten kevés változás történt. A fejedelmek egyike sem volt türelmetlen, s egyiknek sem fajult üldözéssé vallásos buzgalma. Püspökük Magyarországhban lakott, s hivatalának pusztá czimét viselte a nélkül, hogy e század alkonyáig egyikök is látta volna Erdélyt. Csak Erdély meghódolása után mehetett be ez országba az 1696-ban kinevezett czimzetes püspök Illyés András s vezetettet be Alvinczen. Ő a székely földön tett körút után visszatérvén Kolosvárra, a főkormányzék egy hivatalos levelében „szeretettel kérte“, hogy miután a kath. püspökség bejövetele törvény által megengedve nincs, nehogy a leopoldi hitlevél 1-ső pontja megsértettnek tekintessék „ez hazából kimenni ne nehezteljen, mert bejövetele nagy botránkozást szerze a hazában“¹⁾. S valóban Illyés nem sokára visszatért Pozsonba; ő utolsó is volt a czimzetesek sorában s utódja már visszanyerte régi méltóságát s hatáskörét. Hívei száma még kevésbé szaporodott, ez egész század alatt alig állott fel hat új egyház s csak három újított meg: mi a későbbi század több mint tizszeres gyarapodását tekintve, nagyon csekélynek mondható. Bizonyynal nagy akadályul szolgált ebben a jezsuitáknak ujabban megkezdett üldözése. Midőn 1653-ban ifj. Rákóczi az Approbátát kodificáltatta, annak folytán megújittatá az e rend ellen hozott törvényeket²⁾ s azt „sem titkon sem nyilván nem admittálandó szerzetnek“ nyilvánítá, a mindennapi „példák s újult nagy okok“ következtében. S a fejedelem, kinek neje titkon katolikus, maga pedig türelmes uralkodó volt, a császári s lengyel udvarok beavatkozásai s előterjesztései daczára is végrehajtá e rendeletet. Szászfenesi Mihály a jezsuiták közül, mint megyés pap, egyedül

¹⁾ A k. fehérvári gymnasium II-ik tudósítványa közli Illyés András saját kéziratából (a püsp. levéltárban) mind a kormányzék felszólítását mind saját válaszát.

²⁾ Az 1653-iki első kiadás 7-ik l. P. I. T. 2. A. 1.

maradhatott az országban, és ez okból Lippai György esztergomi érsek „forrón ohajtván — mint maga írta ez atyának — a kolosmonostori iskola további folytatását” annak ügyét különös gondjaiba ajánlá. Ugyan ekkor kénytelenek voltak a jezsuiták másik iskolájukat, a székely udvarhelyit is odahagyni, hol azonban a tanítás kevés megszakasztással folyt, s már jelentékeny lendületet nyert a Sámbar Mátyás igazgatása alá kerülvén. E törvények következtében Sámbar eltávozott ugyan Erdélyből, de egyes jezsuiták — mint Kornis Mihály -- tovább is lappanghattak s állótönyben el is türettek. Az idők folytán számuk hova tovább szaporodott, sőt Apafi alatt Monostort is újlag megnépesíték, s midőn Erdély Leopold uralma alá került, nem volt egyébre szükség, mint hogy állótönyeiket lerakják. Ez uralkodónak egy 1693. apr. 9-én kelt leirata ¹⁾ a megelőzött egyezkedések folytán értesíté ez országot, hogy ohajtaná, ha a reformáltak kolosvári egyháza, az egység hívők iskolája, továbbá a gyulafehérvári Báthoritemplom, a katolikusoknak átadatnának. S már azon év oct. 10-kén birtokában volt e szerzet azon iskolának, mely magas pártfogásnak örvendve koronként terjeszkedni kezdett.

Ily természetű felsőbb pártfogás a megelőzött időkben, nem óvhatta meg a gyulafehérvári ref. iskolát nagy szerencsétlenségektől, melyek más helyre tételét, s belviszálytól, mely hanyatlását eredményezék. Gelei Katona halála után a presbyterianismus terjedni kezdett, s maga Bisterfeld is azok táborába tért. De ama hatalmas ellenfél kidőlte még nem eredményezte annak teljes diadalát. Hivatali utódja Csulai György hasonló ellensége volt e rendszernek. Nem bírt ugyan a Katona szilárd s határozott jellemével, nem tudott oly erősen gyűlölni, oly következetesen üldözni, mint ama Kalvin szigorával bíró főpap, de annak terjedését még sem nézte tétlenül. Különben a puritanismusnak az angol forradalomban diadalra jutása, s az ottani események nem valának alkalmasok, hogy a fejedelem és főurakkal megkedveltesék a presbyterianismust, melyet amaz szülőanyjának tekintettek, daczára hogy az özvegy fejedelemné Lorántfy Zsuzsánna pártfogolta, és Medgyesi, mint a legfáradhatlanabb előharczosa e rendszernek, róla írt könyvét (a Dialogusát) a fejedelem testvérének

¹⁾ Másolatából.

Zsigmondnak ajánlotta, és Gyulafehérvárt egy épen oly eszes mint hatalmas oszlopot nyert az erdélyi irodalom egyik büszkesége a magasan kora felett álló Apáczai Csere Jánosban.

Apácza helység a Barcaságon, volt e nagy ember születés helye. Tanulmányait Kolosvárt s Fehérvárt végezte, hol, mint Bisterfeld kedvencz tanítványa, ennek ösztönzésére s példájára az Alstäd Encyclopaediáját leírta s be is tanulta azon meggyőződésétől vezetve, hogy a biblia megértésére encyclopaedicus ismeret nélkül nem is gondolhatni. Ez eszme vitte a zsidó nyelv megtanulására is, s midőn abban előhaladt, a syr, chaldaei, arab és más keleti rokon nyelveket is önszorgalmán elsajátítá. Gelei Katona az ifjú tudományszomját észrevevén, őt az egyház költségén Utrechtbe küldte. Azon utazás, melyet angol, francia és belga földön tett, itt szerzett élmények s tapasztalatai, a tudományoknak e helyeken nemzeti nyelven fejlődése e szavakra birták: „nyomorúlt a nemzet, mely tudományt csak idegen nyelvű kútfőből meríthet!“ s egy magyar Encyclopaedia készítésének eszméjére vezették. Épen ezért nem fogadta el a tanári állomást, melylyel Utrechtben megkínálták; daczára, hogy itt már meg is házasodott, honába vonzotta szíve, melyet hatalmasnak, míveltnek szeretett volna látni. Encyclopaediáját 1653-ban sajtó alá adván, visszaindult s még azon év aug. 29-kén egy szombat napon Gyulafehérvárra megérkezett, s e napot teljes életében megbőjtölte. Egy vitatkozása, melyet Utrechtben tartott, tudományossága hírét megállapítá, s a visszatérő már azon év november 2-án elnyert Fehérvárt egy tanszéket, melyen nagy sikerrel s tanítványai által végetlenül szeretve a gondolkodást, ékesszólást, zsidó és görög nyelvet s a latin classicusokat magyarázta. Egy vitatkozása az isten-tagadók, pogányok, zsidók, s több keresztyén felekezettel a közfigyelmet felé fordítá, s midőn más alkalommal 1654. jan. 11-kén a bölcsesség tanulásáról értekezett, már irigyei is kezdetek jelentkezni. Ebben a tanítás hátrányait sorolta elő, mint fő okát a tudományosság nem terjedhetésének, s habár egyes íróról s az iskolákról méltánylaltal nyilatkozott is, de a haladást még korántsem tartá kielégítőnek. A nyelveknek és tudományok encyclopaediájának hazai nyelven s hazai műszavakkal tanítása volt az, mit ő különösen sürgetett. Ez értekezéssel s némely leveleivel kapcsolatban 1655-ben jelent meg a már két év előtt nyomdába

adott „Magyar Encyclopaediája“ az összes tudományok összege idegen nyelvet nem tudók számára, s épen ezért mindennütt magyar műszavakkal ellátva. Magyar egyetem, magyar tudományosság! e két eszme lebegett előtte, s míg ez utóbbira az első lépést megtette művével, mely valóban az akkori europai tudományosság színvonalán áll, s bár rövid, de alapos képét nyújtja annak, az egyetemet is szóval, írással mindig sürgette. De a tanításban is épen e czélből változást akart behozni, s a fenálló iskolai rendszert saját tapasztalatából czéltalannak tartva, még 1654 augusztusában heves vitát folytatott ellene. Ily szellemű működése, s egészen ennek megfelelő tanítása — melyben bevalott fő elve a tűz, impetus, kitartás volt — továbbá Logikája, melyet 1656-ban Fehérvárt bocsátott közre, s melyben valószínűleg¹⁾ az eddig elfogadott Aristotelesi rendszer helyett a Cartesiusét követte, s mindenek fölött az egyházi ügyekben nyilvánított presbyteri elvei számos ellenséget szerzett neki. De a vész, mely feje fölött gyülekezett, csak akkor tört ki, midőn 1655 végén a fejedelmi udvarban egy új hatalmas ellenfele jelentkezett.

Ez Basirius Izsák volt.

Basire Normandiában Rouenban született francia nemes szülőktől. Leydenből, hol az egyetemet látogatta, Angliába kerülén 1629-ben Morton püspök fölszentelte. Skóthonban, Durhamban ugyanezen főpap utján ismerkedett meg I. Károlylyal, kit amaz gazdagon megvendégt. Tudományos híre Angliában elterjedt s rangja azzal aránylagosan nőtt. 1636-ban a cambridgei egyetem baccalaureussá tette s 4 évvel később tudorrá lett. Mint ilyent Károly rendkívüli káplánjává nevezte ki.

S ez óta sorsa királyáéval összeforrt. Az angol forradalom már javában folyt, midőn ő kanonokká lön s a stanhope-i egyházi javadalmat nyeré. E körülmények és elvei szorosán összeköték az episcopalisokkal, s midőn 1647-ben királya Oxfordban megbízta az országban szerte utazni a kedélyek lecsendesítésére, útja végeztével többé nem térhetett hozzá vissza. Maga francia földre menekült, de családja honn maradt s visszatértoig többnyire nyomorral kelle küzdenie. Basiret ez időn túl sokat hányta a sors. Eleinte Rouenban szülőföldjén nemes ifjak nevelésével foglalkozott,

¹⁾ Csak valószínűleg, mert Logikája lappang.

majd ezekkel összeutazta Francia s Olaszországot, s midőn egyik növendéke a másik után elvált tőle, keletre ment, mint orvos és missionarius. 1653 nyarában Konstantinápolyba érkezett, hol őt a galatai reformáltak papjokká választák.

Itt találkozott Barcsai Ákossal, II. Rákóczi György portai követével, ki fölismerve tudományosságát, mindent elkövetett, hogy honának megnyerhesse s nem szünt meg őt urának ajánlani. A fejdelem kapott az alkalmon s 1654 aug. 24-én, mivel követe meggyőzte, hogy „a róla szállongó hírek valók s erkölce és tudományossága tiszteletre méltók, az igaz vallás gyarapítására“ kinevezte őt gyulafehérvári tanárnak. Basire elfogadta a meghívást s még azon év végén Gyulafehérvárra érkezett. II. Károly a tudós férfinak tett szolgálatokat Rákóczinak bensőleg megköszönte, míg annak neje „naponként imádkozott“ a fejedelmi családeért, s készüléket tett férjét új honában fölkeresni. De vágya soha sem teljesülhetett : férjét csak a restauratio korában láthatta újra.

Bisterfeld e közben 1655. febr. 6-kán meghalt. Helyét a már korábban kinevezett Basire foglalta el. Ő már kegyencze volt a fejdelemnek, ki fiának Ferencznek nevelését is rá bízta. De föllépésével kitört a régi harc. A küzdelem megújult a már csaknem elnémult pártok : a hierarchia s presbyteri rendszer követői közt. De Basire és Apáczai e nagy elvharcot a szenvedélyesség fegyverével vívták. Ez csak tanulmányai s meggyőződése okait használhatá, míg amazt ezeken kívül szomorú élmények is keseríték.

Az udvar maga sem vonta ki magát e versengésekből. Rákóczi diadallal tért vissza oláhországi hadjáratából. Konstantint, a vajdát, visszaültette székébe s Hericzát fogva hozta magával. Basire egy „közönséges üdvözet“-et nyomatott a diadal emlékére a „fehérvári universitas“ nevében s osztott szét megérkezése napján 1655. jul. 26-kán. Kevéssel ez után a versengés lappangó tüze kitört. Már sept. 24-kén a fejdelem jelenlétében nagyszerű vitatkozás tartatott. „Tárgyát — írja Apáczai — az independensek s presbyteriek elleni vita tette. E kettőt összekötve, Basire a fejedelmet ellenünk szegény presbyteriek ellen tüzelte, szigorúan intve őt, a főurakat, püspököket s másokat, nehogy az angol király (t. i. a lefejezett I. Károly) sorsára jussanak.“ Heves elfo-

gúlságában bizonyosnak látta, hogy e „gonoszok“ helyett majd a fejedelem vére fog folyni, s hogy ezt megelőzhesse, a függetleneket ostromolni kezdte beszédével.

Most közbe szólt a fejedelem: ha a tanítók közt independens van, czáfolja meg nyilvánosan.

Nem hiszem, viszonzá Basirius, hogy olyanok legyenek.

De én — mond Rákóczi szigorú hangon — tudom, hogy vannak.

E szavak élet Apáczai teljesen átérté. Kegyelmes fejedelem, jó uram! mondá maga is szigorú de alázatos hangon, soha sem, hallottam, hogy köztünk independens volna. S ezt föl sem teszem. Presbyteri az van. Részemről magam soha sem voltam independens, nem vagyok és nem leszek soha. Én presbyteri vagyok.

A fejedelem, haragját alig fékezhetve, kiáltá a nyugodt lelkű philosophnak: De a presbyterianismus út az independentismusra!

Kegyelmes uram! csak mondják! . . .

A közbeszólások itt félbeszakadtak, s Basire tovább folytatta előadását s most a presbyteriek ellen. De, mint Apáczai írja, oly gyöngye fegyverekkel harczolt, hogy czáfolatba ereszkedéstől csak nehezen óvhatta meg magát. De azt még sem kerül, hette ki. Midőn Basire szónoklatát bevégezte, nem állhatta meg, hogy a fejedelem ellenére is ki ne nyilatkoztassa, hogy az ellenök fölhozott okok oly gyöngék, mikép egy középszerű presbyteri is meg tudná czáfolni. E nyilatkozat általános figyelmet ébresztett. Parancsot kaptak, hogy a vitát folytassák. Hiába szabadkozott Apáczai, hogy nincs elkészülve a dolog fontosságához képest. Küzdenie kellett neki magának annyiakkal egyedül, czáfolnia kellett mindazon vádatokat, melyekkel elveit megtámadták s a kor eseményeit fölhasználva, azokat elferdíteni akarák. S ennek fájdalmas érzetében a le nem győzött, de kegyvesztett ember tudósítását e vitáról szent Pál szavaival zárta be: „Az én első magam mentésében senki sem volt én mellett, hanem mindnyájan engemet elhagytanak, ne tulajdoníttassék ez bűnül ő nekiek. De az úr én mellett állott és engemet megerősített. (2. Tim. IV. 16, 17).

E vita Apáczainak csaknem életébe került. Már korábban el volt vádolva, mint Descartes követője s presbyteri theolog. A szenvedélyes Basire s az egész ellentábor, bizonynyal az angol események befolyása alatt, annyira ellene ingerlék Rákóczit, hogy őt

az egyház tornya tetejéről levetéssel akarák büntetni s csak Kereszturi Pál ¹⁾ a fejdelem udvari papja, tudta a vést fejről elháritani. Bűnhödni mégis kelle : áttették a kolosvári iskolába.

Basire fényes diadalt ünnepelt. De hogy azt a sajtó utján még teljesebbé tegye, a következő 1656-ban kiadta Triumviratúsát, melyben a püspöki rendszert, hiveiül Kalvint Bedát és Zanchiust is bemutatta. A fejdelem pedig megbízta, hogy az egyházi szervezet javítására s a fehérvári egyetemnek akademiává emelhetésére tervet nyújtson a zsinat elébe : de bár az első tizenöt s az utóbbi huszonöt pontban el is készült, semmi nyoma, hogy hivatalosan tárgyalattak volna. Mert gátlák ebben azt a nem sokára bekövetkezett események : az ország romlása s az universitas pusztulása. Rákóczit rosz csillaga Lengyelország megtámadására birta (1657. januar). Mint szövetségese a svéd királynak, a szerencsés kezdetet arra használta fel, hogy azzal egyesült. (Brzesznél maj. 21). De észak Pyrrhusának e vállalata roszul sikerült, Rákóczinak pedig bukását okozta. Ki hatalmas sereggel s annyi fénynyel lépte át országa határát „hogy a kik a belső titkot nem tudnák, hogy kész királyságra menne azt állithatnák“, egyedül s teljesen megalázva tért vissza országába. Itt a szultán haragja várt rá, ki letételét elrendelte. Ellenében a helyébe választott Rhédei Ferencz nem sokáig tudta magát fentartani, s Rákóczi visszafoglalta a trónt. Most a szultán magyar birtokaiból a budai basát, s a bodzai szoroson át a szilistriai basát, a tatár kánt, s a két oláh vajdát indítá el az engedetlen suzerain megbüntetésére Rákóczi e hirre a kormányzást három helytartóra bizván, a budai sereg ellen indult s (1658 jul. 4.) Lippánál azzal szerencsésen ütközött meg. De midőn alkudozásai a bécsi udvarral kívánt czélra nem vezettek, visszavonult, s már aug. elején magyarföldi családi birtokaiban volt. Basire itt fölkereste leveleivel, kirtartásra biztatta (aug. 8-án) a fejdemet, az ország népét s különösen amazt annak elmondása által, hogy midőn csak három közt, — t. i. hogy ügyét vagy elárulja, vagy feladja, vagy védelmezze — választhat, ez utóbbit válaszsza. Merítsen erőt ügye igazságos voltából, s az ellenfél egyenetlenségéből s alkalmas jobbágyok felszabadítása és sor-

¹⁾ Schuler ur szerint ref. püspök Katona ! De hiszen Gelei Katona 1649. dec. 12-én halt meg, s e vita 1655 sept. 24-kén tartatott.

suk javítása által. De azon közvetítő szerep naponkint nehezült. A tatárok már aug. elején (11.) benyomultak, s a magyarföldi török sereg Jenőt, Lugost, Káránsebest bevette, két tűz közzé szorítva ekkép az országot.

A kán rabolva, pusztítva haladt előbb előbb Fehérvár felé, hogy „ott való járásának derekas hírét“ hagyja. A megrémült lakosok közül menekült, a ki menekülhetett. A papok és profeszorok már mind elszéledtek s aug. 12-kén csak Basire — mint irá Rákóczinak — volt még ott 35 deákkal, de már ezek is készen a menekülésre. Végre aug. utolsó napjaiban (29—31.) a város¹⁾, „minthogy minden fegyveres oltalmazó nép nélkül s különben is nem derekas erősítéssel volna“, a tenger néptől elborítva kész zsákmány volt. Először kirabolták, nem kimélve a fejedelmi egyház gazdag sírboltját sem. Majd az egyházi székeket ennek kettős tornya alá hordták s úgy gyujtották fel, aztán a „collegiumot, iskolát, fejedelmi drága épület-házakat s az egész nagy rakott épületű külső belső várost porrá és hamuvá tevék.“ A könyv- és levéltár, mely az egyház déli oldalához volt ragasztva, az óvatos előkészületek daczára, hasonlólag lángok áldozatja lett²⁾. S e gyásznapi annyi szent törekvést, annyi szép eredményeket semmisített meg!

Most súlyos napok következtek. A nagyvezér Barsai Ákos személyében (sept. 14.) fejedelmet helyezett Erdély uralkodói székébe, s az ország bármennyi sérelmet látott is e választásban oct. 5-kén hódolni kénytetett neki. De e változással roppant terhek sulyosodtak rá: az eddigi 15,000 arany évi adó 40 ezerre emeltetett s hadi költség fejében 500,000 tallérral sarzoltatott: nem számítva az egyes helységek fizetéseit. Százötvenezer embere részint fogságba esett, részint a csatatéren maradt, vagy védetlenül felkonoztatott. S ha még megnyughatott volna! De Rákóczi nagyravágyása s Barsai ingatag jelleme erre kevés kilátást nyujtottak, és Medgyesi jóvendölése, hogy „támaszt még a nagy kegyelmű úr isten ugyan magunk közül, kik romlás építőinek fognak neveztetni“, egészben soha s részben is csak később tel-

¹⁾ A korszámlálásban e dulásoknál Lutsch Diariuma (Kemény Fundgruben I. k.) nyujt legbiztosb adatokat.

²⁾ Csak keveset hordhattak Szebenbe.

jesült. Midőn a viszonyok mind rosszabbakká lettek, a veszély nőtt, a porta engesztelhetlennek mutatkozott, a bécsi kormány segélyigérete foganatlan maradt s Basire erős és szilárd hangon írta a székétől megfosztottnak: „nemde helyesebb Istennek az idő szerint haragvó kezét csókolni, mint ellenkezés által azt haragról dühre (furor) ingerelni? nemde dicsőségesebb felhagyni valamivel, mint ugyanattól elmozdítottatni, leszállni mint letaszítottatni? nemde az utókor évkönyvében tisztességesebb lesz önként, az örökös joga fentartásával, lelépni, mint akaratlanul kiűzetni s ha csak Isten közbe nem lép, kitöröltetni és historiává lenni?“ (1658. dec. 29.) . . . ez engedve a viszonyok hatalmának (1659. apr. 1.) lemondott¹⁾.

Barcsai most levetette álarczát. E tény bekövetkeztéig alkudott s olyannak mutatta magát, ki csak kényszerűségből tesz mindent. Most már fölöslegesnek hitte. A szászsebesi országgyűléssel (maj. 24-kén) proscribáltatta Rákóczi pártját, sőt annak jószágait is elkobozta. Rákóczi addig sem nyugodott, de ily előzmények után csakhamar nyíltan lépett föl. Basire Bécsbe és Velenczébe folytonosan küldte a leveleket, s valamint azelőtt hathatósan sürgeté lemondását, úgy most az ellenfél eljárása meggyőzte, hogy ura csak teljes bukás vagy teljes diadal közt választhat.

Mindkettő bekövetkezett. Ugyanazon év sept. 24-iki marosvásárhelyi országgyűlés visszaujtette székébe: a következőben a maj. 22-iki Gyalu és Fenes közti csatában halálos sebet kapott.

Ezalatt Basire egy tudós vitát tartott az ujonnan megnépesült Fehérvárt egy jezsuita lengyel tudorral Krsykowskyval; azonban onnan nem sokára távozott s Magyarországból ujlag átvette a Rákóczi Ferencz növelését. De Anglia trónján már II. Károly ült s ez atyja hív emberét visszahívta. Egy ideig még Rákócziné udvarában maradt, ki mindent elkövetett hogy fia nevelését továbbra is vezesse. Ezenkívül jutalompenze beszerzése és könyvei összegyűjtése is gátlák elutazásában. Az erdélyi ügyek e közben mind bonyolultabbakká lettek. Barcsainak Kemény Jánosban hatalmas versenytársa akadt. A háboru inkább dúlt mint valaha, s nyugalomra semmi kilátás. Barcsai Répa mellett orozva meggyil-

¹⁾ The Correspondence of Isaak Basire. With a memoir of his Life. By W. N. Darnell. London 1831. — E munkát a magyar közönségnek a szászok honismertető egyesületének 1847-iki folyama mutatta be.

koltatott, s e tehetetlen zsarnok versenytársa Kemény, kit a bécsi udvar pártfogolt, a nagyszöllősi csatában életét veszté. Ily körülmények közt Basire visszavágyott nejéhez, gyermekeihez, honába, melyet oly rég nem látott, s királyához, ki annyiszor hívta. 1661 maj. 21-ről még levelet irt Ferencznek s jul. 10-én már Durhamban papolt az angol egyház dicsőségéről. Régi méltóságait visszanyerte s még 13 évig (1674-ig) viselte.

Midőn Apafi Mihály végre magáénak mondható a fejedelmi széket, minő állapotban találta azt! Erdély határvárai (Jenő, Káransebes, Lugos, Nagyvárad) elvesztek; befolyása a magyar ügyekbe, tekintélye a török udvar előtt alászállt; a közerkölesiség az idegen invasiók alatt teljesen megromlott, a törvény tekintélye megszűnt s „éles karddá lett a hatalmasok kezében“, a fejedelmi kincstár kiürült, az ipar és földmivelés parlagon hevert, a kereskedés semmivé lett és a tudományosságot is nem kisebb csapások érték.

A fehérvári iskola egy ideig fentartá még magát, de ismételt dulások folytán megszűnt. A tanítók eloszlottak, a tanítványok részint Kolosvárt vonták meg magokat, részint elvesztek. Amazok menhelyet találtak a kolosvári iskolában, mely Apáczai odaérkezésével szokatlan lendületet nyert. Ő volt tulajdonképen, ki ez iskolában a felsőbb tudományokat meghonosítá. Büntetésből oda téve (1656), mint olyan intézetbe, hol csak elemi dolgok taníttatnak, tanítványai egy része követte s ő beköszöntve egy beszéddel, melylyel az iskolák szükségességét mutatta meg (kéziratban), tüstént a theológiát, természettant, napkeleti nyelveket, számtant s Justinián törvényeit magyarázta. Ezenkívül szervezte az alsóbb iskolákat az eddiginél helyesebb rendszer szerint s tanártársai Porcshalmi és Csernátonival annyi erélyt fejte ki, hogy az intézet a fehérvárinak és sárospatakinak, hol kevéssel azelőtt (1650—4) Komen e század egyik leghiresebb paedagogusa, hozott be új rendszert, versenytársa lett. Itt sem feledkezett meg kedvencz tervéről, egy erdélyi egyetemről, melyet már Encyclopaediájában buzgón sürgetett s melynek hiánya e felkiáltásra birta: „műnekünk vallásunkon való fejedelmünk, hő országunk vagyon s hol az akademia?“ Egy tervet nyujta be Barcsainak, melyben kimutatta, hogy a fehérvári gazdag jövedelem elegendő egy olyanak felállítására: de a melynek létrejöhetése a bekövetkezett

időkben lehetlenné vált. Új működési helyén csak három évig élt. Meghalt (1659-ben) aszkóiban. „Isten ebből az ostoba háládatlan magyar világból kivette, mely öreá méltatlan volt“, mondja a nevét mindig tisztelettel említő Bethlen Miklós. De a tatár dúlások (melyek Kolosvár elővárosait is fölperzselték) daczára is oly virágzó intézetet hagyott hátra, hogy utódja Tolnai Istvánnak nem volt más gondja, mint a Barcsai Ákos, Lorántfy Zsuzsánna s Apafi Mihály által is (ki a Heltai-féle, magszakadás következtében kormányra szállt, nyomdát adta annak át) gazdagon dotáltat jó hírében megtartani.

A Kolosvárra menekült fehérvári deákok tanáruk a theologiai munkáiról is elhíresült Vásárhelyi Péter előadásait az ot-tani intézet épületében, de annak növendékeitől elkülönítve hallgatták. Csak midőn sok hányatás után Apafi uralkodását megszilárdúlnak látá, gondolhatott végre rá, hogy az intézetnek más, saját lakhelyet keressen. Midőn e fejdelem 1662-ben Kolosvár ostromára, mint a melyben német őrség volt, ment, kocsárdi táborában főrendjeivel azon tanakodott, ha visszavigye-e a Bethlen-collegiumot Fehérvárra, vagy Nagy Enyeden, mint saját uroldalmi központján, a hol már korábban is virágzott egy iskola, helyezze el? Ez utóbbi határozattá levén, a fejdelem okt. 6-án költ rendeletével megparancsolá, hogy a collegiumnak e kastélyban levő házai kiigazíttassanak, újak építtessenek. A városiak, kik már rég óta törekedtek kivívni függetlenségöket, ennek meggátlására mindent elkövettek, s valóban a végrehajtást két évig feltarták. Csak 1664-ben, fejdelmi parancs következtében, s a várossal kötött egyezés folytán, költözhetett át az intézet, mely az óta Bethlen János korlátnok, mint főgondnoka alatt, újabb virágzásnak indúlt. Ugyanazon, mint író és status-férfi is kitűnő embereknek köszöni alapítását a székelyudvarhelyi nagyobb iskola is (hol az előtt már e század eleje óta volt alsó iskola) ki azt 1674-ben gymnasiummá alakítá. Első tanára volt Letenyei Pál.

A vihar csöndesültével Fehérvár is megnépesült, s iskolája sem maradt üresen. II. Rákoczy György halála után neje Báthory Zsófia s fia Ferencz áttértek a kath. vallásra. A fejdelemné, ki a reformata vallást csak szinből vette fel, most attól megszabadúlva, annyival türelmetlenebbé lett. Reményét vesztve, hogy

valaha Erdély újlag családjáé lehessen ; s szenvedései, szerencsétlensége által attól elidegenítve, magát a császári párt karjai közé vetette. A Sárospatakon, mint székhelyén levő kollegiumot 1671. októberben kényszeríté elhagyni e várost, minek következtében a tanítványok nagy része, Pósházi János és Buzinkái Mihály nevű tanáraival, Debreczenben keresett menhelyet, onnan a következő év tavaszán Apafi Mihály fogadta be s adta át nekik a fekérvári épületeket, gondoskodva ez alkalommal a főurakkal jövő ellátásokról. E tény több a vendégszeretetnél, több a kegyúri nagylelkűségnél, ez a köz miveltség előmozdítását czélzá. E helyen az iskola nyugodtán maradt negyvennégy évig.

A reformáltak ezen időkben még más két gymnasiummal is bírtak, a szászvárosival, mely a Barcsai család által alapítva, az enyedinek volt partikulája, s a zilahival, mely e város által 1630-ban alapítva félbeszakasztás nélkül folytatta működését.

Új intézetek keletkezése mindig közszükség következése s legfényesb bizonyása a tanügy terjedtségének. S valóban a reformáltak ez által a miveltségben jelentékeny előhaladást tettek. Gazdag tudományos irodalmat tudnak felmutatni, melynek haladása akkor sem csökkent, midőn a haza szerencsétlenségei a külegyetemek látogatását annyira gyériték, hogy ez már e század végén a ritkább példák közé tartozik. Sok tekintetben áll ez a századokról is, kiknek szebeni intézete Zabanius és Pancratius alatt e században virágzása tetőpontján állott. De annyival nagyobb szerencsétlenség sujtá a brassai gymnasiumot. 1689-ben apr. 21-én e város e lángok áldozatja lett, s azzal együtt a templom, iskola és gazdag könyvtára is. Az iskola eloszlott, s többé — habár a következő században kezdett emelkedni régi fényét nem érte utól. A kisebb besztorczei, segesvári s medgyesi középiskolák, felállítva e század elején, csak lassan s inkább a következő században kezdtek emelkedni. Ellenben a nép vagyonsága s a papságnak befolyása által, a falusi iskolák jó karban voltak, mely annak miveltségét bizonyynyal nagy mértékben mozdítá elő, s mondhatni az egészzet egy vagyonos közép osztálylyá alakítá.

A háborús idők folytán sokat szenvedtek az egységshivők is s számok 1660-ban uj még szomorúbb állapotú hitsorsosokkal növekedett. X Károly svéd király támadása alkalmával, mikorra esik Rákóczi invasiója is Lengyelországba 1657-ben, mint szö-

vetségesi, egyháziaktól és iskoláiktól megfosztva, ez országból száműzetének. Nagy részök a protestans europai államokba menekült, 380-an Erdélynek vették útjokat. De egy rabló katonacsapattól utólérve s javaiktól megfosztva, ezek is elszéledtek. Csak mintegy 30 család érte el Erdélyt: koldúsul, nyomorúltar. Hit-sorsosaik rakott szekerekkel mentek eléjük s úgy fogadták őket, kik részint Kolosvárt, részint Betlenbe települtek le. A magyar anyaegyházban ez alatt új baj támadt. 1661 nyarán, a csak pár hó előtt megválasztott Járai János püspök meghalván, a háborús idők miatt zsinatot nem tarthattak s helyébe újat nem állíthattak egyházaik élére. E szomorú állapotnak Konez Boldizsár megválasztása (1663 oct.) vetett véget, kivel egy erélyes és lelkes ember ült a fő papi székbe. Tiszteletre méltó tevékenységet fejt ki az elpusztult egyházak és iskolák újra szervezése körül, és hivatalának tekintélyét fen is tudá tartani. Midőn az 1676. nov. országgyűlés Fehérvárott kétségbe vonta, ha vajjon neki, mint püspöknek, van-e joga ott megjelenni? ő palástját és süvegét kiküldvén, mint nemes hazafi az ország rendei közé ült. Midőn Erdély Leopold uralma alá került, ez hitlevelében a négy bevett vallás szabadságát is biztosítá. Ezen alapon a katolikuskoknak a tordai (1693. jul. 22.) országgyűlésen átadatott a kolosvári unit. iskola, s a mellette levő ref. templom; az elsőb-
beknek a katolikusok s unitariusok összetett költségén három épület vásároltatott meg iskolának. Nem sokára új csapás érte iskolaügyöket. 1697-ben a piaczsori unit. főiskola s egyház a lángok áldozata lett, de Dimény Pál iskolaigazgatójuk még azon évben elindult Belgiumba és Hollandiába s onnan 1698-ban 9000 tallér segélypénzzel tért vissza, melylyel azokat föl is építették. Ugyanezen évben a bölöni zsinat meginté a kolosvári lengyeleket, hogy szertartásaikban magokat a magyarokéihoz alkalmazzák: de azokkal való teljes egyesülésök csak egy század múlva (1703) ment végbe.

A katholicizmus ügye a XVII. század alkonyán nemcsak emez adományozások által emelkedett, hiveik száma is jelentékeny szaporodást nyert az oláhok egy részének (a ma úgynevezet unitusoknak) velök való egyesülése által. E nép, melyet az erdélyi törvényhozás csak megtűrtnek nevez, s szemére veti „állapotának alacsony voltát“, még mindig szolgálai állapotban, s

a miveltség alsó fokán állott. Pópái tudatlanok, s maga babonás. Voltak ugyan már a XVI. század második felében nyomdáik, azonban ezek mindössze hét vallásos tartalmú munkát állítottak ki, s a következő század sem gazdagabb, melyből 17 nyomtatványt tudnak felmutatni. Ez időben, hogy a ref. vallást köztők terjeszthesse, Bethlen Gábor állított fel számukra új nyomdát, melyen vallásos és istentiszteleti könyvek nyomassanak. De azok (Káté, négy evangélisták könyve) csak a Rákócziak alatt fejeztettek be, s bár az első ellen a moldvai metropolita tiltó rendeletet tett közé, elterjedtek, a nélkül, hogy valami nagyobb eredményt idézhettek volna elő¹⁾.“ Az oláhok közül, a máramarosiak, proto-popájok Petrasku Simonnal, II. Rákóczi alatt 1652-ben Csulai György püspöksége korában a reformáltakhoz állottak át. De jóval nagyobb számuk (Fasching szerint 80000-en) 1697 és 8-ban egyesült némely feltételek alatt a katolikusokkal, Kolonics bibornok s Hevenesi és Baranyi jezsuiták eszközésére, azon zsinat következtében, melyet Theofil főpapjuk alatt Gyulafehérvárt tartottak, s melyen Theofil és 12 protopopa aláírták hogy a pápát a keresztyén világ fejének ismerik, hiszik a purgatoriumot s mindazt, a mit a római egyház vall és hisz (1697), s a melynek megerősítése (1698) nem sokára bekövetkezett. Mindazáltal miveltségökre igen kevés történt: szám valának, mely nem számított, tömeg, mely csak eltüretett, s melyből ha valaki kitűnt és kiemelkedett (mint Csáki, a János Zsigmond korlátnoka) többé nem is számított e nemzethez.

A fenebb előadott szomorú képek mellett ezen félszázadban, mely [a két testvér haza vizályt oly drága árért fejezte be, mely az elszakadtakat s egymásnak még is támaszait, elvégre egyesíté, első és legfőbb vigasztalóul tűnik fel a gazdag, elterjedt s máris szélesb alapra fektetett nemzeti és tudományos irodalom a haladásnak oly fokán s oly magas lendülettel, mely visszaesés nélkül, s a kezdett úton haladva az emelkedésben minden europaival lépést tudott volna tartani. Azonban részint mivel a főbb iskolákban csak theológiát és philosophiát tanítottak, a szükséges keleti nyelvészen kívül, részint, hogy akademia nem emelkedhetvén, a többi tudományok

¹⁾ Lásd a balásfalvai gymnasium 1858-ik évi programájában az értekezést az oláh irodalomról.

csak külföldön voltak elsajátíthatók, azok nagy része oly áltaál-nossá nem lehetett, mint maga a theologia. De épen ezen köz-érdekeltség polemiákat szült, melyek nem csak a különböző val-lás felekezetek, hanem az egy hiten levők közt is folytak. A katolikusok és protestansok, ezeknek árnyalatai egymás közt, s viszont ezek és az egység hívők meg annyi külön tábort ké-pezttek, melyek kisebb nagyobb buzgalommal és türelemmel har-czoltak egymással s többnyire annyival keményebben, mennyivel erősebb a meggyőződés vagy az egymás elleni gyűlölet. Egyi-kök sem ismert türelmet, s annyival kevésbé, mert mindenik fél saját igazsága érzetével volt eltelve.

A katolikusok és reformáltak közti vita, mely oly zajos és élénk volt Pázmán korában, már már elszunyadtnak látszott, midőn Magyar országban és Erdélyben új tüzet kapott s kigyu-ladt és keményebben égett mint valaha. De kül okok is hatot-tak rá: legalább azon szavak, melyeket Czeglédi István egy 1663-ban kiadott könyvében az olvasó figyelmébe ajánl: „rakos-gasd elmédben ezt innen: kit Isten igaz idvezitendő hittel meg-áldott, nincs ég alatt olyan respectus, melyért Krisztusát meg-tagadja,“ nem volt vonatkozás nélkül a Báthory Zsófia és Ráko-czy Ferencz áttérésére. Már első munkái egyikében, bár elbur-koltabban megtámadá az áttéréseket. Feleletje (1659-b.) a nagy-pénteki ostromozás felül való kastigálására parbe-széd alakjában van írva Malach és Melach között, s mint maga írja a lapok feliratán két kath. között üstökvonás „kik közül egyik csekély elmét kezdett viselni“ a protestansok iránt, ter-mészetesen Malach a tudos Melachnak ezen Jónáthánja¹⁾ s még természetesebben a diadal az övé lesz. Egy későbbi műve, a Barátsági dorgálás (1663) már nyiltabban beszél. „Mi oka, hogy ma ennyi hitszakadás vagyon?“ s e kérdést fejte-getve rosziul takart célzattal említi pater Sámhárt, kinek tulaj-donitja, hogy „egy erős kálvinista fő embert (Rákoczi Ferencz)

¹⁾ Czeglédi e könyvét sajátos formában írta. A két versengő katolikus: de Malach hajlik a kálvinistákhoz. Párbeszédet folytatnak. Melach mindenütt a kastigálás szavait idézi, a másik czáfolja. — A könyv az utolsó Boesfaimak (Istvánnak) van ajánlva s bevezetésében a nevezetes család történeteiről értekezik, magasztalja e férfiú tetteit, ki éltét bujdosásban végzé be.

a maga pártjára hajtott.“ De most nem bajlódik velem, nem a kath. fő urakkal, kiknek botrányt sem akart szerezni.“ Mert Istentől függ, úgy mond a vallás igazsága, nem ő tőle, ő csak a rozsdától tisztogatja Isten fegyverét.“ Felkutatta a legnagyobbat, a legfőbbet azok közt, kik vallásának ártottak, Pázmán Pétert s azon „Nyolcz okokat,“ melyekkel egy fő úr hitváltoztatását indokolá, czáfolja párbeszédnek alakjában „egy elhajlott pápista“ s „erős kálvinista“ között.¹⁾ Bár higgadtabb s a gúnynevek osztogatásában fukarabb kortársainál, de nem állhatta meg, hogy egy egy oldaldöféssel meg ne emlékezzék pater Sámhárról, kivel a polemia már ez időben javában folyt.

Sámhárról Mátyás a Jézus társasága szerzetéből úgy látszik Pázmánt választá mintaképeül. Mint térítő és mint író működött, s habár tagadni nem lehet, hogy némi szerencsével járt mindkét úton, de az is bizonyos, hogy se egyikben se másikban nem mérközhetik amaz lángeszével. Egy ideig Erdélyben tartózkodott, jelesül a székely földön, hol az udvarhelyi iskola vezetésével volt megbízva. Midőn 1653-ban a jezsuitákat kitiltó rendelet daczára is e városban maradt s a tanítással sem hagyott fel, pártfogói törvénybe idéztettek, ő maga is menekült (L. a Sz. Udvarhelyi iskola 1-ső Programját) s utóbb Magyarországon Rákóczi Ferencz udvarában élt, és hogy e fő úr áttérésére s a pataki eseményekre befolyt, Vásárhelyiből tudjuk²⁾ Munkái polemikus tartalmúak, sok ismeretet árúlnak el, s a dialecta éles fegyverét nem ügyetlenül forgatják. De ennyi minden. S éppen ezért alig ha volt rá szüksége, hogy, mint ellenfelei állíták, azokat társaságban írja. Meglátszik ugyan irataim Pázmán könyveinek gyakori forgatása, de se a gondolatok eredetisége, se a styl velősségével s mindenek fölött a kivitel ügyességében nem tudá fölnéni azokat, s azok neki éppen azért nem szerzenek annyi a dicsőséget, mennyit elődje hasonló tartalmú iratainak köszönhetett. Azonban neki egy magának kelle, csaknem támoga-

¹⁾ Az első Pázmán, kinek munkájából veszi az elhajlott pápista szavait. Nevét azonban gondosan kerüli s midőn az íróról szól nem említi másképp, mint „Szent Péter hajójába beugrott ember.“ Az egész írása a hitszakadások gátlása s éppen ezért esengve kéri az evangélikusokat „Krisztus piros véréért“ hogy „ne cseréljenek hirtelen hitet.“

²⁾ „Ki Rákóczy Ferencz udvarában nyalakodik“ írja Matkó róla.

tás nélkül, heves vitákat kiállani három hatalmas támadó Czeglédi — kiről fenebb szoltunk — Pósa házi pataki professor és Matkó ellen, E versengők munkáiból ma már egy kis könyvtárt tudunk felmutatni, de e polemiák, azon tudományos és nyomos alap mellett is, mely bennök föltalálható, kevés vigasztalót nyújtanak. Bizonyos tekintetben sárral dobálásnak nevezhetők. Iróiknak nem volt elég az ellenfélt leverni; munkáik telvék sértő kitételekkel a gúnynevek oly halmazával, mennyit csak a féktelenségig korlátlan sajtó korában, a féktelenségig zaklatott szenvedély teremhet*) Iratatik tetemes része theologiai pasquil, s általán egyik fél sem maradt adósa a másiknak. A gazdag ismeretet s tudományos készületet nem ismerhetni ugyan félre munkáikban, s egymásnak épen oly lelkiismeretes pontossággal felelnek a legalaposabb okokra, mint a sértő, személyeskedő kifejezésekre, melyek rendesen együtt karöltve járnak. De nekik nem volt elég a tudományos argumentáció, teljes diadalt csak ez úton reménylhettek.

Kezdi-vásárhelyi Matkó István volt Sámbar legkitartóbb ellenfele. Született 1625-ben azon városban, melyet építhetönül használt. Tanulását a fehérvári kellegiumban oly sikerrel végezte, hogy először szülőföldje, utóbb a szászvárosi iskola hitta meg tanítónak, majd több helyen papskodott, többi közt Karánsebesen az oláh reformáltaknál. De a törökkel kötött frigy felbontása után, e helység átadása az ozmanoknak (1658) menekülni kényszerítette, míg e dülő hadjáratok által bekövetkezett fejedelmi változások csaknem életébe kerültek. Ő ugyan is Rákóczinak, elmozdítása után is, híve maradt, s annyira hogy Barcsainak vonakodott letenni a hűség esküjét. Ezért az börtönbe vetteté Fogarasban, s lábaíra lánczot veretett. Elfogatása okát Matkónak csak 15 hét múlva sikerült megtudni. A fogarasiak ugyan is e tekintélyes pap mellett könyörgő levelökkel járultak Barcsaihoz, ki a választ saját kezével írta rá, hogy „ő nem praedikátort fogatott el, hanem olyan embert, ki Rákóczit a török ellen való kardoskodásra tanácsolta, s ki Lippánál a törököket levágta.“ E válaszra Matkó mentségeket írt azt az épen akkor

*) Sámbar az „X ut tökben“ 735—7 l. összegyűjtte egy halmaz ilyen gúnynevet, mikre Matkó megjegyzi, hogy a Sámbar mocskait nem is szükség, nem is lehet külön lenyomni, mert azok mindenütt találhatók.

(oct. 5) Segesvárt összegyűlt rendek elibe terjesztés végett, ot-tani paptársainak megküldé. S midőn ezek azt Barcsainak be-mutatták, ő „látván — mond Matkó ¹⁾, hogy vagynak méltó ment-ségim, úgy vágattata ki a vasból.“

Kiszabadulta után Matkó Radnothon és Szamosujvárt egy évet tölte el, onnan Felsőbányára s onnan öt év elteltével Zilahra vitték papnak. Sámbarral folytatott polemiája előbbi helyen kez-dődött. E jezsuita missionarius egy pár polemikus munkája után („Kálvinistaság Ujsága“, „Kancsalok Okulárjok“) a nagy zajt ütött „H á r o m i d v e s s é g e s k é r d é s“-ét (1661. 1-ször Protestansok? 2-sz. Catholicusok-e az igaz hívők? 3-sz. Melyikök ellenkezik a szent-irással?) kiadta. A vallás iránti közérdekeltség nem engedé hogy e kér-dések feleletlenül maradjanak, mit az is szíttott, hogy ugyanakkor (1661.) Patakon a Rákóczy engedelméből jezsuiták települtek le. Először egy kis névtelen munka czáfolta, 1664-ben azokat: mint-egy előcsapata a későbbi ugyancsak terjedelmes irományoknak ²⁾. A következő évben Wölflin Kristóf bocsáta ki ellene (mint Mátyás mondja a magyar reformáltak felszólítására) egy munkát, de már 1666-ban Pósa-házi a sárospataki professor is kiállt a küzdterre Summás választételével, ki ebben nyiltan plagiummal vádolá Sámbarét azon reminiscenciákért, melyek hangosan emlé-

¹⁾ E fogság le van írva a Matkó Apologiájában (a „Bányász Csá-kány“ bevezetése) mint felelet Sámbar azon vádjára, hogy neki a se-gesvári piacon akasztófát csináltatott Barcsai azon szaváért, hogy ő nem fejdelemnek, hanem csak szász bírónak volna jó. Ugy látszik Sámbar e hirt a Matkó elszökött inasától Káránsebesi Gyurkától hallotta, ki utóbb nála szolgált. Matkó igazolása azon vádak ellen okiratokon alapul. Kü-lönben a ráfogott anekdotáktól egyik párt sem tartózkodott. Ilyen a Sám-bar fogvesztése, mire vonatkozik Váradí Mátyás Égő szövétének (1668-b. 198 l.) azon helye, hol Sámbarét fogavesztettek nevezi, s mely-nek történetét a Hist. Diplom. de statu Relig. Evang. in Hung. 65-dik l. írta meg: Valamelyik hajdúvárosban Sámbar vitatkozni ment egy kálvi-nista pappal oly föltétel alatt, hogy a vesztés fél életét veszítse. A praedikátor győzött s most Sámbar életére törtek a hajdúk, azonban a praedikátor kérésére megkegyelmeztek neki, s csak két első idéetlen nagy (insigniter largos) fogát huzták ki megveretésének emlékéül. Ő maga ezt czáfolja (X-ut tök 253 l.). Az ilyen ráfogások akkor divatban voltak.

²⁾ Erre felelet: A káromkodó praedikátornak szá-jára való vaskarika. Erről a könyvről írta Matkó „egy nevezete-s sáska tojék valami mocskos papiroskára, s azt sem szégyenlő Sámbar könyvecske titulussával ékesítni.

keztetnek Pázmánra s kivel már volt Sámháznak más pere is ¹⁾. Most a negyedik harczos, Matkó lépett föl 1666-ban Fővénnyen épült ház romlása című könyvével, felhíva lévén, mint maga mondja, erre Sámhá által, ki diákja (a Henczi Miklós fia) által könyvét megküldé neki a válaszolásra egyenes felszólítással.

E támadások ketteje, a Matkó és Pósházié ellen 1667-ben választ bocsátott közre Sámhá „A három idvességés kérdésre a Lutter és kálvinista tanítók mint felelnek? ugy a mint Matkó István mondja X, ut Tök.“ Matkó sietett a választéttel legkivált azért, mert Sámhá szemökre hányta, hogy csak hosszas rágódás után tudnak valamit létrehozni, s midőn ő a könyvet Zilahon 1668. marc. 12-kén kapta meg, a 460 negyedrétt lapnyi sűrű nyomatu válaszátt azon év maj. 24-re elkészíté, s mivel Sámhá őtt bányásznaak nevezte, ő is Bányász-Csákánynaak címézte iratát. A csákányozáshoz jól is hozzálátott s tagadhatatlanul minden kiméttlen kifejezései mellett is sok elevensséggel és elmésséggel. Másfelől irályá oly tiszta és szabatos, hogy e részben egyik elődje s koránaak másik ügyes stylistája Czeglédi sem múlta felül. Ugyanez évben e viták közé, melyek annyival sajátóságosabbak voltak, mert kettő a versengők közül — Sámhá és Pósházi — egy várossban, egy patronus védelme alatt lakott, új hang vegyült. Váradia Mátyás orvos és kezdívásárhelyi pap, ki akadémiai utját a Béli Pál költségen tette meg, kiadta Égő szövéttnekét, melylyel a „Baal Isten“ oltára lángját támadta meg . . . utolsót egyszersmind e hitvita sorában. Csak tizenegy év mulva jelent meg Tolnai F. István orvos és kolosvári professortól Kalauz cím alatt egy a katholikuskok ellen intézett terjedelmesb munka a nélkül, hogy fölélesztette volna a versengéseket.

Kivülről jövő események némiták el a hangokat. Magyarországbban erőt vett a visszahatás. A tevékenyebb izgatók egyike Wittnyédi István vádoltatott, hogy néplázitási törekvéseitt protesztans papok segélyével akarta elérni. Ennek bebizonyitására leve-

¹⁾ Ilyenek „Próbaaköve egy cigány okularnaak“, Sámhártól; „Veres tromfosdit játszó Sandal baráttnaak megpiriskelése“, Pósházitól, „Tök mak zöld trómffjára Posaházinaak veres trómff“ Sámhártól. „Bensült veres kolop“ Pósházitól: áttalában a könyv címékkkel is azt hajhászták, hogy mennél kirívóbb, sértőbb legyen.

leket koholtattak, melyeket a pozsoni törvényszék igazaknak fogadott el. Rákócziné példája, ki (1671) Patakról elűzte a reformáltakat, nem maradt utánzatlan a főurak és nemesek részéről, kik néha nem elégtették az elűzést¹⁾, s annyival büntetlenebbül, mert három pozsoni törvényszék (1672, 3 és 4-ben), támaszkodva a Wittnyédi-féle most említett levelekre, kiméletlen eszközökkel ellenreformatiót kísértett meg, s az ellenálló papokat gályára hurcoltatá. Sokan a nemesek, fő urak, papok közül Erdélyben kerestek menhelyet s valóban találtak is²⁾ s az utóbbiak egy általános és erélyes hangon írt latin nyilatkozattal: *Apologia Ministrorum* (1675) határozottan elutasítják magokról azon vádat, mintha összeesküvés részesei volnának s a Wittnyédi-féle leveleket koholmányoknak állítják. Ehhez van mellékelve Bethlen Miklósnak egy nyílt levele, hasonlóan e célból írva, ki alaposan kitisztítja magát azon vádak alól, mintha Wittnyédivel ily célzatu összeköttetésben állott volna³⁾. A papok Erdélyben folytatták működéseiket, s némely Magyarországon be nem végzett

¹⁾ Bod Péter Kősziklán épült ház ostroma (kézirat) több ily esetet számít elő. Ez üldözések korában halt meg a fenemlített Czeglédi István is 1670-ben; ugyanis — írja Köleséri Sámuel debreczeni tanító, kevéssel a derék pap halála után — Kassán egy ref. pap és egy barát közt támadt vita következtében Csáki Ferencz kassai generalis előbb pénzbírságra bünteti, majd elfogatja s tizennégy hétig fogva tartotta. Ez alatt kezességre szabadon bocsátatott ugyan, de midőn nem sokkal utóbb Posonba idézték, az út fáradalmait az elgyöngült ember nem tudta kiállani s Nagy-Szombatban meghalt, „kinek — írja azon életirő — csontjai közzé ragadott az illyési buzgóság, mely őtet nyugodni nem hagyta, hanem életével, nyelvvel, írásával maga megemésztéséig szolgálta az Isten anyaszentegyházának.“ — Emlékszik az üldözésekről Szathmárnémeti Dominicája (1675) bevezetésében.

²⁾ Técsi János bujdosásban nyomorgó praedikátor idvességes szenvedésnek ösvénye (1674).

³⁾ Czifrázatoknak, betűknek és papirnak az egykorú nyomtatványokkal gondos összevetése után, nyomtatási helyének Kolosvárt hiszem. Ez *Apologia* írójának Bod, Seivert, Benkő, Bethlen Miklóst tartják talán azon levél miatt, mely hozzá van ragasztva, s a melyre vonatkoznak egyenesen Önéletírásának köv. szavai: (Szalay kiad. I. 424.) „Ezeknek bizonyosságát találhatni . . . az én nyomtatott *Apologiámban*“ t. i. annak azon felében, melyben levele van s nem az elsőben, hol papok beszélnek s a mely a papokat akarja a vádak alól kitisztítani. Véleményem szerint írójának több joggal tarthatni a Kolosvárra száműzött lelkészeket.

nyomatványait itt fejezték be¹⁾, s csakhamar tevékeny tagjai lettek az erdélyi irodalomnak, és habár 1681-ben a tiz éves üldözés enyhülni kezdett is²⁾, többen itt maradtak tevékeny részt véve egy egyházi polemiában, mely magában Erdélyben folyt le.

A presbyteri rendszer fölötti vitáknak a küzdő vezérek halála s felső Magyarország, mely annak fő fészke volt, és Erdély nyomorai jóformán véget sem vetettek, s végmaradványainak teljes megsemmisítésére az 1671-iki zsinaton hozott azon végzés, hogy a „presbyteri és episcopalis nevezgetés, mint a mely különözésre, szakadásra nyit utat“ szigorún tiltatik, még jóformán el sem hangzott, midőn új és más alakú versengés kezdődött, mely a hit tárgyait támadja meg, s míg amaz csak az egyház kormányzatán ez magán a vallásphilosophián akart változtatni.

A versengésre Deési Márton adott alkalmat.

Deési Márton, fia egy Segesvárról Deésre származott bodnárnak s egy sárospataki vagyonos magyarónnek, szülővárosában kezdett tanulását Sárospatakon folytatta. Mint az utolsó Bocskai mostoha fiainak nevelője, ura kegyét annyira megnyerte, hogy ez őt saját költségén külföldi egyetemekre küldte. Leidában Coccejust hallgatta, s négy éven át körében maradt, hogy azon új eszméket, melyeket tanítója terjesztett, annál jobban elsajátíthassa. Visszatérvén honába, eleinte Kezdivásárhely papjává lett, majd onnan Enyedre vitték professornak a fő tanodába, mint már elhiresült theologust. Itt kedvencz terén mozgott. Tartózkodás nélkül hirdette Coccejus nézeteit a szentírásról s Istenneli szövetségről. S csakhamar akadtak követői s nem csak tanítványai hanem tanártársai közül is, kik hasonlólag elveit terjeszték s nézeteit hirdették. Ezek Csernátoni és Pataki.

Csernátoni Pál, származására nézve székely s a fiatal Bethlen Miklós útítársa ennek német, franczia, angol és belga földön tett utazásában, eleinte Kolosvárt tanítá az ékeseszólást,

¹⁾ Ilyen a Sion vára Czegléditől, melyet Patakon kezdett nyomatni, s Kolosvárt végzett be Rozsnyai János „Exiliumában“ (1675. kiadta Köleséri Sámuel) az Apafi költségén.

²⁾ Mirarer patientiam vestram, si decem dierum intervallo tanta mala sustinuissetis, at cum ea decem annis toleraveritis, tolerantiam vestram adtonitus stupeo: mondá Hoher a prot. papoknak. (Munyah Hist. Eccl. Ev. Halberstadt. 1830.)

majd külföldi utjából visszatérve Enyedre választák meg számtan és philosophia tanárává, hol hittani kérdésekben Deésivel tartott, míg a philosophiában Descartes rendszerét ültette át.

A harmadik Pataki István a belga akademiákat a Bánffi Dénes költségén járta meg s mint ilyen Kolosvárt tanárkodott, eleinte a nyelveket és philosophiát, majd a theológiát tanítva: ez utóbbiban a Deési nyomdokin járva.

E három ember tanitmánya sokak szemében szálka volt. Már a Descartes philosophiai rendszerének terjedését is rossz szemmel nézték, s az Aristoteles bölesészetéhez makacsul ragaszkodó Pósházi egyik tanítványa Eszéki István 1666-ban Utrechtben „Igazság első védelme“ cím alatt egy latin értekezést adott ki ellenök. Amnyival gonoszabbnak tarták a Coccejanismust. Egy lépésnek hitték ezt a socinianismus felé, melytől az orthodoxus papok annyira félttek, s mely ellen még most is keserű harezot folytattak, különösen Apafi udvari papja Tofeus Mihály nem szünt meg urát ellene határozott föllépésre ingerelni, s annyi sikerrel, hogy 1673-ban mind hármukat Fogarasba felrendelték, mint ujitókat a hittan és philosophiában. Az álladalmi foglalatosságok, melyek épen e napokban különösen igénybe vették Apafi figyelmét, s azon körülmény, hogy bár más ügyben a főurak összehívtak, még sem voltak kellő számmal, kikkel ez ügyet közölhetette volna, s mindenek fölött a tárgy fontossága elhalasztást parancsolt. Ez évi junius 15-kére Radnóthra egyetemes zsinat hirdettetett. Az ideig teljes hallgatást rendeltek nekik.

A zsinat meg is tartatott a kitzüött napon és helyen. „Jelen valának itt — mond Bethlen János ¹⁾ — az orthodoxus vallás mind papi mind világi hívei közül a legtöbbben, kik befolyások vagy tudományoknál fogva tekintélyel birtak.“ Ki legyen a zsinat elnöke? ez volt a vita tárgya Apafi Mihály biztosa, ebben a papok is megegyeztek, de Apafié az egyház fő pártfogójáé s nem az erdélyi fejedelmé (ki idő váltával tán idegen vallásu is lehet). Majd a kérdés merült fel, kik döntsék el a dolgot? a papok azt akarák, egyedül ők, a világiak magok is be akartak folyni. Végre abban egyeztek meg, hogy a papok magok gyűljenek össze a

¹⁾ Hist. Rerum Trans. ab 1662 ad a. 1673 producta II. k. 388 s. köv. 1 hol e zsinat történetét, mint maga is annak tagja, írta le.

radnóthi templomban s Rhédei, Ferencz mint az Apafi képe elnöklete alatt vitassák meg az ügyet, azonban végeldöntésre a palotába terjeszszék fel, hol a fejedelmen kívül a papok és világi urak is jelen lesznek.

Istenitisztelet végeztével megkezdődött a papok tanácskozása. „Kihallgatatlan el kell itélni a professorokat!“ vélekedék egy hevesebb s türelmetlenebb töredék. „De e papok a vádlók! egyúttal hát bírák is nem lehetnek,“ mondák a tanárok, s midőn a mérsékeltebb párt is e mellett nyilatkozott, hittani vita kezdődött a vádlók jelesül Tofeus és Pósházi s a vádlottak közt¹⁾. A végzés, melyet e nagy zajjal kezdődött gyűlés hozott, bizonyosságot tesz, hogy a vitában a professorok voltak győzelmesek. „Deési és Pataki — így hangozott az — nem a hit dolgában, csak némely pontokban követék Cocejust. De az első, ki fő és makacsabbnak látszott s a parancsolt hallgatást sem tartá meg, megfosztatván professorságától valami pápságot nyerjen. Az utóbbi professor maradhat, azonban mindkettő kötelezi magát, hogy jövőre ily botrányt okozó kifejezésektől tartózkodni fog. Csernátoni pedig magyarázhatja a Descartes philosophiáját, a bölcsekedési jogtól senkit sem foszthatni meg. A kinek nem tetszik, írjon ellene.“ A határozatot a palotába a papok heves ellenmondása daczára is fölterjesztvén, a világiak sokképen enyhíték. Jelesül a professorok térítvény adása nélkül megmaradtak hivatalukban, de megintettek, hogy csak akkor, ha jövőre sem tartóztatják magokat hasonló visszaélésektől, fognak hivataluktól elmozdítatni. E határozatot — írja Bethlen Miklós — nagy részben Kovásznai Péter püspök „moderatiojának“ Bethlen János, Kapi György és Bánffy Dénes pártfogásának lelete köszönni.

Midőn a radnóthi zsinat Csernátoni czáfolatát a sajtóra bízta, újabb s annyival mérgesebb vitára nyitott útát²⁾, mely

¹⁾ Huszti szerint (Origo Gymnas.) már a máglya is kész lett volna a professorok számára. A megrettent Deési védelmében eleinte akadozott, azonban Csernátoni felemelte botját s fenyegette, ha tovább is ily tudóshoz nem illő módon viseli magát. Csak akkor tért magához s oly hévvel folytatta a vitát, hogy ellenein teljes diadalt aratott.

²⁾ Nec ignorarem quam acerbae et deplendae concertationes, virorum eruditorum de gradu suo vix non fatales deturbationes, huper hac et similibus quaestionibus ante aliquot annos in Transilvania extitissent,

kevés dolgot adott ugyan a sajtónak, s inkább csak kézirati munkákat idézett elő, talán mert nem találkozának pártfogók, kik ily belső ellenkezések napvilágra jöttét előmozdították volna, de a tanszéken annyival tüzetesebben tárgyaltattak, mert ama zsinat végzésével Pósházi sehogy sem volt megelégedve. Egy ideig ugyan még nem lépett föl az ott felmentettek ellen, azonban 1685-ben egy latin munkát adott ki ellenök „Azon hypothesisek és állitmányoknak (Syllabus Assertionum) gyűjteménye, melyekkel némely új bölcsekedők Belgiumban, Magyarországon s Erdélyben az iskolákat s egyházakat zavarják, saját irataikból összegyűjtve s jegyzetekkel ellátva“ melylyel mint Aristoteles követője, a Descartes-istákat akarta lefegyverezni. Czáfolatát megjelenésével egy időben adta ki — de csak kéziratban — Deési Márton. Ennek nyedi tanítványai ugyan is azon fehérvári deákoktól, kik Kolosvárra a nyomdába vitték, lakmározás közben megkerítvén leírták, a nélkül, hogy azoknak erről csak sejtelve is lett volna. Deési tagadta amaz idézetek helyességét. Ugyan akkor a Coccejus elleneit támadta meg egy világi ember Hegyesi István hasonlóan kéziratban maradt munkájával, míg magához Coccejushoz Szentgyörgyi Dávid dévai pap intézett levelet. Annál keményebben ostromozta őket, habár csak kitérésekkel¹⁾, Tofeus szónoklataiban, melyeket többnyire a fejdelem jelenlétében mondott el. De a tér, melyet a foederalistica honunkban nyert, jelentékenységből csak hamar alászállt, miként külföldön hőse kora halálával, s annyi tért sem tudott megtartani, mint a presbyterianismus: daczára, hogy törekvése a theológiát a philosophiai kutatások tárgyává tenni nem volt épen sikertelen.

Más nemű s inkább csak a szertartásokra vonatkozó egyházi újításokat sürgetett Csengeri István, hasonlóan tanítványa Coccejusnak, előbb kolosvári azután fogarasi pap, utóbb

mondja Foris Ferencz a Sententia Media (Amsterdam 1690) bevezetésében.

¹⁾ Pl. 1679 dec. 12-én Fehérvárt elmondott szónoklatában: „De mind az eget, mind a földet el akarja venni ez az istentelen világ az Istentől: az eget a philosophusok, a földet a világi hatalmasságok.“ A philosophusok alatt itt a Cartesianusokat érti.

enyedi professor, ki munkás és szorgalmas életét mint esperest a marosvásárhelyi zsinaton 1671-ben végezte, miként ama katonára, ki a csatatéren karddal kezében hunyt el. Az egységhevők elleni szóvitákban ¹⁾ tevékeny részt vett s e vallás hívei közül sokat áttértetett. Ezek ellen a polemiák ez időben mindig folytak s különösen a korábbi fejezetekben említett Csanádi, Hunyadi és kívülök Árkosi ²⁾ munkáit czáfolták. Enyedi Sámuel orvos eleinte váradi, ennek elpusztítása után enyedi professor s Rhédei Ferencz pártfogoltja, még a hollandi egyetemeken létében (1652) adott ki egy vitatkozást a szentlélek istenségéről s egy mást ugyan e tárgyról, hasonlólag akademiákon létében ifj. Gelei Katona István a püspök öccse; majd Jászberényi Pál eleinte a Rákóczi Ferencz nevelője, utóbb Londonban egy közkedvességű iskola tulajdonosa (itt mint Bethlen Miklós írja, elle-neitől beadott méreg által veszett el) kiadta latinul 1662-ben a Socinianismus megvizsgálását, melylyel a szentháromság tanát érvényesíté. Szathmárnémeti Mihály, ekkor egyik legvilágosabb fejű theologus, számos hittani s versengő munkákat nyomtatott s hagyott kéziratban hátra. Nevét születése helyétől kölcsönözte s tanulmányait Belgiumban fejezte be. Eleinte Gönczön tanítóskodott, majd ugyan ott (1670), az üldöztetések után pedig (1673) Debreczenben, utóbb Kolosvárt paposkodott. Az igazság próbaköve s annak nyert pere polemikus tartalmú munkáin (Kolosvárt 1672) s némely praedikációkon kívül, melyekkel részint a Jézus örök istenségét védelmezi ³⁾, részint Enyedit czáfolja, az egységhitűek ellen intézett könyve: Az egy isteni állatban lévő három isteni személynek mutató tükre (1673) egyike a legolvasot-

¹⁾ A szószékről Tofeus is ostromolta őket.

²⁾ Ki egy kéziratban levő munkát írt azon szentírási helyekről, melyekről a háromság — és egységhevők versengenek.

³⁾ De ezek csak kéziratban maradtak. Lásd a Dom. Praed. Tol-dalékja (1686.) bevezetését, hol kéziratai előszámlálvák. Bod Athenasaban (192. l.) hasonlólag említi kézirati munkáit, azonban elmondván, hogy ezek tudtára világot sem láttak, nem minden keserűség nélkül s némi elő-érzettel (Enyeden megsemmisült kézirateit illetőleg) után teszi: „azért jó az embernek a mit ír magának ha lehet kinyomtattatni, nehogy mások fojtásnak csinálják és a nyulak után lövöldözzék.

tabbakkak korában. Ily tartalmuak lehettek; Nabugodonozor nagy álló képe; Evangyéliomi igazság sajtója, melyben egy Sodoma hegyén termett szőlőgerezd megsajtolattatik; Reformata vallást oltalmazó paizsoeska. -- A részvéten kívül, mely a hontalanoknak Erdélyben új hazát biztosított, munkássága és tudományossága csakhamar tekintélyé emelék főként a polemia terén, hol, mint bonczoló, ellenei tanát merev hidegséggel szedte szét. Osztozott vele a köztiszteletben, habár ellenkező irányt követett kolosvári paptársa Sárpataki Mihály, ki ugyanott 1681-ben Noe Bárkája című művével lépett föl az egységhevők ellen, s a háromság tanát 22 magyarázattal világosítá, s melybe „beleszállani Noének lelkével kényszeríté a háladatlan világot“ A háladatlan — ugymond Apológiájában — „kemény szó lehet.“ De nem mondhatja hálaadónak. „Csak a természetnek homályos világánál járnak vala a pogány bölcsék“ s mégis megismerték a háromságot. És ismerik a törökök is, bár homályosan. De vannak keresztyének, kik azt tagadják s egykoron (1567) így irtak: „execrabilis ille Deus trinus“ s ma sem szünnék meg „tudományunkat káromolni.“ Csak nem rég is egy énekecske akadt kezébe, melynek általa idézett versei kifakadások a háromság ellen, s melyben „lelkünkre kényszerítnek — folytatja — hogy az veritást demonstráljuk. Fárasztani s búsítani mondjátok magatokat, ha hallgatunk.“ E volt az ok a miért ő tollat fogott s kiadta munkáját. De ez csupa kérelem a Jézusnak nevében, s nem vár „balítéletet,“ ¹⁾ mert az atyafiakat egyező békességre inti. „Miért verne agyon, kit én nem követ hajigálok, hanem az élet kenyérével kérve kínálok.“ S valóban e munka türelmes hangon van írva párbeszédekben, melyet Noé és a háladatlan világ folytatnak együtt, emez kételkedve a háromságon, amaz öszövetségi helyekkel s azokból levont okoskodásokkal világosítva azt. Stílusát a kor jobbjai közé számíthatjuk, gyönyörködhetünk szelid modorában, melylyel közvetíti az eltérő véleményeket, s nem tulzunk, ha egyiránt finomnak s emelkedettnek, bár czélzással írtnak mondjuk az ajánlatot, melyben Apafinak a fejedelmi kötelességeket sorozza elő az isten egyháza s az alattvalók irányá-

¹⁾ Azaz bal megítéltetést.

ban. E versengésbe beleelegyedt nem sokára ugyanazon Hegyesi István is, ki mint láttuk a Coccejanusok mellett fogott tollat. Itt az unitariusok ellen bizonyítására a háromság egy örök istenségének írta könyvét: *A kegyesség nagy titka* (1685) cleinte nem is szánva sajtó alá, mint magános tanulmányozások eredményét, hanem némely unit. főurak gunyja által mintegy kiadására kényszerítette „nehogy hallgatása isten szent ügye felelőli kétségbeesésre magyaráltassék.“

Az erdélyi hitvitázó irodalom e három főiránya a modorban is, melylyel polemiáit kezelte, lényeges eltéréseket mutat. ¹⁾ Míg a katolikusokkal folytatott versengés a türelmetlenség s gyűlölködés képét állítja előnkbe, míg a reformáltaknak egymással folytatott vitája leginkább bölcséleti bár koránt sem mérsékelte, az egységhevők elleni polemia ment a gyűlölködéstől, seholy ingerült hang, szeretetlenség, metsző gúny nyomára nem akadhatni. Itt, mint ők hívék, eltévedtekkal küzdenek, kiket meggyőzni nem leverní kell. Sokat tett az is, hogy az egységhevőknek seholy semmi politikai támasza, míg a katolikusok Magyarhonban olyszerű pártfogásban részesültek, mely itt a kedélyeket végetlenül ingerelte. Ezért folytattak ezek ellen háborút, míg amazok megtérítése inkább belmissio tárgya volt. De azért a három hitvita egyike sem volt meddő veszekedés, hanem legtöbb esetben küzdelme a különböző meggyőződéseknek, a felzaklatott szenvedélyeknek, az alapos tudomány fegyverével.

Még gazdagabb s kiterjedettebb volt maga a tudományos theologiai irodalom ²⁾, mely virágzásának s fejlődésének tetőpontját érte azon fejdelem alatt, ki mint író maga is szép sikerrel próbált szerencsét e téren azon időben, mely erre teljesen al-

¹⁾ Schuler ur mindezeket s az egész theol. irodalmat Schulweisheitnak tartja, s oly kicsinylőleg, oly odavetve és annyira semmit ki nem mutatva beszél rólok, mintha a tentát is sajnálta volna, mit rájok veszteget.

²⁾ Schuler úr azt hiszi, hogy „a theol. polemiák megszüntével a hit szolgálói tevékenysége szárnyaszegettnek látszott.“ Ezenkívül hát alig is létezett volna theolog. irodalom! S ő valóban oly forma képét vázolja, mi ez állítást igazolná, ha t. i. ugy volna. Medgyesit az Apafi korában szerepelteti s a többi neveket is minden válogatás s okszerű kritika nélkül rakja egymás mellé. Olyformán nem nehéz Litteraturgeschichtét írni.

kalmas volt, s oly férfiak által, kiket Katona és Medgyesi méltó utódainak tekinthetünk. De ez gondolhatólag csak a protestansokról áll. A katolikusok theologiai irodalmát az országon belül csak Haller Jánosnak „A Békességestűrésnek Paizsa“ (a csiki klostromban 1682) s az országon kívül a székelly származású Illyés András szebeni prépost s 1696-óta czimzetes erdélyi püspök képviselte. Az elsőt szerzője fogarasi rabságában írta, és előbeszédében a magyar nyelv emelését buzgón sürgeti, míg ez utóbbi nagy tevékenységet fejtett ki az irodalmi téren. Néhány év alatt 28 munkát írt¹⁾, melyek közül 1696-ig 22 látott világot s melyeket kora tudósai s a közvélemény egyiránt jeleseknek mngasztáltak. Latinok és magyarok s egyházi szónoklatok és szentek életei De ezek nem Erdélyben láttak világot, habár e korban nem tartozott a szokatlan dolgok közé, hogy magyarhoni férfiak ott nyomassák ki műveiket²⁾, mint erre alkalmasabb s elterjedhetőket is könnyebben előmozdító helyen.

S valóban, ha e kor protestans egyházi irodalmának külső nagyságáról elterjedettségére következtetünk, ha az írók számaival aránylagosnak hisszük az olvasókét³⁾, az eredményt meglepőnek találjuk. Az íróknak és munkáiknak egész hosszú sorát tudjuk felmutatni, számra nézve többet, belbecsre nézve sem alábbvalókat a korábbi korszakok termékeinél. A philosophiai

¹⁾ Mint maga mondja az 1691-ben nyomtatni kezdett s csak 1696-ban bevégeztet Megrövidített igéjében (74 egyh. szónoklat gyűjteménye ünnepi alkalmakra) a végszóban. Schuler ur e munkának latin czimet ad, s azt 1693-ban Bécsbe nyomatja. De a példánynak, melyet én használtam, nem volt latin czime s az 1693-ik év sem volt rá nyomva. Sch. ur korábbi tévedést másolt le.

²⁾ Ilyenek Nánási István Szű Titka (nyom. Kolosvár 1670. N.-Bánya város költségén) Otrokocsi Foris Ferencz gyöngyösi pap több munkája stb. Ez utóbbi férfi feles számu munkát írt s maga is részese volt az üldöztetéseknek. Azonban katholizálván e vallás mellett épen oly buzgó munkákat nyomtatott, mint korábban ellene.

³⁾ Egy a köv. század első felében megjelent theol. munkában (A reform. Ecclesia Apologiája 1748.) a végszóban köv. szavakból: „melyek (t. i. a nyomdahibák) közül az hol egy keresztyjegyvet látsz mintegy száz exemplarban, az hol pedig kettőt, azok mintegy ezerben találtnak meg,“ következtethetünk, hogy az ezer példányban nyomás épen nem volt ritkaság. S semmi okunk, mást gyanítani, mint hogy a megelőző korban is ekkép volt.

irány, mely már e század elején jellemzé az irodalmat, mind általánosabbá lett, mind jobban elterjedt, s annival inkább, mert arra az iskolákban különös gond fordították. S a mint ott az aristotelesi ellenében új irányok keletkeztek, a mint Descartes felállítá a maga tételét ¹⁾, mely a rationalismus alapkövét teszi, s az angol és belga egyetemekenél valamely újabb mozzanat fölmerült: azok nem enyésztek el nyomtalanúl. Már az iskolákban megkezdett azok terjesztése, s tanáraik egy vagy más philosophiai jelszót tűztek ki zászlójukra. Így vallá magát a fehérvári iskola a Sáros-Patakról oda menekült tanárok alatt Aristoteles hívének, így követte Enyed Descartes-t ennek tanítványai alatt. S hogy ezen elveket később a kikerült növendékek az életbe is átvitték s hogy azoknak nem csak a már bemutatott polemikus irodalomban van élénk nyoma, hanem a theologiai munkák nagy részében is föllelhető, az már természetes következménye az előzményeknek. De semmi sem mutatja annyira a hittan hatalmát, mint azon körülmény, hogy az egyház szolgálai a fejedelmek s főurak visszaéléseit a szószéken rendes megrovásaik tárgyává tették. Azonban térjünk át magára az irodalomra s könnyebb áttekintés végett oszszuk azt tizedekre.

A század második fele első tizedének mozgalmas képét találjuk: Nagy-Ari Benedek eleinte borosjenei, majd kolosvári ²⁾ pap Igazvallású keresztényen-je (1651) a hit alapját a szent írásból magyarázza ki. Fogarasi Ferencz, vizaknai majd karánsebesi pap kis keresztényen (1654) czim alatt egy kátét fordított angolból. Séllyei Balog István született Séllyén Nyitra megyében, mint ifjabb Rákóczi György udvarában főpap, urát a szerencsétlen lengyel hadjáratra kísérte, s fogságba esett Keménnyel, ki váltságdíját magára vállalván levelekkel Erdélybe küldte, honnan Husztra ment papnak ³⁾. Munkái: Temetőkert (1655) halotti s Utitárs (1657) alkalmi szónoklatok. Enyedi János tanulmányait bevégezte Franekerában s mint kézdívisár-

¹⁾ Cogito ergo sum.

²⁾ L. A Domin. Praedic. bevezetését. hol a kolosvári papok fölso-rolvák.

³⁾ Benkő és Bod összetévesztik azon Séllyeivel, ki gályarabságot szenvedett. De ez nem ő volt. L. Toth Ferencz tulajdonai superint 142. s köv.

helyi pap Mennyei szó (1657) s mint vajdahunyadi Isten ígéretének felnyitott arany bányája (1665) című s a fájdalom vigasztalására szánt könyvét bocsátotta világ elé. Pápai Páriz Imre, egy kereskedő fia, dézsi, majd fehérvári udvari pap Keskeny út, mely viszen az életre czim alatt egy kis könyvecskét adott ki s majd az első kiadás elfogytával 1657-ben „meggondolván, hogy mind ennyi szomorú és háború szélvészeknek habjai közt is jó dolog volna az Istent keresni“ ujra kiadta. Ugyan csak a hit ágazatiról szóló „Dávid Parittyáját“ Úzoni Balás bonyhai iskolamester s majd dévai pap németből lefordítá s kiadta 1658-ban. Ez évben végezte be rabságában „Krim országában, Bakese szárai városa felett levő kösziklákön épített, a mint névvel ugy valósággal is kaloda nevű zsidó várban“ Kemény János, a későbbi fejdelm, Gileadi Balsamom-át. a zsoltárok magyarázatát s adta ki a köv. évben. E munka szerzője, elfogatása előtt, a szónoklat és politika mezején szerzett babérokot, nyomorában most a vallás karjai közt keresett vigaszt, s elzárva és távol honától alapos theologiai készütséget mutatott fel: mi bizonyságul szolgálhat, hogy főuraink teljesen a kor tudományosságának színvonalán állottak.

A második tized s e kor egyik legtudományosabb írója Vásárhelyi Péter kézdivásárhelyi születés, majd a fehérvári iskolának, ennek arany korában növendéke, kiténő philolog, s mint ilyen jártas több keleti nyelvekben. Külföldről haza térte után Basire utódja volt a fehérvári tanszékben, s ez iskola elpusztulása s Enyeden megtelepülése után e helyt első tanár. Latin szerkezetű munkái Politia Ecclesiastica s egy pár Exgesis kéziratban maradtak. Épen ily szorgalmas s mint Vásárhelyi oly rövid életű volt Bártai György is, ki tanulmányait Franekerában végezte s visszajövén kolosvári rectorrá s majd pappá lett. Munkái „Az üdvösséges élet megismérése“; — „Bünöket elhagyók vigasztalása“ — „Lelki próbakő (egyh. szónoklatok) stb.“ inkább a népszerűsített theologia körébe vágnak s Szebenben 1665 és 66-ban jelentek meg. De nem jelenhetett meg a Coccejanus Csengerinek Politia Ecclesiasticája.

A harmadik tized legtermékenyebb volt. Egy világi ember Belényesi Ferencz Apafi fejedelmi jószágainak fő felügyelője

Lelki áldozatok czim alatt (1670) ima könyvet bocsátott ki. Nagy elterjedést nyertek Szokolyai István udvarhelyi papnak még Leidában az egyetemen léte alkalmával készített s elsöben ottan, később hazájában kiadott könyvei ó testamentomi irásokból egybeszedezett könyörgések, fordítva belga nyelvből (2-ik kiad. 1772). „Sérelmes lelkeket gyógyító balsamom.“ Zilahy János zsigai pap „Az igaz vallás tükörében“ a kalvinista vallás régiségit mutatja (1672) Pósházi kolosvári tanársága korában Sibelius Gáspárnak ima könyvét bocsátotta közre (2673). Egyik legmunkásabb s alaposabb írója volt e kornak Szathmárnémeti Mihály, kinek hittani versengéseit már említettem, s ki e tized folytán és a bekövetkező elején a hittani munkák egész sorát bocsátá közre: Halotti centuria (száz halotti beszéd 1684¹) Evangyeliumi Dominica s annak toldalékja (1675—86) egyházi szónoklatok; Mennyei tárház kulcsa, imakönyv. Soltárok magyarázatja stb. Tudományos, de abstract dogmaticus munkák. Ima könyvét sokszor után nyomták s ez napjainkig fentartá magát. Apafi Mihály „Isten kegyelméből Erdélyországnak fejedelme, Magyarország részeinek ura, és székelyeknek ispánja“ — mint maga irta magát alá — Wendelinnek a keresztyén isteni tudományról irt két könyvét (egy több mint ezer negyedrért lapnyi terjedelmes munkát) lefordítá s 1674-ben kiadta. Az előszóban — mely tiszta és nemes kedélyének, vallás és hazaszeretetének tolmácsa — elmondja nézeteit az igaz boldogságról s annak keresése és feltalálásáról. Éles észszel czáfolja a módokat, melyekkel ezt elérni törekeshnek. Ő részéről ezt az Isten törvényeinek vizsgálásában és követésében keresi. Idéz fejedelmi példányokat, kik hasonló véleményben voltak, s záradécul a „keresztyén magistratus tisztit“ számítja elő. „Mi is — írja teljes önézettel — anakelőtte is, de mióta Isten kegyelmességéből sanyarú, nyomorúságos és vasas kemény rabságunkból kiszabadulván az erdélyi hazának igazgatására előállitattunk, tehetségünk szerint az Isten-

¹) E munka előszavában az akkori háborús időkre vonatkozólag mondja: „mely sokszor nem temethetik a keresztyének az ő halottjaikat, . . . mikor . . . azoknak testek . . . a földszínén megsenyvedésre hagyatnak. . . Boldogok, kik az ő szerelmeseiknek holt testeket koporsóban tehetik. . . Ilyen alkalmatossággal irtam ezen halotti praedicationokat.“ stb.

nek dicsőségét, minden rendes módokat s utakat elkövetvén, szívesen előmozdítani igyekeztünk: az ekklesiákban és kollegiomokban, költségünknek semmit nem kedvezvén, nemcsak hazánk tudós fiait, hanem a szomszéd országnak is sek érdemes embereit, nekik hivatalt adván és tisztességes fizetést rendelvén ¹⁾, hogy azoknak serény forgolódások által az alattunk való népet az Istennek idvességés ismeretében jobban épithetnők, helyeztettük. Innét lött, hogy magunk is az Istentől vett talentum szerint, szoros gondjaink között, fáradtságunkat s munkánkat nem szánván, ez nagy tudós Wendelinusnak . . . könyvét magyar nyelvre fordítván . . . magunk költségünkkel világ elibe bocsátottuk.“ A fordítás sikerült, folyékony „a magyar nyelv szerint való szóláshoz“ alkalmazott s ha a philosophiai s metaphisicai műszavak fordítása — mely Medgyesi óta több ízben megkisértetett — nem mindig sikerült is, de igyekezetét e részben sem mondhatjuk eredménytelennek. Ugyanez évben jelentek meg az Erdélybe menekült utolsó Bocskai felett hasonlólag menekültek Técsi János, Pósházi és Görgei Pál által tartott halotti beszédek s a következő 1675-ik évben Szőnyi István, a menekült papok egyikétől egy alkalmoszerű irat a *Martyrok koronája*, mely az üldözések közepett, a hithez tántorithatlan ragaszkodást kívánt terjeszteni. Az író Hirkó pater és Hamar Ferencz Tornán lakhelyén német katonasággal megrohanták, s templomát elfoglalva, előbb Debreczenbe majd Kolosvárra s Fehérvárra menekülni kényszeríték ²⁾. Eszék i István, kívül mint a Descartes ellenzőjével, már megismerkedénk, a külföldi egyetemekről hazatérte után, 1675-ben egy tankönyvet bocsátott ki, melylyel az egyetemes theologiát 60 nap alatt akarta betanítani ³⁾. Perneszi Zsigmond, egyike az erdélyi főuraknak, egy imakönyvet fordított 1676-ban, s két év mulva *Lelki pászál* a szenvedőket akarta vigasztálni. Egy másik főur Kun István a Deési pártfogója (1677.) hétköznapi imákat bocsátott

¹⁾ S mind ez valóban ugy van. De azért regényíróink némelyikénél divattá vált őt, mintegy bonvivant bolondot mutatni fel s némely gyöngegeséit ostobaságnak festve, pelengérré állítani.

²⁾ L. "e munkája végszavát, hol „szomorú üldöztetése s szám-kivételése“ történetét megírta.

³⁾ Végintézetében özvegy papnék számára ezer forintnyi — azon időben tetemes — alapítványt tett.

közre. Szentgyörgyi István benedeki paptól irt „Jó cselekedetek gyémántköve“ az erkölcsiség fölélesztésére törekszik, míg a katolikusok elleni Kalauz írója Tolnai F. István Ramus Péter elvei nyomán latin dialekticát készített.

A következő tizedet a Coccejanus Patáki István nyitá meg egy latinból fordított philosophiai munkájával: „Ez világnak dolgainak igazgatásának mestersége“ (1681.) melyben a mikép élésre száz szabályt állít fel s azt épen az uralkodni vágyó Teleki Mihálynak, kinek ezt nyilván szemére is vetette (L. Cserei 182.) ajánlotta. De egyetlen munka sem ébresztett akkora figyelmet, mint a Tofeus Mihályé. Szent Zsoltárok Resolútiója¹⁾ (1683.) melyet, mivel maga a püspök leirni igen hanyag volt, Ujhelyi István s Keszei János készítettek el sajtó alá, azonban „ama nagy ajándéku ember“ a fejedelmi pár kívánatára „maga akarátja ellen is revideálta“²⁾. Tofeus, Bod szerint³⁾ Dobos, született Székelyhidán, tanulmányait Franekera s Leidában végzé. Visszatérve eleinte Magyarországon nyert alkalmazást, majd udvari pappá s 1678-ban püspökké lett. Munkái közül, melyek szónoklatok a Birák könyve, Sámuel kv. Máté evangyelioma s a Zsoltárokról⁴⁾ csak ez utóbbi látott világot. De ezekről helyesen mondja Bod: „hathatósak voltak, mint a vasszegek, érezhetőleg szurósak; most is az olvasó érzi azoknak ösztönző erejét, hát mikor szólotta élő nyelvvel az Istennek az a nagy ember?“ E szónoklatok: korrajzok, s ez idők erkölcstörténetének oly lapjait tárják föl előttünk, melyeket a történetírók számunkra nem jegyeztek föl. 1679. május 30-tól 1682. május 12-ikeig a fejedelem s udvara jelenlétében mondattak el. Mindig egy egy zsolttárt vevén alapul, annak erkölcsi irányát rajzolja, s alkalmat vesz belőle valamely erkölcsi hibát ostorozni. Mert Csereiként e gögös de rettenthetetlen ember előtt a szószékben senki és semmi sem

¹⁾ A példány, melyet én használtam a nagy-körösi főiskola sajátja. Tofeus neve a cím lapon a fenemlített Pernyeszi Zsigmond által van bejegyezve, ki magába a szövegbe is tett beírásokat, s ki ezen példányt Erdődi Miklósnak ajándékozta.

²⁾ Tofeus neve azonban sehol sincs megemlítve. E körülményt Cserei is említi 163 l.

³⁾ Tot szerinte zsidóul: dob.

⁴⁾ Ő nem egyes versek, hanem egész részekről szónokolt. Polykarpus 112.

talált kegyelmet. Nevén nevezi, kit kerülendő példányul állít fel ¹⁾, rámutat azokra, kiket Isten már megostorozott, s megtérni nem akarnak ²⁾, azokra, kik porból emelkedtek föl s gögők határt nem ismer ³⁾, az égre kiált fel a szerencsétlen nép szenvedései-

¹⁾ Pl. CIX. zsoltár. 623. De nem kellene minékünk a kegyetlenségről egyéb példa ama boldogtalan nagy háznak példájánál, a mely nem régen elvesze, Béli Pálnál, kinek, valamig fen vala, nem volt üres a tömlőce soha deáktól, mestertől, jámbor istenfelő embertől, emberséges nemes emberektől s sok ügyefogyott nyomorúttaktól, a kiket is oly inségbe tartatott, hogy fél esztendeig s esztendeig is alig volt szabad hozzájuk menni, éhel is csak meg nem holtanak. Látván ezt az isteni szoros igazság, megengedé, hogy egyik hamisságból más nagyobb latorságba essék, a bünt bünnel bünteté ő Felsége, a rettenetes nagy kegyetlenség pártütössé lön. És így elvesze mindenek példájára az a méltóságos nagy ház, mely egynehány száz esztendőktől fogván fenállott, rettenetes romlással hirtelen. A mint azt is mondják a helye fe'öl, olyan, ugy elpusztult, s ugy elhányattott, mintha soha semmi épület sem volt volna rajta, az egyenes földtől meg nem ismertetik. Azt hallottam én magam a praedikátorától, s a mint hallottam ugy tudom mondani, hogy elmúlt volt négy esztendeje, a mióta egy poltura fizetését, egy falat kenyérét, szalonnáját, egy szem buzáját, egy csep borát, fél sing posztóját fizetésében nem látta, hogy a szegény azután mirigyben megholt; a másikja nem csak fizetését vonta el, hanem gyermekét is a szegény predikátornak jobbágyává akarta tenni, de minden szándékok, s ez is félben szakadott. Ennek a háznak romlása azért példa lehet mindnyájunknak stb

²⁾ Pl. XIV. Zsolt. 82-ik l. Minemü keserves kín legyen a szegénységnek künja, azt ezelőtt husz esztendővel megpróbáltatá az Isten ennek az országnak embereivel, kiket innen mind kivivé, ott nagyobb részét a pogány rabságába ejté, hogy tanulnak meg minemü kín a verés, a rabság, a vasviselés, az éhség, a szomjuság. Ezt az Isten mind megpróbáltatta vélek, hogy tudnának azután a szegényeken könyörülni. De a kik hazajöttek, tanultanak-e könyörületességet? szánják-e a nyomorultat? sokkal kegyetlenebbek most, mint az előtt, a mint őket a tátarok kínozták, kihozák azt az átkozott kínzásnak nemét, megtanulták s azzal kínozzák a szegény embereket stb.

³⁾ Pl. XXXII. Zsolt. 436. l. Bizony rámára vonson az Isten benneteket, ha most nincsen is senki, a ki megbüntessen. Valami ros alávaló deákokból, t... s tudatlan mendikásokból urakká nagy emberekké, öt hat esztendő alatt ország bírívá leszték, gazdagságot, pénzt, jószágot, köntöst, tisztet, becsületet annyit ad az Isten, hogy sem magatok sem más nem reménylette volna; huztok, vonszotok magatoknak s uratoknak, de meghigyétek, hogy bizony megitél az úr Isten benneteket, magatok sem élhettek keresményetekkel, maradékokra sem száll, idő napelőtt elerőtlenedtek, betegesedtek, sárgultok, sem ehettek, sem al-

ért¹⁾, a főurak kegyetlenségeiért, a hivatalnokok gonoszságaiért, a bűnökért, melyekben ezek elmerültek, de a szegény nép az üldözöttek, a szenvedők számára vigaszt tartogat, az istenfélőket biztatja s az erénynek tiszteletet parancsol. Bizonyval ilyennek képzelte Kalvin a maga utódjait! Korszakot képző munkáján kívül még az egységshivőből Drezdában reformálttá lett Régeni Pál Mihály bocsátott ki (Lipcse 1688.) egy latin iratot a váltság munkájáról. E tizedben (1684.) adta ki a Bibliát, az új testamantumot, a zsoldárokat Tótfalusi Kis Miklós az irodalom s hazaszeretnek ezen valódi martyryja. Született Misztótfaluban Nagybánya környékén 1650-ben, s miután több helyen tanítóskodása által némi összeg pénzt szerzett, külföldre utazott. Ez időben merült fel a gondolat, hogy a bibliát újra ki kellene nyomtatni S ő ez eszmétől lelkesítve Amsterdamban megtanulá a betűmetszés mesterségét és oly sikerrel, hogy honának első vésőjévé lett, s számos külföldi udvaroktól kapott megbízásokat betűminták (matrixok) készítésére. Georgia számára pedig — hol az előtt nyomda sem volt — azon ábécze mintát, melyet ennek királya küldött, nem hagyván helybe „más módosabb betűket — írja Apológiája 69-ik lapján — csináltam, melyen igen örültenek.“ Bármily boldog állapotja volt is belga földön, visszavágyakodott honába, hol a maga által nyomtatott bibliát elterjeszté olesó áron, „bár ezért eleget kiáltottak rám a compactorok, hogy azzal mind nekik, mind magamnak kárt teszek.“ Jellemző mit e helyen mond, hogy

hadtok, az halál kinéz a szemetekből, a mi pedig maradékokra szállana is, olyan lészeu, mintha Aspis kigyónak a mérgét nyelte volna el.

¹⁾ 622. l. Halljátok-e ezt ti kegyetlen fejedelmek! Halljátok-e kegyetlen fejedelemasszonyok, kegyetlen tanácsurak! kegyetlen tanácsúr-asszonyok! kegyetlen urak, kegyetlen úrasszonyok! . . . Kegyetlen vérszopó hóhértermészetű udvarbírák, és halljátok-e mindenek valakik mást ártatlanul nyomorgattok! kik a szegény embert csak úgy tartjátok, mint az ebet, mint a szemetet, a gatz megutáljátok, micsoda, ugymond, egy hitvány rosz paraszt ember, ama becsületes nagy gazdag értékes nemes emberhez képest: azt gondoljátok ti, hogy a kit rabságra tömlőczre vetettek, vasban verettek, megsapattok, hogy tinéktek féltében nem mér szólni, az isten előtt is nem mér, minden nyomorúságát elnyeli, elfülei: de tudjátok meg, ha maga rabságban, vasban van is, szabadon jár a lelke s inádsága Isten előtt, ha előttetek nem szól is a nyelve, szól Isten előtt a lelke, nem hallgat az ő nyomorúsága, ha magát megköltitek, nem költitek meg inádságát, jó s megyen Isten eliben, átkot kér ellenetek stb.

bár az aranyos zsolttárt egy tallér helyett tíz sustákon (20 garas) az aranyos bibliát 12 frt helyett 5-ön adta, árából mégis „elkunyorált ez a nemzet, úgy hogy ha a bibliát két pénzen tartanám, mégis a magyar egy pénzen kérné.“ S valóban nyomtatványai tisztaság s a betűk csinossága tekintetében, a nyomdászat mai előhaladottságában is, jeles példányok.

Az utolsó tized a politikai hanyatlás kora, melyben Erdély önállóságát elveszté, még mindig nagyobb neveket mutat fel. A már koros s a Sámbarral folytatott versengésbe belefáradt Vásárhelyi Matkó 1691-ben az úrvacsorával jól élés módjáról értekezett. Szatmárnémeti Sós Sámuel a külföldi egyetemek hallgatása után a szerencsétlen Bánfi Dénesné udvari papja, utóbb az ifju Apafi hittanítója s végre 1695-ben kolosvári tanárrá lett. Nehány latin philosophiai s hittani munkát adott ki, az Isten uralmáról, metaphysicat, Mózesnek, Szent Pál zsidókhöz írott levelének stb. magyarázatját. Ugyan ez időben Nagyari József, a Benedek fia Csereiként (160. l.) „nagy tudományu s buzgó lelkü ember, a ki könnyen Illyés proféta mellé beállhatott volna,“ s épen ezért korának híres szónoka, Elégséges kegyelem, s Hegyes Ösztön című pár lapnyi munkáin (nyomattak Keresden) s azon tanításon kívül, melyet II. Apafi Mihály fejedelem beigtatásakor (1687. sept. 17-én Fehérvárt) tartott s kiadott, szónoklatokat készített sajtó alá, de azok nem jelentek meg. Hunyadi Ferencz (1695) egy philosophiai értekezést bocsátott ki a szentírás isteni eredetéről. Pápai Páriz Ferencz a fenemlített Keskeny út írójának fia, tanulmányainak — ezek közt az orvostannak — külföldön bevégezése után, miközben Heidelbergben a philosophiát tanította, visszatérvén hazájába 1676-ban enyedi tanárrá lett. Egyiránt jeles nyelvész, historicus, philosoph és theolog volt, e mellett az orvostanban is kitűnt. Külföldi összeköttetései lehetővé tették, hogy enyedi tanulók számára néhány egyetemben alumniumok felállítását eszközölje, „az angol pénz is — írja Bod — mely az enyedi kollegium számára jár, ennek okossága, tanácsa, írása s a végre oda küldött fia által szerzettetett.“ De erős próbáltatásokon is ment keresztül. Az 1710-iki ragályban nejét s két leányát veszté el. Hittani munkái: „A lélek békéje“ fordítva francziából (1680). Test békéje, Temetés békéje, az udvar Békéje (1696) különböző szabályok s a kereszt békéje,

a zsoltárok magyarázata. E munkák a Kis Miklós nyomdájából kerültek ki, a kinek ő üldöztetésében egyik pártfogója volt. Ennek ugyanis nemcsak bibliai kiadásait illették rágalmakkal s támadták meg javításait, nemcsak érdemeit akará néhány irigy pap elvitatni, hanem „az igazgatásnak változásával bejött sok húzás vonás“ neje örökétől is megfosztá s midőn elkeseredése két Apologianak (egyikben 1697-ben latinul a bibliát s annak irányát menti, a másikban 1698-ban magyarul a saját személye ellen intézett rágalmak alól tisztítja magát) kiadására birta, ellenei s némely érdekelt főurak köztök a kormányzó Bánffy Dénes is, közzsinat elé idézték, hol az utóbbiban kiadott vádak visszavonására kényszeríték¹⁾ s egyszersmind mindkét munka példányait beszédtek.

E század eleje óta a magyar protestans theologia folytonosan emelkedett, mindamellett, hogy az „akademia erigálására“ intézett törekvések meghiúsultak. A külföld theologiai s philosophiai eszméi nem enyésztek el nyom nélkül: élénk surlódást és eszmecserét idéztek elő, melyben a harcot nem szolgálai másolók vitték, az eszméket nem fordítások terjesztették el. Itt átültetések történtek, megegyezők a nemzet geniusával, önálló felfogással készültek s az eredetiektől gyakran — különösen a philosophiai rendszereket illetőleg — eltérők. Az egyes hitágazatokat fejtegető munkák hasonlólag bölcselmi szint viselnek magokon, s hogy minő tiszteletre méltó állást foglalt el irodalma mutatja azon főurak névsora, kik nemcsak mint pártfogók, hanem mint munkások is kitüntették magokat.

Az egységshivők egyházi irodalmában semmi újabb lendület nem történt. Csak a Lengyel földről Erdélybe menekült Baumgarten Bálint, a kolos-óvári iskola igazgatója hagyott némi egyházi munkákat s ezek közt egy theológiát hátra, továbbá Rákosi Boldizsár kolosvári rector magyarázta Burgersdics Philosophiáját (1657) s Szaniszló István ugyanott köztanító (1697) irt Krisztus születéséről. Almási Gergely superintendens, ki az énekes könyv s nagy Káté kiadásával érdemesíté magát, 1694-ben egy munkát nyomatott az egyházi fenytékről. De a századok egyházi irodalma — bár ebben a polemia kerülve

¹⁾ Ezt ugyan akkor ki is adták. Közölte Bod Péter az Erdélyi Feniksben.

volt — hasonlólag fénykorát élte. Az íróknak, habár jelentékeny részök csak értekezéseket, úgynevezett dissertatiokat, bocsátott világ elé, olyan számát tudjuk felmutatni, mely elterjedt tudományosságot tanúsít. De ezek sorában németet kivételkép is alig találunk. Papjaik járván a külföldi, leginkább csak németországi, egyetemeket, ismereteik gyümölcsét is többnyire ott tették közzé s oly nyelven, mely nem annyira a nép mint a tudományos világra volt számítva: latin nyelven. Azon szónoklat, melylyel Oltard szebeni pap s az annalista fia 1650-ben azt akarta bizonyítani, hogy a reformatio már Honter előtt el volt az egész szász földön terjedve, e nyelven tartatott. Különben ez irodalomban sem ismerhető félre a philosophiai irány: a theologok egyszersmind bölcsészek is voltak. Krausz György a későbbi superitendens Hagar Sarae című vitatkozásával a metaphysicat védelmezte külföldön létében Schilling és Amesius ellen (1668). Fensér János mint königsbergi tanuló az Augustus alatt tartott népszámlálásról (1652) s honában az egyház egysége mellett (1656) értekezett. Fuchs János 1654-ben hat, Bausner Bertalan, ki mint superitendens erélyes kormányzása által tüntette ki magát, hasonlólag külföldön négy philosophiai vitatételt, Albrich Márton rozsnyai lelkész (1655—59) philosophiai értekezéseket, logikát, s metaphysicát, Basch egy vitatételt s egy értekezést az üstökösökről tett közzé. De sem munkásság sem tudományosság tekintetében ezek egyike sem multa felül Schnitzler Jakobot ki 1658—81 közt harmincznégy önálló füzetet nyomtatott: vitatételeket, értekezéseket, szónoklatokat. Wittembergben tanulmányait bevégezvén meghivatott Szebenbe tanítónak. El is indult, de atyja s testvérei halálának hírére nem volt kedve oly országba menni, hová a bemenetelt dülőhadak pusztítása bizonytalaná tette s 1663-ban fogadta el a megújított meghívást. De ellenei galádsága már két év múlva ki tudta vinni, hogy hivatalától megfosztatott s csak midőn Apafi az enyedi tanszékkal kínálta meg, némúlt el azok hangja, a tanács rábeszélte annak el nem fogadására s felállítá kedvéért a philosophiai tanszéket. Gündesch János 1665 egy, Czak Dávid két (1666, 7) Greising Bálint rozsnyai pap tizenkét, Gorgias János koszorús költő s a német hatyru rend tagja két (s egy metaphysicát Brassó 1665) Agnethler Mihály két, Fronius Mark brassai pap

feles számu (1682—1711) Arzt János (1671) egy, brassai Albrich János egy, Kelp Marton három (1656—85) s ugyan ennek testvére Kelp János, ki a németországi egyetemekből Pensylvániába útazott, három (1689—90), Adami Mihály szertfalvi pap (1690) egy, Hutter György szerdahelyi pap két, részint hittani, részint bölcselmi vitatételeket s értekezéseket adott ki, melyek közt több terjedelmes s korában magasztalt találatik. Ezen utóbbi (Hutter) csaknem áldozata lett a kurucz világnak. Keresztelésre komákul épen olyanokat kért fel, kik forradalmi érzelmeikért tábornok Rabutin előtt meg voltak jegyezve. A szerencsétlent elfogták s halálra ítélték, mit rajta még azon éjjel végre akartak hajtani; de e dolgot a tábornok segéde egy nőnek elbeszélte s ez úton Hutter rokonainak tudomására jutott, kik csak közbevetések és esdeklések után tudtak számára kegyelmet nyerni. Ezen Hutternek atyja hasonlag György szebeni iskola igazgató, ki fő oka volt az érdemtelves Schnitzler elmozdításának, 1666-ban egy latin logikát adott ki. Krempeš János, ki tanulmányait Wittembergben bevégezvén, jelentékeny utazást tett az Alföldön és Németországban, majd haza jöven szebeni tanárrá s utóbb szászujfalvi pappá lett, a spiritualismus megtestesült képviselőjének mutatta magát vitatkozásaiban, melyek egyike a praedestinatiót tárgyalta. Azon németajkuak közül, kik a magyarországi üldözések elől Erdélybe menekültek s a szász földön új hazát találtak, három tüntette ki magát: a zsolnai születésű Ladiver Illyés, előbb pap különböző helyeken, majd eperjesi tanár, az itteni intézetnek gróf Wolkra kamara elnök parancsa következtében történt bezárása után előbb lengyel földre s onnan Erdélybe menekült, hol több vitatételt s philosophiai könyvet adott ki. Fabricius János a hies Wittnyédi István pártfogoltja, kinek költségén járta meg a kül országi egyetemet, s kassai pap a jezsuiták üldözése elől Szebenben vonta meg magát, hol Ladiverrel egyszerre hivatnak meg nyilvános vitatkozásra, melyet oly sikerrel állottak ki, hogy ez utóbbi Segesvártt igazgatóvá, Fabricius pedig Szebenben tanárrá lett. E munkás író kilencz nyomtatványt adott ki (1667—73) s még szép remények voltak névéhez kötve, de azon nap, melyen nászünnepeét akarta tartani, meghalt. Wittnyédinek egy másik pártfogoltja s Fabriciusnak vitatársa volt Zabanius Izsák, ki a külföldi

egyeteméről visszaérkezvén, előbb Posonban majd Eperjesen nyert alkalmazást, s az üldözések korában Erdélybe menekült, hol különböző helyeken hivataloskodott, eleinte mint professor, majd mint pap, s jelesül ily minőségben Szebenben. Esze és tudományossága csak hamar köz szeretetet szerzett számára s annyira munkás volt, hogy közel fél száz nagy részben kinyomott s néhány kézirati leginkább vallásos s philosophiai tartalmú munkát hagyott hátra (1667—1700). Azok jelentékeny részét teszi azon versengés, melyet Ladiverrel az atomok felett folytatott s annyi szenvedélyességgel, hogy 1677-ben a megyesi zsinat kénytelen volt nekik hallgatást parancsolni. Fia az elhírhedett szebeni királybíró Zabanins János két vitatkozást (egy egyházit 1687 s a köv. évben egy philosophiáit) adott ki Tubingában egyetemen léte alkalmával. Daczára hogy ezen — egy pár német szónoklat kivételével — latin nyelven irt munkák jobbadán külföldön kijött értekezések s vitatételek, tehát nem csak a hazára számítottak s alkalom szerint készültek, csalhatlan bizonyítványai a szász papság tudományosságának s többnyire korokban keresett dolgokat tartalmaznak.

E becses egyházi irodalom sem gátolhatta némely ferde kinövések elterjedését. A nép könnyenhivőségét egyes ámitók felhasználták, kik jövendőt mondva jártak fel s alá az országban. Ezek leghiresbike volt Drabitz Miklós egyike a II. Ferdinánd korában Morvából menekült papoknak, ki nemcsak a fejedelmi udvarban jelent meg, hanem magát a sajtót is igénybe vette eszméi terjesztésére. Már Bethlen idejében mutatta magát Erdélyben, majd öreg Rákóczi korában nősült. Egy könyve *Lux in Tenebris*, daczára, hogy az *Ignis fatuus Nic. Drabitzius* által megszáfoltatott, nagy elterjedést nyert. Azon szomorú vég, mely a 88 éves Drabitzot 1671 jul. 16-án Posonban érte, hol a kalmár ruhában levőt felismerték, elfogták s először kezét majd fejét vágták el s könyvével bitófa alatt égették meg, nem rettentett vissza másokat a jövendő titkainak keresésétől. Ez irányt a szászok közt *Hübner* Izrael orvos, csillagász és csillagjós képviselte, ki Erfurtból Szebenbe jött, hol 1666-ra jósolta a világ végét, de midőn az nem teljesült be a következő évben új világrendszert talált fel s azt ki is adta. A világtestek pályája tojásalakú s Mars, Jupiter és Saturnus egyszerre vándorolnak

a föld és nap körül. — Egy orvosi könyve (1651) az érczek, fűvek, kövek titka azt adja elő, hogyan lehet orvosság bevétele nélkül meggyógyulni? Irt egy philosophiai, örök természeti naptárt, egy mást 1666-ra s korábban már egy naptári Prognosticont 1654-re. Ez utóbbit, midőn az a nép közt gyors elterjedésre s hitelre talált idősb Hutter György 1655-ben s Hermann Dávid Nyilt és őszinte bírálatá-ban, — melyben valódi józan nézeteket árult el, — czáfolták. Nem csuda ha azon időben, midőn nyomor és inség dúlt az országban mindenfelé, ily ámitók könnyen arattak sikert, ha a szenvedő nép, melynek kilátása sem mutatkozott jobb napokra, a jóslatoktól várt enyhülést s várta a világ végét, mint boldogtalansága végpontját: midőn az Isten ígését hirdetők is a sirontulra mutatták szenvedéseik kárpótlását.

S valóban magának a népnek kevés köze volt az oly nagyban üzött theologiai s ezzel kapcsolatos philosophiai irodalomhoz, mely elvont eszmékkal foglalkozva, azokat tudományosan vitatva, látkörén kívül esett, s még a magyarnál is — hol jelentékenyebb része magyar nyelven volt írva — iskolai előkészületeket igényelt, s épen ezért csak a tudományos s legfelebb a mivelt közép osztályt érdekelte, mely hogy erős és számos lehetett, magának az irodalomnak kül terjedelme mutatja. Ugyanez az eset a szászok hittani irodalmával, mely nagy részben külföldön kiadva, latin nyelven készítve s jobbadán valamely ünnepélyes alkalommal elmondva és annak emlékéül kinyomva, még kisebb elterjedésre számíthatott a nép között. Épen azért az egész irodalom a szászok nemzeti vagy diplomaticus nyelvére nézve nyomtalanul enyészett el: nem úgy a magyar, melynek e részben nagy és jótékony befolyása kétségbe vonhatlan. Irály és ortographia egyiránt fejlődött, tisztult, a nyelv kezelését már kezdék csinál párosítani s a nyelvtanok által megkezdett tudományos mivélését kezdék tovább fejleszteni.

Mert mi más iránya lehetett épen kiválólag józan írók puristicus törekvésének, mint a tudományt népszerűsíteni, s a nyelvet tovább fejleszteni? Az irodalom terjedése a nyelv és irály iejlődését vonta maga után. Az egyes szavak leírása folytonosan tisztult s szabály- és észszerűbbé kezdett lenni. S mindezt gyakorlati úton eszközölték oly írók, kik stilisticai tekintetben tekin-

télyek voltak. Legfőlebb bevezetésekben adtak számot tetteikről. De ez irány a neologismus felé vezetett, s mióta Medgyesi Dialogusaiban e részben nyilatkozott, többen találkoztak, kik a purismust vagy egészen vagy nagy részben keresztül akarták vinni. De e részben senki sem mert és tett annyit, mint Apáczai. Nem elégedett meg azzal, hogy előszörre és mindennek fölött a hazai nyelv tanítását sürgette¹⁾, ő e célzt csak akkép vélte czél-szerűen elérhetőnek, ha már létezik tudományos magyar irodalom, mely viszont magyar műszavakat igényel. Egy megkezdett fordítmányával épen ennek hiánya miatt hagyott fel s Encyclopaediaja írása közben ennek pótlása forgott eszében. De hogy ez irány mennyi visszaélésre nyit útát, maga belátta, midőn nemcsak a legnagyobb vigyázatot ajánlja, hanem megkívánja hogy azt képzett ember teljesítse, nehogy az idő a ferde törekvéseket semmivé tegye. S példája nem maradt utánzatlan és leginkább azon írók részéről, kik Cartesius philosophiai vagy Coccejus theologiai elveit követték, de kik azt többnyire csak gyakorlatilag alkalmazták. Azonban megállapodás ritkán történt s még Apafi is csak kezdeményező volt. Az ügy egy újabb lépéssel haladott, midőn Tótfalusi kiadta a bibliát s még inkább, midőn az Apologiában bevallja orthographiai elveit s a szabályokat, melyekre építé azokat. Az idegen nyelvek mívelését iskolai könyvek által mozdították elő, s habár Apáczai meg is penditette, hogy ezek ne latin, hanem hazai nyelven taníttassanak²⁾ — oly elv, melyet csak századunk későbbi tizedeiben léptettek életbe — az nem talált viszhangra. A korábban elfogadott nyelvtanok, különösen az Alstädé némely helyt megmaradtak, de a nagyobbbrész a Komenius rendszerét követte s épen ezért a „Nyelvek kulcsát“ több ízben utánnyomatták. Ennek erkölcsi szabályait tanulók számára Enyedi Sámuel nagyenyedi tanár versekbe foglalta. A szászoknál Donatus rendszerét hozta be az iskolákba Greising Bálint 1693-ban kiadott latin-német nyelvtanában, melyet ők ez időtől fogva sok időn át folytonosan használtak, míg a

1) De studio Sapientiae 444, 5 l. hol a régi rendszert s hiányait kimutatván újat ajánl.

2) Mert ugymond „ego certe 16 annorum eum essem syntaxin. . . nondum intelligebam, quamvis eam accurate sed longo labore memoria tenerem.“

nagyszombati születésű Kecskeméti Bakos Bálintnak párbeszédekben írt „Grund der Hochdeutschen Sprache“-ja, mely a németországi divatos s főként puristicus igyekezeteket akarta a szászok közt elterjeszteni, semmi viszhangra sem talált. A keleti nyelveket a theologiai tudományosság kedvéért szorgalmasan tanulmányozták, mert mint Apáczai mondja ¹⁾, a héber nyelvet tökéletesen senki sem szerezheti meg, a kaldeus, syr, rabbin, talmud és arab nyelvek tudása nélkül. S azon nyelv megtanulására Szatmárnémeti Mihály adott ki (1667) egy zsidó nyelvtant. A török nyelv a portávi viszony miatt is hivatalosan üzetett, s nyomva van, hogy álladalmi költségen is képeztek ifjakat tolmácsoknak. Ilyen volt pl. Harsányi Jakab, Apafi Mihály nevelője, kit ama nyelvre I. Rákóczi György taníttatott meg, s ki a külföldi egyetemek megjárása után váradi professorrá lett, azonban miután a szatmárnémeti zsinat magaviselete megváltoztatására figyelmezteté, boszusan távozott el az országból, 1651-ben a brandenburgi nagy választó udvarába ment, hol tanácsosi címmel felruházva, a keleti kereskedelem ügyeit vezette. Az azon nyelven írt irodalmi kincsek közül Rozsnyai Dávid, török deák egyet a Humaja-namét Szamosujvárosi fogsága alatt magyarra fordítá. Ennek tartalmát elbeszélések teszik. Épen ily keveset foglalkodtak a classica irodalom átültetésével is, habár mindkét ágának nyelve annyira el volt terjedve, hogy azokat (különösen a latint) a tudományosság mellözhetlen alapjainak tekinték. De tán épen ezen nagy elterjedettség miatt irodalmuk az iskolai használat s magánolvasás határain túl alig részesült tudományos mivelésben, sőt Kremes János szombati tanár balul értelmezett keresztyénségi tekintetekből, határozottan ellenzé is, habár magát a nyelvet, az atyák irományainak megérthetése szempontjából, mégis tanította, s e czélből keresztyén színjátékokat adott elő tanítványaival. Iránya semmi viszhangra sem talált, sőt rövid tanítói pályája alatt is okozott neki kellemetlenségeket, s épen pártfogója a szászok ispánja Frankenstein Bálint, kit ő hivatalába beigtatásakor versekkel üdvözölt, fordította le Ovid némely mondásait, s néhányat nemcsak német, hanem szász, magyar és oláh versekre is (1697). Fordítása nem szolgál utánzás, hanem többnyire a költő

1) Encyclopaediája bevezetésében.

gondolatának szabad visszaadása. De e munka is inkább költészeti elmefuttatás s kevésbé vág a nyelvészet körébe.

Míg Magyarországon Zrínyi Miklós oly époszt bocsátott közre, melyet a magyar irodalom remekei közé soroz, míg Gyöngyösi István hosszas időn át népszerű munkáival egy új iskolát alapított: Erdélyben hanyatlott a költészet. A mi történt, alig volt egyéb régiebbek felelevenítése vagy utánzásánál: maradványai a hegedősök iskolájának, melynek hanyatlásával maga a költészet is alászállt. Nyert ugyan a kathol. egyházi éneklés némi lendületet Illyés András erdélyi püspök több énekművei s mindenek fölött Régi és Új énekei által, azonban a protestánsok s egységhivők szent költészete, egyes darabok kivételével, régiebb zsol-táraik s szent énekeik újra nyomásából állt. Ugyanezt mondhatni a szászok egyházi énekeiről is, kiknek kezén még mindig az 1617-kinek újabb kiadásai forogtak, valamint a világi dalokról, melyek körül az erdélyi irodalom inkább a régiebbek felelevenítése mint újak készítésével foglalkozott. Az írók némelyike még mindig latin nyelven készíté munkáit, mint a zetalaki születésű Oroszhegyi Mihály a fenyők hasznairól, a zszindelyező ácsokról, melyeknél fontosabbak s történelmi adataikért becsebbek a historiás énekek. Köröspataki János (1655) Lupuly vajdának ifjabb Rákóczi György által trónjától lett megfosztatását írta le. Páskó Kristóf (1663.) Erdélyországnak keserves és szomorú pusztításáról írt verse az 1658—60-diki tatárjárás történeteit tárgyalja, s ha krónikai száraz adatoknál egyebet nem nyújt is, ezek a történetirő szemei előtt munkáját becsebbé teszik. Született Székelyhídnán s gazdag ismeretei által Erdélyben az első rangnak sorába emelkedve, a fejedelmeket több ízben képviselte a török portánál, míg a Béli Pál-féle összeesküvésben részt vevén, menekült s Magyarországon Patakon halt meg ¹⁾ E nyedi Sámuel, kit az egységhivők elleni iratából ismerünk, hasonlólag írt ez időben verseket. Följegyezve találom (Bod Péter Athenása) róla, hogy „holmi verseiből“ ítélve „alávaló poeta nem volt.“ B adó János verses párbeszédet adott ki Krisz-

¹⁾ Szó hagyomány szerint — mely azonban családi úton tartottat fenn — a fogarasi börtönben veszett volna el; a portára menekülését emliti Cserei 106. Trausch Chronikon II. 114.

tus feltámadásáról és haláláról. (Keresden 1685). Vinczi György a torozkai iskolában egységihívő tanító, egyes költeményeiről hires, milyenek a „Természet próbája; s ritkán kellő hüvös szellő fú tégedet Kolosvár.“ A kor szokása szerint, mely az egyes helységek szerencsétlenségeit is szerette rimbeszedni, írta le egy névtelen elég gyarló versekkel Kolosvár égéseit s különösen az 1699-ikét¹⁾. Ha nem is több költészeti, de több irodalmi becszel birt ezeknél s elterjedtebb is volt Haller János Hármás Historiája, mely száz év alatt mintegy nyolcz kiadást ért s a legkedveltebb olvasmányok közé tartozott. Haller egy főrangu erdélyi család tagja, fejedelmi tanácsos s tordamegyei főispán e munkáját is, mint Paizsát fogarasi fogságában készíté, hová Béldi Pál menekülése után, mint ennek párthive vettetett. (L. Cserei 114); de csak később 1695-ben bocsátotta világ elé. Ennek első könyve Nagy Sándor dolgait a középkorban divatos szerkezetek nyomán adja elő, a tényeket szárazon sorozza fel; azonban annyi mesével vegyíti, hogy inkább az elbeszélések, mint a historia körébe tartozik. Épen ez áll a harmadik részről a trójai veszedelemről, mely azonban amannál élénkebb s mesékkel még teljesebb előadása által tünteti ki magát. A középső rész példabeszédeket foglal magában. Píldabeszédek alatt példázó elbeszélések értendők: s ez a munka legbecsesebb része, kivonatok a római gestákból, de tanúlsággal megtoldva s oly ügyesen és élénkül elmondva, hogy a munka nagy keletét kétségtelenül leginkább e résznek köszönheti. Ugyanazon Hallert 1686-ban tehát azon évben, melyben a róla nevezett egyezkedést Bécsben létre hozta, a besztercei iskola, neve napján, üdvözlő versekkel tisztelte meg, mi különben nem tartozott a ritkaságok közé, sőt a költészet leggyakoroltabb neme alkalmi volt. A legünnepeltebb tudósok döcögős hexameterekkel üdvözölték egymás munkáit, melyeket nagyobb részint azok elé függesztettek. Pósházi, Szathmári, Pataki, Tolnai, Porshalmi, Nadányi stb. szóval a legtöbbben írtak ily költeményeket egymáshoz, mintegy a poesist is a theologia szolgájává tevén. Legtöbb s amazokénál becsesebb alkalmi költeményeket hagyott hátra Pápai Páriz Ferencz, kinek Tótfalusi halálára írott

¹⁾ Kiadta 3-dik énekét Vass József az új magyar Muzeumban 1856. I. 265.

ilynemű verseit ujabban Bod Péter adta ki. A százszok költészete nagyrészt hasonlóan ilyen alkalmi munkákból állt. Közülök említésre méltóbbak a Mederus Péteréi, ki szegény szülőktől származva önszorgalmából szerze annyit, hogy a külföldet megjárhatta s eleinte brassai tanító, majd különböző helyeken pap volt. Több halálesetekre írt versei közt legnevezetesebb, a melyet I. Rákóczi halálára készített. Ilyen halotti verseket írt a koszorús ugyan. de azért igen rossz poeta Nera Dániel is, kinek másnemű költeményeit némely gyűjtemények tarták fen. Inkább leíró de rossz irányú hosszabb költeményeket ¹⁾ adott ki Németországon s német nyelven Gorgias brassai tanár s koszorús költő. Több dicséretet mondhatni az epigrammairókról, Tutius György százsz pap és koszorús költőről, Kinder Jánosról, kinek ilyenemű munkái kéziratban maradtak fen, s Frankensteinről, kitől csipős, élces s gyakran nemcsak általános viszonyokat, hanem egyes személyeket is érdeklő epigrammákat birunk.

Ugyanezen Frankenstein tiszteletére kiadott Rosetum Frankianum-ban e férfiú nejének halálára írt verseket közöl Zabanius János. Fia a hitvitáiról ismeretes Zabanius Izsák papnak, gondos neveltetésben részesült, bejárta a külföldi egyetemeket jelesül Tübingát, hol mint láttuk, egyházi értekezései jelentek meg. Azonban a papi pályától megvetéssel fordult el s honába visszatérve Szebenben nyert városi hivatalt; esze és fényes tehetségei felé fordíták a köz figyelmet. 1691-ben nemzete fontos ügyekben a bécsi udvarhoz küldte, 1695-ben polgármesterré lett; míg 1698-ban a császár Hartenecki Szász melléknévvel romai szent birodalmi lovaggá nevezte ki. 1700-ban pedig nagy-szebeni királybíróvá választatván, e hivatalánál fogva a nemzet grófjává s kormányzéki tanácsossá lett. Két év múlva az udvar megerősíté e hivatalban, de alig 21 hóval ez esemény után (1503 oct. 28.) tábornok gróf Rabutin éjjel elfogatta s Fogarasba vitette. Súlyos bűnökkel vádoltatott. Felakarta bontani a három nemzet közt fennállott frigyét, s az udvarnál büntetésre méltó gonosz szándékú előterjesztéseket tett. Mindenfelé gonosz zsarolásokat követett el, s egész környezetét terrozilálni bírta: mert ki csak ellene mert szólni, méreggel vagy orozva legyilkol-

¹⁾ Ilyenek Die bulende Jungfrau — Jungferlicher Zeitvertreiber stb.

tatta. Így ítélte el s végeztette ki Kolosvári Dávidot. Így gyilkolta le oroszva Ákten a tábornok segédjének legényét, kit felbérelt, hogy urát méreggel veszítse el; mind ezek mellett nőrablásokba is elegyedett, s végre gögje annyira ment, hogy az udvari rendeleteket is mellőzte. Midőn t. i. a husz éves törökfogságból menekült Hadnagy, máskép Schüller János hamis pénzverő, a maga számára Bécsben kegyelmet tudott eszközölni, ő ezt tekintetbe sem vette s önkényesen lefejeztette. S épen ez esemény buktatta meg. Ellenei megragadták az alkalmat e gögös, erőszakos ember ellen. Halnia kellett, s az ítélet, mely rá kimondatott, nem csak bünei büntetése, hanem visszatörölése is volt azon bántalmaknak, melyekkel Erdély fő urait maga ellen lázította. Felelősség perében nem engedtetett meg, mert ez nem egyez a szász municipalis törvényekkel; s a per kevesebb mint hat hét alatt befejeztetvén, dec. 5-én a szebeni piacon lefejezték. Atyja készítette el a halálra, s ő töredelmes szívvél büneit megbánva ment a vesztőhelyre. „Roszúl élt, szépen halt meg, — írja róla Binder; — úgy élt mint oroszlan, úgy halt meg mint bárány, bünbánattal.“ Börtönében maga készített hat éneket, melyet akkor énekeltek, midőn őt a vesztőhelyre kísérték. Ezeken töredelmeség és bünbánat ömlik el. „Túl a siron keresi a nyugalmat s Istenénél reményl bocsánatot ¹⁾.“

Mint a költészet más nemeiről, épen oly kevés jót és örvendetést mondhatni a szinköltészeiről is. Színi előadásokat itt ott iskolai ifjuság is rendezett, sőt nyoma van, hogy nagyobb ünnepek alkalmával is adtak elő szindarabok. Így fel van jegyezve Guneschnél (Trausch kiad. II. 167.), hogy midőn Fleischer Endre a szászok grófja fia menyegzőjét tartá, Adám és Éva nászáról színjátékot adtak elő, mely a lutheránusok rovására a három másik vallást gúny tárgyává tette. A vándor színészet is többé kevésbé fentartotta magát sőt némely esetben még lendületet is nyert, a mint egy 1692-ben Leopold császár által bizonyos tanult kolosvári polgárnak kiadott engedélylevelél tanúsítja, melyben felhatalmazza, „hogy ő és társulata a szükségelt költeményeket vagy rhytmusokat diák vagy magyar nyelven szerkeszthessék, össze-

¹⁾ L. Cserei 333 — 5. És Szilágyi István értekezése az új m. Muzeum 1855. I. f. 17 — 32. l. hol a Zabanius elleni ítélet közölve van.

állithassák s a comicotragicus játékokat és comédiákat felvonásokra és jelenetekre osztva beszélgetés formában Erdélyország s kapcsolt részeinek városai, mezővárosai várai és falvaiban mind országgyűlések, mind sokadalmak és vásárok s bármi más gyülekezetek alkalmával hozzá szerződött társaival együtt előadhassák.“ Ugyan e kegylevél a kérelmezőt mint vagyontalant az adótól és egyéb terhektől fölmenti. Ebből látszik, hogy a színészek egyzersmind szinköltők is voltak, de hogy milyenek, elhatározni nem tudjuk, miután a nyomtatásban megjelent egyetlen színműnek: *Tragoedia Pluto és Jupiter villongásiról*“ szerzője Felvinczi György nem színész, hanem kolosmegyei szolgabíró volt (1693. Lappang).

A hegedősök elnémulása s iskolájuk hanyatlása magának a költészetnek megszűnését vonta maga után. Mert a kép, melyet a fenebbi sorokban bemutattam, nem egyéb mint a sorvadásé. Se Zrinyi, se Gyöngyösy megjelent s bizonynyal a fejedelmi birtokokban is elterjedt munkái nem találtak utánzókra. Inkább után nyomták vagy utánozták a XVI-ik század költőit azon kevesek, kik a lantot máskép pengették, mint hogy vagy egy kitünőbb egyén halálát meggyászolják, vagy egy ünnepezt theologra verseket írjanak. A költészet csak forma volt és mesterség s nem magasb ihletés kifolyása. A túlvilág foglalta el a tudósokat, más tudományoknak kevés bajnok jutott. Csak a philosophiát üzték nagyobb mérvben, habár csak mint a theologia mellék tudományát. Azonban az már kezdett önálló lenni, az újabb rendszerek és elméletek tettek hódításokat, sőt maga a vallásos irodalom is mind inkább ez irányban fejlődött. A szám- természet- és orvostani összes irodalom egy két latin értekezésből állt, melyet szerzőik többnyire külföldi utazások alatt bocsátottak világ elé, mint Kösch és Francisci orvosok gyógytani értekezéseket. Különbén épen nem volt ritka eset, hogy papok (pl. Váradi Mátyás) orvosokká képezték magokat, s mint ilyenek gyógyítottak. A gazdasági irodalmat egy Nadányi által fordított s 1669-ben Kolosvárt kiadott munka: „A kerteknek gondviselésekről, ékesítésekről“ képviselte. Igy az állattant is a Miskolczi Gáspár Vad kertje, melylyel ő Erdélybe menekülvén mint bujdosó (s majd igeni pap) fordított és adott ki. A külföldi utazás csökkent ugyan a későbbi tizedekben, azonban

eleinte nem, s a sajtó még sem izzadt azok élményeinek napfényre hozásánál. S a mik megjelentek, azok is az utóbbi időre esnek. K i n d e r János útleírása Erdély, Magyarország s némely német tartományokban (1693) érdekes adatokat tartalmaz. P i n x n e r András a maga A p o d e m i a j á t (1694) részben abból kölcsönözte, mit maga irt, tele van hamis hirekkel, valótlan leírásokkal. Ez ember örökségét elpazarolva, külföldre utazott s hollandi szolgálatba állott. Majd a törökökhöz került s mint mohamedan végezte életét. Maga a jog is csak annyiban virágzott, mennyiben az élet, a köz szükség kívánta s a mi e téren egy két munkán kívül történt, nem egyéb codificalásnál.

Erdélyben a fejedelmek korában gyakrabban tartattak országgyűlések, mint Europa bármely más államában. Alig múlt el év, melyben a karok és rendek 3—4 szer össze ne gyűltek volna tanácskozendók az ország politikai s közjogi állásáról. A törvényczikkek száma folytonosan nőtt s végre a köz szükség kívánta, hogy azok rendeztessenek. S ez eszmével már I Rákóczy György is foglalkozott, de azt csak fia s utódja, a hasonnevű fejedelem vitte ki, ki egy bizottmánynak (Bethlen Ferencz korlátnok elnöklete alatt: tagjai voltak Kemény János a magyarok, Basa tamás és Petki István a székelyek, Reissner János és Literati János a szászok részéről) feladatává tette az 1540-óta keletkezett országgyűlési határozmányokat törvénykönyvvé rendezni. Így keletkeztek a magyar nyelven szerkesztett Approbatae Constitutiones, melyeket az 1653 marc. 15-iki országgyűlés megerősített. Tizenhat évvel később az 1669 marc. 4-iki országgyűlés az ezen időközben készült végzésekből (I Apafi Mihály parancsából Sárospataki Márton, Petki István, Béli Pál és Fleischer András által) szerkesztett törvénykönyvet, a C o m p i l a t a e c o n s t i t u t i o n e s t erősíté meg, mely amannak kiegészítő része s mindkettő az utolsó időkig teljes érvénnyel birt. De a törvénykönyvek keletkezése mellett tulajdonképeni jogirodalom nem létezett: ha csak egy pár koronként megjelenő munkát nem akarunk annak keresztelni. Ilyenek voltak N a d á n y i János vitatétele a had jogáról, melyet ő Utrechtben (1658) adott ki, T ö p p e l t értekezése a szászjogról (1661), vitatétele a házasságról (1667); továbbá a P a n k r a t i u s Mihály latin munkái, értekezései s vitatételei (1661—8 között), melyek nem csak az erdélyi, hsnem

a magyarországi jogot is érdeklik, sőt általános jogeszmék megvitatásával is foglalkoznak (pl. értekezése a katonai jogról) Pankratius a Básta korában szász földre települt osztrák családból származott, de szülői kora halálával árvaságra jutván, sokat hányatott a világban. Első iskoláit Erdélyben és Magyarországon végzé, onnan Bécsbe, honnan ismét Wittembergbe ment. Azóta 15 éven át számtalan német egyetemet látogatott meg s két ízben nevelősködött. Kedvencz tudománya a jog volt, s legtöbb idejét annak megtanulására szentelte, mígnem 1661-ben Rostokban tudorrá lett. Ez évben jelent meg első munkája is. Öt évvel később az eperjesi collegiumban volt tanár: de 1668-ban 20 évi távollét után visszatért honába, Szebenbe, mint iskolatanító. E pályája nem volt nyugalmas, miglen ezt a papsággal nem cserélte föl, s valóban már 1686-ban superitendenssé lett. De e tér, mely ekkép nem megvetendő alapossággal kezdett mivelteni, parlagon maradt e század utolsó tizedéig, midőn a már többször említett Frankenstein megírta Erdély jogát (kézirat), midőn Kolosvári (Clausenburger) Dávid (1690) Bécsben egy közjogi vitáját kiadta. Ez embert szép tehetsége mellett nyughatatlan vére vég veszélybe dönté. Gyöngéd viszonya Herman Lukács superitendens nejével, bizonyos kötlevel által, melyet ő ama főpap halála esetére a nővel kötött, felfedeztetvén, miután ez asszony mindent tagadott, Clausenburger azon szin alatt hogy ő maga is bele egyezett, halálra ítéltetett, s ez ítéletet rajta Zabanius, azon időben szebeni polgármester, sürgetésére s (1696) ezen gonosz ember tapsai közt nagy kegyetlenséggel hajtották végre. A bakó ugyanis több ízben sujtott fejéhez, míg nem ez törzsétől elesett. Hasonlag gyászos vége volt egy másik e korbéli jogtudósnak, Reussner Györgynek is, ki lóról leesés következtében halt meg. Ezen korában ünnepelt és híres jogtudóstól két értekezés maradt fen, melyeket Wittembergben adott ki. Egyikben a századok közjoga felett vitatkozott.

Mind e tádományok közül az érintett század folytán csak a theologia vert gyökeret hazánkban és épen azért virágzott is az. A többiek meg nem honosúlhattak, vagy, mint a jog, csak gyakorlatilag üzettek. Mindnyájan érezék egy felsőbb egyetem hiányát, melyet fejdelmünk oly buzgón ohajtottak s tudásaink oly hévvel sürgettek, de a melynek felállhatását az idő, a kö-

rülmények akadályozák. Külviszonyok, Erdély hányatása s hanyatlása csirájában fojták el a már érni kezdett eszmét, mely a többi tudományokat is oly virágzás felé vezette volna, hova a theologia eljutott, s hol ezen kívül e kor másik fő tudománya, a historia is áll.

Mert a történeti irodalomnak is e kor volt fénykora. De erről közelebb.

SZILÁGYI SÁNDOR.

KÉPEK AZ EMBERI MIVELŐDÉS TÖRTÉNETÉBŐL.

II.

EGYIPTOM MIVELTSÉGE.

II. Egyiptom vallása és tudománya.

Időszámításunk előtt legalább is a harmadik ¹⁾ évezredbe vezetnek vissza bennünket a gizehi legnagyobb gúlák, melyeket Chafra és Menkere építettek. S az abusiri, sakkarai és dasuri pyramiscsoportokban még régibb művekkel találkozunk. Nem is lehet másként, mond egy szellemdús utazó ²⁾; ily épület terve oly kevésbé villan föl egyszerre, mint az Ilias, mely szintén utolérhetetlen nagyságban áll az irodalmak kezdetén. Egy pillanat a gúlák benső folyosói építésére, a csiszolt gránitdarabok bámulatos egybeillesztésére, — egy tekintet e gúlák mellett a sziklasírok finom építészetére, melyek képekkel és írással oly dúsan ékesítvék,

¹⁾ Bunsen, Lepsius stb. szerint a negyedik évezredbe.

²⁾ Geschichte der Kunst in ihrem Entwicklungsgang durch alle Völker der alten Welt hindurch, auf dem Boden der Ortskunde nachgewiesen von Julius Braun. Erster Band. Wiesbaden, 1856.

egyetlen pillanat az oszlopok már kifejlett stylusára, s a sirokban a legrégibb időkből fenmaradt szobrászati tárgyra¹⁾: — meggyőzhet bennünket, hogy immár előhaladott miveltség emlékei állanak előttünk ama művekben. Az ó birodalom alakulása, Menes alatt, kétségtelenül századokkal megelőzte az érintett pyramisok építését. Ily műveket, hasonló czélokra, oly roppant erővel, csak a már megerősödött királyság alkothatott. S midőn az ó birodalom alakult, rég ki volt már fejlődve Egyiptom társadalmi rendszere, és saját hitnézetein alapuló civilisatioja.

Ha e társadalom és polgárisultság eredetét kérdezzük: az istenekre utalnak a hagyományok, mint a kik a faraók előtt uralkodtak Egyiptom fölött. Látni fogjuk, hogy az utolsó istenkör hitregéiben, melyeknek színhelye alsó Egyiptom, egy királyi család történeteinek nyomait keresik némelyek. S e mondák szerint már Egyiptom Dionysiusa, Osiris, azért kel útra, hogy más népekre is kiterjeszsze népe miveltségét.

A történetirő, ki a népek őstörténeteit nyomozza, rendesen úgy jár, mint az utazó, ki a Nil völgyét meghaladva, egyszerre csak a végtelen puszták sivatagát látja szeme előtt, — déli b á b j a i v a l. Megállapodik tehát az élet, a való határinál; s visszafordulván, bölcselkedő szemekkel vizsgálja a népet, s vizsgálja a földet, a melyen, és az eget, mely alatt ama nép ősmiveltsége kifejlett. S a történetphilosoph szeme előtt föllebben az isisi fátyol.

A népek geniusza, s a természeti viszonyok, melyeknek szemléletéből vették első benyomásaikat: — ime a mivelődés első tényezői.

Egyiptom őslakóit illetőleg, nem vitatom, mennyiben alapos vagy alaptalan Sharpe Sámuel²⁾ észrevétele, hogy a gabonafaj, a rizs, a szarvas marha mind idegen földről került a Nil völgyére; s a benszüllött lakosok oly kevéssé voltak képesek a mivelődésre, mint saját égaljuk terményei. A várna-rendszer, mely Egyiptomban szintén alapja lön a társadalomnak, mint Indiában, nyilván arra mutat, hogy az áfrikai benszüllöttek, kik Abyssiniából jöhettek alá, korán idegen, ázsiai bevándorlók uralma alá ju-

1) A Louvreen.

2) Egyiptom történetében, mely angolból fordítva csak most jelent meg németül.

tottak. Morton vizsgálatai az egyiptomi koponyák körül szintén igazolják a fajok vegyületét. De bárhonnán jöttek a mivelődés első csirái a Nilvölgybe, kétségtelenül itt fejlődtek ki e magok; s a növény, mely azokból fölsarjazott, minden bizonynyal ez égalj terménye.

Már Ritter megjegyezte, hogy nem ismerünk népet, melynek miveltisége inkább magán hordaná a helyi viszonyok bélyegét, mint az egyiptomi népé. Valamint az egyiptomi istenkép, ugymond, csak az egyiptomi porphyrban valósággal egyiptomi: úgy az egyiptomi nép is Egyiptom földéhez kötött, a Nilvölgy természetét magánviselő ősnépe a földnek. Minél tovább haladunk az egyiptomi miveltiség fejtegetésében: annál inkább érezzük a nagy geograph szavainak igazságát. Látni fogjuk, hogy e miveltiség, egyes meglepő hasonlatok mellett is, — mint a várnarendszer, a lélekvándorlás tana stb. — lényegesen különbözik mind az árja, mind a sémi népek miveltiségétől; miként azon nép nyelve is, mely a Nil völgyét polgárosította, külön nyelvcsaládra utal. A régiségtan és az újabb nyelvtudomány egyaránt kimutatják az egyiptomi polgárisodás eredetiségét, önálló fejlődését; míg a legújabb chronologiai nyomozások, habár ezredévekben különböznek is egymástól¹⁾, egyeznek annyiban, hogy messzebb viszik vissza az egyiptomi történetek szálaít bármely nép történetei kezdeténél.

Nem tudom, Herder vagy Schlosser volt-e első, a ki megjegyezte, hogy nagy folyók völgyében állottak elő az emberiség legrégebb társadalmái. A Sárga folyam mentén találjuk a chinai miveltiség kezdeteit; a Ganga mellett látjuk emelkedni India legrégebb városait. A Felső Indus, s az Oxus és Jaxartes vidékeire vezetnek vissza az árja népek legrégebb hagyományai; az Eufra-tes öntözte a sémi népek első vetéseit. A Nil völgye szintén már természettől az emberi miveltiség egyik legősibb székhelyéül volt

¹⁾ Az első egyiptomi király, Menes, korát különböző időre teszik különböző írók, a szerint, a mint a dynastiák egy részét egymás után sorozzák, vagy egymás mellé, mint a melyek egy időben uralkodtak Egyiptom külön részei fölött. Henne 6117 évvel megy vissza Kr. e. Mások adatai ekkép állanak: Lesuer 5773; Böckh 5702; Lepsius 3893; Bunsen 3643; Seyffarth 2782; Pritchard 2400; Knötel 2387; stb. A történetírók leginkább Bunsen és Lepsius adatait fogadják el.

rendelve. Itt fejlett ki a kusita vagy kámi népcsalád legfőbb képviselőjének polgárisodása.

Sajátlag a Nil folyam képezi azon viruló völgyet, melyet Egyiptomnak nevezünk ¹⁾. Forrásait e folyamnak szintoly hasztalan keressük, mint az egyiptomi miveltség kezdetét. Két folyam egyesülése képezi, melyek Kartum városánál, Nubiában, folynak egybe. Az egyik, az úgynevezett fejr folyam (Bahr el Abiad), ismeretlen távolban ered valamely hegyről, melyet az egyenlítő daczára, örök hó fed; s részint ős erdőkkel benőtt hegyes vidékeken, részint buja fű lepte síkokon által foly. Partjain néger törzsek tanýáztak; s a fányi magas fű és kuszó növények közt, meg a sűrű atán- és sykomor erdőkben elefánt, oroszlány, hiéna, szarvorrú, czebra és óriáskigyó, magában a folyamban pedig már krokodil és nil-lovak lakoznak. A másik, a keleti vagy „kék folyam“ (Bahr el Ayrek), mint nevezik, Abyssinia fensikjain ered, 12,000 lábnyira a tenger színe fölött, s czédrus erdőkkel és gyümölcsfákkal diszló hegyháton keresztül oly vidékeken foly, hol a kuszó növények és sűrű bokrok közöl legyező levelű pálmák s más óriási fák emelkednek, melyeken tarka tollu madarak és majmok ugrálnak. Abyssinia lakói már elütnek a négerfajtól, testalkatuk szerint a kaukazusi fajhoz sorozandók, míg nyelvök sémi népekkel mutat kora érintkezést. Az utóbb nevezett kis folyam, melynek partjain e népfaj lakik, viszi alá a jóízű ivó vizet az abyssiniai hegyekről. A mint e kék folyam ama másikkal, a fejr folyóval, egyesül, egyideig össze nem zavarodva folyván habjaik, — Nil

¹⁾ *Ἄγροπος* a rosettei feliratban *Kah-Ptah* (Phtha vagy Ptah : Hephaestos isten földje). A mássalhangzók, melyek e név fő alkatrészeit teszik : *KPT* a mai *kopt* névben maradtak fen. Másik neve Egyiptomnak, az emlékek szerint is, *Erez-Cham* (Cham földje). Ennek megfelelő a görög *Chemia* (Plutarch), s a rosettei és más feliratokban *chemi* vagy *keme*. Plutarch szerint a föld fekete színéről nevezték így országot az egyiptomiak. *Skem, chema* a kopt nyelvben is = fekete. „Et viridem Aegyptum nigra fecundat arena“ : írja Virgil. Végre szokott neve Egyiptomnak a sémi népeknél az arab *Misr*, a héber *Mizraim*, a szír *Mezren*. Némelyek szerint a zsidó *mazar*-ból (kiterjeszteni) ered e név és sík földet jelent; mások a következő egyiptomi szókból származtatják : *ma-zor* : erős hely, és *met-uro* : királyság. A Nil folyam neve valószínűleg a héber *Nahal*, mely folyót jelent. Forditása az egyiptomi névnek : *jaro, jero* : folyam.

nevet vesz föl. Nubián keresztül majd sivár homokterek érintik a Nil partjait, majd kopár hegyek állanak utjába, úgy hogy több zuhatagon által folytatja folyását, míg Syene pálmaerdeinél Egyiptom határát éri el. Itt utolszor törnek meg habjai, Phylae és Elefantine nevű gyönyörű szigetek közt, a feltornyosuló gránit-sziklákon. Ezentúl változik a föld természete. Az általunk vázolt miveltség színhelyére értünk. Egy hosszú völgy terül el szemünk előtt, sziklás, kopár hegyek között, melyek keleten a Vörösten-ger fővénypartjai ellen védik, s nyugoti oldalon a sivatag sárga futó homokjának vetnek gátot, a melynek fövénye, kivált délnyugoti zivatar idején, elborítással fenyegeti a termékeny völgyet. E völgyben, ama két hegyláncz közepett, hömpölyög a Nilus lassú méltósággal, s a régi Memfiszen vagy a mai Kairón alul, két fő és több mellékágra szakadva, foly a Földközi tengerbe. E folyamat és völgyét nem ok nélkül nevezte már Homerus ugyanazon névvel ¹⁾. Egyiptomban csak ritkán van eső, patakok sincsenek; egyedül a Nilus évenkénti kiöntése termékenyíti földét. A Nil áradását a tropicus esőzések okozzák, melyeknek vize Aethiopián és Nubián által junius közepe táján érkezik Syenébe. Először is felső Egyiptomot önti el az ár, s onnan terjed tovább tovább, úgy hogy augustus, september és october hónapokban már alsó Egyiptom földeit is víz borítja. A falvak és városok, mint megannyi sziget, emelkednek ki az árvizből. A visszatérő ár termékenyítő iszapot hagy hátra a földeken. S dúsán arat a magvető, a nélkül, hogy akár trágyára, akár ugarévre volna szükség. Mondanunk sem kell, hogy a termékenység csak addig terjed, a meddig a Nil árja: azontúl kezdődik a sivatag. A földmives azonban csatornák, zsilipek, mesterséges öntözés által kiebb terjesztheti a tenyészet határait. Meg kell végre jegyeznünk, hogy az áradat idején sem pihen a föld. A víz járta téreken dúsán tenyész a rizs; s ha ezt learatják, akkor kerül a sor más gabonafajra.

A gabonaneműeken kívül, melyeket — a mint láttuk — a hódító faj vitt a Nil völgyére, dús tápszert nyújtott Egyiptom mocsárnövényei (Lotos, Papyrus) gumóiban és tököcsányaiban, s a halak és vizi madarak végtelen sokaságában. Ide járulván utóbb a dús gabnatermés, bizton állithatjuk, hogy két annyi ember is

¹⁾ ὁ Αἴγυπτος ἐς τὴν Αἴγυπτος.

könnyen megélhet vala a Nilvölgyben, mint hasonló nagyságu teren Európában. Fában ugyan szegény volt ez ország; de ugyanazon iszap, mely a mezőket megrágyázta, a napon szárítva, mint vályog és téglá, alkalmas építési anyagot nyújtott a népnek, míg a völgyet kétfelől szegélyező hegyek dús kőbányákat nyitottak a középületekhez. Ott volt a homokkő Silsilisnél, a mészkö Benihasan és Tura mellett, Memfiszszel szemközt; ott volt a syenei gránit s a szép alabastrom Antinoopolisnál stb. S ha tengeri hajót nem építhettek, míg a Libanon erdősegeiből és Ciliciából nem vittek be fát: a Nilhajózáshoz czélszerű anyagot nyújtottak a hatalmas kákafélék, melyek a Nilus partjain teremnek. A földmives, kinek árkait évenként megtölté vizzel az áradat, szükségkép korán rájött a talp, tutaj föltalálására, mi aztán a csolnak, naszád és hajó készítésére vezette. Könnyíté a hajózást a folyón felfelé az északi szél, mely 9 hónapon át fú nappal a völgy hosszában; míg éjjel a víz mentében alá, úgy szólván, magoktól úszhattak a hajók. A magvető ekkép könnyű módon kieserélhette termékeit a városi termékekkel; s a kereskedés viszont előmozdította a városok keletkezését, fölvirágzását. Megannyi előny, mely által Egyiptom egyike lön a legrégebb időkben polgárisult országoknak, a hol az ember legelőször tartotta érdemesnek elkeríteni egyegy darabka földet, mondván: ez az enyém. S mások ugyanezt tevén kölcsönösen elismerék a birtok jogszerűségét, a tulajdont. Gyorsan növekedett a települők száma e földön, mely oly könnyű szerrel kielégítette szükségeiket, s annyira serkentőleg hatott az iparra. Pusztasággal levén körülvéve, hamar túlnépesült a Nil völgye; s a népesség kényszerítve lön csatornázás, mesterséges öntözés útján új meg új tért foglalni a termelésnek, vagy iparúzással keresni kenyerét, a mely körülmény ismét nagy mértékben kifejté a kézi ügyességet s más más mesterségek föltalálására vezetett. Innen magyarázható, hogy míg Arabia és Syria szomszéd tartományokban csak pásztor csapatok széledeztek, egyik völgyből a másikba terelvén nyájaikat: Egyiptomban már sűrűn lakott a földmivelő nép, s népes városok borították a Nil partjait. Igen természetes, hogy a földmives és városi nép között hamarabb kifejlett és fölvirágzott a polgárisodás, mint Assyria vadász törzsei, Nimrod unokái vagy a rabló arab csapatok közt. S habár a zsidó hagyomány szerint a földmives Kain ölte meg a pásztor Ábelt;

gyakoribb eset, hogy a szántóvető volt a megtámadott. Innen az egyiptomiak megvetése a kóbor pásztor népek iránt; innen zárkozásuk, magukba vonulásuk a szomszéd népek elől; innen egy részint miveltségöknek saját jellege.

Már fenebb mondók, hogy e miveltség, mint minden polgárisodás, a nép sajátosságos hitfogalmain alapszik. E hitfogalmak viszont az embert környező természet, a föld és ég, szemléletéből állottak elő. A természetben nyilatkozó erők óriási hatalmának, s az emberi gyámoltalanságnak érzete ébreszti föl a miveltség legelső fokán a vallásos érzést. A világegyetem látható, főbb részei, a bennök munkás erőkkal, képezik a pogány népek és istenfogalmait, az úgynevezett cosmicus isteneket. Az egyiptomiakat az örök tiszta csillagos ég, a Nilvölgy felett, a ragyogó égi testekkel, s a Nilfolyam időszaki árapálya indíthatta először a természeti erők észlelésére. Egy hosszú oázis Egyiptom, melyet folyvást elborítással fenyeget a sivatag. Küzdeni a halál birodalma ellen, s támogatni az életet adó természeti erőket: ime a föladat. — S mely természeti tényezőktől függ leginkább a tenyészet, az élet a Nil völgyén? — A folyamtól e földön, s a naptól az égen. A termő iszapban, melyet a Nil árja lerak, a nap kelti ki a csirákat; általa van a physical nemzés. A föld különböző állása a naphoz, vagy — a mint rég hitték — a nap szabályos járása a világtérben okozza a nap és év szakait; míg a Nil rendes árapálya önként vezetett az év felosztására: a tenyészet, aratás és áradat négy-négy hónapjára. A nap és a Nilfolyam levén ezek szerint a legfőbb tényezők, a melyeknek jótevő hatása legérezhetőbben nyilatkozott Egyiptomban: kétségtelennek látszik előttem, hogy a legrégebb vallásos tisztelet tárgyai is azok voltak a Nilus mentén.

Ugy hiszem, nem csalódom, ha különösen a nap cultusában keresem az egyiptomi vallás kiindulási pontját, fő elvét mintegy. Menes előtt s azután is, bizonyos időnként, több államra oszlott Egyiptom. Ez államoknak, s a birodalom azokból alakult megyéknek (nomos) saját helyi istenei és papi testületei voltak ugyan¹⁾:

¹⁾ A nomos-istenek legteljesebb jegyzékét találjuk Brugsch legújabb művében: *Die Geographie des alten Aegyptens. Nach den altägyptischen Denkmälern zum ersten Male zusammengestellt und verglichen mit den geogr. Angaben der heiligen Schrift und der grie-*

de a nap tisztelete, egy vagy más alakban, el volt terjedve az egész Nilvölgyön. Az istenek egész csoportja van a legszorosabb összeköttetésbe hozva a nap eszméjével, különböző tüneményeivel, hatásával, részint származásilag, részint jelképileg. A Napisten legrégebb neve (Ra vagy Re) gyakran tétetik a nomos-istenek neve elé, tekintélyök emelése végett. S mint a chinai császár az „ég“ fiának czimezi magát: az egyiptomi királyok legfőbb czime volt: a „nap“ vagy „nap fia.“¹⁾ Midőn elvégre az egyiptomi vallást rendszerbe foglalták: a napgolyó lett majd minden főbb istenség látható megtestesülésének jegye.

A nap és Nil-isten cultusa mellett a cosmicus (világrendi) istenek egész seregével találkozunk Egyiptomban. Bizton állíthatjuk, hogy a főbb istenek kivétel nélkül ily természetűek. A mythologok egyező nézete szerint három istenkör képezi Egyiptom pantheonját; s e három csoportban csak az utolsónak, mely Osiris körül seregel, van mythológiája. A többi istenek merő cosmicus fogalmak maradtak hitregék nélkül: a természet változó élet-tüneményeit kifejező nevek. A férfi istenekben különösen a nemző természeti erő van képviselve, s az istennőkben, mint az anyaföld, a fogamzó, szülő képesség. Igaza van tehát Hegelnek, midőn egyaránt félszegnek mondja a stoicus Chaeremon állítását, a ki materialismusnak vélte az egyiptomi vallást, és az ujplatonicusok nézetét, a kik merő idealismust láttak abban. A cosmicus lények és szellemi hatalmak szoros kapcsolatban állanak e vallásban, a nélkül, hogy az utóbbiak személyisége előtérbe lépett volna. A természet folyása s az istenek története egy és ugyanaz²⁾.

E pantheisticus világnézet mindinkább kifejezett, a mint a hitfogalmakat rendszerezték, mindamelllett, hogy a cosmicus iste-

chischen, römischen, koptischen und arabischen Schriftstellern. Leipzig, 1857. I. B. Nebst 58 Tafeln und I Karte. A legkimerítőbb mű Egyiptom föld- és helyiratára nézve. Az egykorú emlékek, nomos-pénzek s a görög-romai hagyományok egybevetéséből állítja egybe a nomosisteneket.

¹⁾ „Phrah“ vagy Pharaoh, mond Wilkinson, az egyiptomi „Pi-Re“, a „Nap“, memphitice Phra. A nap neve több áfrikai nyelvben ma is: airo, ayero, eer, uiro, ghurrah. Koptul: ouro = fény, világ, egy jelentésű a héber Aor-ral (honnan Urim). — Uhlem. szerint farao = p-uro: király.

²⁾ Hegel's Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte. Herausg. von Dr. E. Gans. Zweite Aufl., Berlin, 1840.

nekhez utóbb mondaköri istenek járultak. Minden pogány hitkörben előállnak utóbb ilyen istenek és félistenek : a társadalmak első rendezői, az emberiség nagyjai, jóltevői vagy ostorai az ősidők homályában, a kiknek egyéni körvonalai azon arányban növekednek, a mint növeli tetteik nagyságát a hir, mely szájról szájra, nemzedékről nemzedékre száll. Hasonló arányban növekszik a bámulat, hála és tisztelet, vagy félelem, melyet irányukban éreztek, folyvást erősebb, — vallásos érzésé. Hisz' a gyarló ember keleten már életökben kész istenítetni uralkodóit. S a mondaköri istenek, mint látni fogjuk, a körülök csoportosuló hitregékkel háttérbe szorítják utóbb a népnél magokat a világrendi nagy isteneket. Nem így a papságnál. Ennek kebelében a világrendi istenek rendezése a természet szemléletével egy nyomon halad, míg a cosmogonia s a hitbölcselem teljesen kifejlik. E hitbölcselem, a természettudományi ismeretek fejletlensége mellett, alig lehet egyéb nagyszerű költeménynél, világeposznál, mely a világegyetem egész életfolyamát adja elő, s a melyet, az érintett hiányos ismeretek alapján, az emberi szív szükségének és vágyainak megfelelőleg alkot a képzelem. Az ekkép alakult vallásos szemlélet főbb részei: isten, világ, ember; ugyanazon tárgyak, melyekkel a philosophia is foglalkodik utóbb, midőn saját szárnyaira kelve, a hittantól különválnak. Kezdetben, a kiindulási ponton, minden népnél egy és ugyanaz a kettő; s a hol külön papi várna a szellemi mivelődés egyedüli tényezője, nem is válhatik külön. Ezt láttuk Indiában; ugyanezt látjuk Egyiptomban ¹⁾).

De míg Indiában a theogonia és cosmogonia törzsét a hitregék tarka virágaival borítá a képzelem, s az epicus korszak, mint láttuk, dúsan kifejté a mythológiát: az egyiptomi szellem-korán elvont, bölcselmi szemlélődésbe merült, kevesebb engedményt ítéven az érzéki felfogásnak. Innen az egyiptomi hitkörben az átlátszóság, a plastica hiánya ²⁾ Már fenebb érintők, hogy csupán az utolsó istenkörnek van sajátlag mythológiája. Mi okon ennek

¹⁾ Egy volt a kettő, a hittan és bölcsselem a középkorban is, midőn a papságnál volt minden tudomány. A tudományok föléledésével s terjedésével önállóvá lett a bölcselkodés. Görögországban nem volt papi várna: e körülmény okozta egy felől, hogy a hitregék oly dúsan fejlődtek, s a philosophia szintén önállólag fejlődhetett.

²⁾ *Geschichte der Religion*. Sechs Bücher, von Dr. Joh. Scherr. II. Drittes und Viertes Buch, Leipzig, 1856.

és csupán ennek, látni fogjuk alább. Legyen elég itt megjegyez-nünk, hogy csalódik Weber, ha e körülmény okát, a többi isten-körökre nézve, a főbb istenek cosmicus természete mellett, nem az egyiptomi szellem érintett bölcselmi irányában, mely az epicus költészet terét is parlagon hagyta, hanem azon conservativ haj-lamában kereste, mely nem érzett kedvet a hagyományos hitesz-mék továbbfejtésére ¹⁾.

Az egyiptomi polgárisodás vélt mozdulatlansága eltűnik a tények tanulmánya előtt. A királyi névsorok és fölíratok vizs-gálata, ugyanazon társadalmi alapon, lényeges változásokat sőt forradalmakat tüntet föl Egyiptom intézményeiben; s ha a szobrokat és bas-reliefeket, különböző dynastiák idejéből, egy-bevetjük, a művészet történetében is emelkedési és hanyatlási korszakokat különböztethetünk meg, saját jellemvonásokkal. Ha-sonló fejlődést tanúsít a vallás története. Az a kifejlett vallásos szemlélet, melynek töredékeit a régi írónál feltaláljuk, bizonyára nem egy nap műve, nem is tegnap alakult társadalom első, naiv világnézlete. Sok idő folyt le, míg az ó világ eme legrégebb hit-bölcselmi rendszere kifejlett. A fejlődés első mozzanata ott veszi kezdetét, midőn Áfrika fetisimádó őslakói hódítók uralma alá ju-tottak. Lényeges mozzanat továbbá a Nilvölgy polgárosítása tör-ténetében a papi várna, mint legfőbb társadalmi osztály, megalu-lulása. Korszakot képez végre az ország egységének megszilár-dulása. Az egyeduralom épületével szükségkép együtt emelkedett az egyiptomi istenek Pantheonja, melyben a közös uralkodó alatt egyesített apró államok, megyék (*νομοί*) istenségei mindnyájan helyet fogtak. Politikai tekintetek kétségkívül hatalmasan mozdi-tották elő az országos székhelyek papi testületeinek ügyeketét, hogy bizonyos rendszerbe foglalják az ország szétszórt vallásos elemeit²⁾. Így állott elő az istenek azon hierarchiája, melyről már

¹⁾ *Allgemeine Weltgeschichte, mit besonderer Berücksichtigung des Geistes- und Culturlebens der Völker und mit Benutzung der neueren geschichtlichen Forschungen, für die gebildete Stände bearbeitet von Dr. Georg Weber. I. B. Leipzig, 1857.* Igen használható kézi könyv, melyből e cikkek írása közben is átvettem egyetmást. Kár, hogy a tömérdek idézet, mely az egész munkát képezi, nincs szerves egészszé olvasztva; s ez okból távolról sem oly kellemes olvasmány, mint Duncker munkája: „*Geschichte des Alterthums.*“

²⁾ A nomosok, mond Brugsch fenebb idézett nagy munkájában,

a régi irók emlékeznek. Három istenkörrel szólnak ez irók; az iránt azonban nagy a véleménykülönbség, mely istenek tartoznak egyik és másik körbe. Osirist például a harmadik osztályba sorozza Herodot, míg Manetho az első rendű istenek közt említi. Legnagyobb eltérést tapasztalunk az első osztálybeli istenek számára és neveire nézve ¹⁾.

megannyi államot képeztek az államban. Az egyes nomosok központjai voltak a nomarchák és helyi istenségek székhelyei. A helyi cultusok különbségéből politikai elkülönzés támadt, s a papi testületek azon voltak, hogy nomarcháik tekintélyét a királyi méltóságig, s föbb istenüket a többi nomosistenek fölé emeljék. A dynastiák változása hol egyik, hol másik nomosisten bukását vagy fölemelését vonta maga után.

¹⁾ Bunsen szerint (Aegyptens Stelle in der Weltgeschichte) három istenkör van, mindenik 12 istennel. Az első istenkörbe sorolja a következőket: 1) Ammon; 2) Khem (Panopolis nemző természetistene); 3) Mut (Leto, Buto istennője); 4) Kneph (Knuphis, a kosfejű isten); 5. Seti (Sate, Kneph neje); 6. Ptah (a memfisi világteremtő); 7. Neith (Saisban); 8. Ra (a nap, Heliopolisban), Ptah istent kettős alakjában kétszer említvén, egy békafejű istennővel, 10 istent állít föl. Még kettő hiányzik a 12-ből; ezeket nem tudja biztosan megnevezni. A második istenkörbe tartoznak: 1) Khonsu (Herakles); 2) Thot (Hermes); 3) Atmu; 4) Pacht (Bubastisban); 5. Hathor (Hether, Afrodite); 6) Mau vagy Mu (Ra fija, struczollal); 7) Ma (Ra leánya, az igazság istennője); 8) Tefnu (Tefnet); 9) Muntu (Mandulis, Ra fija, karvalyfővel és a nap tányérával); 10. Sebak (Sevek) az ombosi krokodilisten; 11) Seb (Kronos); 12) Nutpe (Rhea). A harmadik körbe sorozandók: az Osiriskör hat istenalakja, maga Osiris, kettős alakban, mint al- és felvilági isten; Isis, Horus, Seth (Typhon), Nephthys, Anubis; továbbá Harpocrates és négy halálmentő. — Lepsius megkülönbözteti a memfisi és thebai tant. Az első istenkörbe számítja a következő isteneket

A memfisi tan szerint;

- 1) Ptah (Hephaestos).
- 2) Ra (Helios).
- 3) Mu (Ra fija) és Tefnet (a nap leánya).
- 4) Seb (Kronos, az istenek atyja) és Nut (Rhea, az istenek szülője).
- 5) Hesiri (Osiris, Dionysos) és (6) Hes (Isis, Demeter).
- 6) (7) Set (Typhon) és Nebti (Nephthys).
- 7) (8) Hur (Horus, Apollon) és Hathor (Afrodite).

thebai tan szerint:

- 1) Amen (Ammon, Zeus).
  - 2) Mentu (Menth).
  - 3) Atmu (Tum) Mentuval a nap két fő phasisa.
  - 4) Mu és Tefnet.
  - 5) Seb és Nut.
  - 6) Hesiri és Hes. (Dionysos és Isis).
  - 7) Set és Nebti.
  - 8) Horos és Hathor.
  - 9) Sebak.
- Tennet és Penit (Pit) (Ra leánya).

Semmi kétség, hogy az istenkörök rendezésében a physicali vagy cosmicus összefüggés szolgált alapul. A természet közvetlen szemléletéből eredt istenfogalmakban cosmogoniai csírák rejlettek, melyekből a világalakulás elmélete szükségkép kifejlett. S a cosmogonia alapján fejlett ki aztán Egyiptom theogoniája és theológiája.

Azon töredékes adatokból, melyeket a régi írónál elszór-tan s a fennmaradt emlékeken találunk, mindeddig egy mytholog-nak sem sikerült megírni az egyiptomi vallásos szemlélet olyatén rendszerét, mely ellen alapos ellenvetései ne lehetnének a kriti-kának. Ugy hiszem azonban, s e nézet naponkint terjed Német-országban, legbülselmiebb mű e részben a Röthé¹⁾. Az aegyptolo-gok többnyire csak philologok: Röth philolog és philosoph egy-szersmind. Oly természetes, Egyiptom természeti viszonyai által annyira indokolt é rendszer, hogy — ha téved is egyben másban — mindenki kénytelen elismerni, hogy csak így vagyunk képesek gondolni a Nilvölgy hitbülselmét. Növeli e rendszer hitelességét a kiindulási pontok alapossága, a vallások fejlődése körüli néze-tek helyessége.

Hogy a világ eredetét kimagyarázzák, ugymond Röth, főbb alkotó elemeire mentek vissza. Ilyen alkotórészei a világnak: az anyag, s az ebben munkás, éltető erő, a szellem. Ezek mellett feltűnt az a végtelen terjedelem, a melyben létezik minden a mi van s a melynek fogalma tartalmától elvontan is képzelhető: a tér. A napok, éjek, évszakok és esztendők sza-kadatlan láncolata pedig szükségkép a végtelen idő-folyam képzetére vezetett. Anyag és szellem minden a mi van; s tér-ben és időben létezik minden a mi van. Nem csuda ez

¹⁾ Geschichte unserer Abendländischen Philo-sophie. Entwicklungsgeschichte unserer speculativen, sowohl philo-sophischen als religiösen Ideen von ihrer ersten Anfängen bis auf die Gegenwart; von Dr. Edv. Röth, ordent. Professor der Philosophie an der Universität zu Heidelberg. I. Band: Die aegyptische und zo-roasterische Glaubenslehre. E nagybecsű munkának, melyet, az irodalom nagy kárára, a derék szerző be nem végezhetett, csak nem rég jelent meg második része két vastag kötetben ily külön czim alatt: Griechische Philosophie. Die ältesten Jonischen Denker und Pythagoras. Röth nézeteit követi Braun a művészet történetében, melyet fenebb idéztem; ugy szinten Scherr a Vallások tör-ténetéről irt művében.

okból, ha a legrégebb szemlélődés előtt a világegyetem ama négy tényezője ugyananyi őslénynek tartatik vala, mely öröktől fogva létezik. Azonban kelle lenni időnek, mikor ez ős lények világgá még nem fejlődvén ki, egységben voltak. E négy őslény egysége volt az ősistenség. Nem egyszerű, nem csupán szellemi tartalmú ez ősistenség fogalma, hanem összetett: magva, csirája a leendő világnak. Az ősistenség, mond Plutarch ¹⁾, még egy volt a világgal. Az alakult világgal ellentétben alakulatlan nak, s az érzékelhető világgal szemközt, mint a melynek fogalmára csak következtetés útján emelkedhetett a gondolkodás, elrejtettnek, Amunnak neveztek ez ősistenséget, míg a világban megtestesült, kinyilatkoztatott istenek hori-*knak* mondatnak. Amun, az elrejtett ősistenség, volt az egyiptomiak legfőbb istene: oly. szentség, a melynek nevét kimondani is szent borzadással tartózkodott az egyiptomi ember.

Ez ősistenség, a mondottak szerint, nem egyéb a négy őslény egységénél. E négy őslény név szerint: *Knef*, az ős-szellem; *Neith*, az ősanyag; *Sevech*, az ősido és *Pascht*, az östér ²⁾. E négy őslény neve külön nemű levén, isteneiket is különböző neműeknek képelték. Összellelem és ősido hinnenmü; ősanyag és östér nőnemű lények. A négy őslényből ekkép két pár lett: összellemet egybeadták ősanyaggal, s ősido a végtelen terjedelemmel.

Legfőbbnek tartá ez istenek közt az egyiptomi hitbölcselem *Knefet*, az összellemet, kit — e fenségénél fogva — mint az ősiség tagját, néha *Amun Knefnak*, elrejtett szellemnek is neveztek. Az egyiptomi szemlélet e szerint fölemelkedett egy fő lény fogalmára, a ki a világ előtt már létezett s annak fölötté áll. E szóval azonban: „szellem“ nem azon elvout fogalmat kötötték egybe, a melyben ma értjük. A szellemet ők igen finom, légszerű állománynak képzelék ugyan, de még is csak térben levőnek. Másik ősistenség *Neith* volt, a görögök Athenája, az ősanyag, azon finom földrészekkel elegyes iszapos víz, mely az élet, a tenyészet csiráit rakja le a Nílvölgyben.

¹⁾ De Iside et Osiride cap. 9.

²⁾ E szók etymologiai magyarázatát lásd Röthnél. *Knef* ezen törzsből származik: *nef* = flare, spirare. Megfelel a latin *spiritus*-nak, a magyar *szelletnak* (Zrinyinél) és szellemnek. *Pascht*: chaos stb.

Mint ősvíz a víz hieroglyfi jegyével ábrázoltatik; s felőle, mint ősanagról mondja az ismert saisi fölírat: „én vagyok minden, a mi volt, van és lesz!“ Ugyanez okból „nagyanyának“ is hívják; s mivel a belőle származott világegyetem egyes részei megannyi istenség: „istenek anyjának.“ Harmadik tagja az ős négységnek az örök idő, Sevech vagy Sebek, a görögöknél Chronos. Az idő fogja mindent elemészt: az ősidő ez okból nem csak alkotó, hanem egyszersemind romboló erő. Az egyiptomiak főleg az utóbbi oldalról fogták föl ez istenséget, mint a kitől származik minden ártalom, s ez égető napban testesíték meg. Negyedik őslény végre a végtelen terjedelem, a sötét tér, Pascht: a kiterjedett; Te ne bouou: a terjedelem úrnője; Menhai: a korlátlan. A görög chaosznak felel meg, melynek régiebb, helyes értelme: „üres tér“, „végtelen ür“ volt. E végtelen ür sötét, miután a világhosság csak a nappal állt elő. Pasch tehát, mint a világ előtt és azon kívül létezett sötét tér istene, sötétségnek (Kake, Chebe) is mondatik vala. Mind a mellett, hogy a romboló idővel van összepárosítva, általában jó istenség, a legfőbb a három Erynnis közt, kik a világrend fentartói s minden gonosz tett megboszulói ¹⁾. S mivel a tér az ősanag minden szülöttét felőleli mintegy: szülészűnök (Ilithya) is nevezték.

A szellem és anyag, idő és tér illetén egyesítése által egy ős istenség fogalmában hitte az egyiptomi világnézet föltalálhatni minden létező, jó és rossz, lét és rombolás ősalapját. A leendő világ elemei mind megvoltak ekkép egy öröktől fogva való istenségben; s ebből származott a világegyetem benső fejlődésének által. A semmiből teremtés fogalma általában ismeretlen volt a régiek előtt. Az ősisztenségben volt anyag egy része önálló egészsze különzé el magát, de mint alakult világegyetem, teljes kiképződése után is az ősisztenség kebelében maradt, ki azt mindenfelől körül fogja. Nem azon viszony van e nézet szerint az ősisztenség és a világ között, a mi az alkotó és a mű, a teremtető és teremtetett anyag közt. Teljes lényegazonság világ és istenség közt; a szellem és anyag ellentétes fogalma még teljesen nem fejlett ki. Élet van a világegyetem minden részében, s a világ alkatrészei egyes, önálló istenségek. Az alakult világ pedig, az ő világ általános, uralkodó nézlete szerint, golyó alakú, lön.

¹⁾ A görögöknél Anaugke = Fatum, és Adrastea (a kikerülhetlen).

Amun-szájából kelt ki s a hieroglyfákon Knef a világgolyót körülkerítő kigyóként ábrázoltatik. A szellemtől van az élet: Knef hozza tehát mozgásba az égboltozatot, az álló csillagos eget, honnan égmozgató (Emphe-Emeph), világúr, világ királya (Hikto). S a világot átkaroló ősszellem egész lényében jó isten: a görög agathodaemon. Egyik fő ágazat tehát az egyiptomi hitben, hogy az ősisetség keblében támadt világ egy szellemi lény közvetlen uralma alatt áll, kiben a legfőbb értelem és legfőbb jóság párosul.

Az ősisetség kebléből származott világ lassanként fejlett ki mostani alakjára, s különböző részei, az azokat éltető nagy erőikkel, lettek a belvilági istenek. Így állott elő az első istenkör, a nyolcz főisten, kiket az egyiptomi hittan az összes származott istenek, a 12 másodrendű istenség fölé állított. A világ alakulása vagyis az érintett nyolcz nagy istenség származása az egyiptomi nézet szerint csak lassan, nagy időközökben történt. Mint a legtöbb régi nép, az egyiptomiak története is a világalakulással veszi kezdetét, s a világ alakulásakor származott főbb istenségek úgy vannak föltüntetve, mint Egyiptom — vagyis a világ ¹⁾ — első uralkodói. Évezredekre terjed mindenik uralkodása: megannyi nagy időszaka a világ fejlődésének. Először is az ősszellem ment által az ősisetiségből különvált anyagba, hogy azzal a cosmicus lényeket, a belvilági isteneket nemzze. A szellemnek e kifolyása az ősszellemből, a világba átment teremtő erő a legelső nagy belvilági isten. Különböző vonatkozásaiban a világhoz és ősisetiséghez, különböző néven fordul elő az egyiptomi hittanban: mint az ősszellem emanatioja Pa n-nak, P h a n n a k neveztetik, honnan Röth szerint a görögök Pan-ja. Mondják második K n e f n e k is. Mint minden létező szellemi forrása: nemző isten, Har-S e p h²⁾; teremtő, M o n t h u, M e n t h³⁾; s mint a ki az anyaggal egybekelt, P e-K i e vagyis férj⁴⁾; továbbá „istenek atyja“, mint Neith, az ősanagy, istenek anyja; végre mint a kinek az őstérrel (Pascht)

¹⁾ Természetesen minden régi nép saját földét tartá a világnak, s aztán a világ központjának.

²⁾ A görögök Ar-saphes-e, Eri-kepaios, Eros, szellemi nemző isten. Zeus (Amun-Knef), mond Pherekydes, hogy a világot teremthesse, Eros-sá lett.

³⁾ A görög Mendes.

⁴⁾ A görögöknél Pachis.

egyesüléséből állott elő a belvilági sötét és világos tér, H a r s e p h, H i k, H a k e (úr)¹⁾. Az emanalt teremtő szellem befolyása legelőszőr is az ősmélegség, őstűz, P h t a h isten²⁾ nemzésében mutatkozott. A tüzről ugyanis, mint Diodor mondja, azt hitték az egyiptomiak, hogy egyike azon nagy isteneknek, kik az alkotásra minden dolognál közremunkáltak: a vulcanisták elmélete a geológiában. Ez okból P h t a h is teremtő, S e p h, nevet visel, mint a szellemi őserő. A tűz hatása tette lehetségessé a világ alakulását. A még alakatlanul összekevert őanyag két nagy részre oszlott. Az anyag külső, finomabb részeiből alakult az összes világtömeget bekerítő, megmérhetetlen, szilárd égboltozat, P e istennő; a vastagabb és durvább részekből képződött a világegyetem közepén, benső mag gyanánt, a föld, A n u k e istennő. Mozdulatlan nyugalomban áll a világ kellő közepén. A földtömeg azonban még alakatlan és sivár vala; s az égi testek helyett, a teremtés ezen első korszakában, csak P h t a h, az őstűz, világolt a világűrben. Nem lévén még különbség az éj és nap között, nem mondhatni meg, meddig tartott a teremtés ezen első korszaka. Az égboltozat és a földtömeg közt levő őanyaggal, N e i t h-tel, nemzé most a teremtő szellem (Amun-Menth) a nagy égi testeket; és pedig mindenekelőtt a legnagyobb égi testet, a világosság legfőbb forrását, a napot, R a vagy R e istent, az első szülöttet (Sa-mise), a fényosztót (Horhat), kit háromszor nagy-nak is neveznek (Taate, Tot, Tot trismegistos); azután a hold-istent, J o h-t, a hónapok szabályozóját (Chonsu), a második világitó istent, a kétszer nagyot (Taate). Majd őstérrel (Pascht) egyesülvén a belvilági teremtő szellem: S a t e és H a t h o r állottak elő, a világos és sötét belvilági űr, a föld feletti és föld alatti tér istenci. A föld alatti, sötét tér sajátlag a napisten laka, hová este lenyugszik s a honnan reggel újra előlép. S a t e ez okból kelet, és Hathor nyugot istene, s mindketten a nap őrei. Hathort úgy ábrázolák, a mint a lemenő napot karjaiba fogadja, a felkelőt pedig kibocsátja. Hathorral, kit a napisten nevének is mondanak, nemzé R a : E h u-t, a napot³⁾.

1) S e viszonyban Pascht: Hekte, urné.

2) Diodorként Hephaestos.

3) Dies, Tag. Nyelvünk nem különbözteti meg más szóval e két

Már fenebb érintők a napisten ősrégi cultusát Ra vagy Re általában a legfőbb isten a belvilági istenek közt. Tőle árad a földre a meleg és világosság, tőle ered a tenyészet, tőle származnak a napok és évszakok. Ez okból ő benne van megtestesülve minden főbb istenség. Amun-Re az élet szellemi forrása. Sevek Re mint időszabályozó és Mentth- avagy Seph-Re, mint a tenyészet ura az anyagi világban. Nevezték harmadik Knefnak, s mint a szellemi ősisenségek megtestesülését, mint legfőbb láthatóvá lett istent, Horusnak is, rendesen hozzátevén: „északé“, azaz északi Egyiptomé melynek különös védistene volt. Amun, az ősszellem, megtestesülése levén Ra, minden belátás és tudomány atyja. A világosság e legfőbb istene azonban csak Joh, a hold, közvetítése által közlé az emberiséggel az ismereteket: ezen égitest által, mely a naptól kölcsönzött fényvel ragyog. Általában a hold mind a föl-, mind az alvilágban tekintélyes szerepet viszen. A fölvilágban, mint a mennyei vizek, az éji harmat teremtője, az esőtlen Egyiptomban együtt örködött a napistennel a tenyészet fölött; s az alvilágban egyike a halottbíráknak.

A nap és hold, s a föl- és alvilági tér előállása végzi be a teremtés második időszakát. Különbség levén immár a nap és éj között, időmérték származott, s az egyiptomiak pontosan meg is határozzák a teremtés e második korszaka idejét.

Igy állott elő a nyolcz nagy belvilági isten: Mentth és

nevet: „sol“ és „dies“, „Sonne“ és „Tag.“ Eredetileg, más nyelvekben is egyet jelentett ama két különböző név, s a napisten egyik melléknévét használták utóbb a másik fogalom megkülönböztetésére. Ra nemzé Ehu-t: így szól az egyiptomi hittan; s Ehu — mond Dunlap — „the god of Day“ maga a nap (the Sun). Mondanunk sem kell, hogy a „dies“ is összefüggésben van a „Div, Deus“ névvel; míg a „Tag“ nevet feltaláljuk a skandináv Dagurban, valamint a Tages, Dach-os stb. istenekben. A kiket e kérdés bővebben érdekel: üssék föl Dunlap nemrég megjelent munkáját: „The spirit-history of mankind“, mely elvül állítván föl, hogy: „the names of the Sun are those of the Day“, ezen állítást számos adattal igazolja. Részemről mellőzöm ez összeállítás idézését, mely alapos és alaptalan párhuzamok keveréke, mint maga az egész mű. Alig ismerem munkát, mely inkább mutatná, mennyire sikamlós tér a hasonló mythologia. Nem kevesebbet igyekszik e műben megmutatni az amerikai szerző, mint hogy az egész ó-szövetség merő euhemerismus. Adam: Saturnus s a patriarchák megannyi pogány istenek. — Visszatérve Ehu-ra, megjegyezzük, hogy a nap (dies) a kopt nyelvben is hu.

Phtah, Pe és Anuke az első, Re és Joh, Sate és Hathor a második korszakban. Mint a világegyetem részei, kik a világgal együtt származtak, hatalmasabbak a halandó földi isteneknél. ¹⁾

A föld azonban még alakatlan és ékesség nélkül vala. A teremtő szellem tehát alászála a földre, s fölékesíté annak felületét, a mint Pherekydes mondja, a föld törzsére terítvén diszköpenyét, melyre a Nil-folyam (Ogenos vagy Okeanos) és kies csarnoka, vagy völgye vala himezve. Így állott elő a lakható föld, azaz Egyiptom. S a mint kiessé és lakhatóvá lön a föld: alászála a négy ősisetség és megtestesüle. A jótevő naptól a földre fordítván figyelmeket az egyiptomiak, természetes, ha e megtestesülést képzelődésük a Nil folyammal hozá kapcsolatba. Már fenebb érintők, mennyire e folyamtól függ Egyiptom egész tenyészeté; hullámai pótolják az eső hiányát; vizállása szabályozza a naptárt, az évszakok felosztását, s az ünnepeket, melyek többnyire a mezzei munkák szünnapjaira estek, szóval az egész köz és magánéletet. Nem csuda ez okból, ha Knef-Agathodaemont, a jószellemet, valamint Neith-et, a menyei ősvizet, egyaránt a Nil folyamban testesíték meg a földön; s az időfolyam (Sevek) és a világregd (Pascht) földi alakját is e folyamban személyesíték meg. Neith, az ősviz, a menyből alászállván, a folyamistennő (Okeame) lett. Sajátlag a Nil iszapos árja után képzelték az egyiptomiak azon ősananyagot, melyből minden származott, finom földrészekkel kevert víznek. Innen e folyamistennő kettős neve: Nepte menyei ősviz (a görögöknél Rhea?) és Okeame. Ez istennő egyszersmind a világ tápnője, dajkája: Senek-To (a görögöknél Demeter és Thetys), s a tenyészet szaporítója, Asteroth ²⁾. S mint a menyei ősviz folyamistennő lett: az ősidő is földi idővé (Sevek Seb bé) alakult a Nilusban. Addig csupán az égi testek szabályos mozgása határozta meg az idő folyamát: a Nil áradása az egyiptomi három évszak szülője lett. Végre Pascht, a föld fölötti világregd, Reto (a görögök Letoja) nevet nyert földi alakjában.

Miután az érintett négy ősisetség földi alakot öltött: még

¹⁾ Ezért mondatnak hatalmasoknak (kabirolknak).

²⁾ Astarte, a szíriai menny-királynő, a görögök Asteriája.

nyolcz más földi isten származott, a nyolcz nagy cosmicus isten ivadéakai. Névszerint: *Tat* vagy *Toth* (Hermes), az egyiptomi papi tudományok főnöke és alapítója; *Chaseph* (Mnemosyne) az írástudomány istennője; *Imetuph* (Asklepios) és *Nehimeu* (Hygieia) az orvosi tudomány előljárói; *Mui* (Phoebus) és *Taphne* (Daphne) a költészet istenei; *Pharmathui* (Prometheus) még ismeretlen jelentéssel; s végre *Tme* (Themis) az igazság istennője. Ez istenségek, az emberi nem alkotása után, az első társadalmi viszonyok és intézmények rendezői. S a nyolcz belvilági istenség és a fenebb említett négy ősiszten ezen földi megtestesülései képezik együtt az istenek második nemzedékét, azon földi istenségeket, kiket rendesen csak a „tizenkettőnek“ mondanak.

Azonban itt sem állapodott meg az istenek szaporodása. Ujabb isteni ivadékok állottak elő, roppant erejű óriások, az úgynevezett *Apophi* (gigasok). Legfőbb e harmadrendű isteni lények közt a négy nagy földi isten nemzedéke, a kronidák. *Okeamos*, *Nepte* és *Seb* ezen okból istenek nemzőinek is neveztetnek. Különösen *Nepte* utódai képezik Egyiptom első uralkodó családjait az emberiség származása után. Ez istenek névszerint: *Osiris* (Dionysios), *Arueris* (Herakles), *Boreseth* (Typhon), *Isis* (Persephone), *Nephtys* (Hestia) és végre *Schai* (a görögök *Plutos Triptolemosa*), nejével *Rannu*-val (*Despoina*). Mindezek, mint mondám, *Nepte* gyermekei, de különböző atyáktól ¹⁾.

Megnépesült ezek szerint a föld istenekkel és szellemekkel. Ez arany időnek, e tündérvilágnak Egyiptomban akkor szakad vége, midőn az ősidő földi megtestesülése, *Seb* (Kronos) isten kezd beavatkozni a földi dolgokba. Minél tovább tart a világ: annál inkább föltűnik az időisten ártalmas volta. Mikor még nem volt mit rombolnia, csak jó oldala tünt föl kezdetben. Utóbb azonban megfosztá *Seb* a világt teremő szellemet, *Harsephet* (Uranos) nemző erejétől; s míg ekkép meggátolta az új alakulást: egyszermind hozzá kezdett a létező tárgyak rombolásához. Először is felbontá a jó egyetértést az istenek között. S midőn az

¹⁾ *Osiris* (Dionysios) és *Arueris* (Herakles) atyja *Re* vagy *Ra*, a napisten; *Isis* é *Taat* stb.

istenvilág két ellenséges tá orra oszlott : a föld szabályozatlan erői, Anuke szörnyű gyermekei, az óriások által segítve, istenek és szellemek kíséretében, háborút kezdett az idősb, nagy istenségek ellen. Így vette kezdetét az istenek közt ama nagy harc, mely a görög hitregékben is ismeretes : a gigások és a titánok harca ¹⁾. Okeamos (Agathodaemon), a Nil istene, a kigyó alakú ősszellem, Ophion, győzte le Seb (Kronos) lázadását a jó istenek és szellemek segélyével. Sebnek fiai, anyjokkal együtt, maguk is atyjuk ellen harczoltak. Végre a Nil folyamba üzetének a rossz szellemek ; Seb Kronos uralma véget ére, miután majdnem ugyanaddig tartott, a meddig Okeame uralkodása. Biztosítottván ekkép Seb hatalma ellen a világ fenmaradása, a földet, az elkövetett gonoszságok után, özönvíz tisztítja meg, melyet a teremtő szellem küld vala reá. S ezzel vége lön a világ negyedik nagy időszakának.

Hogy a Seb-Kronos által lázadásra csábitott szellemek is megtisztíttassanak, elhatározá a világteremtő szellem, földi testeket alkotni s azokban zárni a bukott szellemeket, hogy a földön tartózkodásuk ideje alatt leróhassák bűneiket s visszanyerjék előbbi tisztaságukat. Magok a nagy istenek vevék munkába e határozatot. Horhat, a napisten készíté el az anyagot, melyből Amun-Harseph e földi testeket alkotá. A mint e földi hüvelyt fölvevék a bukott szellemek : elő állott az emberi nem. S az ekkép teremtett emberiség a második és harmadik isteni nemzedék, a „tizenkettő“ és közvetlen utódaik uralma alá adaték. Ez istenek azonnal megkezdék az emberiség növelését s előljárói lettek az első polgári társaságnak. Az egyiptomiak ugyanis azt hitték, hogy az emberinem előálltával azonnal meg lön alapítva a társadalmi szerkezet, úgy a mint később az idők folyamában kifejlett. Innen van, hogy az istenek egy része a különböző társadalmi viszonyoknak megfelelő hivatást és hatáskört nyert. Az első nagy világrendi istenek, mint tudjuk, a természet szemléletéből származtak : a másod és harmad rangú isteneket már a fejlődő

¹⁾ Titanok, ugymond Röth, a második istenkör tagjai. Titánoknak nevezettek, mivel részt vönek az érintett harcban. Titan ugyanis egyiptomi nyelven harcöst jelentett. Seb-Kronos pedig, mivel óriásokkal harczolt a jó istenek ellen, maga is óriásnak (Apophis) mondaték, s óriás kigyó alakjában ábrázolták a hieroglyfákon.

társadalmi viszonyok szemlélete állítá elő. Az összes vallásos és polgári törvényhozás előjárója s az összes tudalom, különösen a vallás és bücelem kinyilatkoztatója T a a t vagy T h o t s ezért a legfőbb papi osztály, az úgynevezett proféták főnöke. A többi isten köre korlátoltabb, a papi tudalom egyes részeit foglalván magában. Ch a s e p h, mint fenebb mondók, az írás és irodalom istennője, a papság azon osztályának főnöke, melyet görög néven hierogrammatistáknak neveztek; T m e (Themis) az igazságügy istennője, vagyis a törvénykezésé, mi szintén a papok tiszte volt; A m u t e p h (Asklepios) és neje N e h i m e u (Hygieia) az orvosi tudományok alkotói. Látni fogjuk, hogy az orvosok is a papság egy osztályát képezték. M u i (Phoebus) és neje T a p h n e a költészet istenei, a szent dalok éneklőinek előjárói. S a társadalom többi osztályának is megvoltak saját védistenei. A gabona-tenyésztés a Nilistennő (Nepte-Rea : Demeter) különös védelme alatt állott. N e p t e vitte be Egyiptomba, a monda szerint, az első gabonaszemet. A vetés tenyésztésére különösen S a i és R a u n u ügyeltek, s a bortermelésre O s i r i s (Dionysos). A hadi várna feje O m b r e-S e t h-T y p h o n volt, a hadak istene. A családi élet fölött N e p h t h y s (Nebt-ei : ház asszonya) örködött, kiről D i o d o r írja, hogy feltalálta a házépítést.

A harmad rendű istenek közt különösen Nepte öt gyermeke (Osiris, Isis, Arueris, Seth és Nephthys) volt bizva Egyiptom közvetlen uralma. Osiris az első szülött, mivel az isteneket segítette Seb-Kronos ellen, első királya lón egyiptomnak. Nőül vette nővérét Isist, valamint Seth is egybekelt Nephthys-sel. Osirisnak ismét két gyermeke lett Isistől: Horus, a görögök Apollója, s Anat vagy Bubastis, a görögök Artemise ¹⁾.

A társadalom alakulásával megszűnik az egyiptomi hittan szemlélődési része. Nepte öt gyermeke már átmenetet képez a valódi történet homályos kezdetére. Ugy hiszi Röhth, hogy ez öt gyermek már történeti személy, kiknek tettei az őskor homályában, a hagyományok átalakító befolyása folytán, szükségkép mesés alakban tűnnek föl. Minden esetre felötlő, hogy csak ez isten-

¹⁾ Osiris halála után született Isistől Harpokrates, azaz Horus, a gyermek. Osirisnek még Nephthystől is született Anubis fija, az istenek követje, kit Isis fjának fogadott s anyja örének neveznek.

körnek van mythológiája : a többi istenkörökben nagyon is szem-
betűnő a pantheisticus hitbölcselmi felfogás. A kronidákról szóló
mondákban ennél fogva egy régi királyi család viszontagságainak
történeteit véli Röth feltalálni. Mint fenebb mondók, minden mi-
veltebb pogány nép hitkörében vannak ily mondaköri istenek :
hősök és nagy férfiak, kiket a hálás utókor tisztelete az embe-
rek fölé, istenei közé emel. Ezek, ugymond Röth, az egyiptomiak
ugynevezett halandó istenei, kiknek lelkei, mint Plutarch írja, a
csillagzatokba költöztek, míg testeik Egyiptom földében vannak
eltemetve.

Osiris és Isis, így szól a vallásos monda, mihelyt az em-
beriség fölött uralomra jutottak, a többi istenek segélyével azon
intézkedésekhez fogtak, melyek szükségesek voltak, hogy az em-
beri lélek eredendő bünéből megtisztúlhasson, s az ember földi
léte célját megközelíthesse. Így alakult a család, a házi élet,
így lön behozva a földmivelés. Taat vagy Thot rendezte a tár-
sadalmat és az istenek tiszteletét; alkotta különösen a papi ren-
det, közölvén vele a papi tudományok összes ágait, a szent köny-
vekben, melyeket már a világosság legfőbb istene, a háromszor
nagy Thot (Ra, a nap), közvetlen isteni kinyilatkoztatása után
hieroglyfákban írva szent helyekre ásott, s a melyeket aztán a
kétszer nagy Thot (a hold) közönséges egyiptomi írásmódra tön
által.

Rendezvén Osiris a társadalmat, nagy hadjáratra indult,
hogy az egyiptomi miveltséget a föld más népeire és országaira
is kiterjessze. Testvére Arueris (Herakles) és fija Anubis ki-
sérték utjában : mint hadseregének fővezérei. Vele mentek más
istenek is, mint Sai és Rannu, a földmivelés előljárói, Mar-
ouro és Marte a bortenyesztés, Mui, a költészet istene, s
a három muzsa : Chaseph az írás, Tme az igazság istennője
és Taphne, Mui neje. Egyiptom kormányzását, távolléte alatt,
nejére, Isisre bizta, két gyermekével, Horussal és Bubas-
tissal, segédül rendelvén melléjük a kormányzásban testvérét
BoreSeth-Ombtet és Taat-Hermet¹⁾. A nagyra vágyó
Ombte-Seth (Typhon), használva ez alkalmat, a kormányt

¹⁾ A katonát és papot : a két fő várna, a társadalom két fő osztályá-
nak képviselőit.

magához akará ragadni. Isis Reto hoz menekült, reá bizván gyermekei, Horus (Apollo) és Bubastis (Artemis) ápolását. Osiris haza érkezvén, Bore-Seth-Typhon most neki vetett cselt, egy vendégség alkalmával ravaszul meg is ölte, s elfoglalta trónját. Isis soká bolyongott, míg férje holttestét Fenicziában megtalálta. Visszavitte azt Egyiptomba; Seth-Typhon azonban még bátyja holtstén is kegyetlenkedett s darabokra vagdalta és szétszóratta darabjait minden irányban. A hú nő ez elszort darabokat is összekereste, egyen kívül, mely a Nil folyamba esett, hol a halaknak szolgált eledelül. Ez esemény emlékezetét ünnepekben ülték az egyiptomiak, kiktől Isis és Osiris (Dyonisios) hitrejtelméi a görögökhez is átmentek. Halála után az alvilág ura lett Osiris, király a halottak országában, miként a fölvilág fölött uralkodott életében. Horus azonban atyjáért bosszút kívánván állani, háborút indított bitor nagy bátyja, Bore-Seth ellen. Kezdetben e háboru szerencsétlenül foly; maga Horus egy csatában s anyja segélyével megöli Bore-Seth-Typhont. Isis visszalép trónjára s nyugton uralkodik, miglen férje, Osiris, érte jó, és magával viszi az alvilágra ¹⁾). Mint előbb Isis férje után: ugy vándorol most Isis anyja, Nepte Rhea — Demeter, hogy leányát földalálja. Végre abban egyezik meg Osirissal, hogy Isis az év fele részében a felvilágon, a másik felében az alvilág fölött uralkodjék. Az egyiptomi hitregészlet nem ismer csupán alvilági isteneket. Isis halála után Horus uralkodott Egyiptomban. Ez az utolsó istenkirály, kiről nyolcz fél-isten képezi az átmenetet az ember királyokra a történetírás kezdetéig. A halandó istenek elszállanak a földről, hol az egyiptomiak soká mutogatták egyiknek és másiknak sírhelyét.

A földről elköltözött halandó istenek, a többi istenek példájára, a menny magasabb tereiben, a nagy belvilági égi testekben foglaltak helyet. Az egyiptomi szemlélődés e pontra jutva, meg visszatért az isten és világ egységének pantheisticus fogalmára. A medve csillagzat Nepte-Rhea állati jelképe; Anubis az ebsillagzatot (Prokyon) választá lakául, mi miatt ez istent eb alakban is ábrázolják; Isis Syriusba költözött; Seb-Kronos az egyiptomiak által ismert planéták legmagasbi-

¹⁾ Persephone elrabortatása.

kába; Osiris a görögök által Zeusznak szentelt Jupiterben székel; Arueris (Herakles) Marsban; ifjabb Horus Mercuriusban; Isis Venusban. Osiris, Arueris, az idősb Horus, Typhon, mint Kronidák, egyszersmind a napban is laktak. Mui, a „sugárzó“ felől, neve után ítélve, ugyanezt gyanítjuk. Hihető továbbá, hogy a férfi istenekkel együtt laktak nejeik és nővéreik is: Isis, Nephthys, Taphne és Arueris ismeretlen neje. Taat a holdba szállt föl. S az égi testekbe költözött istenek folyvást részt vőnek a világegyetem kormányzásában. Ombte-Seth, Taat, Anubis és Arueris különösen az ég négy része felügyelői. A látkör öre Anubis-Prokyon, a csillagzatok ebőre; Seth a tenger, s Nephthys annak partjai fölött uralkodik. A föld és égboltozat közt levő tért felül Sate, alul Hathor töltötte be. A földet szabadon lebegő nagy törzshez hasonlíták a régiek, melynek gyökerei az alvilágba nyúlnak. Ez alvilág a lelkek tartózkodási helye. Hathort ennélfogva, mint az alvilág örét, lakoltatónak (Eri-n-ose vagy Erinns) is nevezzék. S ugy híven, hogy az égboltozat, a rajta levő planétákkal együtt forog a föld körül, az égi isteneket alvilágiaknak is tarták egyszersmind. Osiris, mint mondók, a halottak királya (Sar-Api: Osiris a bíró). Joh, a holdisten, szintén a halott bírák egyike. Ra, napisten, Hathor férje; s a hajnalpir az ő fíjuk.

Ezek szerint, ha elismerjük is Röthtel, a mi kétséges, hogy a nevezett harmadrendű istenek többnyire mondaköriek: kétségtelen, hogy ezek is cosmicus jellemet öltöttek utóbb. A theogonia annyira egybeolvadt Egyiptomban a cosmogoniával, melyből kiindult. A mindenség, mint láttuk, az egyiptomi papság pantheisticus szemlélődése szerint, isteni lényekből álló egész. Ez isteni lényekből alakult, golyó alakú világegyetem az ősisetség, Amun, az elrejtett, közvetlen uralma alatt áll; míg a föld, a világegyetem központján, a mennyboltozatról köröskörül gyakorolt isteni befolyásnak van alávetve. Az égi testek ugyanis az égboltozattal örök mozgásban, tevékenységben vannak az álló föld körül. E mozgás idézi elő a napokat és éjeket, az évszakokat és éveket, melyeknek folyama kútfeje minden változásnak a physical világban. S miután az egyiptomiak a mennyet, mint mondám, isteneik lakhelyéül tekinték: természetes, hogy égvizsgálatuknak vallásos szint kelle öltenie. A csillagászat és egélytan (Himmelskunde) egy

része lön hittanuknak; s egyik papi osztály, a horoscopok, különös feladatául tűzék az égvizsgálatot. Ez osztály körébe tartozott az időszámítás, a mezei munkák, ünnepek kitűzése, szóval az egész naptárügy, s mivel az ember sorsa is a csillagzatokban lakozó istenek intézésétől függ, — a csillagok állása utáni jóslat, a csillagvetés (astrologia). E papi osztály folytonos égvizsgálata az istenek egy új seregét állíthatá elő, a mint a jelentékenyebb csillagcsoportozatokat bizonyos képekben tüntette föl a képzelem. A vízi ember például vagyis az öntő azon csillagcsoportozat, a melynek közelében állott a nap a Niláradat következtéskor stb. Ez által a csillagászat még szorosabb összefüggésbe jött a vallással; minden hónap, napnak, sőt órának is saját égi istene, nem-tője lett. Épen nem csuda ez okból, ha az egész egyiptomi vallás annyira csillagászati és egélytani jellemet öltött, hogy oly kitűnő archaeologokat is tévedésbe hozott, mint Uhlemann, ki csak nem rég megjelent egyiptomi régiségtanában ellenmondás nélkül írja alá, Egyiptomra alkalmazva, Aristoteles állítását: „hogy az istenek planéták és csillagzatok“¹⁾.

A mi már az emberek viszonyát az istenekhez illeti: tudjuk, hogy az emberi lélek a föllázadt és megbukott istenektől veszi származását, a kik bűnhődés végett vannak zárva földi hüvelyökbe. Oly hit, mely a lélek előbbletét (praeexistentia) teszi föl. Vala-

¹⁾ Arist. Metaph. XI. 8 p. 207. Lásd: Handb. der gesam. aegyptischen Alterthumskunde. II. Theil 163. lap. Ez állítással, hogy az egyiptomiak vallása egészen astronomiai alapokon fejlődött ki, az újabb időkben Seyffarth állott elő leghatározottabban, ily című munkájában: Beiträge zur Kenntniss der Litteratur, Kunst, Mythologie und Geschichte des alten Aegypten, 1833. Méltányoltuk e férfiú érdemeit a hieroglyfák magyarázása körül; de már ott megérintők, a hieroglyfák eredetéről felállított nézetét említvén, hogy nem philosophicus fő. A vallások eredete körül még kevesebb bir helyes nézetekkel. S U h l e m a n n, mesterét követvén, nem kevesebbé tévedett. Jól mondja L e p s i u s, hogy Egyiptom istenei nem astronomiai eredetűek, hanem astronomiai elv szerint osztattak fel utóbb. (Über den ersten ägyptischen Götterkreis. Berlin. Acad. 1851.) Ugyan e nézetben van Wilkinson, a jeles aegyptolog, közelebb Herodot magyarázatában (Rawlinson's Herodotus II. köt. 292 lap) irván, hogy az egyiptomi vallás nem sabaeismus volt; nincs adat rá, hogy ott a csillagok imádás tárgyai voltak; hanem az egyiptomi szemlélet — pantheismus stb.

hányszor egy ember születik, egyegy bűnös lélek száll alá a földre, az állatkörön és tejítőn által; s a születéskor éppen uralkodó csillagzat befolyása határoz az ember kedélye, jelleme s egész erkölcsi természete fölött. Az emberi lélek ugyanis az egyiptomi felfogás szerint, nem egyszerű, hanem összetett valóság; egy része, a szellem, isteni eredetű és halhatatlan, míg a másik, a lélek (lélekzet, lehellet) földi származású és mulandó¹⁾. Ez utóbbi részénél fogva a kültermészet, a világrendi istenek befolyása alatt áll az ember. Innen a csillagzatok állásának eldöntő hatása a születés pillanatában. De a kényszerűség elvét meg tudta egyeztetni az egyiptomi ember a gondviselés tanával. Minden bukott szellem egy jó nemtőt (geniust) nyer vala vezédül, ótalmul földi pályájára, ki bűnhődésének egész ideje alatt vele van. A földi lét célja, a bukott szellem megtisztulása levén, — innen a sok vezeklési, tisztulási szabály, a környülmelés, gyakori mosdás, a tiszta és tisztátlan ételek megkülönböztetése, a tisztátlan emberek (idegenek) és állatok kerülése, megannyi szabály és szertartás, mely a zsidókhöz is átment. A szellemet a halál menti ki földi börtönéből. Herodot mondja, hogy az egyiptomiak voltak elsők, kik a lélek halhatatlanságát hitték. Az emberi lélek eredetének hitéből önként folyt ez. Következett egyszersmind, hogy az egyiptomi hittan az innenső életet nem a valódinak tartá: csak számkivetés helye a föld, síralom völgye, s börtön a test. Ugyanazon felfogás, melylyel az árja népek, az ind és zend nép, vallásában is találkozunk. A kiköltözött lélek mindenek előtt az alvilági bíróság elé kerül²⁾. Ha tisztának találtatik, szellemi része

¹⁾ Azt mondja a magyar, hogy az állatnak nincs lelke, csak párája van. Sajátlag ezen állati lelket érti az egyiptomi hittan a lélek nem isteni része alatt.

²⁾ Az alvilág neve: a m e n t h e s, kopt nyelven: a m e n t i. Ha a m e n t h o: sötét hely a föld alatt. Mások a kopt e m e n t-től származtatják, mely n y u g o t o t, n y u g o t i vidéket jelent. Annyi bizonyos, hogy a sírok többnyire a nyugoti hegylánc szikláiba voltak bevágva. A királyok sírjai, a pyramisok is nyugotra estek Memfisztől. . . A halottbírósgot az alvilágban a földi bíróság mintája szerint képzeltek. Az alvilág uralkodója, mint mondók, Osiris. Az alvilág kapuja előtt az igazság istennője, strucztoállal fején, várta a lelket, ki alázatos könyörgéssel járult hozzá, a mindenség bírájához. Megnyilván a lélek előtt a sötétség laka, A n u b i s istennek adaték által szíve, ki azt az igazolás mérlegére veté.

fölszáll a mennyországba, melyet az égi Nilus öntöz, s a hol a legnagyobb boldogságban folytatja földi foglalkodásait; a lélek földi része pedig a planeták légkörében marad. Az elkárhozott lélek meg újra visszaküldetik a földre, s valamely állati testben újra kezdi vezeklését. A lélekvándorlás tana, melylyel már Indiában is találkoztunk ¹⁾. A várnarendszer mellett, ez azon pont, melynél fogva a régibb aegyptologok összefüggést láttak India és Egyiptom műveltsége közt, s az utóbbit a Ganges vagy legalább is az Indus partjairól származtatták. Most immár kimutathatjuk, hogy Egyiptom polgárosodása jóval régibb időkre vezet vissza, mint az ind műveltség kifejlése. Az árja törzs még ős hazájában, vagy fen az Indus forrásai körül nomádkodott, midőn az egyiptomi társadalmi rendszer és hitbölcselem már ki volt fejlődve. Hasonló okok, — mint a benszülöttek meghódítása stb., — némileg hasonló társadalmi rendszert idéztek elő itt és amott. Némileg mondjuk; mert következő cikkünkben kijelöljük az eltéréseket is a két várnarendszer közt. S a mi a lélekvándorlás tanát illeti: nem látjuk által, miért nem jöhetne két nép ugyanazon gondolatra. Az emberi szellem számos találkozási pontot mutat minden téren. Az áfrikai benszülöttek fetisismusához, mely nem egy állatban fensőbb lényt is tisztelt, szintoly közel állott a lélekvándorlás tana, mint az ind nép első, naiv felfogásához, melyről egy előbbi cikkemben szóltam. S a pantheisticus hitbölcselem szintúgy fölvehette rendszerébe ama tant a Nil völgyén, mint a Ganga mellett. Röth alaposan vizsgálta az idegen elemeket az egyiptomi vallásban; s mig például az istenek harcáról szóló mondáról úgy vélekedik, hogy az árja hitkörből csúszott be: ki-

Horus, a karvalyfejű, ügyel a mérleg állására, s az eredményt Thot vagy Taat, Osiris titkára jegyzi föl. Osiris aztán királyi trónjáról melyen a fejedelmi hatalom jelvényeivel ül, a szerint mondja ki az ítéletet. Körülrül az alvilági törvényszék 42 ülnöke, kik közül mindenik külön fő bűn felett bíraskodik.

¹⁾ A lélekvándorlás ideje némelyek szerint 3000, Plato szerint 10,000 év. Csak ekkor tér vissza a kárhozott lélek ismét emberi testbe. Vajjon évezredek mulva az idvezült lélek is visszatér-e megint földi hüvelyébe? oly kérdés, melyet bajos eldönteni. Ugy látszik azonban hitték az egyiptomiak e visszatérést. Alkalmassint innen az a gond, melylyel a holt testeket fentartani törekedtek; innen a bebalzsamozás szokása.

mutatja egyszersmind, hogy a lélekvándorlás tana nem toldalékul jelenik meg az egyiptomi vallásos szemléletben, hanem lényeges alkatrész, s így nem lehet idegen növény a Nilus partján.

Előadván ekkép, rendszeres összefüggésében, Egyiptom vallásos szemléletét, szándékosan mellőztem azon apró változásokat, melyeket a siriratok és különböző istenek tisztelete módját ábrázoló képek mutatnak; s az idegen istenekről sem tartám szükségesnek emlékezni, kik a hódító faraók alatt különösen a sémi népektől jöttek a Nilvölgy pantheonjába ¹⁾. Mellőzöm a pásztor királyok uralkodását s azon nagy átalakulást is, a Ptolemaeusok idejében, mikor — Ampére szerint — Alexandria már főleg görög, egy kissé zsidó és alig egyiptomi volt. Fontosabb előttem, ki virágzásában s legjellemzőbb vonásaival akarom felmutatni Egyiptom miveltségét, benső alakulása azon vallásnak, melynek alapján e miveltség kifejtett. S e tekintetben különösen kiemelendők azon engedmények, melyeket a papok bölcselmi rendszere a népi felfogásnak tenni kénytelen volt.

A ki a vallásos fogalmak fejlődését figyelemmel kíséri, mindenütt azt tapasztalja, hogy a mondaköri istenek a nép felfogásához közelebb állván, lassanként háttérbe szorítják a magasabb rendű, cosmicus istenek cultusát Így történt Egyiptomban is. Már Plutarch idejében Isis és Osiris voltak a főistenek, kiket még Kr. u az V. és VI. században is tiszteltek Philaeben, mikor a po-

¹⁾ Így II. Ramses alatt, ki maga is sémi nőt vett, s ki alatt, mint Birch megmutatta, nem egy sémi szó csúszott be az egyiptomi nyelvbe, idegen istennek is emeltek templomot. Több farao uralkodott koronként Ázsia egy része fölött, s e körülmény nem maradt eredmény nélkül. Így történhetett, hogy Thebaeben Atesh vagy Anatha istennőnek, kit az Eufrates partjain tiszteltek, s a fenecziai Astartenak Memphiszben templomot emeltek. Így vették föl Baalt a Nilvölgy istenei közé. S Kioun istennő vel és Renpo társával is találkozunk. (Birch : Crystal Palace Catalogue, p. 251. ; De Rougé ; Notice Sommaire p. 16 ; Lanci, Lettre a M. Prisse d'Avenne. Paris, 1848 ; Prisse : Continuation des Monuments de Champollion, 1848. Indigenous races of the Earth etc.) — A persa foglalás nem idézte maga után az egyiptomi vallásos intézmények felforgatását, mint a görög források után eddig hittük. Rougé egy feliratból megmutatta, hogy Cambyses maga Saisba ment, Neith istent imádni, s rejtelmeibe avatvatván magát, visszaiktatta jogaikba a papokat és restaurálta egész tisztaságában a cultust. (Letronne, Revue d. l. Mondes, 1545, febr. 15.)

gány istenek imádása a Nilvölgyén is tért engedett a keresztységnek.

Jellemzi továbbá Egyiptomban a néphitet, az előadott valóságos szemlélettel szemben, az állatimádás szertelen kifejlése.

Az egyiptomi templom szentélyébe vezetvén bennünket alexandriai Kelemen, a mint az egyiptomi pap a függőnyt félrehúzza, krokodilt vagy más szent állatot látunk fetrengeni bibor párnán.

Honnan az egyiptomi vallás e sötét háttere, mely oly méltó gúny tárgyau, szolgált Juvenalishnak? ¹⁾ A köznépnél kétségkívül egy részt az áfrikai fetisismus maradványa. De hogyan függ az össze ama hitbölcselemi rendszerrel, a melyet fenebb ismertettünk? Oly kérdés, mely már a régieknél különböző találgatásokra adott alkalmat. Némelyek úgy vélekedtek, hogy hasznosságuk miatt tisztelték az állatokat. Ugyde nem csupán hasznos állatok voltak tisztelet tárgyai. Voltak ez okból, különösen a görög philosophusok közt, a kik mysticus magyarázatokhoz folyamodtak, minőket Plutarch is említ. A krokodil például istenség jelképe volt, mivel azt hitték felőle, hogy egyedüli állat, melynek nincs nyelve, s az isteni igének nincs szüksége hangra. Közélszár e nézethez Creuzer állítása, hogy az állatban nyilatkozó élet s az a különös, rejtelmes, a mi természetében mutatkozik, vezette az embereket bizonyos tartózkodásra, majd tiszteletre az állatok iránt. Az istenek, taníták mások, Typhontól féltőkben, állati alakot öltöttek: innen az állatok tisztelete. Mások meg a hadi jelektől származtatták. Az egyiptomiak, regélik, sokszor legyőzettek a régi időkben a rendetlenség miatt, s hogy e bajon segítsenek és a katonák hadosztályaik helyére könnyebben gyülekezzenek, állati képeket készítettek, s azokat használták hadi jelül. Ez által rend jött a hadseregbe, mely aztán győzelemről győzelemre ment, s a hadi jelül használt állatok iránti hála idézte elő az egyiptomiak közt azon állatok tiszteletét. Azonban Wilkinson 19 különböző hadi

¹⁾ XV Satyr.

Quis nescit . . . qualia demens

Aegyptus portenta colet? Crocodilon adorat

Pars haec, illa pavet saturam serpentibus ibin.

Illie aeluros, hic piscem fluminis, illic

Oppida tota canem venerantur, nemo Dianam. stb.

jelt közöl nagybecsű művében ¹⁾, s ezek közt csak három állatkép. Végre bizonyos regét is említ Plutarch, mely szerint egy ravasz király hozta volna be az állatimádást. Látván ugyanis e király, hogy az egyiptomiak természettől könnyelműek, ujtásokra és felforgatásokra hajlandók, a viszály magvát elhintendő köztök, különböző állatok tisztelését és imadását parancsolta meg az egyes városoknak. Mivel a természetben egyik állat ellensége a másiknak, s mindenik város kötelességének tartá védeni saját szent állatát: az állatok ellenségeskedése az emberek meghasonlását és gyöngülését vonta maga után. Meglehet, hogy az egyiptomiak közt az állatimádás mindezen magyarázatai találtak hívőkre, s voltak, a kik egyik és másik állat hasznos vagy félelmes voltából, rejtelmes tulajdonságaiból, s ebből vagy amabból a papi meséből igyekeztek megfejteni a dolgot. Szükségtelen mutogatnunk, hogy egyik ok sem kielégítő. Alaposabbnak tetszik Uhlemann nézete, ki az egyiptomi vallás csillagászati elvével hozza összeköttetésbe az állatimádást. Egyiptom, ugymond, az astronomia és astrologia hazája. hol, a mint tudjuk, a nap pályája egyes szakait különböző állatok neveivel jelölik. Ez állatok ekkép jöttek összeköttetésbe az istenekkel, kik a csillagzatokban lakoztak. S mivel az állatkör mintájára Egyiptom 12 tartományra és 36 nomosra ²⁾ volt felosztva: az egyes isteneknek, s a nekik szentelt állatoknak is külön tartományaik, megyéik voltak, a hol leginkább tiszteltettek. S a nép lassanként megszokta a láthatatlan isteneket a nekik szentelt állatokban tisztelni. Oly föltevés, mely ellen bajos ellenvetést tenni, ha egyszer Uhlemannal elfogadjuk, hogy az egyiptomi vallás merőben csillagászati alapon nyugszik. Fenebb azonban már érintők ez állítás helytelenségét, s kijelöltük egyszersmind az egyiptomi vallás összefüggését az égvizsgálattal. Ide járul, hogy több oly állatot is tisztelt Egyiptom, melynek ábráját nem ismeri a csillagászat ³⁾. Nem marad tehát egyéb hátra, mint Röth nézetét

¹⁾ Manners and costumes of the ancient Egyptians. London, 1837. Továbbá: A second series of the manners and costumes of the ancient Egyptians, 1841.

²⁾ A nomosok száma különböző időkben különböző volt. Lásd Brugsch nagy munkáját Egyiptom földiratóról.

³⁾ A tisztelt állatok névsorát lásd Uhlemann: Handbuch der gesamm. Aegypt. Alterth. II-ter Theil, a 203 s köv. lapokon.

fogadnunk el, mely szerint az istenek hieroglyfái idéztek elő az egyiptomi állatimádást, hozzáadván, hogy az őslakosok közt az egykori fetisizmusból fenmaradt balítéletek is előmozdíták e nevetséges bálványimádás kifejlését.

Valóban csak így magyarázhatjuk ki magunknak az egyiptomi istenek ábráit, e csodás alakokat, a képzelem e szörnyeit. Az egyiptomi papok nem képzelték, hogy ekkép néznek ki isteneik: s szobrászati műveik nem eszményképek, hanem jelképes ábrák, hieroglyfák. Így ábrázolták Knef-et, az összellemet, kígyó alakban, mely a világgolyót körülfogja; Sevek-et, a romboló időt, krokodil alakban, mely Egyiptomban a legfélelmetesebb ragadozó állat; Amun-Menth-et, a belvilági teremtmény szellemét, bak- vagy kosfejűvel, mivel az egyiptomi nép ez állatnak tulajdonított legnagyobb nemző erőt; Anubis-t, a mennyőrt, kutya vagy sakálalakban, mivel bizonyos sakálfajt használtak az egyiptomiak házörzésre. Okame, a Nil istene, medve-fővel jelenik meg, mivel azt hiszik fölöle, hogy a medve-csillagzatba költözött. Végül Renapistent, mint a világ föl és alájáró felügyelőjét, egy szem ábrázolta lábakkal. Festették a napistent oroszlán-alakban is, a mi szintén az őrképe volt, s az oroszlán-testet olykor ember-fővel látták el. Az erő és bölcsesség jelképi egyesülése ama roppant sphinx-alak, melyről annyit mesélnek. Gyakran valamely állat vagy tárgy nevének rokon hangzása vagy kezdőbetűje miatt lön hieroglyfája valamely istennek. Így fejezi ki a karvaly (bais) e szót szellem (bai). A magasabb istenek ez okból, mint szellemi lények mindnyájan karvaly fővel is jelöltettek¹⁾. Olykor meg, szintén a hieroglyphicus írás elve szerint, vélt vagy valódi tulajdonságainál fogva, szolgált valamely állat ábrája egyik és másikkal istenjelölésére. Így Phta, az őstűz, gyakran jó élő rovar alakban, mint scarabaeus, mely a termékenyítés jelképe. Ha pedig valamely istenség több tulajdonságát vagy különböző istenek egymásban létét kelle kifejezni: ez esetben jelképeiket, rendkívül festőietlenül, összetették, kosfőt festvén a szárnyas rovarnak, s a női torzóra (Neith), emberi arczon kívül, még sas- vagy oroszlán-főt is illesztvén. Sőt hogy minél több értelmet fejezzenek ki egyetlen képben, a napisten ábrájában olykor a rovar-testet emberfővel, rovar- és

¹⁾ Röth idézett munkájában.

karvalyszárnyakkal, krokodil és oroszlán farkkal, oroszlán lábakkal és minél több emberi karral egyesítették ¹⁾). A durva, fejletlen művészet minden időben ily segédszerekhez folyamodott, hogy valamely magasabb fogalmat kifejezzen, melyet nem tudott egyébként érzékíteni. A keresztyén művészet sem állított elő azonnal Rafaeleket. Kezdetben, a mint tudjuk, úgy ábrázolák a négy evangelistát, hogy, Ezékiel ismert helyére vonatkozva, Lukács mellé ökröt, Máté mellé oroszlánt, János mellé sast és Márk mellé szárnyas nőalakot (angyalt) állítottak. Néha Máté oroszlán-, János sas-fővel ábrázoltatik a katakombákban. Ez időből való a bárány, mint Jézus és a galamb, mint a szent lélek jelképe.

Az állatot, ugymond Röth, mely az érintett módon, a hieroglyfák szabályai szerint, valamely istenséggel összeköttetésbe hozaték, utóbb azon isten templomában tarták, s a babonás köz-nép a jelképben magát az istent hívé megtestesülve lenni. Így fejlődött ki az állatimádás, a miben, mint Uhlemann megjegyzi, a papság sóba sem ment annyira, mint a miveletlen osztályok. Láttuk, hogy e papság, a hitbölcsselem útján, már fölemelkedett a világeremtő legfőbb lény fogalmára: mindazáltal a néphitet is szentesítették. Valamint az istenek közül mindeniknek megvolt a maga megyéje és szent városa, hol leginkább tisztelték: ez istenek szerint a szent állatok is különbözők voltak az egyes városokban. Az istenek templomaiban különös kijelölt helyeken tartották s nagy gonddal ápolták ezen állatokat, saját felügyelők alatt, kiknek foglalkozása szintén örökődési volt. A ki tudva szent állatot ölt meg, halállal lakolt. S a megdöglött szent állatot bebalzsamozták és ünnepélyesen temették el. Legkimerítőbb adatokkal birunk Apis, a szent bika, tiszteletéről. Manetho szerint már a második dynastia második királya szent állattá emelte e bikát; s ha megdöglött, gyászolták, valamig a papok olyan borjút nem talált, mint a megdöglött állat volt ²⁾). Valószínűleg innen az arany borjú tisztelete a zsidók közt. Mivel az Apis bika életéhez csil-lagászati időszámítás volt kötve, mely 25 évet képviselt, csak ad-

¹⁾ Braun, Geschichte der Kunst. I. B. 47—48 lapokon.

²⁾ Feketének kellett lennie, homlokán négyszögletű fejér folttal, hátán sas forma ábrával, farkában kétféle szőrrel s rovar képével nyelve alatt.

dig lehetett élnie, míg ez időfolyam letelt, s akkor a Nilusban elmerítették.

Azt híven a nép, hogy Osiris lelke lakik e bikában : kémlelték annak minden mozdulatát, jósván azokból. Már fenebb mondtuk, hogy a belvilági istenek folytonos közvetlen befolyása alatt áll a világ, s az egyes ember sorsa. Ez istenek akarata bizonyos jelekben nyilatkozott koronként, melyeket ellesni, s azokból a jövőt megjósolni a papok tiszte volt. Említők, minő összefüggésben állott a csillagokból jóslás a vallás egélytani részével. S jóshelyek (oraculumok) is voltak Egyiptomban. Nagy hirben állott kivált Ammon jósszéke. Olykor álomban nyilatkoztak az istenek; honnan nevezetes foglalkozás volt az álommagyarázás. Azt hitték, a beteg is megálmodja néha az orvosi szert, mely rajta segít. Az orvosi tudomány különösen kapcsolatban állt a jelek magyarázatával. S ha meggyógyult a beteg, dús ajándékokat adott a jóshelyeknek, szent állatoknak, álomhüvelyezőknak és csillagvetőknek.

„Az egyiptomiak, mond Herodot, a legistenfélőbb nép.“ S valóban a Nil völgyét sűrűn boríták városok, s a városokban szerte templomok és mindennemű szent helyek nagy számmal voltak. A templomok benső rendezése egészen a zsidó templomnak felelt meg, melynek mintául szolgált. Előudvar, aztán előtemplom, s a szentek szente (*σχος, ἄδυτον*), hol a szent ládákat, állat- és istenképeket őrizték. A pitvar, mond alexandriai Kelemen, oszlopokkal volt diszesítve, a falak drágakövektől, festményektől, a templom maga aranytól, ezüstartól, s ind és szerezsenyországi kövektől ragyogott, s a szentek szentét arannyal szőtt függönyök leplezték. Ha az istenek képét akarja valaki látni, mond Kelemen, komoly arczczal, szent dalt énekelve, jő elő egy pap, — kissé félrehúzza a függönyt, s ott látjuk, a mint mondók, bibor párnákon fetrengeni a szent állatot. Itt tartják, itt öltöztetik fel processiókra az istenek szobrait is. Az istentiszteletben nagy szerepet vitt az áldozás és imádkozás. Volt idő, mikor embereket is áldoztak az egyiptomiak isteneiknek, kivált a hő ebnapokon, s leginkább rőt hajuakat, azaz idegeneket. Olvassuk azonban, hogy Amasis király eltörölte e szokást s viaszképeket tön az emberek helyébe. Herodot korában már állatáldozás volt divatban. Az áldozásnál a főpap volt jelen, leopárd bőrrel hátán.

Az áldozatbaromnak mindenekelőtt elvágták és megátkozták fejét, s a folyóba dobták vagy eladták az idegeneknek. A fej megátkozása közben imádkoztak, hogy ha az áldozót vagy Egyiptomot valamely baj fenyegeti, essék az áldozatbarom fejére. Így háritá Izrael népe bűneit a baknak fejére, melyet a pusztákba száműzött¹). Végre az áldozatbarmot megnyúzták, belét kivetették s aztán megégették. Virágot, gyümölcsöket s mindennemű étel- és italfélét is áldoztak. S imádkozás közben fölemelték kezeiket, meghajták fejüket, olykor egész a földig. Áldozás közben pedig illatszerekkel füstöltek. Az ünnepi istentisztelet fő része volt a bucsújárás, mely alkalommal az istenek szobrát körülhordozák. Elül mentek az énekesek, aztán a többi papi osztály a fő pappal, s a füstölők, az áldozati barom és a néptömeg. Különösen hat fő vagy nemzeti ünnepe volt Egyiptomnak, melyekre a nép mindenfelől összesereglett. Bubastis ünnepén Bubastusba tódult a tömeg, a nők csattogtak, a férfiak fótáztak s tapsolt, dalolt és tánczolt a sokaság egy része, olykor nem a legilledelemesebb mozdulatokkal. Isis ünnepein viszont Busirisban vezeklettek, bójtöltek, imádkoztak, s míg az áldozatbika füstölő szerekkel együtt égett, ostorozták magokat. A legszebb ünnepek egyike volt az úgynevezett lámpa-ünnep, melyet Saisban, valószínűleg Osiris föltámadása emlékezetére üllöttek, mivel, a mint mondják, Osiris sirja Neith istennő saisi templomában volt. Éjjel szabad ég alatt áldoztak; s künn áldozati tüzek, s a házakban mindenütt lámpák égtek. Ezen éjszaka, mondhatni, egész Egyiptom fényben úszott, a honn maradtak is lámpát gyújtottak mindenfelé. A nap ünnepét Heliopolisban üllötték áldozatokkal²). A legkülönösebb volt azonban a hadisten ünnepe Papremisben. Az isten képét a papok aranyos kápolnájából este egy másik szentelt házba vontatták négykerekű díszkocsin. Furkókkal, botokkal fegyverzett papok és világi rendű férfiak megakarták ezt gátolni, miből verekedés támadt, mely alkalommal nem egy főt törtek be, nem egy embert ütöttek agyon. E templomban lakott, a hitrege szerint, a hadisten anyja. Hadúr, anyjától távol növekedvén föl, midőn Papremisbe érkezék, szerelmes

¹) III. Móz. XVI. 20, 21.

²) Nappal nem vittek bort a nap templomába, mivel nem illett a napisten láttára bort inni. Aranyat sem viseltek testökön ez ünnepen stb. Lásd a részleteket Uhlemann többször idézett régiségtanában.

lön anyjába, és hozzá kívánkozeék. Az anya szolgálai akadályozák, s ő a városból összeszedett emberekkel vívta ki a bemenetelt. Több ünnep vonatkozott az Osirist illető mondákra. Ilyen volt különösen Osiris keresése. S a régi írők, különösen Plutarch, még más ünnepekről is értesítenek, melyek bizonyos időszakokkal, különös természeti és égi tüneményekkel voltak kapcsolatban. Ilyen többek közt Apis halála és keresése huszonöt éves ünnepe¹⁾.

Alexandriai Kelemen, az egyiptomi papok ünnepi proceszióiról szólván, érinti azon könyvtekercsek számát, melyeket ily alkalommal a papság előtt szoktak hordozni.

E körülmény szükségkép a papi tudományok vizsgálatára vezetne bennünket, ha nem állanának is szoros összefüggésben minde tudományok a vallással. Azonban már fenebb megjegyzők, hogy a hol külön papi várna a mivelődés egyedüli tényezője: ott a bölcselem soha sem válik külön a hittantól. S a mit a bölcselemről mondánk, ugyanaz áll minden tudományról. Mindnyája a hittan, s az azzal egybefüggő babonáságok befolyása alatt fejlődött bizonyos fokig, s ott megállapodott.

Kelemen idézett helye szerint 42 szent könyv foglalta magában azon tudományokat, melyekkel a papi várna foglalkozott. Tíz hierati vagy papi könyv állott legelső helyen, a proféták gondjaira bizva. Az istenekről szóltak e könyvek, s az isteni és emberi jogot foglalták magukban, mivel, a mint látni fogjuk²⁾, a papok közül választattak a bírák. A proféták voltak egyszersmind, Kelemen szerint, a bölcselkedés avatottjai. A tíz papi könyvhez tíz más csatlakozott, liturgicus tartalommal, melyekből az áldozati s egyéb külső istentiszteleti szabályokat, s az imákat, énekeket tanulták a stolisták. Tíz könyv foglalta magában a szent írkok tudományát is: a hieroglyfák ismeretét, a cosmographiát, földrajzot, számvetés tudományát, a mértant és a templom birtokai följegyzését. Négy könyv volt szentelve a csillagászatnak és csillagvetésnek (astrologia), meghatározván az álló csillagok helyeit, a planeták rendét, a nap és hold conjunctioit és phasisait s a csillagzatok el- föltetszését. Ide tartoztak, ősidőktől fogva, a ho-

¹⁾ Lásd a többi ünnepeket: Uhlemann Handb. d. ges. Aegypt Alterthumsk. II. Th. 200—201.

²⁾ Egyik közelebbi füzetben.

roscopok följegyzései, melyeken alapultak, úgyszólván, összes csillagászati ösmereteik, az egész naptárügy és az astrologok számitásai. Egy énekes könyvben hymnusok voltak az istenekhez; s egy másik könyvben elmékedések a királyi életről, a melyből a király előtt naponkint felolvasott az írnok egyes fejezeteket, előkészíteni őt az államügyekre. Hat orvosi könyv tanított végre a test szervezetéről, a betegségekről, sebészi műtétekről, orvosságokról stb. S e papi munkák, melyeket a templomok levéltáraiban őriztek, távolról sem meritették ki az összes egyiptomi könyvirodalmat. Az egyiptomi papok, mint Tacitus mondja, Thebae ódon épületeinek hieroglyfáiról magyarázták Germanicus előtt nagy Ramses hadi tetteit ¹⁾. A középületek falai megannyi lapjai voltak Egyiptom történelmének. S még részletes adatokat őriztek papirtekereseken a templomok levéltárai. Ily viszonyok közt Ramses-Osymandyas könnyen jöhetett azon nagyszerű elhatározásra, hogy országos könyvtárt alapítson thebei templomában ²⁾. S ez időktől fogva többször előfordulnak a síriratok közt e czimek: „könyvek előljárója“, könyvtárnok és „könyvkészítő.“ Nem csuda ez okból, ha Ptolemaeus Philadelphus az előde által alapított alexandriai könyvtárt 400,000 papirtekerescsel volt képes megtölteni néhány év alatt ³⁾.

Ha e tudományos irodalom kezdetét nyomozzuk: újra igazolva találjuk, a mit a pyramisok föliratai már eléggé kiáltólag hirdetnek, — az egyiptomi miveltség ősrégiségét. Diodor, mint tudjuk, magokat a chaldaeusokat is az egyiptomi papok tanítványainak mondja a csillagászatban; s Cicero szerint is számtalan évszáz előtt mivelték e tudományt az egyiptomiak. A legrégebbről időkből fenmaradt csillagászati jegyzetek igazolják Cicero állítását. S mennyire ki volt fejlődve náluk e tudomány, mutatja azon körülmény, hogy immár nem csak a puszta szemmel látható hét planétát ismerték, hanem az állati körnek a tudvalevő 12 jegyre felosztása is valószínűleg tőlök származik. Ezen állatkört 36 részre

¹⁾ Annal. II. 60.

²⁾ Diodor leírja I. 49. Romjaiban Champollion találta föl a világ ez első nagy könyvtára épületét.

³⁾ Ritschl, die Alexandrinischen Bibliotheken, 1838. U h l e m. Aegypt. Alterth. II. 127. J a m b l i c u s (de Myst. VIII. I.) már 20,000-re teszi a papi könyvek számát, M a n e t h o 36,525-re.

oszták 10 napos decadokkal (360°)¹⁾. Végre az időszámításban használt korszakok szintén hirdetik az egyiptomi papság nagy jártasságát a csillagászati ismeretekben. Ilyen korszakok voltak : a négyéves szökőévi korszak ; a 25 éves Apis-korszak, melynek lefolyása után a hold a 365 napos év ugyanazon napján, ugyanazon alakban tűnik fel ; továbbá a 30 éves Seth-korszak, melynek elteltével a nap és hold megint conjunctioban állanak ; a 652 éves korszak, mely Mercurnak a nap tányérán átvonulására vonatkozik, a tavaszi éjegylen napja után ; az 1461 éves Sothis korszak, mely eredetileg a négy éves szökő évet pótolta, a négy évenkénti egy-egy nap helyett ($365 \times 4 = 1460$ év után) egy egész év közbeszökötése által ; s végre a 36,525 éves nagy átváltozási korszak, melynek elteltével a körülbelül 100 évben egy fokkal előhaladó éjegyeni pont az égen újra visszatér oda, a honnan kiindult. Azonban épen a vallás érintett befolyásából következett, a mint fenebb láttuk, hogy az astronomia bölcsője lön egyszersmind az astrologia hazája. Már Herodot mondja, hogy az egyiptomiak minden hónapot és napot külön istennek tulajdonítottak, s a mint a csillagzatok állottak a születés órájában, abból következtettek az ujdonszüött jövőjére²⁾. A proféták és horoscopok dolga volt ez

¹⁾ Az egyiptomi év eredetileg 360 napból állott. Ezt azonban már a legrégebb időkben tökélyesítették, öt szökő nap hozzáadásával. A hold-évet tehát igen korán napévvvel cserélték föl az egyiptomiak, s a napévet 12 hónapra osztották, melyeknek saját isteneik voltak. Minden hónap három 10 napos hétből állott (ha szabad így neveznünk a decast-t). Ugy látszik azonban, hogy e 10 napos hét mellett hét napból álló is volt szokásban, a 28 napos holdcyclycus alapján ; s a hét napjait a hét planeta védelme alá helyezte az astrologia. Lásd : Lepsius : Chronol. Zeitschr. d. Morg. Gesellsch. III. 271. Uhlemann : Thoth, die Wissensch. d. Aegypt. és Aegypt. Archäologie. 81. l.

²⁾ Az astrologia főbb elveit Sextus Empiricus czáfólatából ismerjük. Röviden a következők : némely planeta jótevő, szerencsét hozó, mások szerencsétlenséget okoznak. Jó planeták μ és ν ; nem kedvezők ξ és ζ ; bizonytalan hatású ψ . A nap és hold hatása különböző, állásukhoz képest. Az állatkörben levő csillagzatok a planeták természetének vannak alávetve hatásukra nézve, mint a mely planeták e csillagzatok előjárói. Ugyanezt mondhatni az állatjegyeknek, fokoknak megfelelő időfelosztásokról (hónapokról, hetekről, napokról). Ha valamely planeta nem saját házában, hanem más planetában áll : vagy együtt hat ezzel, vagy kölcsönösen gyöngítik egymás hatását. Legnagyobb a nap és hold befo-

Ők képezték tudományyá a csillagvetést, mely aztán a chaldeusokhoz, görögökhez és romaiakhoz is általment tőlök, s mig keleten, Persiában, maig fentartá uralmát, a középkor folytán sőt az újabb kor kezdetén is Európában szintén befolyást gyakorolt még a kormányférfiak és hadvezérek tetteire is. Az astrologia maradványa maiglan a hét napjainak elnevezése a planéták szerint, több nyelvben, s a nép babonás hite a hetes szám befolyásában s annyi balitélet a jó és rosz csillagról, mely alatt valaki született.

Az astronomiai ösmeretek nagy előhaladásának köszönhetni, hogy az egyiptomi történetek chronologiája némi bizonyossággal megállapítható. Az astronomiai korszakok, melyeket a történetíró is használt, jelenleg is visszavihetők a megfelelő évekre. Oly előny, melylyel az ókor legrégebb népei nem dicsekedhetnek ¹⁾. Könnyíti egyszersmind az egyiptomi chronologia meghatározását azon körülmény, hogy sok emléken örökítve vannak az egyiptomi királyok és romai császárok születési constellatiói.

Az egyiptomiak történetírását illetőleg már Herodot megjegyzi, hogy sehol sem tartottak fen annyit az emberek az emlékezetnek. Nem csupán királyaik névjegyzékeit találjuk föl a templomok falain, ábrázolva látjuk a közélet minden cselekményeit.

lyása; a többi öt planéta annál erősebb hatásu, minél közelebb állanak a naphoz, vagy saját házukhoz. Legerősebb hatásuk saját házukban, vagy magaslatokon (*ὀψώματα*: oly pontok az égen, melyeken állottak az egyes planeták, az astrologok nézete szerint, a teremtskor). Kedvező két planeta conjunctiója, adspectus trigonusa és sextilise; nem kedvező oppositiójuk és adspectus quadratus-uk. Minden planetának megvannak saját tulajdonságai, erényei és saját hatása nemcsak a kültermészetre, hanem az emberek tehetségeire, foglalkozására, sorsára, egészségi állapotára is stb. Valamely planéta sajátosságai az ég azon szakaszainak tulajdonítandók, melyeknek előljárója azon planéta. Háromféle jóslási mód van: egyszerű, összetett, egyetemes, a mint egy, több vagy minden planetát megkérdéznek. Az ember sorsára teljesen csak az összes planeták és csillagzatok határozatának egybevetéséből vonhatni végkövetkeztetést. Különösen fontos a *horoscop* is, vagyis az eclipticának a születés órájában feltetsző pontja; és a *dominus geniturae* vagy *genius* (születési csillagzat) = a horoscop fokában uralkodó planéta.

¹⁾ A Sethos-korszak kezdeteit például az aegyptologok majdnem egyértelműleg 2782 és 1322 évre teszik Kr. e. A phönix-korszakra (2555, 1904 stb.) vonatkozó adatokat a régiek állításaival Seyffarth hozta öszhangzatba; mig az Apis-korszakra nézve meg van mutatva, hogy 1322-ben (Kr. e.) vette kezdetét.

Mondhatni lépésről lépésre követhetjük Thebae romjai festményein a Ramessidák hadjáratait.

E hadjáratok Egyiptom határain túl vezetnek olykor bennünket. Az egyiptomiak foglalásai azonban, idegen földön, nem voltak tartós birtokok ¹⁾. Rendes érintkezések, egész Psammetich idejéig, legfőlebb a szomszéd tartományokra szoritkozott. Földrajzi ösmereteik ez okból szükségkép korlátoltak voltak; Áfrikán kívül legfőlebb Macedoniáig, Scythiáig és Indiáig terjedvén. S e határok közt is csak névszerint ismerték a népeket. Pusztá neveknél egyebet nem tartottak fel rólok. Annál jobban ismerték saját honukat a Nil völgyét, hol minden talpalatnyi földről pontos térképeik voltak. A Nil évenkénti kiöntése, beiszapolván a határokat, újra meg újra szükségessé tette a fölmerést: míg a Nil vizállását a mesterséges öntözés végett is korán vizsgáltak és jegyezték. A mértant e szerint a szükség fejtette ki, s a folytonos használat emelte virágzásra.

A hieroglyfák és a demotikai írás ösmeretén kívül, a mértant és számvetés tudománya volt főleg, a melyet a papság — mint nélkülözhetlent a közcletre — a nép többi osztályával is megosztott. A számításban a tizedes rendszer volt az alap. Ujjain számít az együgyű ember ²⁾, s tíz ujja két kezén az első természetes megállapodás. Mindhárom írásmód sok példát tartott fen a számvetés különböző nemeire. Mi magasan állott e tudomány, leginkább mutatják a csillagászati számítások.

Korán tettek az egyiptomiak némi előmenetelt az orvosi tudományokban is. Az egyiptomi orvosok és gyógyszerek híresek voltak az ó-korban ³⁾. A papoknak ugyanis a holttestek balzsamozása s az áldozati barmok boncsolása lehetővé tette, hogy a test szervezetét, legalább nagyjában, megismerjék. Ide járult, hogy Egyiptom földé gazdagságát orvosi növényekben már a régiek magasztalták ⁴⁾. Olvassuk, hogy Kósz szigetén minden beteg köteles volt Aesculap templomában följegyezni azt a szert, melytől meggyógyult; s e jegyzetekből gyűjtötte vényeit (recipe) Hippocrates. Hasonlóan gyűjtötték az egyiptomiak a jóknak talált orvosi

¹⁾ Lásd e részben Brugsch: Egyiptom földirata második kötetét.

²⁾ Odyss. IV. 411. „Ötösével.“

³⁾ Odyss. IV. 229 stb. Herod. II. 77. — I. Móz. L. 2.

⁴⁾ Plinius stb.

szerek jegyzékét már a legrégibb időkben. A papok közt külön rend, a Kelemen által ugynevezett pastophorok foglalkoztak orvoslással, kiket az állam fizetett, a miért ingyen tartoztak gyógyítani. Ez orvosi kar tagjai közt annyira ment a munka felosztása, hogy mindenik egyegy külön betegséget gyógyíthatott. Külön szem-, fog-, fej- és hasorvosok stb. voltak; s e kis körben is meg volt kötve kezök, orvosi szabályok által, melyektől, halálos büntetés tilalma alatt, nem volt szabad eltávozniok. A papi várna ekkép zárta el a tovább fejlődés útját minden tudományban. Ha a megirt szerek nem segítettek, kitették olykor a beteget az útfélre, hogy az átkelők tanácsát, ha valamelyikök hasonló bajban sínylett, meghallgassa; vagy babonáságokhoz folyamodtak, mint még napjainkban is: álmhüvelyezéshez, amulettekhez, csillagvetéshez, varázsigékhez. Az orvosoknak új szerekekkel nem volt szabad kísérletet tenni. Nem kevesebbé akadályozta az orvosi tudományok, különösen a boncztan kifejlődését azon vallásos irtózás, melylyel a holttestek bonczolása iránt viseltettek. A paraschistes, ki a balsamozáskor az első vágást tette a holttesten, azonnal elfutott, mivel kövekkel dobálták, mint istentelent. Innen van, hogy az emberi test benső részeiről fenmaradt leírások inkább költőiek, mint tudományosak ¹⁾. Legtöbb dicséretet érdemelnek még azon orvosrendőrségi szabályok, melyeknek a közegészség fentartása szempontjából, az uralkodó betegségek megelőzése végett, minden ember alá volt vetve. Ilyen a gyakori mosdás, fürdés, s azon valóságos életrend, melyet már fenebb említünk; ilyen szabály volt a gyomor tisztítása koronként allövetekkel, tisztító szerekekkel, böjtökkel. Az egyiptomi orvosok ugyanis, minden életrendi szabályaik mellett, a gyomor megromlásából származtatták a legtöbb bajt.

A papi könyvek egy részében foglaltattak, mint fenebb érintők azon elvek is, melyeken Egyiptom jogviszonyai alapultak. Papok levén a nép törvényhozói, bírái, mint egész keleten, Egyiptomban is válhatlan kapcsolatban állott az isteni és emberi jog. Az egyiptomi papság azonban nem élt annyira vissza hatalmával előjogok szerzésére és biztosítására, mint Indiában a brahminok. Korlátozva a fejedelmi hatalmat s korlátoztatva az által, az észak-aristocriatiát igyekvék megállapítani és fentartani. S e fensősége a

¹⁾ Todtenbuch, cap. 20 — 28.

papságnak szintoly természetesen fejlett ki a társadalom első alakulásával, mint a mily természetes bármely aristocratia első kifejlése. Bizonyos érdekek, ha a társadalmak magokra hagyatva fejlenek, szükségkép kivívják fensőségöket. S keleten, a vallások alakulása színhelyén, szintoly természetes a papi tekintély felül-emelkedése, a mily szerencsének kell mondanunk, hogy a szellemi hatalomban korán ellensúlya támadt a nyers harczfiak romboló szenvedélyének. Eldöntő körülmény a keleti népek polgárisodására. Azonban a társadalmi viszonyok mellett, melyek előidéztek, az eszközök, melyek által fentartják magokat, szintén tekintetbe veendők a kiválságos testületek megítélésében. Az ézaristocratia, mely véka alá rejti ösmeretei világát s a nép tudatlanságára alapítja uralmát, nem kevesebbé bűnös, mint a mely aristocratia vagyoni tekintetben rabszolgaságra kárhoztat bizonyos osztályokat. Az egyiptomi papságot e részben, ha nem is lehet egészen fölmenteni, sokat mondhatunk igazolására. Egyfelől zárkozottsága, másfelől a babonás nép teljes bizalma mellett, nem maradtak el a visszaélések. E papság közül állottak elő a jósök, csodatevők, varázslók; s az első hitbölcselem hazája utóbb is termékeny földre volt a mysticismusnak, babonaságoknak, eretnekségnek. Magunk mondók fenebb, hogy vallás tekintetében tisztább nézetekre emelkedett ama papság, mint a nyers, érzéki hitfogalmakkal bíró egyiptomi nép. De kérdem, Egyiptom-e az egyedüli példa, hogy a köznép babonásabb a mivelt osztályoknál? Sikerült-e valamely nép-nél, az iskola és sajtó minden erőfeszítése mellett, napjainkban is népszerűekké tenni a tudományokat? Minél magasabban áll valamely tudomány a tudósok körében, annál nagyobb a hézag, mely őket az avatatlanok seregétől elválasztja ¹⁾. S az egyiptomi papok magoknak a görög bölcseknek is mestereik voltak. Igaz ugyan, hogy a tudományokból, melyeknek az ó-korban ők voltak első mivelői, csak annyit közöltek a néppel, a mennyit a mindennapi élet szükségéire elegendőnek vélték. De a kasztrendszer uralma alatt csuda-e, ha a kasztok igényeihez mérték a közoktatást, azon paedagogiai nézetnek hódolva, mely napjainkban is védőkre talál a kizárólagos reál irány sürgetőinél? Avagy mi okozta az egyip-

¹⁾ E hézagot áthidalni volna feladata az ily vállalatoknak, minő a Budapesti szemle.

tomai papság és nép között ama nagy különbséget, ha nem épen a bölcselmi ösmeretek elhallgatása, melyek sajátlag összes tudásunk elvont végeredményei, s a melyeket realistáink szintén kiltanak iskoláikból? Annyira azonban soha sem ment az egyiptomi papság, hogy a brahmánok példájára, a nép legnagyobb osztályát, magát a köznépet minden oktatás nélkül hagyja. S a jogok megosztásában sem volt oly fukar. Isteni hatalom rendezte először a társadalmat mind a Ganga mellett, mind a Nil völgyén: de úgy látszik, hogy már kezdetben tisztább és erősebb volt a jogérzet Thotban, mint Manuban. Osiris a halott bíró, mint láttuk, egyenlő mértékkel mér mindenkinek. S az egyenlőség isten előtt megállapítá az egyenlőséget a világi törvények előtt. Mindamellett, hogy Egyiptom népe eredetileg hódító és hódított fajokra s különböző várnákra oszlott: egyaránt védte a törvény mindenki személyét, vagyonát; egyenlő büntetés sújtotta a hűnt, bárki követte el. Király és alattvaló egyképen alá volt vetve a halottbírósnak, melyet ez okból, mint látni fogjuk, államintézetnek, mondhatni egyik biztosítéknak tekinthetünk az önkény ellen. A papi hatalmat a fejedelmi hatalom, s ezt viszont amaz korlátozta. A király e fölött nemcsak az államtörvényeknek általában, a melyek isteni eredetűek voltak, hanem különös törvényeknek is alá volt vetve, hogy élete minden tekintetben példánykép legyen alattvalói előtt. Maga a bíró sem követhette önkényét a büntetés kimondásában. A büntető rendeletek egész codexe volt egybegyűjtve, melyet meg kellett a bíróságnak néznie minden esetben. A törvényszék a legtekintélyesb papokból állott, kik e szerint egyaránt üzték a jog elméletét és gyakorlatát. Kihallgatták a vádlót és vádlottat, s csupán a bűnöst vagy nem bűnöst mondák ki: a büntetés már meg volt írva a törvénykönyvben. A szónoklat azonban száműzve volt e törvényszék elöl, s vádirat és védelem írásban adatott be. Lesütött szemmel, kéz nélkül festik a vádlottat a műemlékeken, — egyaránt kizárván az esdeklést és vesztegetést.

Ha e körülményekhez vesszük a rendezett államviszonyokat, midőn az ó világ legfőbb népei még alig hagytak föl a nomád étellel, nem csuda, ha polgári intézményeiért nem kevesbbé bánt és keresett volt Egyiptom az ó világ államférfiai előtt, mint a hogy vonzotta oda Görögország jelesebb tudósait a tudományok virágzó állapota. Ezen tudósok közt olvassuk többek közt Archi-

medest, Eudoxust, abderai Hekataeust, Herodotust, Homert, Platot, Strabot, Teleklest, Thalest és Xenophanest. Egyiptom papjainak köszönhetette, ugymond Diodor, Pythagoras is mértani ösmereteit és számtanát, nem is említve bölcseلمي nézeteinek nevezetes részét ¹⁾; azoktól tanulta Democrit az astrologiát, s a csillagászatot Oinopides; tőlök vette Lykurg és Solon nem egy törvényét. Említsen-e Mózeszt, az ó világ egyik legnagyobb törvényhozóját, államférfiát? „A nép felosztása, ugymond Uhlemann, a leviták hierarchiája és foglalkozásai, az ételrendi törvények és a tisztátlan állatoktól tartózkodás, a frigsátor felosztása, az orvosi rendszabályok, maga az írás (?), mely a zsidók Egyiptomból kivonulása után egyszerre feltűnik, — mind tisztán egyiptomi eredetűek, csupán egy másik nép s tisztább vallás, a monotheismus kellékeihez alkalmazva.“ Megannyi adat, melynél fogva Egyiptomot méltán mondhatjuk az emberiség legrégebb iskolájának.

S mindemellett távol van tőlem túlbecsülni e kámi polgár isodást, melyet Renan nem ok nélkül nevezett túlnyomólag anyaginak. Láttuk, mi kevéssé volt kifejlödve a nép vallásos öntudata, míg papjai korán merültek rideg bölcseلمي szemlélődésbe. Isteneik, mint előadtuk, többnyire elvont fogalmak, Osiris körét kivéve, élet és történet nélkül. S a mi hitregéik vannak azok is hitrejtelmekkel állanak kapcsolatban. A köz és magán élet viszonyairól szólván, látni fogjuk, mennyire anyagi foglalkozásokba és élvekbe merült nép volt az egyiptomi, közszellem és politikai élet nélkül, oly mindenre kiterjeszkedő közigazgatással, mely csak az újabb rendőri államokban találja párját. Ugyanazon egyoldalú, gyakorlati irány a népnél és tudásaiban: nagy kézi ügyesség amannál s különös vonzalom a papok közt a mathematicai és csillagászati tudományokra. Mindenütt az úgynevezett exact irányok, idealismus nélkül. Látni fogjuk, mennyire fejette ki e szellem a képző művészeteket. Az irodalomban soha sem emelkedett felül a száraz történeti évkönyveken, s költészete a lyrai művekben érte el netovábbját

Papok foglalkozván a költészettel, szükségkép vallásos színezet vonul által költeményeiken: hymnusok, dicsőítő versek az

¹⁾ Lásd: R ö t h, Geschichte unserer abendländ. Philosophie. Zweiter Band. II-te Abtheilung. Mannheim, 1858.

istenekhez ¹⁾ és fejedelmekhez s liturgicus énekek teszik majdnem az egész szépirodalmat. Alexandriai Kelemen határozottan említi a szent könyvet, mely e vallásos költészet termékeit magában foglalta. Ujabban népdalok nyomaira is akadtak, melyeket a szorgalmas nép foglalkozásai közben dalolt ²⁾. Az egyiptomi nyelv, fejletlen egyszerűsége mellett, mely szerint a mondatokat még kötőszók nélkül fűzte egymáshoz, jegyekkel sem különözve el, alkalmasabb volt költészetre, mint folyó beszédre. A rimet és rythmust nélkülözte ugyan az egyiptomi dal, de a sorok és versszakok egyenlő hosszúsága s a kezdő és végső sorok ismétlése az előadásban és éneklésben szükségkép megtette hatását. Önkéntelenül a zsidó zsoltárokat juttatja eszünkbe az a verselési mód, mely az előbbi vers egy részét, csekély változtatással, ismétli, mielőtt újba kezdene. Olykor egyetlen gondolat változtatva ismétlése az egész költemény. Braun e példányban keresi a költői mondatképzést, mely a sémi népek költészetében uralkodó lett. Még az egyiptomi himnuszok és héber zsoltárok kifejezései közt is sok a hasonlat. Csakhogy a zsoltárokban több egyszerűséggel, mélyebb érzéssel párosul az emelkedettség. Az egyiptomi himnuszok nyelve olykor

1) Ilyen a naphoz irt himnusz, melyet R ö t h fordítása után ismerünk : „Amun vezetí égi pályáján ; a vezető isten határozza meg útja terjedelmét. Tűzben járja be a nap a világgörít ; fényt terjeszt utjában ; lángokat lövel az isten. Küzdeni megy az égi neptő ; világot és áldást árasztva végzi pályáját a napisten. Enuphis isten, az öreg, kíséri örködve ; örködve kocsiájára kíséri az időisten. Jönek megvilágosítani a pályát, meglátogatni a földi hajlékokat. Fényt sugározva járja utját a nap ; fényt lövelve végzi utazását !“ — Ugyancsak a naphoz irt himnusz közöl R o u g é, mely, a kétes helyeket kihagyva, ily formán hangzik : „Hála neked, Ra isten, két égöv Horusa ! Dicsőség neked ! Mennyei gyermek, a ki naponként újra születel önmagadtól. Dicsőség neked ! ki a menny vizeiben tündöklöl, hogy életet adj. Dicsőség nevednek, Ra ! Te ki örködöl, s a kinek sugárai életet hoznak a tisztáknak. Dicsőség neked ! Istenek typusa mind egyetemben ! Elrejtett lény, kinek utai ösmeretlenek. Dicsőség nevednek ! midőn a felső körben járod körutadat, az istenek, kik hozzád közelednek, reszketnek örömtükben.“

2) Ilyen a következő nyomtató dal :

„Hite-ten enten (sop snau)	Nyomtassatok magatoknak (:)
Na-ehou	Nyomtassatok barnaim !
Hite-ten enten (sop snau)	Nyomtassatok magatoknak (:)
Suö enten	Gabonát timagatoknak,
Suö en nebu-ten,“	Gabonát az uratoknak !

igen is virágos, tele képekkel, merész hasonlatokkal, keleti nagy szavakkal. S hasonló kifejezésekkel találkozunk vallásos irataikban is ¹⁾). Általában még nem vált külön a költészet és próza; s a történeti följegyzések, melyekben a királyok hadi tetteiket előadják, alig egyebek dicsőítő ódáknál ²⁾). Az epicus költészet oly kevésbé fejlett ki a faraók országában, mint a történetírás. Egyaránt hiányzott a mondai alap és az alkotó szellem. Ama népnek művészetében is hasztalan keressük a hősi típust. S a hol az epicus költészet nem virágzott, hasztalan keressük — a dramát. Az árja vagy indeuropai faj büszkesége az; Kám szelleme jóval előbb megállapodott.

CSENGERY ANTAL.

1) A Todtenbuchban például a teremtő: „a tarkára himzett égi öv (állatkör) takácsa“, a nap: „a mindenség sugárszemű világa.“

2) Ilyen Ramses hadi tetteinek költői leírása (Salier Papyrus), Kr. e. a XIV. századból, mely művet Rougé ismertette nem rég a francia akademiában. „The styl of these Egyptian canticles frequently resembles Hebrew psalmody“ jegyzi meg rá egy angol író. Azonban az egyiptomi költészetet még nem ismerjük kellőleg. Olvasom, hogy Birch (Crystal Palace Catalogue, Egypt, 1856, p. p. 266 — 8) közölt némi mutatóanyagot; de az érintett munkát még nem szerezhettem meg. Rougé a „Revue Archeologique“ 1832-ki folyamában (vol. IX. p. p. 385 — 97) egy hierati papyrus után elbeszélési töredéket ismertetett, mely sokban hasonlít József bibliai történetéhez. Mindezek azonban csak szétszórt töredékek. Uhlemann munkája: „Die wichtigsten Literaturwerke der alten Aegypter in deutscher Übersetzung und mit erklärenden Einleitungen und Anmerkungen versehen“, mely régiségtana negyedik részét teszi, még nem jelent meg.

JÁNOS KIRÁLY

ÉS A

DIPLOMATIA.

HATODIK KÖZLEMÉNY.

XXXVII. János király Lippán — a Róbert Károly ideje óta hirneves városban — üllötte meg az 1529-diki év felvirradását. Innen küldött lengyel hadat Temesvár kiostromlására; innen török csapatot, mely Világosvárat vívta és bevette; februárius 24-én innen bocsátott körlevelet a magyar rendekhez, melyben őket engedelmességre inti, „ellenkező esetben tulajdonítsák magoknak, ha ő s vele a törökök erőhatalomhoz nyúlnak. Az ő ellenségei Szolimánnak is ellenségei, s kiirtásukat várhatják ¹⁾.“ Péter moldvai vajda, a szultán meghagyásából segédkezet nyújtott Jánosnak, ki neki jutalmul, Küküllőváron és Csicsón kívül, melyek már huzamosabb idő óta a moldvai vajdák által birtooltattak, Beszterczét s Rodnát is igérete. 1529. június 22-én Morgondánál a Bárczaságban Perényi Péter, Török Bálint, Gerendi Miklós és Majlát István — megannyian Ferdinánd hívei — megverettek, Perényi és Török Erdélyt odahagyták, Gerendi Szebenbe, Majlát Brassóba vonult, s a magyarok és székelyek,

¹⁾ Bucholtz, Gesch. K. Ferdinands, III. k. 286. l.

s részben a szászok is somlyai Báthori Istvánt, János király hívét ismerték vajdájokul ¹⁾).

Láttuk felebb, hogy 1528. october 28-án Párisban a sensi bibornok és Statileo János erdélyi püspök, amaz I. Ferencz francia király, ez Zápolya nevében frigyot kötöttek. Ezen frigy érdekében Rincon még az év vége előtt újból megfordult János király udvarában, de 1529. januarius 10-én őt már Velenczében találjuk, honnan ekkép irt Montmorecynak: „Tudomásomra jött, kegyelmes uram, hogy jó egészségben van s hogy jól mennek dolgai, min nagyon örvendettem, mert semmit sem kívánok inkább, mint nagyságod jó egészségét és szerencsésjét. Király ő felségéhez és kegyelmességéhez intézett minapi leveleimből megérthette nagyságod, hogy mit miveltem Magyarországon, hogy megbiztatásomban hézag nélkül eljártam. Jelenleg semmi szükség hosszadalmas levelet írnom, mert visszatérőben vagyok ²⁾.“ Mulatása az udvarnál rövid ideig tarthatott, mert 1528-án Lyonból azt írja ugyancsak Montmorecynak, hogy már három hónapot töltött Burgundban a magyar követtel, ki napról napra inkább nyughataatlankodik, s kit alig lehetett tartóztatni, hogy az udvarhoz ne menjen, bucsut venni és visszasietni urához. Ő — Rincon — ezt mindenkép ügyekezett akadályozni, de kér utasítást, ezentúl mitevő legyen, és kér pénzt, mert a magyar követ tizenhat emberrel és tizenhat lóval egy évnegyed óta itt az ő költségein élt ³⁾).

Miután Rincon számára a felhatalmazás, hogy a felebb érintett frigylevelet Magyarországba vihesse, hogy annak szentül tartását I. Ferencz nevében hittel fogadhassa, s hogy negyven-ezer toursi livret, mint szerződésileg kikötött segédpénzt, János királynak leolvashasson, még 1529. martius 23-án kelt, mint alább látni fogjuk: nehéz volna elgondolni, miért marasztattak Rincon és Statileo még mindig Franciaországban, ha nem lehetne feltennünk, hogy a kinstár szükségei késleltették ama negyven-ezer livrenek s a követség egyéb költségeinek előteremtését, s hogy a francia udvar tanácsosnak láthatta, csak a némethiroda-

¹⁾ Katona, XX, 246. Proc I. 344. Ostermayer, Kemény Józsefnél, siebenb. Fundgruben, I. 15. l.

²⁾ Charrière, I 171. l.

³⁾ Ugyanaz ugyanott, 170. l. Hibásan az 1528-dik évhez.

lom hadi készületeinek közelebbi felismerése, s a török sereg valóságos megindulása után kötni meg Jánossal véglegesen a frigyét.

XXXVIII. Szintén Lippáról a bajor hercegekkel is folytatott a már két év óta alakulóban volt viszony. Laski még 1528. november 6-án, második török követségéből visszajövele után, ritui lengyel jószágából ekkép irt Lajos hercegnek: „Méltóságos fejdelem, nagytekintélyü úr! Ide kapcsolt és méltóságos uraságod testvéréhez, Vilmos herceghez is czimzett levelem előadja, mit és mennyit sikerült ez ideig uraságaitok ügyében működnöm, de méltóságos uraságodhoz, mint kiváltképen való uramhoz külön akartam adni e sorokat. Először is emlékezetébe hívom, mit Franciaországból nemzeti Edelhauer György úr által méltóságos uraságodnak üzentem, főleg pedig azt, mi a szintoly tisztességes mint dúsgazdag és gyönyörű házasságot illeti, mely uramnak, Magyarország fenséges királyának, midőn róla szót tennék, annyira megtetszett, hogy Lengyelország királyának leányát a méltóságodhoz legillőbb arának mondá vala. Rövid idő mulva hosszabb levelet írok e tárgyban, de méltóságos uraságod is értesítsen engem a Winzerer Gáspár előtt ismeretes titkosírás segédével, melynek kulcsát, ha jól emlékezem, méltóságod titkáránál Weissenfeld urnál is hagytam. És ha méltóságos uraságodnak inyére volna, olyas békét kötni a törökkel, minőről én más levélben említést tettem, rendén volna, hogy mondott Weissenfeld úr levéllel és megbizással küldessék a törökhöz, hogy névszerint az én királyom követével a császárhoz menne, s vele barátságot és békét minél szilárdabb alapon kötne, mit első sorban ugyan dicsőséges uram, de utána enmagam is annyira fognánk előmozdítani, hogy méltóságos uraságod tetteleg tapasztalná azon szolgálati készségemet, melyre szóval ígérkeztem. Nem kellene ezen alkalmat elmulasztani; én ismerem nemcsak Ferdinándnak, hanem valamennyi keresztyén királynak hadi erejét, s őszintén megvallom méltóságos uraságodnak, hogy hasonló hatalomról soha sem olvastam, soha sem hallottam; felületes sorozatát ideiktatom, de kérem senki se lássa, csak méltóságos uraságod és testvére. Van számos derék török lovam, s édesörömet küldenék néhányat méltóságodnak, de embereimnek lehetetlen Németországba menniök a cseh király roppant neheztelése

miatt, melyyel mód felett, s inkább mint illetén nagy fejedelemhez illő, viseltetik ellenem, egyedül azért, mert Magyarország fenséges királyának hű szolgálatokat tettem s fogok ezentúl is tenni. Az én fenséges királyom pedig nem régiben Magyarországra bément, s néhány győzelmet nyert, melyek, ha Isten is úgy akarja, jövendő nagy diadal előpostái; én pedig népemmel holnap kiindulok innen, és követem ő felségét. Ajánlom magamat méltóságos uraságod kegyességébe, melyet nagyrabecsülő leszek mindenha ¹⁾.”

Igy Laski; részben talán urának megbizásából, de részben minden esetre saját rovására, saját céljainak előmozdítására; oly neme az eljárásnak, melyhez korán mutatott hajlamot, s mely fokunkinti fejlődés útján elvégre, mint látni fogjuk, épen ura ellen fordult. A lengyel már nem volt magyar földön, hová a felebbi levél tanutétele szerint 1528. november 7-én utazott volt, már újabb követségben járt el éjszaki Németországban, midőn Zápolya 1529. aprilis 4-én Lippáról ekkép irt a bajor hercegeknek: „János, Isten kegyelméből Magyar-, Dalmát-, Horvátországok királya, Morva s Luzsicza örgrófja és mindkét Szilézia hercege sat. a méltóságos fejedelmeknek, Vilmos és Lajos uraknak, mindkét Bajorország hercegeinek és rajnai pfalzgrófoknak sat. kedves barátainknak üdvezletet és kívánságaik szerencsés teljesülését. Méltóságos fejedelmek, kedves barátaink! Küldjük ezen hívünket, Ficzhum György udvarnokunkat és tanácsosunkat, méltóságos uraságtokhoz, hogy önöket mindenekelőtt nevünkben meglátogassa és köszöntse, s hogy aztán elmondja mivel őt megbiztuk. Kérjük tehát méltóságos uraságtokat, sziveskedjenek hitelt adni mindannak, mit ő, Ficzhum, nevünkben előadand, mert az fogja mondani, minek elmondására egyenesen általunk van megbizva. Ohajtjuk pedig, legyenek szivesek őt hamar és a várt válaszszal elbocsátani s visszaküldeni méltóságaitok, kiknek, mint kedves barátainknak kívánjuk, hogy éljenek jól és szerencsésen. Kelt Lippa városunkban, aprilis 4-én az Urnak 1529-dik esztendejében. János király ²⁾.”

¹⁾ Quellen zur bayerischen und deutschen Geschichte, IV. k. 55.1.

²⁾ Ugyanott, 58. l. Ezen Ficzhumról később, 1534. october 12-én Bécsből egyvalaki ezt irta Bajorországba: „dass man vergangen Freitag vor dato des Brief den Sigmund Khauffannekh mit zweien Knechten hie

Ficzhum oda volt utasítva, hogy Németországban gyalog zsoldosokat fogadjon, s küldőjének számára a bajor hercegeknél kölcsönt eszközöljön; egyúttal, úgy látszik, meghagyatott neki, hogy keresse fel előlegesen Laskit, és éljen tanácsával. Május vége felé összetalálkozván a követek, Laski ekkép irt a bajor hercegeknek: „Méltóságos fejedelmek és urak, legkegyelmesebb uraim! Szolgálataimnak örökös felajánlását. Nem akarom magamba tartani s elhallgatni, mily hajlammal és szeretettel viseltetik az én fenséges uram, Magyarország királya, méltóságos uraságaitok iránt, mint ki t. i. barátságukat elejétől fogva mindig nagyrabecsülte, és azt minden módon bebizonyítani soha el nem mulasztotta; s mint ki továbbá, hogy ő felsége és méltóságos uraságaitok között még szorosabb barátság és szövetkezés alakuljon, nem vonakodnék közremunkálni, miszerint sógorság által is kapcsoltassanak együvé, méltóságos uraságaitokat, kivált pedig a méltóságos urat, Lajos herceget, ítéletem szerint, igen megtisztelő és nagy előnnyel járó sógorság által, mit én már rég megpenditettem, de miután Edels-hauser György urtól, kinek kötelessége lett volna engem méltóságaitok nézetéről értesíteni, választ nem kaphattam, kénytelen valék az ügy tárgyalásával felhagyni. Mivelhogy pedig nemzeti Ficzhum György, királyomnak tanácsosa, méltóságos uraságaitokhoz követül megyen, megbiztam őt és kértem: nyilvánítson ott egyet-mást nevemben, tanácskozzék és végezzen méltóságos uraságaitokkal, s jelen levél erejénél fogva kötelezzen engem mindarra, a mit netalán méltóságaitok szükségesnek látnak. Kérem tehát, adjanak neki teljes és egész hitelt, és méltóztassanak neki azouképen hinni, mint enmagamnak; az én fenséges királyomat pedig szeressék olyas indulattal és szeretettel, melyet valónak és tisztának ismerhessen; mert noha ő felsége ügyeit egynémelyek nem akarják biztosítottaknak látni, mégis tudják meg méltóságaitok, hogy nagy király válik belőle, ha a Mindenható őt egészségben tartja, s olyas, ki mindig a legnagyobb barátsággal fog méltóságos uraságaitok iránt viseltetni; szeressék tehát ő felségét, engem pedig méltóztassanak kegyelmességökben megtartani; és tudják meg, hogy én egyike vagyok azoknak, kiknek szolgálati készségébe méltóságaitok bizhatnak, mert a mit becsületem csorbim in der Stadt Wien enthaupt hat, und der Herr Phlueg und Jorg Viczdumb sambt zweien Knechten liegen noch gefangen.“

tása nélkül véghezviheték, azt életemnek, javaimnak feláldozásával is méltóságos uraságaitok parancsára mindig meg fogom cselekedni. Kelt Roschkeban (?) épen Úrnapiján, 1529. Méltóságos uraságaitok jó szolgája Laski Jeromos, szirádi főispán ¹⁾.”

Más nap, május 28-án, nem többé Roschkeből, hanem Lübeckből ²⁾, még Lajos herczeg titkárához, Weissenfelderhez is adott levelet Ficzhumnak ily tartalommal: Nemes, nagyjelességű úr, szeretett barátom. Üdvözetemet és magam ajánlását. Meg nem foghatom uraságod konok hallgatását annyi leveleim után, melyek írásra nemannyira nógatták mint épen kötelezték, ha t. i. valamennyi uraságodhoz érkezett, mert voltak közöttök olyasok, melyek bizony nem pehelyféle súlylyal birtak. Úgy vélem mindazáltal, hogy a levélhordók hanyagsága vagy inkább gonoszsága okozta e hallgatást, mert meggondolván mind uraságodnak fejlődemei iránti hűségét, mind eszélyét és előrelátását, nem kétkellem, hogy ama körülményben lappang a hallgatás oka. Miért is most már élő szóval kívánván uraságodat megtalálni, az arany sarkantus vitézt, nemzetes Ficzhum urat, ki Bajorország méltóságos herczegeihez követül megyen, megbiztam, mondjon egyetmást uraságodnak; adjon neki mindenben olyas hitelt, minőt magamnak adni fogna, adnia kellene; és küldjön választ uraságod, kinek, mint meghitt barátomnak magamat ajánlom; ön pedig, kérem, ajánljon engem gyakorta mindkét fejedelemnek, mert ha nem volna előttem nagybecsü az ő kegyességök, bizony én is igen jól tudnék hallgatni, de akarok tehetségemhez és megbizásomhoz képest a méltóságos uraknak derekasan szolgálni.”

Weissenfelder julius 7-én válaszolt ekképen: „Nagyságos és nemzetes, nekem igen tisztelt uram! Ajánlásomnak ismételt előrebocsátása után. Hogy eddig uraságod nem vett levelet a nemes lovag, Ficzhum György úr minapi eljárásáról, csak az volt oka, hogy ama két testvér, kikkel mondott György urnak értekeznie kellett, egyideig nem jöhettek együvé, még pedig a Regensburgban imént tartott gyűlés következtében. Ez ugyanis

¹⁾ Ugyanott, 61. l.

²⁾ Muffat úr, a Quellen zur bayer. und deutschen Gesch. IV. kötetének szerkesztője „Lippa“-t akar a levél keletének helyéből — „ex Lubcka“ — kiolvasni, pedig „Lubeka“ valószínűleg az ő betűzési hibája „Lubeka“ helyett, mi annyi mint Lübeck. Bizony, igen gyarló emberek vagyunk, másokkal egyetemben, mi történetbuvárok is.

majdnem mindenki veleményének ellenére tíz napig huzódott el, mert Ferdinand király azon buzgólkodott, azon volt mindenkép, hogy a birodalmi rendektől hadi segédet nyerjen, czélatának támogatására felhozván, hogy hiteles kémek jelentése szerint a török tömérdek ágyúkkal és egyéb hadi készülékekkel ellátott roppant sereget indít Magyarország s egyéb keresztyén tartományok ellen, az Üdveztő öszves nyájának kiirtása állván szándékában. Ferdinánd ezt oly siralmas módon adta elő a gyűlésben, hogy könnyen czélt érhetett volna, ha a rendek közül egy vagy kettő nem gördít akadályt elébe. Minthogy pedig ilyes ügyet nem szabad elhanyagolni vagy késleltetni, s minthogy az országgyűlés folyama alatt külön mindenik testvér más más helyben volt: azért György úr kivánságait eleddig csak levelezés útján lehetett tárgyalni, annyi azonban már meghagyatott nekem, írám meg uraságodnak, miszerint nekünk csak egy kivánságunk van, egy forró ohajtásunk, hogy a ti ügyeitek, Isten segedelmével, szerencsésen fejlődjenek, valamint ezt már rég, midőn szemben volnánk is mondtam. Mi a német gyalogok fogadását illeti, némi részben, de ovatosan már történt intézkedés, tartani kell mindazáltal, hogy az credmény csak parányileszen, mert a mi kapitányaink is már készülöben vannak gyalog hadakat gyűjteni, valamint ezt György úrnak is elmondtam. Ugyanis, néhány ezer gyalognak és lovasnak felállítása ment végzésbe, hogy azon esetre, ha a török vagy Magyarországot vagy a német nemzetet haddal megtámadná, készek legyenek dühét fegyveres erővel visszaverni; az lévén a gyűlés határozata: hogy Ferdinánd királyt, ha a török őt megtámadná, semmiképen sem szabad német segéd nélkül hagyni, de más részről intézkedés történt, hogy segéd csak a török ellen, s csak azon esetre, ha a török támadólag lépne fel, nyujtassék neki, mert a hadak, öszvesen és fejenkint kötelesek hittel fogadni, hogy a törökökön, még pedig egyedül a keresztyén országokra nagy erővel törő törökökön kívül, senkit mást nem bántanak, senki más ellen nem indulnak, nem szolgálnak. Miért is nincsen ok, hogy tőlök bárki féltse a magát. A mi a kölesön kért pénz dolgát illeti, noha e kivánságnak is örömet felelnének meg az illetők, mégis most oly zavaros, oly veszedelmes idők járnak, hogy a balsors elhárítására nem kevés pénzre van szüksége mindenkinek; mi névszerint annyira vagyunk

mostanság kimerítve, hogy mármár magunk is kénytelenek leszünk, pedig sulyos feltételek alatt pénzt felvenni. És ez okért, ámbár vágyva vágnánk megfelelni a kívánságnak, akadályoztatunk benne a jelen időjárás nehézségei által. Ha más valamely tárgyban kezetekre lehetünk, az egyáltalában nem fog elmulasztatni, valamint ez már György úrnak is, tőlünk távozásakor, elégségesen megmagyaráztatott.“ Eddig a hercegek nevében irt a titkár, most a magáéban utána veti, hogy ő Laskitól csak egy levelet vett, azt, melylyel a paripát kisértette; hogy nem tudja, hová kerülhettek a többiek; de hogy részéről ezentúl szorgalmasabb levélíró leszen ¹⁾.

XXXIX. Verancsics kéziratai között fenmaradt egynehány levél, melyekhez a kelet idejét elfelejtette feljegyezni a másoló, de melyeket Zápolya kétségtelenül az év első felében — és kétségtelenül Lippán — mert ott áll: „kelt Lippa városunkban,“ „datum in civitate nostra Lippa,“ irt volt Rómába és Velenczébe. Tartalmuk némi világot vet a viszonyra, melyben írójok a szentszékkal s a signoriával állott.

Szentséges atya, legkegyelmesebb uram, — így szól a VII. Kelemenhez intézett — szentséged boldogságos lábainak csókolása s magamnak és engedelmes szolgálataimnak legalázatosabb felajánlása után. Midőn azon vizzályokból, melyekkel a közelebb lefolyt időben elég keservesen meglátogatott a szerencse, Isten segédével kibontakoztam, és már valahára ismét jót véltem várhatni, érkezett a hír, hogy szentséged beteges állapotban van. Ezt azon hódolatnál és tiszteletnél fogva, melyet szentséged iránt érzek, s azon atyai hajlam miatt, melylyel szentséged irántam viseltetik, bizony fájlaltam; nézetem szerint nem is történhetett volna semmi, mi e zord időben inkább sujthassa a keresztyén köztársaságot. Mert noha a keresztyén világ több tagjai már számos évek óta nem kevésbé sulyos mint veszélyes kórságban szenvednek, volt mégis némi reményem, épségben látván a néhai egészség fejét, de hallván ennek is betegedését, kétségbeestem, s a remény végszíkrajá is kialudt bennem, hogy előbbutóbb még nyugalmasabb állapotnak örvendhessen a keresztyénség. Ezen gondolatok közt talált Velenczéből visszajött követem ²⁾, s általa ér-

¹⁾ Quellen zur bayerischen und deutschen Geschichte, IV. 61 — 68 ll.

²⁾ János nagyváradi prépost, mint alább látni fogjuk.

tesültem, hogy szentséged visszanyervén ép erejét, ismét a közjós a hitvallás egészségének visszaszerzésén fáradozik. A mily nagy volt előbb aggodalmam, oly örömmel teltem el ez újabb hírré, kérvén a mindenható Istent, mint ez egészségnek is osztogatóját, hogy szentségedet minél huzamosabb ideig tartsa épségben. Az én állapotom is olyan, hogy Isten vezérlete mellett mindig jobbat, mindig többet remélhetek; ugyanis alattvalóim tetemes része, kiismervén az ellenfél csalóka ígéreteinek hívságos voltát, hozzám ragaszkodik; mindkét Oláhország vajdái készek parancsainkat teljesíteni, Tótországom főbbjei s a hatalmasabbak Erdélyben köteles hívséggel viseltetnek irántunk; az árulók, kik ellenséget elbizakodóvá tették, szökő félben vannak, rejteket keresnek. Rövid idő múlva nagyobbakat fog hallani szentséged. A közelebb lefolyt időben szentségedhez követül küldtem cartagenai Hannibalt¹⁾, ki úgy hallom, rég már érkezett oda: küldje őt szentséged örvendetes válaszszaal hozzám vissza. Megértette továbbá szentséged, mily hitelenséggel és árulással viseltettek az elmúlt időben irántam alattvalóim, kik nemcsak a tőlem nyert nagy jótéteményekről, hanem hitökről és hazájokról is megfélekezvén, hívságos ígéreték és kincsszomj által indítatva, szentségtelen kezekkel az ország öszves ügyeit felforgatták. És azok bántottak engem legeslegérzékenyebben, kiket aljas állapotból egyházi méltóságokra emeltem, országom főpapi székeibe iktattam. Mert inogván hívségökben azok, kiknek kötelességök lett volna, jó példával menni elő hívségben és állhatatosságban, mitévő legyen a tudatlan sokaság, melyet vagy a félelem, vagy a változások utáni vágy jobbról balra s balról jobbra szokott hajlítani? De valamennyi között legháladatlanabb volt Várdai Pál, kit, noha jól tudtam, mily fogásokkal élt első ifjusága óta előmenetelének eszközlésére, gondolván mindazáltal, hogy más természetet, más erkölcsöket ölt fel, ha általam jut el azon polczra melynél nincsen nálunk magasabb: az esztergomi egyház érsekiségére, országom első méltóságára emeltem, és megerősítés végett szentségednek mindjárt országlásom kezdetén levél által bemutattam. Ennek elérésére, mint hallom, törekszik ő most mindenképen; de szentséged gondolja meg, hogy a háladatlan em-

¹⁾ Az, kihez Verancsics Antal az általam közzétett (Budapesti Szemle, I. k. 2. f.) olasz sonettot intézte.

ber mint viseltetett patronusa és jötevője iránt, és vegye tekintetbe, mennyi keresztyén vér ontatott ki országomban miatta és czimborái miatt, s mily rossz hatása van annak, ha ily ingatag hitű emberek, hogy többi gonosztetteit elhallgassam, bizatnak meg előljárósággal a keresztyén hivek között, s ha az jár el a pásztor, az elnök tisztében, ki saját pásztora és királya ellen a hitetlenség és árulás minden nemeit követte el. Hozzá nem hasonlatlanok azok, kiket a pécsi s a csanádi püspökségekre léptettem elő ¹⁾, s még néhány más, kik szentségedtől ellenségünk közbenjárása ügyekeznek megerősítésekét kinyerni, s kikről valamint tudnivaló egyéb dolgokról szentségedet rövid idő múlva küldendő követem által bővebben fogom értesíteni. Addig is kérve kérem szentségedet, hogy ezen ellenségeimet meg ne erősítse ama méltóságokban, mert fogadom: az ellenséges elemek, tűz és víz előbb egyeznek meg egymással, mintsem hogy én azokkal, kik életem után ily gonoszul leelkedtek, országomban egységre lépjek vagy velök együtt maradjak. Hátra van még, kívánnom, hogy szentségedet a mindenható Isten, szenvedő egyházának kormányzására és megőrzésére, minél hosszasabb ideig egészségben és épségben tartani méltóztassék. Kelt Lippa városunkban ²⁾).

A pápa mindamellett, hogy szabadságát már az 1527-diki év vége felé, V. Károlylyal kötött szerződés következtében viszszerényezte, melyhez képest nemcsak egyházi méltóságába hanem világi hatalmába is iktattatott be újból: neheztelését a császárra még sokáig nem tudta legyőzni. De midőn 1528 ősszel a francziák Nápolyban megverettek, Kelemen tanácsosnak látta inkább közelednie a császárhoz. Igaz, hogy még ekkor sem szövetségelt vele, mert 1528. november 7-én a francia király követe azt írta Montmorencynak, hogy a pápa örömmel fogja látni, ha Ferencz király a németországi mozgalmakat, melyek Károly, mint császár ellen irányozvák, t. i. a bajor hercegi ház törekvéseit a római szentbirodalmi korona elnyerésére ápolgatja, s ha az erdélyi vajdát célzataiban támogatja ³⁾. De midőn 1529 tavasszal a császár lombard földön is erőt vett a francziákon, Kelemen

¹⁾ Sulyok Györgyre és N. Jánosra czéloz.

²⁾ A nemz. muzeum kéziratai között, 1285. quart. lat.

³⁾ Molini, II. 122.

már nem késett más irányt adni politikájának, olyast mely János király veszedelmére fog fordulhatni, ki ügyét a szentszéknek minél hathatósabban ajánlandó, báró Burgio Jánost ¹⁾ is felkereste levelével.

„Nagyságos barátunk, őszintén kedveltünk — szólítja meg Burgiót a levélíró — Visszaérkezvén, hozzánk e napokban hívnék, tisztelendő Keresztelő János nagyváradí prepost, ki a Velenceieknél mint követünk működött, említette előttünk nagyságod hajlandóságát országunk ügyei iránt, s azon jóakaratot és emberséget, melylyel külön a magunk személye iránt viseltetik, mit noha már az elmúlt időkben is bő alkalmunk volt tapasztalni most épen megerősödtünk azon véleményben, hogy nagyságod a mi ügyeinknek kiváltképen való barátja, mi nekünk bizony kedvesnél kedvesebb dolog. Rólunk se vélekedjék egyébként, hanem hogy egyazon indulattal és őszinteséggel vagyunk nagyságod iránt életpályájának minden viszonyai között, melyet hajdanta, midőn együtt voltunk, felismert bennünk. Kérjük tehát, nagyon kérjük, ne hagyjon fel eddigi eljárásával, és sziveskedjék mind azt, miről követünket írásban értesítette, mind a szentséges atyához jelenleg adott levelünk tárgyát pártolni. Párban ide mellékeljük a levelet, melyet ő szentségéhez adtunk, hogy nagyságod kívánságainkat inkább megérthesse. Jó lesz, azt is értésül adni a szentséges atyának, hogy a hatalmas török császár most oly hadi készülettel közeledik országunkhoz, minél nagyobbatt még soha senki sem látott, s mi eltökélettük magunkban, hogy ezen sokat szenvedő országot megmentjük, mit szabadabban szárnyra kelő lélekkel fogunk tenni, ha megtudjuk, hogy ő szentsége elleneinknek rovásunkra épen nem kedvez. Annak idején nem fogunk nagyságod fáradaimairól és barátságáról megfeledezni, fejedelmileg fogjuk eljárását meghálálni. Éljen jó egészségben ²⁾.”

¹⁾ Magyarországon Lajos uralkodásának végéveiben szentszéki követ, kinek levelei és jegyzetei az akkori eseményekről a magyar történetírás mindenik barátja előtt ismeretesek. Burgiót nem kell összetéveszteni Burgóval, Andrea de Burgóval 1517. 1519-ben Károlynak, akkor még nem császárnak és 1521—3-ban Ferdinándnak követével a budai udvarnál. Alább alkalmunk leszen, ezzel is közelebbről megismerkedni.

²⁾ A nemz. muzeum irományai között, 1285. quart. lat.

XL. Velenceze ekkor még erősen ragaszkodván a ligához, igen bizodalmas viszonyban állott Zápolyával, névszerint Giovani Batista de Molino, a signoria nevében dalmátiai kormányzó, még azon is volt, hogy Klisszát Ferdinándtól Jánoshoz pártoltassa. Fenmaradtak ennek mind a kormányzóhoz, a proveditore generalehez, mind a klisszai őrséghez és polgársághoz e tárgyban adott levelei, melyeket tér hiánya miatt itt nem közölhetünk. De ideirjuk a Lippáról ez időtájban a velencei dógéhoz, Gritti Andráshoz intézett levelet: „János, Isten kegyelméből Magyarország királya sat. Méltóságos fejdelem, kedves szomszédunk és barátunk. Nem volt titok előttünk, mily jóakarattal és szives hajlammal viseltetik mind méltóságos uraságod, mind ama dicsőséges tanács irántunk és országaink iránt, de erre nézve még inkább megerősített bennünket hívünk tisztelendő Keresztelő János váradi prépost, követünk, kinek előadásából értesültünk, hogy méltóságos uraságod irányunkban teljesen úgy viseli magát, mint csak jó baráttól várhatni, miért is köszönetet mondunk, a legjobbat, melyet jelen viszonyaink között mondhatunk; és meg fogjuk köszönni tetteg, mihelyest alkalom lesz hozzá. Állapotunk olyan, hogy a nagy Istentől minden jót remélünk. Az ország rendjeinek nagyobb része, kiismervén ellenségünk ígéreteinek odvas voltát visszatért hűségünkre. Erdély főbbjei e napokban újra letették nekünk az esküt. Mindkét Oláhország vajdái hozzánk küldték követeiket, mondanók meg, mitevők legyenek, ők ha szükséges leszen, teljes hadi készülettel mellénk jönnek; a tótországi urak, és a főbbek majdnem valamennyien, velünk tartanak; ellenségeink és árulóink rejtek után néznek. Rövid idő múlva követünket fogjuk küldeni méltóságos uraságodhoz, kitől mindezeket bővebben megértendi. Addig is, mint különös barátunkat, kérve kérjük, tartsa meg eddigi szives indulatát irányunkban, és ügyünket, a hol csak lehet, mozdítsa elő, kiváltképen a győzhetetlen császárnál, ki most roppant és hihetetlen készülettel országunkhoz közeledik. Méltóságos uraságodnak fia, kivel bennünket jeles erényei miatt hűség és barátság köt együvé, e napokban várjuk, mert megígérte levél által, hogy jó. Éljen méltóságos uraságod boldogul, szívből kívánjuk ¹⁾!”

¹⁾ Ugyanott.

Ezekből felismerhetni János király diplomatai viszonyait Franciaországgal, a bajor hercegekkel s általuk Németország tetemes részével, Rómával és Velenczével, midőn Szolimán kiindult Konstantinápolyból. VIII. Henrik angol király, Wolsey tanácsára, most is 1527-diki politikáját követte: Zápolya ellen nem nyilatkozni, nehogy Ferdinánd állásának sulyt kölcsönözzön, de más részről semmit sem tenni mellette. Ehhez hasonlatos volt a lengyel király eljárása is, legalább a jelen pillanatban.

XLI. Romániában alig kezdtek mozogni a török hadak, midőn Zápolya 1529. majus 10-éről Lippán következő nyiltlevelet bocsátott ki: „János, Isten kegyelméből Magyar-, Dalmát-, Horvátországok királya sat. tisztelendő, nemes és nemzetes hiveinknek az özsves nemességnek, Magyarországunk megyéinek üdvezletet és kegyelmet. Tudomástokra akarjuk juttatni, hogy mi a törökök hatalmas császárával, valamennyi alattvalóink minden rövidsége nélkül örök békére léptünk, hogy ezen Magyarországunkat a neki alávetett részekkel egyetemben, kimentsük a veszedelemből, melybe sülyesztették. Noha pedig értésünkre esett, hogy közületek néhányan hűségünktől ellenünkhöz Ferdinándhoz pártoltak, ezt mégis nektek mindnyájatoknak nem tudjuk be egyazonképen, miután bebizonyosodott előttünk, hogy mások félelem, mások különféle fogások és hazugságok, legkivált pedig a végvárak visszafoglalásának Ferdinánd által nyilván tett ígérete által csábítattak el, és szedettek rá; azt tehát csak a lázadás kevés számu fejeinek és szerzőinek lehet vétkül tulajdonitanunk. Mivelhogy pedig a hatalmas török császár a mi ellenségeinket a magáéinak is nézi, s felőlök részletesebb értesítést kívánt be tőlünk, és feltett szándéka, ezeket a mi hitszegőinket kiirtani: azért szükséges, hogy ti és mások is megannyian, kik ezen veszélyt kikerülni, s az ígért békében és egyességben részesülni és velünk országunkban maradni akarnak, irántunk hiveknek és engedelmeseknek nyilván vallják és mutassák magokat. Miért is hűségteket intjük, parancsolván, hogy mihelyest jelen levelünk tudomástokra jó, azonnal és késedelem nélkül kebeletekből kiküldendő némi követek által minket irántunk való hűségtökről és engedelmességtökről tartozzatok értesíteni és biztosítani; ha más különben merészelték cselekedni, a benneteket érendő veszélyt nem nekünk, hanem tinnenmagatoknak kell tulajdonitanotok, azt

pedig; hogy a ferdinand-féle felkeczet és hívságos ígéretei nektek és ezen országnak mennyit használt vagy inkább ártott, éppen kézzel foghattátok. Mit fog végre Ferdinand kevély kérése s ama roppant erejű fejedelem felingerlése maga után vonni, az rövid idő múlva nyilvánvaló lészen mindenki előtt, mert a hatalmas császár közeledik már saját személyében öszves seregével és hatalmával a Dunához. Tudjátok meg azt is, hogy valakik országunk lakosai közül, irántunk netalán engedetlenek és lázadók lesznek, azok ellen, Isten segítségével, bűneikhez képest fogunk eljárni, s őket végveszélyökkel is irántunk hűsre és engedelmességre kényszeríteni. Kelt Lippa városunkban, Isten mennybemenetele ünnepének negyedik napján. Annak ezer ötszáz huszonkilenczedik esztendejében. János király ¹⁾.”

Szintekkor, vagy csak valamivel később a bécsiekhez is ment Lippáról levél, ily tartalommal: „Értelmesek és szemesek, nekünk kedvelteink. Jól tudjátok, mily sértésekkel illetett bennünket ellenségünk Ferdinánd, melyek noha minket erősen bántanak, mégis szívből sajnáljuk közel, mármár szembeszökő veszedelmeket. Mert a hatalmas török császár (Istentől neki adatott) hatalmának, úgy véljük egyetlenegy fejedelem sem képes ellenállani, ő pedig tartván egyenesen arra, hol ellenségünket fejénél foghatja, először is hozzátok tör be, vesztetekre mindent, a mi lehetséges, elkövetendő. Nehogy pedig reátok méressék e csapás, s ily roppant veszedelem kikerülésére, tanácsoljuk nektek őszinte indulatból, hogy ez irat vétele után nyomban követeket a hatalmas török császárhoz küldjétek, s őket éjjel nappal siettessétek, kiket mi császár ő magasságához vezetett ők s onnan hozzátok épségben visszakísértetők leszünk. Mert ha boldogulástok ezen alkalmát elszalasztjátok, rimánkodásaitokkal azt utóbb nem fogjátok fellelhetni, s a fenyegető veszély nyakaitokra és hazátokra fog ülni ²⁾.”

XLII. Szoliman majus 10-én indult ki Konstantinápolyból, háromszáz ezer ember élén a versenyfejedelmek ügyét végleg elintézendő; julius közepén Nándorfehérvárnál táborozott. Ideér-

¹⁾ Quellen zur bayerischen und deutschen Geschichte, IV. 59.

²⁾ A nemzeti muzeum kéziratai között, 1285. quart. lat.

kezésének hírére János király Lippáról Aradra, Aradról Csanádra lovagolt híveivel, hol őt július 28-án találjuk. Ez nap Rinconhoz és Statileóhoz, kik tudomására juttatták, hogy Váradról hozzá készülnek, levelet irt ily tartalommal: „János, Isten kegyelméből Magyar-, Dalmát-, Horvátországok királya sat. Nagyságos barátunk, és tisztelendő hivünk, kedveltünk. Ma érkezett ide rokonunk Szerecsen János embere, jelentő, hogy Perényi Péter nejével és egyik fiával, hűtelenünk Kajdaci György jószágán és házában elfogatott, a mely Kajdaci ott meg is öletett, Péter pedig, nejével és fiával és öszves kincsével kezünkhez fog adatni Dobragosztban, Szerecsen János házában, miről benneteket értesíteni akartunk, hogy ti is részt vegyetek örömünkben. Ezért pedig és minden egyéb vigasztalásaiért dicsértessék az Úristen és áldassék örökön örökké. Mi útban vagyunk a győzhetetlen és hatalmas török császár felé, s lehetetlen, hogy utólérhessetek bennünket. Jobb lesz, Váradon maradnotok, s ki nem mozdulnotok onnan, mig tőlünk újabb rendeletet nem vesztek. Az ide csatolt levelet pedig éjjel nappal vitessétek Laskihoz, és éljete boldogul. Kelt Csanádon, 1529. július 28-án János király. 1).“

A Szolimánhoz siető csapat Becsénél átkelt a Tiszán és augusztus 9-én Bodrog várába érkezett, honnan utját felfelé vévén, Kiskoludnál török hajókon a Duna jobb partjára szállítattott. Augusztus 19-én, találkozott a szultánnal Mohácsnál, s ennek vérmezején tizenegyed magával — Verbőczy István, Cibak Imre, Frangepan Ferencz és Utissenics György köztök voltak — Zápolya Szolimánnak kezet csókolt, a magyar király a török császárnak²⁾.

Ujabb ígéretet vévén, hogy visszaiktattatik tronusára, tiz nappal később Buda-Pestnél táborozott. Rincon itt urának ily

1) Pray kéziratai, XXV. k. az egyetem könyvtárában. Az igen gyarló másolatnak felírása: „ad Rinconem et Brodericum“, de véleményem szerint Brodarics neve itt a másoló elhamarkodásából áll Statileó helyett. Egyébiránt nem lehetetlen, hogy Brodarics Rincon társaságában jött vissza a külföldről, hol ekkoron ő is — gondolom legkivált Lengyelországban s a szentszéknél, — folyvást követségeken járt el, melyeknek részletei még homályban lappanganak.

2) Frangepan Ferencz Bucholtznál, VI. 75. Georgius Sirmiensis 253. Hammer, Gesch. des osman. Reiches, III. 82 648.

tartalmu bizoványlevelét adta át neki : „Ferencz, Isten kegyelméből a francziák királya. Tudtul legyen mind azoknak, kik jelen iratot olvassák, hogy a közelebb mult napokban bizonyos frígy köttetett meg magunk és szeretett s kedves testvérünk és rokonunk János, Isten kegyelméből Magyarország királya nevében, szeretett és kedves bibornok-barátunk, Franciaország kanczellárja s a Krisztusban tisztelendő atya, mondott testvérünk és rokonunk követe, a gyulafehérvári püspök által, s nincs már egyéb hátra, mint hogy az mindkettőnk részéről megerősitessék és helyeseltessék, és a pénz, melyet e szerződés erejénél fogva adók leszünk, valósággal leolvastassék és mondott testvérünknek kézbesitessék. Mi tehát tökéletesen bizván Germolas ura, Rincon Antal kedves tanácsosunk és kamarásunk emberségében, törvényes és ovatos eljárásában, őt követünk, s általános és különös ügyviselőnké teszszük, nevezzük, s rendeljük, hogy nevünkben meglátogathassa felebb mondott testvérünket és rokonunkat, adván ezen ügyviselőnknek teljes hatalmat és szabadságot a nevezett bibornok és gyulafehérvári püspök közt kötött ama szerződés megerősítő levelét át és magához vennie; nemkülönben jelenlennie midőn mondott testvérünk az illető szerződés megtartását hittel fogadandja; valamint adnia és általadnia nevezett testvérünknek negyven ezer francot vagy toursi fontot, melyekről a mondott szerződésben biztosítatik, és az e tárgyban szükséges nyugtatványt vagy nyugtatványokat olyas szerződés és feltételek mellett magához venni, melyeket helyeseknek látand; és minden egyebet tenni, mondani, cselekedni, melyeket minnenmagunk cselekednénk vagy cselekedhetnénk, ha személyesen jelenlennénk, még olyasokat is, melyek különösebb megbizást követelnének, sem mint a jelen levélben foglalt; igérvén jó lélekkel és királyi szavunkra fogadván, hogy a mit mondott szószólónk, követünk és ügyviselőnk cselekvő és mondó leszen, mindazt megerősítő és helyeslők leszünk, az ellen soha sem vétünk, sőt sértetlenül meg fogjuk tartani. Mely dolgok hitelére és tanusítására kezünkkel aláírt jelen levélre pecsétünket rendeltük nyomatni. Kelt Bloishan, martius 23-án húsvét előtt az Űrnak 1529-dik országlásunk tizenötödik esztendejében. Ferencz. A király által : Robertet.“

A János király által kiadott megerősítő oklevél, rövid bevezetés után magában foglalja a frigykötő felek által váltott s

általunk már közlött irományokat, s végződik ekképen : „A követ (Rincon) szót tett előttünk a szeretetről, indulatról, jóakaratról és különös hajlamról, melylyel a legkeresztyénebb király irántunk viseltetik, titkos megbizását is előadta, melyet mondott legkeresztyénebb király akaratjához képest két tanácsosunk előtt kellett előadnia, és kérve kért, hogy követünk ígéretéhez és fogadásához képest a fennirt frigykötést és szerződést helybenhagyóknak, megerősítőnek és fennállónak nyilvánítanók. Mi tehát végignézvén ezen frigy- és szerződéspontokat, s úgy találván, hogy ezen cikkelyek tartalma és öszves végzései először is magasságos Isten dicsőítésére és tiszteletére, s a keresztyén hitvallás felmagasztalására, aztán mind a legkeresztyénebb király, mind a magunk országai, továbbá fiaink, örököseink, főrendeink és alattvalóink fentartására, nyugalmlára, diszére, és jólétére vannak irányozva : rendén láttuk az ama cikkelyek erejénél fogva kötött szerződést, frigyét és örök barátságot helyben és jóváhagyni, s megerősíteni. De sőt jelen levelünk által helyben és jóváhagyjuk s megerősítjük, igérvén és királyi szavunkra hittell s jó lélekkel fogadván, hogy a mondott szerződésben, frigyben és örök barátság kötelékében foglaltakat, öszvesen és külön egyenkint, hiven s valósággal megtartandjuk, teendjük és köve-
teendjük, s azoknak sem minnen magunk sem valamely közbenjáró személy által nem mondandunk, teendünk, tartandunk ellen, valamint ezt megígértük és reá eskünket tetettük a legkeresztyénebb király mondott követének kezébe. Melyeknek hitelére és tanusítására kezünkkel aláirt és titkos pecsétünkkel megerősített levelünket kibocsátottuk és kiadattuk. Kelt Buda melletti táborunkban, september elsején, az Úrnak 1529-dik, országlásunknak pedig harmadik esztendejében. János király ¹⁾.”

SZALAY LÁSZLÓ.

¹⁾Charrière I, 168.

A RÚTRÓL.

(AESTHETIKAI TANULMÁNY.)

A rût egyes módjai, mint a Budapesti Szemle III-ik kötetében (a 369 s köv. lapokon) érintök: az idomtalanság, szabatlanság és visszásság. A két elsőről már kimerítőleg szóltunk az idézett helyen. Lássuk ezuttal a visszásságot.

III. A visszásságról.

A rútságot inkább külsőlegesnek találtuk az idomtalanság és szabatlanság egyes alakzataiban; a visszásságban az igazi belső rútság tárul föl előttünk. Ez a rútság leggazdagabb tárháza s egyszersmind a legnagyobb rútság tárháza, mert itt az igazi szépnak, a százszor szépnak, hogy úgy mondjuk legszebb szépnak ijesztő ellenképei merednek reánk. A legszebb szép az, melynek szabadság az alapja. (A szabadság alatt nem csupán az erkölcsi szabadságot értjük, mely a szabadságnak delelési pontja, de általában az elhatározás önállóságát, függetlenségét, a szántszándékoságot, vagy -- mert szépészetiileg a látszatot is elfogadhatjuk -- a mi szántszándékosnak látszik.) Szabadság nélkül a valódi szép, szabadtalanság nélkül a valódi rût nem lehet el. Idomtalanság és szabatlanság voltaképp magok is csak a szabadtalanság által emelkednek tetőpontra, mert ebben rejlik eredendő alapjuk. A szabadtalanság rútságát visszásságnak nevezzük, mely is -- mint a bevezető sorokban nagyjából már elmondtuk -- a szabad szépnak egyes módjait visszásítva, tagadólagos ellenképeiben tünteti föl, a fenségést alacsonynyá, a kellemest utálatossá, a teljes szépet (melyben méltóság s tetszetesség egyesülve) torzképpé ferditvén. — A fenség

tagadása, t. i. alacsonyság fordul elő, midőn a határtalan szabadság helyét a szabadtalanság korlátoltsága foglalja el. A mi azonban korlátolt, még nem mind alacsony; csak azt nevezzük alacsonynak, minek, mivoltánál s rendeltetésénél fogva, a szabadság határtalanságával kellene birni. Az alacsonyságnak tehát föltétele a fenség, a nélkül azonban, hogy a fenség merő hiánya már mindjárt alacsonyság volna. Határozott ellenkezésnek kell benne lenni. Alacsonyság van például az ember arczatában, ha ez elárulja, hogy a ki viseli, valamely vétek rabja: ily rabság ugyanis ellenkezik magával az ember rendeltetése, mivelta fogalmával, mert az embernek túl kell lenni az erkölcsi lenyügözöttségen, nem szabad a vétek rabságában maradnia. — A kellem báját a szabadság önkorlátozása képezi; ennek tagadásából származik a kellemtelenség vagy utálatosság. Utálatos, a miben megvannak semmisítve a korlátok, melyeknek a szabadság fogalma szerint meg kellene lenni. Korlátlan, hol korlátozásnak kellene lenni. Utálatos például a szerves test rothadása. A szerves test — rothadva — nem marad meg törvényszerű korlátai között; a korlátok, melyeken belül szabadon mozgott s az elemi erők felett uralkodott, leomlanak s ő rabjává lesz az elemi erőknek, melyeknek ura volt. — A mi alacsony, rendszerint utálatossá is lesz. Mértéktelen evésivás alacsonyág; hányás következően reá, az alacsonyságot az utálatosság, nevezetesen az undorítótság képe váltja föl. — A teljes szépségen méltóság és báj együlete van. A fenségbeli határtalanságot az önhatározás ereje, a kellembeli korlátoltságot az önkorlátozás enyhe képviseli benne. A teljes szépségnek megfelelő rútban a szabadtalanságot a szabadság, a végességet a határtalanság színe alatt látjuk föllépni. Szabadtalanságnak látszik, de szabadtalanságánál fogva önmagával ellenkezik; határtalannak látszik, de végességénél fogva korlátok közé van szorítva, mely korlátoknak nem kellene lenni. Ez a teljes szépségnek ellenképe, a teljes rút, melynek rútságát azonban a szabadság látszata enyhíti: midőn eszményi ellenképével, melyet hazugan képvisel, összehasonlítjuk, ez összehasonlítás alapján komikumba fordul. Ez, mint feljebb már kifejtettük, a torzkép. A torzképet rendszerint úgy határozzák meg, hogy a jellemzetiesnek tulzása — és általában véve helyesen. A torzképnek jelleméhez tartozik a tulegyénítés, a szertelenség (akár nagyításban, akár kicsinyítésben), csak hogy mindig részre, sohasem az egészre kell vonatkoznia; mert az utóbbi esetben az arány helyessége megmaradna, holott pedig a torzképben, mint teljes rútban, nemcsak az aránytalanságot és valószerteütlenséget, mint elemeket, kívánjuk meg, de megkívánjuk azt is, hogy a véges lény végtelen lényeggel bírónak, a kivétel szabálynak, a különleges egyetemesnek, szóval, az eszmény ellenkezője magának az eszménynek hazudja magát. A vendome-oszlopi Napoleon-szobor szertelen nagy, de nem torzkép; az újjnyi nagy-

ságu szobor meg szertelen kicsiny, s ezért még szintén nem torzkép. De torzképpé lesz az újjnyi nagyságu szobor, ha példaul orra fél újjnyira van megnyujtva, vagy pedig lába oly rövidre szabva, hogy szára egészen elenyészik s csak lábafejét látjuk. A torzkép a részlegesben tüntet elő szertelenséget, ez által balarányt szül, s midőn eszményi ellenképét juttatja eszünkbe, komikussá lesz. Lesz komikussá, mert magában véve még nem az, és nem is szükséges, hogy komikumba forduljon; lehet egyszerűen rút, lehet borzasztó is. A torzkép, melyről már megjegyztük, hogy teljes rút létére a rútnek valamennyi idomát magában foglalja, tartalmára nézve szabadatlan, alakjára nézve pedig korlátolt, véges; de okvetlenül birnia kell a szabadság színével, másképp vagy merőben alacsony vagy merőben utálatos tünemény marad. Minél nagyobb azonban a szabadság színe, látszata, annál lelkesebb lesz a torzkép, annál hathatósabbá komikuma. A jellemzetesség tulzása, a szertelenség tűnjék föl szántsándékosnak, azaz, mint a torzképpé lettnék saját cselekedete.

De szakítsuk végét az általános észrevételeknek, s vizsgáljuk meg közelebről és egyenkint a visszásság egyes módjait: az alacsonyságot, az utálatosságot, a torzképet.

Az alacsonyság, mint tudjuk, a fenség ellenképe; s a mely idomokban nyilatkozik a fenség, mindazon idomoknak ellenképeit is föl kell lelnünk az alacsonyságban. A fenség egyes idomai: a nagyság, a hatalom, a magasztosság. Ezekhez képest az alacsonyság egyes idomait a kicsinyesség, a gyöngeség, az aljasság képezik. A nagyságban magát a szabadság határtalanságát veszszük tárgyul, a hatalomban e határtalanság alkotó vagy romboló erejét, a magasztosságban végre az alkotása vagy rombolása nagyságában nyugodtan magábavonult hatalmat. Nagy tehát, a mi túl-emelkedik korlátain: kicsinyesség pedig, a mi korlátain alul marad; — hatalmas, a mi ereje teljét kifejti: gyöngé, a mi kevesebb erőt fejt ki, mint a minek töle telni kellene; — magasztos, a mi ugy a nagyságot, mint a hatalmat nyugalmasan, de félreismerhetlenül egyesíti magában: aljas, a mi rabságában aprólékos is, gyámoltalan is. — Vegyük már mindezeket sorra. — Mi legelőször is a kicsinyességet illeti, megjegyzendő, hogy valamint nem minden nagyság már egyszersmind fenséges (példaul a legnagyobb összeg pénz sem lehet soha fenséges), ugy még az sem mindjárt kicsinyes, a mi kicsiny. A kicsiny, sőt a tulkicsiny is lehet szép; a kicsinyes pedig rút. Kicsinyesnek, azaz alacsonyságos kicsinynek csak azon kicsinyet mondjuk, a minek nem kellene kicsinynek lenni. Ezt helyesebben kisszerűnek nevezhetjük, a fenséges nagyot pedig nagyszerűnek. Nagyszerűség tanusítja magát a tér és idő, az élet és hajlam, a társadalmi viszonyok és osztályok korlátainak elhárításában; a kisszerűség ellenben mindezen korlátokat még tul a rendin megerősíti, szaporítja s így ott is,

a hol nem szükséges, korlátozza a mozgás szabadságát. Kisserű például oly ember, ki pedans szigorúsággal ragaszkodván a lényegtelenhez, ezáltal megakadályozza a lényegesnek létrejöhetését: ily ember a lényegtelennek rabja, holott ettől függetlennek kellene lennie. A természetben egyes tüneményeket igen ritkán s ekkor is csak rávitelesen, egész tájakat azonban igenis elégszer mondhatunk kisszerűeknek. A művészetben előfordulhat a kisszerű majd magában a tárgyban, majd a tárgyalásban: a tárgyban fordul elő, ha ez semmiségénél fogva nem érdemes az előadásra; a tárgyalásban, ha ez mellékes dolgokra terjeszkedve szélesen, a fő dolgot ki nem emeli, vagy pedig magával a nagygyal úgy bánik, mintha kicsiny volna. A művésznek sohasem kell kisszerűt választani tárgyul; ezt azonban ne téveszszük össze se az egyszerűvel, se általában a kicsinyvel: mert a mi kicsiny vagy egyszerű, nagyon szép tárgyul szolgálhat. — De menjünk tovább. Az alacsonyságnak második idoma, mint tudjuk, a gyöngeség. A mi kisszerű, rendszerint gyönges is, valamint a gyönges szintén kisszerű is szokott lenni; a kettő közt azonban mégis különbség van. A gyönges a hatalmasnak ellenkezője. A hatalom az alkotás vagy rombolás erejében nyilatkozik s fensége lehet rémületes és borzasztó is; nyilatkozik továbbá az ellenszegülésben más hatalom irányában; — a gyöngeség ellenben az alkotás tehetlenségében, a merően szenvedő türésben, a gyáva engedékenységekben nyilatkozik. Magában véve a gyöngeség szintugy nem rút, mint a kicsinység sem; csak akkor válik rúttá, ha erőnek kellene lenni helyében. A kisebb állat, a nő, a beteg, a gyermek, a járatlan vagy gyakorlatlan ember gyöngesége, ugyszintén az erősnek gyöngesége is más még erősebb irányában, egészen rendin való és nem rút. A leghatalmasabb ember is tehetlen az elemi hatalmak, például a rengő föld irányában, s ebbeli tehetlensége bár gyöngeség, de nem rútság. A hatalom fensége van meg egyébiránt az emberben, ha szemközt állván a természet kényszerűségével vagy más emberek kényszerítő akarásával, tulajdon belső szabadságát még akkor is fentartja, ha martalékul esik a külső hatalomnak. Meghal, de nem adja meg magát; testét megölik, de lelkét nem ölhetik meg: legyőzve sincs legyőzve. Megmarad szabadsága. Ilyenkor pedig annál nagyobb az áldozat fensége, minél keményebb, nagyobb egy részről a rátámadó kényszerűség hatalma, s minél eleveőbb más részről benne magában az ellentét érzete, azaz minél erősebben érzi az ár becsét, melybe szabadsága fentartása kerül. Ez a szellemi hatalom az emberben fenségesebb a természet összes hatalmánál. (Emlékezzék az olvasó azokra, miket feljebb az emberi rút tárgyában a lelki erő- és erőtlenségről mondtunk el.) Az embervilágból a természet világába lépve, csak érzéki hatalommal találkozunk, mely ennél fogva anyagi föltételektől, névszerint testi nagyságtól is függ. Egymással viaskodó álla-

tok például csak úgy birhatnak a hatalmi fenség jellemével, ha egyszersmind nagyok. Emberben a testi nagyság legkevésbé sem emeli a hatalmi fenséget, sőt még talán csökkenteni képes. Az embernek ugyanis lelki szabadsága fentartása a fő. Öntudata s akarata erejét kell a természet hatalmával szembeállitnia. Ha megfélemlülve hódol e hatalomnak, okvetlenül gyöngének tűnik föl; — de vajjon egyszersmind rútnak-e? Nem mindig. Tekintetbe kell venni a körülményeket, a félelem fokát és nyilatkozási módját. Általában mondhatni ugyan, hogy az érzület, mely a legkeményebb szenvedésekben is állhatatosan és változatlanul mindig ugyanaz marad, fenséges, a gyöngeség pedig, mely a szenvedéseknek módosító befolyást enged a lélek szabadságára, ha furcsába nem csap át, rút; különösen azonban, a történetek folyamában, az erkölcsi összeütközések terén, lehetőkké lesznek oly helyzetek is, melyekben a gyöngeség — személyes szeretetreméltóság által — megtartja a szabadság színét, sőt álokoskodás útján — bitorul — még magát az erő alakját is magára öltheti. Egyébiránt a művészetnek magát a gyöngeséget is szabad előadnia, csak az előadás maga ne legyen gyöngé. Kivált szépen tárgyalható az erőnek és gyöngeségnek, mint ellentéteknek, egymásba való átmenete, mint többi közt Byron „Szardlanapal“-ja és „Irnere“ bizonyítja. Ez azonban csak nagy művészeknek sikerül igazán. A gyöngé ember akaratlanul (sőt azon balhitben, hogy nagyon jó) rosszszá válik: a gyöngeség álnokságot szül, így ered aztán belőle önzés és hátlátlanság. Ezen átmenetet Georges Sand jelesen rajzolta Sylvain alakjában. Legrútabb lesz azonban a gyöngeség, ha magával a hatalommal van kapcsolatban. A hatalomhoz épen nem kellene a gyöngeségnek hozzáférkezni; a hatalomnak legkevésbé volna szabad magát a gyöngeséggel bemocskolni: annál lealázóbb tehát rá nézve, ha magát vele mégis bemocskolja. — Menjünk már most át az alacsonyság harmadik idomához: az aljassághoz, a voltaképi alacsonysághoz. Ez a magasztosság ellenképe. A magasztosság azon nyugodt emelkedettség, mely a nagyságot és hatalmat magában egyesítvén, csupán csak saját erkölcsi szabadságára támaszkodik; szabadságában öntudatosan, szilárdul, teljes bizonyossággal megbízik; minden cselekedetében csak e szabadságát érvényesíti, csak ettől indittatja magát, minden egyébtől független. Az aljasságban mindezen tulajdonságok visszáját találjuk föl. Először is általában véve az emelkedettség, a nyüzgő korlátokból való kiemelkedés, az önálló megkülönbözködés helyett a szokás szerintivel, eleséppelttel, mindennapival, vagyis azzal találkozunk benne, a mit leghatározottabban közönségesnek mondhatni. Továbbá az állhatatosság, szilárdság, változatlanság, a csupán csak magától függés itt ingatagsággá, mástól való függéssé ferdul, mely az eset külső s az önkény belső véletlensége szerint változván, abban nyilatkozik, a mit esetleges- és önkényesnek mondunk, egy

szóval pedig véletlennek mondhatunk. Végre magát a szabadságot a szabadság lealázása, a cselekvés erkölcsi indokait a merő állati önzés indokai váltják föl: ez a nyersség. — Mi az aljasság első idomát, a közönségest illeti, ez magában véve még nem rút, sőt lehet csinos is; csak a mennyiben mindenfelé található és semmi tekintetben sem kitünő, szépészeti tekintetben jelentéktelen: ha pedig jelentéktelen létére mégis jelentéket igényel magának, rútta lesz. Rút a közönséges, mely nem közönségesként lép föl, — az elcsépel, mely ugy tesz, mintha még nem volna elcsépelve. Így az ugynevezett közhely. A közhely is új, érdekes, nem közönséges volt egykor; de a gyakori ismétlésben elkopott, szelleméből kifogyott, érdektelenné, közönségessé vált. A közönségest azonban nem kell összetévesztenünk se azzal, a mi épen csak természetes, se azzal, a mi sokasítva van. Kivált az utóbbival többen össze-zavarják a „közönséges“ szónak többértelműsége miatt: ha t. i. valamely szépmű másolatokban sokasítunk, közönségessé teszszük, még pedig annál közönségesebbé, minél több másolat- vagy példányban állítjuk ki. Maga valamely szépmű azonban a sokasítás által sohasem lesz közönségessé rossz értelemben, mert belső mi-voltában, mely ugyanis végtelen, a sokasítás által nem szenved semmit, valamint az ég kékjét, a tavasz zöldjét évezredek sem tehetik unalmassá. Azonkívül a sokasított szépmű mindig azonegy szépmű marad s nem is vallja magát másnak. A sokasítástól különbözik az utánzás. A remek művek utánzói is remeklő művészeknek hiszik magokat, ha tökéletesen eltalálják eredetiüket, — s minél tökéletesebben találják el, annál közönségesebb lesz művök, mert annál inkább — csak ismétlés. A mi már meg van alkotva, csak úgy szabad utánozni, hogy az utánzatban is eredeti legyen akár valamely még ki nem tüntetett árnyalat vagy részlet kiültetése, akár új berendezés, új arányosítás, akár pedig — a mi legtöbbet ér — továbbvitel, továbbfejlesztés által. A középszerűség azonban, vagy épen a tehetetlenség, minden haladás nélkül, bele nem alkotva, szellemtelenül utánozza a már megalkotott művet, s annál közönségesebb, minél kevésbé tudja, hogy az. Minden egyes művészetágban tapasztalható, hogy midőn valamely műben eszményiség nincs, de van elcsépel, tárgy tartalom, a szerző rendszerint a részletek kiterjesztéséhez s fölczifrázásához folyamodik, — a mint hogy elegenden is vannak, kik az ily piperét már költészettnek nézik —; így a szerző, semmitsem akarván mellőzni, ki nem bír emelkedni a mellékességek aljából, mindig csak a közönséges körében forgolódik, egészen benne reked a közönségesben s e hibás teljességre való törekvéssel szépészeti gyönyörködés helyett a legiszonyúbb unalmat idézi elő. A valódi művész csak ugy adhatja elő a közönségest, hogy vagy szükséges, jogosult idomként mutatja fel a világ folyásában, vagy gunyosan mint a szabadság korlátját, vagy pedig egyenesen furcsára fordítva. Az ugynevezett

életképek (festészet- és költészetben) a közönségest adják elő. — Mi az aljasság második idomát illeti, ez, mint feljebb megjegyeztük, az esetleges- és önkényesben, vagy egy szóval a véletlenben nyilatkozik Rógtóni cselekvés összefér a magasztossággal, de esetleges nem; valamint szabad akarathól folyó igenis, de önkényes nem. A magasztos cselekvényben benne kell lenni a teljes bizonyosságnak cselekvése sikere felől, kívülről ugyszólván semmi segélynek sem szabad hozzájárulni, a cél elérésére elégnek kell lenni — hogy úgy mondjuk — a pusztá akaratnak. Tehát semmi kételgés, semmi habozás, semmi halogatás. A magasztosság rúttá fordul, mihelyt cselekvésében a vakesettől függ vagy önkényesen jár el. Könnyen, fáradság nélkül kell cselekednie, de könnyűsége mellett is csak annak helyén és annak idejében, azaz, szükség-szerűen. Deus ex machina véget vet a magasztosságnak. Véget vet neki a sietség is, mert a magasztosságnak ünnepélyesen kell föllépni. Erejében való teljes megbízását külső föllépésének nyugalma s kimértsége által is ki kell fejeznie. Beszéde rövid, szabott, velős, tömör. Áradozások, eltérések, kivételezések nem illenek hozzá; tréfa azonban nem sérti, csak a leereszkedő feljebbvalóság jellege legyen meg rajta. Vége van a magasztosságnak akkor is, ha el nem találja érnei, a mit célba vett; a célt nem érés ellenkezik biztosságával s rúttá vagy neveltségessé teszi. A véletlen és önkény — valamint a kicsinyesség, gyöngeség, közönséges-ség — magokban véve nem rúttak, csak úgy, ha amaz (a véletlen) a szükségesség, emez pedig (az önkény) a szabadság helyét fogja el. A szépségben pedig nem ugyan kényszernek, de szükségességnek, nem ugyan törvénytelenységnek, de szabadságnak lenni kell. A szabadság szükségessége az éltető lélek benne: miért is akár a véletlen akár az önkény csak arravaló lehet, hogy azt vagy tragikum- vagy komikumba fordítsa. — Hátra van még az aljasság harmadik idomáról, a nyerseségről szólnunk. Nyersnek nevezzük: a ki annyira alá van vetve a természetnek, annyira függ tőle, hogy szemközt a természet hatalmával szabadsága odavan (testiség és mocskosság); továbbá, ki kényszerítőleg lép föl a szabadság ellen (baromiség); végre, ki csúfolás tárgyává teszi magát azon alapot, mely minden szabadság alapja, az Istenben való hitet (ledérség). A mi még nem fejtett ki, de fejlődésben van, azt szintén nyersnek mondjuk; ezen nyerség azonban nem ellenkezik a szabadsággal, csak még nem ért föl hozzáig, s nem is rút. A rút nyersség legelőbb is az érzékitől való függésben, a testiségben nyilatkozik. Az ember hadd élvezze az érzéki jót, de maradjon ura élvezetének s ne engedjen az érzéki élvnek uralmat maga fölött Falánkság, iszákosság s kicsapongás rútságok, mert bennök az érzékiség rabjaul tűnik föl az ember. Rútság van abban is, a mire a természet még sürgetőbben kényszeríti az embert mint evésivásra, s a mit nyelvünk jellemzőleg a szükség

szóval fejez ki Legalacsonyabb függés a természet hatalmától, mely alól nincs szabadulás s melynek alacsnységát az ember érzi, mert szegényli. Széptani tekintetben még nyersebb hatású a fentebbi tüneményeknél. Ennek előadását a komikai színezet is csak épen tűrhetővé teheti; de még ekkor is jobbadán csak gyermekeknél és állatoknál sziveljük el, mint a hol ugysem kívánunk még fölszabadulást a természet hatalma alól. A részegség is rab-sági állapot, és ez (természetesen komikailag) csak addig marad előadható, míg az embert nem fosztá meg minden eszméletétől. míg tehát ez még folyvást bír maga fölött uralkodni s ellenszegül — ha nem is kitűnő sikerrel — az idegen hatalomnak. Mindezen jelenségeknél aljasabb és rútabb a mocskosság, mely a szemérem szántsándékos megsértésében nyilatkozik. Ez tehát a tetteleges szeméremtelenség. A szemérem szent és szép, mert benne azt fejezi ki a lélek, hogy mivoltánál fogva túl iparkodik emelkedni a természetben, nem, hogy természetellenes legyen, de szabad, független tőle. A szeméremtől jól különböztessük meg a szemérmeskedést. Ez valóban rokonabb a mocskossággal, mint a szeméremmel, mely utóbbinak csak képmutatója. A mocskosság a nemre tartozókat adja elő, nem tudományos vagy erkölcsi szempontból, de fajtalanságból. A mocskoskodást a képirásban, költészetben, általában a művészet körében, Rosenkranz helyesen gyalázatos nemnek mondja. Mai korunk kórjelenségeihez tartozik a gyönyörködés ilyenemű előadásokban. Csak a divatos tánczjátékra utalnak, mely nem jelképesen a szerelem szenvedélyét, hanem a kéj rángatózásait adja elő s ezért részesül köztetszésben. A mély és finom műérzékű görögök azzal enyhíték a mocskosságot, hogy rendszeren csak félembéri lények (szatirok, faunok, erdei manók) tulajdonságává tették. Enyhül a mocskosság a kétértelműség által is, mely rejtélyesen czéloz a szegyenletes jelenségekre s melyet meg kell különböztetnünk a trágárságtól. A kétértelműség illemes, élczes. A trágárság ellenben tolakodó, goromba, s az ugynevezett aljas komikum fő eleme. A gúny ellenszerül használhatja a trágárságot a szemérmeskedés irányában, durva természetességével kitüntetvén, hogy a finnyás szemérmeskedésnek tettett földöntulísága nem egyéb hazugságnál. A nyersség rútiához való még a romlottságnak ama nyíltsága, mely mintegy ártatlanul lép föl — s annál undorítóbb. Ha ezt nekünk történetirók, Svetonius vagy Tacitus mint történelmi valót, valóhíven rajzolják, elborzadunk a baromiségtől, melybe az emberiség tévedhet; mit mondjunk azonban, ha ily ocsmányságokat költészet gyanánt tálalnak élénk, mint például az ifjabb Dumas Kaméliás hölgyét? Legnagyobb sérelme az erkölcsi és szépészeti érzésnek egyaránt. A nyersség eddig tárgyalt módjaiban, mint láttuk, mindig megvolt az érzékiségtől való függés. Ezen módoktól meg kell különböztetni a baromiséget vagy embertelenséget, mely abban találja örömét,

hogy mások szabadságát nyűgzi le, azaz, mint feljebb mondók, kényszerítőleg lép föl a szabadság ellen. Másoknak szenvedést okozni, magasztos is lehet, de csak, ha az igazság úgy kívánja; magasztosabb azonban mindenkor a kegyelem, mely az érdemlett szenvedést elengedi. A baromiség ellenkezőleg, merő önzésből okoz másnak szenvedést. A baromi ember, az embertelen ember egyenest és vakon önzésétől hajtva, mint az állat, minden egyéb tekintet nélkül cselekszik. Az állatban ez rendes tünemény, az állat természetszerűen követi ösztönét; az embernek alá kellene ezt vetnie akaratának. Az állatot nem is illeti a baromiség rútsága, csak az embert. Baromivá, embertelenné csak az ember lehet, az állat nem. A baromiséget, úgy hiszem, bátran mondhatjuk a kegyetlenség s kéjesség közös gyökének; s innen magyarázhatjuk meg magunknak azon lélektani jelenséget, hogy az emberek annál kegyetlenebbek, minél kéjvágyóbbak, és viszont. A baromiség nyersesége abban áll, hogy erőszakos önkénnyel, azaz kegyetlenül lép föl a szabadság ellen és ily cselekvésben örömét találja, kéjeleg. A kegyetlenség kéjelgéssé, a kéjelgés kegyetlenséggé lesz benne. Minél számitóbb a kegyetlenkedő hatalom, minél finomítottabb a kéjelgő dőzsölés: annál baromibb, — széptani tekintetben pedig annál rútabb, mert ekkor a baromiséget annál kevesbbé lehet az indulat elragadó erejével mentegezni, annál inkább kell azt az öntudatos szabad akarat művének tekinteni. A baromiség általában nem más mint kényuralom, t. i. az anyagilag erősnek hatalmaskodása az anyagilag gyöngé fölött; nyilatkozhatik pedig majd durvább, majd finomabb modorban: durvább baromiségnek nevezzük, mely inkább érzéki jellemű szenvedést okoz; finomabbnak, hol a szenvedés inkább lélektani kényszeren alapszik. Minél ártatlanabb a lény, melyet a nyers erőszak bántalmaz, annál rútabbnak tűnik föl a baromiség. Legártatlanabb lények pedig: az egyik sarkon azok, melyek még nem fejlődtek annyira s ennél fogva az emberi dolgokba sem elegyedtek annyira, hogy általában ártalmasak lehetnének, t. i. a gyermekek; --- a másik, tulsó sarkon meg azok, a kik az emberi dolgok hitványságai közül már megtisztulva, megszentesülve, diadalmasan kiemelkedtek, t. i. a közromlotságtól ment, erkölcsi nagyok. Ez utóbbiak a baromiség által vértanukká lesznek. A művészek szeretik a baromiség és ártatlanság szombatételét, mi azonban ritkán sikerül úgy a mint kell, mert ritkán sikerül a belső szabadság győzelmének kitüntetése a külső erőszak fölött. A baromiséget pedig csak úgy szabad előadni, hogy magának a baromiségnek tehetetlensége tűnjék ki a szabadság ellenében. Félreismerhetlenül a legyőzöttnek győzelme legyen előadva. A vértanu fenséges nyugalma irányában a baromi cselekvény borzalmasságának semmivé kell lenni. Sokkal könnyebb a művész föladata ott, a hol — bár szintén halál, kín és öldöklés legyen rajzának tárgya — nincs meg a baromiség eleme,

példaul csata képében. A csatában erőszak ellenében erőszak van, nem merő tőrés; egyik vív a másikkal, kölcsönös az ellenszegülés, kölcsönös a küzdés s mindkét részről cselekvőleges jellemű: míg a baromiség ellent nem szegülő áldozatot kínoz. De a művésznek a csata borzalmaival is csinján kell bánnia, — fordulnak elő itt is jelenségek, melyeket nem szabad szem elé hoznia. Megjegyzendőnek tartjuk, hogy (látszólag ellenmondásban Lessing elvével) a baromiség s ártatlanság egyszerrevaló hatásteljes szembevetésénél fogva efféle jelenetek alkalmazhatóbbak a képes művészet- mint a költészetben. A régiek azzal enyhíték az előadásul választott baromiség rossz hatását, hogy magát a borzasztó kivittelt nem adták elő, csak a nekikészülést, s hogy továbbá az áldozat szenvedését mindenkor önhiba által érdemlett szenvedésként mutatták föl, eltávolítván ily módon a merő véletlenség s önkényesség elemét. Baromiség levén valakit nem érdemlett rosszban részesíteni, baromiség lesz — csakhogy nemleges alakban — valakit nem érdemlett jóban is részesíteni. Ezért méltán tartozik a baromiség okfeje alá a költői igazság hiánya. Ez fordul elő, ha az ártatlanság szenvedése nincs kellően ellensúlyozva, a gazság pedig büntetlenül marad. A büntetlen gazság csak úgy sérti jogérzetünket, mint a kény erőszakoskodása. Ezért oly borzasztók a költői igazság nélküli művek, mint főleg az újabbkori francia szín- és regényirodalom termékei. Egyébiránt legszörnyűbb baromiség az, melyben kegyetlenség és kéjvágy együtt adják ki magokat, vagy az utóbbi természetellenes modorban nyilatkozik. Ezt nem fessegetvén, átmegyünk a nyersesség harmadik módjához, melyet fenn úgy jelölünk meg, hogy magát azon alapot teszi csúfolás tárgyává, mely minden szabadság alapja, t. i. az Istenben való hitet. A nyersesség ezen harmadik módja a ledérség vagy frivolság. Ez azon fenség ellenese, mit szentnek mondunk. A mindenségnek, a természet és történelem rendjének utóvégre is csak annyiban van értelme, a mennyiben fölteszszük, hogy isteni szellem nyilatkozik benne, s hiszszük az ember erkölcsi rendeltetését. A ki ez igazságot tagadja, mert nem tud fölöle meggyőződni, még nem ledér; az a ledér, ki e hitből csúfot üz, még pedig csupa oktalan vakmerőségből. Lehet valaki kételgő, istentagadó, a nélkül hogy ledér volna; a ledér az önző, ki azt, a mi szent, boldogságnak nézi, mert annak léte háborgatja az ő egyéni kényelmét. A ledér az igazi szentségtörő, mert tulajdon önkényét mindennek, az egyáltalános főt pedig semminek tekinti s mint semmit, mely mégis valami akarna lenni, nevetség tárgyává teszi. Házasságbeli kegyelet, barátság, honszeretet, vallásos jámborság az ő szemében hárgyuság, gyöngeség, pórnépi előítélet, min az erős léleknek tul kell emelkedni. Ez erős lélek azonban nem egvéb oktalan önkénynél, melyet a tekintély feszenget rakonczátlankodásaiban, mely ennél fogva — a szabadelvűség színe és palástja

alatt — kicsinylő gúnynyal fordul a tekintély, legörömestebb a mindenható szellem ellen, a világ egyetemét véletlenségek halmazának nyilvánítva. Mindezt volt alkalmam más helyütt részletebben fejtegetni¹⁾. Most csak Rosenkranz néhány észrevétele álljon itt. Az összeütközés valamely nép hite- vagy erkölcsével még nem ledérség, sőt lehet épen a legtisztább erkölcsi s vallási érzelem kifolyása; ledérség azonban gunyolni az egyest, hogy a miben felnőtt, hitét s erkölceit tiszteletben tartja. A ki komolyan, az igazság szent érdekében, oly hit vagy erkölcs ellen harcol, mit hibásnak, károsnak tart, az nem ledér; ledér ellenben a könnyelmű, ki csak kedvét tölti, midőn valamely erkölcs gyakorlatát, a hit valamely alakját képtelenségnek, csalásnak, agyrémnek, önámításnak nyilvánítja. A ki nem ledér, annak magának is fáj megtámadni, a mit sokan tisztelnek, az fájdalmas érzéssel fogja teljesíteni kötelességét, midőn az embereket valamely kedves balhitűktől akarja megfosztani; a ledért ellenben épen a káröröm jellemzi, hogy kedve telik benne, ha a hitet korlátoltságnak, az erkölcsöt ferdeségnek mondhatja. Ne feledjük egyébiránt, hogy az uralkodó köznapiság és alávalóság, mely magát az igazság és erkölcsiség képviselőjének vallja, ledérségnek szokta hirdetni az örök igazságnak és erkölcsiségnek ő ellene nyilatkozó szózatát. Alsóbb fokon ledérnek nézik a felsőbb fokút. E részben tehát a ledérség fogalma, mely általában véve tökéletesen határozott fogalom, rávitelessé lesz. Széptani tekintetben csak azt kell szemünk előtt tartani, hogy az igazi szépben az igazi jónak is benne kell lenni, hogy ennél fogva minden mű, mely e sarkelvvel ellenkezik, nagyobb vagy kisebb mértékben rúttá lesz. A művész, kinek világnézete biztos és helyes erkölcsi alapon nyugszik, bátran kezelheti aztán a tréfát, nem kell attól tartania, hogy ledérségbe csap át, — habár vannak szűkkeblű becsületes emberek is elegenden, a kik, szintugy mint a vakhitűek, magát a tréfát is ledérségnek kiáltják ki, ugy levén meggyőződve, hogy a tréfa szabad játékában gyilkos merények lappangnak a jó erkölcs és valóság ellen. Hogy egyébiránt a ledérség a vallási és erkölcsi semmirevalóságot, egymásnak kölcsönös támogatása végett, rendszerint egyesíteni szokta: természetesnek fogjuk találni. Világos az is, hogy a nyereségnek feljebb tárgyalt módjai, a mocskosság és baromiség is, sőt általában az aljasság, alacsonyosság módjai jellemző mozzanatokként mind megvannak a ledérségben. A ledérség irodalom legtöbb terméke az anyagelvűség és istentagadás hirdetője is. A fajtalanság és istentelenség legteljesb egyesítése a francia irodalom szégyenes érdeme. Itt Parny-t illeti a korona, az „Istenek háborúja“-ért.

Legyen ennyi elég az alacsonyyságról. Menjünk most át a

¹⁾ „Általános észrevételek legújabb szépirodalmunk körül.“

visszásság másik fő módjához : az utálatossághoz vagy kellemtelenséghez. Ez, mint tudjuk, a kellem ellenképe; itt is tehát mindazon egyes idomoknak, melyekben a kellem nyilatkozik, ellenképeivel találkozunk. A kellem egyes idomai : a takarosság, a játszóság, a bájoság. Ezekhez képest a visszásság egyes idomait az otromboság, a sivárság, az undokság képezik. A kellem bája, ingere magához vonz; a kellemtelenség ellenben eltaszit magától, otrombaságával visszatetszést, sivárságával borzalmat, undokságával undort gerjesztvén. Lássuk mindezeket egyenként. — Az otrombaság- és sivársággal könnyen és hamar tisztába jövünk; de annál több dolgot adnak az utálatosság sokszerü módosulatai. — Takaros azon kellemes kicsiny, mi egészletében könnyen átnézhető, részletenként pedig tisztán, csinnal van kidolgozva. Ennek ellenkezője, a csinatlan vagy otromba majd tömege idomtalauságánál, majd mozgása nehézkességéről fogva taszit vissza magától. A takarosat finomnak is mondjuk, mert egyes részei gondosan ki vannak dolgozva; szintúgy az otrombát mondjuk durvának vagy gorombának is: mert a különféleség nincs benne kifejlödve; nem látszik hogy tagozva volna. Tagozatlan, a helyett hogy tagbaszakadt volna. Az otromba nem alakatlan; van idoma, de esetlen, melyet tömege mintegy elnyom. Az otromba mozog is, de mozgásai ügyetlenek, pimaszak. Nem a tárgy nagysága vagy az alak egyszerűsége okozza az otrombaságot, hanem az arányok hibássága. Az erő kifejezése könnyen tévedhet az otrombaságba, mint Heraklesz és Szilénosz képei bizonyítják; a nyersség is többnyire otromba. A parasztos, magában véve, még nem az; rendszerint csak az elfinomodott városiak tekintik annak, magokhoz képest. Otromba alakkal rendszerint velejár az otromba mozgás. Otromba alaktól már rendszerint otromba mozgásokat is várunk. Ha pedig az otromba alaku nem otrombán, de csinosan mozog, mint például a kötélén járó elefánt: akkor az otrombaságnak visszataszító hatása csökken. Növekszik ellenben a visszataszító hatás, ha nemotromba alakút látunk otrombán mozogni. Visszataszító példaul a csinos leány, ha kacsamódra totyog. Visszataszító a goromba tréfa, a goromba élcz, mert a tréfa és élcz jelleméhez épen könnyűség és elmésség tartozik. — Az utálatosság második módja a sivárság. Ez a játszóság ellenkezője. Játszónak mondjuk, a mi valamit változva tüntet elő, a nélkül hogy változnék. Tetszik a czéltalan és ártalmatlan változás, mely azonban, mert csak lényegtelen és felületes, nem változtat semmit. Így a szellő, mely a lombbal játszik; így a vihartól föl nem vert hullám, mely rendes időközökben a partnak simúl. A játék czéltalan mozgékonyosságával széptanilag a halottiaság és üresség van ellentétben. Ezt nevezzük egy szóval sivárságnak. A játszóság mulattat, a sivárság untat. Ha valami oly halottias, oly üres, hogy figyelmünknek tápot nem ad s csak az időre figyel-

mezünk, akkor a puszta idő tartalmatlanságát érezzük, s ezen érzés az unalom. Ez tehát a voltaképi unalmas rút. Magában véve se a halál, se a mi halva van, még nem rút; sőt az ember arcvonásait a halál meg is szépiheti. Az emberi csontváz is szép; csak azért látszik rútnak, mert a meghalás kénytelensége, a siri éj, az elrothadás jut eszébe az embernek. A rút halottiaság ott van, a hol élet volna és még sincs. Nem nyilatkozik az élet azon változatossággal, elevenséggel, mit tőle megkívánunk. Halottiasnak mondjuk az oly művet, mely vagy felfogás tekintetében silány és üres, azaz tartalmatlan, vagy kivitelét illetőleg bágyadt és kopár, vagy végre mind tartalom mind pedig alak hijával van. Ez utóbbi eset fordul elő gyakran a jelképes művekben, előfordul továbbá az ugynevezett irányművekben, hol a művészet csak eszközül szolgál valamely kivándó tantétel vagy pártelv céljának. Szobrászat- és képrásiban leginkább az iskolai szorgoskodás hozza elő, mely rabszerűen ragaszkodik a mintákhoz. A kik így dolgoznak, azokról mondhatni, hogy nem alkotják, de csinálják műveiket s műveik nem is alkotások, nem szép-művek, de csinálmányok. Ily iskolai képeknek kifejezése olyan, mintha kifejezéseket csak tettetnék. Szintezt tapasztalni a zene- és költészetben, midőn a merően utánzó, magokban végkép meddő középszerűségek tehetlenségöket tanusítják a nagy elődök eszméinek terméketlen, bensőleg üres, külsőleg ügyetlen ismétléseiben. A mi az eredetiben a pezsgő élet játéka, az utánzó másolatában holt csinálmánynya, puszta halmazzá lesz. Az eleven kigondolás rejtélyes forrásokból fakad s hegyi patak gyanánt vígan zúg alá, az utánzat mint lecsapolt víz kiczirkalmazott csatornában szomorun és némán folydogál. Az első kigondolót az eszme lelkesíti, az utánzót csak már ezen lelkesedés. Az utánzó nem csak eredetije hibáit tulozza, de szertelenkedésével rendszerint annak szépségeit is hibákká fordítja. — Azonban menjünk át az utálatosság harmadik idomához, az undokság- vagyis voltaképi utálatossághoz. Az undok a bájolóinak ellenképe. Bájoló, a miben az alak takarossága az élet játsszi mozgásával egyesül; az undokban mind a takarosság mind a játssziság ellenesceit, alak otrombaságát s tartalom sivárságát találjuk egyesítve. Az undokság ugyanazon fokot foglalja el az utálatosság körében, melyet az aljasság az alacsonyosságban. Valamint pedig az aljas először mint közönséges, továbbá mint véletlen, végre mint nyers lép föl, úgy lép föl az undok mint képtelen, mint undorító s mint gonosz. A képtelenséget mondhatjuk értelmi vagy elméleti, az undorítót érzeki, a gonoszszágot pedig erkölcsi undokságnak. Mindezekről már egyenkint szólunk. Először is a képtelenségről. A képtelenség, oktalanul tagadván az okszerűség törvényét, kivált értelmünkre, az ebből eredő össze nem függés, bomlottság által pedig képzereinkre hat sértőleg. A képtelenség az ugynevezett *contradictio in adjecto*. A képtelenség vagy külö-

növebben izetlenség, ha minden mélyebb indokolás nélküli értelmetlenséget kényleg összehánytvetett ellenmondások zürzavarát foglalja magában, a művészetben teljességgel nem alkalmazható — jóllehet a folyó század költői irodalma ugyancsak bővelkedik a merő izetlenség termékeiben. Vannak azonban okszerűség felforgatásai, miket a művészet nagy sikerrel és hatással alkalmazhat, ugymint: a csoda, a büvölés, a téboly. De itt nagy ovatoságra van a művésznek szüksége, nehogy az izetlenségbe tévedjen. A csoda csak úgy jogosult, ha erkölcsi vallási értéke van, ha eszmét képvisel, ha ellenben nincs benne egyéb mint épen az okszerű menetel megbomlása, nem is lesz az egyéb mint merő oktalanság, izetlenség. Szintily kétféle lehet a büvölés vagy varázsolás, mely azonban mindkét módja szerint előadható. A büvölés maga képtelen cselekvés, mert az okozatot oly okokkal idézi elő, mely okok amaz okozatokkal semmi kapcsolatban sincsenek. Ha oda irányozza működését, hogy az embernek egy magasabb világot, magasabb szellemi lények világát tárja föl, ha az ismeretlen tulvilág kapuját nyitogatja: e törekvés némi fenséges merészség, bizonyos rettentő komolyság jellemét ölti magára. Ha ellenben haszontalan, kisszerű, merőben önző, vagy épen erkölcstelen is a varázsolás célja, akkor eljárásának is bádarnak s komédiásosnak kell lenni. A büvölésnek amaz előbbi módját szintugy, mint a helyes csodát, jelképi jogosulatánál fogva adhatja elő a művész, az utóbbit azonban ugy hiszem csak maga a büvölés értelmetlenségének jellemzésekepen. Legnehezebb azon képtelenség művészeti előadása, mely a tébolyban nyilatkozik. A költő csak úgy tüntetheti föl a tébolyt, mint a hatalmas szörnyű sors csapását vagy mint bűnhődést. A tébolyban azon borzasztó ellenmondásokat kell látnunk, melyeknek az ember lelke martalékkul esett. Valami testi okból, például esés, szélütés folytán származott téboly nem való művészeti előadásra. Szintugy a közönséges szenvedélyben gyökerző, a hijáavalóságért felforró dühöngés sem. Mind a két állapotban hiányzik azon észbeliség, melyre magát az eszeveszettséget is alapítani kell, hogy széptanilag jogosulttá legyen. A tébult csak ugy gerjeszthet szépiészeti érdeket, ha gondolat- és érzetvilága zürzavarában még fölfölvillan az eszme, ha esztelenségében az ész még lehető marad, ha esztelensége épen onnan van, hogy a világ folyását vagy saját tettét az ész követelményeivel nem bírja összeegyeztetni. Itt már a tragikai szenvedés forog fen, s a téboly e tragikai szenvedés alapján lesz oly hathatós művészeti tárgygyá. A téboly képtelensége oly rút, mely komikumba nem fordítható, csak tragikumba. A rémületeseznek, természetelleneseknek, sátáninak nem volna szabad lehetőnek lenni, az erényt nem volna szabad bűnül tekinteni, se az igazságot igazságtalanságként tapodni, se az alávalóságot isteníteni, bálványozni. Mit tehet a boldogtalan,

kit végkép lesujtott a tapasztalás, hogy mindezen borzasztóságok mégis valók? Istent, embert káromol; — s ezt téteti vele az igazi költő. A mit az ember különben rejteget, a mit kegyelet, erkölcs, törvény, hit parancsolatjánál fogva mint istentelenséget elfojt, a mi szemközt a világ fenálló s elismert rendjével balgatagság: mindazt a megbomlott elme, fejtelenségében, vakmerőn kimondja. A tragikai téboly felforgatja a világ rendjét, mert a szerint, a mi vele történt, a képtelenséget illeti az uralkodás. Szükséges azonban, hogy a végső szó ne legyen a tébolyé: a művészetnek a boszuló végzet átkát kell a tébolyban előadnia vagy pedig ezt valami nagyobb egésznek részképpen alárendelnie s benne fölolvasztania. Szükséges továbbá, hogy a mindent fölforgató őrvongésnek széptanilag egyenítő középpontja legyen — mint például Learben a megsértett királyi s apai tekintély — különben a lélek csapongása üres határtalanságba téved s nincs jellemző sulypontja. Legyen azonban elég a képtelenségről; lássuk már az undokságnak másik idomát, az undorítót, mit feljebb érzéki undokságnak nevezünk. Undorítónak mondjuk általában az alak fölbomlását, miért is általában az alacsony-nak s utálatosnak alsóbb fokait is nevezzük így; különösebben azonban, ide vágólag, az alak rothadó felbomlását mondjuk undorítónak, oly felbomlást t. i., melyben nem az enyészik, a mi még él, de a mi már halva van. Az undorítóban pedig az oly végtelenül utálatos, hogy a mi halva van, még élni látszik. Iszonyodunk az értelmetlenség zürzavarától, a képtelenségtől is (hacsak komikumba nem fordíthatjuk); ennek hatása azonban, minthogy az értelemre irányúl, nem oly megrázó, mint az undorító, mi közvetlenül érzékeinket támadja meg, mintegy élvezetül kínálva nekik, a mi természetökkel ellenkezik. Tulajdonképp az undorító is képtelenség, csakhogy nem értelmi, de érzéki képtelenség. A voltaképi (azaz értelmi) képtelenség még vonzhat is magához, a mennyiben arra méltónak tartjuk, hogy megbíráljuk; az undorító ellenben, érzékeinket maga ellen lázítva, merőben ellök magától. A képtelennel még foglalkozhatunk, még — hogy úgy mondjuk — szóba állhatunk, de az undorítóval egyáltalában semmi közünk. Az undorító, a mint a természetben előfordul, izzadság, nyál, ganaj, kelések, sat. valami holt, mit az élő szervezet magából kiválaszt s enyészni, rothadni hagy. A szervesetlen természet voltaképp nem is lehet undorító, csak rávitelesen változhatik azzá, ha t. i. terményei rothadó szerves testekhez hasonlítanak vagy pedig, ha izlésünket, de kivált szaglásunkat támadják meg. Az undorítóru szinte kivétel nélkül mondhatni, hogy tilos a művészetben. Az undor minden gyönyörködésnek véget vet. A munka verejtéke igen tiszteletreméltó, de nem művészetbe való. Megesik, hogy regény vagy színmű személye, a kit szereténk, egyszerre elveszti rokonszenvünket, mert kijelenti, hogy izzad. Nem akarunk tudni izza-

dásáról, valamint például arról sem, hogy félrehelyen volt vagy oda megy, — pedig egyik is másik is kétségtelen tény. A köpés is már természeti jeltan szerint az undor kifejezője; innen a „köpedelmes“ szó jelentése. Legnagyobb undor s megvetés jelképe azonban a ganéj. A finnyátlan népi nyelv piszkolódási végszó gyanánt s valaminek teljes semmirevalósága kifejezésére azt szereti használni. A költészetben legfeljebb úgy lehet helye, ha szellemdús gúny ellensúlyozza undorosságát; de még így is csak alsó komikum marad. Ugyanez áll a hányásról is ¹⁾. Hogy a betegség mikor lesz rúttá, undorítóvá, feljebb már elmouduktuk. Ezt a művészet csak erkölcsi vagy vallásos eszmék ellensúlya mellett adhatja elő. Szükséges azonkívül, hogy — mint a föltámadt Lázárban — az élet legyen győztes a halál fölött. Így festette Gros a jaffai bélpoklosokat: középett az egészség s lelki nagyság képviselőjét Napoleont látjuk; háttérben a nyílt szabad természet tárul föl. „Hamlet“ végjelenetében így lép a rothadásnak indult nemzedék halottjai közé a tiszta, éperős, fiatal Fortimbrasz, mint új életet támasztó, elevenítő hatalom. Végképen lehetetlenné — t. i. széptanilag lehetetlenné — válik az undorító, ha a természetellenivel párosul. Ez a népek s egyesek fásultsági korszakában szokott előfordulni. A természetlenség, a természet törvényeinek felforgatása, szükséges korlátainak ledöntése az emberi kény által, az undorítónak legnagyobb foka. Menjünk már most át az undokság harmadik időmához a gonoszsághoz, mit feljebb az erkölcsi undokságnak nevezünk. Ez az utálatosság körében azon fokot foglalja el, melyet az alacsonyságban a nyersség. Az erkölcsi rút a roszelekütség vagy rossz akarat, mely — szépmészeti szempontból — nyilatkozik először is a bűnösségben, továbbá a kísértetiességben, végül az ördögiségben. Vizsgáljuk e három fogalmat egyenkint. A bűn a roszelekütség külső valósulata. Valamint a szép, tetőpontján, egy a jóval, úgy a rút is egy a rosszal. Az erkölcsi rossz vagyis a gonosz által valósul a legnagyobb rút. A rossz akarat a bűnben valósul s e valósulatában nyilatkozó alaptalan önkénye szembeszáll a szabadsággal egyáltalános szükségességével. Épen azért bűn, mert szabadsággal ellentmond a szabadságnak. Épen azért válhatik széptani tárgygyá, mert vele együtt benne rejlő ellentéte, az igazi szabadság is előtűnik, a bűn jogosítlanságát, hazugságát fölmutatva. Mindennapi kisszerű bűnök, melyeknek végrehajtására csekély ész- és akaraterő kívántatik, a közönségesség rovata alá tartoznak s nem lehetnek széptani tárgyakká. A kicsinyes önzésnél

¹⁾ Remek példa erre nézve azon görög vedren levő kép, hol a nagyagyony végig nyult Homéért a földön álló edénybe hányni látjuk. A költészet istenasszonya tartja fejét. Az edény körül sok törpe alak nyüzsög s az okádékot mohón befalja. A későbbi görög költők ezek, kik a nagy költő piszkos, kidobott feleslegéből táplálkoznak.

fogva, melyből erednek, méltatlanok a művészi tárgyalásra. A közönséges bűn merőben prózai, melyet a legszorosb lélektani fejtegetés is alig tehet érdekessé. Kapcsolatban magasb indokokkal, mint nagyobb lánczolat egyes lánczeme, mint közbetét, szóval járulékképen, a közönséges bűn is tárgyalhatóvá lesz, midőn az egésznek összefüggéséből erkölestörténelmi mozzanatúl, mint a polgári élet bonyodalmainak, az önzés szenvedélyeinek eredménye válik ki. Gyülölség, boszu, féltés, játékosdüh, becskór, szépszetileg már becesebbek mint a lopás, hamisítás, csalás, durva fajtalankodás, gyilkosság — merő bírvágyból, pusztá élvezetért. Ide tartozik az ugynevezett büntények előadása, mi jelenkorunkban főkép a francia színpadon annyira dívik. Legmagasabban (t. i. széptanilag legmagasabban) áll azon bűn, melyet tragikainak nevezhetünk s mely nem az egyszerű polgári élet körében, de az összes társadalom, az állam, az egyház közállapotaiban gyökerezik. Az egyes ki van emelve a kicsinyes önzés, aprólékos véletlenségek szűk köréből. Anyagi tartalmok tekintetében az egyes rosztettek itt is csak ugyanazok: árulás, rablás, házasságtörés, erőszak, gyilkosság; minthogy azonban egyetemeseb viszonyokbul folynak, némi szükségesség jogszinét öltik magokra. Azonkívül részvétünk is nő irántok az által, hogy a szereplő fontos személyek életével a társadalmi s állami élet nagy változásai is oly szoros kapcsolatban állanak. Az elkövetett bűn igaz hogy annál borzasztóbb lesz következései által, melyek az emberek ezreire, millióira terjednek ki; de borzasztóságával eszménysége is növekszik s nagyszerűségével kisebbedik rútsága. Nem annyira a szűk korlátok között szorongó önzés, mint inkább a viszonyok alapján a hősből keletkezett hibás felfogás eredményeként tűnik föl. A tragikai bűnök három módja van: egyik az, midőn az illető nem bűn gyanánt követi el a bűnt, mint Szofoklesz Oidipusza; a másik, midőn bűnössége teljes tudatában, készakarva követi el, mint Shakspeare III. Rikardja; a harmadik, midőn az embertelenségtől kényszerítve, áldozatul ejtve, ártatlanul követi el, midőn tehát tulajdonkép más követi el rajta, mire Lessing Emiliája szolgálhat példaul. Az első esetben a bűn az által lesz széptanilag jogosulttá, hogy az, bár az egyén szabadságának műve, de voltaképen mégsem mondható tettének, s jóformán csak a körülmények egymásba folyásából eredvén, minden személybeli rútságát elveszti. A második esetben éppen ennek ellenkezője, t. i. öntudatos szántsándékosság, azaz a legteljesebb szabadság által lesz a bűn széptanilag használhatóvá: a gonosz természetesen csak utálatot gerjeszthet cselekvése tartalma által; de cselekvése modora az alakbeli szabadságot, t. i. az önhatározási erőt legnagyobb mesteriségében tünteti elő, — s e rendkívüli belátás és roppant akarat hatalma tulemberi roszszellem hatását gyakorolja reánk, mert a szabadság, szemközt nemleges tartalmával, arra

kész, hogy e szabadságot, magában véve, rosztira nem fordítva, tiszteletre s utánzásra méltónak ítéljük. A harmadik esetben az által enyészik el a bűnbeli rútság, hogy a bűnnek a tisztaság, az erény, az ártatlanság esik áldozatul. A gonoszság itt annál undokabb rútságban tűnik föl, minél sikertelenebbül ostromolja az ártatlanság szabadságát; de épen az, hogy az ártatlanság — szemközt a vétékkel — önmagában, a maga diadalmas helytállásában teljesen bizonyos, megkíméli szívünket a keserüségtől, még akkor is, midőn az ártatlanságot külsőleg, anyagilag bukni látjuk. A színműből e részben sok ki van zárva, a mit az elbeszélő költemény, terjedelmes részletezése- s közvetítésénél fogva, magába fogadhat. Valamint a színmű, ugy a képirás is, több rendbeli bűnt nem adhat elő, mi az elbeszélésnek még szabad. A mondottak, ugy hiszszük, eléggé fölvilágosítják a bűn fogalmát szép-tani viszonyában; lássuk tehát már a gonoszság másik idomát, a kísértetiességet. A kísértetiést könnyű megkülönböztetnünk a halottiasztól, melyről feljebb már szólánk: a halottias, mint tudjuk, ott fordul elő, a hol élet volna és még sincs; a kísérteties épen megfordítva, ott, a hol a halál lép föl ugy mintha élne. Amaz (a halottias) az életben halált, emez ellenben (a kísérteties) a halálban életet mutat. Az holt élet; ez élő halál. Borzaszt mind-egyik, de az utóbbi jobban, mert itt mélyebb, jelentősebb az ellenmondás. Minthogy ez ellenmondás nincs meg az ugynevezett szellemeknél, melyek már eredetileg más rendbe tartoznak s nem a halál által lettek azzá, a mik: azért a szellemek, angyalok, manók nem annyira borzalmat, mint inkább ijedséget s féltiszteletet gerjesztenek. Az ily szellem s a kísértet között az árny foglal helyett: a halottnak egyszerü megjelenése, a nélkül hogy egy vagy egykét élőhöz, általában az e világi élethez valami különös viszony kapcsolná. Kísértetté lesz az árny, midőn valami erkölcsi tekintet még e világhoz csatolja, s nem hagyván neki nyugtot a más világon, visszavisszakergeti a földre, hogy kieszközölje a mulasztás helyrehozását. Élettörténete még nincs teljesen bevégezve, azért még végezni valója van a földön, hogy földön túl boldogulhasson. Elkövetett valamit, vagy rajta követtek el valamit, a mi, csak kezdet levén, bevégezendő, vagy pedig bűn levén, megbüntetendő. A halál külsőleg ugyan kiragadta őt a történetek sorából, de a belső szükségesség még bentartja, s neki újra meg kell jelennie — igazságot kérni, emlékeztetni. A halott csak kérhet, csak emlékeztethet: testetlen és hatalmatlan létre maga tettleg nem fordíthat semmin, csak megjelenésével hathat az élőre, eszébe juttatván tettét vagy teendőjét. Mi tehát a kísértet? A büntudat visszatükrözete, a nyugtot nem lelő meghasonlás, mely magát festi le a sürgető lélek képében. Ez erkölcsi elemtől van a kísértetiesnek eszményisége: árnyiságában is teljesen ki kell tenni az örökerköcsi elégtét mulhatlan szükségének;

a kísértetben oly érdekelttség nyilvánul, melyet az élők semmiféle más nézete, semmi gúnya, semmi megtámadása sem érhet többé. Ha ügyetlenül bánnak a kísértetiessel, elveszti erkölcsi s érzékfölötti természetét s merően rémessé, rémségessé lesz. A rémek vagy rémalakok tartalmukra nézve rendszerint szintoly képtelenek, mint alakjukra: a mi eredetileg holt tárgy, megelevenedik, s a mi nem jelent semmit, valami titokteljes jelentésű akar lenni. Valamint a szellemek s kísértetek között az árnyak, ugy a kísértetek s az élők között a vérszopó lidérczek sajátzerű képzeete foglal helyet. A kísértetiességet Arany „Borvitéz”-ben festette mesteri ecsettel. Menjünk most át a gonoszság harmadik idomához, az ördögiséghez. A bűn eredhet szenvedélyből, indulatból, valami részleges roszaságból; a bűn indító vagy alkalmi oka oly érdek lehet, mely magában véve nem is mondható erkölcsileg rosznak, sőt a bűn, mint láttuk, ártatlanul is, nem bűn gyanánt lehet elkövetve; a kísértetiességnak magának szintén nem okvetlenül gonoszság a tartalma, csakhogy valami bűn idézi elő: az ördögiség jelleme ellenben az, hogy a jót elvből gyűlöli. Telik-e ily gyűlölet embertől? Az ember elvileg a jót szeretni kénytelen. A jónak gyűlölése rosz lelkektől van: nem emberi, de ördögi cselekvés. Az ördögiségben ismét fokokat kell megkülönböztetni. Első fok az ördögösség: az ember maga nem szerepel, hanem a rosz lélek, mely megszállá; az ember vétke csak a gyöngeség, melynél fogva a rosz lélek megszállhatá. Második fok a boszorkányosság: az ember maga keresi a rosz lelkek segélyét, még pedig gonosz cselekedetek végrehajtására; itt tehát az ember nem gyöngeségből, de gonosznak ismert vágyai teljesíthetése végett hódol az alvilág hatalmainak. Harmadik fok a sátániség, mely öntudatosan, teljes szabadsággal létesíti az erkölcsi roszat, még pedig csak azért, mert abban telik minden öröme, hogy a jót megsemmisítse, a roszat valósítsa, szóval az Istentől levő világrendjét gúnyosan fölforgassa. Ez a rútság főfoka volna; de itt a rútságot épen főfokisága csökkenti. Az elvetemedettségnek hogy ugy mondjuk lelkesültsége, mit a sátáni egyénben tapasztalunk, a szabadság színe és az elvszerűség, mit eljárása tanusít: sokkal használhatóbb, kezelhetőbb széptani tárgygyá tesz a sátániséget, mint az ember egyelőre netalán gondolná. Ki is teremté a művész képzelem az ördögöt sokféleképen, majd ember fölötti, majd emberalatti, majd emberi lény gyanánt. Végre magában az emberben adta elő: midőn az ember tudva s akarva a teljes önzés mélyébe süllyedvén, maga lesz ördöggé, sátániségát vagy cselekvőleg, vagy szemlélkezőleg, a meghasonlásnak nevelten faragatlan, lovagias gyáva, csinnal piszkos, közönyvel szenvedélyes, nyugodtan nyughatatlan, hanyagságból vétkező, de — és ekkor legromlottabb — ugyanazon hanyagságból jót is tevő fásultságában ta-

nusítva. Az ördögiség képviselője átmenvén az emberbe, maga az ördög személye feleslegessé lett a művészetben.

Valamint az alacsonyáságnak a ledérség, úgy az utálatosság-
nak az ördögiség képezi végfokát.

Most tehát fölmutatvák a visszásság két fő idomának egyes al idomai. Hátra van még annak harmadik fő idoma, mely — mint tudjuk — a torzkép Ennek fogalmával az olvasó, fentebbi magyarázataink alapján, úgy hisszük tisztában van : miért is itt, a már mondottakra csak emlékeztetve, mindjárt a torzkép egyes nyilatkozási módjait vesszük szemügyre. Tudjuk, hogy a torzban mint a teljes szépnek ellenképében, a méltóság dagályba, a báj kacérságba van ferdülve. Tudjuk, hogy itt, a rút őszpontosulataiban, az idomtalanúság és szabatlanság, az alacsonyás és utálatosság minden egyes módjai feltűnnek, sőt, a mennyiben az egyes rút idomok egyenkint az ellenkező szép idomot hazudják, még többféle ellenmondás, mint kicsinyes nagyság, gyöngé erő, baromias magasztosság, fenséges semmiség, esetlen kellem, takaros nyersség, értelmes értelmetlenség, üres teljesség s ezer meg ezer egyéb válik lehetővé. Tudjuk, hogy a torzkép lényeges jellemvonása a szertelenség vagy tulegyénítés : midőn t. i. az alak valamely részlete tulságosan megnövéen vagy megfogyván, e részlet s az egész közti balaránynál fogva az egész alak ferdévé lesz. Tehát nem csak szertelenségnek, de balaránynak is kell lenni a torzképben. De még ez sem elég. A rút kép rúttságának be kell járnai az egészet. A szervezetnek szerves úton kell megbomlani. Az egy beteg tag beteggé teszi az összes szervezetet; az egész amaz egyes, szertelen résznek nyomorékává lesz. Hibás súlypont képződik az alakban s az alak minden része e hibás súlypont felé nehézkedik. A súlypont hibáságát pedig, mint szintén tudjuk, vagy a nagyítás vagy a kicsinyítés okozza : valamely lény t. i. vagy őt nem illető nagyobb körbe tolakszik föl, többnek akar látszani mint a mi, szóval bitorol; vagy pedig oly körbe száll alá, melyen természeténél fogva már kezdetleg tul van. Tehát nem csupán mennyiséges, de minőséges nagyítás és kicsinyítés : olyan, mely a nézőt azonnal ráutalja, hogy a torzképet torzítlan eredetiével, a rútat a nem rúttal, a széppel egybevesse, összehasonlitsa. A torzkép, mint feljebb is mondók, visszamatat saját igenlőse hátterére s magával együtt saját ellenképét is feltünteti. Az eltorzított eszményt magát az eszményt juttatja eszünkbe, sőt — egyenkint és rávitelesen — bir is ennek (szép) sajátjaival. — A torzképek között először is különböztessük meg az akaratlanul s az akarva létesülteket. Akaratlanul létesülnek torzképek a valódi életben, de a művészet világában is, ha a művész merő elvonásokban, létlen árnyakban akarja az eszményt létesíteni vagy pedig a kiválasztott egyén egyik másik sajátját torzításig tulajtja. Akarva létesíti a művész a torzképet valamely félszűzség

minél élesebb kitüntetésére, gúnyos szándékból. Ezért a gunyor különféle módosulatai mind előfordulnak a torzképben is. A torzkép, szintugy mint a gúnymű, lehet derült és komor, fenséges és aljas, kemény és szelíd, goromba és finom, esetlen és elmés. A művészet az állatok képeit szereti használni torzolásra. Az állatok magokban véve sohasem torzok, de nagyon alkalmasak bizonyos félszepségek és vétkek erős, éles kinyomására. A viszára fordítás, gúnymajmolat és átöltözés szintén jó eszközei a torzoló művészeknek. Használhatja a művész a fintorképet is, mi a torzkép véglete, oly torzkép t. i., melyben a tulzás van tulozva.

— Tárgya tekintetében lehet a torzkép állapotok (egyes népek, városok, társadalmi osztályok, életkorok, nemek), események (népeknek, kormányoknak, nyilvános személyeknek tényei) s mivelődési irányok (különösen a fél s a ferde miveltség) rajzolója; modora tekintetében pedig lehet arczképező (személyes), fajképelő vagy jelleges (jelképes), végre ábrándos vagy eszményi (humoros). Hogy vannak rossz torzképek is, természetes. Roszak nevezetesen: a melyek a roszakarat fokán s az alak rútságában megrekedve, nem emelkednek a pajzánság, a tréfás pajkosság derültségéhez; melyek csak sérteni akarnak; hol a vonások nem elég élesen tükröződnek a kitűzött ellenképbe, melyek tehát nem elég elmések s tompaságuknál fogva bizonytalan vonatkozásúak, félreérthetők, nehezen magyarázhatók; továbbá, hol a gyöngé rajz jelképes mellékletok külső cifraságát teszi szükségessé s e külsőségek fölhalmozása által a czélba vett vonatkozás ismét háttérbe szorúl s eltéveszthetővé lesz; igen roszak még, a hol nincs következetesen megtartva, vagy éppen eltalálva sem maga azon pont, melytől az alak torzulata származik s eredeti helyes fogalma tényleges ironiájává fejlődik. Csak a rossz torzképről mondhatni, hogy az izlést rontja; a jó torzkép szintoly jogosult szépmű, mint például a vig- vagy szomorujáték. A jó torzkép nem is könnyű, igazán csak nagy mestereknek sikerül. A ki megveti vagy csak kevésre becsüli a torzképet, juttassa eszébe, hogy a költők közt a görög tragikusok (a szokásos szatírszínműben), Arisztofanesz és Menander, Horác és Luczián, Calderon és Shakspeare, Ariosto és Cervantes, Rabelais és Molière, Swift és Dickens, Tieck és Jean Paul, Voltaire és Béranger, a képirók közt Breughel és Teniers, Hogarth és Callot, Gavarni és Grandville és Toepffer azon művészek, kik torzképeket alkottak.

Ezennel végig tekinténk a visszásság egyes idomain, s csak az van még hátra, hogy ez idomoknak komikumba fordulási módjait is röviden megjelöljük.

Azon sorban teszszük ezt, melyben az egyes idomokat tárgyaltuk: először t. i. az alacsonyág, másodsor pedig az utalosság egyes idomainak elfüresulásait említjük föl; harmadik pontúl maradna a torzkép, melynek komikumba fordulása azonban

már magában fogalmában rejlik s így különváltan nem tárgyalandó.

A mi az alacsonyságot illeti, ebben — mint az olvasó emlékezni fog — a kicsinyességet, a gyöngeséget s az aljasságot, az aljasságban ismét a közönségességet, a véletlenséget s a nyersséget, a nyersségben megint a mocskosságot, s baromiséget s a ledérséget különböztettük meg. Mindez idomokon még egyszer átfutunk. — A kicsinyesség azonnal komikumba fordul, mihelyt úgy lép föl, mint a nagyság, akár csak az ál nagyság gúnymajmolata. Itt a kicsinyességet saját tulzása semmisíti meg. A kicsinyességi műfuresára „A nagyidai czigányok“ Aranytul szölgálhatnak például. — A gyöngesség furcsává lesz, midőn magát félreismerve, úgy tesz, mintha a megtestesült erő volna, — de csak, ha a gyöngesség, tárgyánál fogva, nem igen érzékenyen sérti az erkölcsöt. Furcsításra tehát oly gyöngeségek alkalmasak, melyek a fejben, nem a szivben gyökereznek, hibás felfogásból, nem hibás akaratból származnak, melyek nem ártanak senkinek, legfeljebb alkalmatlanságot okoznak, és pedig legtöbbet saját gazdájoknak, oly gyöngeségek, melyek inkább a természettől vagy a körülményektől függenek. Ezek valók főleg a vigjátékba. Nó a komikai hatás, ha a gyöngesség valami képzelt végzettségnek veti hátát s így a változhatatlan szükségesség látszatával kérkedik, mint például Diderot „Jakab“jában. — A közönségesség csuffátétele háromféleképen lehet komikussá : midőn, a mi közönséges, a fenség színét ölti magára (az ugynevezett átöltöztetés); vagy midőn, a mi fenséges volna, a közönségesség színében lép föl (a gúnymajmolat); vagy végre, midőn a közönségesség úgy van előtüntetve, hogy, önironiával, maga csufolja ki magát. — A véletlenséget a kény csapongó szertelensége emeli ki ruttságából s így ered a különcz és a vad furcsaság (bizar és barok), a tarka barkaság (grotesk) s a torzfurcsaság vagy torzbohóság (burleszk) komikuma. — A mocskosság az élczes kétértelműség által lehet türhetővé, mely azt neveltséges színben tünteti föl; a szenteskedők gúnyolásaképen még a trágárságnak is komikai hatása van. — A baromiséget is jóformán csak a gúny teheti neveltségesé, vagy ha csak épen mint erőszak van előtüntetve magokban ártatlan vagy épen hasznos cselekedetekben, mint mikor például a kuszált hajú bögő gyermeket fésülük, vagy erővel adják be neki az orvosságot, vagy mikor a szegény parasztnak fogát huzzák, sat. — A ledérség úgy mehet át komikumba, ha voltaképen nem is ledérség, csak látszik annak, ha tehát az igazság rászabadítja, hogy fölmutassa az ellenmondást a szentség valódi lényege s azon idom között, melyben az emberek képzelik s tisztelik. — Mocskosság, baromiség és ledérség, mint tudjuk, az aljasság egyes mozzanatai: de minthogy az aljasság alapidomát általában a testiség képezi, ezt sem szabad hallgatás-

sal mellőznünk. A természeti ösztön kielégítése magában véve nem rút; evés, ivás, közösülés csak akkor lesznek aljasakká, ha az ember föláldozta nekik szabadságát s érzékisége rabjává lett. A tápöszton nevelésébe fordul, ha a művész tréfásan tulozza az érzéki élvezet szenvedélyét. Ez alapon lesz komikussá, mint következtetés, az alak pohossága is: leírásban és képbén számtalanszor fölhasznált, de mindig új, erős és bizonyos hatású furcsaság. A nemi ösztön komikai föltüntetésére legalkalmasabb azon szembetétel, midőn az ember fenhéjazva, gögjétől elkapatva, tagadja a természeti szükségességet s valami képzelt természet nélküliséggel akarná pótolni, meglepetve pedig a természet hatalmától, kényszerül azt akarva nem akarva elismerni. Az örítkezések s ugynevezett „szabad“ hangok rutságát csak nagy elméség vagy erős gúny fordíthatja komikumba, hanem ez is mindig alsófoku marad. Arisztofanesz a székürítést torzképbén a szinpadra is fölhozta. Rembrand képén Ganiméd a sastól felkapva vizel: a gyermekijedség kifigurázása. Nagyon szereti még a művészet a részegséget komikailag kiaknázni. Ez állapotra nézve megjegyzendő, hogy addig neveléséges, míg az eszmélet küzd a bőditó szer hatalma ellen. Nevetjük a részegét, a ki már nem bir, de mégis akar birni magával, a ki még minden erejével saját egyéni függetlenségét akarja érvényesíteni a rajta már erőlt vett természeti hatalom ellenében, szóval a ki még legalább akar maga fölött uralkodni. Mihelyt a harcznak vége van, mihelyt az egyéni szabadság végkép oda lett, azaz mihelyt az ember teljesen elveszté eszméletét: a részegség merőben ruttá s komikailag lehetlenné válik. Természetes egyébiránt, hogy akkor is, midőn a részegséget furcsának, nevetetőnek találjuk, ideiglen eltekintünk az erkölcsi beszámítástól: erkölcsi szempontból ugyanis ez állapotban mindenkor az aljassági elem nyomul előtérbe s inkább megvetésre, legfeljebb sajnálatra, de koránsem nevetésre indít. A nembeli aljasságok is csak ugy válhatnak neveléségesekké, ha erkölcsi oldalukat egészen mellőzzük. Ebből következik, hogy a hol az erkölcsi oldal nem mellőzhető, ott sohasem is fog komikum kiválhatni. Az a kérdés, szembe szöktetheti-e a művész csak épen magának a helyzetnek ellenmondását s távol tarthat-e minden oly mellékgondolatot, mely annak erkölcsi oldalára vonatkozik. Ha igen: akkor a nembeli aljasság rutjából gyakran a leghathatósbb komikum áll elő. Igy például Byron „Don Juan“jában, Paul de Kock regényeiben. Az aljasság elleplezésének szüksége azt is megkívánja, hogy ily sikamlós helyzetek koránse lássanak fajtalan viszketeg és ingerlés, hanem egyedül a végett rajzoltaknak, hogy a bennök rejlő neveléséges kitűnjék. Byron „Don Juan“ja és Paul de Kock e tekintetben is például szolgálnak.

Lássuk most, mi komikumot lehet az utálatosságból kifejteni. Az utálatosságban az otrombaságot, a sivárságot s az un-

dokságot, az undokságban ismét a képtelenséget, az undorító-
ságot s a gonoszságot, a gonoszságban megint a bűnösséget, a ki-
sértetiséget s az ördögiséget különböztettük meg. Vegyük sor-
ban. — Az otrombaság az alsóbb foku komikumnak egyik fő
eleme; csak arra kell vigyázni, hogy mind az alak esetlensége
mind a mozgások ügyetlensége bizonyos határok között maradjon,
különben könnyen baromiségbe csap át s megszűnik furcsa lenni.
Különösen szembeszökik az otrombaság nevetségessége, ha a ke-
csesség ellenébe van állítva; ezért szeretik úgy a durvaság és fi-
nomság szembetételét. Ily szembetét egyazon tárgyban is előfordul-
hat, midőn például az otromba alaku lénynek ügyes mozgásai
vannak, vagy megfordítva. (Erre feljebb mondtunk példákat.) —
A sivárságtól az unalmasság képez átmenetet a furcsasághoz.
A mi unalmas, magában véve még nem furcsa, csak úgy lesz
azzá, ha az örökös ismétlődés, végét hosszát nem érő únodalom
saját magának parodiája vagy pedig ironia gyanánt szerepel. —
A képtelenség komikussá lesz a bolondságban, de csak, a míg a
bolondság az értelem jókedvű csapongása, nem pedig betegség,
Igen hathatós furcsaság van a képtelen hazugságokban is, mint
azt például báró de Manx kalandjai bizonyítják. Furcsák továbbá
a hibás kiejtés, a szavak elvétése vagy szándékos elcsavarása
folytán, ugyszinte félreértésből eredő képtelenségek, mik főként a
nép tréfáiban divatoznak. Ha nem csalódom Kriza közölt ily tré-
fákat a székeleykről. — Az undorítót nem lehet furcsába fordí-
tani; az egyáltalában visszataszító, s nincs oly oldala, mely felől
közeledést engedne. Érzékileg lök el; az érzékeket pedig bajor-
sabb elámítani mint az észet. Az undorítóbul nem lehet a rutat
kiküszöbölni. A példa, melyet Rosenkranz (Arisztofanesz „Lysis-
trata“jából) fölhoz, hogy az undorítónak nevetségességé válását
megmutassa, inkább a testit, az érzéket, a nembeli aljasságot, de
nem az undorítót tünteti elő komikailag. — A bűnösség csak úgy
lehet nevetségességé, ha erkölcsi oldala nincs tekintetbe véve. Csak
értelmi elemét kell kiemelni. Így például, ha a hazugság csak a
fékezhetlen képzerő nagyítása gyanánt, vagy mint szükség paran-
csolta kénytelenség, vagy pedig — a mi legkedvesebb — tréfaké-
pen van előtűntetve. Aztán, ha erkölcstelennek mutatkozik is a bűn,
mutakozzék másokra nézve ártalmatlannak vagy legalább (mint
példaul a fősvénynél) aránytalanul ártalmatlanabbnak, mint ma-
gára gazdájára nézve. Ne ártson hát a véték másoknak, a kik
ellen irányozva van, szerzőjét pedig nyomban maga állítsa pel-
lengérré. A pellengér itt természetesen leginkább a nevetségesség
pellengére. Megfelelő komikumnak kell tehát a bűnt ellensúlyozni,
mint például Tartuffeben látjuk. Tartuffe csábítja Orgon nejét.
Ez bűn. De ő voltaképen még sem szerepel mint csábító; csak ő
maga gondolja, hogy csábító. Csábítani vél, s maga van megcsalva.
Artani akar, s már előre ártalmatlanná van téve. Foga ki van

törve: harapna, de nem tud: bátran nevetjük. Leálarcolásában erkölcsileg és szépiészetileg egyaránt gyönyörködünk. Majd föllép teljes rutságában is, midőn Orgon vagyontát magáénak mondja s Orgont saját házából kiakarja dobatni. Hanem ekkor is mily erős komikum van magában a helyzetben! A jöttment sehonnai akarja a gazdát saját házából kivetni; — s ne feledjük, hogy a gazda teljes mértékben megérdemli a leczkét. És ne feledjük azt se, hogy e helyzet csakhamar egészen földerül, midőn ez álszent, elérvén őt a büntető igazság karja, végképen megbukik. Kemény Tarnóczinéja is*) gonosz teremtés, a kit utálni kell, de kinek modora nevetséges. Oly bajos volna-e a kettőnek összeegyeztetése? A nevetségeshez hozzá nem járulhat e az utálás fanysársága? A művész nem akarhatja, hogy ne utáljuk, a mi utálatos; de igenis akarhatja, hogy az utálatos lényben is tiszteljük, a mi tiszteleltre méltó, vagy nevéssük, a mi nevetséges. Elvonatkozhatunk a tartalomtól s csak az idomot nézhetjük. Tarnóczinét gonosznak tudjuk, de bizonyos tekintetben komikusnak is találjuk, — mint például oly nagy gonoszt, minő III. Rikárd, gonoszsága mellett (szintén csak bizonyos tekintetben) nagyszerűnek is találhatunk. De menjünk tovább. A házasságtörést, ha igazán az, csak tragikailag lehet tárgyalni. Ez maga nem szenved meg a komikai tárgyalást, legfeljebb a végrehajtását gátló akadályok legyőzése lehet komikai színű. A gyilkosság, igazában, szintén nem tehető komikaivá; csak ha mint paródia lép föl, nevetünk rajta. — A kísértetiesség szintén csak kicsúfolásképen, ha semmisnek bizonyul, ölthet komikai szint. — Az ördögiséget azon benne rejlő ellenmondás, hogy a maga kényével a világegyetem rendjét meg akarja változtatni, már előre alkalmassá teszi a komikumra. Az ördögnek ebbeli szándoka annál esztelenebb, minél nagyobb értelmi s akaratbeli erőt fordít különben rá, hogy szándokát valósítsa. Az ő értelmisége és hatalma — szemközt az isteni bölcseséggel s mindenhatósággal — mégis csak hitvány kis bölcsesség s törpe mindenhatóság. A középkor főleg az ördög csuffátételében fejtette ki komikumát: a nevetségessé lett ördög aztán a „szegény ördög“ nevét kapta. Az ördög személye feleslegessé válván a művészetben, természetesen komikumba fordítása is megszűnt; az ördög jelképes személylyé zsugorodott össze s jóformán csak a torzképes összeállításokban szerepel még, mint például a francia „diableries“ vagy ördögösségekben.

Im elsoroltuk röviden az alacsonyság és utálatosság egyes módjainak komikumba fordulási föltételeit. Hogy azonban a rüt voltaképen és teljesen a torzképben fordul a komikumba s így a szépbe: a feljebb mondottak után már tudjuk s itt csak megemlítjük.

---

*) Az „Üzveg és leány“ ban.

Befejezésül még egy szót.

Látni a mondottakból, hogy Rosenkranz — mint e czikk elején is megjegyzém — a rútat általában úgy tárgyalja, hogy midőn a szépbe átmegy, komikaivá lesz. A széptan általában a rútból szinte kizárólag a komikumot, a komikumot pedig szinte kizárólag a rútból szokta származtatni. Kétszeres félszegség : mert először a rútból nem csak a komikum származik, másodsor pedig a komikum maga is nem csak a rútból származik.

A rút nemcsak komikumba, de tragikumba is fordulhat. Erre maga Rosenkranz fejtegetése is szolgáltat példákat. Vannak pedig a rútnak módjai, melyeket csak tragikumba lehet fordítani, mint például a téboly és a nagy bűnök. A tragikumról szintazon joggal, mint a komikumról, mondhatjuk, hogy legyőzött rút van benne. Tragikum és komikum ikerfogalmak; szép és rút irányában egymás mellé rendelvek. Kiindulásában mindkettő ugyanaz, csak hogy az egyik jobbra, a másik balra fordul. Mindkét idom egyaránt alkalmas az ember előtüntetésére, s nincs szenvedély, melyet akár tragikailag, akár komikailag ne lehetne tárgyalni. Mindkettő a drámában éri tetőzeti pontját, s itt mindegyikét különkülön műalak képviseli. Mind a kettőben meghasonlás van: de a komikumban csak értelmi, a tragikumban észbeli meghasonlás; mindkettőben a szabadság bukása is van, de a tragikumban csak külsőleg, a komikumban belsőleg. A kettő egyesülhet is, de sikerrel csak nagy művészek alkotásaiban. Shakspeare learkirályi bolondja, Moliére embergyülölője mélyen megható alakokká lesznek a komikum és tragikum egyesülete által.

A tragikum, s szintugy a komikum is, nemcsak a rútból fejlődik. A mi borzasztó, nem mindig rút is. Lehet ugyan rút; hanem még ekkor is nemes szépséget lehet belőle fejleszteni, mint a hellenek Meduza fejével bebizonyíták. Többnyire azonban a borzasztó, magában véve, nem is rút, csak a félelem vallja annak; a ki pedig túltette magát a félelmen, elragadólag szépnek találhatja, mint Vernet a tengeri vihart, s borzadva is gyönyörködhetik benne, mint Kleopatra a mérges kigyóban. Hasonlókép a nevetségesség sem kell okvetlenül mindig a rútból fejlődnie; keletkezhetik abból is, a mi csak nemszép, mint például a kicsinyesség, a gyöngeség, a tapasztalatlanság. Valami fogyatkozás igenis van abban, a mi fölött nevetünk; de a fogyatkozás, tökéletlenség magában véve még nem rút. Sőt a hol rend- és törvényszerű a fogyatkozás, ott épen szép, mint például gyermekben a gyermeki felfogás (míg ellenben a túlérett gyermek tudákosága rút). Szóval: van tragikum, melyben nincs rút, s van ilyen komikum is. Hogy többet ne említsek, mi rút elem lappang a naivságban? vagy a szeszélyben is? Pedig e kettőnek jelleméhez tartozik a komikum. — A komikumot és tragikumot tehát, ha tiszta szépnem is, de csupán rútból fejlettnem is mondhatjuk. Tragikum,

komikum nem áll elő oly egyszerűen, mint akár a szép, akár a rút magában; de mindenkor fejlődés útján létesül. Nem, hogy előáll, de előtámad. A fogalmat tehát, mely alá a tragikum és komikum sorozandó, leghatározottabban az egybevetett szépség fogalmának mondhatni.

Ezek folytán azt hiszem, a szép metaphysikája következetesen így tagozódik: szép; rút; egybevetett szép. Az egybevetett szép ismét nyilatkozik: mint tragikum, mint komikum, végre mint az igazi, nemes tragikomikum a humor birodalmában.

GREGUSS ÁGOST.

II. FÜLÖP.

Második közlemény*).

Alig távozott Fülöp Németalföldről, még hangosabb lön az elégiületlenség. Ismerjük a sérelmeket, melyek azt előidéztek. Egyik sérelem a spanyol hadaknak és a fizetetlen zsoldosoknak folyvást a nép nyakán tartása volt. A király szavát adta volt, hogy az idegen katonaságot eltávolítja. E határidő rég letelt már, sőt meg is kétszereződött s a sérelem még mind orvosolatlan volt. Béke idején, midőn lehetlen volt beütéstől tartani, a gyanakodó s jogaira féltékeny nép nem gondolhatott egyebet, mint hogy a fegyveres erő a nemzet jogai elnyomására van rendelve. A zúgolódás tetőpontját érte; összeütközések a polgárság és katonák közt napi renden voltak; Egmont és Orániai Vilmos letették a két ezred parancsnokságát, nevök népszerűségét ily népszerűtlen ügygyel kockáztatni nem akarván; sőt végre maga Granvelle is sürgetőleg írta a királyhoz: „A spanyol hadakat ki kell vinni az országból, különben a rendek megtagadják az adót.“ Fülöpnek azonban kedves politikája volt a halogatás. Késedelmes volt most is a felelettel, még késedelmesebb a teljesítéssel; s midőn válszolt is Granvelle és a kormányzónő e tárgyú leveleire, kikerülőleg tette azt; írta, hogy nincs pénz a katonák zsoldjának kifizetésére, ígérte, hogy mihelyt lehet, intézkedni fog a zsoldosok elbocsátása s a többi katonaság kivonása iránt. Ez azonban csak

*) Az első közleményt lásd a IV-ik kötet 48 s. köv. l. — Szerk.

1561 januárban, több mint egy évvel a Fülöp által kiszabott határidő után, történt.

De alig hárittatott el ezen sérelem, midőn egy más, még nagyobb követte azt. A király mind eddig mély titokban tartotta az új püspökségek fölállítására iránti szándékát, mely rendszabály, bár önmagában helyes, az ország állapota s a nép és rendek érzülete szempontjából tekintve veszélyessé válhatott oly időben, midőn a reformatio, gyors terjedésében, annyi elmét és szívet elfoglalt. Valóban midőn Fülöp szándékát 1561 elején nyilvánossá tette, a közvélemény úgy tekintette azt, mint arra irányzott czélatot, hogy Németalföld is oly egyházi rendszer s felügyelet alá vettessék, minő Spanyolországban fenállott. Mindenki ösmerte Fülöpnek előszeretét az inquisitio iránt, s az országban tán egy gyermek sem volt, ki valamit ne hallott volna az auto-da-férol s ne borzadott volna a gondolattól, hogy a véres máglyák e városokban is fel fognak lobbanni. A nép tán helytelenül okoskodott s alap nélkül következtetett, midőn az új püspökségek felállítását az inquisitio rémével összeköttetésbe hozta, — de a közérzület **ányleg** megvolt.

A nemességnek más oka volt az új rendszabály ellenzésére. A püspökök a törvényhozásban az eddigi apát urak helyét valóban elfoglalandók, kiket apátságai vagy szerzet-házaik választottak, míg az új főpapok, kineveztetésökért a koronának lesznek lekötelezve s a nemesség megütődve látta az új, nemzetellenies elemet, széket foglalni a törvényhozás asztala körül. Maga a papság sujtva volt, mert az új püspököknek az eddigi apátságok jövedelmeiből kelle fizettetniök. Így pl. az affligheni apátságnak ötvenezer aranyra menő jövedelme a mechlini érseki székek utalványoztatott, melyet nem más mint maga Granvelle vala elfoglalandó, kinek a közvélemény az egész gyűlöletes rendszabályt tulajdonította, de kire jogszerűen csak azt lehet háritani, hogy a jövedelmeket ő szabta ki s magának azokból természetesen az oroszlánrészét választotta. Az is tagadhatlan, hogy az új rendezés kivitelében senki munkásabb nem volt, s ura által egyszer már elhatározva levén a dolog, ő kötelességének tartotta, mint minister azt végrehajtani, mint pap különben is meg levén győződve, hogy az ország veszélyben forgó lelki üdve biztosítására jó munkát teszen. Mind a mellett keserűen érezte maga is az általános gyűlölet súlyát, melyet a dolog egészen reá háritott. „Bár hallgatok, — így ír a Romában mulató spanyol követnek, — érzem a helyzet veszélyességét, melybe a király állított. A rendszabály egész gyűlölete fejemre esik vissza, s imádkozom, vajha e rosznak valami orvosságát lehetne találni, ha saját feláldoztatással történék is.“

1561. februárban Granvelle bibornoki kalapot kapott a pápától; a németalföldi tartományok első ministere, főpüspöke, leg-

nagyobb fizetésű hivatalnok volt, s oly polczán állott a hatalomnak és gazdagságnak, melyet az alsó osztály, a melynek soraiból egyegy szerencsés ennyire emelkedik, irigyelni szokott, azok pedig, a kik születés által vannak ily állásra jelölve, a közérők szerencséje által tolakodónak nehezen tudnak megbocsátani.

Az ügyvezetés azonban a kormányzónó mellé adott hármastanácsban, a király által előírt módon folyt. Kisebb fontosságú ügyek rendesen tárgyalattak; fontosabbak a tanács nemzeti érzelmi tagjai megkérdezése nélkül, a c o n s u l t á b a n. És ha Granvelle bármely kérdésben, melyre ő súlyt helyezett, ellenzésre talált, azt egyszerűen a madridi udvar elébe követelte terjesztetni, hol bizonyos volt, hogy a kérdés részére fog eldönteni. A kormányzónó ez időben egészen Granvelle pártján, vagy jobban mondva befolyása alatt állott, mi által ez nevezetes, sőt minden esetben döntő tulsúlyt nyert. E nagy egyetértést azonban szükségesnek tartották palástolni. Magán összejöveteleket nem igen tartottak. Bár minden perczen személyesen találkozhattak volna, többnyire leveleztek. Mint gyakran történik asszonyoknál, kik nemök irni nem szerető s nem szokott sorából egyszer kiléptek, a hercegnő szenvedélyes levelező volt. Minden ügyet inkább szeretett levél, mint élőszó által igazítani. Leveli kimerítők, részletekbe bocsátkozók, majdnem bőbeszédűek, mintha az ember egy éleselmű de sokszavu asszonyt hallgatna. Granvelle levelezése is hasonló jellemű, gyakran egész a kicsinyességig részletes. Az ember csodálkozik, oly temérdek elfoglaltatás s állangond mellett hogy értett reá annyit és úgy irni, mint — különösen a királyhoz intézett tudósításai bizonyítják. Fő ok csakugyan a hercegnő és minister közt csaknem a szomszédszobákból folytatott levelezésre az lehetett, hogy igen gyakori és meghitt érintkezés által a többi tanácsosok gyanuját s hatalomféltését felkölteni tartózkodtak. Különben is talált az elég táplálékot. Granvelle csaknem királyi fényvel élt. Két udvart tartott; egyet Brüsszelben, mást a város közelében. Ebédeket adott, melyek egy souverain pompájával ragyogtak. Leverket tartott mint a királyok. Elfogadásai, előszobáztatása, mint bármely koronás főé. Egyszóval maga megtett mindent, hogy a főurak féltékenységét felköltse, vetélyöket kihívja s előttök magát gyűlöltté tegye.

De bárminő érzelmekkel viseltettek is a főurak Granvelle iránt, azokat kimutatni vagy épen kitörni engedni még őrizkedtek. Külsőleg a legjobb egyetértés színe volt közöttök. Sőt Oraniai Vilmostól egy levelet találunk, melyben a legfontosabb ügyekből kizáratásáért, s ez által a nemzeti törvényeken eső sérelemért panaszkodik, azonban oly szelíd hangon melyhez igen jól illik a mint magát Granvelle „hű barátjának“ írja alá „továbbra is minden jó szolgálatait ajánlván.“ Mindazáltal hasonló mellőztetésről panaszkodnak Vilmos és Egmont, egy a királyhoz közösen írott

levélben. Válaszában Fülöp köszöni szolgálatában tanúsított készségöket, s a panasz tárgyát oly módon kerüli ki, mintha nem is az ő tudtával s rendelkezéséből történnék.

Azonban egy év múlva már, az akkor kelt levelekből, tágabnak tűnik fel az ür Granvelle és a két ellenzéki tanácsos között s a nyilvános szakadás első jelei mutatkoznak. Franciaországban vallási zavarok ütöttek ki s a protestantismus nevezetes előmenetelt tett. Fülöpnek spanyol és olasz birtokai, természeti, csaknem áthághatlan akadályok által voltak az idegen behatás ellen biztosítva; nem úgy Németalföld, mely minden pillanatban egyenes érintkezésben állott a francia határokon átjáró néppel, sőt a francziával szomszédos tartományokat attól még nyelvkülönbség sem választá el. Fülöp, ki az egyház első védelmezőjének tekintette magát, általában is, de Németalföldje hit tisztaságának érdekében annyival kevesebbé nézhetette nyugodtan a franciaországi mozgalmakat, mert Granvelle sietett a király figyelmét azokra fordítani s fegyveres közbeszólás szükségét kimutatni. Azonnal parancsolta is Fülöp két ezer katona kiállítását s a francia király rendelkezésére adását. A rendelet határozott ellenzésre talált Vilmosék részéről a tanácsban. Ők ugyan tántoríthatlan hűséget érzettek (vagy mutattak) a római egyház iránt, de belátták s följeftették, mily különbség van e kettő között: eretnekséget tűrni saját hazájukban, és egy idegen ország vallási belügyeibe avatkozni. Tudni sem akartak s nem látszottak a Fülöp és Henrik francia király közt fenálló titkos szövetségről. De Granvelle a király rendeletének végrehajtását sürgette. Mindkét fél hajthatatlannak látszott s elszántnak véleménye mellett minden eszközt megmozdítani. Granvelle a királyra apellált; Vilmos és Egmont a nemzetre. Ez utóbbiak az országos rendi gyűlés egybehívását követelték. Sokszor, sokkal kisebb fontosságú ügyekért is egybehívatott az.

A kormányzónő meg volt akadva. Az országos rendi gyűlést egybehívni nem merte. Ő is emlékezett még a zajos ülésekre, a merész és kihívó hangra, a törhetlennek látszó nemzeti szellemre, mely az országos rendi gyűlésben akkor nyilvánult, midőn Fülöp az országot elhagyandó, a kormányt neki átadta. Hogy a bajon pillanatilag segítsen, az aranygyapjas rend nagy gyűlését hívta össze, e rendkívüli esetben attól tanácsot kérendő. A gyűlés 1562 májusban tartatott Brüsszelben. A nyilvános ülést megelőzőleg, az Orániai herceg magán tanácskozmányra hívta meg a tagokat, kik mindnyájan az ország legelőkelőbbjei s tekintélyesebbjei — köztök a tartományok kormányzói — valának. Elejökbe adá az ország állását s rendszerezett ellenzék szükségét fejtegette előttök. Tényleges és határozott fellépés vagy pártszervezés ugyan nem történt, de a tanácskozmány a résztvevők lelkiületére s elhatáro-

zásaikra tagadhatlan befolyást gyakorolt. El voltak vetve a magvak, melyekből előbb erős ellenzék, utóbb forradalom vala kikelendő.

A rend azután követet küldött a királyhoz, az ország helyzetét s a közvéleményt fölfejteti s részéről is az országos rendek gyűlésének összehívását ajánlani.

Margit sajtáréséről is irt a királynak. A zavart, melynek közelgését, mint gyülekező vihart látta, az Orániai hercegnek és Egmontnak tulajdonítá, vádolván őket, mint ellenszegülőket Fülöp előtt. Ellenben kiemelte a bibornok-minister hűségét, mely miatt, az amazok által terjesztett lázító hírek következtében, a közvélemény tőle elfordult, ki a királynak legtehetségesebb, legfáradhatlanabb s legönfeláldozóbb szolgálója.

A harc e szerint kiütött a bibornok s a két főnemes közt, s helyrehozhatlan szakadás tátongott közöttök. Granvelle levelei ez időszakban sajátságos hangúak. Nyíltan ír az iránta mutakozó gyűlöletről; hogy őt a herceg és Egmont kerülik; ebédre hívásait megvetik; ellene hamis vádak terjesztenek stb. Tetszik magának az ártatlanul szenvedő vértanu szerepében.

Fülöpnek Margit levelére irt válasza titkos politikájának ismét egy jellemző oldalát mutatja fel a részrehajlatlan utókor előtt. Leginkább a Granvelle és Egmonték közötti viszály látszik érdekelní a királyt. Szükségesnek látja azért az ellenzéki két fő közötti egyetértés megromlására munkálni. Tanácsokat ad a kormányzóknak mikép járjon el, hogy a két barát közé viszály magvait hinthesse. Egmont — így okoskodik Fülöp — tántorítatlan hű katolikus, azonkívül hiú, elsőségre vágyó. Hítérzelmeit táplálni kell s gyanut gerjeszteni benne az Orániai herceg iránt, kit könnyű volna crypto-lutheranismus bűnében elmarasztalni; ki protestansnak született, s már csak türelmi eszméi által is elárulja a római egyházat. Másfelől ki kell tüntetni Egmontot, hizelegni kell hűségének s ezáltal fölébreszteni és megsérteni Vilmos büszkeségét és önérzetét, melynél fogva ő, minden barátsága mellett is, Egmont felett állónak tekinti magát. Így nem lesz nehéz a két barátot elkülönzeni s az ellenzéki pártban oly szakadást idézni elő, mely épen azért mivel lélektani s mélyen rejtett indokokon nyugszik, gyógyíthatlan, ha nyilvánosan ki nem törne is.

Fülöp valóban nem alaptalanul s az illető jellemek ismerete nélkül számított. Korábbi időkben, míg közös nemzeti ügy közelebb nem hozta, volt is már némi féltékeny vetély vagy legalább idegenség Egmont és az Orániai herceg között. És valóban különbözőbb két jellemet egy zászló alig egyesített valaha. Egmont, a mily nyílt, tüzes, vérmes vérmérsékű, hiú és bizalomteljes volt, alig egyezett valami jellemvonásban a zárkózott, hideg, számító, büszke és kétkedő Vilmostal. Amannak külszínén is csillámló tulajdonai megnyerték a hirtelen lobbanó népszerűséget; emez mé-

lyebbre az államszerkezetbe benyuló hatásra volt alkalmasabb. De nem a jellemek különbségéből, mint inkább állásuk azonosságából eredt, ha vetély volt közöttük. Mindketten, születésük és szolgálataik által mind a nép mind a trón előtt előtérbe helyezve, sőt az ország első helyére jelölve, mintegy természetes vetélytársak valának s ugyszólva lehetlen volt, hogy pályájuk öszve ne ütközzék. De így, mindketten hátra téve s a mellett a közösen érzett nemzeti sérelem által egyesítve szintoly természetes szövetségei valának egymásnak. S míg az őket egyesítő okok fenállanak, sokkal emelkedettebb lelkü mindkettő, mintsem kicsinyes vetély elválaszthatná s egyiket vagy másikat a nemzeti ügytől elvonhatná. S ha később utjok mégis eltért, azt csak oly erős indok eszközölheté, mint a vallási mély meggyőződés küiönbsége, mely (csudálatos végzet!) a hivet vérpadra, az elszakadót főhatalomra vezette!

Mint előre lehetett látni, a franciaországi vallási zavargások csak hamar áthatottak Németalföldre is. A protestansok azon időben mintegy szövetséges köztársaságot alkottak, mely közöttök folytonos közlekedést s titkos egyetértést tartott fön. Különösen a Franciaországgal határos németalföldi tartományok calvinistái nagy rokonszenvet tanusítottak a hugonották iránt, menhelyet adtak az üldözötteknek s azok által is gyarapodtak a tudományban és hirben. Francia nyelven irt protestans röpiratok kerengtek s mohó vágygyal olvastattak. Gyülekezetek tartattak s egy egy tüzes predikátor körül ezereknént csoportozának. Utczáról utczára vonult és sereglett a nép, a francia fordításu zsoldárokat énekelve.

Ez nyilt ellenszegülés volt a fenálló szigorú rendeleteknek. A kormány sem késett kemény ellenállást használni. Számos calvinista predikátor befogatott s máglyára hurczoltatott. De Valenciennesben Berghen marquis, a kormányzó, hasonló ítéletet teljesíteni vonakodott s hét hónapig távol volt tartományától, hogy ürügy lehessen az ítélet végrehajtásának elhalasztására. A kormányzó feddő és sürgető levelére azt adá válaszul, hogy se állásával se jellemével nem fér öszve a hóhéri szerep; s nyiltan az elégtelenség és ellenzékiek soraiba állott. Granvelle világos parancsára aztán a városi hatóság rendelte el az ítélet végrehajtását, mit a kormányzó megtagadott vala. De midön az elítéltek már a máglya alatt állának, a nép dühe kitört, megszabadítá őket s diadalmenetben vezette végig az utczákon, zsoldárokat és calvinista himnusokat énekelve. Az elítéltek ujra elfogattak s börtöneikbe vissza kísértettek ugyan, de a nép megrohanta s feltörte a börtönt és szabadságba helyezte őket. Ez már nyilt és tetteleges hadizenés volt a fönálló rendnek. A kormányzó 3000 főnyi katonaságot rendelt Valenciennesbe. Ellenállásról

szó sem lehetett. Elfogatások történtek s a zavar kezdőin és vezetőin megboszulta magát a megsértett törvény.

„Vallási ügyekben — írta Fülöp — csak kemény és szigorú rendszabályokat lehet alkalmazni. A csócseléket egyedül félelem által lehet korlátok közt tartani.“ Ily nézet azonban kevésbé egyezett a németalföldi, mint a spanyol közvéleménnyel. S maga Granvelle is, mint a királyhoz írt leveleiből látszik, csak félve alkalmazta a szigorú rendszabályokat. Valóban reá is hárult azok egész gyűlöletessége. A közvélemény őt tette a kemény rendeletekről s azok végrehajtásáról felelőssé. Talán soha sem volt gyűlöltebb minister. A nemesség gyors emelkedéséért, melylyel föl-bök lépett, gyűlölte őt, a kisebb papság hatalmáért s jövedelmeiért, a nép azért mert hatalmát szabadsága elnyomására használta. S Granvelle állhatatossága, bár a kormányzó s néhány tanácsos által támogatva, már már lankadozott a közgyűlölet sulya alatt. Esengve kérte a királyt, jőne Németalföldre; vagy: mert valóban sikert remélt Fülöp személyes jelenlététől, vagy: mert a még gyűlöltebbre akará hárítani a reá nehezkedő gyűlöletet. A király azonban vagy épen nem, vagy kitérőleg s üres biztatásokkal felelt. Várta az eseményeket s élt a királyok azon előjogával, hogy a levelezés közte és ministere közt csak egyoldalú legyen.

Granvelle körül mind öszvébb huzódtak az ellenébe kivéteendő tör hurkai. Az államtanács ellenzéki tagjai eljöttnek vélték az időt, melyben nem szükség többé kimélni társukat. A nézetek vitatását gúny, nevetségessé tétel, sarcasmus követte, e legmeteszőbb fegyverei a gyűlöletnek. Azonban látván, hogy így sem érnek czélt, kimaradtak a gyűlésekből s tettlegesen egészen vissza vonultak a kormányból. Ez zavarba hozta a kormányzónőt, kinek paizsul szüksége volt a népszerű nevekre. Granvellere sem kevéssé hatott ez eljárás. Érezte, hogy el van veszve, mihelyt közte és Egmonték közt az egyetértésnek még külszine is megszűnt. Késznek nyilatkozott a consultába is meghíni őket s minden ügyet közösen vitatni meg. Sikertelenül. Az ellenpárt keményen kezdé magát szervezni. A tartományok kormányzói s az aranygyapjas rend legtöbb lovagjai tömör szövetségbe léptek. Esküvel kötelezték összetartásra magokat. Elhatározták a királyhoz folyamodni s egyenesen Granvellere nek a kormányról elmozdítását kérni. Ily erős szövetség kérése csaknem a követelés színét viselte magán. Ellenkező esetben tömegesen elbocsátásukat kérték a szolgálatból, melyben többé mit sem használhatnak. A levelet a párt megbizásából három főúr írta alá, mindhárman az államtanács tagjai: az Orániai herceg s Egmont és Hoorne grófok.

Csaknem egyidőben írt Granvelle a királynak. Panaszkodik a főurak ellen, kik a törvényes kormányt, bár annak magok is tagjai, — megbuktatni igyekeznek. Mellékesen megjegyzi, hogy ily eljárás az illetők törvényes perbefogatását vonhatná maga után.

Névszerint senkit nem nevez meg, csupán Egmontot jelöli ki, mint olyat, kivel okkal-móddal tán bánni s őt a hűségre visszatéríteni még lehetséges volna. Kiereszkedik aztán azon gyűlölségre, melylyel a flamandok a spanyolokat tekintik, minek okául mellőztetésüket tartja. Ajánlja néhány flamand főúr kitüntetését, oly helyzetben, mely azokat személyesen kielégítse s egyszersmind hazájuktól eltávolítsa; jelesen az Orániai herceget sicíliai alkirályságra. A minister, tán magából indulva ki, felette csalódott Vilmos jellemében, midőn azt hitte, hogy ily maszlaggal elkábítható volna.

Az ellenzékiek csak négy hó múlva kaptak választ a királytól. Köszöni a haza és trón java fölött aggódó hűségöket. Szigorún megfontolva azonban a dolgot, a vádak nem találja elég alaposoknak arra, hogy Granvellet elbocsássa. Reméli hogy nem sokára személyesen meglátogatandja Flandriát. Addig is szívesen venné, ha az elégületlen urak valamelyike Spanyolországba menne, személyesen értekezni a királylyal stb. Képzeltetni mily kevésbé volt e válasz kielégítő. Új kérelem ment a királyhoz, az aranygyapjas rend nevében az országos rendek gyűlésének öszvehívását sürgető.

Sajnálják — így irnak — hogy a király határozottabb lépésektől vonakodik, s bár ők Granvelle elleni vádjaikat nem részletezték, egyszerű szavuk is nem bír elég nyomatókkal a trónnál. Ők a ministert nem elítéltetni, csak elmozdítottatni kívánják oly helyzetből, hol már csak gyűlöl volt miatti sem használhat a koronának.

Egyszersmind egy határozott hangu „ellenzéki nyilatkozatot“ nyújtottak be a kormányzónőnek. Ebben is az országos rendek gyűlése rögtöni egybehívását sürgetik. Kérik az azt ellenző hamis tanácsosokon felül emelkedni. Hivatalaiktól felmentetni újra kérik magokat, s nyilvánítják: hogy míg a mostani minister s a mostani politika fenáll, a tanácskozásoktól távoltage tartandják magokat; semmit nem használhatván, nevöket nem akarják azonosítani oly eljárásokkal, melyeknek meggyőződésök ellene mond. Ez okirat is, mint az előbbieket, az említett triumviratus által volt aláírva.

Ez utóbbi határozatuk mellett teljes szilárdsággal is állottak, s többé az államtanácsban nem jelentek meg. Margit nagy zavarban volt. Láta hogy a bekövetkező viharral szembeszállani nem képes. Kérte a főurakat, állanának el határozatuktól. Igérte, hogy tanácsaikat lehetőleg követendi. S valóban észrevehetőleg kezdett elhajlani Granvelletől, ellenei felé; különösen megkülönböztette Egmontot, kinek nyílt és lovagias viselete soha sem volt hatás nélkül a hercegnőre.

Meggyőződven, hogy a két fél közt a béke lehetlen, irt a királynak. Fölfedte előtte az ország állapotát, a kormány helyrehozhatlan szakadását, melyben egyik vagy másik félt föl kell áll-

dozni. Elismeri ő Granvelle tehetségeit, érdemeit, szolgálatait. De őt a legtekintélyesebb és legnépszerűbb főurak ellenében föntartani annyit tenne, mint az országot nemcsak zavarnak, — mi már meg van — hanem nyílt lázadásnak tenni ki stb.

A kormányban levő szakadás nem maradt titok az országban. Az ellenzékieknek érdekében állott az államtanácsból kilépésüket köztudomásra juttatni, s Granvellet a közgyűlölet zsákmányául hagyni. Gúnyiratok, nyílt szidalmak egymást érték s a harag és gúny egyesítették mérges nyilaikat ellenében.

Fülöp soká habozott, a kormányzó levele következtében, mit tegyen. Nem akarta elhagyni s ellenségeinek feláldozni azon ministert kinek legnagyobb büne volt: igen hü ragaszkodása egyházhoz, igen sok engedelmsége királya iránt. Alba herceg — kivel később bővebben fogunk megismerkedni — határozott és szigorú fellépést javasolt az ellenszegülők ellen; Egmontra kegyvesztést, a makacsabbakra halált tanácsolt. Azonban a király még mind késett. Hetek és hónapok teltek el.

A kormányzó sürgetőleg kért választ. Az ellenzéki urak irtak követjüknek, hogy ha a király még késik a válaszszal, a nélkül is térjen vissza. Erőseknek érezték magokat. Margit már egészen befolyásuk alatt állott s csaknem teljesen vissza vonult Granvellettől. A minister érezte, hogy el van veszve. Elbocsáttatását kérte.

Végre 1564 januar végén megérkeztek Fülöp levelei. Legfontosabb volt köztök az, mely Granvellehez vala intézve s a minister elbocsáttatását foglalta magában. Oly szín alatt természetesen, mely mind Granvelle, mind a király tekintélyét sértetlen hagyja; a minister, anyja látogatására menendő, szabadság időt kér, mit a király megad, — ez az egész.

Az ellenzéki uraknak írott levél hangja haragos volt. Hogy merték elhagyni helyeiket, hová a király állította őket? rögtön foglalják el székeiket az államtanácsban s bizonyítsák be, hogy magán érzelmeiknek vagy ellenszenvöknek elébe teszik a közügyet. Granvelle ellen semmi sincs bizonyítva; a király még bővebben meg akarja vizsgálni s új fontolgtatás alá veendő a dolgot. — E levél kelte három héttel későbbi mint a Granvellehez intézett elbocsátás. Fülöp úgy számított, hogy tán az urak megrettennek, s engedelmségre térnek; ez esetben Granvelle is újra elfoglalandja helyét. Azonban rosszul számított. A három ellenszegülő megmaradt előbbi határozata mellett; s nyílvánították, hogy szilárdabb szándékuk, mint valaha, a tanácsba vissza nem térni addig, míg Granvelle végkép elmozdítva nincs. Nem volt mit tenni. A ministerbarnok elutazását, mely lemondásával egyértelmű volt, kijelentette. Az örömhír pillanat alatt elterjedt. Kítőró öröm foglalta el a hazafiak szívét. A bukott nagyságot gúny és szidalmak kísérték esetében, magányába. Hosszu idő telt el míg újra fölemel-

kedhetett, s királya szolgálatában ismét magos helyeket foglalt el. Mi most elvesztjük őt szemeink elől, mert befolyásának — legalább nyilvánosan — eseményeinkre itt vége van.

Granvelle 1564 martius 13-kán hagyta el Németalföldet. A három lord azonnal nyilvánítá a kormányzónó előtt, hogy kész újra belépni a tanácsba. Hasonlóról tudósították a királyt is, ki kegyesen válaszolt különkülön mindeniknek. Egy pillanatra úgy látszott, a vihar elvonult, a fenyegető felhők elszéledtek. De ez, bár igen megbocsátható csalódás, mégis csak csalódás volt.

Tagadhatlan, hogy II. Fülöpnek eddigi politikája csaknem ugyanazon nyomon ment, melyen Károlyé. Ő csak Károly rendeleteit erősítette és ujitotta meg a vallási ügyekben, az új püspökségek felállításának szükségét már a császár is érezte; fia csak végrehajtotta azt, mi önmagában helyes és szükséges volt. S mégis Károlyt szerette és megsíratta a németalföldi nép; Fülöpöt pedig gyűlölte. E különbség oka több körülményben fekszik. Igaz, hogy Károly és Fülöp egyiránt a római egyház harczosai voltak; de amaz eszélyes, körülményekhez alkalmazkodó; ez hideg, és elvei mellett hajthatatlannak mutatkozó. A nép helyzete s különösen a protestantismus állása is igen sokat változott. Károlynak a kezdődő baj ellen kelle küzdenie, s néhány gyenge csirát kitépnie; Fülöp oly tan ellen harczolt, mely népének már csaknem túlnyomó részéé volt, oly törzsököt igyekezett kiszagatni, mely a nemzeti életbe mélyen bocsátá már gyökereit. Aztán nem lehet elégszer ismételnünk; Károly benszülött volt, testtel lélekkel flamand; Fülöp ellenben idegen és pedig spanyol, a leggyűlöltebb nemzet fia. Idegen katonasággal nyomta az országot; első ministere idegen volt; s a nemzeti érzület mélyen volt sértve az által is, hogy udvaránál egy németalföldi tanácsos sem vala. Az önérzetében sértett nemzet ellenszegült, Fülöp engedni volt kénytelen; de ezt is oly vontatva tevé, hogy engedékenysége becsét veszté az által mert nem tudta eltitkolni, hogy csak a kényszerűségnek enged. S ez engedékenységgel még semmi sem volt nyerve a fő kérdés megoldására; a lelkiismereti szabadságot értjük. Még csak most kezdődhetett e fölött a küzdelem.

Valóban a nyugalom nem tartott soká. Az első örömben számos kivándorlott protestans visszatelepedett hazájába. A bicornoktól megszabadulván, ismét szabadabban nyilatkozott az új vallás. Rendetlenségek történtek, melyek szigorú eljárást s elítéléseket vontak magok után; ezek ismét a nép dühét költötték fel, mely az inquisitionnak árnyát is gyűlölte, s a valenciennesi jelenet több helyt ismételtetett. A király ezekről tudósítatva, keményebb parancsokat adott, mint valaha. Készebb, ugymond, minden egyébben engedni, — mint a hit ügyében egy lépést is hátrálni.

A pénzügy is zavarban volt; új adókat kivetni lehetlen vala

ez kizárólag az országos rendi gyűlés joga levén. A tanácsosok ezt megújítva sürgették, mint egyedüli menekvés eszközét a minden oldalról szaggatott közügynek. Maga a kormányzó, ki most egészen hatalmuk alatt állott, s leveleiben Granvelle ellen oly fekete színekkel nyilatkozott, mint hajdan emezek ellen, és megfordítva, — most hathatósan ajánlotta a királynak a rendek összehívását. Fülöp azonban mindenről, a mi az országban történt tudósítva volt a nyugalomba vonult bibornok által, ki a kormányban maradt barátai, Barlaimont és Vigliustól részletes — és természetesen túlsötét — értesítéseket nyert. Szóval a király és az egykori ellenzék közti bizalmatlanság napról napra növekedett s a pillanatra elcsendesült vihar gyorsan közelgett kitöréséhez.

Végre elhatározottat oly követet küldeni Fülöphöz, ki az ország valódi állásáról őt értesítse. Egmontot választották e végre, kit az egyházhoz ingatlan ragaszkodása a királynak, népszerűsége a nemzetnek, egyiránt ajánlott. Indulása előtt, midőn az államtanács, számára utasítást készíteni összeült, Orániai Vilmos szokatlan hévvel és hatálylallyal nyilatkozott. „Ideje — ugymond — felvilágosítani a királyt eddig követett politikája hibás voltáról. A hit ügyében adott rendeleteket vissza kell vonni. Az inquisitio gyűlöletes. Az igazság-szolgáltatás a szolgálalkü törvényszékek kezéből kiveendő. Nincs más mód mint országgyűlést tartani s azt törvényhozási joggal ruházni fel, minél szélesebb alpra helyezni. „Ő — részéről, — így végzé, — tagadja hogy bármely fejedelemnek is joga volna alattvalói lelkiismeretét korlátozni.“ És e nézeteket, mondhatni az egész nemzet osztotta. A főnemesség még csaknem kivétel nélkül katolikus volt; de azok is, kik a protestans hitet be nem vették, kénytelenek valának előmozdítani azt, midőn az inquisitiot s eretnekek elleni rendeleteket nemzeti szabadságaik sérelme gyanánt tekinték s így politikai szempontból támadták meg.

Egmontot a király, ki a követségről előre értesítve volt s azt teljességgel nem helyeselte, mindamellet igen kegyesen fogadta, leereszkedőleg sőt csaknem hizelgően. Többször maga elébe bocsátá s üres és csalfa biztatásaival könnyen elámitá a nyiltszívű és hiszékeny nemest. Titkon azonban tudós hittanárokból tanácskozmányt hivatott össze s a niederlandi eretnokség állását és a vallási szabadság kérdését elébe terjeszté. A tudós conclave azt hívén, hogy a király engedékenységre hajlik s csak lelkiismerete megnyugtatósa végett várja tőlök véleménye megerősítését. A szerint felelt tehát, hogy tekintve a németalföldi helyzetet, meg lehet engedni a szabad vallásgyakorlatot. A király azonban buzgalmában kitört a hajlékony tanács ellen. „Isten! kiálta föl — erősíts meg engem szentegyházad állhatatos védelmében!“ Németalföld sorsa el volt döntve.

Egmont a legragyogóbb reményekkel ment haza, s ah! a

legrövidebb életü reményekkel! Az üldözések megint megkezdődtek; az eretnekeket ítélő törvényszékek inquisitói lábra állítottak. Ezek iránti rendeleteit Fülöpnek maga Egmont hozta, pecsét alatt, nem is sejtve — a kegyes ígéretek után — mit hoz. Kiábrándulása annyival fájdalmasabb volt, mert némelyek azt sutogták, hogy a gróf inkább saját érdekeiben fáradozott mint küldetése célja után.

„Készebb volnék, — írja Fülöp — ha száz életem volna, mind elveszteni, mint egy hajszálnyit engedni a hit ügyében.“ Rendelése szerint a kivégzések titokban, az elítéltek tömlöczeiben, hajtattak végre, nehogy a nép megszabadítsa őket. A népet iszonyu rémülés fogta el. Senki sem volt, háza falain belül is, biztos az inquisitio kémeitől. A gazdagnak legveszélyesebb vádlójává vált gazdagsága. — A kormányzónót a hatóságok, tartományok, a tömeges nép, panaszokkal, kérelmekkel ostromolták, kitöréssel fenyegették.

A király, midőn e rettentő helyzetről értesítettett, szokott halogatása sáncait mégé vonta magát. Hagyta fejlődni az eseményeket, a nélkül hogy segítni igyekezett volna rajtok. Több egy évnél telt el ily állapotban, — midőn minden nap a vihar elő estjének látszott, mit csak Isten csodája tartoztatott a kitöréstől. Két rettenetes ellenfél állott itt szemben: egy hajthatatlan király s egy épen oly hajthatatlan nép. Végre, sok sürgetés s a kormányzónó esdeklései után irt Fülöp 1565 végén; utolsó megmáshatatlan akaratát tudatva Margittal s az államtanácssal; ez az előbbieknél még kegyetlenebb ismétlése vala. Inquisitio, üldözés, a törvény kérlelhetlen szigora; ezek valának az irat vezér szavai. Ki volt jelentve, hogy a király semmi esetre nem áll el akaratától — határozata ingathatlan. — E rettenetes okirat felolvasása az államtanácsban nagy izgatottságot idézett elő. Magok a még ott ülő Barlaimont és Viglius is visszarettentek. Véleményök volt: ellenfelterjesztést tenni a királyhoz a rendszabályok kivihetlensége felől s addig elhalasztani a rendelet nyilvános kihirdetését. Az Orániai herceg volt, a ki e javaslatnak ellene szólt. „Miután ez a felségnek máshatatlan akarata, az államtanácsnak nem marad egyéb hátra, mint engedelmeskedni. A királyi parancsot ki kell hirdetni és végre kell hajtani. A herceg eljöttnek látta az időt, midőn törni kell, s midőn a késő éjig tartott zajos ülésből távozott, azt mondá: „no most szép tragoedia kezdetét látandjuk!“

A rendelet kihirdetése, mint előre lehetett látni, oly hatást tett az országban, mint egy hadizenet. Egyszerre semmivé volt téve a még némileg táplált remény, hogy a mindig terjedő protestantismus előtt némi engedékenységre s türelemre fog hajolni a király; napnál világosabban állt a nép előtt az iszonyu valóság, Fülöp változhatatlan politikája. Leirhatlan izgatottság uralkodott

az országban. Csoportozások, lázító szónoklatok, gúnyiratok, torzképek, — a régi és új forradalmak mindezen fegyverei, hallatlan mennyiségben és erélyvel, egymást érték. A tanácsházakra placatokat ragasztottak: Romának Brutusra van szüksége. Egmont és Vilmos házain hasonló falragaszok őket jelölték ki a veszélyes szerepre. S Fülöp, kit a megrettent kormányzónő mind erről tudósított, esdekelve kért a kormány személyes átvételére, röviden és hidegen csak azt válaszolta: „Sajnálom hogy levelem ily kedvetlenül fogadtatik; Isten dicsőségére és népem javára volt az irányozva csupán.

A közforrongásban, mely az egész nemzetet elfoglalta s minden rétegeiben áthatotta, a kisebb nemesség is, mely eddig semlegesnek mutatkozott, előtérbe lépett. Egy titkos összezejövetelben, compromissum czim alatt ellenzéki nyilatkozat készült, melynek aláírói a királyt esküszegőnek mondják, midőn az ország törvényeivel ellenkező inquisitiót felállította, s esküvel kötelezik magokat, annak tettelesen ellenszegülni és egymást az ellen, életökkel s vagyonukkal kölcsönösen oltalmazni. Ez irat aláírói közül kiemeljük Vilmos öcsését Lajos nassauai grófot, Marnix Fülöp aldegondei lordot, s Henrik, Brederode viscountot; e két utóbbi is az Orániai herceg személyes barátai. Mind a mellett Vilmos nemcsak alá nem írta azt, de az egész liga keletkezéséről semmit sem tudott s midőn az később tudomására jutott, határozottan ellene nyilatkozék. Az aláírók ezrenként gyűltek; a legfőbb nemések közül kevés, az államtanácsból senki; de a kisebb nemesség tömegesen, számos polgár sőt római katolikusok is, mert említettük már, hogy e protestans forradalmat katolikusok is mozditották elő, a polgári és emberi jogok sérelme felejtetvén a valláskülönbséget.

Míg azonban a bátrabbak így készültek a harczhoz, a munkás osztály az üldözéstől megrettenve, tömegesen számüzte magát, idegen országokba, jelesen a vendégszerető Angliába kivándorlásban keresvén menedéket az inquisitio rémes tüze elől. 30,000-re teszik egykoru írók azok számát, kik — többnyire az iparos osztályból — hazájokat elhagyák. Németalföld kereskedése az angol partokra költözött.

Ez nem gyengítette az ellenszegülést otthon. A liga félelmesen gyarapodott. Több tartományi hatóság ellenszegült királyi rendeletnek. Maga az Orániai herceg, több tartományok kormányzója minőségében, rendes zárkozottságát félretéve őszintén írt a kormányzónőnek a rendeletek kivihetlenségéről. S ha még is azok végrehajtása parancsoltatik, kormányzói tisztét ő azonnal leteendi.

Margit végsőre jutott. Granvelle nem volt oldalánál, s kikért őt veszni hagyá, most azok is visszavonulnak. A nép követelő hangu petitiókkal ostromolja. Éhség mutatkozik. Hírek — termé-

szetesen nagyított alakban, jönnek, hogy a liga már 20—30 ezer fegyveressel rendelkezik. Menekülésre csak két ut lehet: erő, de hol venni azt, midőn nincs pénz katonákat fizetni, nincs vezér és tiszték, a kikben bizni lehetne; vagy engedékenység: eltörlni az inquisitiót; módosítani a vallási rendeleteket; segíteni az éhségen; szabad vallásgyakorlatot biztosítani; általános bünbocsánattal téríteni vissza a hűségre az engedetleneket. E két módot terjeszté a király elébe, határozás, választás végett; esdekelve kérvén őt, hogy rögtön válaszoljon s aztán jöjjön maga, meglátni a nehéz helyzetet s átvenni a kormányt, mit ily időben tartani asszonyi kezek elég erősek nem lehetnek!

Azonban a liga még most is a kérelmezés útját akarta meg kísérteni. Összeegyezték hát, hogy szövetségek tagjai közül négy százan gyűljenek össze Brüsszelben, kérvényt adni be a kormányzónőhez. A szándék híre nem kis ijedelmet okozott. Államtanács hivatott össze. Barlaumont egyenesen ellenséges föllépésnek kívánta tekintetni e lépést, s indítványozta, úgy állani vele szembe mint nyílt pártütéssel. Azonban az Orániai herczeg és a pártján levők tanácsára a kormányzónő csakugyan elhatározta elfogadni a kérelmeseket. April elején Brederode és Nassaui Lajos vezérlete alatt 200 nemes jelent meg Brüsszel kapuinál. Lóháton jöttek, nyergökben pisztolytokokkal, egyébiránt minden katonai fegyvert nélkül. A nép örömujjongásokkal fogadta, mint a nemzeti szabadság védelmezőit, s vetekedő készséggel szállásolta el. A két vezető az Orániai herczeg palotájában szállásolt.

April 5-kén volt az elfogadás a kormányzónőnél. A kérvényt, 200 szövetséges társa élén, Brederode nyújtotta be. Az iromány mérsékelt hangja mutatja, hogy az Orániai herczeg nem csekély részt vett szerkesztésében. Előterjeszti az ország rongált állapotát. Kéri a vallásügyi rendeletek felfüggesztését. Esd a királyhoz országgyűlés egybehívásáért. Ha kérelmei megtagadtatnak, a szövetség, ugymond, többé a következményekről nem felelhet. — A kormányzónő válasza — a kérelemre hátiratozva — másnap adott át a szövetség képviselőinek, kik azon éjjel érkeztek 150 társaikkal együtt. Most 350-en jelentek meg a palotában. A kormányzónő sajnálja, hogy korlátolt hatalma a vallásügyi törvények felfüggesztését nem engedi. Azonnal a király elé terjeszt mindent, s igéri, hogy a kérelemnek meleg szószólója lesz, annyival inkább mert az saját érzelmeivel is megegyezik. Kéri az urakat: legyenek türelemmel, várjanak a királytól kegyes választ, addig hagyjanak fel titkos összejöveleikkel, s új tagokat a szövetséghez ne toborzzanak. — E kegyes válaszra april 8-kán köszönő irat következett. A szövetség kész engedelmeskedést ígér minden törvénynek, mit a király az országos rendek meghallgatásával hoz stb.

Másnap barátságos ebéden valának együtt a szövetségesek.

A politikai pártbanquetek jellemével birt az öszvejövetel. Barlament tanácsnok egy gúnyos szava, melylyel az egész szövetséget koldus csoportnak bélyegezte, fölemlítettet. A méltatlankodás zaját az asztal-elnöke Brederode tréfával ütötte el; egy mellékszobába ment s koldustarisznyával és koldusbottal jött vissza; *Vivent les gueux!* (éljenek a koldusok!) kiáltá, s ebben — általános helyeslés között — párt-nevet jelölt. „Gueux“ — koldusok — lön a nemzeti párt neve, jelszava — Vilmos, Egmont és Hoorne épen az ablak alatt menének el; a nagy zaj felesalta őket; „*Vivent les gueux!*“ kiáltással üdvözöltettek s kénytelenek valának poharat üríteni, s ez által némileg ők is a pártba vonattak, melyhez érzelmeik által tartoztak s csak állásuk által valának attól visszatartva.

A „koldusok“ april 10-kén hagyák el Brüsszelt, rendben s esennel mint jövének. A párt, mely eddig titokban működött s erősíté magát, nyilván lépett föl, s kormánynyal és királylyal szemben bátran állott a sorompók közé. Hogy a nemzet tetszése és viszhangja követendi a föllépést, kételkedni sem lehetett. Mi tényleg is igazolva lön, midőn a „koldusok“ nagyrésze Brederode vezérlete alatt Antwerpbe ment, a nép által kitérő örömmel fogadtatott s üdvözlétre ezerek és ezerek csoportoztak szállása ablakai alá. Brederode a népszerű fogadtatást viszonzni erkélyére lépett, üdvözölte a népet és segélyére hivatkozott az inquisitio eltörlésében. — A nemzeti párt és a nép közti szövetség megvolt kötve.

A kormányzó, ígéretéhez képest, követséget küldött a királyhoz, s egyszersmind titkos utasítást adott a hittörvényszékeknek, lehetőleg szelid és kiméletes eljárásra. Csakhamar kitént az új eljárási rendszer. Ez új bátorságot öntött az új hit hibeibe. A kivándorlottak kezdettek ismét haza szállingózni. A városokban, különösen a legnagyobb számú és legerélyesebb calvinisták részéről, vallásos öszvejövetelek szerveztettek. Isteni tiszteletek tartattak, templomaik nem levén, szabad ég alatt, s többnyire a városokon kívül a falak alatt terjedő nyílt mezőkben. Óriási nép csoportozott az ily isteni tiszteletekre. A predikálók számára szószékek készítettettek, vihar ellen fedélzettel ellátva. A szószék körül a gyermekek, aggok és nők állottak; körülök, nagyobb körben a férfiak képeztek védfalat, a csoport szélein fegyveresek állottak, minden lehető megtámadásra készen, erőszakkal felelni. Hol a hatóság elosztatásukat kísérlette meg, visszavetett. A százezer lakóju Antwerp volt a legnagyobb vallási mozgalom gyűlhelye. Szakadatlan forrongás jellemezte a közéletet. A kereskedés főnakadt s minden érdek egyben, a szabad vallásgyakorlat kivívásának érdekében látszott fölolvadni. Kisdedek tömegesen hozattak az új vallás papjainak keresztvíze alá; házaspárok az új szertartás szerint köttettek öszve. Természetesen, a hitujítás lármájába a po-

litikai szabadelműség is vegyített hangokat. A lelkismereti szabadság szónokai, a nemzeti érzületnek is hizelegtek s az államszabadságának is szószólóivá váltak. — A hatóság, nem tudva, mit tegyen, kérte a kormányzónót, hogy székhelyét tegye át Antwerpbe, jelenlététől remélve a zavar lecsillapulását vagy legalább korlátok közt tartását. A kormányzónó, személyét a fenekestől felfordult városban biztosnak nem vélvén, az Orániai herceget küldé oda, ki különben is a tartomány kormányzója volt. Ez roppant örömjajjal fogadtatott; tengere a népnek ment elébe s kísérte a városba, hol minden ablak, erkély sőt a fedelek is nézőkkel voltak tele; „vivent les gueux!“ kiáltások hangzottak az utczákon. A nép Vilmost mint szabadítót üdvözlé s a nemzeti párt vezéreül tekintette. Ő azonban törvényes színben lépett fel. A calvinistákat fegyvereik letételére kényszerítette. Valóban Margit titkárának igaza van, midőn a királyhoz ez időtájtban írott levelében panaszkodik, hogy az Orániai herceg eljárását érteni s lelke és szándékai mélyére hatolni lehetetlen. A titkár úgy hívé, hogy Vilmos már titokban megváltoztatta vallását s csak késlekedik még, nyíltan mint lutheranus lépni fel. Mindamellett a király világért sem mutatott bizalmatlanságot a herceg iránt sőt hozzá írott leveleiben legnagyobb kegyelméről s rendületlen bizalmáról igyekezett őt biztosítani. Hanem Vilmost üres szavakkal megcsalni nem lehetett, ő mind a hozzá, mind a kormányzónóhoz írt mézes, de semmit tényleg nem adó levelekben csak ámitást látott.; Fülöp — ugymond — el levén szánva az egész világot megcsalni, mindenek előtt saját nővérét csalja meg.

Julius közepén új esemény zavarta meg a csendet. St. Trondban két ezeren gyültek össze a szövetkezők Nassau Lajos és Brederode vezérére alatt. A király hosszas halogatásának végét várni már nem győzte a párt. Hírek is jártak, hogy fegyveres erő készül ellenök, s a kérelemre harczczal akar felelni a király. Új nyilatkozatot nyújtottak be a kormányzónónak, melynek merész, követelő hangja messze elüt az előbbi kérelmes hangtól. A sérelmek orvoslását fenhangonkivánják. Az országgyűlés tartása tovább halogatását nem szenvedik. — Hozzájuk csatlakozott a protestansok roppant tömege; ezek már most nem a vallási rendeletek szelidítését kérik, mint előbb, hanem teljes vallásgyakorlati szabadságot követelnek. A politikai és vallási reform így ment, kézen fogva, egymással lépést tartva. A nemesség, mely jogaiért, a nép mely hitéért küzdött, így egyesült egy közös zászló alatt, melyet a kormány elleni közös elégületlenség lobogtatott. — Végre a szövetkezők Orániai Vilmost, Egmont és Hoorne grófokat jelölték ki, mint közbenjárókat király és nemzet között s ígérték, hogy ha a király ezek tanácsát követendi, ők is készek megelégedni. Mindenek felett azonban biztosítékot követeltek az iránt, hogy pártjuk ellen fegyveres erő nem készítettik, ellenkező esetben ők

is kénytelenek lesznek magok s a nép egyesítendő erején kívül idegen segedelemhez is folyamodni. E nagy horderejű fenyegetés eddig még kimondva nem volt. — S hogy nem volt üres fenyegetés, mutatja a terjedt levelezés és mind szorosb szövetkezés, melyet a liga fejei, magának Orániai Vilmosnak tudtával sőt részben épen az ő közbenjárásával, folytattak a németországi lutheranus fejedelmekkel. E ponton kezdve már Vilmos a németalföldi szövetkezők pártfejéül tekintethetik a részrehajlatlan történelem által.

Fülöp sem halogathatta tovább, a kormányzó ismételt sürgetéseire, s veszélykiáltásaira, válaszát. Levele 1566 július. 31-kén kelt, — s egy érdeme minden esetre volt: nyílt és határozott vala. A rendeletek vissza vonásáról szó sem lehet; azok szelidítésével a teljes vallásszabadságért kiáltó népet úgy sem lehetne lecsillapítani. Az országos rendek öszvehívásába teljességgel nem egyezik. Igéri Margitnak, hogy elégséges pénzt küld zsoldos csapatok szedésére, mikkel szükség esetében minden lázadást leverhet. Egyetlen engedménye: szüntetessenek meg az inquisitio törvényszékei s az inquisitorius hatalom adassék a püspökök kezébe. Végre azoknak, kik a törvényes engedelmességre visszatérnek, a multakért teljes bünfeledést biztosít.

De a tenta még meg sem száradt az előbbi levelen, midőn a király jegyzőt hivatott, a kivel törvényes alakban ünnepélyes nyilatkozatot tétetett fel, miszerint a bünfeledés és közbocsánat ígérését csak a körülmények által kicsikartnak mondja, magát az által kötelezve nem érzi, s fontartja magának, mihelyt ereje lesz, a lázadókat szigoruan megbüntettetni. — Ez okirat, Alba herczeg s két jogtudós jelenlétében, aláírásokkal ellátva, a simancai levéltárba tétetett s onnan nem rég került elő, a középkor setét szellemének metsző hideg lehé, mint síri szelet, hozva föl magával, melytől önkénytelenül megorzadunk.

Azonban a királyi kegyelem szűk forrása ennyivel ki is volt meritve; s midőn Fülöp a st.-frondi öszvejövetelről tudósítatott, annak követelő kérelmét válasz nélkül vetette el.

Békés kiegyenlítésre ekkép kevés kilátás mutatkozott. Mind a mellett nem kevésbbé döbbsentette meg a nemzeti pártot is, a váratlan és rettenetes fellépés, melyre a túlbogzó hitujítók a fanatisált népet ragadták. Németalföldön a nyilvános utczai predicatorok körülbelöl azon szerepet viselték, mint a francia forradalomban a jacobinus és hasonló clubbok, vagy Németországban a titkos társaságok. Igaz, hogy az általok tartott öszvejöveteleknek főczélja s külső színe: szabad vallás gyakorlat volt; de magasra emelkedni nem tudó lelkeknek a szabadság gyakorlatától a féktelenségig a visszaesésnek csak egy lépése van. A predikálók kedvencz themája volt a római egyház gazdagságát a pokol fényességének festeni le, s a templomok gazdagságai és ékes-

ségei ellen irigységet, gyűlöletet, s végre rombolási vágyat költeni. E vágy siralmas tettek hosszúsorában testesült meg. Artois tartomány érezte először a féktelenné vált tömegek romboló dühét. A templomok feltörttek vagy szétromboltak. A büntetlenség által még többre bátorodott tömeg, mint növekedő hógomolyag húzódott tovább, mint fenyegetőbb, mint setétebb alakban. Monin, Comines, s más Lys-párti helyek templomai, utszéli kápolnái zuzattak szét. A vihar, elsöpörve Flandria egyházait, Valenciennes és Tournay virágzó városokon zugva rohant át, s az ország szívéhez, Brabanthoz közeledett. Maga a népes Antwerp, a hazai kereskedelem és gazdagság gyűlpontja, volt zsákmányra kijelölve.

Szeretnénk a rombolás setét képére fátyolt borítani, de a történet muzsája a részrehajlatlan igazsága. A féktelen tömegek dühe mint gátjait széttört ár, rohant Antwerp székes egyházára. Déltől éjjelig tartott a vandal pusztítás. Idvezítőnk képei csufondarosságokkal törettek szét; a szentek szobrai ledöntettek állványaikról. A mi kőből volt, porrá törtetett, a mi éghető anyagokból, lángoknak adatott. A festő művészet remekei nem leltek ki-méletet a szép érzései iránt fogékonytalan tömegnél. Az egyház és város büszkesége: a nagyszerű orgona fejszékkel vágatott szét, hogy öbleiből kiüzessék a felséges hymnusok elragadó lelke. A templom belseje borzasztó képet mutatott, melynek iszonyuságára mindent megtett a féktelenség, vakdüh, szentségtörés, e karöltve járó három daemon. A város semmit sem tett a vad pusztítás meggátlására; a lakosság házaiba zárkozott; a katolikusok a protestansok általános felkelésétől tartottak; a protestansok féltek: nehogy, elhagyván házaikat, ez ocsmány tömeggel egybezavartassanak. — A pusztulás lelke azonban végig nyargalt az egész országon; alig volt tartomány, alig város, hol az ellentállásra sehol sem találó tömegek a templomokat ki ne rabolták, ékességeiktől meg ne fosztották volna. Egyedül Flandriában 400 templom lett a „képrombolók“ áldozata. Maga az antwerpi templomban tett kár — négyszázezer aranyra becsültetett! És e roppant rombolás, mi egész Németalföldön átvonult, alig két heti idő alatt történt! A vihar gyorsasága, ereje, feltarthatatlansága!

A Brüsszelben székelő kormányt megdöbbsentették a hírek. Margit mindenek előtt boszúért lihegett, az Isten házain elkövetett sérelmekért. Az Orániai herczeg a szövetezők kérelmeinek rögtöni megadását sürgette, hogy bennök véderőt nyerjen a kormány a képrombolók ellen. A vallásszabadság biztosítását ajánlotta, hogy a protestansok még nyugodt része a vad lázongókhoz ne szegődjék. — De oly kérdésben, hol egyháza előjogai forgottak fel, a hitében buzgó Margitnak hajthatatlannak kelle maradnia. Azonban személyes bátorsága iránt is félelem környékezte. Az Orániai herczeg és pártja azon ponton állottak, hogy

elszakadjanak tőle s martalékul hagyják őt a nép dühének. Monsba -- mely kemény erősséggel birt -- akart szaladni. De terve az államtanácsban hatályos ellenzésre talált. Az Orániai herceg azt mondta, hogyha a kormányzónó megszökik székhelyéről, ő rögtön országgyűlést hívand őszve, mely a kormányzásról gondoskodjék. Egmont pedig nyilvánítá, hogy ha Margit Monsba zárkozik, ő negyvenezer embert vonand őszve s maga fogja Mons-t ostromolni. A hercegnő saját kormányzási székhelyén, kényszerítve, ugyszólván foglyul maradt. Nem tehetett mást: engedményeket adott. A ligával barátságot kötött: a protestansoknak Antwerpben nyilvános isteni tiszteletet s vallási őszvejöveteleket engedett, csak azt kötötte ki, hogy fegyvertelenül gyűljenek őszve s a katolikusokat és egyházaikat bántatlanul hagyják. Viszont a szövetségzők esküt tettek le, hogy minden erejükkel támogatni fogják a kormányzónót a rend helyreállításában. A protestansoknak saját templomok adattak, hol hitők szerint tarthassák isteni tiszteletöket. Midőn ez engedményekről a királyt tudósítja, így végzi: „kényszerítve valék, de szerencse hogy engedményeim felségedet nem kötelezik.“

Az antwerpi protestansoknak adott engedélyek, a többi városokban is hasonlót követeltek. Az Orániai herceg, Hoorne és Hoogstraten grófok tartományaikban szintoly engedélyekkel vásárolták meg a békét. Nem úgy Egmont. Ő sokkal szilárdabb katolikus volt, s a mellett tartományaiban nagyobb hatással s népszerűséggel birt, mintsem keményebben föllépni ne mert volna. Szigorú vizsgálatot tartott a közelebbi zavarok indítói ellen s vaskezével sikerült Flandriában és Artoisban elnyomni a képrombolókat. A rend úgy látszott helyre van állítva; a protestansok békes elégteliséggel foglalták el a számukra kijelölt templomokat, vagy nagy szorgalommal kezdték újak építéséhez.

De az asszonyi állhatatlanságtól nem ment Margit elvonta bizalmát Vilmostól s Egmont és Hoorne grófoktól s ismét Barlaimont és Vigliushoz fordult azzal, kiket két év óta egészen alárendelt helyzetben tartott a tanácsban. Az Orániai herceg nem nagyon bánta ezt. Rég érezte ő, hogy útjai messze elváltak a kormányzónótól s határozottan a lutheranizmus mellett nyilatkozni csak azért késett, mert félt, hogy ez által a calvinisták feletti befolyását is kockáztatná. Hoorne is egykedvűen vette a hercegnő elidegenedését, de az érzékenyebb s befolyásra vágyó Egmontot annyival fájdalmasabban érintette az, mivel szívében hű katolikus lévén, nemzeties érzelmei mellett sem tekinthette állandó és természetes szövetségeseinek a calvinistákat, kikről egy perczig sem lehetett biztos: nem engedendik-e magokat oly forradalmi tulságokra ragadtatni, melyeket ő semmiképen

nem helyeselhet. Egmont emlékezett még azon kegyes sőt hizelgő fogadtatásra, melyben a madridi udvarnál részesült s szívesen elhítette magával, hogy a király kegyelmére mindig számíthat. Annnyival szükségesebbnek érezte pedig ezt, mert a valósuláshoz mind közelebb érni látszott azon hir, hogy Fülöp nagy sereggel jő a megzavart béke helyreállítására. Madridban a békés kiegyenlítést s kegyes engedélyeket javasló párt feje, Eboli herczeg, napról napra vesztette befolyását, s az erőszakos és kegyetlen rendszabályok embere, Alba herczeg, emelkedett túlsúlyra. Közel kilátásba volt helyezve a boszu órája, mely mindazokat sújtja, a kik tettelességekre ragadtaták a trón vagy az egyház ellen magokat. Egmont még ártatlannak érzé magát, mert csak politikai szabad nézeteivel vétkezett. S midőn most már azon ponton volt, hogy tetteleges pártütésbe sodortassék, megdöbbenve állott meg, és eljöttnek látta az időt, melyben egy lépést se tegyen tovább. Azt hívé: eléggé megőrizte hűségét, hogy a király boszújától ment maradjon.

Valóban ideje is volt visszalépni annak, ki általában visszalépni akart. Mint minden erős és váratlan hatás egy perczelelkábitja, a kire esik, de aztán mulhatlanul visszahatást szül, — úgy történt a protestansok, vagy jobban mondva a képrombolók fellépésével is. A katolikusok visszaléptek a ligától, nem akarván oly párthoz tartozni, mely nézetök szerint összeköttetésben áll egyházuk vad ellenségeivel. A lutheranusok sem éreztek a calvinisták iránt semmi rokonszenvet. Oly férfiak, mint Egmont, kiket tisztán hazafias indulat vezérlett, természetesen elvonultak, mihelyt észrevehék, hogy a vallási fanatizmus által vezérlett forradalom örvényének meredekén állanak. Ez elszakadók által tetemesen gyengült a szövetezők pártja s a kormányzónó ügyesen és észélyesen tudá ezt fölhasználni. A pillanati csend alatt, gyorsan fölszedett katonaságot osztott szét az ország félelmesebb pontjaira. A szükség által kicsikart vallási engedélyeket szégyenteljesen vissza nem vonhatta ugyan egyenesen, de oly értelmezést adott azoknak a tartományi kormányzókhöz bocsátott új rendeleteiben, a mi által minden erejüket elvette s a jogot üres külsőségre szálította le. Ez ismét nem maradhatott ellenhatás nélkül. A szövetezők ujra szervezni kezdték magokat, de midőn a kormányzónóhoz kérelmet akartak benyújtani, ez nem fogadta el s azt mondá, hogy a liga létezéséről mit sem tud, mert esküjök szerint a szövetezésnek föl kelle bomlania. Ez azonban nem elégedett meg ennyivel. Toulouse gróf vezérlete alatt, mintegy két ezernyi fegyveres csapat huzódott össze Antwerp alatt. A kormányzónó nagyobb erőt rendelt ellene. Véres, kétségbeesett csata vivatott a város falai mellett, melynek lakói — a kapuk Orániai Vilmos parancsára bezáratván — a falakról kénytelenítették nézni, mikép konzoltattak fel testvéreik a zsoldos hadak által. Egy pillanatra

a városban is zavar forrongott; a kapukat ki akarták törni, hogy a calvinista seregnek segítségére siessenek; némelyek már árulónak kiáltották az Orániai herceget, — ki a kapuk bezáratását azzal indokolta, hogy a kormányzónó katonái, ha győznek, be ne ronthassanak a városba, a benn levő protestánsok legyilkolására. A városi nép fegyvert ragadott, s fenyegetőleg kezdett csopor- tozni, — egyedül Vilmos hidegvérü bátorsága s higgadt, tekin- télyes föllépése mentette meg a várost a belvillongás emésztő tüzétől.

Nagyobb erőt fejtett ki a pártütés Valenciennesben. A város egészen kormányellenes volt. A szövetkezők fegyveresei is erősíték a különben is erős falakat, s fenyegető állást foglaltak el. A kormányzónó seregetek küldött a város ostromlására, de nem birt annyi erővel rendelkezni mennyi egyhamar megvívhatta volna az erősséget. Béke-föltételekkel Egmont és Arshot tanácsosait küldé a városba, de az őrizet nem volt hajlandó, a kormány feltéte- leire megadni magát. Valenciennes csak négy havi folytonos os- trom után esett el, — de eleste annál renditőbb volt, mert benne a szövetkezők utolsó menedéke esett el. A kormány soha sem érezhette magát erősebbnek, mint midőn katonái a feladott város puszta utczáin diadalmasan vonultak végig. A forradalom még idő előtti volt!

Győztes ereje érzetében Margit jövőre is biztosítani kívánta magát. Hihetőleg Viglius tanácsára, esküformát készítettett, melyet hivatalvesztés terhe alatt, minden, akár az államtanácsban, akár a tartományok kormányzatában, akár az aranygyapjas rendben, vagy bármely kitünőbb helyzetben levő hivatalnoknak s tisztnek el kelle fogadnia s aláírnia. Az eskü kötelezte az illetőt, feltét- lenül engedelmeskedni a királynak, bármely személy vagy ügy ellenében kíván fegyveres vagy bárminemű szolgálatot.“ Egmont először vonakodott aláírni az esküt, de végre rábeszéllette magát. Brederode, Hoorne, Hoogstraten grófok megtagadták az esküt s letették hivatalaikat. Legfontosabb volt, mit tesz az Orániai her- czeg. Margit bizalma elfordult már tőle, — de roppant befolyása, népszerűsége, jelleme azon emberré tették őt a kormány szemében, kit minden áron meg kellene nyerni. Margit hízolgőn irt neki s kérte az eskü aláírására; ő határozottan tagadólag válaszolt; ez eskü szerint — ugymond — megtagadnám elveimet s kényszer- ülve lennék, tán családom tagjait, tán saját nőmet s gyermekei- met mint eretnekeket hóhér kezébe adni. A tagadó válaszra, a kormányzónó magán titkárát küldötte a herczeg rábeszélésére, csak a jó példa adás végett, ugymond, melyre most oly szükség van. A herczeg hajthatatlan maradt. Azután Egmont jött hozzá hasonló küldetéssel. Vilmos szerette Egmontot; előre látta a vést, mely feje fölött tornyosul; ismerte Alba herceget s tudta hogy őt küldi nagy erővel a király; ezt bevárni annyi mint Istent ki-

sérteni s önként idézni saját fejére a veszélyt. Intette, kérte Egmontot, vonuljon vissza, míg nem késő, vonuljon el a haragnak napjától, mely sötéten közeleg! Egmont bizott és maradt — s a két barát forró öleléssel és könnyek közt vált el, hogy egymást többé viszont ne lássák e földön! Vilmos még eltávozása után is irt a grófnak, megújítá intéseit, kérelmét — hasztalan! A hiszékeny hős egyenesebb jellemű, tisztább szívé volt, mintsem elhihetette volna, hogy Fülöp kegymosolyát véritélet követi.

Az Orániai herceg eltávozása általános megdöbbenést okozott. Nassauai Lajos, Hoogstraten, Culembourg, Berg s más kisebbrendűek követték őt Németországba. Az egyedül hagyott Hoorne letette az esküt s ismét elfoglalta székét az államtanácsban. Egmont hűsége kiáltó jeleit adta; beutazta a tartományokat s a hozzáragaszkodókat hűségre, megadásra intette. Brüsszelbe visszatérve az udvar örömeiben részt vett, ünnepélyeket adott, fényűzés által vakított. Remélte, hogy a mi multjában őt vádolná, feledve lesz! Rosszul számított: szolgálatot igen is tudott feledni Fülöp, de megbántást, — soha!

A nagy városok egyenként meghódoltak, hűségesküt tettek le. Utolsó volt Antwerp, a calvinismus legerősebb fészke, a képméltóság legiszonyubb jelenetének színhelye. Végre az is megnyitotta kapuit a királyi őrizet előtt, s esdeklett a kormányzónak, hogy székhelyét e „hű városába“ tegye át. Margit egész udvarától, az aranygyapjas rend lovagjaitól, az államtanáctól s katonaságától kísérvé vonult a városba, a rombolás nyomait még viselő székesegyházban „Te deum“-ot tartott. Következtek az erőérzet nyilatkozatai: vérbetűkkel írott rendeletek. A protestánsok templomai földdel egyenlőkké tétettek. A catholicusok minden templomai visszaadattak, a megfertőzöttek újra fölszenteltettek. Az inquisitio megint fölállított. Számtalan pontból álló rendelet hirdettetett ki, mely az elmúlt lázadás vezetőit, részvevőit, a predikátorokat és hallgatókat halálra rendelte. A protestánsok szerint keresztelt gyermekek újra kereszteltetni parancsoltattak. S Fülöpnek még ez sem volt elég, mert e rendelet csak a világos tényeket támadta meg s a nyilatkozó csetnekséget sújtotta, neki pedig az kellett, hogy az érzések s a lelkiismeret titkai is az inquisitio véres hatalma alá vettessenek.

Minden tartományok között egyedül Hollandban tartotta még egy kis erő, Brederode vezérlete alatt, magát. De ez sem soká. A vezért egy láz megölte, ereje szétszóratott. Sok kardra lön hanyva, sok börtönbe kísérvé. A hollandi városok meghódoltak, de utolsó ellenszegüléseikért kegyetlenül kelle lakolniok. Szabad zsákmányra bocsáttattak s az utcákat vér, láng és pusztulás folytatta be.

Alba közledeett. Kegyetlenségének híre előzte meg. Iszony fogta el az országot. Mint magasabb helyen soká gyült víz, ha gátjait felemelik, tódult ki a hazájából kivándorló nép árja. Eze-

rek és ezerek hagyták oda tüzhelyeiket, mesterségüket, élelmüket. A kivándorlás megdöböntő mennyiségét sem ígéret, sem fenyegetés vissza nem tartóztathatta. Úgy látszott, mintha egyszerre felényire akarna kiürülni az ország. A vas herceg közeledése a kormányzónőnek sem tetszett; erőfeszítésének sikerült a békét helyreállítani, a hatalmat — legalább ez idő szerint — megszilárdítani. S midőn a diadal teljes, annak gyümölcseit és édességét élvezni neki ne engedessék-e meg? A liga szétszórva, a calvinismus leverve, a „gueux“ név elhangozva, már már feledve, — mi szükség itt Alba hercegre?

Azonban Fülöp jól tudta, s mindenki tudható, hogy az Orániai herceg nem oly ember, ki nagy birtokait s a szívének oly drága hazát hidegen veszni hagyná, a nélkül hogy midőn ideje eljön, egy csapást se kísértsen megmentésére. S a ki a reform eszméinek átható erejét s az általok elfoglalt szívek vérévé válását ismerte, nem tekinthette biztosnak, az ily erőszakkal kivivott, s a véres küzdelemnél szomorubb békét; inkább gondolhatta, hogy a föld alatt, melyen nyugton jár, forronganak még az elemek s tán nem sokára kétszerezett erővel fognak kitörni, hogy tűzbe s vérbe borítsák az országot s azon hatalom romjaival hintsék be azt, mely most fölötté uralkodik!

Alba herceg 1567. augusztus 8-kán lépte át a németalföldi határt, mintegy 10,000-nyi sereggel, melyből nem több mint 1300 volt a lovasság. Aug. 22-kén vonult be Brüsszelbe. Az ország néma és kihalt volt, s inkább temetőhez, mint élők földéhez hasonlított. A nép házaiba zárkozott; némán, üdvözet nélkül, remegve — mint kegyetlen ellenséget fogadta királya sergeit s vezérét. A kormányzónő első fogadása sem sokkal volt melegebb. Másnap az államtanács előtt mutatá be a herceg felhatalmazó leveleit. Az egyikben tábornokvezérré nevezetik, hatalommal ruházva föl minden katonai ügyekben. A másik, — két hóval későbbi keltű — sokkal terjedtebb hatalmat ad; e szerint az ország pártütési állapotban levén, mivel szelidebb eszközök már sikerre nem vezettek, erőszakhoz kelle nyulni, annál fogva a herceg megbízott, hogy a lázadást fegyveres erővel nyomja el; egyszersmind felhatalmaztatott, hogy a bűnösök felett vizsgálatot tartson, ítéletet hozzon s büntessen vagy kegyelmezzen, a mint jónak látandja. Végre egy harmadik irat, három hóval későbbi keltű, 1567 martius 1-jéről, teljhatalmat ruház reá, polgári és katonai ügyekben egyiránt, s mindeneket, rangkülönség nélkül, a kormányzónőt sem véve ki, rendelkezése alá helyez. E szerint az államtanácsnak, sőt magának a kormányzónőnek is, meghagyott czime csak üresnévvé törpült s inkább gúny mint valóság volt. A herceg azonban, ki a flamand urak gyűlöletéből semmit sem csinált s őket mindenestől megvetette, a hercegnő jóindulatát megnyerni igyekezett, s látszólag meghagyta őt az első helyen Mar-

git azonban nem szünt meg haragos és féltékeny szemekkel nézni őt, s a mivel lehetett boszantani. Jól esett tudnia, hogy Alba iránti gyűlöletében az egész nemzet osztozik, s a közérzet — mely annyiszor elítélte őt — most mellé áll, hogy egy még sokkal gyűlöltebb ellen fordulhasson.

Első dolga volt Albának, a nagyobb városokat, s különösen az egykor oly vidám, ragyogó Brüsszelt katonai őrizettel látni el, s ezzel minden életnek és vigságnak szárnyát szegni. A spanyol és olasz katonaság fegyelmetlensége, hatalmaskodása iszonyuan nyomta az ellenök úgy is gyűlölettel telt lakosságot. Az utcák kihaltak; a kereskedés megakadt; a családok elzárkoztak; mulatságokról szó sem lehetett. A fő urak közül egyedül Egmont volt Brüsszelben; Alba szives, megelőző volt iránta s a semmit nem sejtőt jó remény varázsa alatt tartá, mint óriás kigyó igézete a halálra szánt szegény madarat. Hoorne jószágaira vonult, s Alba felszólítására sem tért vissza. A vasherczeg nem nyugodott, annyira vivé a tettetést, Egmontnál s Hoorne titkáránál oly szivesen tudakozódott a visszavonult gróf iránt, mig végre ezt kicsalhatá rejtekéből s udvara körébe vonhatá. Tudván, hogy az Orániai herceget s a többi kiköltözötteket hiába várja vissza, elhatározá tovább nem halasztani a csapást. September 9-kén palotájába hívá az államtanácsot. Egmont és Hoorne is jelenvoltak. E kettőt s néhány mérnök-tisztet, valamely ostromterv fölötti tanácskozás színe alatt, magánál tartóztatá. Az alatt a palota minden kijárásai őrséggel rakattak meg. A tanácskozás addig nyult, mig Albának titkon hirül hozták, hogy parancsa szerint: Egmont titkára, és Van Stralen az antwerpi polgármester elfogattak, ez utóbbi Orániai Vilmos barátja, kivel folytonos levelezésben állott, amaz Egmont minden titkainak ismerője. Ekkor Egmontot, beszélgetés ürügye alatt néhány szobán átvezette, midőn egyszerre a testőrség kapitánya a gróft kardja átadására felszólítá. Az elbámult Egmont semmit nem tehetett védelmére. „E kard sok jó szolgálatot tett a királynak“, — mondá s leoldván átadta azt. Az épület másik oldalán hasonlóan tétetett fogolylyá Hoorne gróf. A két nagy rab, erős őrizet alatt kísértetett Gentbe, ott várni be az ítéletet. Elfogatásukat látszólag csendesen fogadta a nép. De e némaság nem a megegyezés hallgatása volt, hanem hasonló ahhoz, mint kinek homlokára elkábító ütést mérnek. Maga a herczegnő meg volt döbbenve, hogy ily fontos lépés előre vele még csak nem is közöltetett. Mélyen vala sértve s végelbocsáttatásérti folyamodását azonnal beküldte a királynak. Az udvarnál a két gróf elfogatása tetszéssel fogadtatott; a pápa is megelégedését nyilvánítá; de az egykor hatalmas Granvelle magányából azt írta: ha ama „hallgatag“ (Vilmos) nincs a herczeg kezei közt, még semmit sem nyert.

Alba azonban az első rendítő csapás után nem tétovázott

tovább folytatni a megkezdett munkát. Rettenetes napok következtek. Az ország szomorú siri alakot öltött. Alba dicsekedve írta a királynak, hogy „minden esendes.“ De e némaság ékescszólóbb volt magánál a forradalom zajánál. A kivándorlások, a legszigorubb ellenrendszabályok daczára — nagy mérvben folytak. Azonban felállított a lefolyt zavarok minden részvevői ellen: a „zavarok törvényszéke“ — vagy mint a nép nevezé — s a történelem is e nevet tartotta meg: a „vértörvényszék“ (council of blood), Tagjai némely hűn maradt flamand urak, köztük Barlament, ki azonban az első lépések rémes szellemétől eliszonyodva, csakhamar visszavonult többektől követve, — és Albának két vagy három meghittje, kik vetekedtek a kegyetlenkedésben s ugyiszólva egymásra árverezték a nemzet véréit. Ez utóbbiak között legiszonyubb volt Vargas Juan spanyol bíró, egy bünterhelt multu s minden nemesebb érzésből kivetkezett ember, Alba vad indulatának vak eszköze. Méltó társai: Del Rió, törvénytudor, Blasere és Hessels. Majd a vasherczeg, majd Vargas elnöklete alatt tartattak az ülések s minden nap új tüzet adott a gyűlöletnek, új anyagot a rémulésre. A rendes büntetés fej és jószágvesztés volt. Ez utóbbi ága a büntetéseknek természetesen számtalan polgári pert is bonyolított a vérperek közé, mennyiben sok, az állam részére lefoglalt vagyonhoz a tulajdonoson kívül hitelezők is tartottak igényt, s az ily kérdések felett is a vértörvényszék ítélt, lehet képzelni mily igazsággal, midőn egyik fél a hitelező — ki tán maga is gyanussá tehető volt, másik a korona, melynek pénz és minden áron pénz kellett. Azonban a lefoglalt jószágok haszna így sem felelt meg a várakozásnak, mert az államon kívül a gyalázatos bírák kezén is nagy összegek sikkadtak el, s Alba nonsokára adó kivetés szükségét látta maga előtt. E lépéstől azonban még tanácsosai közül is azok, kik mint benszülöttek az ország törvényeit ismerték s legalább külsőségekben tiszteletben tartották, visszarettek. Nem a herczeg, ki előtt mint szintén ura előtt az államjog sem volt szentebb a magánjognál. S az adó ki lön vetve és szokott kérlelhetlenséggel szedetett föl.

Pármai Margit, kinek kezéből tényleg ki volt véve minden hatalom, alárendelt helyzetében kegyelemért folyamodott a királynak, a már eléggé megbűnhődött s egészen elgyötört nép számára. Természetesen nem hallgattatott meg. Lemondását ujjalag beadta. Ez elfogadtatott, de kérése: hogy valamint kormányzói hivatala elfoglalásakor az országos rendek gyűlésének bemutatattott, ugy most azoktól búcsút vehessen, egyenesen meg lön tagadva, Fülöp mindenre hajlandóbb levén, mint ily gyűlés összehívására. Az exkormányzónő, ki alattvalóinak oly sokszor adott panaszra okot, most azok közsajnálattól kísérve vonult Olaszországba, nyugdíjjal. Utolsó szava is, mit érzékeny levelében a királyhoz intézett, kegyelemkérés pusztában elhangzó kiáltása volt. De a nép, mely

ujabb érzelmeit s magaviseletét jól ismerte, vagy a közvélemény sajtáságos sejtelmével kitalálta, hálás volt azért iránta. A nyolcz évi, legnehezebb körülmények sulya által oly sokszor megnehezített kormányzás minden bünei s gyengeségei el valának feledve, s asszonyi ingatagságban, rozsz tanácsosok visszaélésében s Fülöp kérlelhetlen kényuri rendeleteiben letek mentséget. A városok és tartományok búcsúiratokat intéztek a távozóhoz; tekintélyes pénz-összegeket szavaztak s távozása fölött sajnálatukat mindenkép igyekeztek kifejezni.

Margit eltávozásával az utolsó gyöngé tartalék is megszűnt, a mi Alba kegyetlenkedéseinek még utjában állhatott. Fülöp a spanyolországi inquisitio tanácsára új rendeletet küldött Albához, mindazok rögtöni elfogatására s elítésére, kik akár a politikai, akár a vallási zavarokban legkisebb részt is vettek és pedig „minden kegyelem nélkül, hadd állitassék oly példa, mely tanúságul szolgáljon minden későbbi időkoraknak!“ É rendeletre megteltek a börtönök s fáradságos munkát nyertek a bakók. 1568 január 4-dikén 84, február 20-án 37, martius 20-kán 35 ember íteltetett halálra, s azon kívül még több vagyonvesztésre, — egyedül a valenciensi törvényszék által Brüsszelben egyszerre 147 gyanus egyén idéztetett meg, de a nagyobb résznek kibujdosni vagy elrejtőzni sikerülvén, csak 18 jelent meg, kik mindnyájan halálra íteltettek. Minden város, minden hónap meghozta a maga áldozatait. Martius 3-kán, épen Húshagyó kedden, az utó-farsangi multság végével egyszerre lepettek meg ágyaikban a békén szunynyadók, s egy éjen nem kevesebb mint 500 brüsseli polgár hurczoltatott el. Kivétel nélkül mindenik halálra íteltetett. A vallatásoknál a kinzó eszközök játszá a főszerepet, s a kinoktól kicsikart vallomás egyenesen vérpadra vagy máglyára vezetett. De vérpad és máglya a birák vérlázító kegyetlenségén kívül az elítéltek hős lelkének s bátorságának istanui valának, e mind azokkal — kik erős meggyőződésükért szenvednek — közös erényeknek. Pedig ily nemű üldözés szenvedései nemcsak a közvetlen áldozatokra terjednek ki, s a szenvedés mértéke nem egyedül az elítéltek sokaságában van. Mert az ítélet kardja fenyegetőleg és iszonyuan függött minden polgár feje felett, s a máglyák üszkei minden békés hajlékot egyiránt fenyegettek lángnyelveikkel. Alba azt írta egyik levelében: „akárom hogy minden ember ez országban midőn reggel felkél s midőn este lefekszik, érezze, hogy háza mindan pillanatban összemolhat feje fölött.“ S e czélt tökéletesen elérte. Ki magát legkevésbé is gyanuba jöhetőnek érezte, két vesztés közt kelle választania: fejét, vagy kivándorlás által hazáját veszteni el, vagy onát mindkét esetben egyiránt elvesztvén.

Valóban az üldözés szelleme a távollevőket sem felejtette el. Minden kivándorlottra örökös száműzés és vagyonkobzás mon-

datott ki. Az Orániai herceg és kísérei már előbb megidézettek s az ellenök kiadott idézet az egész országban nyilvánosan kihirdettetett. De Vilmos nemcsak meg nem jelent, hanem erélyes nyilatkozatot bocsátott közre, melyben Isten és világ előtt tiltakozik a hazája törvényeivel ellenkező vértörvényszék ellen, önmaga fölött különösen nem ismervén el illetékesnek azt, mint ki — aranygyapjas vitézi minőségében — csak e vitézi rend által ítélthetik meg. A herceg megrémítésére Alba embertelen eszközhez folyamodott. 13 éves fiát, ki a louvaini egyetemen tanult, elfogatta, s apja helyett túsúl Fülöphöz küldetett. Az egyetem kiváltságai ily sérelmeért panaszt emelt, s feleletül Albától ama sokáig emlegetett, nyelvtanilag ép oly neveltség, mint államtanilag jellemző választ nyéré: non curamus vestros privilegios.

Midőn azonban a rémuralkodás kegyetlenkedései csillapulás helyett még mind növekedtek, úgy látszott végre a külhatalmak is beleszólnak a dologba. Miksa német császár, maga s a választó fejedelmek nevében irt Fülöpnek, s alattvalói iránt szelidebb bánásra igyekezett birni őt; de ez feleletében a római egyház érdekeivel takarózott s válasza bár illedelmes — de határozottan tagadó volt. Vilmos azonban, kinek befolyása eszközlé kétségkívül a német fejedelmek közbenjárását, nem nyugodott meg ily egyszerű visszautasításon. A Németalföldről kívándorlottak körüle csoportozának s magokkal hozák nemzetök sohajait s szabadítás utáni esdekléseit. Az antwerpi protestansok titkos ígéretet tettek, hogy ha a herceg, ezüstjét elzálogosítva megmetésökre hadat gyűjt, költségeit kétszeresen kárpótlandják, mire ő azt felelte, hogy mihelyt siker lehetőségét látandja, nemcsak ezüstjét, de minden vagyonát, sőt életét is kész hazájáért s hitéért kockáztatni. A német fejedelmekkel azonban folytonos közlekedésben s alkudozásban állott, s tőlök segítséget is nyert. Kincsei nagy részét zálogba tette s már april végén 1568-ban, bár rendetlen és fegyelmetlen, de tekintélyes számú csapatokat szedett, többnyire német protestans és francia hugonotta zsoldosokat, és németalföldi számüzötteket. Terve volt egyszerre három oldalon ütni be Németalföldre, hogy míg egyfelől Alba ereje megoszlanl lesz kénytelen, másfelől a hazafiak könnyebben csatlakozhassanak a merész vállalatához.

Az egyik csapat vezére Hoogstraten, alig lépte át a határt, gyorsan ellene küldött spanyol seregektől megveretett. A másik hadosztály, Cocqueville vezérlete alatt, még nagyobb veszteséget szenvedett, a francia király ellene küldött seregei által csaknem semmivé tétetvén. Kedvezőbb sorsa volt a harmadik — legnagyobb seregnek, melyet Vilmos öcscse, nassaui Lajos vezérlett. Ez Gröningenbe nyomult, mely tartomány kormányzója, Aremberg gróf állt, ellenében, régi katona, V. Károly hadisko-

lájából. Főereje spanyol gyalogságban állott, de lovasság is Me-
gen gróf vezénylete alatt volt hozzácsatolandó. A csata Heyli-
genlee alatt történt, hol a tér a beütőknek adott tulnyomólag
kedvező állást. AreMBERG serege egy mocsáros mély lapályra
szorult, honnan nem tudott szabadulni, s tökéletesen megvere-
tett. A vezér lova is lelövetett s maga is halálos sebet kapott.
Seregéből 1600 maradt a csatatéren; a többi gyalázatos futás-
ban keresett menedéket. A győzők örömét csak Orániai Vilmos
ifjabb öcscsének, Nassaui Adolf grófnak elesése zavarta. Me-
gen gróf AreMBERGhez indult segéd csapataival csak a csata utáni
napon, május 24-én érkezett meg, s bár a győzelmet kiragadni
a győzők kezéből már lehetlen volt, annak gyümölcsétől mégis
megfosztá őket, sikerülvén egy gyors mozdulattal Gröningen vá-
rosába vonulnia, s azt a hazafi hadtól elzárnia.

Ez események óriási hatást tettek az országban. A hazafi-
ak előtt a remény egy sugára csillant föl, míg Alba még va-
dabb dühre, s erősebb ellentállásra ingereltetett. De mielőtt ösz-
szeszedett seregei élén a beütők ellen indulna, Vilmosra, öcs-
csére, nassaui Lajosra, s nemes társaira halálos tétéletet mon-
datott; uradalmaikat elkoboztatta, Brüsszelben a Culembourg
palotát, hol a gueux-gyűlések tartattak, földig romboltatta. S vég-
re, bár tanácsosai némelyike félve, de határozottan ellenvéle-
ményezett, — parancsot adott, hogy Egmont és Hoorne grófok
ítéletei is kimondassanak. Kilencz hónapja folyt már perök — s
a pillanat, melyben felettök a bakó bárdja megvillanjon, a kétes
perek zavarában ördögileg volt választva a nép ingerlésére. Raj-
tok kívül még 19 főrangú foglya volt Albának, ezeket május
28-kán mind halálra íteltette, s június 1-én lefejeztette.

Másnap a közelebbi csatákból hozott hadifoglyokat érte
ugyanazon sors. Harmadnap Egmont titkára Backerzeele lord
hágott vérpadra. Csak a két főrab maradt még hátra, június
5-dikére.

A két grófot, september 9-dikén 1567-ben történt elfoga-
tásuk után, egypárszor kihallgatták, de az ellenök készített vád-
íratok csak december végén adattak kezeikbe, oly parancssal
hogy mentő feleletüket, minden ügyvédi segítség s tanács nél-
kül, öt nap alatt tegyék meg. Eleinte mindkettő vonakodott fe-
lelni a vádakra, aranygyapjas vitézi kiváltságukra hivatkozván.
De midőn határozottan értésökre adatott, hogy vonakodás ese-
tében kihallgatlanul fognak elítéltetni, megkészték védírataikat.
A vádak első pontja az volt, hogy az Orániai Vilmos és társai
által támasztott gyalázatos pártütésben részt vettek. Ez alapon
támasztatott Egmont ellen 90, Hoorne ellen 63 vádpont, melyek
Granvellenek a kormányból kikutkálásán kezdve, minden ellenök
felhozható egyes szót vagy tény, melylyel akár a nemzetiség akár
a vallásujítás ügyét elősegítették, fekete színekben tüntették föl.

A vádlottak felelete minden pontra kiterjeszkedő, általában pedig nemes és visszautasító hangulatu volt.

Szigoru börtönükben minden érintkezéstől övéikkel sőt a szabad légtől is el valának zárva. De künn családjuk s honfitársaik sőt idegenek is nem valának tétlenek, s mindent elkövettek a foglyok sorsának könnyítésére; Egmont neje, a bajor választó fejedelem nővére Sabina, tizenegy nevetlen gyermek anyja, fáradhatlan volt férje érdekében. Könyörgésekkel ostromlá Albát, a királyt s a német fejedelmeket. Hoorne neje és mostoha anyja hasonlóan. A német császár, maga s a fejedelmek nevében, kétszer irt Fülöpnek. Az aranygyapjas rend vitézei rendjök kiváltságára hivatkozva, kérték Fülöpöt, hogy a két gróf ügye a rend ítélőszéke által tárgyalassék. Barlaïmont, ki a király iránti hűségének mindig oly világos jeleit adta, s most is a „zavarok törvényszékének“ tagja, de egyszersmind aranygyapjas vitéz is volt, kért a két grófért. Sőt maga a régi ellenség, Granvelle is nemeslelkűen közbevetette magát. De bár mind ezek nyomatékos szöszatok valának, Fülöpnél és Albánál mindez hatástalanul maradt. A király könnyen feledte a st. quentini és gravelinesi napokat, könnyen a két gróf magas helyzetét, érdemeiket, erényeiket; de semmit sem feledett abból, a mi gyűlöletét ellenök felingerlé, nemzeti érzületöket, erélyes föllépéseiket, a pártütök iránti vonzalmukat, s mindenek fölött oly veszélyes népszerűségöket, s határozata rendületlen maradt, mert kételkedni sem lehet, hogy sorsuk visszavonhatlanul el vala döntve, még mielőtt Alba az ország határait átlépte és felettök nem Brüsszelben vagy Gentben, hanem Madridban mondatott ki az ítélet.

Azután öt ügyvéd rendeltetett a vádlottak mellé, kik öket tanácsaikkal segítsék s védirataikat kidolgozzák. Az ügy mintegy öt hónapig pihenni látszott. Azonban a május elején történt beütés sietségre ingerelte Albát. Junius elsején parancsot adott az ítélet kimondására. A törvényszék összeült. A vád és védiratok elolvastattak. Vargas és egyikét társa kimondta a halálos ítéletet, Alba aláírta.

A foglyokat junius 4-kén erős kíséret hozta Brüsszelbe, Egmontnak barátja az ypres-i püspök vivé meg ítélete hírét. A mindig bizó gróf elhalványult a váratlan tudósításra, de csakhamar rendbeszedte magát. Megértvén, hogy kegyelemre remény sincs, misét olvastatott, gyónt s buzgón végzé ajtatosságát. Nejétől és gyermekeitől, kiket sem hosszú fogsága alatt, sem most utolsó óráiban nem láthatott, érzékeny levélben szivrehatón búcsúzott el. A királynak is irt, s árván hagyott övéit kegyelmébe ajánlá. Hoorne kevesebb nyugalommal, szenvedélyes kitöréssel fogadta ítélete hírét. Nehezen lehetett ráverni, hogy gyónjon, s magát a halálra készítse.

Junius 5-dikén reggel előbb Egmont vezettetett a vesztőhelyre. Bátran s megtöretlenül lépett a vérpadra, a körülállókat üdvözölve. Roppant néptömeg elfojtott zokogással állta körül még egyszer látni kívánva kedvenczét. A vérpadon is imádkozott s „a te kezembe ajánlom uram, lelkemet!” szavakkal fogadta a csapást, mely egyszerre elválasztá fejét törzsétől. Azután Hoorne grófot vezették ki. Büszkén lépett a vérpadra, melyen társának vére még párolgott. Szó nélkül hajtá le fejét, s azon perczen, midőn a hóhér pallos villant, még e szavakat mormogá: „in manus tuas . . .” Németalföld két legnagyobb feje porban hevert. Egmont nyomorult családja, minden vagyontól megfosztva, a bőségből egyszerre koldus inségbe süllyedve, Németországban keresett menedéket.

Mint művészi tárgyat, tán nem lesz érdektelen itt megemlitenünk Göthe Egmont című tragoediáját, mit olvasóink ismernek. Véleményünk szerint a nagy német költő helytelenül fogta föl tárgyát s annak épen tragikai oldalait ejtette el. Egmont történetében abban áll a tragicum, hogy ő egyenes jelleménél fogva lehetlennék tartotta, hogy a kinek a trón iránt oly érdemei vannak, elítélteesség, s bizalmas, hiszékeny szívének teljes erejével ragaszkodott az élet reményéhez. Göthe csak úgy tünteti fel Egmontot, mint egy demokratiai népszerűséggel bíró, csaknem kalandorian feltűnő férfit, s benne a magos helyzetű, a trón lépesején álló s a trón iránt feledhetlen érdemekkel ragyogó és bizalmát épen ebből merítő jobbági merőben háttérbe van helyezve. Így a kedves és szeretetreméltó Egmontot sajnáljuk, de az alak sokkal kisebbszerű mintsem tragikai érdeket gerjeszthetne. A másik szintoly nagy hiba Göthe feldolgozásában, mit valóban semmivel sem lehet indokolni, Egmont szerelmeskedése Klárikával. E szerető tiszta szív, mely balsorsa által alanti helyzetéből kiemelkedik, megható kép ugyan, de a magosabb tragicum setéten ragyogó rámajában még is közel áll ahhoz, hogy megrendítő hatás helyett szálnalmas mosolyt, vagy legfőlebb egy hig könyvet idézzen el. Helyette a nemes grófné tragikai alakja, a tizenegy árva sorsa, az anya és özvegy önáldozó erénye, büszke könnyörgései, mi más hatást biztosítának a költőnek! S megvalljuk, hogy egy mindezen által ismert s ezer alakban olvasott történetnél alig bocsáthatunk meg oly mystificatiót, mely a történeti tudással s mindenek fölött a történeti jellemmel ellentétben, a hű férjet s tizenegy gyermek apját könnyelmű szerelmeskedőnek festi le. Sőt megvagyunk győződve, hogy bármily festői legyen is a Burg színház lámpái mögött a börtönjeleneti álomban Klárika megjelenése s ködfátyolképszerűen nemtövé átváltozása, — azt drámainak se hogy sem tarthatjuk, mi legfőlebb az epos segédeszköze lehetne; legkevésbé pedig akkor, midőn a történelem oly kész anyagot

nyujt s a gyászba öltözött halvány anyát csak a börtönbe kellene vezetni, hogy alakja mellett a fényes képzelmény köddé oszoljon.

És itt búcsút kell mondanunk Németalföldnek, mert könyvünk eddig megjelent kötetei tovább nem terjednek. A legérdekesebb pontnál szakad félbe elbeszélésünk, midőn a határon Orániai Vilmos seregei állanak s Alba, vérmunkáját végezve, ellenök indul : de azon ígérettel veszünk búcsút olvasóinktól, hogy mihelyt Prescott jeles művének további kötetei megjelennek*), az Orániai herceg harczainak további szerencsését, a németalföldi tartományok felszabadulását, a szövetséges köztársaság megalakulását s annak belsejének is sietünk hasonló vázlatban a Budapesti Szemle olvasói elé terjeszteni.

SZÁSZ KÁROLY.

*) A harmadik kötet megjelenését, a könyvtárusi hirdetés szerint, még ez évben várhatjuk.

Szerk.

TALÁLMÁNYOK ÉS FELFEDEZÉSEK.

I.

ALUMINIUM.

Az ásványtestek vegytanában az utolsó években az aluminium képezi a sarkot, mely körül a szellemi működés leginkább forog. Előállítására fennen hirdeti a részlettanulmányozás sikerét és szükségességét.

Fel volt ugyan találva már régebben e fém, de annyi nehézséggel járt készítése, s a mit kaptak oly hasznavehetlennek mutatkozott, hogy az ipar számára meghódítani senkinek sem jutott eszébe.

1854-ben egy fiatal vegyész Párisban, M. Henry Saint-Claire Deville, mint részlet-tanulmányozása eredményét juttatta az aluminiumot az akadémia elé, Dumas, az egykori miniszter s első rangú vegyész remek szónoklása mellett; s bámulat fogta el mindazokat, a kik tudták, mi volt addig az aluminium s mivé lett Deville kezei közt.

Az előtt apró szemekben kapták, melyek legnagyobbja alig volt akkora, mint egy gombostűfej; most fontos darabokban mutathatni fel. A régi aluminium már a vízben is változást szenvedett, s minden savanyban, ha még oly gyenge volt is, felolvadt; a mostanira nem hat a lég, nem a víz se hidegen, se melegen, nem hatnak a savanyok, egyetlenegy kivételével, mely tehát annak oldószere, s ez a sósavany.

Deville aluminiuma fehér fém, mely kinézésre nézve az ezüst és ón között foglal helyet. Igen jól hagyja magát kalapálni, nyujtani, csiszolni, s általában dolgoztatni. Hangja feltünőleg szép; de minden tulajdona közt legmeglepőbb a könnyűsége. Ha aluminiumból vert érmet veszünk kezünkbe, oly könnyűnek találjuk, mintha üvegből volna. Négy-szerte könnyebb az ezüstnél.

E szép és jeles tulajdonokkal bíró fém az iparélet több czéljára minden eddig ismert fémnél vagy ötvénynél alkalmasabb levén, nem csuda, ha a tudósok, valamint az iparosok csaknem elragadtatással fogadták e találmányt, s ellenállhatlan vágyat éreztek az emberiség számára megnyerni és biztosítani.

A mint a tudomány részéről meg lön oldva az aluminium előállításának kérdése, következett azt megoldani az ipar részéről is. E végett Dumas kivitte a császárnál, hogy segítse költséggel Deville-t azon kísérletek kivételében, mi módon lehetne olcsón állítani elő? — Napoleon fejedelmi pártolásra méltatta az ügyet, s Deville napról napra oszlatta a ne-

hézségeket s annyira alább szállítá az előállítás költségeit, hogy végre magán társulatok is mertek keletkezni, nagyban előállítására.

Ennyi erő egyesülve, oda vitte a dolgot, hogy az alumínium az ipar számára már biztosítva van. Ön haszna végett is előállítják, nem csupán lelkesedésből vagy nemzeti büszságből.

A természetben e fém mint ilyen sehol sem fordul elő, hanem egyesülve oxygennel, mint timföld, megvan az agyagban, a márgában, a porzellánföldben s igen sok ásványban. A hol agyagot és agyagsarat látunk, ott mindenütt az alumínium érczét látjuk, melyben e fémről vagy 25 százalék van.

Ha a timföldből az élelyt oly könnyen el bírnók távolítani, mint sok más hasonló esetben, például a vasérczekből, az ólom- ón- rézérczekből stb: már régen helyet foglalt volna az alumínium a többi kereskedelmi fém közt; de olyan testet, mely az élelyt a timföldből kiűzze, nem ismerünk. Van ellenben olyan test, mely achloralumíniumot vegyontja, magához ragadván a chlort, s szabadságba tevén az alumíniumot. A kérdés megoldásához tehát ez a kulcs: az agyagból vagy a porzellánföldből vagy a timsóból nyert timföldben az oxygent chlor által helyettesíteni, hogy chloralumíniumot kapjunk. Ez sikerül s képezi a gyártás első részét. További föladat: a chloralumíniumtól elvonni a chlort, a mi egy saját test, a nátrium, által megy véghez, s mint végeredmény az alumínium szabadon marad vissza.

Minden szakértő tudja, minő fáradtságos és költséges munka volt a nátrium előállítás, s mily tökélytelen volt az eljárás, mely szerint a chloralumíniumot kaptuk. Deville-nek sokszoros az érdeme az alumínium előállításánál, mert ennek olcsó gyártása bizonyosságot ad arról, hogy egyszerűsítve van a nátrium és a chloralumínium készítése is. E munkát azelőtt csak gyakorlott vegyész merete magára vállalni, most Párisban már a gyári munkásokra bizzák, kik pontosan elvégzik, a nélkül, hogy mindúntalan a vegyész segítségét volnának kénytelenek igénybe venni.

Három évvel ez előtt az alumínium (vagy némelyek rövidítése szerint alumin), kétszer annyiba került, mint az arany, jelenleg jóval kevesebbe jő, mint a platina s csaknem annyira szállott az ára, mint az ezüsté. A legmagasabb árától számítva 18 hónap mulva kilogrammját Párisban 300 frankon árulták. Az ezüst és az alumínium ára körülbelöl úgy áll, mint 4 : 5. Tekintve azonban, hogy egy font alumínium csekély tömötségenél fogva csaknem négyszer oly nagy darab, mint egy font ezüst, s így négyszer annyit is lehet belőle készíteni, mondhatni, hogy olcsóbb az ezüsthél.

Azt hitték egy kis ideig, hogy az alumínium képes lesz az ezüstöt pótolni; de jobban megfontolván a dolgot, észrevették, hogy ez tévedés. Az ezüst mindig nemes fém marad a szó valódi értelmében, míg az alumínium e czimre igényt nem tarthat. Hiányzik nála, a mi a nemes fémekeket először is jellemzi: hogy gyéren jönnek elő, s vegyeikből könnyen hagyják magokat kiválasztani; de hiányzanak még egyéb tulajdonok is, melyek ezt a nemes fémekekhez számítani nem engedik. Ellenben mond-

hatni, hogy feltalálása által meg van oldva a feladat az élet számára a nemes és nemtelen érczek közé eső valamely közép osztályú fémét szolgáltatni, mely szükségesen eddig a chinaezüst s egyéb galvánképleti eljárások, a pakfong, brittaniametall sat. által igyekezett a tudomány és ipar segíteni.

Az aluminium fő alkalmazásának egyikét a konyhaedények tennék. Az e célra jelenleg használt fémek egyike sem ment a mérges vegyek képződésének lehetőségétől (még maga az ezüst sem) annyira, hogy a szakember tökéletesen nyugton érezhetné magát. Ellenben az aluminium minden olyan vegye ártalmatlan, mely hasonló körülmények között képződhetnék. A kisebb edényeket egészen belőle lehetne készíteni, a nagyobbaknál bevonásra is elég volna alkalmazni úgy, mint most az ónt a rézedényeknél.

Oly finom lemezeket vernek az aluminiumból, mint az ezüstből vagy ónból, s hogy feldolgozásra igen alkalmas, bizonyosága azon chrometer, melynek kerekei s egész műve aluminiumból voltak készítve, s mely az 1855-ki párisi iparműtárlaton, egyszerűbb órákkal s több más tárggyal együtt ki volt téve. Kést, villát, kanalat, gyűrűt sőt physikai s csillagászati szereket is készítenek már az aluminiumból. Szép csengésénél fogva különösen alkalmas csengetyű és hangvilla készítésére, sőt huza-
lokát is lehetne belőle csinálni zongorahúroknak.

Az ily drága és gyéren kapott fémeket össze is szokták olvasztani más fémekkel, mint úgy nevezett ötvényeket (Legierung) használván. Igy használják például a nickelt. Ezt magában, noha igen becses tulajdonokkal bír, nem viszik a kereskedésbe, hanem a pakfongot (nickel, réz és horgany összeolvasztva) készítik belőle s azt dolgozzák fel. Az aluminiumnál, — noha francia találékonyság és angol kitartás egyesülten fáradoztak e részben, — mindeddig nem sikerült valami nevezetes s általános használatra képes ötvényt feltalálni. Még legtöbbet ér az aluminium azon ötvénye, mely 95 réz és 5 aluminiumból áll. Színe sárga, s az aranyhoz, minden utánzása között, legközelebb áll. Feltalálója Dr. Percy Londonban.

Legjobb azonban az aluminiumot magában használni, mert az elsorolt tulajdonokkal csak így bír; veszt azokból, mihelyt valamely testet olvasztunk vele össze, s másrészt egyéb fémek is vesztenek jó tulajdonaikból, mihelyt aluminium jő hozzájuk. A gyárnok tehát kényszerítve van a lehetőleg legtisztábban állítani elő s így vinni a kereskedésbe.

Deville laboratoriumában különben az aluminium csak jelszó. Csak elejét képezi egy egész munkasornak, melynek minden száma jeles készütséggel, nagy képességgel s ernyedetlen kitartással párosult tanulmány eredménye. Ezek azonban még eddig az ipar és élet számára nem levén még megnyerve, a nagyobb közönség előtt érdekekkel kevesbé bírnak.

SZABÓ JÓZSEF.

IRODALMI SZEMLE.

A PHILOSOPHIA UJABB IRÁNYA NÉMETORSZÁGON. — Saint-René Taillandier, a német irodalom alapos ismertetője, érdekes tanulmányt közölt nem rég a philosophia újabb irányáról Németországban. A német philosophia, mond többek közt, különös jellemet öltött néhány év óta. A logica, mely oly merész volt egykor s oly széles tért nyitott a képzelődésnek, a legkomolyabb tanulmányok tárgya lett; s az „a priori“ rendszerek alakítói gyakorlati szellemű férfiaknak engedtek helyet, a kik szeretik a valót, s tényekkel is foglalkoznak.

A régi irányt Fischer Károly Fülöp úgynevezett concret theismusa zárja be, melyet Hegel pantheismusa ellenébe állított, s: „Gründe des Systems der speculativen Theologie oder der Religions-Philosophie, Frankfurt, 1858.“ czimű munkájában fejtett ki. Szerző egyaránt inspiratitni engedé magát Schelling és a középkor tudorai által: Schellingtől kölcsönzé nagyszerű conceptióit, a scholasticusoktól pedans formuláit Ezen transcendentalis theologia, a keresztyénség ezen scholasticus rendszerre még azon időből való, mikor, mintegy 20 év előtt, még Hegel bölcselme uralkodott Németországon.

Azóta Hegel pantheismusa romjain a materialismus sarjazott fel.

Feuerbach azt mondá, az ész anyagi állomány, csak azon villó (phosphor) átalakulása, melyet az ételekkel veszünk fel a gyomorba. Előállottak most a vegyészek és más természettudósok, s mondák, hogy az ő feladatok magyarázni a lélek természetét, S Vogt és Moleschotti kezdettek bölcselmet hirdetni Németországnak. Kétségkívül tudós, szellemdús férfiak; s a mily elmés az első, szintoly enthusiasta a második:

mintha az anyag főpapját hallanók. Tudományukat azonban egyaránt arra használták, hogy lealázzák az emberi észet, s rideg, elhagyottá tegyék a lelket és szívet. Közbotrányt okoztak; pedig van egy érdemök. Tulságos visszahatásuk az egyoldalú spiritualismus ellen vetette meg az új irány alapját, mely lassanként kezd kibontakozni a német idealismusból.

Az első mű ez új irányban egy anthropologia: „*Anthropologie. Die Lehre von der menschlichen Seele, neubegründet auf naturwissenschaftlichem Wege. etc. von Immanuel Hermann Fichte. Leipzig. 1856*“

A lélektan Németországban azelőtt megvetette a tapasztalatot, vagy igen kevés tény észlelésére szorított, s az elvontság ködébe burkoló a priori felállított formuláit. Ideje volt azon természettudósokkal szemközt kik azt követelték, hogy szemökkel látják, kezökkel érintik, a mit mi az ember szellemi részének hittünk, s míg a akaratot az állati magnetismusból magyarázták s az agy secretiójának állíták az eszmét, fennen hirdették, hogy a lélek nem egyéb szénsavany és ammoniak vegyületénél, s minden más bölcselmi rendszert nyegleségnek, ámitásnak bélyegezték, — ideje volt, mondjuk, ez otromba tanok ellenében, melyek kétségtelen tudományos adatokra hivatkoztak, a bölcselkedést egy kissé levonni a földre a hetedik égből. Ezt tette Fichte Herman, Kant és Schelling tudós versenytársának fija. Saját terökön kereste ő fel a természettudósokat, bonoszkéssel kezében. Elmegy laboratoriumaikba s ellenőrzi kísérleteiket. Anthropológiája ez okból nem kis esemény. Sajnáljuk, hogy szép bevezetését, ajánlatát orvos fijához, egészen ki nem írhatjuk. A német philosophiai mozgalmak dramai tableauja az. Itt azon pedans hit-tudósok, kik a betűi rabjai lévén, szidalmazták a tudományt; amott az anyagvitatók, a kik nem ismernek egyéb tudományt azon dolgok ismereténél, a melyeket ujjajkkal illethetnek, szemökkel láthatnak, s a kikről idézhette volna Taillandier Göthe szavait:

Was ihr nicht tastet, steht euch meilenfern;
 Was ihr nicht fasst, das fehlt euch ganz und gar;
 Was ihr nicht rechnet, glaubt ihr sei nicht wahr;
 Was ihr nicht wägt, hat für euch kein Gewicht;
 Was ihr nicht münzt, das, meint ihr, gelte nicht.

S a tulsó pártok közt közepett áll a spiritualista iskola ezen képviselője, ki tudományos alapon igyekszik újjáalkotni a tudományt, s oly aggodalmas nyugtalansággal, mint pap, miut atya, intézi könyvét fijá-hoz és az új nemzedékhez. Ismeri szerzőnk a physiologia és chemia minden újabb fölfedezését; alaposan fejtegeti azokat, s a spiritualismus tánogatására használja föl azon kísérleteket, melyekre oly büszkén mutatott eddig a materialismus. Fichte azonban eltér a régi spiritualismus-tól is, a mely Descartes tanát, mely tisztán mechanicus és vegytani okokból magyarázta ki az életet, jól felhasználhatták az anyagvitatók. Fichte, a tudomány jelen állásához képest, azt állítja, hogy a lélek köz-

vetlen hat a testre, kormányozza azt; s innen magyarázza az orvosi tudomány és vegytan némely újabban fölfedezett tüneményeit. A concret spiritualismus tana az abstractók spiritualismusával szemközt.

A ki nem ért mindenben egyet szerzővel, az is kénytelen méltányolni eszméinek világos formulázását, alapos vitatását s nem minden napi jártasságát az ugynevezett exact tudományokban. Beható szellemét csak vonzzák a nehézségek. Tana a lélekről, mint az élet és eszme kútfejről, nem új ugyan: Plato, Aristoteles, szent Tamás és Leibnitz tana, a nagy mesterek hagyománya, melyet csak Descartes mechanismusa szakított félbe. Fichte azonban nem hivatkozik e tekintélyekre; nem fogad el egyéb támaszt a tudományon, különösen a physiológián és orvostanon kívül. S érdekes látmány ama régi tanoknak vitatása ilyen új védokokkal. Kár, hogy Fichte nem volt figyelemmel egy új orvosi oskolára, mely szintén ostromolja Descartes tévedését, a nélkül, hogy a lelket merné tenni az élet elvévé; kár, hogy a midőn a materialismus és az elvont spiritualismus ellen küzd, megfélekedzik Montpellier iskolájáról, melynek ama két véglet közül egyik sem kell. Tudjuk, hogy a test és lélek mysteriosus viszonya Barthez tanítványai előtt az orvosi tudomány egyik alaptétele. Szerintök bizonyos erő elhöklete alatt történnek a szervek működései az emberben és állatban; s innen jó mindaz, a mi az emberrel és állattal egyaránt közös. Merőben különböző ezen életerőtől a lélek, a mely akar és gondolkodik. Ez csak az ember sajátja. Ime Montpellier anthropologiai tana, melyet oly kitünő férfiak vitának, mint Maine de Biran és Jouffroy. Fichte illetékesen szólhatott volna e tanról: de csak melleleg említi, nem tartván azt méltónak oly alapos vitatásra mint Bouillier közelebb ily czimű művében: „De l'unité de l'âme pensante et du principe vital, Paris, 1858.“

Mi a lélek? mi a test? Minő viszonyban van egymással e kettő? Hol végződik a physiologia, és hol kezdődik a psychologia határa? Oly kérdések, melyekkel a scholasticus német iskolák alig foglalkoztak eddig. E nagy theoreticusok, a tiszta eszméből indulva ki, könnyebnek tarták a világot teremteni, mint tanulmányozni. Most visszatért a bölcsелеm a természet észlelésére; s egyszerre mint az exact tudományok mestere lép föl, sok kérdést felfog, mely eleddig eldöntetlen volt a tudósok közt. Így a Fichte anthropolgiája, mely egészen új utat mutatott a lélek tanulmányozására. Mondanunk sem kell, hogy a spiritualismus ezen neme, mely a természeti tudományok teljes ismeretére támaszkodik, szükségkép nagyobb tekintélylyel bír. Tévedései is kevesebb veszélyesek; s az általa megalapított igazságok termékenyek. Az új módszer effőlött az előadás erejével is hat. Különösen szép, a mint a halált, mint az élet egyik szükséges phasisát magyarázza szerzőnk; s ékesenszólása a legmagasabb fokra emelkedik, midőn a tapasztalati physiológiát úgy mutatja föl, mint a mely az ember természetében fölleplezi az örök élet elvét.

A mit a physiologokért tőn Fichte, ugyanazt tevé Lotze Hermann a philosophokért, — több munkáiban igyekeztén megegyeztetni a

bölcselmet és ugynevezett exact tudományokat egy fensőbb spiritualismusban. Ilyen munkák: „*Medicinische Psychologie oder Physiologie der Seele*, von H. Lotze, Leipz. 1852.“ *Microcosmus. Ideen zur Naturgeschichte und Geschichte der Menschheit. Versuch einer Anthropologie.* Leipz. 1856. Ugyanez évben, melyben Fichte anthropológiája s Lotze utóbbi műve megjelent, egy württembergi pap, Fabri Frigyes, szintén kritika alá vette a „felületes“ természettudósok materialismusát, csakhogy több ékesenszólással, mint alapossággal. Taillandier ajánlja ez ékesenszóló hittudósnak Carus újabb művét: „*Organon der Erkenntnis der Natur und des Geistes*, Leipz. 1756- Carus, Lotzeval, legderekabb védői közé tartozik a spiritualista physiogiának. Vogt, Moleschott és Büchner, az újabb materialisták, eleinte lenézték Carus munkáit, mint a melyekben némely újabb tudományos felfedezésekre nem volt tekintet. Carus tehát újra kiadta physiologiai rendszerét, s a tudományok újabb állására is kiterjesztvén figyelmét, kimutatta, hogy az semmit sem változtatott bölcselemi elvein. Organona e szerint nagy hasznára volt a spiritualismus ügyének. S e művét utóbb egy másikkal egészíté ki: „*Über Lebens-Magnetismus und über die magischen Wirkungen überhaupt.* Leipz. 1857.“ Fabri — mond szemleirónk — láthatja e műből, hogyan beszélhet egy physiolog philosoph a lélek rejtelméről, a nélkül, hogy gyermekies előítéletekbe esnék.

A physiologok tehát segítségre jönnek a philosophiának; s a philosophok egész lélekkel foglalkoznak physiologiai kérdésekkel. Az álmodozó idealismus helyett a tényeken alapuló spiritualismus áll elő. Kár, hogy az idézett művek még nem ébresztettek kellő figyelmet. Az a közönség, mely egykor oly élénken foglalkozott Kant és Fichte, Schelling és Hegel munkáival, nincs többé. Németország megúnta a homályos rendszereket; fél a mysticismus áttatásaitól. Tényeket követel, mielőtt hinne. S a materialisták fölhasználták e hangulatot. Alkalmassint ez is csak átmeneti crisis. Németország újra visszatér azon nemes, magasztos tanulmányokhoz, melyek nélkül szellemi élete nem egész. Csak a philosophoktól függ, hogy ez átmeneti korszak minél rövidebb legyen. Szükség e végett, hogy föl hagyjában a scholasticus követelésekkel, a barbar phraseológiával az „a priori“ rendszerekkel, melyek oly tág kaput nyitnak a képzelem játékaiknak.

Azon művek közé, melyek ez új korszak kezdetét jelölik, számítja Taillandier még Helferich munkáját is: „*Der Organismus der Wissenschaft und die Philosophie der Geschichte.*“ Mindenekelőtt a physiologiai alapokat állítja föl a mű, s aztán az embert azon tudományok szempontjából vizsgálja, melyek természete különböző oldalait tüntetik föl. Ilyen az orvosi tudomány, a bölcelem, nyelvtan, jogtudomány és hittan stb. Ez irányhoz sorozandó továbbá Ulrici Hermann legújabb műve: „*Glauben und Wissen, speculative und exacte Wissenschaft. Zur Versöhnung*

des Zwiespalts zwischen Religion, Philosophie und wissenschaftliche Empirie. Leipz. 1858.“ Mik e művek? Megint psychologia mindkettő; csakhogy Ulrici műve mélyebb, Helfferiché szélesebb tért ölel föl; az előbbi a lélek beltermészetét vizsgálja, a másik telhetségeink külső ki fejlődésére vonatkozik. Mindenkben sok éles észrevetél. S mindkettő stylusa tiszta, világos, főleg a Helfferiché. Ha a philosophok vissza akarják szerezni tudományuk hitelét, oly nyelven kell írniok, mely az iránytan közönséges szabályaival nem ellenkezik, s a melyet minden mivelv olvasó haszonnal és gyönyörrel olvashat.

Látjuk ezekből, hogy a Vogt-ok, Moleschottok nem kis szolgálót tettek a német bölcselemnek. Tulságos visszahatásuk az elvont spiritualismus ellen leszállitá a felhőköl a böleselkedést. Midőn a mult század bölcseme felforgatással fenyegette a hittant, Lessing szükségesnek tartá, hogy a böleselem segítségére menjen a vallásnak, meg levén győződve, hogy a hit főbb elveinek felforgatása a böleselmi igazságok felforgatására vezet. Hasonló segílyt nyujtottak most a vallásnak Fichte, Ulrici és Helfferich; meg levén győződve, hogy a valódi bölcselem és a keresztyénség főbb elvei ugyanazok.

S az új törekvések koronáját Appelt Ernő Frigyes tevé föl, 1857-ben megjelent „Metaphysika“ jával. Hogy hogy? kiált fel az olvasó. Épen metaphysica? Hisz csak imént mondók, hogy Németország megunta az elvont rendszereket. Appelt metaphysicája nem az, a mit eddig annak neveztek. Azt hitték csak nem rég, hogy a metaphysicusnak magának kell világrendszert alkotni, mintegy kimagyarázni a teremtést Appelt metaphysicája azon első vagy alapigazságok özvege, melyeken alapul minden tudomány. Ez igazságok ismeretére csak magok ezen tudományok tanulása vezethet. Appelt nem fogott addig philosophiája megírásához, míg a tudományokba be nem avatta magát. S nem oly philosoph ő, ki csak alkalmilag kérdezi meg a tudományokat: bölceselő és szaktudós egyszersmind több tudományban. Aristoteles, ki a metaphysica alapját megvetette, nem tudta-e kora összes tudományát? Ime a példa, melyet Appelt követni akart. Előbbi művei: Kepler astronomiai rendszere; az astronomia reformja, az inductio elmélete; az emberiség történetének korszakai — mutatják sokoldalú tanulmányait. Kétségkívül téved egyben másban. Hunfalvy Pál is kimutatta tévedéseit a nyelvészeten¹⁾. De itt csak az irányról van szó; s mindenki kénytelen elismerni, hogy Appelt sok szerencsével indult Aristoteles nyomain.

A LEGUJABBKORI GÖRÖG IRODALOM. III. — A folyóbeszédben első helyen áll Koraisz Adomontiosz Smyrnából, ki 1748-ban született. Kora ifjúságától fogva tanulmányozta az ó és új nyelveket. 1772-ben Amsterdamba ment magát a kereskedésnek szentelendő. De tudományszomja 1782-ben Montpellierbe hozta,

*) A Magyar. Nyelvészet újabb füzetében.

hol bevégezvén az orvosi tanfolyamot orvostudori babérral koszorúztatt meg. 1788-óta Párisban tartózkodott s tudományos befolyása által kedvező véleményt gerjesztett és ápoltt elnyomott honfitársai iránt, 1800-ban s másodszor 1816-ban kiadta Hippocrates munkáját a s z e l e k - v i z e k - é s h e l y e k r ől eredeti és francia nyelven, melynek előszava fényes védirat a görög nép ügyében. 1805-óta 1826-ig kiadta Párisban *Βιβλιοθήκη ἑλληνική, Προδρομος és Πάρεργα* című munkáiban Aristoteles Politikáját és Ethikáját, Aelián különféle Történeteit, Strabot, Heliodort, Aethiopikáit, Heraclidot, Aezop meséit, Isocrates, Lykurgot, Plutarch Életrajzát, Polyant, Xenophon Nevezetességeit, Plato Gorgiasát, Epiktét Kézikönyvét s. a. t. Franciaúra fordítá Theophraszt jellemrajzait, görögre pedig Filangerit és Beccaria munkáját a bűnökről és büntetésekről, s ezt a júniai köztársaságnak ajánlotta, miáltal magára vonta az egész görög nép figyelmét. Meghalt 1833-ban Párisban. Gazdag könyvtárát a chiosi lyceumnak hagyományozta, hol Canovától készült márványszobra halhatlanítja dicső nevét. Azt mondják róla a görögök, hogy ő épen úgy mozdítá elő szabadságukat tollával, mint Odyszevsz kardjával, Miaulisz hajóival és Kanarisz gyújtó naszádokkal.

A bölcselmi tudományok mezéjén, főleg az észtan, metaphysika, ethika, széptan, thetorika, régi philologia, (mely alatt nem kell a nyelvészetet érteni, mert ez lingvisztika, hanem a régi görögök és romaiakra vonatkozó ismeretek összegét), neveléstan, physica és mathematica terén önálló kutatásról tanuskodó munkákkal léptek föl Philippi-disz, Dukasz István és Neophyt, Wardalachosz, Kumasz, Govdelasz, Vamvasz Búlgárisz, Darvarisz. Ez utóbbit nevelési iratai miatt görög Campenak nevezik.

Dukasz Neophyt 1806-ig saját költségén adta ki Thucydideszt 10, Arriánt 7, Dio Chryzosztomot 3, az attikai szónokokat 10, Maximus Tyriust, Aeschineszt, Apollodort, Herodiánt 4 kötetben

Kumasz Mihály Larisszában született 1777-ben, s ugyanott 1798-ban tanármak választatott. 1803-ban Ambelákiába s 1808-ban Smyrnába hitták meg tanári székre. 1819-ben meglátogatta Németország előkelő tudósait, Krugot Lipésében, Buttmannt, Wolfot, Bekkert Berlinben, Creuzert Heidelbergben, Thierscht Münchenben. 1820-ban tudori öklevéllal tisztelte őt meg a lipesei egyetem s a berlini és müncheni akademiák tagjokul választották. Görögre fordítá Audet vegytanát Gaspari földrajzát, Wieland Agathonját, Tennemaun philosophia-történelmét, Krug philosophiai kézikönyvét.

A történetírás mezéjén kiemeljük Szurmelisz Athén történetét a szabadsági harc alatt, Philimon érdekes rajzát a titkos társaságról, Perhaebosz emlékiratait a szabadsági háborúról, Szhinasztól (ki az idén mint Görögországnak bécsi és müncheni követe halt meg) a régi népek történetét, Papparrigópulosz és Levkiasz (athéni egyetemi tanár) czáfolatát Fallmerayer ellen a görögök származásáról, Pittákisz

munkáját a hajdani Athénről és régiségeiről, Pappadópusz görög könyvrésztét (1845-ben), Kontogónosz kritikai és philologiai történetét a szent atyáknak (1847), Aszópiosz görög irodalmát (1847), Daniiloglusz utazását Pamphyliában (1856), Lampiszisz Györgytől Nagy-Britannia történetét (1756) Russzópulosz, athéni egyetemi tanár, görög régiségtanát, mely magában foglalja Sparta, Kréta és Athén alkotmányát, — Rhangavisz, külügyi miniszter, görög föllírat-gyűjteményének második részét, — Vuzikisz értekezését Polybioszról (1856), Szakelláriosz háromkötetű nagyon érdekes történeti munkáját Cyprus szigetéről, (1856), végre Trikupisz, londoni követ, történetét a görög szabadsági harcokról.

Szótárakat írtak Zalikoglu Thessalonikából, francia- ó és újjörögöt, Alexandridisz török- újjörögöt, Kómasz újjörög- orosz, francziát, Theocharópulosz Patraszból franczia- angol- új és ó- újjörögöt, Szkarlatosz görög- francziát (Athén 1846).

Újjörög nyelvtanokat nem irnak a görögök saját használatukra, mivel ők az iskolában csak a régi nyelv szabályait tanulják. E rovat alá azonban Georgiadisz munkája a görög betűk kiejtéséről, Ikonómosz (*Οικονομος*) nagy tudományu irata a görög nyelv valódi kimondásáról s Christópulosznak, kit már mint költőt is tanulunk ismerni, äoldóri vagy a mai szójárás nyelvtana, melyben azt mutatja meg, hogy a mai görög népr nyelv nem egyéb annál, melyen a régi äolok és dórok beszéltek. S én meg azt teszem hozzá, hogy a mai írott görög nyelv nem egyéb, mint az egyszerűsített régi attikai, melyben a határozatlan módot s jövő időt többnyire (de már nem mindig) a segédige általi körülírással fejezik ki, az ohajtó módot pedig, s a multat, rég mult időt és dualist meg a régi szócskák nagy mennyiségét kiküszöbölték s dativus helyet sokszor *Είς* előjáróval ellátott accusativust használnak. Az orvosi tudomány körében nevezetes Mavrokordátosz Sándor bonczana (1837), Archigénisz pathologiája (1856); Az orvosi m éh czimű folyóirat pedig Gudasztól oly hirre vergődött a külföldön, hogy a párisi Union médicale és Gazette Hebdomadaire már több cikkét le is fordíták.

Ha a jellenkori görög bibliographiát akarnám ismerteneni, vastag kötetet kellene összeírom. Ez nem volt szándékom. Én honfiammat csak figyelmeztetni akartam ezen irodalom főmozzanataira, melyekből az tűnik ki, hogy a görög nép nem áll a műveltség és polgárosodás mezején oly alakony fokon, mint némelyek kiáltogtetik.

TÉLFY JÁNOS.

MAGYAR TÖRTÉNELMI EMLÉKEK. Kiadja Szalay László. I. kötet: Kemény János erdélyi fejedelem önéletírása. II. kötet: Gróf Bethlen Miklós önéletírásának első fele. Pest, Heckenast Gusztávnál, 1856—58.

A magyar történelmi források nyomozása és kiadása, mely a jelen

század első felének végtizedeiben, ide át Magyarországon még inkább mint a testvér Erdélyben, a nemzet okszeri fejlődésének tetemes hátrányára jóformán elhanyagoltatt: néhány év óta írók s olvasók között ismét többtöbb mivelőre, pártfogóra talál. A magyar akademia történelmi bizottságot küldött ki kebeléből, mely a másodelnök, báró Eötvös József vezérlete alatt, üdves működését már is hathatósan tanusította. Az általa kiadott „Magyar történelmi tár“-nak eddig megjelent öt kötete historiánk majdnem mindenik századához becses adalékokat nyújt. Dolgozó társai: Dualszky János, Érdy János, Jerney János, gróf Kemény József, Knauz Ferdinánd, Lugossy József, Nagy Iván, Paur Iván, Podhradeczy József, Ráth Károly, Repiczky János, Szilágyi Sándor, Toldy Ferencz, Vass József és Wenzel Gusztáv sikeresen járultak a nemzet multjának földerítéséhez; a következő füzeteket, melyek névszerint a nagybecsű budai regesták folytatását is hozandják, történelmi nyomozásunk valamennyi barátjai várva várják. Az akademiai bizottmány a „Történelmi tár“-on kívül, tavaly még egy más munkát is indított meg, a „Monumenta Hungariae historica“, „magyar történelmi emlékek“ gyűjteményét, mely két osztályból állván: írókból és okmánytárakból, minden évben három kötetet hoz az első osztályból, egyet a másodikból. A tavalyi folyamat „Szerémi Györgynek, II. Lajos és János királyok udvari káplánjának, deák emlékiratát Magyarország romlásáról 1484—1543“ közli Wenzel Gusztáv-tól; Verancsics Antal magyar királyi helytartó és esztergomi érsek (1504—1573) öszves (magyar és deák) munkáinak első és második kötetét, Szalay Lászlótól; s a brüsszeli országos levéltárból és a burgundi könyvtárból kivont magyar történelmi okmánytárnak első kötetét (1441—1538.) Hatvani Mihálytól; — az idei folyamat ezen okmánytár második kötetét s Verancsics 1553—57-diki portai követségét (három kötet) tartalmazza.

Azok, kik az „Újabb nemzeti könyvtár“ megakadását fájlják, — valaminthogy ok is van, azt fájjalniok, — annyiban legalább megnyugodhatnak, mennyiben ama gyűjtemény történelmi aknáját a magyar akademiai bizottság kiadásai nagyoeska bányaalddással pótolják. Hasonló viszonyban áll a gróf Mikó Imre által megindított „Erdélyi történelmi adatok“ című gyűjtemény ahhoz, melyet gróf Kemény József és nagyajtai Kovács István 1837—1845 „Erdélyország történelmi tára“ cím alatt becsátottak közre. Mikó három év alatt három kötettel örvendezett meg bennünket, melyek kivált a Báthoriak és Bethlen korszakára vetnek világot. A XVIII. század negyedik tizedéig terjed a Szabó Károly és Szilágyi Sándor által 1856-ban közrebecsátott „Körösi krónika“, mely a nevezett tanárok és Szilágyi István s Lugossy József szerkesztése mellett megjelenő „Történelmi emlékek a magyar nép községi és magán életéből“ című vállalat első kötetét képezi; halljuk, hogy ezt rövid idő mulva a második fogja követni; s felteszszük a magyar olvasó közönség buzgalmáról, és a nemzet elősorolt gyűjtemények párhuzamos vállalatok, mégis mind a négy fen fog állhatni, fen mindaddig, míg a

rejtett kincseknek legalább némi tetemesebb része napfényre fogott hozzattatni.

S felteszem ezt annyival is inkább, mert magam még egy ötödik ilyes gyűjteményt indítottam meg, melynek második kötete csak imént hagyta el a sajtót, s melynek czímét jelen czikkely fölébe irtam. A kiadó, mondhatni, pazar fénynyel állította ki a munkát: díszére válik bármely könyvtárnak. De tartalma még inkább ajánlja, még pedig nemcsak a magyar történetírás barátjainak, hanem azoknak is, kik bizony csak azért állarak be olvasókul, mert mulatságot keresnek. Az első kötet Kemény János önéletírását tartalmazza, s ama zivataros korszak tömkelegébe vezet bennünket, mely, mint a harminczévi háborúnak magyar főhajtása, hazánk történetéből hatalmas tényezőül nyult be Nyúgoteuropába; a westphaleni béke, tudjuk, Rákóczi György igényeit is biztosította. A személyiség, melynek nézponjtjáról kisérjük az eseményeket, nevezetes részt vett ezekben; hajlama, tiszte őt odaállították, hol legerősebben zajlottak a hullámok azokkal, hol sodrott, hol sodortatott: fölükbe emelkedve egyes pillanatokra, hogy a pártok árjától megszaggatott haza szemléletére borongóbbá véljék benne a lélek. — Kemény János autobiographiájának jelen kiadását már ezelőtt harmincz évvel megelőzte a Rummy Károlyé, mely ennek „Magyar emlékezetes írásai“ közt látott világot. De Rummy gyarló másolatot gyarló kézzel másolván le, kiadása hemzseg hibáktól, kivált nyelvészeti tekintetben, hibáktól, melyeket nekem könnyű volt kikerülni, mert a fejdelem egyik unokája, gróf Kemény Sámuel, magát az eredeti kéziratot küldte hozzám, midőn szándékomról értesült: ősenek önéletírását újabb, hivebb, a névhez, melyet visel, méltóbb kiadásban juttatni az olvasók kezébe. Ilyes, a lehetőségig hibátlan kiadás eszközlése azért is szükségesnek látszott, hogy Kemény Jánost, az író is kellőképp méltányolhassuk. Ő a XVII-dik század magyar prosaicusai között kitünő helyet foglal el, s egyszerűen erős nyelve éles elentétben áll azon dagálylyal és ügyetlen játékosságal, mely kivált 1670-en innen a magyar próza súlyedését jelzi.

Gyűjteményem második kötete gróf Bethlen Miklós önéletírása első felét foglalja magában. Ezen autobiographiát nem kell a „Mémoires du comte Bethlen-Niklos“ ezimő munkával összetéveszteni, mely a jelen század elején Kolozsvárt magyar fordításban is megjelent, s melynek egyetlenegy sora sem került ki a Bethlen Miklós tollából. Apocriph voltokat lébizonyítottam az előszóban, de bizonyítja azt legkivált maga a jelen munka, mely nem kevésbé mulattató, mint tanulságos főleg nemzetünk s különösen Erdély művelődése egyes phasisainak felderítése, kellő világba helyhezése által; sajtó alatt levő második felében a nagynevű kancellár a testvérhaza kormányának Apaffi halála után egymást felváltó szervezési kísérleteire, Erdély azon korszakára fordítja figyelmiünket, melyet eddigelé csak igen-igen hézagosan ismertünk.

AUS DEM HOFLEBEN MARIA THERESIA'S. Nach den Memoiren des Fürsten Joseph Khevenhüller, von Adam Wolf. 1858.

A fejedelmi udvarok belső életének s házi viszonyainak ismerete a történetírásra nézve, mint segédforrás, az emlékiratok többi fajaival együtt, nem csekély jelentőséggel bír. Vannak események, melyek kulcsát a magasabb historiai nézpon szemüvegével föltalálni nagyon bajos lenne, s a melyek rugóhoz csupán a közélet sorompóin kívül — illetőleg belül fekvő körülmények apró-cseprő fonalán juthatni. Az 1756-ki francia-osztrák szövetség magyarázata Mária Teréziának Pompadour asszonyhoz intézett „rokoni“ levele nélkül nehéz volna, a mint általában a Lajosok korát egyedül az udvari-emlékirodalom szövétneke képes egész mivoltában megvilágítani; mely másfelől a fejedelmi udvarokban uralkodó hangulatról képet szolgáltatván, nemcsak sok, — különben rejtve maradandott-befolyásnak vezet el nyitjára, de a mi legfőbb, kimutatja azon hatást, melyet a közszellemre felülről gyakorolnak.

Wolf Ádámnak Mária Terézia udvari életéről hg. Khevenhüller emlékjegyzetei nyomán összeállított munkája — talán nem egyedül szerző, hanem főleg a kutfő hibájából is — a belső udvari életnek csak külsőjét, kérgét adja ugyan s az imént kitűzött igényeknek teljes mértékben nem képes eleget tenni: nem egy új adatot nyújt mindazáltal, mely figyelemreméltó történeti adaléknak tekinthető.

A könyv hat szakaszra van osztva, melyek elsője hg. Khevenhüller-Metsch János József életét tárgyazza, a második az udvar városi életét, — a harmadik a falusi írja le, míg a negyedik az utazásokról, az ötödik „az ifju udvarról“ szól; — végzi pedig az egészet Mária Teréziának életirati adatokkal kísért levelezése. Legérdekesebb ránk nézve a királynő 1764-ki magyarországi útjának leírása melyet ez okból itt kivonatossan közlünk, meghagyván az emlékirat írója és kiadója egyaránt primitív, naiv felfogását az alkotmányos viszonyokról, pártok állásáról stb.

„Az 1741-ki emlékezetes országgyűlésen kívül, — olvassuk az idézett műben, — mely országgyűlés az uralkodóház érdekében oly döntő befolyást gyakorolt, de egyszersmind a magyar nemességnek is az adómentességet biztosította, — Mária Terézia csak két országgyűlést tartott Magyarországon: 1751-ben és 1764-ben. A kormány mindkét alkalommal a korona-jövedelmek szaporításának s a védrendszer kiszélesítésének keresztülvitelén igyekezett; 1764-ben ezenkívül a jobbágyok helyzetének könnyítése iránt is történt indítvány. A reformok közvetlenül az igazgatás körét illették ugyan, de egyúttal a magyar alkotmány legbensőbb idegét érintették, — s Mária Teréziának az ellenzék nyomását, a nemzet monarchicus lelkesedése daczára, éreznie kellett. A főrendben sok kitünő férfi találatott, kik, a VI. Károly idejébeli öreg urak kihalása után is, trón iránti hűségökben nemesak magyar, — de valódi osztrák hazafiságot tanusítottak, Mária Terézia iránt személyes ragaszkodással viseltettek, s egyetmás, rá nézve kellemetlen, dolgot láb alól eltettek. De mellettük és köztök Ma-

gyarország nyilvános életében egy más, a legszűkkeblűbb nemzeti és politikai nézetekhez tapadt elem ütötte fel fejét, mely a régi államszerkezet — habár korhadt — formáit sem akarta földadni, s lassankint szilárd ellenzékké nőtte ki magát. E párton a kormányhoz szító mágnások sem tudtak uralkodni, avvagy azt vezetni. Így a kormány az adó fölemelését csak részben, a honvédelmi rendszer javítását éppen nem tudta általvinni.“

„De térjünk az 1764-ki országgyűlésre, melyet Mária Terézia a magyar miniszterek tanácsára, s azért hívott össze, hogy az adó viszonti fölemelését, a nemesi fölkelés szabályozását, s legfőbbképen a jobbágyság rész szerinti felszabadítását keresztülvigye. — Az országgyűlés jun. 17-én nyílt meg. A császárné meghívására a kalocsai érsek és a horvátországi bán Nádasdy vezetése alatt 56 főnemes ment Schönbrunba. Mária Terézia a meghívást, azon reményben, hogy a gyűlésen kezdet óta mutatkozó visszás hangulatot személyes jelenlétének és befolyásának megtörni sikerül, elfogadta. Jul. 8-án tehát megindult az udvar le a Dunán Magyarországnak. A császárnéval volt férje, a császár, József és Leopold főherczegek s a két legidősebb főherczegnő; főudvarmesternők, és udvari-hölgyek; Berchtold kiasszony; Khevenhüller neje és leánya; Salm Antal; Dietrichsteín Károly János; gr. Turm; hg. Auersperg; Khevenhüller, — s Boil és Windischgrätz József kamarások. — Az út, az ellenkező szél miatt, meglehetősen hosszsan tartott. Wolfsthaltól nem messze szekérre ült az udvar, s úgy ment a magyar határig, hol a mágnásoktól fogadtatott. Barkóczy, a primás és kiténő országgyűlési szónok, tartott a felséges párhoz és a romai királyhoz latin beszédet, melyre ezek hasonló nyelven válaszoltak. A felségek papirdarabról olvasták a feleletet, de József az övét maga fogalmazta, s könyv nélkül mondta el. Aztán következett a kézcsók és az ünnepélyes bevonulás Pozsonyba. Esős idő volt, s már csaknem sötét, midőn a kastélyba megérkeztek. Ott fogadta a clerus, s Te deumra a kápolnába kísérte.“

„Jul. 5-e volt a kir. leiratok előterjesztésére kitézve. A császárné először ünnepi öltözetben a kápolnába ment, onnan a nagy kihallgatási terembe. Herzeg Schwarzenberg vezette kézen fogva; Grassalkovich vitte elől az ország kardját, — Keglevich püspök a keresztet. Aztán Mária Terézia felolvasta a trónbeszédet, a kanczellár pedig a kormány üzeneteit latin és magyar nyelven, melyekben az adónak egy millióval leendő fölemelése, s a nemesi fölkelés átalakítása volt indítványozva. De mindkét előterjesztésre heves ellenzék támadt, mely a jobbággyi állapot kömnyítését, s a nép és nemesség közti viszony változtatását illető harmadik előterjesztés tárgyalásakor még növekedett. — Khevenhüller azt írja: „Már az országgyűlés első napja is rosabb volt, mint az 1751-kié.“ — A magyar miniszterek a császárnét kedvező reményekbe ringatták volt, s most a tapasztalt ellenállás által egészen meg volt lepelve. Már jul. 6-án, s minden következő nap összehitta az államtanácsot, melyben osztrák és magyar miniszterek vitték a szót; Ferencz császárt is fölvették, — ki, mint Magyarország egykori helytartója, az ottani viszonyokat közelebbről ismerte: hanem a propositiok idején és esonkitalaunl

történhető átcsúsztatására módot nem tudtak találni, — s így a tárgyalások hosszúra nyúltak.“

„De a belső ellenkezésekből s a gyűlés keblében folyó izgalmból nem sok jutott nyilvánosságra. Ünnepep ünnepep után következett, a magyar nemesség sietett ünnöje iránti hódolatát s a királyság iránt érzett tiszteletét kifejezni; Mária Terézia viszont személyes érintkezéseiben egész szeretetreméltóságát s a magyar nemzet iránt viseltető jóindulatát igyekezett tanusítani. Az udvari asztalhoz mindig az ország bárói és előkelő lovagok voltak meghíva; időközben az alispánokat és a megyei nemesség színét fogadta el. A bemenet fölötti gondoskodás teljhatalmát gr. Pálffy Károly nyerte tőle. A Bécsből lejött opera buffa, Bernardon igazgatása alatt a német színésztársulattal váltva játszott. A császárné csaknem minden délután kiszekerezett az Eszterháziakhoz, Köpésénybe, vagy Cseklészre, mely akkor az udvari kanezellár birtokához tartozott, hol különféle, a kor izléséhez mért vidám mulatságok tartattak. Megmeglátogatta Pálffy királyfai kastélyát, vagy Pozsony melletti vadászlakát, s a clerust általában mindenütt nagyon kitiintette.“

„Továbbá ez évben is, mint 1751-ben, kirándulást tett a császárné Magyarország belsejébe, név szerint Vácra és Budára. Mert megígérte volt a bibornoknak, hogy Pozsonyból meglátogatván, unokahúga lakdalmában részt vesz. A császárnak és az udvarnokoknak ezen úthoz — a költség és kényelmetlenségek tekintetéből, nem sok kedvök volt, de a császárné megszokta, egyszer fültett szándékát kivinni. Kivált Khevenhüller örömet kivonta volna magát, hogy csehországi birtokaira meheszen, de a bibornok épen az ő nejét kérte föl a háziasszonyi tiszt teljesítésére: e szerint nem volt egyéb mit tenni, mint maradnia. Nagy-Szombaton és Esztergomon keresztül tehát megérkezett Vácra, hol Migazzi bibornok, akkor váci püspök, a legkitünőbb előzékenységgel fogadta. 28-n jött meg Albert szász herczeg a felségek érkezését hírül adni. Mária Terézia szokás szerint sietve járt; a hajók még az nap este megérkeztek és a bevonulás, a ma is látható kődiadalkapu alatt, megtörtént. Az ünnepélyes fogadásra szánt előkészületek legnagyobb része még befejezetlenül állt, — de a császárné olyan jó kedélyben volt, hogy, szokása ellen, vacsorára is több izben kijött. A bibornok unokahúgának Sztúray gróffal lett esküvőjén megjelent; aztán a mennyasszony nyakába pompás brilliánt ékszer akasztott, — a vőlegény drága gyémánt-gyűrűt nyert tőle. Az egész vendégsereg a császári asztalhoz volt hivatalos. Délután Albert herczeg katonai gyakorlatot tartott. Este világitásnak és tűzijátéknak kellett volna lenni, de az előkészületek oly rosszul voltak intézve, a szél a füstöt annyira a magas közönség szeme közé hajtá, hogy alig tudták kiállani; csak a császárné maradt a házigazda iránti udvariasságból helyén. A bibornok pedig, a bosszúság és a nap fáradalmi miatt olyan migraint kapott, hogy visszavonulni, ágyban fektüdni kényserült.“

„Másnap meglátogatta a császárné az új convictust, a készülőben lévő székesegyházat, melynek építését Ganneval nevű francia, — a

híres Szervadoni tanítványa — vezette. Ezután a Dunán halászatot — s este vízi ütközetet rendeztek. Aug. 31-én Budára egy napi kirándulást tett az udvar, a török idő óta romokban fekvő, s most épülő királyi kastély megsemmisítése végett, melynek még 1751-ki első útja alkalmával megrendelt újra-fölemelésével a magyar nemzethez táplált különös hajlandóságáról akart bizonyosságot tenni a császárné. A munka már meglehetősen előre haladt, de a költséget maga a császárné is jelentékenyen nyilvánította, az udvaroncok pedig éppen szerfölött különösnek találták, ily pompás, s a legujabb izlés szerint készült nagyszerű palotának oly távol és pusztá helyen emelését, a hol az udvar nehezen fog valaha lakni. — Váczon még csak egy éjjel maradtak a bibornoktól búcsút venni, ki a császárnétól smaragddal és briliánttal gazdagon kirakott pectoralet kapott, s az egész ház gazdagon meg lön ajándékozva. Khevenhüller azt mondja: csak a cselédeknek adott ajándék fölment ezer aranya. A visszautazás Pozsonyba a Duna jobb partján Győrnek történt.“

„Hosszas tanácskozás és heves küzdelem után sept. 14-n adta át a primás és nádor a rendek feleletét a kormány kívánataira, — mely a fő dolgot, t. i. az adó fölemelését s a nemesi fölkelés szabályozását illetőleg egyenest tagadólagoson hangzott. — Ily kimenetelt a kormány a tapasztalt ellenállás és küzdelem daczára sem várt. A császárné nagyon kedvetlenül volt érintve, úgy, hogy a gyűlés berekesztésétől, s rögtöni elhúzásától csak a magyar kanczellaria urainak, s néhány ismeretes érzelmű főnemesnek sikerült visszatartoztatni, s a további tárgyalások elvárása végett maradásra bírni. Herczeg Kauniczot Bécsből rögtön lehvitták; az osztrák ministerek kiegyenlítést javasoltak, s maga a császár is, ki az országgyűlési alkudozások módjával és természetével közelebbről ismeretes volt, Hollitschról azt írta: várják végig a tanácskozások folyamát. Khevenhüller véleménye szerint a császárné ott hibázta el az ügyet, mert fölöle csupán az államtanács és néhány magyar minister szavára, igen rózsaszínű reményeknek engedte át magát, a nélkül, hogy a confidentialis ministereket megkérdezte volna, a kik pedig a magyar alkotmányhoz, s közigazgatáshoz inkább sejdítettek. Khevenhüller — mond Wolf — nem vette észre, hogy az okok sokkal mélyebben fekszenek, — hogy már itt, Mária Terézia legvirágzóbb korszakában, mutatkozott csirája a későbbi, József-féle újítások ellen támadt makacs ellenzéknek. A császárné kedve Pozsonytól elmúlt, — még csak 14 napig múltott ott, s sept. 28-án visszatért Schönbrunnba.“

„Az országgyűlés tanácskozásai tovább folytak. A királyi propositionok eldöntésére csak októberben került a sor. Az adóügyben félig engedtek a rendek, s 310,000 frtnyi szaporítást elvállaltak, de a felkelés szabályozására nézve teljesen az előbbi tagadó válasznál maradtak; a czélba vett reformok legnevezetesebbikét, a köznépek a földesurakhoz való visszonyának rendezését pedig egészen elejtették „Márc. 19-n 1765-ben — írja Khevenhüller — jegyezte alá császárné, a hosszas és fáradalmas vajadás után végre egybeszerkezett törvényczikkeket, — s

evvel e zajos gyűlés, az udvar és rendek nem nagy meglepődésére, be van fejezve. A császárnét arra sem lehetett rávenni, hogy Pozsonyba lerándulva, az országgyűlést személyesen zárja be, mint megnyitotta volt.“

„Mária Terézia, a rossz fordulatot tanácsosainak tulajdonította, kiktől remélte volt, hogy majd a diéta szellemére tulnyomó befolyást fognak gyakorolni. Ezért kedvetlenségét mind a primással, mind a nádorral nyilván érezte. Az első, Barkóczy Ferencz, ki 1765-ben lett esztergomi érsek, jó pap, okos és tanult, de mérséktelen kevélységű s dicsvágyú ember volt, mi neki a gyűlésen is sokat ártott. Mint állították, kegyvesztése miatti fájdalom okozta kimulását; meghalt szívbajban még azon évi jun. 18-n, Pozsonyban, 54 éves korában. A nádor is, Batthiány Lajos, ki e fontos hivatalt Pálfi János halála után 1751 óta viselte, nagyon szívére vette a dolgok ezen rossz fordulatát. Khevenhüller azt hiszi, hogy a jámbor mindent az udvar akarata szerint kísérlet meg elintézni, de a dolgok keze közül kisiklottak. Elég az hozzá, midőn gr. Eszterházy Miklós halála után s Grassalkovich előmozdztatása folytán a koronaőr egyik megürült helyére a nádor fiát Batthiány Ádámot terjesztették elő, a császárné kihúzta, s másokat iratott be helyette. A nádor ennek, bécsi barátjai által, híret vévén, csakhamar megbetegedett, s meghalt 1765 októberben.“

„Egyáltalán — írja Wolf — Magyarország közéletében öszhang többé nem volt észlelhető. A szemközt álló elemek az egyénekre, — az ekkép kifejlett ellenkezés ismét a közre hatott vissza. 1765. aprilisében az országbíró, gr. Illésházy, hivataláról, öregsége s rokkantsága miatt leköszönvén, helyét gr. Pálfi az előbbi kancellár foglalta el; — kívül azonban a személynök, báró Koller, a magyar kancelláriában működése kezdetétől fogva nem tudott megegyezni, s most elbocsájtásáért folyamodott. A császárné érdemei iránt érzett becsülésből nemcsak 8000 fontnyi nyugdíjat utalványozott részére, s a szent-Istvánrend nagy keresztjével ajándékozta meg, hanem később a Bécsben székelő illír udvari bizottmány elnökévé nevezte ki, s tanácsát a magyar dolgokban azontul is gyakran kikérte.“

„Mária Terézia 1764 után se országgyűlést nem tartott Magyarországon, se nádort Batthiány halála után nem tett. A dolgok akkori balfordulatát soha sem tudta elfeledni. Midőn gr. Chottek János a magyar rendektől Koller közbenjárására nyert honfiusittatását a császárnénak jelentette, ez így válaszolt neki: Magyarága ellen semmi szavam nincsen, ellenkezőleg örvendek rajta, habár legkevesebb részem sincs benne, és kívántam volna, hogy többen is legyenek, a mi engem nagyon elidegenít, miután a nádor és személynök tudták mennyire érdekelve vagyok Perlas iránt, mégis lehetlenné tették és én bár szentül hittem, de — mint már nem-egyszer — bizalmannak bolondja lettem; ez az országgyűlés ugyan megismertette vélem az embereket, ha csak ez a hasznom lenne belőle, az is elég nagy.“ („Ich habe gar nicht gegen seine Hungersshaft, au contraire es freut mich, obwohl nicht das

mindeste dazu gethan und gewünscht hätte, dass andere mehr worden wären, was mich sehr befremdet, nachdem palatin und personal von mir gewusst wie vor Perlas mich interessirt sie es ubmöglich gemacht und ich so gut es geglaubt aber wie öfters la dupe de ma bonne fo y gewesen; dieser Landtag hat mich gut die Leute kennen machen, wan nur diesen profit davon hätte, ist er gros genug.“)

ZILAHY KÁROLY.

HISTORY OF FRIEDRICH II. OF PRUSSIA, called Frederick the great. By Thomas Carlyle, Vol. I. II. (A Tauchnitzféle kiadásban 1—3 vol.) London, 1858.

Az eddig megjelent három könyv még nem jut el Nagy Fridrik uralkodása koráig. Bevezetése apologia nagy Fridrikre. Egy czikkben elmondja Fridrik születése körülményeit; aztán átugrik a szerző a Hohenzollern-Brandenburg házak családi és politikai történeteire. E vázlat a műnek körülbelül felét foglalja el. Minél közelebb jő korunkhoz, annál bővebben terjeszkedik ki a nagy választó fejedelem és az első porosz király s nagy Fridrik, mint koronaörökös történetére.

Elolvasván a már megjelent füzeteket, ítéletem a műről már meg volt alakítva, midőn az angol Athenaeum sept. 15-ki száma kezembe jött, melyben az érintett műnek magasztaló ismertetésére találtam. Az Athenaeum nagy tekintély, de ezuttal nem hódolhatok neki. Helyesen mondja, hogy a nagy király története még nincs méltólag megírva. Campbel és Macaulay vázolták; Schillernek szándoka volt vázolni. De nem osztom azon nézetét, hogy nagy Fridrik nyolczvan év óta most lép először a világ elé, s leszen ismét királylyá e történeti lapok által. E mű nem történet. Egyáltalán Carlyle különben nagy talentoma aligha történetirói. Előbbi műveiben — legkitünőbbek közé sorolom a Cromwelről és a franczia forradalomról irottakat — elfogulatlan, az angolnemzeti előítéleteken tülemelkedett nagy szellem; eredeti nézetek, éles és elmés észrevételek; a tények alatt rejlő, azokat összekötő eszmék mély észlelése; nedély és élez nyilatkoznak, s nem közönséges varázst gyakorolnak. Hanem a történetiró rendszeressége, mindent fölkaroló mindentudása, benne nem keresendő. — műve sem ajánlható annak, ki történeti híiséget s a tények tanulmányát keresi. Szerző nem merít új forrásokból és saját okmányokból, mikhez mint maga mondja, nem is férhetett. Használta többé kevésbé helyesen a létezőket, melyek mindenki előtt nyitvák. Semmi kétség, Carlyle ítélete helyes, egészséges, politikai látása mély és gyakorlati. De modora, melyet az Athenaeum „political and judicial tone“-nak dicsér, ritkán az. Sokkal gyakrabban modoros; Carlyle saját modorának, mely itt Macaulayra, itt ott Michelet hibáira emlékeztet, tulzása. Ő mindent könnyen, töredékesen, nedélyesen, tréfásan tárgyal: de épenezért nem mindent jellemzően. Szerencsés az ellentétek és analogiák találásában: de e fényes tűzijáték nem mindig világítja meg kellően a tárgyakat, Ha valakit meg akar szerettetni

velünk, kedélyes oldaláról festeni, képzelődésünkre hatni, czélt ér. De a Brandenburgi ház története oly józan, és kiváló egyéneiben a nagy választófejedelemben, Nagy Fridrik atyjában, s Nagy-Fridrikben, magában sok ugyan a különösség és különcség — de a kedély, és szívlágyító oly kevés, hogy Carlyle szemfényvesztő mestersége nem lel mindenütt hálás térre; és akkor, s az ily téren más író jobb Carlylenál. — Tréfás modora sem mindenütt sikerült. Szereti a kiváló egyéneket valamely — ha nem létezett — öcsinálta gúnynévvel illetni, minő „the little Kaiser in red stockings“ — Leopold császár, vagy így festeni le a személyt: „a vén Dessauer, a kinek arca lőpor színi. Egy oly jellemzetes kort, s annak eredeti erőnyeit, úgy képelem, élesebben is lehetne jellemezni. Modorosságnak nevezem továbbá, ha ott, hol ténylegesen kellene szólani kedvencz particulákkal el, minők: „kétségkívül föltehetjük“ „aligha nem.“

Tán ítéletem időelőtti, mert az egész még meg nem jelent; s talán nagyon is elbizott és vakmerő ily nagy nevű és érdemű író irányában. De minél nagyobb talentom, annál szigorúbb lehet a bírálat; és legyen is — mert híres író könnyebben talál utánczókra, Carlylet olvasni kell; de nem szabad utánozni. — Hogy a mű egyes részei, egyes jelenetek, s bonyodalmak és ütközetek mesterileg, nagy vonásokban, vagy élczesen s élénken vannak előadva, oly nagy elmétől; mint Carlyle, várható; s magából értetődik. Csak azt mondom, hogy ez még nem történet; s ki azt keres benne csalódik. Ő maga is azt hiszi, hogy Nagy Fridrikről angol író most jó könyvet nem írhat (?). — Bevezetése a munka legjobb része; értekező cikkeknek igen jól megjárja; s azonfelül Nagy Fridrik egyéni és fejedelmi jellemének s korának sokkal helyesebb, igazabb fölfogását mutatja, mint Macaulay ismeretes monographiai vázlatában lelhető. — Kivonatokba nem ereszkedhetem, ámbár nem egy tündöklő szakasz kínálkoznék, ha e helyen kivonatok helyen lennének. Ilyen például a párhuzam Napoleon és Nagy-Fridrik között. A ki kissé gondolkozik, rég azon meggyőződésre jutott, hogy Nagy-Fridrik, mint fejedelem s mint ember nagyobb Napoleonnál. Carlyle mint hadvezérnek is neki ad elsőbbséget. Napoleon sikereinél számításba veszi azon roppant eszközöket, melyek rendelkezésére álltak. Épen az eszközökbeni különbség legjobban jellemzi a két hadvezér közti különbséget. Napoleon óriási lőpor és ember tömegeket emésztett föl. A rossbachi győzelem a stratégia, a tudomány, és művészet diadala volt; és Fridriknek 478 emberre került. Auszterlicznél tizszer több lőpor és ember fogyott el; s a rossbachi ütközet még is eldöntőbb volt. Napoleon egy ideig ellepte Európát ember és lőportömegével; de néhány év alatt kiveretett. Fridrik kis országát hét évig védelmezte az ellene szövetkezet Europa ellen; s utóvégre is Európának kelle belátnia, hogy — lehetetlenbe fogott. Fridrik kis országát mint erős nagy birodalmat hagyá maga után; Napoleon egy magában hatalmas országot elaléltta s tönkre téve bukott meg stb.

K — thy A.

PLANCHE GUSZTÁV.
(M o n t é g u t u t á n)

Valahányszor egyegy jeles író életét rajzoljuk, az olvasók nagy része bizonyosan a lángész, az elme és képzelet ragyogó tulajdonainak magasztalását várja tőlünk. A mai közönség megszokta, és pedig az írók szoktatták rá, e kettőt várni az írótól: hogy vagy főleg képzeletünk foglalja el, vagy könnyű módon terjeszsen ismereteket. Elérzéke-nyítés, vagy ismeretközlés, phantasia vagy tudomány a dicséret fő tárgya. Pedig van egy lényeges tulajdon, mely ama két, kétségkívül szükséges tulajdont százszorosa hevesebbé teszi, s a mely nélkül a nyilvános ember csak félig tette meg hatását, vagy olykor épen káros hatásukká lesznek az érintett szép tulajdonok; s ez az erkölcsi oldal. A szilárd jellem, az elvek melletti tántoríthatlan hűség: azon komolyság, melyel a nyilvános ember a közügyet szívére veszi, már csak a buzdító példaadásnál fogva is, legalább fölér a más nemű hatásokkal. Planche Gusztávban egy erős meggyőződéssel bíró, s a mellett egész életén által bár lankadva olykor, de tántorodás nélkül küzdő jellemet mutatunk be, ki, a mit józan ítélete helyesnek látott, minden viszony közt s bárki ellenében kimondani s hirdetni nem habozott. Élet- és jellemrajza tán egyhangúbb, mint azon lángeszeké, kikről a közönség örömmel olvas kalandokat, mulatságos adomákat, s a kiknek néha botrány-krónikáiban találja az érdekest. Planche élete egyszerű, s oly vas következetességű, mint logikája; erkölcsi tekintetben oly tiszta, hogy azon érdeket, melyet a botlások, a lángész kedvéért megbocsátott döreségek szoktak elbreszteni, nem fogja kelteni az olvasóban. Ez életrajz, melyet egy emelkedett lelkű, jeles francia műbíró után közlünk, főleg azon viszonyokról szól, melyek közt az irodalmi hős élt. Ezért lesz az sötét. Alig volt nyilvános ember közelebből, ki több mostoha viszonynyal és külső ellenség-gel lett volna környezve huszonöt évi csaknem folytonos működés, mondhatni harez között. De e sötét háttér csak annál inkább kiemeli korunk ezen, a maga nemében egyik legkitünőbb emberének jellem-szilárdságát. A mély erkölcsi érzet, s az igazsághoz, tanulmányhoz való szenvedélyes ragaszkodás úgy látszik képes kárpótolni az embert az élet minden kiállott viszontagságaiért, az ad kedvet és erőt, mely nélkül az élet önkinzás volna, s mely nélkül oly hosszú kitartás nem képzelhető. Látni fogjuk mint merített önmagából erőt e mondhatni egyedül állott lélek a harezra, s ideiglenes elesüggedés vagy szünet után mint volt képes úgy folytatni végig pályafutását, a mint megkezdte volt.

Planche nemcsak nagy tehetségű, alapos tudományú, a legműveltebb izlésű író, nemcsak mélyen látó, világos eszű gondolkodó, hanem megvesztegethetetlen jellemű, tiszta lelkiismeretű ember volt. Egész irodalmi tevékenysége azon elvek hirdetésében állt, melyek a művészet és költés lényegébe vágnak. Soha sem volt legkisebb tekintettel az egyesek kisszerű hiúságára vagy önző érdekeire az ítéletek kimondásában, s így nem csoda, hogy a rágalom és gúny használtatott ellene — más

fegyverek hiányában. Az írók egy része, s azok közt a tekintélyesebbek is, kikerül független véleményt mondott ki, sokszor ingerült gyűlölettel támadtak rá. Csak halálával szűnt meg az ellenséges indulat. Az írók nemesebb érzelmekkel, s a közönség őszinte tisztelettel kísérték sirjába. Valamint élete folytonos oktatásból, jó tanácsból állt, melyeket az íróknak, művészeknek osztogatott: halála is két fontos tanulságot hagyott az utódokra: egyik, hogy a közönségben megvan a fogékonyság a jó és szép iránt; becsüli hirdetőjét, méltányos a fölvilágosítók, tanítók iránt; s ha szórakozott, nem eléggé figyelmes tanítvány volt is olykor, — hálátlan soha sem lesz; s a másik, hogy mindössze sem sokat kockáztatunk az igazság őszinte kimondásával még azok ellenében is, a kik leghatalmasabb ellenségeink lehetnek. Van az igazságban valami ellenállhatatlan erő, melynek a legkonokabbak is előbbutóbb megadják magukat. Igaz, hogy az emberek nem annyira szeretik, mint becsülik az igazságot, de önkénytelenül meghódolnak annak. Való, hogy kellemesebb a szeretet, mint a tisztelet, de ép oly való, hogy bajosa b b t i s z t e l e t e t, m i n t s z e r e t e t v i v n i k i. E nehéz győzelmet vívta ki Planche azon embereken, kik közt az általok annyira szeretett dícséret és hizelgés megtagadása miatt ellenségképen élt.

Ellenségei képtelen vádakkal léptek föl ellene: rosztól indulatot, irigykedést vetettek szemére. Távol attól, hogy roszt akaratu, irigy lett volna, senki sem örült jobban mások érdemlett dícsőségeinek s jó indulatu volt a gyermekiességig. A ki ismerte, nemcsak becsülte, hanem szerette is. Bűnül rótták föl neki az igazság teljes kimondását, hogy a művészet és irodalom érdekeit többre becsülte az egyesekénél. De e fegyvert nem látván elég erősnek, hogy vele nyíltan léphessenek föl, külső líbiáit, némely ferde szokását sőt öltözetbeli gondatlanságát használták föl, hogy gúny tárgyává tehessék; mindezt megbocsátható fogásnak tartották holott a legnagyobb mértékben igazságtalanok voltak. Planche különöztségei nem voltak erőszakoltak, nem is eredtek természeti félszükségből. Ők a szerencsétlenséggel, sorsa külső mostohaságával üttek gúnyt.

Planche roszt szokásai helyzetéből, multja szerencsétlenségeiből folytak. A roszt szokások, legtöbb esetben, nem a természeti hajlam következményei, hanem a véletlentől függő körülményekéi, melyek ellen a legerősebb akarat hiában küzd. Hiba ugyan, ha az ember nem tud uralkodni szokásain; de gyakran történik, hogy éppen a legerőteljesebb jellem legkönnyebben kerül azok hatalma alá. A könnyelmű, frivol jellem könnyűszerrel menekül meg, mert nem is kísért meg oly harczt, melyre nem érez magában erőt; se elég önbizalma, se elég büszkesége nincs, hogy önmagában keresse a vígaszt és ellenállás eszközeit; semmivel sem törődve adja magát a kínálkozó szórakozásoknak, s a mély sebek ellen meddő és érzéketlen lelke óvja meg. De valamint a betegség legveszélyesebb a legerősebb testalkatokra nézve: a balsors is a legerősebb lelkekben hagy legmélyebb nyomokat. Mivel komolyan vesznek mindent, a szenvedéseket is mélyebben érzik, kevélyek és elszántak levén, merőn szemébe néznek a szerencsétlenségnek, s az egyszer kapott sebek soha sem gyógy-

gyulnak be, s önmagukban keresik az ellenállás fegyverét; csakhogy e fegyver nagyon is egyenetlen, s az akaratnak előbb utóbb meg kell törnie. Bármily erős legyen az önzés érzete s az önfentartás ösztöne, ritka eset, hogy soká ellent bírjunk állani, midőn csak személyes sorsunk, saját jövőnk, és boldogságunk van kockára téve; hamar bekövetkezik, hogy nem sokra becsüljük mindazt s természetünk úgy segít magán, hogy a sorsnak engedelmessé, keres bizonyos tétlen és néma kibékülést. Az akarat csak akkor nyeri meg egész tevékenységét, midőn szívünknek kedves érdekei körül forog a harc, s hatalmas érzelem szolgál az önfeláldozás rugójául. De a legtöbb művész, író és tudós szerencsétlensége éppen abban áll, hogy csak saját személyök van kitéve az életharc veszélyeinek.

Planche sanyaru életiskolán ment keresztül ifjú korában míg nevezetes emberré kezdett volna lenni. Első legkeserőbb fájdalmát családja okozta, melynek kívánatait teljesíteni vonakodott. Apja, ki becsületes, foglalkozásában jeles polgári ember volt, zsarnoki értelemben vette az atyai tekintélyt. Engedetlenségnek vélte, hogy fia a maga természeti hajlamai szerint választja foglalkozását és ízi tanulmányait. A természet-tudományok tanulására szánta őt, de a fiút a művészetek és szépirodalom felé vonzották hajlamai. Az atya hajthatatlan volt, de fia is öröklötte e lelki tulajdont: egyik sem akarván engedni, szakadásnak kellett bekövetkeznie. Planchera nézve sikertelen kíséretekkel, meddő küzdelmekkel és nélkülözésekkel teljes korszak állott be, mely nem homályosította el érzelmét, de elvesztette benne a lelki támaszpontot, a melyet eredeti ép-ségében soha sem nyerhetett vissza. A nyomorult akadályokkal és kiszerű bajokkal való küzdés soha sem marad nyom nélkül. A szegénység ellen kellett küzdenie s e küzdelemre fordítnia csaknem mindazon akarat-erőt, melyet a tanulmányra vélt fordíthatni. Erős akarata elvesztette rugékonyságát s kedélye komorrá lett egész életére. A nélkülözés, mely jó befolyással lehet a gyermekkorban, mint nevelési eszköz, s gyakran igen jó az érett korban, mert a férfit ereje kifejtésére kényszeríti, a legnagyobb szerencsétlenség, mely az ifjút érheti. Tavaszí dér az, mely elfagyasztja a nyiló bimbókat, ugyszólva csirájában előli a gyümölcsöt. Nem levén multja, hiányzik minden támaszpontja; s az akarat küzdelme foglalván el a jelent, nincs idő a jövőt előkészíteni. Egyaránt meg van fosztva az ellenállási és tetterőtől. E helyzet veszélye még nagyobb a büszke és hajthatlan jellemre nézve; e tulajdonok nem hogy segítenek a küzdelemben, hanem új akadályok és csak megörikítik a szenvedéseket. Még az erény és becsület is ellene fordul.

Planche sok évig, fiatal kora legszebb éveiben azon szorult helyzetben élt, mely lehangolóbb a legnagyobb szegénységnél. Anyival többet szenvedett, mivel azok közé tartozott, a kiknek a szerencsétlenség ellen egyáltalában nincs paizsuk. Akarata erős volt; csakhogy lassú a cselekvésre, minden megghiusult szándék és terv után szenvedőleges ellenállással szegült ellene a csalódás keserűségének. Nem volt benne legkisebb tevő és támadó erő. Hogy az ember e bonyolult helyzetekből

menekülhessen, bizonyos adag vakmerőségre van szükség, mely Plancheban soha sem volt meg; ő elviselte sorsát, és soha sem ügyekezett harcolni ellene. Büszkesége méltó, nyugodt és néma természetű volt a stoicismusig. A bánat és életuntság ellen soha sem folyamodott baráti tanáchoz és vigasztaláshoz; inkább zárkozott mint közlekedő természetű levén, kerülte a tanácsokat, s elrejtőzött a rokonszenv elől. Józan esze is elősegíté szerencsétlenségét. Mindent biztos számítás szerint ügyekezett tenni, hiányzott benne azon vállalkozó szellem, mely a merészebbeket kalandosabb tervekre készíti, hogy az elviselhetetlen jelentől egyszerre szabadulhassanak. Egyenlő, kimért léptekkel, ovatosan és emelt fővel járt ő az élet útjain. Ez időben családjához irt levelei tanúsítják, mennyit szenvedhetett. Minden csekélységet lelkiismeretes pontossággal jegyez föl s gyakran aggasztják oly kicsiny dolgok, melyekkel senki más nem gondolt volna az ő helyén. E levelek egyszersmind tanúságot tesznek tiszta lelkéről s rendkívüli becsületességéről.

Planche minden terveiben szerencsétlen volt. A trevisoi herczeg mellé követi titkárul nevezték ki, — de a trevisoi herczeg nem utazott el. Az 1831-iki mütárlatról egy szemlét adott ki, de a jövedelem alig fedezte a költségeket a kiadó hanyagsága miatt. 1830-ban a szabadelvű párt egy hírlapjának szerkesztését akarta átvenni, de észrevette, hogy egyik befolyásos pártember csak képviselővé választásának eszközül akarta e lapot fölhasználni; független jelleménél fogva e lap átvételét lehetetlennek látta. Néhány cikket ad az akkori legbefolyásosabb hírlapba, a „National“ba, de nem sokára felhagyott a közreműködéssel, mivel a párt kedvéért nem akart saját elveiből legkevesebbet is lealkudni. Carrel, e szabadelvű lapban, mely oly nagy befolyással volt az 1831-iki események előkészítésére, mint szerkesztő zsarnoki hatalmat gyakorlott. Távol legyen tőlem, mond Planchenak, hogy ön szellemi függetlenségét kárhoztatnám; de ha egész terjedelmökben akarja hirdetni eszméit, alapítson külön lapot magának. Így nem sikerült neki semmi; s legszebb tulajdonai akadályul állottak útjában. Lelke mindenben a rendet, öszhangot keresvén, nem találhatott örömet az élet öszhangtalanságaiban. Innen magyarázható az életunalom, mely kedvetleníté.

E szerencsétlenségekből, csalódásokból származtak azon külső szokásai, melyeket ellenségei annyiszor róttak fel bünéül. Az emberi rozszakarat, valahányszor oly jellemeken akor boszút állani, melyeket erkölcsi tekintetben meg rem róhat, valamely egészen külső tulajdont, valamely ártatlan hibát választ támadási pontul. A választás annyival sikeresebb, mivel nincs ellenök védelem, nincs elégtétel, melyet törvényes vagy magán úton venni lehetne. De a kik ily fegyvereket használnak eléggé elárulják erkölcsi gyöngeségöket. Vajjon, a miért ruhájok, magokviselte inkább egyezik a szokásokkal, jobb-e a mit irnak? Mivel magán életök szokásait, tetteit el bírják takarni, — jobb-e erkölcsük, becsületesebbek-e? Meglehet nem teszik ki magokat gyanúra a közönség előtt; de mit tesznek otthon? A becsületes és nyílt szívű Planche soha

sem palástolta szokásait, azt hívén, hogy azzal nem botránkoztat senkit. Egyetlen egy szokásúhoz sem volt köze a közönségnek, mert nem volt jellembeli hiba, kérdés, fitogtatás és botránnyhajlászat. Ártatlanul, naivul volt, a mi volt. Élete, valamint lelke tiszta volt minden romlottságtól, álságtól, s még kisszerű szokásaiban is, melyeket annyiszor vetettek szemére, egészen őszinte volt.

Alig szabadult meg első ifjúsága nyomoraitól, alig kezdett nevet szerezni magának az írói világban, a legveszélyesebb kórok egyike támadta meg, melyek az erkücsi egészséget érhetik: erős szerelmi láz fogta el lelkét. Boldog-e vagy boldogtalan, — s minő befolyásu volt e szenvedély, nem tudni; annyi bizonyos, hogy keserü emléket hagyott maga után, melyet az idő nem tudott elenyésztetni. Planche jelleme legkevésbé lehetett képes ily próbát bántatlanul állani ki. Hogy a szenvedély káros befolyása ellen óva legyünk, vagy igen könnyelmüeknek kell lennünk, vagy nem kis mértékü közönynyel bírnunk. Nem is sikerülnek másnak az ily kalandok. mint a léha gondolkozásuaknak, vagy az erős, hideg vérmérséküeknek. Ily kalandokra inkább a kedélybe ható tehetség, mint értelem, inkább szeszélyes, mint kitartó, inkább ösztönszerű, mint következetes lélek kell; inkább odaadásra, mint önfeláldozásra, inkább olykori kitérésre, mint őszinteségre, inkább feledésre, mint megbánásra, vagy megbocsátásra van szükség. Planchében mind megvoltak azon tulajdonok, melyeknél fogva sokat kellett szenvednie. Nagy mértékben képes volt az önzetlenségre, áldozatra és önmegtadadásra; képes volt idejét, munkáját, tanácsait másra fordítani, de jelleme hajthatatlansága nem engedte meg az önátadást. Azok közé tartozott, a kik bizalmas körben sem képesek feltárni szívöket. Végre, a mi legnagyobb szerencsétlensége, nagyon józan itéletü ember volt. Egész lelke az okoskodás, elmélkedés felé hajlott; néha az itélő tehetség uralkodott a lélek minden tehetsége fölött, s a logika szabályai szerint ügyekezett végére járni szerencsétlensége s az őt kinzó érzelmek és eszmék okainak, melyeket az ész ritkán bír megfélejtani. Nagy fájdalmat kellett éreznie, midőn belátta, hogy a syllogismusok segédelmével oem vagyunk képesek minden tüneményről számot adni s vannak események, melyekre nézve a bölcsesség és józan ész csak neveli a zavart és akadályokat.

Mindezen fájdalmak után tán a legnagyobb boldogtalansága volt, hogy pályája első néhány éve után a magában kételkedés, ezen, a legjobb akaratu, s legtisztább erkücsi érzettü embereknel elforduló betegség fogta elő. Planche egy ideig egészen kétségbe volt esve maga felöl. Első felléptével is az akkor oly nagy figyelmet ébresztett irodalmi mozgalom irányától elkülönzött állást foglalt el. Senki sem érzett nagyobb rokonszenvet e mozgalom iránt, egyszersmind az itélet függetlenségét a szabad szó, a szabadsajtó jogait követelte a kritika számára. Négy évig vette szigoru bírálata alá az egymást követő nevezetesebb műveket. De jutalma engesztelhetlen haragtartás lön. Alig volt író a közelebbi korban, a kinek több ellensége volt volna. Planche őszinte meggyöződését az érdeklött írók epeskedésnek, irigységnek vették. Egy nagy költő, ki

kevély elbizottsággal soha sem bírta büszkesége megsértését eltűrni, esztelen, dühös szavakban fakadt ki ellene s rút mellékneveket halmozott bírálójára, ki azonban később is nagy függetlenséggel ismerte el lángeszét, érdemeit és róttá meg túlcsapongásait, s művei kinövéseit.

De annyi bosszú, annyi szenvedély rosz hatással volt lelki állapotjára. Elemzéshez szokott lelke igen jól felfogta e szenvedélyek egyszerű okát; de azon kegyetlen kétség támadt benne, melyet minden őszinte ember érez olykor pályáján. Hátha megérdemli e haragot, hátha önmagában van az ok egy másik része? Mi szükség mindig kimondani az igazat leplezetlenül, s feláldozni a barátságot az igazság érdekeinek? Függetlensége jutalma elszigeteltség, harag, szegénység volt. Mit gondol maga a közönség is oly ember felől, a ki annyit követel az írótól, művésztől, s oly kevésbé hajlandó a bámulásra? Minő indokoknak tulajdonítja ez eljárását?

Planche azon szerencsétlen lelki állapothan volt, midőn az ember a lelkiismeretének tesz szemrehányásokat, s midőn csaknem megbánja becsületességét. De hiában bánta meg; az őszinteség gyógyíthatlan betegsége volt teljes életében; nem segített ezen se a sors mostohasága, se a rágalom, se a szegénység. Legtisztabban látszik e lelki állapot 1835-ben Londonból írott levelein. Angliában csaknem oly kevés dícsérni valót talál, mint honában, s ugyan annyi megrovandót, de nincs kedve új kellemetlenségnek, a bosszú újabb felingerlésének tenni ki magát. „Roszalmi, ugymond, mindig csak rosszalmi! — utójára bolondnak tartanak!“ Ezért felhagy rendre mind azon tanulmányok írásával, melyekre Angliában tárgyat talált. „Nem kell vala semmire és senkire véleményt mondanom. Megtanultam írni s tán gondolkozni is; de az őszinteség, midőn toll van az ember kezében, gyógyíthatatlan hiba, mely a legborzasztóbb indulatokat kelti föl az emberekben. Hogy úgy beszélhessek a mint beszéltem, senkit sem kell vala ismernem. Megfontoltam a mire ön felszólít — de tán okosabban teszek, ha mindazon tárgyról nem írok. Sok mondanivalóm volna Scottról és Byronról, de sok megróni valóm is. Byron stylje szép, de érzelmei egyhanguak, s mind epicai mind dramai teremtőereje kevés; Scot képzelete dúsgazdag, de nincs egyetlen jól megírott lapja is. Ha ezt ön kinyomatja bizonyos lehetek benne, megköveznek mind innen, mind túl a csatornáin.“

Planche irodalmi pályája még kevésbé bonyolált, mint magánélete. Egyenes vonalnak képzelhetjük, melyet az események soha sem képesek útjából kitéríteni. Egész irodalmi életében célja soha sem volt az, hogy önmagát bámultassa: csak azt kívánta, hogy szabadon mondhassa el gondolatját. Oly közönyt volt hát szüksége, mely a kritika szigorú kötelességeit érti és becsülni tudja. E részben nem alkudott le legkevesebbet is senki kedvéért. A francia napi lapok e szerint nem lehettek közlönyei. Minden hírlap bizonyos pártot képviselt, melynek érdekeit még az irodalomban is kimélnie kellett. A napi lap többnyire nem az igazságot hirdeti, hanem bizonyos meghatározott igazságokat; s a híres Carrel Armand és Planche közt történt fenidézett eset eléggé ki-

magyarazza a kritikus helyzetét. Tehát a hírlapokban történt első föllépései nem voltak sikeresek. Egy ideig a „Journal des Débats“ irodalmi tárezájába dolgozott; de e lap akkor nem volt oly független irodalmi tekintetben, mint jelenleg. Planche semmit sem akart arról tudni, melyik párt közlönyében ír: hajlathatlan volt az esztetikai elveinek szigorú alkalmazásában. Igy nemsokára megszűnt e lapban közreműködni, mivel, mint maga mondá, csak oly műveket adtak át neki bíráló végett, melyek nem sok vizet zavartak, a fontosabb, az izlésre és eszmékre nézve kártékonyabb műveket gondosan eltakarították előle. Négy évig volt a „Revue des deux Mondes“ dolgozótársa, de ennek szerkesztőjével némi félreértésből meghasonlásba jövé, 1835-ben a Balzac szerkesztette „Chronique de Paris“ba adta cikkeit. Csodálatosnak tetszik, hogy épen Balzaccal, a ki irodalmi erőszakoskodásairól ismeretes, jobban kijött, mint a „National“ és a mérsékelt „Journal des Débats“ szerkesztőjével. De a „Chronique de Paris“ e részben függetlenebb volt. Balzac csak saját dicsőségére alapította e közlönyt és semmiféle párt érdekében. E lapban Planche mindent elmondhatott, kivéve azt, a mi a házi istent érintette. Minden jól ment hat hónapig, míg Planche Meyerherről, Chateaubriandról s Quinetről mondá el ítéleteit; de ez idő eltelté után észrevette, hogy a szerkesztő e szabadság díjában maga iránt bámulatot és hízlegést követel. Megszűnt tehát e sajtóságos viszony is.

Ezen kísérletek kivételével Planche cikkei mind a „Revue des deux Mondes“ lapjain jelentek meg. Ezen szemle megalapítása után nemsokára, 1831-ik végén lépett fel benne, s mindjárt kitűnt a kiváló határozott tehetség. Öt évet kivéve (1840 — 1845), melyet Romában töltött, ezen nagy irodalmi közlöny folytonos és egyik legszorgalmasabb munkatársa volt mind haláláig. Szemle volt az ő legtermészetesebb tere, a hol tehetségét minden megszorítás nélkül fejthette ki, hol az esztetikai tanulmányok függetlenségének korlátlan tér nyílt.

1840-ben egy kis vagyon birtokába jutván, melylyel nyugodtabb életet biztosíthat vala magának, arra használta föl, hogy a rég ohajtott szabadságot élvezhesse. Olaszországba utazott s neve öt hosszú évig nem tűnt fel az irodalomban. Mint élt Romában, Florenzben s a művészet más világ nevezetességű főhelyein, nem tudni. Onnan írt hosszú levelei hallgatnak saját ügyeiről; többet emlegeti azonban Párist s ott hagyott szeretteit s csak annyit tudhatni bizonyossággal, hogy a zene rendszeres tanulmányozására adta magát. Habár a Haydn és Bethoven műveinek ismertetésében fényes tanúságot tőn, mennyire képes az érzelmek analysisébe bocsátkozni, e későn kezdett tanulmánnyal nem buldogult s felhagyott vele. Nem elégedett ő meg soha a művészet benyomásainak egyszerű élvezésével; — az értelem utjain akarta megfejteni ez élvezet létezési s lélektani okait.

Talán e csekély tévedés az egyedüli, melylyel vádolni lehet; s tán ez lehetett az egyedüli keserű érzés, melyen ez öt év alatt keresztül ment.

Távollétében az írók, művészek szabadabban lélekeztek. Nem

félhettek a kiengesztelhetetlen ítélőbirótól a művészetben elkövetett erőszakoskodások miatt. — 1845-ben visszatérvén, folytatta előbbi pályáját, s egypár kemény ítéletmondása mindenkit meggyőzött a felől, hogy Olaszország szép ege alatt nem lett elpuhultabbá és hajlandóbb az engedékenységre. A ki az 1831-iki irodalmi hősökre, a romantica nagytehetségű bajnokaira minden szépítés nélkül mondá ki ítéletét, az 1845-beli kis művek és parányi vagy eltörpült tehetségek iránt nem lehetett kiméletesebb. Planche sajnálattal tapasztalta, hogy a közönség a becs nélküli műveket zajos tapsokban részesíti, s így az irodalom színvonala mind az írókban, mind a közönségnél tetemesen alább szállt.

Csak abban változott, hogy többé nem tartotta szükségesnek azon kemény modort, melylyel egykor az irodalmi grandok ellen lépett fel. Tanácsosabbnak vélte a végtelen kicsinyek ellenében a rokonszenves szánalom hangján szólani. A vétkesek gyöngesége szelidebbé tette a részrehajlatlan bírót.

Olaszországi utazása két külön részre osztja tehát kritikai pályáját. Az elsőben fiatalon, elszántan s némi szenvedélylyel vesz részt az irodalom napi harczaiban; a katonáskodó felekezet soraiba állt. A másodikban több tapasztalással, s a jelen műveit a közel múltéhoz hasonlítván, kiábrándultan vonul félre az irodalmi vitáktól, s a jobb jövőre váró felekezet soraiba áll. Örömebb tanulmányozza a múlt műveit, újra előveszi fiatalkorában olvasott kedvenc könyveit, s kora nevezetesebb íróiról ad ismertetéseket.

E korban már csak a plastikai művészetek napi mozgalmai érdeklik. Az irodalmi mozgalmakról egyegy rövid jelentést tesz, gyors szemlét tartva a dráma, regény és lyra tüneményei felett; hogy annál terjedelmesebben szólhasson a hajdani és egykoru nagy művészekről, kik lelkének, gondolkodásának több táplálékot és tárgyat adhattak. Raphael és Leonardo da Vinci, Rembrandt és Rubens, Delacroix és Ingres foglalják el őt. Szerette újra szemlő alá venni egykori bámulata tárgyait, s ráunván a jelenre, az emlékezetben talált menedéket. Nem restség szülte ezt, hanem elkedvetlenedés kora meddősege felett.

Planchenak nem volt hite az irodalmi iskolákban, vagy jobban mondva a művészetet minden iskola felett állónak vallotta, melyet magasb nemű criteriumok szerint kell ítélni, mint bármelyik iskola kizárólagos criteriuma. Valamely művet egyegy irodalmi felekezet vagy párt szempontjából ítélni meg, oly károsnak látta, mint a szándékos részrehajlást. Tekintélyt nem ismert el, hanem saját ítéletére támaszkodott. Nem szerette az eleve fölállított elméleti rendszereket s haszontalanoknak vélte a dogmázó költészeti szabályokat és előszavakat, melyeknek nagy divatja volt 1830 körül. „Mindazon sok szellem és írói ügyesség nagyszerű pazarlása mellett, azt írja egyszer, melyekkel a restauratio irodalmi athenaeumai tíz év óta mulattatják olvasóikat, alapos okom van hinni, hogy amaz örökös leczkék az izlés és lángész, Boileau és Shakespeare, a hajdan és középkor, a költési formák észszerű és hagyományi nemzedéke fölött több kárt tőnek mint hasznot. Hadd vizsgálják részre-

hajlatlanul és részletesen a mélyebb tanulmány táplálta szellemek az irodalmi történet valamely részét; de nem szabad a multból paizst készíteni a jelen számára, s valamely szófordulatra, rimre a XIV-ik századból hozni föl mentséget. Nem többet ér-e de Vigny Alfréd módjára a költészetben és saját eszméink közt élni, s a rhytmus ujságát az érzelem és eszme ujdonságában keresni? -- A másodrendű kérdéseknek életkérdésekké tétele mindig sajnos hanyatlásra mutat; ez ut félrevezet és veszélyes "Planche nem helyeslette tehát a romantica iskola minden eljárását — s ellenségei csak azért állították, hogy valaha ez iskolához tartozott, hogy következetlenséget vethessenek szemére.

Mivel már minden iskolát megtagadott, mily elven alapult vajjon aesthetikája? Igaz, hogy nem hagyott maga után valamely aesthetikai kézikönyvet, valami új tant, valamint tanítványokat és hízelgőket sem. Ő elismer minden művészeti rendszert, de egyet sem minden kifogás nélkül. Művészeti és költészeti egész theoriája két fő elvre vihető vissza. Egyik, hogy a művészet különböző formáinak határai meg vannak szabva, és soha sem lehet büntetlenül átlépni. Másik, hogy a művészet célja nem a létezőnek szolgálata utánzása, hanem a létező nagyítása, emelése a képzelet útján, a költés nem egyéb, mint helyes és célzatos tulzás (eszményítés). Soha sem volt inkább ideje ez eszmék fejtegetésének, mint a Planche korában, midőn a szobrászat a képrással akart versenyezni, a képirás a zenétől akart dallamosságot kölcsönözni, s a költés az élet öszhangtalanságát viszhangoztatá. Szerinte nem az a valódi művész, a ki leghivebb a valóhoz, hanem a ki leghivebb a gondolat-hoz. A művész kimutathatja tehetségét a valónak élethű tükröztetésében, és a nélkül, hogy valamit tenne hozzá, a tárgyak csupa helyes megválasztása- és összeállításával; de a művésznevet az érdemi főkép, a ki emlékeit gondolkodás útján bírja átalakítani, s képzeletével eszményesíteni. Ez elméletnél fogva Planche képes volt a legszélsőbb iskolákat kiegyeztetni, s a mellett, hogy valamelyik iránt előszeretettel volt, megtartania függetlenségét, azaz megérteni Rubenst Rafael bámulása mellett, s együtt érzeni Titianal, mind a mellett hogy Leonardot többre becsülte. Megvoltak kedvencei, de nem örömet vallotta be, nehogy elfogultnak lássék. Izlésénél fogva a classicismus hive volt, a szó legjobb értelmében; egy mű helyes elrendezése a részek észszerű és rendszeres kapcsolata az arányosság, öszhang sokkal nagyobb mértékben kísérte tetszését, mint a képzelet gazdagsága, az érzelme mélysége, a színke pompája s a cselekvény mozgalmassága. Szerette a tükélyt, ha mindjárt hideg volt is s többrebecsülte a kúszált műveknél, bármily élénkek és dusak voltak érzelem dolgában. Mindez egyéniségéből folyt: ő kritikusknak született, mint némelyek mathematicusnak vagy költőnek. Midőn valamely műtárgy került elébe, első benyomása nem csodálat volt, hanem szemügyre vette előbb, nem talál-e benne kivenni valót: csak miután hibát nem talált, adta magát egész bizalommal a bánulatnak; de ha bármi kis foltot vett észre rajta, bámulata esökkent, s nem

tudta örömmel nézni. Nemcsak az egykorukat vette ily szigorú vizsgálat alá, hanem az irodalom és művészet legnagyobb műveit is. Rafael egy festvénye, Michael Angelo egy szobra előtt hirtelen félbeszakította csobálását, észrevevén, hogy valamelyik ujjnak második ize igen hosszú, vagy valamelyik izom nagyon kiáll. Ő nagyon követelő volt tehát, csak a tökély birta kielégíteni; nem érte be a tehetség megbámulásával, megkívánta azt is, hogy a mű kifogástalan legyen. Így csak azon művészek nyerhették meg egész tetszését, a kik legjobban megközelítették a tökélyt: Phidias, Leonardo és Corregio.

Volt egy igen ritka és egy itésznél mindig szükséges kiváló tulajdona: nem félt a közhelyekről. Ritka író elégszik meg a szerény szereppel, hogy ismeretes igazságok egyszerű tolmácsa legyen; többnyire azt hiszik, a toll csak arra való, hogy új és váratlan igazságokat hirdessünk általa. — Mily számos erkölcsi botlásra és értelmi tévedésekre vezet az írókat főleg a jelen hanyatlás korában, midőn a csinált fényt jobban szeretjük az egyszerű valóságnál, a közhelyektől való félelem! Az író abban meríti ki erejét, hogy minél meglepőbb összeállításokat hozzon létre, új szempontokat találjon, — az igazságoknak élt adjon, a mi általán akaratlanul is módosulnak az igazság helyes arányai. Planche egyik hibába sem esett. Nem arra törekedett, hogy új dolgokat, hanem hogy igazat mondjon. A gondolatok körüli becsületessége megvesztgethetetlen volt. Valamint a tanár, kit kötelessége rászorit, hogy mindennap a syntaxisnak ugyanazon szabályait ismételve az oktatására bizott tanítványoknak, úgy Planche nem szünt meg until ismételni a moral és széptan ugyanazon elemi igazságait Helyesen tette! A moral és az ízlés azt kívánja, hogy úgy adassék elő, mint a grammatika és helyesírás; vajha mindig ugyanazon módszer követtették! Nem az ismeretek ujonnan szerzett fölöslegét szoktuk legkönnyebben feledni, hanem az elemi igazságokat; nem az eredményeket, hanem az alapelveket. Így vagyunk az erkölcsstani és ízlésbeli igazságokkal is: ritkán feledjük finomabb részeit, hanem gyakran az alapelveket s szükséges, hogy szigorú hang figyelmeztessen olykor reájok. Ily figyelmeztető volt a francia irodalomban Planche Gusztáv egész életén keresztül. Midőn valamely elv sértetett meg, nem habozott kimutatni az elkövetett sérelmet, s mitsem gondolt vele, hogy együgyűnek fogják tartani. Mivel se a tetszés, se a meglepés nem volt célja, maga sem akart gyönyörködni és bámulni oly műveken, melyek a főszabályokat megsértették. Ezért nem volt kíméletlen a művészet fogásai s nyegleségei iránt.

Planche nem volt, nem akart újító lenni a kritikában, hanem az örök igazságok terjesztője, hogy úgy mondjuk, népszerűsítője, s ezen érdem bizonyos korokban fölé a másikkal. Különbösen is oly időben élünk, midőn kevés föltalálni való maradt fen; a gondolat, a philosophiai tanok minden lehető formája ismeretes és külön bányászva; minden aethetikai kérdésnek voltak hősei, kik azokat teljesen földéretették. Azonban korunk hátra van még attól, hogy ízlése ott álljon, a hol tudomány s a művészet bizonynyal a fejlettség magasabb fokán állott, midőn

az elmélet kevésbé volt ismeretes. A gyakorlat messze maradt az elmélettől. A kritika föladata tehát az, hogy tanítsa és terjessze az ismert eszméket, melyekhez már kevés újat lehet adni. Planche ezen tiszt teljesítésének szentelte egész életét, senki sem hozott forgalomba nagyobb tömegű józan és helyes eszméket.

Kritikája elmékedő, határozott volt, s gyakran ereszkedett technikai részletezésekbe. Nem annyira bonczolt, mint értekezett. Modora nem elbeszélő, hanem vitató volt. Ő a szépséget az elvont eszme birodalmába sorozta, s egy szépművet úgy fejtett meg, mint egy mathematicai föladatot. Arra, hogy itéletét kimondja, soha sem folyamodott a képzelethez. Az előtte levő művet soha sem helyezte azon viszonyokba, melyek közt született; nem akart tudni az időről, helyről sőt magáról a művészről sem. Legkisebb becsét sem tulajdonított a művész vagy a költő intencioi vizsgálatának, s nem használta föl az életrajzi adomákat műveik érdemének magyarázására. Ő, mint sokszor be is vallotta, a történeti vizsgálatot merőben különböző dolognak tartotta a műbírálattól, s nem hitte, hogy amaz legkevesebb segítségére legyen ennek.

A művet önmagából ítélte szépnek, s szerinte a körülményeknek rendkívül csekély érdemök van benne. Planche lelke egészen logikai, okoskodó volt s nem birt hajlammal a történet iránt. Ő nem kereste valamely festvényben vagy könyvben se az író egyéniségét, se a kor szellemének bélyegét, és e hibája mert kétségtelen hiba, néha szárazakká tette a legnagyobb művekről irt ismertetéseit. Azonban senki sem érezte jobban e hiányt, mint önmaga. Én nem tudok, (írja egy levelében), se úgy elbeszélni egy életrajzi adomát, mint Vitet, se oly költőivé tenni egy arczképet, mint Sainte-Beuve. Ennél fogva valahányszor egyegy művészről kellett írnia, minél rövidebbre szoritotta össze az életrajzi részt, hogy annál előbb tarthasson értekezést a művekről. Az életrajzban nem látott egyebet, mint évszám-gyűjteményt, melynél fogva meghatározhatta pontosan a művek keltét s a tehetség fokozatos fejlődését.

Planche Gusztáv még életében kivívta munkája és kitartása elismerését. Azon elvei, melyek eleinte a legtulzottabbaknak és szigorúbbaknak látszottak, ma már mind az írók közt, mind a közönségnél annyira elfogadott igazságok, hogy nem vita tárgyai többé, s közhelyekké váltak mind e mellett eleinte merőben újak voltak s nagy bátorság kellett kimondásukhoz. A mai kor teljes nyugalommal szedi Planche hosszú munkálkodása gyümölcseit. Érdeme nemcsak abban áll, hogy az izlés körül számos józan elvet terjesztett el, hanem mindenek fölött abban, hogy Franciaországban kivívta a kritika számára a szólás szabadságát. Azon időben, midőn föllépett, igazat szólani oly erkölcsi erőre mutatott, hogy, mint elejénte minden törvényes ellenállás, lázadásnak bélyegzetetett. A költők és mvészek az irodalom köztársaságát kizárólagos oligarchiává vagy absolut monarchiává akarták átalakítani. Az új szervezetben a kritikusknak és hírlapírónak legfélebb lovagi rang jutott volna. A költők részére új, istentől származtatott jogok lőnek kihirdetve. A visszaélések már fenyegetőleg mutatkoztak; a nyílt, egye-

nes szó már támadásnak kereszteltetett s a kritikát azonosnak kezdték hinni a pasquillal. Planche egymaga támadta meg ez erőszakoskodó és hatalmas kényuralmat. Többször érezte lankadni erejét; de el nem csüggedt, hanem bizott az időben és az ügy igazvoltában. Ma már Franciaországban nem félnek annyira az igaz kimondásától, s nevetségessé tenné magát a költő vagy művész, a ki azt hinné, hogy ki van véve a kritika alól. Ma már, így végzi be czikkét Montégut, őszintén nyilváníthatjuk véleményünket, a nélkül, hogy a írói dölyf ingerült kifakadásainak, vagy alattomos ármányainak tennők ki magunkat; de midőn háborítlanul, a félelemtől mentten s az üldözések ellen biztosságban gyakorolhatjuk a kritika jogait, ne feledjük, hog e jog szabad gyakorlását nagyobb mértékben köszönhetjük Planche Gusztávnak, mint bárki másnak.“

S. F.

ERDÉLY

IRODALOMTÖRTÉNETE

KÜLÖNÖS TEKINTETTEL

TÖRTÉNETI IRODALMÁRA.

(Ötödik fejezet ¹⁾).

Azon fokozatos fejlődést, melyet a vallásirodalomban nyomonról nyomra követhettünk, nélkülözzük a történetiben. A XVI. század évkönyv-irodalma s az Apafi korszak közt egy egész félszázadnyi hézag van, mely időben nem szakad ugyan meg a történeti följegyzések sora, de azon iskolát, mely, a Báthoriak korában jelentékeny lendületet nyerve, nem hevenyészett emlékiratokat, hanem műformába öntött s tudományos historiákat akart írni, egyedül Bőjti képviselte s ő sem a multat, hanem saját korát választá tárgyául. Mi itt, a XVII. század első felében, megszakad s a másodikban új emelkedést nyer, az maga a multtal foglalkodó történetírás. Ez fejlődhetett ugyan a régi alapon s annak hagyományai kétségtelenül elvetve soha sem voltak, de nem a régi irányban, régi úton. Somogyi és Heltai kortársai a separatio daczára vagy túlnyomólag magyarországi vagy magyar és erdélyi

¹⁾ Lásd a III. köt. 140 l.; a IV-dik köt. 3 s köv. l., és a IV. köt. 190 s köv. l.

Szerk.

történeteket dolgoztak fel. Az emlékirók kis körben mozogtak. Csak miután Bethlen hadfolytatásai Erdély önállóságát megszilárdíták, lehetett ez ország saját független történetirodalmára gondolni. Efnek teszik alapját Mikó és kortársainak hagyományai s képezi folytatását és fejlődését azon történeti irodalom, melylyel e fejezetben ismerkedünk meg. S e szempontból tekintve maga a hézag is természetesnek s a fejlődés fokozatának fog tetszeni. Ki fogná tagadni, hogy a történeti események a történeti irodalomra döntő befolyást gyakorolnak, s hogy historiai mult nélkül historia sem lehet? Még a XVI. század annalistái nem hihettek a separatióban, melynek felbomlását untalan várták, remélték. A XVII. század elején e remény már elenyészett, a kétség már nem létezett, de ott még nem találtak elég tárgyat a historiai feldolgozásnak, s csak a jelenre szorítkoztak. Egy félszázad elegendő volt, hogy a multat s jelent nagyobb mérvben öleljék fel. Borongó jelen sötét szomorú napokkal, eseményben gazdag s többnyire dicső mult adott erőt és kitartást s lelkesítette őket, midőn vagy fájdalmas élményeiket vagy őseik történetét rajzolák. De tárgyuk volt s a szükség is égetőnek mutatkozott, tudni mivel tartották meg az ősök a hazát, mivel védték meg önállóságát e perczben midőn Erdély megtámadva oly küzdés elibe nézett, milyennél erősebbet a korábbi történet lapjain sem találtak. S ez egyik ok, hogy miért látjuk az államférfiak egész sorát íróasztaluk mellett görnyedni a történeti művek készítőinek egy más, hasonlólag jelentékeny csoportja mellett.

A történeti irodalom azon része, mely a nemzet őskorát tárgyalja, e kor kevésbé becses terményei közé tartozik, s nagyobb mérvben a szászok által üzetett, kik legfőként a Leopold alá kerülés első éveiben s kevéssel az előtt, hevesen kezdék fessegetni jogaikat azon földhöz, melyen hitök szerint nem mint behívott, hanem mint bizonyos tekintetben autochton nemzet lakkak. Erdélyi magyar írók csak egyet tudunk felmutatni: Liszn y a i K o v á c s P á l t Ez szülőföldje Lisznyóról (Sepsi székben) némely alsóbb iskolának Erdélyben bevégezése után Patakra s innen, mint tanító, Kassára ment (1665). A külföldi egyetemek látogatása után visszatérvén, az akkori háborús időben besorozták katonának s csak Debreczen városa polgárainak kérésére bocsátották szabadon. Ettől fogva e helyen tanárkodott s kiválólag

történeti munkákkal foglalkodott. Azok nagy része bibliai chronológiából s historiából, vagy a nemzetek eredetének kutatásából áll. Iskolai tanitmányait (*Professiones scholasticae*) négy terjedelmes kötetben, szent Chronológiáját egy, s a nemzeteknek az özönviz után elterjedéséről irt munkáját hasonlólag egy kötetben adta ki. Amazok száraz adatok és évszámlálások s nagy Konstantinon innen nem terjednek, ezek a biblia leszármazás tanát az azon korban szokásos magyarázatokkal tárgyalják. Közelebről érdekel bennünket magyar nyelven kiadott műve: *Magyarok krónikája* (Debreczen 1692). E könyvét Péli Nagy Andrásnak ajánlá: „ha úgy tetszik öneki, hogy maga (t. i. krónikája) komendálja magát kigyelmednek, ám lássa, magam sem ellenkezem benne“, mondja szerző mentségéül annak, hogy ő ajánlat helyett némely történeti dolgok földerítésével foglalkozik, milyenek Attila eredete, czímje, a magyar föld némely ős lakosai s több ilyenek. Azután jön maga a krónika Balambertől Mátyás haláláig. E munkájában is két kedvencz tárgya a nemzetek eredetének kutatása s a chronológiával foglalkozik. Amazt tüzetesen üzi, a hol csak valamely új nemzetiség merül fel s emez alá tulnyomólag a hadfolytatásokat sorolja. Két fő forrása volt: Turóczy és Bonfinius, s mit ezek többé kevésbé betöltetlen hagytak, hogy Árpádnak 744-re tett bejövételétől Sz.-Istvánig meghatározzák a chronológiát, azt ő megkísértette azon háborúk folytán, melyeket azokban följegyezve talált. Így lett, hogy Zoltán 71, s Taksony 73 évig uralkodtak, s hogy épen ugy mint amazoknál az egész avar korszak és Nagy Károlynak e nép ellen folytatott hadjárata beolvad Árpád uralkodásába, ki maga is 70 évig vezérkedett s ama nagy emberrel egyidőben (814) holt meg. De Líznyainknak sehogy sem fért fejébe, hogy a frank a magyart meggyőzhette volna s hogy ama hadjáratokat, melyeket Károly Pannoniában folytatott, chronológiájával kiegyenlítse, az ország felső részét a hunavarok birtokába adja, kiknek igaz magyarságát Bonfinius s a németek ellenében kétségbe vonja (l. 236, 228) s míg azok Károly ellen harcolnak, Árpád az alvidéket háborítatlanul birja. S ez östörténeti nyomozás annyira kedvencze volt, hogy munkája három negyed részét foglalja el, habár e részben is mögötte áll Székely Istvánnak, ki a magyarok kiindulását 888-ra teszi. Ilyszerű botlásai mellett is nem tagadhatni, hogy némely dolgokban helyesen

ítelt, olykor helyes szempontokat választott, s hogy egy egy talpraesett észrevétel krónikájának sok érdeket kölcsönöz. Egyébiránt a dolgoknak naiv felfogása s többnyire primitív szempontból tekintése jellemzi ez egész munkáját. Székely létére különös előszeregettel viseltetik a székelyek iránt, kiket maga is Attila utódainak vall. Mielőtt Árpád elfoglalta volna a magyar földet, már birta Erdélyt, hol hat évig lakott, csatlakozván a székelyekkel, kiket az országgyűlésen, mivel más nemzetek jobbágyává nem lettek, hanem a „régii magyaroknak igaz privilegiumit, szabadságit és nemességit mind eddig megtartották“ egyetemesen nemessé tesz, felállítja közsök a primori rendet s megtiltja, hogy közülök akárkit is jobbágygyá lehessen tenni.

Épen ily gyöngé alapon nyugodtak a szász írók észleletei nemzetök östörténeteinek nyomozása körül. A dákok, góthok és szászok egyek. E kérdést ott folytatták, hol Lebel elhagyta ¹⁾, sőt e korban egy egész irodalmi kör állott elő, mely ez eszmével foglalkozott. A magyar írók némelyike Bonfinius nyomán a szászokat Nagy Károly telepjeinek állítja, kiket ez a daczó avarok ellen hívott volna az országba. Ez eszme vívott már ki magának némi népszerűséget, midőn azt többen (pl. Lisznyai, ki 238. l. — a szászokat a gepidák utódainak vallja) megtámadák. Erre az első lökést a késmárki születésű Frölich Dávidnak 1641-ben kiadott munkája: „Az ő s német-magyar szepesi és erdélyi Ember“ adta meg ²⁾, mely a szepesi s erdélyi német a magyarok s oláhok származásának kutatásával foglalkozik. Erdélyben csak hamar számos utánzóra talált, De ezek sorában egy se volt szorgalmasabb, tudományosabb, egyszersmind elfogultabb s ábrándozóbb Tröster Jánosnál. Szebeni születésű, honnan az 1658-iki tatár futás alkalmával Vécsre menekült. Majd külföldre ment, hol theologia s orvostan tanulásával foglalkozott. Egy ideig Nürnbergben élt, hol 1666-ban német nyelven egyszerre három munkát bocsátott közre. Ezek elseje „ó és új német Dacia“, mely négy könyvben részint az Erdélyben lakozó népek származását s östörténetét kutatja, részint amaz ország akkori állapotját rajzolja, ellátva képekkel, melyeket valamely

¹⁾ Lásd Budap. Szemle III. k. 179.

²⁾ Latin fordításban kiadta Beel is Adparatusában.

rémetsző saját képzeletéből mázolt, s egy földabrosszal, melynél rosszabb az egész XVII-ik században nem készült. Tröster e munkája a görög és latin irodalomban szép jártasságot tanúsít, a belőle vett idézetekkel mindenütt s minden nyomon találkozzunk a nélkül, hogy azokat a történet fölvilágosítása, vagy nyomozásokra használná. Egy kikapott s olykor elferdített vagy rosszúl értett adatra a hypothosisek egész fellegvárát építi s valamely történetes névhasználatból hosszú következtetéseket származtat. S hol a maga észleletével ellenkező véleményekre talál, ott hoszas czáfolatokba ocsátkozik. Így taglalja Bonfinius és Nadányi némely állításait nem tényekkel nem logikával, hanem ezek hibás nézetei helyett még hibásabb nézeteket állítva fel. A világ minden népét összehordja Erdélyben, ha csak talál valami rongyos falut, melyhez azon nép neve hasonlít. Krisztus előtt már 300 évvel biztos adatokat talál az ott lakó németekről, kiknek ősei a Rómát leigázó gallusok s a Rómát megrettentő cimberok, mert hiszen gallus, cimber, góth és dák és szász ezek mindegyek, valamint a sarmaták sem egyebek mint németseythák, s az amazonok sem mások mint a szász asszonyok ősei, ezeké a kék szemű, szőke hajú szép asszonyoké, kiknek sugár termete, finom arca semmi amazoniast sem tükröz vissza. Még Attila is az Edler szótól kapta nevét s a rún irás sem egyéb, mint a szászok őseié. Különös gondot fordít Istvánfinak és Reichersdorfnak czáfolására, kik munkáikban azt állíták, hogy a szászokat II Geiza telepíté Erdélybe, még többet küzd azokkal, kik nem hiszik, hogy Nagy Károly előtt szászok laktak volna az országban, de türelme csak egyszer hagyja el, midőn a hammelni regét ¹⁾, hallja említettetni. Leírja a népszokásokat, viseleteket, s ez utóbbiakat illetőleg sehogy sem hiszi, hogy a magyaroknak saját öltönyeik volnának: hiszen a németektől s ezek a rómaiaktól kölcsönözték azokat; midőn még a dolmány sem egyéb „dalmata“ viseletnél, a mint neve is mutatja. A magyaroknak hún származását megengedi ugyan, de ő a hunokat is német eredetűeknek tartja s ezt kétségtelennek hiszi, mert néhány szót tud felhozni,

¹⁾ Hammelnben elszaporodtak az egerek. Egy varázs sípos jó föltételek alatt azokat a tengerbe csalta. A föltételek teljesítetlenül maradtak, s a sípos a hammelniek gyermekeit földalatti úton Erdélybe vezette. Ezek a szászok ősei.

mi a két nyelvben hasonlít. Különben a magyarok nyelve nagyon vegyes, deákból, görögből vett, németből elrontott, akármily fen hangon hirdessék is a magyar tudósok, hogy nyelvöknek Európában egygyel sincs rokonsága. A fen idézett írókon kívül sokat foglalkozik Schödellel, ki Magyarország leírását adta ki: csudálatos módon épen ott, hol a székelyekről ír, mert hogy ezek a legrégebb magyarok, ő sem vonja kétségbe. De midőn ekkép az egész világot, az ókoron kezdve, germanizálja, s germanizálja különösen a dákokat vagy gétákat (kiket Lisznyai szlávoknak tart) nagy bajba keverte magát, hogy mit csináljon azon oláhokkal, kik tényleg léteztek Erdélyben, még pedig nagy számmal? Azonban könnyen segít magán, neki fordúl Frölichnek, hogyan merte ezeket Flaccus utódainak hirdetni, mikor ezek nem egyebek, mint a rómaiak egyenes utódai, s „walach“ nevöket a gallus szótól, vagy a „wallen“-től nyerték. S mind ezen dolgokat számos idézetek és szószármaztatásokkal bizonyítja, és annyi okkal küzd mellettök, hogy azt, ki azok igazságában még ezután is kétkednék, előre elítéli. Elméleteinek a csalhatlanságot, inductioinak a bizonyosságot követeli. Azonban még itt sem állapodott meg. Azon bizonyítékokat, melyekkel a szlávoknak németektől származását támogatja, nem találta eléggé kimerítőnek. E tárgyban még azon évben egy más munkát adott ki: *Lengyel nemes fészek*, melynek első könyve a lengyelek eredetét vizsgálja, szokásaikat, viseletöket s országukat rajzolja. E részben felületes s nem saját szemlélődése után, hanem más munkákból dolgozott. Bővebben tárgyalja e nép leszármazását a németektől: mit már maga a név is bizonyít. A szlávokat felső Magyarországon tutoknak (tót) hívják, e szó pedig szerinte a német *Teutsch*-től származott, mivel pedig a tótok épen úgy szlávok mint a lengyelek: tehát ki vonná kétségbe, hogy mindnyájan német eredetűek? .

Szándékosan időztem Tröster e két munkájánál hosszabb ideig. (A harmadikról alább lesz szó). Ő ha nem is jelölte ki, de megállapította az irányt, melyet a szászok egy ideig követtek őstörténeteik nyomozásánál, melynek egy másik, bár kevésbé mérsékeltbb, képviselője volt *Töppet* Lőrincz. Született Medgyesen s tanulmányai végezte után külföldi egyetemre, jelesül Paduába, ment. Német és Olaszországban tett utazás után Erdélybe érkezett (1665), homon azonban röviddel ezután visszatért

külföldre, jelesül Német és Franciaországba, mint kíséroe a nagyszebeni királybiró fiának Tobiásnak. Ez utóbbi országban Lyonban adta ki *Az erdélyiek eredete s hanyatlása* című latin művét (1667) ajánlva Apafinak, s oly czéllal írva, hogy hazáját a külföld előtt ismertebbé tegye. Két részre osztá ezt, melyek közül a kisebb, s általa is úgynevezett függelék, történeti vázlatát adja Erdély állapota s hanyatlásának a törököknek beütéseik s Nagy Lajos óta. Ez értekezés Kemény haláláig terjed ugyan, de legtűzetesebben a török véduuralma alá kerülést tárgyalja, mint, szerinte, legfőbb okát Erdély bukásának. Terjedelmesebb s egyszersmind kimerítőbb is akart lenni az erdélyi népek eredetéről és szokásairól irt könyv. Osztozik a nézetben, hogy a szászok a dákoktól hozzák le eredetöket, s hogy az oláhok a rómaiak maradványai. Az előbbi nézet állításául az András féle (1224-iki) adomány levelet hozza fel s azt teljesen elrontott s szándékosan hamisított alakban közli, hogy állitmányát azzal támogathassa. A különböző népek szokásait, erkölceit s viseletét nagy részben római maradványnak írja, s a classicusokból vett és, mint gondolhatni, többnyire mesterségesen alkalmazott idézetekkel támogatja. De ferdeségei mellett is óvatosabb Trösternél, és ennél józanabb maradt. Épen ezért e tudós idöközben honába visszaérkezvén hozzá készült a Töppelt czáfolatához: de (1670) a halál által meggátolva, e czélját nem érhetle el¹⁾. E közben Töppelt is haza érkezett (1668) növendékével, ki még elindulások előtt eljegyzett menyasszonyát, Melzer az elhunyt polgármester leányát elütötte kezéről, s ezt maga vette el. Meghasonolván e miatt magával a királybiróval, eddigi pártfogójával, ez megalázására a szebeni tanács előtt nyilvános vitát rendezett. Miles Mátyás, az ismeretes szász történetiró, értekezett a szász nemzet eredetéről, s bár az alapnézeteket illetöleg ez iskola szellemében, de Töppelt egyes állításait czáfolgatva. Miért e sértett tudós felállt a Miles beszédje végeztével, a kétségbevont nézeteket védelmezendő.

— Maradj, derék ellenfelem! mondá Milesnek.

¹⁾ Azonban a következő szászd derekán munkájának 1762-diki második kiadása után 1766-ban Schwarz superintendus Kritikai birálatában czáfolatába bocsátkozott.

— Kész vagyok, felelé ez neki, kihallgatni ellenvetéseidet, habár azok olvasásába már bele fáradtam.

S most Töppelt a polgármestertől kért szót. Ez megadtván neki viszont Mileshez fordult :

— Beszédednek derék ellenfelem, két része volt Egyiket, mely az erdélyi szászok eredetét tárgyalja, jelesnek, tudósnak tartom. A másik, mely ellenem rágalmakat szór, tudatlan, s tudóshoz méltatlan volt. De tőled nem is várhatni egyebet, tőled, ki nagyobb vétkekért vagy megbélyegezve. . .

Szavait nem végezhetette be. Ketté vágta azt a zene, mely az iskolaigazgató intésére megkezdett.

A boszút lihegő férfi e kudarczczal nem nyugodott meg. Miles ellen egy apologiát készített s olvasott fel a tanácsteremben, melylyel ennek értekezésére nem épen gyöngéd modorban felel ¹⁾. Ez sem volt elég. Megaláztatása okának a királybirót tartva, ennek több elleneivel szövetekezett, s elvádolta őt a fejdelem előtt s ekkép (1669) ki is eszközölte elfogatását. De misem bizonyosúlva ellene *Fleischer* szabadon bocsáttatott. Töppelt pedig 1670-ben, ugyanazon évben, melyben Tröster, hirtelen meghalt. Mint gyanítják, mérget vett be tartva rossz következményektől, Egy nagyobb művéből, melylyel Erdély történetét akarta Krisztus születése óta megírni, csak az első könyvet készíthet el.

Kortársa *Kelp Márton*, kit hittani értekezéseiről már ismerünk, nyomdokin haladt Született Holdvilágon (Segesvár szék) s már korán nagy hajlamot mutatott a nyelvtanulásra. Ugyan e szenvedélye több külföldi egyetem látogatására bírta, honnan visszatérve, mint mosnai pap, fiatal korában hunyt el. Lipcsében nyilvános felolvasást tartott az erdélyi szászok eredetéről (1684) s azt ugyanott ki is nyomatta. A magyar megyék s székely székek rövid de pontatlan, s a szász székek terjedelmesebb leírása után, a szászok eredetét kutatja, majd a hammaeni regét s Nagy Károly telepítését czáfolja. Ő Tröster és Töppelt közt áll, kiktől mindegyiktől vett át valamit, de kiknek argumentumai mellett legmeggyőzőbbnek azt tartja, hogy a dákok nem enyészettek el, s utódaiknak kell hogy legyenek. Kik ezek? a magyarok? nem. A székelyek? nem. Az oláhok? nem. Tehát a

¹⁾ Lásd *Günesch Annálisait Trausch gyűjt. II. 144 s köv.*

szászok? Azok Kivüle még a sorompóba léptek Ziegler Márton a szászok eredetéről Kelphez intézett levelével, és Gunesch Endre Triga Aphorismorum-jával.

De ez irány, ily nagy mérvben űzve, ellenmondásra talált még magok a szászok között is. Lisznyai már bizonyítgatta, hogy a géták vagy dákok nem german hanem szláv eredetűek. Schuller Endre pedig, ki a hittan tanulmányozása végett Wittembergbe ment, azon 14 történeti tétel közül, melyekkel 1688-ban e városban tartott vitatkozást, az elsővel határozottan tagadja, hogy a géták és góthok összezavarhatók volnának. Ezek nagy része a német őstörténetre vonatkozik, de némelyik Erdélynek római és dák korát feszegeti. Két évvel később ugyancsak Wittembergben Francisci János tartott és nyomtatott egy értekezést (1690) Erdély némely nevezetességeiről, melyben Daciának Róma alatti felosztásáról, elnevezéséről és lakosairól ír. Fontosabb s nyomosabb név ezeknél a Frankensteini Frank Bálinté, kit mint költőt és jogtudóst már ismerünk, s a ki gazdag ismeretei, fényes állása folytán jelentékeny befolyást gyakorolt Erdély sorsára. Már atyja a nemzet grófja volt, s Apafi őt is, miután a külföldi egyetemeken járt s különböző hivatalokat viselt, e méltóságra emelte. Erdély az osztrák ház alá jutván Leopold nemcsak megerősíté e hivatalában, hanem nemesi rangra is emelte. Nem volt barátja azoknak, kik a szászokat és dákokat összezavarják. Épen ezek ellen írta s adta ki 1696-ban munkáját Az erdélyi nemzetek s különösen a szászok eredetéről, mely már a következő évben két újabb kiadásért. Különösen azok ellen küzd, kik az Endre-féle adománylevélt céljaikhoz képest meghamisítva használták fel, donatus (ajándékozva) szót csusztatva a vocatus (behíva) helyett. II. Géza telepítése mellett harczolván, nem minden él nélkül mondja egy epigrammjában: „vendég voltam hajdan, midőn a vad tatár pusztított, ó bár csak most is vendég (hospes így említettnek a szászok az Endre-féle oklevében) volnék.“ A székely szót a scythától s az oláhokat a rómaiaktól származtatja. E munka, első megjelenése évében Frederici János által némi módosításokkal németre fordítva megjelent.

Mindezek daczára a gót leszármazás véleménye még sokáig fentartá magát, s nem csak több annalista irataiba csúszott be,

hanem a történetirodalom oly terén is, melylyel legkisebb rokon-sága sem volt, talált pártfogókra. De itt csak mellékesen s többnyire mint elfogadott nézet szerepel. Azonban történetirodalmának több oldalulag s több irányban kelle fejlődnie: állam életével aránylagosan. S itt első sorban az egyházi történettel találkozunk, mely a hittani irodalomhoz mérve aránylag kicsiny. Azonban ne feledjük, hogy a theologiai munkák jelentékeny részének bevezetése tartalmaz rávonatkozó adatokat, s ezekben nem egy fontos eseményt, nem egy érdekes monographiát találunk. De egyes röpiratoknál többre nem mentek, még Gelei Katona sem, ki a szathmárnémeti zsinat történetét írta le. Apafi korában az ügyet többre vitte Pápai Páriz Ferencz Romlott fal föl épülése című magyar és latin egyháztörténete¹⁾. E munka a huszitákról némi előzmény után az erdélyi reformatio történetét írja le a XVI. században és XVII-ik első éveiben, s figyelemre méltó, mint e nemben első kísérlet, és a benne elszórt okleveleknél is többet ér az ügyszeretet, mely rajta előmlik. „Kevés vonással rajzoltam — írja előszava — de tovább nem terjeszkedhettem: ily munkához nem illett volna valamit magamból merítnem, s a levéltárakat s magánosak szekrényeit nem kutathattam fel.“ És meg is látszik rajta, hogy a mi keveset nyujthat, azt igazán hamisítatlanul igyekszik bemutatni. Némely tévedések s különösen a szász reformationak nem eléggé pontos leírása közös a többiekkel, jelesül a szászokkal is, kik e nemben dolgoztak, kik pedig biztosabb adatokat szerezhettek volna.

A szászok egyházi történetiróinak sorát a már említett Tröster nyitja meg. „Pápai Svetoniusa“ (1657) a pápák életrajzát nyujtja XI. Inczéig, mely többi munkáinál is nagyobb elterjedést vívott ki magának, érvén rövid idő alatt (1684-ig) három kiadást. Ennél becsesebb s fontosabb munkák maradtak kéziratban, melyek a protestantismus történetéhez jelentékeny adatokat szolgáltatnak. Gunesch Endre a szászvárosi egyház és káptalan történeteit írta meg (1697). Gundhard István megyesi pap erdélyi egyházi évkönyveket hagyott hátra. Mint gyűjtő

¹⁾ A magyar nem jelenhetett meg, de a latin 1684-ben Szébenben „Rudus redivivum“ czim alatt világot látott. Később életrajzával bővítve, újra kijött.

és író egyiránt fáradhatlan volt a medgyesi születésű Herman Dávid, baromlaki pap. ama higgadt és fölvilágosult férfi, ki Hübner Izrael bolondságait czáfolta¹⁾. Latin nyelven irt egyházi évkönyvei 1520—1659-ig terjednek, 1703-ig Grafius Lukács által egészítve ki. Herman munkássága azonban inkább az egyházi jog körébe terjedett. Irt egy értekezést az egyházi jog-kiszolgáltatásról, melynek első része az egyházi személyek jogát, a második az egyházi ügyeket, a harmadik az egyházi törvénykezést tárgyalja. Két kötet a szász egyházi viszonyokra vonatkozó gyűjteménye többnyire becses és fontos actákat tartalmaz. Ezekhez hasonló jól rendezett két gyűjteményt hagyott hátra Herman Lukács szász superintendens, egyik 1545—1682 a szász zsinatok actáit, a másik pedig a szász papok kiváltságos leveleit foglalja magában. Épen a kurucz világban élvén, a duló és pusztító csapatoktól sokat szenvedett, melyek közül egyik az oltár mellett vetkeztette le s fosztotta meg ruháitól. Az egyházi jog-kiszolgáltatásról Zabanius Izsák is hagyott hátra egy értekezést, melynek írására fiával a szászok grófjával (1700-ban) támadt versengése adott alkalmat, ki hol egyik, hol másik hitfelekezethez szított, a papokat gyűlölte, s jogaikat, a hol csak lehetett, csonkította. De a gögös ispán „csak hamar ezután a szent lélek sugallatától vezetve“ — írja Grafius — „az egyházban az összes nép előtt, kik oda úrvacsorával élés végett gyülekeztek, az oltár előtt álló atyjához járult és sértegetéseiért bocsánatot kért.“ Három évvel ez esemény előtt e rendületlen férfunak más versengése volt. Egy szónoklatot tartott ugyan is azon tárgyról, hogy azok is eretnekek, kik a hamis profétákat felruházzák. A királybíró Frank Bálint magára vette e szavakat, s mivel nem remélte, hogy megfenyítését egyházi úton keresztül vigye, jelentést tett tábornok Rabutinnak, ki őt táborába hívatta, s meginté először azért, mert a hitcserélés ellen irt Világító tornyát (Pharus refulgens) a nemrég katolikussá lett szász választónak ajánlotta, s másodszor mert szónoklataival sokakat bánt. — Az egyháztörténeti irodalom különböző nemeiben részint kézirati, részint kinyomott munkákat hagyott hátra Haner György, superintendens. Tanulmányai befejezésére Wittembergbe ment, hol vitatkozásaival a köz-

¹⁾ Lásd a 4-ik fejezetet.

figyelmet magára vonta. 1695-ben hónapba visszatérve, mint pap és iskolatanító s végre elaggult korában mint superintendens, szolgálta az egyházat, melynek irodalmában mint író és gyűjtő jelentékeny működést fejt ki, s azonkívül terjedelmes levelezést folytatott a külföldi tudósokkal az akkoriban terjedő pietismusról, melytől az ott levő erdélyieket egy iratával óvta. Négy kötetnyi gyűjteménye tartalmát a papok kiváltságai s egyházi iratok teszik. Ezekkel ismertségre mutat még Wittembergben befejezett s ugyanakkor 1694-ben Frankfurtban kiadott latin munkája: „az erdélyi egyházak története.“ E munkáját Noénak a bárkából kiszállásáról kezdi. A két első könyv Erdély népeinek és őslakosainak eredetét, vallását és történetét tárgyalja Géza vezér koráig, kit ő maga is királynak tart: miként általában a kor történetirói. A szászok mint dák teutonok aboriginesek, kik még ez időben is az Arius tévelygéseit követik. Nyomozásai e téren a Töppelt iskolája tagjának tüntetik fel, s csak az a szerencse, hogy e két könyv a harmadikkal együtt, mely a reformatio kezdetéig történeteket tárgyalja, a munkának kisebb felét teszi. A negyedik könyv II. Lajos trónraléptétől 1652-ig terjed, s a XV-dik századi vallás-változásokat s különböző felekezetek támadását bővebben tárgyalja, mint a Bocskai óta történeteket. Megirta e munkájának folytatását is, de az kéziratban maradt. Sajnálunk lehet, hogy sehol sem akar kimerítő lenni s a rövidséget az alaposág rovására is vadászsza, mint többnyire azon munkák, melyek külföldön jöttek ki, s hazánknak ott ismertetésére számitottak.

E vád méltán megilleti Nadányi „Florus Hungaricusát“, mely a kidolgozott s hazai történetre vonatkozó művek sorát nyitja meg. Nadányi előkelő magyar családból származott s a hazai iskolai tanulmányok befejezése után a belga egyetemeket látogatta meg. Innen visszatérve Enyeden nyert tanári alkalmazást, azonban előadása annyira gyarló volt, hogy általános óhajtássá vált ez állomásától valahogy megfosztani, s e miatt magok a tanulók is zavargásokat idéztek elő¹⁾. Hiában tartottak ügyében gyűléseket s mondák ki eltávolítását határozatilag, bár gazdag

¹⁾ Lásd gróf Kemény József Apafi ideje eredeti levelekben Árpádia II. 91.

ismereteit mindig méltányolva, azt teljesedésbe nem vehették rokona Bornemissza Anna, a fejedelemasszony pártfogása miatt, s végre is esel által eszközölhették, elhithetvén vele, hogy felség-sértési vádakért a közigazgató halálra keresi. Távozásával meg-
 ürült helyét Csernátoni Pállal tölték be, ugyanazzal, ki az egyetemeken barátja volt, s mint ilyet, Florusát verssel üdvözölte. E művét 1663-ban Amsterdamban adta ki, s Magyarországnak történetét a hunok bevándorlásánál kezdi; ezt megelőzőleg rövid rajzát adván a scytháknak s pannoniai és dáciai régi népeknek. Több mint hatszáz munkát olvasott össze e könyve kedvéért, mondja maga az olvasóhoz írt bevezetésében, s ez valóban nem is lehetlen, különösen az előzmények a scytha dolgokért, melyben sok tévedés mellett is észszerűbben jár el Lisznyainál. Az avarok heütését a magyarok második bejövetelének tartja Nagy Károly rajtok nyert diadalai daczára is, de a szászokat a gótok maradékinak vallja, s nem hiszi el Istvánfinak, hogy Géza nekik adott volna kiváltságokat, mert ezeket a szász magyaroknak adta. Története IV. Ferdinand s I. Rákóczy György haláláig terjed, kiken túl fél írni, nehogy a kor közelsége miatt a történeti hűséget hántsa. S bármily rövid és kevésbé kimerítő e munka, tagadni nem lehet, hogy csinos tollal s nem alaptalan kritikával készült bár röviden s mítsem merítve ki. E korban egy más Florus Hungaricust írt Gelei Katona István, a püspök unokaöccse s külföldről hazatérte után igeni pap, ki a magyar és erdélyi történeteket igen szabad szellemmel dolgozta ki ¹⁾.

Épen ez időben élt és dolgozott egy más, főrangú is: Bethlen Farkas. Atyja Bethlen Ferencz, anyja Kemény Katalin a János testvére. Amaz kitünő diplomata, a Rákóczyak korában fejdelmeit több ízben képviselte mint egység-hívő Lengyelországban s egyszer Bécsben. Ez uralkodók főudvarmestere, tanácsosa, s fehérmegyei főispán, s mint tudós azon levelek által lett ismeretessé, melyeket Ruarhoz intézett, s melyek ennek a gyűjteményében jelentek meg. Fiai közt legidősb Farkas volt ²⁾. Első ne-

¹⁾ Mint Seivert mondja Quartalschrift 7 k. 11 l.

²⁾ Mikor született Bethlen Farkas? kik róla irtak — ezeknek száma nem csekély, de ezek mégis jobbadán egymás tévedéseit másolgatják — kétfelé nyilatkoznak. Egyik rész Benkövel 1639, a másik Bod után

vettetését honn az atyai háznál nyerte szülői felügyelés és vezetés mellett ¹⁾. Majd a fehérvári iskolát látogatta. De a kör, melyben élt, atyjának fényes állása képzésére határozott befolyást gyakoroltak s bár maga panaszkodva említi, hogy honn kezdett tanulmányaitól a mostoha sors 15 éves korában elvonta, s azoknak befejezését nem szerezhette meg külföldön: e hajlamai mellett is kárpótlást talál az államszolgálatokban. S valóban a testben és lélekben kitünő ifjúra fényes, bár rövid, pálya várt. Pápai Páriz szép és férfias külsőjéért kora Absolonjának s esze- és jelleméért háza Scipiojának nevezi. Mint ifjú már Küküllő vármegye, s atyja halála után Fehérvármegye egyik főispánja volt. Azon zavarok, melyek a lengyel hadjárat után a szegény országban dúltak, nem egyszer veszélylyel fenyegették az óvatos ugyan és a beleleegyedést ki nem kerülhető ifjút, de ki azok folytán

1648 mellett szól. A szász tudósok kivétel nélkül ez utóbbi vélemény mellett nyilatkoznak. De a dolognak nem jártak utána, habár egy alaposnak látszó kútfőt Pápai Páriznak egy Bod Tymbaulesében (I. k. XXV.) közölt versét használták is. Ugyanis megjegyezvén, hogy ez időben más Bethlen Farkas nem élt, a Bethlen János Commentariusaiban 1660 óta folytonosan találkozunk Farkasunk nevével, és már 1661-ben mint határozott s nagy befolyást gyakorló pártemberrel. Lehetett volna-e az egy még csak 13 éves gyermek? s fel lehet-e tenni, hogy inkább tévedett a történetíró, mint a verskészítő? Elöttem a Benkő véleménye nyomosabbnak látszik négy okból: 1) ő maga írja az olvasóhoz: „*dum novercantis mox fortunae vicissitudinibus objectus atque exercitus decimo quinto aetatis anno a studiis avellor.*“ A moldvai s oláhországi háborúk pedig, mint tudjuk, 1653-ban kezdődtek, s ha a Lupul elleni hadjáratban részt vett, akkor 15 éves volt. 2) Kemény János (Önéletírása Szalay kiad. 14) midőn testvére Katalin gyermekeit említi fel, első helyen szól Farkasról. Ő e munkáját 1657-ben írván, nem fogta ezt tenni egy 9 éves gyermekkel. 3) Bethlen Miklós emlékirataiban mint tanultársáról emlekszik. 4) Mert Benkő — ki ugyanezen adatot két helyen mondja el — vagy a családtól nyerte azt, vagy, mint Horányi, Bethlen Pálnak Sehwarzhoz írott leveléből kölcsönözte. (Nova Memoria I. 471). De a Bod által idézett Pápai Párizféle vers nem sírirat volt, csak gyászvers.

¹⁾ Ezt maga mondja a fejedelemhez írt ajánló levelében: *cum teneram aetatem non in pulvere scholastico desudans palaestra, nec aestuans aemulorum exercitatio, sed domestica saltem umbra, ac Patrii Laris erudierint.*“ Haner Script. Saec. XVII. 347. szerint az udvari s kolosvári iskolákban járt volna.

se függetlenségét nem veszté el, se hazafi érzelmét meg nem tagadta. A két versengőt, kik Rákóczy halála után a fejedelemiségért küzdtek, közel sógorság köteléke fűzte hozzá: Barcsaival első unoka, s Kemény az ő anyjának testvére volt.

Midőn Barcsai eszélytelen eljárása és kegyetlenkedései által pártját naponként fogyni látta a Bécsből támogatott Keménynek, a fejedelemiség megnyeréséhez kötött reményei valósúlni látszottak. Ezért sereggel közeledett az országba, s Barcsai megrettent pártja megszaladt. Bethlen János, a korlátnok, Apafihoz vette útját s Kemény ide Farkasunkat küldte biztosító levéllel, hogy hozzá vezesse ¹⁾. Röviddel ezután, azon beszélgetésben, mely Görgényben a két versenytárs közt történt ²⁾, vett részt (1660). E találkozás eredménytelen maradt, de Barcsainak megöletése sem biztosíthatá a trónt Kemény számára. Apafiban Ali pasa önkéntelen versenytársat támasztott ellene. Kemény pártja Barcsai lemondásával szaporodott s Farkasunk, mint korábban is, hive volt, de midőn az egyszer elhagyva az országot újólaj sereggel készült elfoglalni, azon fő urak sorában találjuk nevét, kik vállalatát nem helyeselték ³⁾. A nagyszőlősi csatában (1662 jan. 23) részt vett, de szerencsejére a bizalmatlankodó Kemény oly pontra rendelé, honnan ennek elcsése s a csatavesztés után Bethlenbe menekülhetett. E csapás nem törte meg egészen a Kemény pártját ⁴⁾ s Farkasunk, daczára annak, hogy a marc. 10-diki országgyűlés proscibálta, nem hódolt meg az új fejedelemnek. Azonban reményeiket minden nap leebb hangolá, Apafi szigor helyett szelidséget léptetett életbe s ezáltal sikerült az egész országot zászlója körül gyűjteni.

S most rangját s befolyását folytonosan emelkedni látjuk Tagjává lett a fejedelmi tanácsnak és az 1678 aprilisban Fogarasban tartott országgyűlés a Bethlen János halálával megürült korlátnokságot rá ruházta, mely hivatalt, mint helyettes, e jeles ember betegsége miatt, már három évig folytatta. S épen ez évben nyílt alkalma urának jelentékeny szolgálatot tehetni. Béldi Pál bukása után ennek bodoni uradalmát Farkas és testvére Ger-

¹⁾ Bethlen János Comm. Bécsi kiad. II. 49.

²⁾ Ugyanaz u. o. II. 51.

³⁾ Ugyanaz, u. o. II. 91.

⁴⁾ Ugyanaz, u. o. II. 106.

gely nyerék¹⁾. Midőn azon fő úr a portára menekülvén „praktikái“ fonolát ott tovább folytatta, s ezek folytán ott naponként nevedő befolyásra tett szert, a fejedelem egy négy tagú küldöttséget indíta útnak²⁾: Bethlen Farkast, Mikes Kelement, Szilvási Bálintot s a szászok részéről Moller Gált. A követség feje Bethlen volt. A portánál nem kimélte a pénzt, mely ott okok helyét szokta potlani, s Béldi párthiveinél az ígéreteket, hogy a megtérők kegyelemre számíthatnak. S midőn minden előre el volt készítve daczára, hogy a fejedelemséggel maga is megkinálaték, mint vádló lépett fel Béldi ellen, ki nem csak törvényes fejdelmét árulta el, hanem a köz nyugalmat is zavarta s mint ilyennek megbüntetését kérte. Eljárása eredményét tudjuk: Béldi a „jedikulában veszett el.“ A követség visszatért, de Bethlen az eseményeket nem sokáig élte túl. 1679 decz. 30-án Bethlen szent Miklóson, rövid betegség után, neje Ostrosith Borbálától egy fiat, Lászlót; hagyván maga után.

Bethlen midőn korlátnokká lett, már felhagyott nagy műve „Erdély történetei a mohácsi vésztől“³⁾ folytatásával. „Kellott vol-

1) Cserei Historiája. kiad. Kazinczy. 101.

2) Trausch Chronicon II. 184. Cserey 109.

3) „Bethlen Farkas írta-e a Bethlen Farkas Historiáját? e sokak által tagadott kérdéssel épen nem lesz fölösleges megismerkedni, s annyival inkább, mert mióta gróf Kemény József is tekintélyes szavazatát — bár csaknem indokolás nélkül — a latba vetette, szeretik azt eldöntöttnek tekinteni, és maga Schuler úr is kevés habozással elfogadja. Bethlen Farkasnak két lengyel menekült Grondski és Vengersky voltak a titoknokai, helyesebben vendégei. Ezek közül az első maga is irt két munkát, melyekről alább lesz szó, s melyek egyike Erdélyi és Magyarországi Történetek vázlatá 1526—1663-ig, de a mely nem egyéb, mint Bethlen Farkas és Jánosból compilatio, nagy részben új adatok s új szimezés nélkül. A XVIII-ik század elején Soter, egy szász tudós a maga Transylvania Celebris-ében első mondja, hogy e munkát Bethlen valami lengyellel íratta s osztotta könyvekre. Felmer, egy másik szász tudós, ugyan e század második felében épen ezen munkára tett jegyzeteiben már tudja, hogy ezt Grondski írta. Majd előáll Seivert az Ungarisches Magazinban (I. 68 s köv.) erdélyi leveleiben s a Quartal-schriftben (V. 206 s köv.) s indokolja a fenebbi bebizonyítatlan véleményt. Végre gróf Kemény József (a Kurz Magazinjében I. 9.) ismétli a Seivert szavait. Haner (a Script. Saec. XVII. 348) Benkö, mint a munka kiadója a Bevezetésben s Horányi (Nov. Mem. I. 470.) Koppi Károly (a Bellum Cos. Pol. előszavában) tagadják ez állítás valódiságát,

na — írja maga — hazánk históriáját tovább is vinni. Vigye a ki érkezik s hazáját szereti. Tölem már nyughatik, megfosztottak ahoz való időmtől a terhes hivatalok.“ De munkája, így befejezetlen is, nagy fontosságú, s mind annál, mi csak az 1526

sőt Benkő indulatosan felkiált : „Ast hodie nemo cordatus putido huic commento adsentitur. Livor post fata quiescit“, azonban ezek állitmányaik mellett részint kevés okot hoztak fel, részint nem czáfolják Seivert okait, s különösen hogy ő, mint fiatal és államhivatalban levő nem érhetett rá. De ez a leggyöngébb argumentum! Bethlen midőn meghalt nem 31 éves volt, mint Seivert, Bod után mondja, hanem 40, s midőn az előtt két évvel oly hivatalba lépett, mely minden idejét igénybe vette, fel is hagyott annak iolytatásával. Nevezetes argumentuma azoknak, kik szerzőül Grondskyt tartják, a hasonlat, mely, ennek rövidege s annak terjedelmessége daczára is, a két munka közt van, s épen azért ezt csak vázlatnak tartják. De ezek az urak elfeledték után nézni, hogy Grondsky Epitoméjának azon része, mely a Rákóczyakat tárgyalja, a Bethlen Jánoséval is megegyezik s épen mint az 1663-ig terjed, s újat és olyat pedig, a mit abból nem merített volna, csak ott mond, a hol maga is mint szemtanú írhat : a lengyel hadjárat óta. Különben e munka nem vázlata egy nagyobbak, hanem önálló, sajtó alá írva. S épen azon körülmény, hogy Grondskytól két munka maradt ránk, a legmegdönthetlenebb bizonyítvány, hogy az Epitome szerzője nem írhatta a Bethlen-féle históriát. Fecsegő, könnyen hívő s a multat nem alaposan ismerő, a jelent a percz befolyása alatt szemlélő író ez a Grondsky, míg Bethlenről ezek egyikét sem mondhatni, ki teljesen birtokában van tárgyának, s kinek stílusa is magasán a Grondskyé felett áll. S épen ezért nem lehet annyit sem elhinni, mennyit Seivert a legroszabb esetben legalább szeretne e lengyelnek megmenteni : hogy Bethlen az anyagot összehordta s a lengyel azokát felhasználta. Bizonyynyal sok előkészület s hoszas tanulmányynal jutott el Bethlen a történeti kútfők s források oly teljes ismeretére, az okleveleknek és államiratoknak oly halmazát sok fáradsággal szerezhette meg, s nem kevesebb munkával érhetne el az akkori erdélyi viszonyokban pontosan tájékozását. S midőn már mindez megvolt, miért bizta volna a kidolgozást Grondskyra, kinél ő szebben írt latinul? — Gróf Kemény, a lelkiismeretes búvár, sok szigorral mondja idézett értekezésében : „a nagyobb plagiumokra akkor akadtam, midőn Bethlent a Grondsky kéziratával összehasonlítottam“; de ha igaz az, hogy Grondsky Bethlennek titoknoka, nem inkább hihette volna-e a nemes gróf, hogy ő, mint rövid vázlat írója, urának összegyűjtött s kidolgozás alá szánt adataiból és vázlataiból merített, s annyival inkább, mert a bécsi udvari könyvtár példányának czimén e körülmény meg is van említve (de nincs a pesti egyetemi könyvtárén, melyet én használhatni szerencsés voltam). — Ugyan e nemes gróf kételyének egyik fő okát abban találja, hogy az eredeti kézirat sehol sem található, azonban ez okot maga dönti meg

—1609 közti időszakra fenmaradt kidolgozott munka, becsesebb. Kora ifjúságában historia tanulásra kelle magát adnia s különösen hazája történeteinek kútfejeit és levéltári adatait alkalmasint nem csak tanulmányozta, hanem gyűjtötte is. Egész lélekkel s nagy ügyszeretettel kell vala csüggenie a munkán, mely tervezett nagy-szerűsége mellett tehetség és szorgalom öszpontosítását kívánta. Ifjú erejét, hazafias érzelmeit államférfiú higgadtságával kelle párosítania a kidolgozásnál. Isteni gondviselés volt, hogy akkor, midőn a történeti emlékeket s maradványokat újabb országos pusztulás veszélye fenyegette, egy ember állott elő, ki annyit megmentett azokból, a mennyit csak lehetett. „Megvallom — így nyilatkozik maga munkájáról — az sok idő és fáradságba került, tollamat is nem egyszer vettem el, s azt csak barátim biztatására vettem újra elő . . . mígnem végéhez érhettem.“ Mert a megírt XVI. könyv, habár szerző eredeti terve szerint, nem is ott akarta bevégezni, így is egy egészet képez, s a XVI-ik század azon évkönyveit is felhasználta, meiyeknek ma legfelebb csak töredékeit ismerjük, azok mellett, a melyek korunkig fenmaradtak: mint Brutus és Somogyi. Ezekkel összehasonlítva, bámulnunk kell mesteri kezét, mint alkalmazta az ezek által nyujtott téglákat művének épületébe. És épen e körülmény győzhet meg bennünket, hogy a Gyulafy és Szamosközy évkönyveinek elveszése bár érzékeny veszteség, de pótolva van Bethlen által, ki külö-

nehány sorral alább, hol Hermányi Continuatioját idézi, hogy t. i. az autographumot Tököli vitte volna el magával Töresvárnál beütése után, s Felmernek könnyelmű nyilatkozatára, melyet Soter szavai alá irt, véleményem szerint, az adhatott alkalmat, hogy míg a „Kozák-lengyel háborút“ ismerte, az Elenchus (vagy, mint más példányokon áll, az Epi-tome) soha sem volt kezénél, de hallván valamit róla, a Bethlen munkájával zavarta össze, a mit a jegyzet szövegéből is gyaníthatni. Különben Bethlen munkájáról sok mesést hagytak írva. Törökországból hozta adatait? Hogyan? mikor Stambulban csak a halálát megelőzőtt évben volt; s miért? midőn adatokat és ismereteket Erdélyben könnyebben szerezhetett. A munka nyomtatásáról is sok mesést beszélnek. Bethlen Elek, (a Farkas testvére) ki a munkát Keresden nyomatta, tatárabságba hurczoltatott s ott halt meg, a példányokat pedig egy pinczébe falazták be, hol azok összerothadtak. (Igy Köhler, Hist. Münzbelustigungen). De minderre szükség sem volt: Bethlen Elek Erdélyben halt meg, s a munka ki nem adásának, a nyomtatás megszüntetésének Keresd fel-
lása mellett politikai okai is lehettek.

nösen ez utóbbit annyira felhasználta, hogy Benkő e kiáltásra fakad: „mit búsulunk azon? hisz az egész Szamosközy él Bethlenben.“ De ez nem compilatio: szükséges és kellő felhasználása az adatoknak mindig célzatosan kiírva, legtöbbször a szerző által megjelölve, — bár fölöslegesnek tartá az untalan idézgetést, a fejdelemhez írt ajánlólevélben már bevallván: „sok van bennök más jeleseknek élménye és ismerete. Fát és követ mástól vevék. Enyém az épület fölépítése és alakja. A pók hálója sem jobb, mert a fonalat magából nyeri, s az enyém sem rozszabb, mert mint a méh, másokból meríték.“

E tizenhat könyv a mohácsi véstől Báthory Gábor trónra léptéig terjed. Ujabb kiadásban hat vastag kötet s az ismert források közt legterjedelmesb. Gazdagon föl van szerelve levelekkel s államiratokkal, melyeket azonban tudott szerző művészi kézzel a munkába szőni, soha sem mulasztván el azok illusztrálását. Szeret szónoklatokat adni a szereplők szájába: de nála ez sem fölösleges, ezt is bámulandólag tudá hasznosítani. Nem szószaporítás az, hanem olykor a pártok jellemzése, indokaiknak elmondása, mintegy szívöket akarja feltárni s veséjükbe hagy pillantanunk. E részben is Livius tanítványának mutatta magát, kit Herodotussal mintaképül választott, habár maga az ajánlatban szerényen figyelmezteti is Apafit, hogy „nem kereshetni benne választékos csínt, nem méltóságot, nem a tellemes styl fényét, vagy Titus Livius vonzó s áradozó előadását, sem Herodotusnak csudálatos és utánozhatlan édességét.“ Pedig e tulajdonok közül többel bír és sok olyannal is, mi ama sorokhan megjelölve sincs. A tárgy maga, melyet kezelt, a hazafi fájdalomra és örömrre elegendő anyagot adott. „Futtasd végig, kérlek elmédet, — mondja maga — e semmi szépítés, gyűlölet vagy kedvezés által meg nem vesztegetett elbeszéléseken, s a helyszin, dolgok, események hű és igaz leírásán. Látod forgani a világ eme nagy kerekét, a háború megdöböntő koczkáját, a szerencse tarka játékait, a megdördült napkelet irtózatos dülását, a dolgok nyomorúságos képét és Erdélyország végzetszerű válságait. Mindezek segélye által Ázsia és Európának ama nagy hódítója, ki annyi ország, annyi birodalom romjaiból emelte fel hatalmának e roppant tömegét, oly tetőpontra hágott, hogy ha Europa észre nem tér, s nem ügyel saját dolgaira, féltő, hogy ama dögvészes csillag halálos mételye minde-

nekre elragad, s így a félhold a keresztyének végromlásával futja meg pályáját.“ Mintha nemcsak történetírói, hanem államférfúi elveit is bevallotta volna: fél, hogy nemzete az ozmán tömegben elenyészik. Itt nem dacolás, nem ellenszegülés, hanem a körülményekhez simulásban lehet csak menekülés. Ez eszme küzdelme mintegy veres fonál húzódik át az egészen: valahányszor azt megszegették, Erdély nagy csapásokat szenvedett. S bár az kimondva sehol sincs, — csak egyes szónoklatokban — de az események színezése, drámai menete rávezetnek önkénytelenül Mert Bethlen e részben valóban művész: úgy és akkép tudja előadásában csoportosítani a tényeket, hogy azok az olvasóban azt az eszmét, azt az érzelmet költik fel, melyet épen ő akar. S ez a titka, hogy Bethlen nagy szavak nélkül megindít, mellőzi a borzasztóságok kirívó színezését, s mégis könnyeket csal olvasója szemébe, és épen, mint céljainak megfelel, rokon vagy ellenszenvet költ egyik vagy másik szereplő irányában. Elválasztva a kortól, melyről írt, de attól még sem annyira távol, hogy azt a mesék ködén át tekintse, a művészi nyugalmat s historiai nézponot teljesen megszerezhetette. De az ozmán hatalomnak újabb és erős felcsillámlása, mely az attól elszakadni készülő hazát végenyészettel fenyegette, szükségessé tette, hogy a történetbuvár felmutassa az eredményeket, melyekre nyomozásai vezették, a meggyőződést, melyet mint államférfi szerzett magának, hogy e veszélyek mindannyiszor megújulnak, valahányszor a hazát czéltalan törekvések koczkájára teszik ki. Vizsgálni, minő hibákat követtek el az ősök és hogyan tartották meg a hazát? ezt tűzte ki feladatul, erre felel meg történeti műve, s bizonynyal jól és tanulságosan.

Bethlennek magának volt szándéka kiadni művét, s el is kezdte azt, az utolsó kézjavítása sem hiányozván, sajtó alá rendezni. 1679-ben egy kassai nyomdatulajdonossal alkudozásba bocsátkozott, hogy ez nyomdát szállítson Erdélybe. Ugyanez évben meghalt. Testvére Elek, belsőszolnoki főispán és fejedelmi tanácsos, hozzáfogott bátyja ez ohajtásának létesítéséhez. 1683-ban Keresden nyomdát szerelt fel, mely más apróbb könyveken kívül e nagy munka kiállításával foglalkozott. A nyomtatónak minden új ív elkészültekor egy aranyat fizetett, de miután ő magának tartá a fő felügyeletet, a munka lassan haladt és csak 832 (ívrétű) lapig juthatott. Tököli beütése, Keresd feldulása, a példá-

nyok egy részének Segesvárra szállítása, más részének Tököli által való elvitele, félbeszakaszták azt, míg változott politikai viszonyok folytán annak újrakezdésére, s elkészítésére nem mutatkozott alkalmas idő. A kiadó fontos államhivatalba lépett, s a munka nem volt oly szellemben írva, mely a viszonyokkal kien-gesztelődést előmozdította volna. Czélszerűtlennek látszott a régi sebek felszaggatása, s földézése oly emlékeknek, melyek a kedé-lyeket csak ingerelték volna ¹⁾. Csak egy század elteltével adták ájólag sajtó alá s fejezte be Benkő a Keresden el nem készült hat könyvnek kiadásával.

A történetírás mezején próbát tett ugyanazon Töppel is kivel mint őstörténet-nyomozóval már megismerkedénk, s több sikerrel, mint a másik téren. Latin munkája: „A törökök fo-gásai és háborúi, melyekkel Erdélyt és Magyaror-szág nagy részét meghódíták“ a törökök beütését tár-gyalja kezdettől a Zápolya ház elfogytaig, s nyomozza azon oko-kat, melyek a szultán fegyvereinek a diadalt lehetővé tették: vi-szályok és a hadsereg s erkölcsök elfajulása. Egy másik száz tudós Ziegler Mártontól két munkát birunk: „A nevezete-sebb magyar családok névsora“ a XVI. és XVII-ik szá-zadban, a másik „Brassai jeles emberek élete.“

Kik ez elősoroltakon kívül nagyobb s kimerítőbb történeti munkákat hagytak hátra, tárgyalták legyen saját korukat, vagy befoglalták bár abba a megelőző századot is, többé kevésbé év-könyvirői hajlammal dolgoztak. Épen ez áll Miles Mátyásról is, ki százszaink e századi irodalmának bizonynyal legjelesb bajnoka. Atyja medgyesi pap volt, ki az 1649-iki ragály áldozatává levén, az épen akkor 10 éves árván maradt gyermek sok hányatáson ment keresztül, míg nem iskoláit Brassóban bevégezvén mint 19 éves ifjú Wittembergbe ment. Egy évi künn létel után visszatért, hogy szülővárosában iskolatanitói hivatalt fogadjon el. E pályája sem volt hoszas. Kemény János az ott tartott országgyűlés alkalmával tehetségeit kiismervén, mint titoknokot maga mellé vette,

¹⁾ A tudósok egy része, különösen Benkő csak Keresd feldúlását, mások pedig s különösen Seivert csak a viszonyokat tartják a nyomtatás félbeszakasztása okának. Azt hiszem, egyik úgy mint másik befolyt rá.

s csakhamar tagjává nevezte ki azon követségnek, melyet a bécsi udvarhoz Bánffy Dénes vezetése alatt küldött. Ura halála után Apafi nemcsak megkegyelmezett neki, hanem még azon év (1662) novemberében az oláh hospodárhoz, mint követet, küldte. A következő évben hasonló minőségben Bécsset járta meg, honnan visszatérve nősült. Szebenbe ment lakni s itt tanácsossá lett. Még egyszer kelle Bécsbe mennie, az 1685 novemberi országgyűlés határozata következtében, mint azon követség tagjának, mely a Halleriana Resolutiot kieszközlé¹⁾. Itt némi rágalmak folytán fogságba vettetett, azonban ártatlansága kiderülvén szabadon ereszték²⁾. De a visszatértnek ereje már annyira meg volt törve, hogy még azon (1686) év folytán 48 éves korában meghalt. Némi alkalmi verseken s becses historiai okiratok gyűjteményén kívül, egy nagyobb munkát irt *Opus chronologicum* czim alatt, mely Erdély történetét Krisztus születése óta tárgyalta (ma már lappang) s melynek egy része, a XVI-dik század története³⁾, még általa kinyomatván, korunkig fentartá magát. A leszármazásnál mint Töppelt elveinek híve, bár versenytársa, annak nézeteiben osztozott s a mily becs nélküli lehet ennek folytán a rész, mely lappang, épen oly fontos, melyet birunk. Az a német nyelven irt „Erdély öldöklő angyala“ (Würg-Engel) csak magán használatra szánva s azért kiadva, mert „oly kevés szerző említi az erdélyi szász történeteket.“ Hanem azért maga Miles sem halmozta el azzal munkáját, bár elég gondot fordít népének viszontagsáigaira. Politikai és vallástörténet ez egyszersmind; s mindkét ágban, némely kimutatható tévedések mellett is, meglepőleg sok új és fontos adatokat tartalmaz. A természeti tüneményeket s csapásokat oly hiven laistromozza, mint élénkül színezi a nagy politikai szerencsétlenségeket, hogy bebizonyítsa, mikép e század Erdélynek „Ilias malorum-ja, melyből oly dúsan folyt ki a nyomor, mint a trójai lóból.“ E munka folytatásául a XVII-ik szá-

¹⁾ Szász Sylloge Tractatum I. r. 10.

²⁾ Gunesch Continuatio Trauschnál II. 222.

³⁾ Einen Theil meiner jüngst gedachter chronologischer Arbeit, nehmlig über das 15 (hiba a XVI. helyett) seculum . . . kiadni. Schmeizel (Bibl. Hungar.) Milest nagyon tudatlan embernek írja. Bizonyosságul ama hibát hozza fel. Az még mit sem bizonyít, mikor az egész ellenkezőtől győzhető meg.

zad történetét megírta G u n e s c h András, kivel alább lesz alkalmunk megismerkedni, míg a már több ízben említett Hermann Dávid Évkönyvei az 1520-tól 1655-ig terjedő kort tárgyalják.

Ez évkönyvek mellett még egy más, német nyelven írottat is tudunk felmutatni: a Codex Krausio-Kelpianust. Szerzője Kraus György segesvári jegyző, fia egy szebeni kereskedőnek, kit Báthory Gábor katonái, midőn egy ízben vásárról haza sietett, megtámadtak s halálosan megsebesítettek. Az árván maradt ifjú nem sok idő múlva a Bethlen Gábor irodájában dolgozott, majd ettől segítve a paduai egyetemen végzé jogtanulmányait. Innen utazni ment. Erdélybe visszatérvén kereskedésre adta magát, míg Segesvárra meghívták jegyzőnek 1646-ban. E hivatalát késő vénségéig folytatta általában tisztelve s szeretve polgártársaitól. Tulajdonkép két évkönyvet birunk tőle: egyik 1599-től 1606-ig ¹⁾, a másik 1608-tól 1665-ig ²⁾ terjed s annak folytatását képezi. Terjedelmesebb munka, melynek becsét a számos beleígatott eredeti levelek nagy mértékben emelik. Ugy látszik, szerzője az utolsó években írta s épen azért az 1658-ik év óta kimerítőbbé lesz. Bár a Milesével se stylra, se felfogásra nézve nem mérkőzhetik, s inkább csak a közelében történetekre terjed ki, de azért följegyzései megérdemlik a történetíró figyelmébe vételét nemcsak adatai s a benne levő oklevelek miatt, hanem úgy is mint az általános hangulat tanúbizonysága.

Épen ez idők évkönyvirói sorában találkozunk a lengyel Grondsky Sámuellel. Előkelő szüléktől származva korán forgott az udvarban, majd mint katona tüntette ki magát. Egy ízben urát, a svéd X. Károlyt képviselte a kozákoknál s ekkép alkalma volt e néppel közelebről megismerkedni. Innen Erdélybe vette útját s ez alkalommal tanácsolta is Rákóczinak a svéd szövetséget. A hadjáratban maga is részt vett. Annak kudarczteljes

¹⁾ Kiadta gr. Kemény József a Fundgruben 1-ső k.-ben.

²⁾ E naplóból töredékeket közölt a Kurz Magazinja II. kötetében Binder György. Seivert a jegyzőnek hasonnevű fiát s superintendenst tartja e munka szerzőjének, de hogy tévedett, a fentebb említett közlemény kimutatja. Kelpnek a munkán szerepel ugyan a neve, de hogy rá nem volt befolyása, azon körülmény is mutatja, hogy — Binder szerint — az egész egy ember írása.

kimenetele elzárta előtte a honmaradhatás útját s mint menekült Erdélybe húzódott. Itt írta két munkáját, melyek uj hazáját közelről érdeklék. Egyik a „Kozák-lengyel háború“, melynek két első könyve a kozák hetman Kmielnickynek népével a lengyel felsőség elleni felzendülését, X. Károly svéd királynak beütését, míg a harmadik ifjabb Rákóczi hadjáratát tárgyalja, melyhez, mint szemtanú, sok fontos adatot közöl, s mint a fejedelem titkaiba beavatott sok oly dolgot mond el egész őszinteséggel, minek tudásához másképp alig juthattunk volna. (E munkát kiadta Koppi Károly 1789). Másik Az erdélyi és magyarországi történetek rövid kivonata a mohácsi véstől 1663-ig nagy részben ismert forrásokból compilalva. Öreg Rákóczi kora Bethlen János munkájának gyarló átdolgozása, de az 1656-ik év óta jóval terjedelmesebb kezd lenni, mióta tudniillik mint szemtanú önállóan irhat. S a munkának tulajdonkép ez a becses része, a többit se új, se élvezhető olvasmánynak nem mondhatni. Valóban egyik munkájában sem tett egyebet — bár láthatólag törekedett a jó kidolgozásra — minthogy adathalmazt nyújtott, leírva minden magasb történetirói hivatás nélkül, gyarló és középszerű latinsággal, — a mit maga is bevall, — mentségét abban keresvén, hogy fiatalságát a táborban töltötte.

Ez idegen nyelven írtak mellett három magyar évkönyv maradt ránk e korból, becsesb és fontosabb részei történeti irodalmunknak. Ezek :

Rozsnyai Dávid Historiája Bajazidtól Mehemetig Dobse Lászlótól II. Rákóczi Györgyig, első Ferdinándtól Leopoldig „napkeleten s napnyugoton, délen és északon folyt hajborzasztó, kétfelé nézni tanító, kit kit nemzetéhez ragasztó . . . németes, magyaros, törökös, lengyeles és több szomszédságbeliekkel elegyes, nevezetes, császári királyi és fejedelmi asztalra méltó nagy dolgok“: mint maga mondja az öles czímen, mely egy egész ívrétet elfoglal. Rozsnyai, Apafi fejedelem törökdiákja (azaz tolmácsa), urát egy ideig Stambulban képviselte, majd hazájában Erdélyben szolgálta, miért ettől több ízben adományozásokat is nyert ¹⁾. Valamint fogsága idejét a Humajum-name fordításával tölté, úgy a portánál mulatását felhasználta történeti ok-

¹⁾ L. Arpádia I. 290. l.

iratok gyűjtésére. S munkája tulajdonkép ezeknek összegéből áll, úgy azonban, hogy a történeti kapocs meg van tartva, s az okiratok maga a historia folyamába beszövék, és ennek ekkép mintegy alkatrészét teszik. Lehetlen azért észre nem venni, hogy az oklevelek a fők, melyek tulajdonképen fontossággal bírnak. A munka végéhez ezen a „magyar nemzetnek agonizáló betegje Erdélyben vánszorgó török deák“ — ki e szerint az okleveleket Erdélyben mulatása alatt rendezé összefüggő munkává — öt áthnamét ragasztott ¹⁾. Rozsnyai gyűjteményével a történeti irodalomnak kétségtelen szolgálatot tett, kevésbé használt kútfőt nyitván meg azzal. De egyes észrevételei s mondatai, valamint az athnamékhez írt versek is érdekesek és jellemzők az akkori állapotokra.

A második magyar évkönyv: Kemény János önéletrírása „melybe jünek be némely én értem avagy időm előtt történt, de valóságos relatiokból tanult holmi dolgok is.“ Született 1607-ben; atyja Boldizsár, anyja Tornyi Zsófia. Gyermek és ifjú korát azon fejdelem idejében s mi több (1623 óta) udvarában élte le, ki Erdélyt a hatalom és tekintély magas polczára emelte fegyvere és esze által. Udvari szolgálatai sorát a főbejáróságon ²⁾ végezte, már eddig is Bécsbe magyarországi főurakhoz, a portára s lengyel földre intézett számos követségben vevén részt. Majd megyei hivatalokat folytatott s már 1631-ben fehérmegyei főispán, 1637-ben I. Rákóczi alatt fő komornyik s 1652-ben, már eddig is számos csatában kitüntetvén magát, II. Rákóczi alatt a mezei hadak főkapitánya. Tekintélye a rendek előtt is oly nagy volt, hogy az atyja utódául megválasztott I. Rákóczi Ferencz lehetőleges gyámjává a rendek őt jelölték ki. A Lupul ellen intézett hadjáratnak Szucsava bevételével ő adott kedvező fordulatot, valamint (1655-ben) ő fogadtatta el a rendekkel a havasalföldi háború megindítását, mely az ottani zendülés lecsillapítását célozta. Bár e hadfolytatás a portának nem volt inyére, de a süker azt elnézésre

¹⁾ Ezeket gróf Mikó Tört. Adataiban közlé, még pedig correctül a variansokra figyelve. Maga Rozsnyai is több ízben leírta munkáját. Ugyanazt az egykorú Tordai Sámuel is lemásolta néhányszor (én is ilyen példányt használtam) s ezért a helyes kiadás nem épen könnyű munka volt.

²⁾ Azaz első a bejárók közt, kik a fejedelmi udvarban a szolgálatokat végezték. L. Instructio aulica Ruminál I. 184.

birta, valamint a legkeményebb eszközökhöz folyamodott Rákóczi ellen akkor, midőn ez a lengyel hadjáratból semmivé téve menekült országába. Kemény kísérlete a tízezer főre olvadt erdélyi sereget az azt körülvevő tatár horda ellenére visszavezetni, a lengyel biztos és a moldvaiak árulása által megghiúsult, miként maga írja az „Erdélyi sereg romlása“ című kis iratában ¹⁾, jul. 31-én tatár fogságba esett s Bakcsi-Szeraiba hurczoltatott szomorú alkalmán nyilván „peregrinálásra való hajlandóságát“ kielégíteni. A tatár jól tudá, minő kincset bír benne s váltságul 116 ezer tallért követelt. Két évi fogság után, országos kezesség mellett, kiszabadult s visszavonult magyarországi jószágaira, hol Lónyay Annával a Wesselényi István özvegyével kötött házassága által a nádorral közelebbi viszonyba jutván, mint a bécsi udvar pártfogoltja, a népszerűséget elvesztett Barsai ellen a sorompóba lépett s 1661 januar 1-sején fejdelemmé választatott. Tizenkét hó mulva (1662 jan. 22-én) a nagyszöllősi csatában életét veszte. Valamint a zsoldár-magyarázatok, úgy önéletírását is tatár fogságban írta, szenvedései vigasztalásául amazt, emlékül és tanulságul emezt. De e munkát csak az I. Rákóczi György haláláig fejezhette be, habár még fogsága történetére is ki akart terjeszkedni. Közleményei azon része, hol csak a hallottakat jegyzi fel, erős ítélőtehetséget tanúsít, hol saját, bár fiatalsági élményeiről emlékszik, éles belátás, helyes tapintat s felfogásra mutat. Meglátszik azon az államférfi, ki ifjúsága mellett is hasznosítani tudta a Bethlen udvarában töltött idejét, és az eseményeket nem mint száraz krónikai adatokat közli, hanem be enged pillantanunk a rugók közé is, melyek mint tényezők működtek. Történetbírói szerepet nem visel s épen nem is szokott ítéleteket mondani: ezek helyett saját véleményét nyújtja, s ez annyival fontosabb, mert némely helyen azon idők felfogását s nézeteit tükrözi. Alkalmat nyújt e korról helyes felfogást szerezhetni magunknak. Mint irodalmi mű, habár csak minuta — melyen az utolsó javító kéz még hibázik s helylyel közzel néhol ezért pongyola — nem kevésbé értékes. Előadásában nem hiányzik az élénkség, elbeszélését jól tudja fűzni, bár rajta a memoire-ok pongyolasága nagy

¹⁾ Több ízben kinyomatott: legújabbán s leghelyesebbül Szalay által.

mértékben előmlik, styljában, ha correctnek nem nevezhető is, sok a szónoki elem: mint ezt „incisumokkal — írja Szalay — elhalmozott, s e miatt olykor-olykor nehézkesnek mutatkozó, néhol fel-felbomló szófűzése is“ bizonyítja. A harmadik magyar évkönyv, mely e kettőnél inkább történeti munka:

Szalárdi Jánostól *Siralmas magyar krónikának kilencz könyvei*. Szalárdi magyarországi születésű, de Erdélyben élt s folytatott hivatalokat, és ennek történeteiről írt. Kora ifjúságában már fő szenvedélye volt a tanulás, s a hazai iskolák bevégezése után a külső egyetemeket látogatta ¹⁾. 1634-ben, kora ifjúságában a fehérvári országos levéltár egyik conservátorává neveztetett ki s azonkívül a fejedelem mellett titoknoki hivatalt is viselt. Hivatali buzgalmát I. Rákóczi György méltányolta is, két ízben ajándékozván meg öt rész-jószágokkal. A tatár dúlások korában még mint conservator szolgált, azok megszűntével elébb katonai, majd fő pénztárnokká lett. Ez utóbbi hivatallal az 1666-iki februári országgyűlés ruházta fel, de nem sokáig folytathatta, még azon év őszén meghalt. *Siralmas krónikáját* a két ország elválásával kezdi. Miként Izraelben, ez nála minden nyomor és inség kútforrása. De Erdély legalább megpihenhetett a szultán árnyékában, hova Isten, miként Judát Nabukadnezár alá, büntetésből vetette. S míg hűségét megtartá, nem volt-e kinek-kinek az ő fügefája alatt, honában csendes békességes nyugodalma? s nem lett-e a haza virágzóvá, bővölködővé? „De a világon semmi sem állandó. Erdély, miként Juda, rettenetes nagy romlással“ megbukott a bűn büntetéséül. S most némelyek a „törökösöset“ kiáltják okának. Pedig ez a párt igaz hazafiakból állt, s a bukás oka a hazában keresendő. E nagy romlás emléke a „posteritas“ kedvéért és tanulságul megérdemli, hogy fentartassék: e célzt tűzte maga elé Szalárdi krónikájával, melyet az 1662-ik év történetével fejez be, mikor Apafi megválasztásával új reménye lehetett a nemzetnek békéhez. Az első fejdelmeket öreg Rákócziig csak röviden tárgyalja, ennek uralkodásánál terjedelmesebbé lesz, majd fia s az általa előidézett zavarok történetének négy az előbbieknél hosszabb könyvet szentel, s már itt a fölvetett tárgyat ki-merítve híven, és néhol oly részletesen tárgyalja, hogy figyelme

¹⁾ Rákóczi adomány levele. *Uj magy. Muz.* 1855. I. 237.

az aprólékosságra is kiterjed. Mint a töröktől elszakadás ellenzője nem mulasztja el kimutatni, hogy annak megkisértése minő nyomorok kútforrása volt, mennyi inséggel árasztá el a hazát, mintha az Isten a hatalma ellen fellázadókat még jobban akarta volna sujtani. S ez a mély vallásos érzés Szalárdinak egyik fő jellemvonása; a legnagyobb veszélyek közepett is megnyugszik az Isten akaratában, s a hajmeresztő dülások leírásánál is ég felé veti tekintetét. És ezért tartották sokan őt papnak: pedig az ő mély és benső vallásossága a század dogmatizáló szellemétől nagyon különbözik. Munkája első nagyobb kísérlet rendszeres történetírásra magyar nyelven, s mint ilyen is figyelmet érdemel, habár irányán meglátszik az első kísérlet. Nem mintha nem tudna emelkedett lenni, s mély érzést nem árulna el, hol országos csapásokról beszél, nem mintha egy értelmes közép osztályu helyes felfogását nem mutatná minden sora, kinek a mellett mint fejedelmi titkárnak alkalmá volt titkosabb dolgok tudásához is jutni, s nem mintha maga is ne igyekeznék irányát tárgyához alkalmazni: épen a tárgyhalmaz és az abból fölmerülő bánatos érzés okozák, hogy tolla alatt gondolatai összehalmozodván, nem egyszer hagyta bevégtetlenül lapokra terjedő tételeit. Semmi magyar mintát nem talált, melynek nyomán historiai stylra tehetett volna szert, Livius divatos iskolája pedig épen a hosszú tételekhez ragaszkodott. Ezt próbálta átültetni, s munkája, fen elősorolt hibája daczára is a magyar történeti styl alapjává lehetett volna változott körülmények mellett, s ha, mint tervezve volt, kinyomathatik ¹⁾).

Míg Szalárdi a sűrű trónváltásoknál erejét az események illusztrálására fordítá, s adatai inkább a kül történetek folyamát rajzolják: addig egy államférfi a kabinet titkaiba is be enged pillantanunk.

Bethlen János született 1613-ban s két év múlva atyja Farkas fejedelmi tanácsos s szamosújvári kapitány tizenhét sebhelyyel borítva hirtelen meghalt. Anyja Kemény Anna Macskási Pállal második házasságra lépett, kinek felügyelete alatt gondos növelésben részesült. Tanítója a nagy hírű Keresztúri Pál volt. Ifjan már államszolgálatba állott. Rákóczi a lengyel udvarnak

¹⁾ Mint ezt Boldai Mártonnak Teleki Mihályhoz intézett levele mutatja. Uj Magyar Muzeum 1855. I. 248.

általa mint követe által ígért segítséget a zendülő kozákok ellen. Midőn a svéd szövetség folytán épen ez országot támadta meg a fejdelem, Bethlen is vele volt az elfoglalt Krakóban maradt őrséggel, — szerencséjére, mert a hadjárat gyászos kimenetele után a lengyelek bántatlanul hazájába vonulni engedték¹⁾. Nem tartva többé lehetőnek a Rákóczi uralkodását, sem az ozman hatalommal daczolást, a felmerült trónviszályok alatt Barscai pártjára állott. Az 1659. maj. 24-iki országgyűlés korlátnokká tette, „megesmervén erre ő kegyelmének mindenképen való elégségét is, noha sok maga mentegetőzése után²⁾.“ Mint ilyent Barscai Rákóczihoz küldte, hajlandónak mutatván magát bizonyos feltételek alatt a fejdelemségről lemondani. Az egyezkedés nem jöhetvén létre, Barscai a maga testvére kíséretében a temesvári basához indítá útnak, honnan viszont Váradra küldte az ottani őrség számára szánt hópénzzel: de a mely mind ennek daczára elveszett. Midőn e felett még Szebenben ostromoltatott volna is, hajlandónak mutatkozott az ingatag Barscai Rákóczi részére lemondani, ki az ezt ellenző Bethlen nejét Váradí Borbálát s gyermekét elfogván Szeben alá vitette „valami hitvány szász postaszekerem“ s azzal fenyegette, hogy az ágyuból löveti be őket, ha a várost fel nem adatja³⁾,” és javait is köz prédára tette ki. Gyűlöletének csak halála vetett végett, de Bethlen szorongattatásai itt sem szűntek meg. Unokaöcscse Farkas biztosító levéllel Kemény elibe kísérte, ki tőle kötelezvényt csikart ki, hogy ellene semmit se fog tenni. S ez óta nem is távozhattott haza, míg nem Kemény a nagyszöllősi csatában, hol Bethlen is jelen volt, elesett. Végre Apaí alatt megpihenhetett, s hivatalát nagy belátással és eszélylyel folytatta, tanácsát a fejdelem minden kényesb ügyben kikérte⁴⁾. 1674-ban ennek daczára némely roszakarói a fejdelem gyanakvó természetét ellene fordíták s őt is felségáruhással vádlák. Bethlen e vádak alól tisztára mosta magát s Boér, a feladó, az országgyűlés színe előtt térden állva kénytetett tőle bocsánatot kérni. Hasonló vádak emeltettek ellene később a Béli

¹⁾ Grondszy Bellum Cos. Pol. 443. l.

²⁾ Az orsz. gyűlési Art. 8-kinának szavai. —

³⁾ Bethlen Miklós Önéletírása, kiadta Szalay. 266.

⁴⁾ L. Kemény József által közlött leveleit az Arpadia II. és III. évében.

Pál zendülése alkalmával, s „már circumscribálták vala, hogy Teremi jószágából ne legyen szabad kimenni; de Isten kiragadá az oroslányok szájából, szép csendesen meghala²⁾“ hosszas és kinteljes betegség után 1678 febr. 28-án Nagyszebenben hova az előtti hóban ment. „Jól tön Isten vele — írja fia — mert rutul akartak vele bálni.“ De családját meg fizettették; nején 4000, fián Miklóson 1000, Pálon 2000 forintot „rántottak.“ Magas hivatalai — fejedelmi tanácsos, fehérmegyei főispán és korlátnok volt — mellett is tudott időt szakítani egyházi és iskolai dolgokra. Mint az enyedi főiskola gondnoka hivatalát páratlan buzgalommal folytatta, míg az udvarhelyi iskola alapítása által a széke-lyek közt elhanyagolt nevelésügynek használt. Épen ily fontos szolgálatokat tett a történeti irodalomnak is, mint évkönyviró Két ily munkát birunk tőle latin nyelven: Erdélyi Történetek Bethlen Gábor halálától 1663 közepéig Kucsuk basának Erdélyből távozásáig; Erdélyi Történetek folytatása 1663-tól 1673 végéig. Az elsőt maga kiadta 1663-ban Szebenben, s a következő évben még két kiadást ért (1778-ban Neugeboren újra nyomatta). Trüster lefordította németre s A szorongatott Dácia cím alatt az Ó és új Dáciával egy időben közrebocsátotta. A másikat két kötetben 1782-ben Horányi Elek tette közzé, kár, hogy nem eléggé pontos kiadásban. Az első munka második része s ez utóbbi nagy számmal közli az okleveleket is. Bethlen e kor legemelkedetebb jellemei közé tartozik, kit személyes becsületetésen kívül mély belátás és tiszta felfogás is jellemez, s kinek magos állása alkalmat nyújtott a szereplő egyénekkel megismerkedni s kitudni az államtitkokat. Szerencse, hogy önzés nem vezette tollát, s gondosan kerülte a részrehajlást, midőn hozzá fogott leírni „a dolgok szomorú változandóságát, a véres csatákat, néhány erősség ostromát s elfoglalását, két év alatt három fejedelemnek erőszakos halálát, százezer keresztyén rabságra hurczoltatását, s édes hazája pusztulását“, szóval évkönyveit egyik legfontosabb kincsét az erdélyi történeti irodalomnak. Benkő Erdély Tacitusának nevezi, talán azért, mert az igazság kimondásában soha sem habozó, mint épen ama római. Mint irodalmi mű, az Erdélyi történetek kidolgozottabb a Folytatásnál,

¹⁾ Cserei 114.

míg ennek becsét terjedelmessége neveli. Itt közli a tanácskozmányokat, beszédeket, államiratokat oly folytonosságban, mint azok történtek: történeti naplója egy államférfiúnak, félig kidolgozva, de ekkor is láthatólag közvetlen az események, azonban soha sem a szenvedélyek befolyása alatt, harag és gyűlölet nélkül, s kerülve az ítéletmondást és élénk színezést, nehogy mint a történetek egyik tényezője, mint ki maga mondá Virgiliussal „*quorum pars magna fui*,” ferdíteni láttassék. Ugyan e szellemi át első munkáját Az erdélyi történeteket, ezen az Apafi fejdelem parancsából irt s Európában elterjesztésre szánt munkát, a mely épen ezért kidolgozottabb az előbbinél, mert mit ott a dolog természetéből folyólag hiába keresnél, ebben megvan az események összefüggő áttekintése. Amaz az évek története, ez bevégzett munka, nem pártérdekben írva, hanem igazságos meggyőződés szerint, hol az államférfit, történetírót soha sem fakasztja apológiára, s hol a megnyughatás perceit felhasználja visszatekinteni a nyomorok napjaira. Bethlen történetírói tehetség, leírása nem elmosódott, alakjait nem közhelyek vagy szavak hanem tettekkel jellemzi, s nem eseményeket halmoz össze, hanem történetet ír.

Épen nem munkájához az 1663-ig terjedő történetekhez irt jegyzeteket s tolytatást Gunesch, a Miles folytatója, s több helyeken (utóbb Szászsebesen) pap, ki kül akademiákon készítése daczára is — oly körülmény, melynek elmulasztását mindkét Bethlen élénken fájalta s elnézésérti kérését azzal indokolja — a történetíró, kivel munkáját kapcsolatba hozta, fölérni nem tudá. Azonban ez is érdekes följegyzéseket tartalmaz, számos fontos esemény emlékéét tartá fen s néhol a köz hangulatot tolmácsolja, habár mind e részben mind általán túlnyomó figyelmet fordít a szász ügyekre, melyeket alkalma volt alaposan is tárgyalhatni. Egy czím alá fogva összefüggő egészet képez, bár egyik fele a Bethlen Jánostól fölhozott események potlékait még pedig annak szavaihoz ragasztva, míg a másik folytatását képezi 1663—1699-ig (kiadta Trausch 1848-ban a Ziegler másolata nyomán közbeszűrt jegyzeteivel).

E gazdag és Erdély történetét sok oldalról felvilágosító évkönyv irodalom kiegészítését képezik az apróbb történeti följegyzések, naplók és politikai röpiratok, az egyes eseményeket illus-

tráló munkák és értekezések, melyek a lengyel hadjáratról, Erdély küzdelmei megújulásától a szathmári békéig, a küzdelmek lecsendesüléséig szakadatlan láncolatban folynak. Mondók: e kettő kiegészíti egymást. Az évkönyvek megismertetnek a történetekkel összefüggőleg; a följegyzések kisebb részleteket nyújtanak, s a napi eseményeket tárják fel előttünk, melyekben nem lehetnek oly pontos kalauzok a munkák, melyekben nem naplói alakban készültek, hanem idő teltével bizonyos eseményköröket öleltek fel s örökítettek. Ezekben a történet összefüggő előadása a fő, a naplók egyes híreket nyújtanak, a röpiratok egyes kérdéseket vitatnak. Az országnak még önálló szerepe volt az európai államok sorában. Még önálló életet élt, s már multja is volt, melynek hagyományain fejlődhetett: események, melyek emelőleg vagy leverőleg hatottak a vele foglalkozóra. Ezek tevék tárgyát az évkönyv irodalomnak. De sok történet, a mi a napi események sorában kiválóan fontos szerepet vitt, s mi gyakran helyhez van kötve: ez a naplók tárgya, melynek irodalma épen oly figyelemre méltó mint az évkönyveké. (Folytatjuk).

SZILÁGYI SÁNDOR.

JELENTÉS

A DUNAI HAJÓZÁSRÓL

S A MAGYAR BOROK

ÉRDEKÉBEN

KONSTANTINÁPOLYBA TETT ÚT

EREDMÉNYEIRŐL.

(Felolvasatott a M. Gazd. Egyesület 1858 évi nov. 17-ki közgyűlésén.)

Végrehajtott utamnak kettős célja vala.

Meg akartam ismerkedni a hely színén azon felsőes folyamattal, mely fővárosunk falait mossa, mely összeköt bennünket kelettel és nyugattal, s mely által hazánk gazdasági és iparterménei legtermészetesebben mehetnének át a világforgalomba. Látni kívántam, hogy a szállítás e folyamaton mily előnyök- és nehézségekkel találkozik. Főlismereni óhajtottam a szállítás föltételeit Konstantinápolyig s azon túl Londonig, hol, úgy hiszem, egyéb terményeink közt első sorban különösen borainkra nézve keletkezhetik jutalmazó vásár.

Utamnak második célja volt: Konstantinápoly; hol boraink érdekében kívántam körültekinteni.

Számot fogok adni utamnak eredményeiről, mindkét irányban.

Mielőtt azonban ezt tenném, kötelességemnek tartom tisztelettel emlékezni meg nagy hazánkfiáról, gróf Széchenyi Istvánról, ki húsz és néhány év előtt már, közhasznu munkásságának egyik fő feladatául a dunai hajózás megalapítását választotta;

s a ki, mint az egész világ tudja, az e folyamon keletkezett gőzhajózásnak életbeléptetése körül oly nagyszerű érdemekkel bír. Midőn e messze előrelátó férfiú egyik kezével a gőzhajózásnak megalapításán annyi erélylyel és kitartással fáradozott; a másikkal a Dunának szirtes folyásából, a kormányának gyámolítása mellett, az akadályok elhárításán munkálkodott; sőt ugyanakkor a balparton, a hatalmas sziklahegyek tövében, Baziástól Turnu-Szeverinig egy jeles szekérutat is készítettet, mely az ő nevét hordja maiglan, s melynek rendeltetése az: hogy legkedvezőtlenebb vizálláskor is, midőn t. i. a Dunának e criticus vonalán a szállítás hajón egyáltalában lehetetlen: az áruk s a személyek még is rendeltetésük felé tovább mehessenek.

Mi lett ezen időtől fogva a dunai gőzhajózásból? tudjuk mindnyájan! Méltó lett az a nagy férfiú törekvéseihez!

Ezen hajózás Európának legnagyobb vállalatai közé tartozik ma; pedig azt hiszem, hogy kifejlődése határait még koránsem töltötte be. A vállalat nagyszerű kifejlődését, úgy hiszem, legérezhetőbbé tehetem úgy, ha elmondom, hogy mi volt az keletkezésekor, és mi most.

1830 és 1833 között kezdette meg e társaság 550,000 pfnyi alapon s egy pár gőzössel munkálkodását.

S ezen társaságnak van ma összesen mintegy: 130 db. kisebb nagyobb gőzöse; 500 db. nagyobb és 80 db. kisebb teherhajója; 30 db. fadereglyéje az orsovai szolgálaton, s 100 db. álló dereglyéje az állomásokon. Van továbbá e társaságnak nagyszerű hajógyára Ó-Budán; kisebbszerű Pancsován és Turnu-Szeverinen; fiókműhelye: Linzben, Korneuburgon és Galatzon. Személyzete nagyszerű, s számíthatni azt minden gőzhajó után: 5 matrózra, 6 tüzelőre, 2 gépészre, 1 ellenőrre s 1 kapitányra. Gyáraiban dolgozik körülbelől 2000 ember. Főállomásain foglalkoztat állandóan összesen vagy 3—400 egyént. Ugyanennyi embere dolgozik nem rég szerzett s nyitott pécsi szénbányájában. Végül számvevősége egyedül mintegy 150 hivatalnokból áll, s ügynöke Europa főbb városaiban van mintegy 20.

Egy szóval, e társaság egyetemes üzletében foglalkoztat jelenleg mintegy 12.000 embert.

Ó-Budai nagyszerű hajógyára mellé tavál építetté Pestnek nem csekély szépítésére s üzletének könnyebbitésére a csinos kö

partot a lánczhidnál; mely idővel, a forgalom növekedésével, a partokon bizonyosan még fölebb fog vitetni.

És mindezen gyarapodás húsz és néhány rövid esztendőnek a műve. E gyarapodásból, úgy hiszem, legjobban megérthetjük a dunai szállítást, a dunai gőzhajózás közgazdasági fontosságát.

E roppant fejlemény a Dunán s a Duna által történt. Megérdemli tehát, hogy e felséges folyamgal minél alaposabban ismerkedjünk meg.

Nincs benne kétség: hogy ha van hazánknak a jövőben világkereskedelmi fontossága, ahhoz főleg, hogy ne mondjam egyedül, csak a hatalmas Duna fog bennünket vezetni.

A Duna Ulmtól kezdve a Feketetengerig hajózható. E vonalnak hossza mintegy 325 geogr. mérföld, s esik abból körülbelül: $\frac{1}{8}$ rész a bajor-, $\frac{1}{8}$ rész a szoros értelemben vett osztrák-, $\frac{3}{8}$ -ad rész a széles értelemben vett magyar-, és $\frac{3}{8}$ -ad rész az európai törökföldre!

Nagyszerű vízi út ez, és annyiból jelentékenyebb: hogy hazánkat egyformán kapcsolja kelettel és nyugattal.

Azon tapasztalás nyomán, melyet legközelebb a Dunán lehajózva szereztem magamnak, Pesttől számitva, e folyamat három főrésztre osztatom.

Első főrész: Pesttől Baziasig: $88\frac{1}{2}$ mérföld.

Második főrész: Baziástól Turnu-Szeverinig: $18\frac{1}{2}$ mföld.

Harmadik főrész: Turnu-Szeverintől a szulinai torkolatig: 103 mérföld.

Tesz e szerint a Duna hossza, Pesttől a Feketetengerig: 210 mérföldet.

Az első főrész Belgrádig egészen a miénk. Azon túl Baziásig, közös Szerbiával olykép, hogy ezen országé a jobb, a miénk a balpart.

A második főrész a balparton Orsováig hasonló a miénk; a jobb part Szerbiáé. Uj-Orsovától kezdve Turnu-Szeverinig, osztódik e részen Oláh és Szerbországnak; végül

A harmadik főrésznek balpartja a tengerig egészen Oláh és Moldva, a jobb part ellenben Szerb és Bolgár országoké.

Hajózási tekintetben, az első főrész lényeges akadályokat nem szolgáltat. Sok évi tapasztalás szerint, ezen vonal, leg-

csekélyebb vizálláskor is, folyamot ismerő hajósok által mindig hajózható, baj nélkül.

Pesttől nevezetesen Duna-Földvár vagy Patajig, e folyam-rész kinyújtottságára, az az egyenességére nézve is, meglehetősen rendes. Némi zátonyok vannak ugyan benne, mint p. o. Érd és Ercsin alul, továbbá Apostagnál; ezek azonban ismereteseek lévén, könnyen kikerülhetők: s nagyobb figyelmet csak kisebb vizálláskor kívánnak, különösen a mélyebben járó teherhajók részéről. A viznek esete e részen 100 ölenkint $5\frac{7}{10}$ vonal; a folyam hossza: 45.818 folyó-öl; a meder szélessége egyremásra 240—300 öl.

A folyamnak azon része, mely Duna-Földvár s illetőleg Patajtól Erdődig terjed, már jóval tökéletlenebb a pest-földvári vonalnál. — Teszi pedig e tökéletlenséget főleg a folyamnak kigyózó, kanyaros menetele, mi ismét onnét ered, hogy e vonalon alacsonyok és porhanyók a partok. Az 1840-dik évi dunaszabályozási javaslatban mérnökileg van kimutatva, hogy e részen, a kanyargó vízfolyás, az egyenes mértani vonalhoz képest kétszeres; ki van mutatva továbbá, hogy e vonalnak 144.514 f. ölnyi hossza, a legszükségesebb kanyar-átvágások megtételével 119.714 öltre szállana le. Mintegy hat mérfölddel lehetne az tehát ilykép rövidebb. A viznek esése e darabon 100 ölenkint: $4\frac{1}{10}$ vonal.

Erdődön alul Uj-Palánka vagy Baziásig, a Duna folyása ismét rendesebb. Hasonlít az sokban a pest-földvári vonalhoz. Fogyatkozása az: hogy helylyel-közzel sekélyes, zátonyos, és hogy itt-ott szerfelett széles. Kanyar-átvágás ezen a részen csak néhány esetben lenne haszonnal alkalmazható. A folyam szélessége e vonalon: 300—360 öl között változik; sőt a szigeteken keresztül mérve, kiterjed az néhol 1800 ölig is. A legkisebb vízszin alatt a viz sodrának mélysége, Péterváradig 14—25, azon tul Palánkáig 20—30 láb. De vannak egyes helyei e résznek, hol a mélység a legkisebb víztükre alatt 40—50 lábnyi is. — Hossza e darabnak 41 geogr. m.-föld, s esete a viznek 100 ölenkint $3\frac{3}{10}$ vonal.

A pest-baziási első főrésze a Dunának tehát, mint mondtam, a hajózásnak lényeges akadályokat nem szolgáltat. Hajózható az ugy is a mint van; de azért természetesen sokat nyerne a hajózás ügye, ha péld. az 1840-ben már közelebről kidolgozott szabályozás végrehajthatnék. Ezen szabályozásnak kellő vég-

rehajtásával mentesítenék egyszersmind a Dunának összes magyarországi ártere is, mely pedig Dévénytől Uj-Palánkig vagy Baziásig 230 □ mértföld.

Állana pedig e szabályozás: töltések felállításából, az árterek elvételéből, a felesleges ágaknak elzárásából, s végül a nagyobb szerű kanyarulatok általvágásából.

Mindezek után normalisabb lenne a szélesség, mélyebb és tisztább a meder, rövidebb a hajózás vonala. Nagyobbszerű töltések névszerint a róna és alacsony balpart hosszában, nagyobb szerű átvágások pedig, főleg a dunaföldvári és erdődi vonalon lennének szükségesek. A jobb part, a természettől, kevés kivétellel, meglehetősen magas dombokkal levén ellátva, rajta a töltézésés szüksége csak rövidebb vonalakban és csak helylyel közfel fordulna elő.

Mily szép sikerrel s mily hamar képezi ki magát a Dunán a jól alkalmazott átmetszés, annak fényes bizonyága a tolnai átvágás, mely daczára annak, hogy mintegy 2500 ölnyi hosszú és csak 1852-ben tétetett: márig kellő mélységgel és körülbelől 60—80 ölnyi szélességgel bír. Hajónk már ezen az átvágáson haladott át akadálytalanul. Volt pedig ekkor a pesti vizállás: 9 láb 5 hüvelyek, a közép vizállásnál e szerint csak 2' 5"-el nagyobb.

A Baziás-Turnu-Severini vonal, melyet második fő résznek neveztem, már egészen más természetű. Ellentéte ez az ismertetett elsőnek teljesen, s benne vannak öszpontosítva az Al-Dunának ugyszólván minden lényeges hajózási bajai. Erős szirtok, hatalmas hegyek közé van itt a Duna szorítva mind a két oldalról, s az akadályok azon kövekből állanak, melyek a sziklaágnak fenekéből, hol kisebb, hol nagyobb mennyiségben és magasságban, a hajózási víznek rétegebe szolgálnak föl.

Az első szirt, melylyel e vonalban találkozunk: Babakő. Fekszik ez a hajózott ágnak csaknem közepében, közelebb mégis a balparthoz, szomszédságában a golubáci romnak, s Baziás alatt mintegy négy mértföldnyire. Kiálló része e szirtnek körülbelől 8 ölnyi magas s ugyanannyi lehet talapja is a víz színén.

Ugy veszi ki magát e hatalmas kődarab a Dunában, mintha a természet csak azért állította volna oda, hogy az érkező az alább fekvő akadályokra és veszélyes helyekre jó előre figyelmeztetve legyen.

Nemével a tiszteletnek hagyjuk mögöttünk az ős sziklát, előőrsi szolgálatában. Mintegy 5 percnyi hajózás után azaz : 1200 ölnyre tőle, beérünk már az ugynevezett golubáczi szorosba. E szorosnak szélessége legfeljebb 150 öl, s vizalatti szirtein pusztult el egykor a „Széchenyi gőzös.“ A szirtes helyet csak a viznek játéka mutatta, s egy pillanat alatt tul voltunk azon.

Második veszélyes pont az ugynevezett alibégi, mely a golubáczi szorostól csak tíz percnyire, azaz : 2300 öltre van. Idáig járnak a hajók felülről, ha a vizállás a drenkovai vízmértéken 12 hüvelyk. Egy pillanat alatt tul voltunk ezen az akadályon is, melynek létezése ezúttal szintén csak a viznek élénkebb játékából volt észrevehető.

A harmadik veszélyes pont az ugynevezett Sztenka, mely Alibégtől 13 percnyire vagyis 3000 folyó öltre fekszik. Ezen pont, drenkovai 9"—12"-nyi vizállással már igen könnyen okoz bajt. Tavaly a „Pannonia“ gőzös 7 hüvelyknyi vizállásnál horpadt be e helyen feljövet. A Sztenka sokkal rosszabb az előbbeni két helynél s növeli bajosságát azon körülmény, hogy ezen szirtzárás az egész Dunán keresztül vonul. Szentkánál a Duna szélessége jóval nagyobb E szirtzáráson keresztül 9—12"-nyi vizállással biztosan csak a kis Tachtalia és Izlas gőzösök járhatnak.

A negyedik veszélyes pont: Kozlár; mely a Szentkától félórányra, azaz 7500 öltre van. Kozlár fölött körülbelöl 500 ölnyre fekszik Drenkova a balparton, hol a gőzös egy percre megáll, hogy jártas hajóvezető emberét magára fölvegye. Mutatja ez is, hogy Kozlár s a következő többi pontok veszélyesebbek az előbbenieknél.

Ötödik veszélyes pont a Szirinyák, mely a kozlári szirtektől csak 700 ölnyre fekszik, s miután azokkal viz alatt kapcsolatban áll, velük szövetkezve egy hatalmas szirtsiót és örvényes vízfolyást teremt. Ezen egész 700 ölnyi folyamhossz, folytonos szirttelep, s a hullámos vízszin eléggé mutatja ama küzdelem erejét, mely elrejtve a szem elől a mélységben történik. A Duna e pontnál újra szorul.

A partokon emelkedő hegyek folyvást magasabbak, meredekebbek, szirtesebbek, Gyönyörű völgy ez, s éles, érdes, hegyszakadásaival csaknem ugy néz ki, mintha valamely haragos kéz, a vizeknek utat nyitandó, tépte volna őket szét.

Hatodik veszélyes pont az ugynevezett Pivoli, mely a Szirinyákon alul körülbelül 1600—1800 öltre van. A Pivoli szirtnek fejét ezuttal csak mintegy $1\frac{1}{2}$ lábnyira láthattuk a folyamból kiállani; volt pedig menetelünk alkalmával a drenkovai víz-állás: $7' 4''$. E helyen a folyamnak oly hatalmas a sebessége, hogy a vontató hajó fölfelé 2 schlepnél többet nem igen vihet.

Hetedik veszélyes pont a hirneves Izlás, mely a Pivolin alul 9 perczre vagyis 2100 f. öltre fekszik. E hatalmas szirt-síó is az egész folyamon keresztül vonul. Természetes csatornája, mely alig szélesebb 20 ölnél, a szerb vagyis a jobb parti oldalon van.

Nyolczadik veszélyes pont a Nagy-Tachtália, mely az Izlással egybeköttetésben, attól csak mintegy 500 ölnyire fekszik. Roszabb ez az Izlásnál azért, mert természetes csatornája még keskenyebb. Hossza az egész nagy-tachtáliai szirt-síónak körülbelül 500 öl.

Kilencedik veszélyes pont a Kis-Tachtália, mely a nagygal áll kapcsolatban. E szirtnek élesebb kifejezése a Nagy-Tachtáliától csak mintegy 700 ölnyire van. Hasonló rendszerű zárás ez is; semmi más, mint folytatása a nagynak. Csatornája egészen a szerb oldalon. Súlyja e szirteknek a folyam közepében fekszik, s elfoglalja a medernek mintegy harmadát.

Tizedik veszélyes pont az ugynevezett Greben, mely kapcsolatban áll a Kis-Tachtáliával, s melynek főkifejezése csak mintegy 700 ölnyire fekszik amattól. Ezen zárasnak főszirtjét Franiónak hívják. A Franió képezi egyszersmind befejezését azon nagyszerű kataraktának, melyeket Izlás, Nagy- és Kis-Tachtália, meg Greben elnevezések alatt bemutattam. Ezen négy zárás sajátlag egy egészet alkot; s ha így vesszük őket, tesz a roppant kataraktának hossza körülbelül 2600 folyó ölet; a víznek hanyatlása pedig 18 lábat. Elképzélhetni, hogy mily erővel rohan itt a Duna vize lefelé. A Franió szirtnél lelte halálát nyolcz év előtt ama három merész amerikai, kik ladikkal akartak az egész Dunán végig utazni.

Grebenen alul a Duna tetemesen megszélesedik, mindazáltal folyvást erős hegyek és szirtek közt marad.

Tizenegyedik veszélyes pont a Jucz, mely Grebentől 23 perczre, vagyis 5400 öltre fekszik. Ezen kataraktának a rendszere

egészen hasonló a Sztenkáéhoz, csakhogy annál annyiból rosszabb, hogy jobban meg van kövekkel rakva.

Jucznál épített 1856-ban a „Baja“ nevű vontató gőzös lyukat; ugyanitt és ugyanekkor hasítottatott fel végig egy teherhajó. Hossza ezen kataraktának mintegy 700 öl. A víznek esése rajta 6 láb. Juczon alul, vonalunkon a hajózásnak még csak egy lényeges akadályja és veszedelme van; s ez a híres Vaskapu, melyről az egész aldunai szirtes vonal nevezetét nyerte. A Vaskapu a birodalom határán kívül fekszik már; távolsága Jucztól 5, a mi Orsovántól egy mértföld. Török Orsova fekszik a mienktől mintegy 2000 öltre, s Török-Orsovától, mely a határt képezi, nincsen tovább a Vaskapu, szintén 2000 ölnél.

Jucz és Orsova közt van továbbá a gyönyörű kazani szoros; hol a Duna majdnem függőleges hegyek közé szorítva, legkisebb szélességében csak 85 öl s hol az utas a hajó fedélzetéről nemével az aggodalomnak nézheti csak az ég felé emelkedő hatalmas szirteket. Itt azonban, bármily rémületesnek mutatkozik is a környezet s a külső szín, nincsen a hajósnak semmi baja, mert a víz a kazani szorosban egyremásra 20—25 ölnyi mély. Hossza e festői szorosnak mintegy 4000 öl.

Fénypontja e szoros az egész aldunai hajózásnak; s a jobb oldal szirteibe merész kezekkel belé faragott Széchenyi ut is — mely Baziástól kezdve kíséri a folyamot, s mely legyőzött nehézségeivel a tulsó parton volt egykori trajáni függő uton bizonyára tul teszen — itt éri el tökélyének legmagasb fokát.

Tizenkettedik és utolsó veszélyes pont az ugynevezett Vaskapu. Ez legrosszabb mindannyi közt. Hossza 1300, közép szélessége 500 öl; a víznek esése rajta 15 láb.

Nevezetesebb és veszélyesebb szirtei: a bemenetelnél mindjárt a Floránok, azontul a Nagy- és Kis-Golumbaczka egyfelől, a Czernipruth és Prvi-Kamen pedig más felől; lejjebb a Kralyovva - Sztenka, a Metteni-Kamen, Brechrada, sok más egyéb kisebb nagyobb névtelen kövek és szirtekkel. A vaskapui kataraktába való bemenet előtt fekszik nevezetesen egy széles és az egész Dunán át szolgáló köpad, mely fölött a víz vastagsága legcsekélyebb, s melynél van a víznek első tetemesebb le hanyatlása. Ezen köpad hossza mintegy 300 öl.

Átmenetelünk alkalmával a víznek állása 9' 6'' levén (orso-

vai vízmérték szerint), mindezen szirtek viz alatt voltak. A Nagy-Golumbaczka s a Metteni-Kamen 3, a Kralyova-Stenka pedig 7' 4" orsovai vízállással látható.

A vaskapui akadályt legtalálóbban egy nagyszerű rendetlen zugóhoz hasonlíthatni, melynek fenékezete szerfelett érdes és egyenetlen; a fenékből kiálló magasabb szirthegek pedig okai a veszélynek,

Nagy ügyesség és helyismeret kívántatik ahhoz valóban, hogy e vonalon a hajó, kivált szűkebb vízálláskor, baj nélkül átmehessen. Legnagyobb figyelmet kíván pedig a Floránok közti bemenet, továbbá a Nagy-Golumbaczka, a Prvi-Kamen és a Metteni-Kamen melletti elhaladás, és ezen alul még a nagy örvény, hol a Csifuczki-Kamen igen veszélyes a hajózásra.

A Floránok közti bemenetelnél történt rajtunk is azon komoly következtetéseket maga után vonhatott esemény, hogy hajónk, a kellőnél egy kissé hamarabb kanyarodván, fenekével a balparti Floránnak víztől fedett tetejébe ütközött, s a perczen el volt törve a kormány s belyukasztva a fenék. De fölöttünk a gondviselés keze örködött. Az eltörött kormány nem tagadta meg szolgálatát, míg csak a veszélyes helyeken át nem haladtunk; a kapott lyuk pedig szinte nem volt akkora, hogy azt gyors utánlátással elfojtani ne lehetett volna. Történt pedig velünk ezen esemény a 150 ló erejű s 4'-ra merülő „Albrecht“ hajóval az orsovai víznek 9' 6" állása mellett.

Ily természetű levén a Baziás és Turnu-Szeverin közt fekvő folyamrész, nem csodálom, ha a tek. Egyesület nemével a kellemtlen megilletődésnek veszi a mondottakat tudomásul. Azonban a hajózás ügye, mindamellet nem áll oly roszul; de sőt jobban áll sokkal, mint eddig általában hittük.

Jobbra fordította pedig a hajózás ügyét az Aldunán egy részt a néhány év alatt nagyban tökéletesedett gőzhajózás; más részt pedig a folyamnak napról napra terjedő tökéletesebb ismerete.

Egy jeles német monographiában, mely csak 1846-ban irattott az Aldunáról, ezen veszélyes helyekre nézve, a következő reménytelen sorok foglaltatnak még: „Magas vízálláskor megkísérlik ugyan néha néha nagyobb hajók is az átmenetet, sőt ugyanezt merénylették már. néhányszor a gőzösök is; mindazon-

által ez az évnek legnagyobb részén át kivihetetlen, s ekkép e vonalon egy rendszeres hajózás megalapítása nem eszközölhető.“ stb.

Biztosíthatom a t. Egyesületet, hogy mai napon e reménytelen állapot többé nem létezik.

Az aldunai hajózás ügyét alaposan felvilágosítandó, összegyűjtöttem mindazon adatokat, melyek e célra szükségesek

Kezemben vannak névszerint az orsovai gőzhajózási felügyelőség szivességéből a vizállási adatok, mostantól számítva tizenegy évre visszafelé; bírom továbbá a folyamat évek óta járó Albrecht gőzös derék kapitányainak készségéből, a hajózásra szükséges viznek minimumait is az orsovai vizállás szerint. És ezen becses adatok segítségével, számtani alapon mutathatom ki, hogy az Aldunának ismertetett második főrészén a hajózás lehetősége sajátlag miképen áll.

Tett tapasztalások szerint az orsovai vizálláshoz képest a hajózás törvénye ez, u. m.

a) Két lábnyi vízzel biztosan csak 8''-nyi merülésű dereglye mehet, mintegy 200 mázsa teherrel;

b) 4' 9''-nyi vízzel mehetnek a kis gőzösök, a Tachtalia és Izlás, 1½ lábnyi merülésű könnyen rakott dereglyével, legfeljebb egy darabbal;

c) 6' 8''-nyi vízzel mehetnek 2½ lábra merülő uszó, vagy a kis gőzösök által vontatott teherhajók.

d) 7 lábnyi vízzel mehet 2½ — 3 lábra merülő vontató hajó, s vihet magával ugyanannyi merülésű teherhajót legfeljebb két darabig. E járás egyébiránt egykissé merész és jóforma vigyázatot kíván.

e) 9' 4''-nyi vízzel s azon felül mehet minden hajó, különbség nélkül.

Egybevetve ezen hajózási magasságokat az 1848—1858-ban és pedig a hajózási hónapok alatt, t. i. martius elsejétől november utolsó napjáig (évenként = 275 nap) valóságosan létezett vizállásokkal: a hajózási lehetőség, a szállítás különbféle eszközei szerint, napokban és 0/0-ekben, a következőleg fejezi ki magát u. m.

1848-ban.

Dereglyére szorult a hajózás ösz-		
szesen	29 nap	= $10\frac{5}{10}$ 0/0
Kis gőzösökre	49 „	= $17\frac{8}{10}$ „
2 $\frac{1}{2}$ —3'-ra merülő járművek mehettek	71 „	= $25\frac{9}{10}$ „
Nagyobb gőzösök járhattak	116 „	= $45\frac{7}{10}$ „
Mehetett tehát mindenféle silyedésü gőzös 1848-ban összesen		
246 napon		= 90 0/0

1849-ben.

Dereglyére szorult a hajózás ösz-		
szesen	10 nap	= $3\frac{6}{10}$ 0/0
Kis gőzösökre	52 „	= $18\frac{1}{10}$ „
2 $\frac{1}{2}$ —3'-ra merülő járművek mehettek	91 „	= 33 — „
Nagy gőzösök	122 „	= $44\frac{3}{10}$ „
Mehetett tehát mindenféle silyedésü gőzös 1849-ben összesen		
265 napon		= $96\frac{1}{10}$ 0/0

1850-ben.

Dereglyére szorult a hajózás ösz-		
szesen	21 nap	= $7\frac{5}{10}$ 0/0
Kis gőzösökre	22 „	= 8 — „
2 $\frac{1}{2}$ —3'-ra merülő járművek mehettek	21 „	= $7\frac{5}{10}$ „
Nagy gőzösök járhattak	211 „	= $76\frac{5}{10}$ „
Mehetett tehát mindenféle silyedésü gőzös 1850-ben összesen		
254 napon		= $92\frac{5}{10}$ 0/0

1851-ben.

Dereglyére szorult a hajózás ösz-		
szesen	18 nap	= $6\frac{6}{10}$ 0/0
Kis gőzösökre	4 „	= $1\frac{5}{10}$ „
2 $\frac{1}{2}$ —3'-ra merülő járművekre	14 „	= $5\frac{1}{10}$ „
Nagy gőzösök járhattak	239 „	= $86\frac{9}{10}$ „
Mehetett tehát mindenféle silyedésü gőzös 1851-ben összesen		
257 napon		= $93\frac{5}{10}$ 0/0

1852-ben.

Kis gőzösökre szorult a hajózás ösz-		
összesen	16 nap	= $5\frac{6}{10}$ 0/0
2 $\frac{1}{2}$ —3'-ra mer. járművek mehettek	114 „	= $41\frac{3}{10}$ „
Nagy gőzösök járhattak	145 „	= $52\frac{6}{40}$ „
Mehetett tehát mindenféle silyedésü gőzös 1852-ben összesen		
275 nap, azaz : megszakadás nélkül.		

1853-ban.

Dereglyére szorult a hajózás	15 nap	= $5\frac{5}{10}$ 0/0
Kis gőzösökre	31 „	= 11 — „
2 $\frac{1}{2}$ —3'-ra merülő járművek mehettek	43 „	= $15\frac{6}{10}$ „

Nagy gőzösök járhattak . . . . . 186 „ = 67⁶/₁₀ ‰
 Mehetett tehát mindenféle súlyedésű gőzös 1853-ban összesen 260
 napon = 94 ⁷/₁₀ ‰

1854-ben.

Dereglyére szorult a hajózás . . . . . 51 nap = 18⁶/₁₀ ‰
 Kis gőzösökre . . . . . 32 „ = 11⁶/₁₀ „
 2¹/₂—3⁴-ra merülő járművek mehettek . . . . 138 „ = 49⁷/₁₀ „
 Nagy gőzösök . . . . . 55 „ = 19⁷/₄₀ „
 Mehetett tehát mindenféle súlyedésű gőzös 1854-ben 224 napon
 = 81 ⁴/₁₀ ‰

1855-ben.

Dereglyére szorult a hajózás összesen . . . . . 10 nap = 3⁶/₁₀ ‰
 Kis gőzösökre . . . . . 30 „ = 11⁸/₆₀ „
 2¹/₂—3⁴-ra merülő járművek mehettek . . . . . 71 „ = 25⁸/₁₀ „
 Nagy gőzösök . . . . . 164 „ = 59⁶/₁₀ „
 Mehetett tehát mindenféle súlyedésű gőzös 1854-ben 265 napon
 = 96⁴/₁₀ ‰

1856-ban.

Szekérútra szorult a közlekedés . . . . . 10 nap = 3⁶/₁₀ ‰
 Dereglyére szorult a hajózás összesen . . . . . 45 „ = 15⁹/₁₀ „
 2¹/₆—3⁴-ra merülő járművek mehettek . . . . . 152 „ = 55²/₁₀ „
 Nagy gőzösök . . . . . 29 „ = 10³/₁₀ „
 Mehetett tehát mindenféle súlyedésű gőzös 1856-ban 220 napon
 = 80⁵/₁₀ ‰

1857-ben.

Szekérútra szorult a közlekedés . . . . . 4 nap = 1⁴/₁₀ ‰
 Dereglyére szorult a hajózás . . . . . 88 „ = 32 — „
 Kisgőzösök . . . . . 52 „ = 18¹/₁₀ „
 2¹/₂—3⁴-ra merülő járművek mehettek . . . . . 34 „ = 13⁴/₁₀ „
 Nagy gőzösök . . . . . 97 „ = 35¹/₁₀ „
 Mehetett tehát mindenféle súlyedésű gőzös 1857-ben összesen 183
 nap = 66 ⁶/₁₀ ‰.

1858-ban.

Szekérútra szorult a közlekedés . . . . . 15 nap = 7³/₁₀ ‰
 Dereglyére szorult a hajózás . . . . . 3 „ = 1⁴/₁₀ „
 Kisgőzösökre . . . . . 28 „ = 13⁶/₁₀ „
 2¹/₂—3⁴-ra merülő járművek mehettek . . . . . 49 „ = 23⁹/₁₀ „
 Nagy gőzösök . . . . . 110 „ = 53⁶/₁₀ „
 Mehetett tehát mindenféle súlyedésű gőzös 1858-ban összesen 187
 nap = 91³/₁₀ ‰. Megjegyzem, hogy ezen évre az adatok csak sep-
 tember hó 21-éig, azaz egészben véve 205 hajózási napra szólnak.

Igy állott a hajózás lehetősége a kimutatott években egyenkint. Látni ebből, hogy a 11 esztendő lefolyása alatt csak három volt olyan, hol a közlekedés néhány napra szekérútra szorult.

Ha már most ezen adatok nyomán, az egész hajózási cyc-lusra vonjuk ki az eredményt, úgy 1848-tól 1858-dik év sep-tember 21-kig, vagyis összesen 2955 hajózási napon, ekképen állott a hajózás lehetősége, u. m.

1848-tól 1858-ig

Szekéruttra szorult a közlekedés ösz-

szesen	29 nap	=	0, 09 %
Dereglyére	290 „	=	0. 7 „
Kis gőzösökre	355 „	=	12. 10 „
2 ¹ / ₂ —3'-ra merülő járművek me-			
hettek	797 „	=	26. 99 „
Nagy gőzösök	1484 „	=	50. 21 „

Mehetett tehát mindenféle sülyedésű gőzös ezen egész időnek lefolyása alatt összesen 2636 nap = 90²/₁₀ %.

Más szóval e számok tanúsága és a tizenegy évi tapasztalás szerint: hajózható volt a szirtes Alduna mindenféle gőzösökkel a hajózásra alkalmas időnek ⁹/₁₀-ed része alatt; dereglyére szorult 100 napból közel tíz alatt, s szekérutat volt kénytelen használni 100 napból nem egészen egy napon.

Összeállítottam a kezeimnél levő tizenegy évi vizmagasságok nyomán a havonkinti vizjárás átlagait is, s ezek, a lefolyt időnek tanúsága[szerint, a következő eredményeket mutatják, u. m.

Januári átlagok 11 évről	5'—10. 6''
Februári „ „	7'— 2. 1''
Mártiusi „ „	10'— 0. 6''
Áprilisi „ „	12'— 0''
Májusi „ „	12'— 3. 7''
Juniusi „ „	11'— 4. 4''
Juliusi „ „	9'— 8. 4''
Augustusi „ „	8'— 1. 6''
Septemberi „ „	6'— 7. 4''
Octoberi „ „	6'— 8. 2''
Novemberi „ „	7'— 8. 1''
Decemberi „ „	7'— 7. 4''

A legkedvezőbb hajózási hónapok e szerint egyre-másra Martius, Április, Május, Junius és Julius. Május mindannyi közt a legjobb. Valamivel kevésbé kedvező, Augustus; még kevésbé: September, October és November. Legalacsonyabb vizállású hónapok végül: Január, Február és December; ezek egyébiránt mint téli hónapok amúgy sem jöhetnek tekintetbe.

Ez ime, az általam gyűjtött adatok értelme. És ezen értelem, úgy hiszem, nagy mértékben öröndetes.

De vonhatunk mi ezen egybeállításból még egy más nevezetes tanulságot is.

Azt vonhatjuk ki névszerint belőle, hogy az ismertetett al-dunai szirtes vonal, mely a tőkélyesült helyismeret és hajózás által mostani állapotában is ily meglepő mértékben hajózható: lehetetlen, hogy javításához oly roppant összegeket kívánhasson, mint a minőket eddig általában szükségesnek hittek.

Ekkép áll a vaskapui akadályokkal a dolog. Ismerhetjük most már azokat teljes valóságukban. Nem lehet tagadni, hogy ezen akadályok nagyszerűek; azonban a tőkélyesült hajózás által azok márig jó részben legyőzvék, s legyőzhetőek teljesen akkor: ha a legveszélyesebb helyek szirteinek kivettetéésért, valami következetes s az akadályok természetének megfelelő eljárás foganatosittatnék. Folytatni kellene kitartással a már több ízben megkezdett, de ismét abbahagyott sziklarepegetéseket, s egy két évtized alatt, még pedig sokkal kevesebb költséggel mint gondoljuk, — úgy hiszem, alig lenne idő, melyben a legveszélyesebb helyek is ne volnának hajózhatók.

Hogy a szikláknak a folyamból való eltisztogatása oly rémületes költséggel járó műtétnek tekintetett eddig, annak valóban nem más az oka, mint hogy az illetők mindig többet akartak tenni a szükségesnél. Nincs itten szükség az egész szirtes medernek kitisztogatására. Csak a főbb s utban álló köveket kell alacsonyabbakká tenni. És ez nagyon is teljesülhető. Nem is annyira sok pénz, mint inkább helyismeret, kitartás s az alkalmas időnek kellő felhasználása kívántatik hozzá. A szirtes kitisztogatását egy szóval csak olyan vízálláshoz kell szabni, mely a Duna egyéb helyein levő vízállásokkal arányban áll.

Mielőtt elválnánk a Vaskaputól, megemlítem, hogy e helynek javításáért eddig mi történt.

Az első munkák e helyen 1834-ben történtek, gr. Széchenyi István, s Vásárhelyi jeles mérnökünk által. Mérések és fölvételek voltak ezek: továbbá kísérletképen némi sziklarepegetések is. Ez utóbbi munkák azonban a török kormánynak csak hamar akadályoztatására találtak.

Másodszor dolgoztatott itt 1848 és 1849-ben a gőzhajózási társaság Dinelli Alfons gőzhajói kapitány által, ki közelebb a vaskapui kataraktát tömérdek munkával egy gyönyörű plastikai mintában mértékszeresen egybeállította. E derék kapitány 1848-ban, a munkára való engedelmet az oláh kormánytól önkint eszközölte ki. Ezen munkák 1848-dik év január és február havaiban 27. augustus és september hónapjaiban pedig 40 nap folytak szakadatlanul. Folytatták e munkákat 1849-ben télen is. Kerültek pedig e két év alatt a dolgozatok mindössze csak 2500 p. ftba.

S ezen utóbbi munkálkodásnak még is az lett az eredménye: hogy ezen időtől fogva vontató hajók is lemehtek a Vaskapun, sőt a gőzös, mely az előtt csak 10 lábnyi vízzel hitte, magát biztosságban: 6—8 lábnyi víz mellett is járhatott!

Végül 1854 és 1855-ben a m. korm. rendeletéből, a vaskaput illetőleg, újra terjedelmes fölmérések és tervezetek készültek.

Hátra van még szólanom a Dunának harmadik főrészeről azon vonalról t. i., mely Turnu-Szeverintől a Feketetengerig terjed.

Ismeretesebb parthelyei e vonalnak a jobb oldalon: Widdin, Rahova, Nikápoly, Sistov, Rusztsuk, Szilistria, Rassova, Hirsova, Matsin, Izaktsi és Tultsa; a bal oldalon: Kalafat, Gyurgyevo, Braila és Galacz.

A jobb oldalon Hirsováig, magasabb, azontul alacsonyabb, s jobbára kövön nyugvó hegyek és partok kísérik a Dunának e folyását; a bal parton ellenben, az oláh és moldva részeken, éppen úgy mint hazánkban, egészen róna s meglehetősen alacsony, s ennélfogva határtalan ártéreket engedő partvidék követi azt. Kárpótolja is magát a Duna gazdagon azon összeszorításokért, melyeket a föllebbi szirtes vonalban túrnie kellett. A vaskapui akadályokon túl azonnal megszélesedvén, e kényelmes folyást többé nem is teszi le, sőt lehet mondani, hogy mennél közelebb megyen rendeltetéséhez, annál szélesebb, elágazóbb s rendetlenebb lesz . . . Azon részeken, hol minden vize együtt van, ritkán kevesebb szélessége 6—800 ölnél; a hol pedig ágakra és szigetekre szakadozik, mint péld. s különösen Szilistrián alul — ott összes medrének a szélessége pár ezer öltre megy.

Rendesebb e vonal Szilistriáig: ámbár rajta is tömérdek a kisebb-nagyobb sziget; nagy mértékben elágazó Szilistriától Ga-

laczig, s legrendetlenebb Izaktsától a Feketetengerig. A viz mélysége mindazonáltal a hajózás szükségére meg van minde-
nütt. S lehet mondani, hogy a nagyszerű folyamrész, ámbár az ember érette eddig mitsem tón, a hajózásnak egyéb bajokat nem is szolgáltat, mint hogy benne, a nagy szélesség és a sok felesleges ág s alacsony partvidék miatt, terjedelmes zátonyok találhatnának itt-ott, s továbbá, hogy a ki- és bemenet a torkolatoknál, mikért szintén nem történt eddig semmi sem, a viz csekély mélysége miatt nem mindig biztos.

Az e vonalon előforduló nevezetesebb zátonyok név szerint ezek;

a) Widdin alatt hívják ezt Petricsnek; hossza a hajójárása szerint körülbelül egy órányi.

b) Rahovánál a Duna közepében; ez rövid.

c) Turnu-Magurello és Sistov között; hossza körülbelül két órányi.

d) Rustsuk a hajók kikötőjénél.

e) Gyurgyevo alatt fél órányi, az ugynevezett Longo szigetnél, az egész Dunán keresztül.

f) Oltenicza alatt $\frac{3}{4}$ -ed órányira; két sziget közötti átmenetnél. Ennek hossza csak öt percz. Ugyanitt a Dunának főága még rosszabb.

g) Szilisztria alatt egy órányira. Nagyviznél az oláh partok alatt kell hajózni, kis viznél ellenben a török parton lehet csak menni. Különösen nehéz hely ez, sok, péld. 10—15 teherhajót vontató gőzösöknek.

Veszedelemes helyeknek nem lehet ugyan mindezeket mondani; azonban megkívánják erősen, hogy a kapitány nyitott szemmel utazzék rajtuk keresztül.

Nevezetes ama két rögtöni megtörés, mely az Aldunának e részén először Rassovánál, másodszer Galacson alul történik. A hatalmas folyam e két helyen egyszerre és csaknem teljesen egyenes szögletek alatt változtatja irányát. A folyamok természetével ellenkező ezen rögtöni irányváltoztatást annak tulajdonitom én; hogy azon tetemes földrész, mely Rassova-Küstendze és Izaktsi-Tultsa közt fekszik, alkalmasint kőtalapzaton nyugszik. Mi ha ugy volna, akkor a Csernavoda és Küstendze közti vonalon, mely rövidsége s esetviszonyánál fogva a Duna folyásának csak-

ugyan legalkalmasabb iránya lenne, a többször emlegetett átvágást létesíteni soha sem lehet.

Hogy e vidék kőtalapzaton fekszik, a mellett mutat az is, hogy Hirsovánál s azon túl, tehát a megtört irány folytatásában, a látható partok mind csupa kő- és szirtedből állanak . . . Hihetőleg e tapasztalás vezette a török kormányt is legujabban oda, hogy Csernavoda és Küstendzse közé vasut építésére adjon egy angol társaságnak szabadalmat.

Ha létesül e vasut, úgy a Konstantinápolylyal való összeköttetés ez irányban, mintegy 47 geogr. m. földdel lesz rövidebb. A 7—8 m. földnél alig hosszabb küstendzsei vasut mintegy 55 m. földnyi vízi utat fog helyettesíteni.

Ha már a Szilisztria és Galacz közti Dunát elágazásokban rendkívül gazdagnak mondtam: a Galatz és a Feketetenger, vagyis a Bessarabia és Dobrutsa közti részt ennél, ha lehet, még gazdagabbnak kell neveznem. Nem más ez, mint csupa ág, sziget, tavak és nádtenger. Se kellő medre, se partja, se határozott iránya nincs itt a Duna ágainak; s olyakat nem is fog képezni mind addig magának, míg a határtalan ártérek töltések által kellő mértékre nem lesznek szorítva, s a beömlésekből a legjobb bálnak kiválasztása után, a többi mind el nem záratik.

Látva az itteni Dunának borzasztó elhagyatottságát, megvallom nem annyira az lepett meg, hogy a bemenet a tengerhez általában nem valami kitünő, hanem inkább azon csudálkoztam: hogy a folyamnak ily teljes magára hagyatottsága mellett, létezik még egy ág, a melyen $7\frac{1}{2}$ lábnyira merülő tengeri gőzös ki és bemehet.

Az elágazások kezdetüket már Izaktsi és Tultsa körül veszik, s képezik aztán a tömérdek kanyargásokkal és tekervényekkel ellátott ismeretes kiliai, szulinai, sz. györgyi és dunaveczi befolyásokat. Ezen torkolatok közt leghajózhatóbb a szulinai. A mi hajónk is ezen az ágon futott tömérdek kanyargás után a tengerbe. Mondják, hogy a sz. györgyi ág szélesebb és egyenebb ugyan, azonban a kiömlésnél sekélyebb a vize. A szulinai ág szélessége nem több 70—100 ölnél. A kapitánytól hallám, hogy $7\frac{1}{2}$ lábra merülő hajónk 8 lábnyi vízzel ment ki a torkolaton.

Mint tudjuk, az Alduna szabályozása tárgyában egy európai

bizottmány tanácskozik most. Különböznek a vélemények a felett, hogy a beömlések közül a szulinainak vagy pedig a sz. györgyi-nek adják-e az elsőséget. Azok után, a miket láttam, nem tartom e vitatkozást különösen fontosnak, hanem igenis meg vagyok arról győződve: hogy akár az egyik, akár a másik választassék a kérdéses torkolatokból, állandó jó és mély vize a bemenetnek csak úgy leszen: ha a többi fölösleges ágak elfojtának mind s ha az Alduna határtalan ártere töltések által megfelelő mértékre szorítottatik.

Az ekkép egybeszorítandó Duna megteendi azután a magáét, s tartand tömérdek vizének megfelelő befolyást. Az Alduna vizeinek és ágyainak ezen koncentrációja nélkül, minden a mi történik, sok költségbe kerülhet ugyan, gyökeres orvoslást azonban hozni nem fog.

A szulinai torkolaton jelenleg mólókat építenek. A balparti már meglehetősen előre is halad. A sok elmerült hajó a bemenet körül, melyeknek csak árbocza látszanak ki a vízből, megvallom nem a legkedvezőbb hatást teszik az érkezőre.

A dunai hajózást illetőleg megjegyzem végül, hogy a gőzösök Pestről csak Galaczig járnak. Azontúl a „Lloyd“ tengeri gőzöse veszi fel az utast és árukat, s szállítja Konstantinápolyig. Tesz pedig a távolság Galacztól a tengerig körülbelül 20, Szulinától Várnáig 45, s Várnától Stambulig mintegy 60 m. földet. A galaczi vonal sebes hajóval 8, a másik kettő, ha t. i. kedvező az idő, 15 és 17 órába szokott kerülni. Sebes hajóval e szerint 40—42 óra alatt el lehet jutni Galaczból Konstantinápolyba. Pestről Konstantinápolyba a sebes hajó hetedik napon érkezik; a másik pár nappal később.

Átmegegyek most jelentésem második tárgyára.

Konstantinápolyban lételemet nevezetesen két dologra használtam föl.

Ki akartam legelőször puhatolni, hogy boraink szállítása ideig, s innen Londonig mennyibe kerül?

Körül akartam továbbá tekinteni az iránt: ha vajjon Konstantinápolyban magában, nem lehetne-e borainknak keletet alapítani?

Az elért eredmények a következők:

Leutazásom alkalmával (september 13—19) a dunai gőzha-

józási társaság árszabálya szerint a bornak mázsájára, Pesttől Konstantinápolyig még 3 frt. 55 p kr. volt szabva.

Örömmel jelenthetem, hogy ezen tétel, mikép a gőzhajózási társulatnak derék felügyelője, Cassion ur, hozzám irt leveleiben velem tudatja, ma már 50 pkrrel kevesebb.

A jó szerencse hozta úgy, hogy ezen úrral, leutazásom alkalmával, egy hajón menjek. Megismerkedvén vele, elmondtam neki a czélokat, melyekért egyesületünk érdekében utaztam. Előadtam, hogy közös érdekünkben mennyire kívánatos volna, ha a dunai gőzhajózási társulat, különösen a borokra nézve leszállíthatná a vitelbért; s Cassion ur szíves volt megígérni, hogy mihelyt utjából visszatér Bécsbe, igazgatóságát ez ügyben figyelmeztetni nem késendik . . . Hogy szavát megtartá, mutatja az eredmény.

Kerül e szerint ma, egy mázsa bornak Konstantinápolyba való szállítása Pestről 3 frt. 5 pkr.-ba

Mi a Konstantinápolyból Londonba való szállítást illeti, az többféle módon történhetik. Legjobb pedig a küldendő butéliás borokat oly ládába rakni, melyek $\square$ mértéke 2 láb 6 hüvelyk. Pakolásra a hajón ezt a mértéket szeretik leginkább, s azért aránylag legjutányosabb is. Továbbá nagyon ajánlták minden felől, hogy a ládák e mértékek megtartása mellett minél szilárdabban legyenek összeállítva.

A tengeri küldésre vonatkozó adatokat De-Mathei urnak köszönhetem, ki a Lloyd hajózási társaságnak Konstantinápolyi fő ügynöke.

Szerinte küldhetők a borok :

a) bizonyos Papa Dániel által angol gőzösökkel Liwerpoolig, s onnan vasuton Londonig. A főlebb említett mértékű ládaktól fizet egy tonna súly (1814 font) — a pakolás szerint körülbelől 636—650 butélia — 40 shillinget vagy is: 19 frt. 4 krp., a vasuton ellenben fizet ugyan ezen súly mintegy 30 shillinget (14 frt., 48 krp.); kerül e szerint és e módon egy tonna súlynak az átszállítása Londonig: 33 frt. 22 p. kr.-ba; egy mázsa tehát 1 fr 50 $\frac{3}{10}$ pkrba, s egy butélia: 3 $\frac{3}{10}$ pkrba.

b) Bizonyos Grace által, ugyan csak Liwerpoolig, fizet egy főlebbi mértékű láda két tuczat butéliával: körülbelől egy shillinget (28 $\frac{1}{10}$ pkr.), Liwerpoolból Londonig pedig az első

adat szerint. — Kerül tehát e módon egy butélia Liwerpoolig $1 \frac{2}{10}$ pkrba, s Londonig hasonlólag $1 \frac{2}{10}$ krba; vagyis összesen $2 \frac{4}{10}$ pkr.-ba egy mázsa e szerint 1 fr 25 pkrba; végül

c) Bizonyos Lamb által egyenesen Londonba szállítva, fizet egy tonna súly 45 shillinget (21 ft 27 kr p.) sőt a körülmények szerint kevesebbet is. Esik e szerint egy mázsára 1 fr. 10 kr., s egy butéliára 2 pkr.

Ezen legutóbbi szállítás tehát nem csak azért lenne ajánlatosabb, mert egyenes összeköttetést szolgáltat, hanem annál fogva is, mert a három közt a legolcsóbb.

Ugy hiszem, e helyen legalkalmasabban esik: a Triest és Hamburg felé való szállítás a stambulival mérlegbe vetnem.

Midőn Konstantinápolyban valék, a Hamburg felé való szállítás iránt adatok voltak kezeimben, melyek jóval magasabb vitelbére mutattak, mint a minőket azóta, hogy haza tértem, szereznem sikerült. Ez vala oka, miszerint onnét irt egyik levelemben azt mondám: hogy a Stambul felé való szállítás a hamburginál is jutányosabb. Legujabban két hamburgi szállítmányostól jutottak adatok hozzám; Havas József kir. t. ur által t. i. bizonyos Kanitz Ignácztól, s Fuchs Gusztáv ur által bizonyos J. E. Iburgtól. Ezen adatok kedvezőbbek.

Kanitz szerint nevezetesen kerül egy mázsa hornak szállítása Londonig 4 ft. 11 pkrba; J. E. Iburg szerint pedig 4 ft. 5 pkrba. Ha közepét vesszük e két adatnak, lesz egy mázse szállítási költségnek a bizonyosabb száma: 4 ft. 8 kr.

Szereztem Triest felé is adatokat a szállításra nézve. Ezek szerint kerül egy mázsa bor Liwerpool felé, mely a practicalisabb, Londonig: 5 fr 34 krba.

Végül a Konstantinápoly felé való szállítás kerül, mikép főlebbi előadásomból látható, egy mázsa bor után 4 ft. 15 pkrba.

Jutányosabb tehát eddig csakugyan a hamburgi vonal a Stambulinál mázsánként 7 pkrkal, a triesti ellenben drágább 1 ft. 19 pkrkal.

Két dolgot azonban figyelemben kell tartanunk a stambuli vonalra nézve. Azt először, hogy a dunai gőzhajózási társaságnak leszállított tétele még most is magas levén, az a forgalom érdekében tán előre is, de a forgalom nagyobbodtával bizonyosan mérsékeltetni fog; továbbá: hogy a nagy tömegű szállítások

a dunai társaságnál máris tetemes könnyítésben részesülnek, és hogy ily tömeges küldemények Konstantinápolyból Londonig a hosszú tengeri úton vitorlásokat is használhatván, ez által a stambul-londoni tétel leszállítható legalább is $\frac{2}{3}$ -dára vagyis 46 pkr-ra, mely utobbi esetben minden mázsa már 24 pkr-al fizetne kevesebbet. Ily tetemes könnyebbségeket pedig se a hamburgi, se pedig a triesti vonalak nem helyezhetnek kilátásba.

Mennyivel olcsóbb a tengeri szállítás gőzhajón is a dunainál, az felőltőleg kitünik, ha meggondoljuk, hogy Pestről Konstantinápolyig 300 mf. után 3 fr. 5 kr; ellenben Konstantinápolyból Londonig közel 800 mföld után 1 ft 10 kr. a szállítási díj egy mázsa után. A pest-konstantinápolyi szállítás tehát m. földenkint $\frac{61}{100}$ -ad, a konstantinápoly-londoni pedig csak $\frac{87}{1000}$ -ed rész krajczárt fizet. Amaz e szerint most még hétszer oly drága szállítási tétellel dolgozik. Látni ebből, hogy a forgalom növekedése a pest-konstantinápolyi vonalon, mily tetemes leszállításokra számolhat még.

Hiszem, hogy ha a tek. Egyesület a dunai gőzhajózási társaság derék igazgatóságát az előadott körülményekre figyelmezteti alkalmasint hajlandó lesz az már a következő hajózási saisonra, némileg legalább, még egyszer mérsékelni a borokra szabott mostani új vitelbért.

És most néhány szót magáról a borügyről Konstantinápolyban.

A küldött mustra borok jobbára veresek voltak; névszerint villányi, budai, szegszárdi és apcezi; volt továbbá fehér rizling bor Lugos vidékéről, s kisebb mennyiség jóféle tokaji aszúból. Az egri veres, melynek szintén le kellett volna menni, részint mert elkésett, részint pedig, mert azon része, melyet a szakosztály leküldésre érdemesnek talált, kevés volt, — képviselve ezuttal nem lehetett.

Hallván és tudván, hogy Konstantinápolyban a francia borok igen kedveltetnek, próba küldeményünket szándékosan tettem csak kicsiben. Száz és néhány üvegből állott az egész. Mire leérkeztem, a borok már mind Konstantinápolyban voltak, és egészen bajtalanul. A felbontást magam eszközlém, megnézvén minden üveget egyenkint, sőt a mint kivettük őket a ládákból,

azonnal meg is kóstoltuk, s örömmel mondhatom, hogy egyiknek sem volt se ízében se színében semmi baja.

Röviden: a magyar borok általában tetszettek; áraikat is elfogadhatóknak tartották, ámbár azért se neheztelének, ha valamivel még olcsóbbak volnának. Az üvegekre nézve több oldalról francia formákat, minél tökéletesebb dugaszolást és erős ládákat ajánlottak.

Bizományosokat, kik borainkkal a konstantinápolyi piacon foglalkozni készek, találtam, és pedig mind olyan házaktól és egyénektől, kik illetékes helyekről a legjobban ajánlottak.

A mustrákat lehető legjobban kiosztogattam. Juttattam belőlök olyan helyekre is, honét a stambuli élet divatját és irányát veszi. Tettem ezt, mert fő dolog először is a véleményt megnyerni.

Megismerkedtem a stambuli piacon levő görög- és francia borokkal; s intézkedtem, hogy egyesületünk borászati szakosztálya, ezen borokat mielőbb izlelhesse. Az ellenség — szerintem, nem annyira erős, mint ezelőtt s ide haza képzeltem volt. Különösen a francia drágább borokra kívánom ezt értetni, mert a görög közönséges borok aránylag oly olcsók, hogy azokkal versenyezni nem érdemes.

Az óta, hogy itthon vagyok, mentek már le újabb küldemények, névszerint tokajiból; s megy a napokban, ha a hideg nem lesz ellenünk, pár ezer üvegből álló nagyobb küldemény veres borokból is.

Szántunk, vetünk, s ha Isten úgy akarja, aratni is fogunk. Ebben áll röviden e stambuli borüzlet mostani stadiuma. A feladat jelenleg, verni a vasat, míg meleg, s átvezetni a kezdeményezett kapcsolatot a gyakorlati élet mezejére.

A ki tudja, hogy mit teszen, egy egészen új s idegen termény által teljesen elfoglalt s elszoktatott piacon eredményeket küzdeni ki: az kétségkívül méltányolni fogja ama fogadtatást, melyben boraink részesültek, s elégleni azon kapcsolatot, mely pár hét előtt még a pium desideriumok közé tartozott.

Berekesztésül egy köszönetet kell itt nyilvánosan leróvnom. E köszönet ő cs. kir. Fensége Albrecht Főherczeg hazánk Fő-kormányzóját illeti; ki, midőn ügyünk érdekében Konstantiná-

polyba utaztam, egy oly ajánlóval kegyeskedett engemet ellátni, melynek következtében a stambuli cs. k. követség közbenjárásával, minden irányban, a legkivánatosabban jöttek elibém a gyámolítások.

Hogy borügyünkre nézve ma már a konstantinápolyi kapcsolatok meg vannak, — ezen kegyelmes ajánltatásnak köszönhetjük egyedül!

A Stambulban levő követségi tisztviselők sorából pedig kötelességemnek tartom megemliteni Mayer Ernő hazánkfiát, ki ügyünknek a legnagyobb melegséggel s buzgalommal szolgált s szolgál most is. Folytonos levelezésbe és közvetítésben áll velem.

És most fogadja a Tek. Egyesület legőszintébb üdvözletemet. Jönni fog egy idő, mely hazánkból a Dunán kelet és nyugat felé a földünket, terményeinket és értelmünket megillető hatást, bizonyosan kifejtendi. Ez en idő — ha bár távolabb feküdnék is — mostani törekvéseinket áldani fogja.

KORIZMICS LÁSZLÓ.

ADALÉK
AZ A L F Ö L D
G E O L O G I A I
VÁZLATÁHOZ.

Egészen sajátos érzet fogja el az embert, ha a puszták végtelen síkján, mint geolog, kőszönt be. Eddig csaknem kizárólag a hegyek és völgyek voltak ily tanulmány tárgyai, mert a föld felületén változást előidéző erők hatása itt a legfeltünőbbben, a legkülönbözőbb alakban és minőségben látható, míg a szintes pusztaságon az, a mire rendesen számíthatunk egy, t. i. a legfelső réteg, s ahhoz, a mi ez alatt van, csak véletlenül, különös körülmények kedvezése mellett juthatunk. A hegyre fölmenve változni látjuk a sziklafajokat, más van az alján, sokszor más az oldalán, meg más a tetején, sőt érdekesen juthatunk annak is tudomására, hogy e sziklafajokból melyik fekszik a másik fölött, melyik idősebb a másikkal.

Ezen korhatározásnál az alapeszme az, hogy magunknak a föld szilárd kérgét, a mennyire csak eddig kutatás tárgya volt csupa egymáson fekvő rétegekből képzeljük állani, melyek annak reánk nézve hozzáférhetlen belsejét mint meg annyi papir-boríték veszik körül. E borítékok nem egyszerre lettek, hanem képződött először a legelső, erre jött a második, harmadik s így fokoként

a mostani legfelső, melyre a körülmények kedvezvén, újabb meg újabb rakódik untalan

Ha hegyek támadnak, e borítékok megszakadnak. A hegyeket a földünk hozzáférhetlen mélyeiben működő erők hozzák létre, alulról a borítékok egész sorát átluggatva, a fölületre izzón folyó állapotban egészen más sziklafajokat tolván fel, mint a miből a borító rétegek állanak. Képzeljük magunknak azon egyszerű kísérlet eredményét, ha például a könyvnek néhány lapját alulról fölfelé írónnal vagy egyéb tompa hegyű testtel keresztül lyukgatjuk; figyelemmel vizsgálva látni fogjuk, hogy ezen alulról ható erő mindazon lapokból hozott a felületre, melyekkel útjában érintkezett, még pedig oly renddel, hogy az írón kibújt része mellett közvetlenül a legalsónak rongyos széle fog állani, e mellett az utolsó előtti, s legtávolabb a felső. A lapok vagyis rétegek soráról tehát nemcsak úgy nyerhetni fogalmat, ha egy síkságon lefelé ásunk, mély aknába lemegyünk, hanem úgy is, ha a rónaságból indulva a hegy felé addig megyünk, a meddig csak tartanak a réteges kőzetek, míg azok hosszu sorának az alulról izzón folyó állapotban feltölt sziklafaj nem vet véget. Minél közelebb fekszenek ehhez, annál régiebbek képződési korra nézve a rétegek, míg a rónaság felé fiatalabbak s elvégre végződnek azon legfelső réteggel, melynek rendeltetése, hogy hátán hordozza a mostan élő természetet s annak a létezésre szükséges kellékeket szolgáltatassa.

Minden egyes réteg, a melylyel lefelé hatva találkozunk, egykor hasonló szerzőplésben részesült. A mostani legfelső réteg alatt terülő második, a mostaninak képződése előtt szintén hordozott s táplált növényeket és állatokat, melyeknek szilárd tetemeit ugyanabban a geolog kiássa és tanulmányozza. A harmadik, negyedik és így minden rétegnek megvannak saját szerves teremtményei, melyek valaha hátán éltek s bele temetkeztek.

E letűnt korszakokban különbözőknek kellett lenniök a létezési körülményeknek, mert nemcsak a mostanitól, hanem egymástól is eltérő növény és állatsereget találunk együtt minden rétegben. Minél távolabb esik a mostanitól a kutatás alá vett földréteg, annál eltérőbbek az alakok, s minél közelebb, annál jobban megközelítik a most uralkodó körülmények szülte szerves teremtményeket.

Mindezeket tanulmányozni csak a hegyek és völgyek engedik, s ezen tanulmányozás magasztos volta csábítja a természetbúvárt földünk olyan helyeire tenni kirándulást, hol az alulról kirohant tüzes anyag által fel van szaggatva, s e sebhely még nincs egészen behegedve.

Mi tehát az, a mit ily előnyökkel szemben, a rónaság nyújthat, méltót komolyabb tanulmányozásra?

A mi különbség van az élet és a halál, a valóság és emlék, a jelen és a múlt között, — sejteti velünk, hogy mi érdekes lehet a mostani körülmények közt képződött földréteg kutatásával foglalkozni. Itt van feltárva előttünk a természet háztartása nagyban, itt látjuk egymásra következni szaporán mindazon változásokat, melyeket az élet fogalma föltétez, hol az egyik halála nem egyéb, mint létrejövése a másiknak, létezés más alakban, átalakulás, folytonos körfolyam.

A könycsepp, melyet ma hullatunk, párává lesz s a szellő szárnyain emelkedve, meglehet, hogy már holnap locsolja azon pázsitot, mely kedveseink sírját borítja. A testek, megszűnván egyszer a szervek szolgálatukat teljesíteni, egészen a vegy bomlás uralma alá jönnek, s a kikerülő termények a legjobb tápszerei azon élő testeknek, melyekkel mi magunk tartjuk fel magunkat. Az anyag változatlanul örökké ugyanaz, csakhogy egyszer az életerő, másszor a vegyerő szolgálatában áll.

Az alföld felső rétege a természet működésének nagyszerű gyára, melyben felettébb élénk a sürgés forgás; előidézve a legkülönbélebb erők által, a melyek bámulatos öszhangzásban hatnak az anyagra, megfelelő változásokat idézván azon élő. A tudomány a vezetőnk a gyár egyes osztályaiban; e vezető nélkül értenünk, a mi ott véghez megy, s akár a tudomány, akár a mezőgazdaság érdekében felhasználunk lehetetlen. A figyelmes észlelő itt egy földnemet, amott egy egész réteget lát készülöben, s a tudomány szövétneke mellett ellesheti azon tényezőket, melyek azt általában s különösen így hozzák létre. Itt részek olvadnak fel, s az ezt előidéző körülmények tartása alatt felolvadva maradnak mindaddig, míg a víz által oly helyre nem jutnak, a hol mások az uralkodó törvények s épen tán az ellenkezőt, a visszamaradást parancsolják.

Szóval a mostani képzetben, főleg ha ez valamely környék

legalantabb fekvő részét képezi, alkalmunk van észlelni a rétegek meg egyes földnemek képződésének mozzanatait.

Mik a régiebb geológiai kor képletei? — Nem egyebek, mint eredményei az egykori működésnek. A tényezők, melyek létrehozták nem hatnak többé reájok, ezek szereplése megszűnt akkor, midőn az egyes képletek képződésének vég órája ütött. Okszerűen kimagyarázni azok létrejövésének módját csak úgy sikerül, ha a jelenben a hasonló sziklafajok előttünk véghez menő eredése módját tanulmányozzuk, s az így nyert mérvet és eszközöket alkalmazzuk a régen mult idők viszonyaira

A tudomány legelső bűvárai egyhangulag azon meggyőződésben vannak, hogy mindazon változások kimagyarázására, melyeknek eredményét a mi alattunk terülő földrétegekben észleljük, a most működő tényezők hatása elegendő. Egyetlen oly tény sincs eddig észlelve, melynek megfejtéséhez kénytelenek volnánk más, mint a most is működő erők hatásához folyamodni

S mióta e meggyőződés gyökeret vert, napról napra szaporodik azok serege, a kik a természetet mostani működésében, a legújabb képletek képződése színhelyén sietnek tanulmányozni. A mostani képlet adja a kulcsot kezünkbe, melylyel a multak homályos rejtekeibe hatunk. Itt tanuljuk a törvényeket, melyek szerint bolygónk felülete létezésének előttünk fekvő s képzeletet meghaladó ideje óta változott s fokokként azzá fejlődött, a minek jelenleg látjuk.

Ez az, a mit a rónaság, midőn egyszersmind a legújabb képlet, tanulmányozásra nagyon is méltót nyujthat; ez az, a min a puszták geológiája alapszik; s mindez, a föld özves területének szűken számlált helyén van meg oly mennyiségben és minőségben, mint épen hazánk Alföldjén, melynek egy részét, de épen a kellő közepén fekvő részét volt alkalmam az idei nyár folytán a Magyar Gazdasági Egyesület által kiküldetéssel megbizatva rendszeresen tanulmányozni, s melyre mint adalékra az Alföld geológiai vázlatához az az előtt különféle időben s különféle pontokon gyűjtött adataimmal egyesítve bátorkodom a Budapesti Szemle olvasóinak gondolkodó figyelmét irányozni.

Alföldünk tanulmányozására ki van inkább hivatva mint mi, kik azon születünk és növelkedtünk; s ki teheti azt hűbben és nagyobb átadással, mint a ki nemcsak ridegen számítja, hogy a

tudomány évkönyveinek lapjait töltsé be új adatokkal, hanem egyszersmind azon van, hogy szeretett hazája ismeretét vigye előbbre.

Ezt mint a nagy közönség elé való kezdetét kérem tekinteni azon czikkeim cyclusának, melyekkel az olvasók türelmét igénybe veendem mindannyiszor, valahányszor az összegyűlt eredmények a közzétételre felbátorítanak.

Jelenleg szólni fogok az Alföld rétegsoráról; az azon működő tényezőkről s ezek hatásáról; végre harmadszor a tények magyarázatáról, mely magában véve nem egyéb, mint a földfelület ezen részének történeti vázolata.

I. A RÉTEGSOR.

Fölülről, a madarak regiojából, tekintve, Alföldünk mozaik-szerkezetében uralkodik a feketeföld, utána jó a szennyes szürke agyag, meg homok, s egyes pontokként látnánk fehér foltokat, melyeket egyrészt a vakszék, másrészt a széksós terek képeznek. Ezen az összes felületen vizszálak húzódnak sokkép kanyarodva, s folyásuk iránya által mutatva, hogy az Alföld síkjának táblája legmélyebbre van süllyedve Szeged és Pancsova között.

A fekete földnek föllete sokhelyt tökéletesen szintes, mi a maga nemében saját egy látmány. A mint a homok lép föl legfelső réteggént, a szintesség tökéletessége fel van áldozva, a felületen hullámok mutatkoznak. E hullámokon kívül bír az Alföld még egy dudorodással azon halmokban, melyeket hol kún halmoknak hol tatár- vagy török halmoknak neveznek, s a melyek földtani szerkezetéről és eloszlásáról érdemes lesz egy külön alkalommal szólni.

Menjünk most a mélybe.

Ha kutatásnak, a legfelső rétegtől kezdve fel van tárva előttünk a helynek mindazon rétege, mely a kút fenekéig előfordul. Ha egy területnek sok pontján vesszük figyelembe a kutak által feltárt rétegek sorát, fogalmunk lesz az egész terület rétegzetéről. Az Alföldön rendszeren csak három vagy négy ölnyire ásásák a kutat, de kivételesen hat hét öltre is lemennek, sőt ismer-

rünk fúrásokat, melyeknél lehatottak tiz, sőt tizenöt öltre, és hoztak fel a tanulmányozásra alkalmas próbákat.

Mindezen kutatások eredménye az, hogy az Alföldön egymás alatt e következő három réteg van:

1. Televény. Ez többnyire mindenütt megvan s vastagsága különbözik. Néhol csekélyebb egy lábnál, általában háromnégy láb, itt ott túl a Tiszán van egy öl; a Bánságban és Bács-megye déli részén két ölet is jóval meghalad. E földnem keverékrészei: finom homok, iszapos agyag és korhadásban levő növénytestek túlnyomólag. Sokhelyt találni benne borsó, mogyoró sőt diónagyságu márgagömböket, s helyenként azon nemét a vasérczeknek, melyet közönségesen babércznek neveznek.

A víz könnyen járja s tartósan megmarad benne.

Vályogvetésre némelyfélesége alkalmas, de téglát roszat ad.

Ezen réteg az, mely az Alföldet Kánaánná teszi, melynek termőereje oly kivételesen nagy, s melyre gondolt azon németországi jóakarónk, ki hirlapilag indítványba hozta, hogy jó volna a magyar Alföld korhanytalajával kényszerű kereskedést üzni nagyban, hogy így a szegényebb természetű vidékeken is legyen segítve.

E felső réteg nem mindenütt egyenlő, vannak e televényföldnek válfajai is, de ezekre általános áttekintésnél nem leszünk figyelemmel. Sőt néhol nem is a televény képezi a legfelső felületet, hanem vagy agyag vagy homok. A homok a nagy magyar Alföld szélein olykor tetemes területeket von be. De az Alföld kellő közepén, melyre főleg akarunk figyelemmel lenni, általában a televénynyel kell a réteg-sorozatot megkezdenünk.

2. Sárga agyag. Lefelé haladva az első réteg alatt sárga agyagot találunk, hol lazább, hol tömöttebb, de mindig oly állapotban, hogy a víz átjárhatja. Keverékrészei: iszap finomságú agyag túlnyomólag, egy kevés homok és annyi mész, hogy e földnemet az agyagos márga név több helyen megilleti. A mész azon kívül hogy megvan mint csigahéj, mit az egész rétegben elszórva s pontonként tetemes mennyiségben meggyülve találunk, mutatkozik ugyanolyan márgagömböcsök képében is, minőkről a legfelső rétegnél volt említés. Nem hiányzik e rétegben a korhany sem, s a hol a felületre jő s a szántóföldet képezi, a nehéz munkálatást leszámítva, minden kellékével bír a kívánható legjobb földeknek (Gyula-Varsánd).

E rétegből készítik a téglát és cserépszindelyt, de a melyek jóságra nézve csak ott türhetők, a hol vagy már magától kevesebb mész van benne, vagy némi gondot fordítanak arra, hogy csak a tisztább részleteket vegyék a sárgyúráshoz. Kellő gonddal lehetne ott is jó téglát készíteni, de csak a pestbudai eljáráshoz képest is igen primitív állapotban teng ez ipar, rendesen cigányok által üzelve.

Vastagsága a sárga agyagnak nem oly nagy, mint a felső rétegé, egy lábtól kezdve változik hatig, ennél mélyebbre tudtommal eddig csak Gyula-Varsádnál megy, hol a kútásásoknál kilencz lábnyira is tartott, a nélkül, hogy végét érték volna.

3. Homok. A legalsó réteg: homok, különféle nagyságu szemekben. Közvetlen az agyag alatt iszapfinomságu, leebb durvább lesz fokoként, míg legalul valószínűleg nemcsak egyes szabadalmas helyeken, hanem az egész terület alatt kavicsba fog átmenni. Ezen réteg vastagsága oly tetemes, hogy legalább Békés-Csanádban, a Nagy-Kunságban, Bihar lapályán, a Bácskában és a Bánságban az eddig történt furatások egyike sem érte el az alsó határt, és így a mit száz lábból, mint a legnagyobb mélységből, melyre furatás által lejöttek s melyre itt tekintettel vagyok, a két felső réteg von le, az mind a homokképlet rovására jó.

E homokot ezüstfehér csillám nagy pikkelyei jellemzik fel-tünőleg.

Helyenként az Alföld kellő közepén is van példa rá, hogy vagy igen közel áll a felülethez vagy éppen azt képezi, s mint termőföld a legjobb minőségű homokhoz sorozandó.

A vizet a legkönnyebben vezeti, és csaknem minden kút belőle kap táplálékot, mert mihelyt leérnek az ásás alkalmával azon mélységre, melyben az Alföld szivacs természetű földneme egyenlő magasságig van keresztül ázva, a viz a kútban a földrészek kiemelése után meggyűl mindaddig, míg az uralkodó szintet (niveau) eléri.

Az Alföld széle felé rendesen homok jó túlnyomólag a felületre, ugymint Pest, Solt és Bács megyék nagy részében; homok a színhelye azon vegyváltozásoknak is, melyek eredményét a széksó-képződésben látjuk, mert azon terület, melyen ez oly nagy mennyiségben virágozik ki, s melyet közelebről mindeddig

Szeged és Dorozsma határában vizsgáltam, nem egyéb durva homoknál.

Anyagára nézve ritkán tiszta quarecz, hanem többnyire földpátnemű ásványok porladéka, és így elmállásra hajlandó. Ez az oka hogy ritkán találunk olyat, mely a falak külső vakolására alkalmas volna. Ide, egyebet nem is tekintve, olyan homok kell, mely a lég hatását változás nélkül kiállja, míg az, a mely a léggel érintkezve alkatában vegybomlást s ennek folytán terjkülönbséget szenved, le fog hullani s e miatt nem használható.

II. A TÉNYEZŐK ÉS HATÁSUK.

Azon földtani tényezők közül, melyek az Alföldön folytonosan működésben vannak, egynek sem jutott annyi tenni való, mint a nehézségi erőnek. Newtonban az istenség szikrája villant meg, midőn reájött, hogy a nagyobb tömegű anyag huzza a kisebbet, hogy a földre a testek azért esnek, mert azok legkisebb részecskéi egyenként húzatnak a föld középpontja felé. E természettörvénynek roppant hordereje van a föld fölülete változásaiban s új képletek létrejövésében.

A nehézségi erőnek először is a víz engedelmeskedik. Ez az Alföldet körülvevő összes magaslatok lejtésikjéről visszatarthatlanul lesiet, a mélyebb helyeken meggyűl s az uralkodó körülményekkel egyensúlyba teszi magát. Ha csupán csak a tiszta atmosphaerai csapadék terménye, azaz a víz minden egyéb akár oldott, akár csak erővel hurczolt test nélkül jutna a mélyebb helyekre, tó képeznék e hon közepét; de a körző hegyek olyan sziklafajokból állanak, melyek már vagy magokban csekély összeállással bírnak és porlók, vagy a légbeliek hatása folytán ilyenekké lesznek. A víz ezekkel találkozáván hozzájuk tapad, mely tapadásnak hatása némely testnél csupán csak benedvesítés, de másnál feloldás is. A víz roppant gördülékenységénél fogva számtalan oly földrész ered útnak a mélység felé, mely a surlódás miatt, a nélkül, a nehézségi erőnek engedelmeskedni képes nem lett volna. Azonban nővén magának a víznek sebessége és ereje azon fokban, melyben nő a magasság, melyből az út megteendő útjában e hatást érezteti mindazon sziklafajokkal s porladékaikkal, melyekkel találkozik, ezekre mint taszító erő hat, s magával menni kényteteti addig, míg a legmélyebb helyekre nem ér, hol

erejének vége, hol a bevégzett munka után a pihenés szaka következik be.

Látni való, hogy azon öszves hegy- meg dombvidék, mely az Alföldet körülvevő vízválasztókon innen van, kénytelen járulni anyaggal annak létrejövéséhez, még pedig minden tekintetben a legjavával annak, a miről rendelkezik: mert nemcsak a sziklák porladéka mint terménye az elmállásnak jut le, hanem a felolvasztott finomabb alkatrészek is, és ezek a rónaságon több pont-ról jövén össze, sokkal jelentékenyebb mennyiségben gyűlnek meg, mint eredeti fekhelyükön találtattak.

Az tehát, hogy az Alföld területe földdel telt meg, a nehézségi törvényen alapszik, melynek a magaslatokról lesiető víz kénytelen engedelmessé válni, sőt különös tulajdonainál fogva ugyanarra bírja a sziklák elvált kisebb nagyobb tömegeit, s így általában mint szintező szerepel, lehordván a hegyeket s emelvén a mélységeket.

Míg ezek csupán mechanikai hatások, melyeket egyéb erő eszközölhet, például a szél, az ember is stb: vannak a víznek egyéb hatásai, melyeknél az ásványtestestek lényeges változást szenvednek, a vegyváltozások, melyek szerint a régi testek szétbomlanak és újak erednek. A működés e neme a víz feloldó képességével kezdődik, az eredmény oly jelentékeny, hogy ennél mint az Alföld egyik igen tevékeny tényezőjénél, kissé meg kell állapodnunk.

Ha a mostanit megelőző időszakok rétegeit vizsgáljuk, azokban is találunk agyagot, homokot, épen úgy, mint az Alföldön; anyagra nézve nem különböznek, de igen is tömörséget illetőleg. Mert míg a régiebb korban létrejött rétegeknek több idejük volt megülni, sőt legtöbb esetben újabb képletek terültek el fölöttök s folytonos nyomást gyakorolnak rájuk, a most képződő rétegeket semmi sem nyomja, ott a részek csupán csak a nehézségi erő hatása alatt állnak, melyet a hézagaikban tartózkodó víz és a korhadásban levő szerves anyagok által fejlesztett gőz nem csekély fokban ellensúlyoznak. Innen míg a régiebb képletekbe általában gyéren bír a víz behatni, Alföldünk rétegeibe szabad bejárása van, azokat átáztatja, beviszi a már másutt feloldozott részeket, itt újakat old fel, s az oldatban levő anyagok vegyszereplését közvetíti.

Ez általánosságból szabadjon két mozzanatot kiemelni: egyik, hogy mit tesz a víz a sóval, másik hogy mit tesz a mészszel.

A ki Máramarosban vagy Erdélyben a sóbányákat látta, emlékszik reá, hogy ott a szabadban roppant halmok vannak sókövekből felhányva, s az idő minden viszontagságainak kitéve. Ezekből az eső háborítlanul olvaszt fel annyit, a mennyit csak képes, s avval útját folytatja az alantabb vidékre. Vannak továbbá sóbányák, melyek vízzel telvék, a mely míg egy részen behat, a másikon sóval telülve elfolyik. Oly esetek, melyek észleléséhez könnyebben hozzá férünk; de vannak tények, s ilyenek nevezetesen a számos sóforrások, melyekre egy egy sóvidék környékében, az ismert s kibányázás alá vett sótest lelhelyétől jelentékenyebb távolságra is bukkannak; ezek valószínűvé teszik, hogy a víznek a föld felülete alatt még sok alkalma van olvasztó erejét az ásványon megkisérteni, melynek színhelye előlünk rejtve van, de a hatás eredménye szólalván fel, kénytelenek vagyunk az okot is megengedni. A sós vidékeinkről lesiető víz nem máshová, mint az Alföldre jut, annak szivacsföldjét keresztül kasul járja s e hathatós test által számos vegyváltozást idéztet elő, melyeknek eredményét észlelhetjük, s megmagyarázni csak így bírjuk. Az Alföldnek igen sok ásványos vize van, s ez egyike azon tényeknek, melyekre az idei rendszeres utazásomban elkészülve legkevésbé sem voltam. Ez ásványos vizek legtöbbszörében vagy változatlanul van még a konyhasó, vagy átalakulva oly módon, miként a vegytörvények szerint szabad s az uralkodó körülmények közt lehet. Rármikép különbözzenek is e vizek egymástól, legyen az egyiknek tisztán sós, a másiknak keserű ize, abban mind megegyeznek, hogy a szikeny, a kősó egyik alkatrésze, uralkodik s adja a jelleget nekik.

A főcsatornában, melyeken az Alföldön egybesereglett víz fölöslege más rónaság környékébe folyik le, nem lévén sós a víz e körülményből azt kell következtetnünk, hogy a só azon számtalan erecskében marad vissza, melyeket a víz az Alföld laza rétegei közt vájni s fentartani bír, s hogy ott azt a fölgerjedt vegyvonzódások visszatartják, s a víz attól megfosztatva eresztetik tovább idegen földre, idegen körülmények honába.

Lássuk mit tesz a víz a mészkövel! — E sziklafajból maradtak fen a földünk kiképződésének csaknem minden korából

magasan tornyosuló bérczek, hirdetőik e kőnem állandóságát. Hogy az évezredek hosszú során kihasson, ugyancsak e sziklafajból építé az ember a pyramisok egy részét, melyek fen is állnak annyira, hogy elpusztulásukra mindeddig gondolni sincs okunk. És még is a víz szénsavanyval egyesülve, bámulandó könnyűséggel bánik el e sziklafajjal, azt egy helyt felolvasztván, s más helyt újra lerakván. Egész hegyrészek vándorolnak ekkép a víz posta kocsián, míg másutt meglepetve vesszük észre egy mészt réteg létrejövését.

A lepárolt víz nem képes a mészkövet feloldani, de igen is az, mely szénsavanyt tartalmaz magában. Ilyen víz minden jó kútvíz, minden jó forrásvíz. Ezek útjokban szénsavanyt vesznek fel, s közös erővel felolvasztásra bírják a mészkövet s azt, mint víztiszta oldatot, tova ragadják. Ha ez oldat kijő föld alól a felületre, a csapodár szénsavany, mintha jobban esnék neki a légtelen szabadon repdesni, mint megkötve a földszínen tétovázni, ismét elillan; a víz pedig nem bírván ön erejéből a mészkövet feloldva tartani, elbocsátja s ez a körülmények játéka szerint vagy jelentéktelen alakban vagy szemkecsgetető külsővel lép létezése új stádiumába.

Azon dombvidék, mely a Duna vízkörnyékét a Tiszától elválasztja, a mélyben nagyrészt mészkőből áll, s különösen a mészkőnek azon két neméből, melyek egyikét a földtanban lajtamésznek, másikat cerithiummésznek nevezzük. E mészt igen lyukacsos, föltűnő erélylyel képes magába sűríteni a légi vizet, s az annyira meggyűl, hogy bizonyos mélységre állandó víz van benne oly magasságban, hogy földalatti csatornákon lefolyást kénytelen keresni.

A vízvázasztó e szerkezete főleg Fót, Csömör és Kóbánya vonalán van feltüntetve. E likacsos mészkövet a hegy alja felé kezdődve agyag borítja, s a víz elfolyása ezen agyagréteg alatt megy véghez. Délre e dombvidéktől a Duna s Tisza közti lapályon terül el föld alatti víz, terhelve feloldott mészkővel. A hol a körülmények megengedik, hogy feljöjjön a felületre, ott a légtelen vesztegelve e elbocsátja a szénsavanyt s a mészkő kénytelen kiválni, ott mint terméskő folytonosan képződván. Ilyen körül több ponton van már tudomásom s olyakról, melyek jó távol esnek egymástól Találni Törtelnél, találni Kis-Teleken, találni

Szabadka táján s egyebütt. Vastagsága helyenként két lábat is meghalad. Tömöttsége, szövege és egyéb tulajdonai többnyire megengedik, hogy építésre használtassék.

A mi a Duna-Tisza-közi vidéken nagy mérvben s összefüggő táblát képezve megy véghez, az Békés-Csanád felső rétegében kisebb fokban történik. A felső televényes rétegben, nem különben az ez alatt huzódó sárga agyagban olykor igen nagy számmal találni borsó, egész diónyi nagyságú gömböket, a melyek mészből állanak, s eredésüket hasonló körülmények föltétezik, mint főnebb említve volt. E gömbök jelentése a föld jóságának egyik tanúsága, mert a szemmel látható homok, agyag meg korhany mellett a mésztartalmat tünteti ki.

Azon elv, mely szerint a mész kiválása e felhozott két esetben történik, a körülmények módosulásával külsőleg a legeltérőbb eredményeket idézi elő. Ki tartaná első pillanatra ugyanazon eljárásnak azt, a melylyel az ivópohárban egy piszkos fehér karika képződik, ha a fris kútvíz huszonnégy óráig állott benne, azzal, a mely barlangokban a csepkövek pompás alakjait, a keleti alabástrom hullámos rajzait varázsolja elő. És mégis mindakettő nem egyéb, mint játék, melyet a szénsavany egyesülve a vízzel a mészkőnek magában lomha anyagával üz.

Látván a nehézségi erőnek, látván a víz szereplésének fő mozzanatait, szabadjon megérinteni egy harmadik tényező működését. Ez azon részlet, melylyel az Alföld szerkezetének kifejlődéséhez a növényvilág járul, s melynek hatása a televényképződés általában s a turfaképződés, mint itt figyelmünk fő tárgya, különösen.

A turfa vagy gyep-tőzeg vízjárta lápos vagy az Alföldön közhasználatban levő szóval élve, kotús helyeken képződik sásféle meg fűnemű s kiválólag pedig a nád korhadni indult alrészleiből. Az eredmény egy barna vagy fekete tömeg, melyben a növényrészek még többnyire felismerhetők; ezt ki kell ásni s a lézre tenni hogy megszikkadjon, s ez egyszerű előkészítés után a közönséges életben előforduló tüzelés akármelyik nemére a legnagyobb előnnyel használható.

A növényvilágnak jutott a hivatás a polgárisodás vagy létezési körülményeink megkivánta mesterséges meleget szolgáltatni. Bármennyire fejlődtek is a természettudományok s e fejlődés me-

netében bármennyi más forrásával a melegnek ismertettek meg, de akár az olcsóságot, akár a gyakorlatiságot tekintjük, egyik sem állhatja ki a versenyt azzal, melyet az emberi nem mintegy hivatásilag vett igénybe.

A hőnek az emberiség által felhasznált forrása a szénnek és élelynek vegyülete alkalmával kiszabaduló melegség.

E vegyülete eredménye a szénsavany, mely a légebe megy, ott eloszolván. Mennyisége, noha csak öt rész van tizezer rész légeben, oly roppant, hogy, Liebig megközelítő számítása szerint, az abban foglaltatott szén többet tesz ki, mint a földön a növényországban és a föld alatt a széntelepekben létező szénmennyiség mindössze.

A növények vannak létezési viszonyaiknál fogva oda utálva, hogy e szénsavanyt, mint egyik tápszeröket fölvegyék, abból a széneynt megtartván s az élelyt nagy részt elbocsátván. És e részben nagyobb erélyt a tengélet sehol sem fejt ki, mint a táptözegekben; a növényélet legkitünőbb tanulmányozói azon meggyöződésre jutottak, hogy ezek hozzák a legtöbb széneynt létre, s e részben még a nagy erdőségeknél is hatszorta gazdagabbak.

Az elv meg a tényezőket, melyek réteinken a lápnövényeket turfává ugy szólván szemünk láttára változtatják, ugyanazok, mint a melyek uralma alatt az elmúlt idökben jött, vagy lent a föld mély rejtekeiben jelenleg is jöhet köszén létre. A chemismusban és a mechanikai hatások nemében nincs különbség, hanem igen is van a belterjességben. A vegy-elv nem egyéb, mint eltávolodása a növénytest egyik alkatrészének a könenynek (hydrogen) részint élely (oxygen) részint egy kevés széneynt kíséretében, visszamaradván ez utóbbinak legnagyobb része több kevesebb könenyvel meg élelyvel és minden szervtelen részszel együtt. A minő fokig haladott előre ez elváltozás, a turfa is megismerhetőbb növényrészekből áll, vagy fekete tömöttebb anyaggá lett. A turfaágyak felső rétege még kevésbé van elváltozva, de lefelé menve ez elváltozást nagyobb és nagyobbnak találjuk, nemcsak a képződési idő hosszúsága, hanem a nyomás növekedése miatt is.

Tekintvén hogy a köszénteiepek csak az Alföld széleiu jönnek elő azon hegyekben, melyek azt mint magas partjai az egykori hatalmas tónak veszik körül, míg magán a rónán az árvizi képződemény — ugy szintén a még ez alatt fekvő s a széntelepeket

korban megelőző rétegek vastagsága miatt olyan mélységre van lesüllyedve, melyet gyakorlatosnak nem mondhatunk, — könnyen elgondolhatni, hogy annyira faszegény vidéken a turfalápokra úgy lehet tekinteni, mint egy szunnyadásban levő ipar-ágra, melyben megvannak az elemek hatalmas fejlődésre, s mely ott, míg egyrészt dús jövedelmi forrásul kínálkozik, másrészt mint alkalmas és olesó tüzelő valódi jótétemény lesz.

Vannak turfalápok, melyekből az ember még jó szántóföldet is csinálhat, de néhol a körülmények ezt nem engedik meg, ilyen helyen a turfát kell mint ilyet művelni.

Tudva levő dolog, hogy a hol a turfaképződéshez a kellek megvannak, ha ki is ásatik a jelen mennyiség, újból képződik. Az ilyen turfaágygyal épen úgy lehet bánni, mint az erdővel, vagy a rétek felső terményével, a náddal: beosztani vágásokra. Az évsor, mely arra kell, hogy a turfa ismét bizonyos vastagságra nője ki magát, helyenként változik, és egészen a tapasztalattól függ. Nehány adattal már birunk:

Oldenburgban 100 év alatt nő 4 lábra;

Bajorhonban 45 „ „ „2—3 „

Az Alpokon 30—50 „ „ „4—5 „

Mennyisége helyenként roppant. Békés-Csanádban a Berettyó-Hortobágy sárrétje 200.000 holdat tesz; nem mind turfa ugyan, de felette nagy rajta azon terület is, melyet használható turfa fed. Szintén igen nagy a Sebes Körös Sárrétje, és Vésztő szomszédságában meggyőződtem róla, hogy a használható turfa vastagságának határát 12 lábnyi mélységben még nem érni el.

Vannak nagy tőzeglápok a külföld rónaságain is. Brema mellett egynek a hossza három, szélessége fél mértföld, vastagsága 36 láb. Irland felületének csaknem egy heted része tőzegláp, s a vastagság néhol 40 lábnyi.

Mindazon tüzelésre, mely a ház körül, vagy a mezőgazdasági iparban előadja magát, czélszerűen használhatni a turfát. A konyhában, kemenczében, sőt a téglágetésnél, pálinkafőzésnél, gőzkatlan fűtésénél is csak úgy megteszi az a szolgálatot, mintha a szénenyet a fából vagy kőszénből vettük volna.

Ezek csak elemi használatai. A hol a tőzeg-ipar a fejlődés magasb polczára vergődött, szénét égetnek belőle, s használják vasgyártáshoz, üvegolvasztáshoz sat.; vagy pedig lepáritják s a

nyert széneken kívül értékítik a stearinnemű meg az illó olajos páritási terményeket.

Az újabb kereskedelmi cikkek közt már nem egyszer találkozzunk e nevekkel: photogen, solár-olaj, paraffin stb. ezeket a barnaszén is szolgáltatja ugyan, de több gyárban a túrfából állítják elő.

Nem mindegyik gondolja az olvasók közül, hogy az angol gyümölcs-cukor (rocks-drops) ananász íze nem valóban ananász-lé, hanem egy oly finomabb készítménye az újabbkori vegytannak, melynek egyik anyagát a turfa szolgáltatja.

Még világító gázt is szolgáltat, mely magában véve nem elég jó ugyan, de az olajos terménynek egyszerű közvetítése által annyira javul, hogy a kőszénből fejlesztettnék mit sem enged.

Honunkban tudtomra eddig csak Mosony megyében részesítik a turfát kellő művelésben Albrecht ő cs. k. fensége jószágán, hol mint hallom vasut vezet bele s azon szállítják a cukorgyárba. Használják Alibunáron is a salétromfőzésnél. Vásáros-Namény körül Havas Sándor ur közlése szerint a parasztok egészen jól tudnak vele bánni, fa gyanánt tüzelnek azzal; ugy szintén tudomása van arról is, hogy turfa a Szamos közben általán és Szabolcsban a Rétközön közel a Nyirhez fordul elő.

Ezekhez hozzávéve a fönemlitétem lelhelyeket, az ecsedi lápot és több más pontját az Alföldnek, fogalmunk lesz e tüzelő telepének nagyságáról, sejtethetjük azon befolyást, melyet az ottani viszonyok módosítására gyakorolni fog, mihelyt lelkiismeretesben sőt mondhatni, mihelyt észszerűen fognak bánni a marhatőzeggel, s mihelyt jut pénz és értelmiség ez iparvállalat életbe léptetésére.

A jelenkor tényezőinek ezen imént ecsetelt három külölésén kívül még sokféle munkát látunk véghez menni a természet háztartásában az Alföldön, csak a tudomány által felfegyverzett szemmel kell széttekinteni s egyszer-egyszer csak egyes hatásokra szorítani figyelmünket, nehogy a sürgésforgás általánossága a tevékenység kibetűzésében hátráltasson.

Nem válhatok el a tényezők tárgyalásától, a nélkül, hogy hatásuk egy sajátságos neméről, az ásványos vizekről ne szóljak. Nem akarom az olvasót a létrejövés részleteivel fárasztani, hanem egyenesen a tényállásra térek át.

Kevés hely van honunkban, még a hegyes vidékeket sem véve ki, hol annyi ásványos víz volna, mint Békés-Csanád rónáján s ennek is különösen a székes területén. E vizek némelyike oly kellemes italú, hogy az ember és barom naponként élnek vele. Pil helység kútjai mind ilyen vizet szolgáltatnak s a lakosok nem érzik a tiszta forrásvíz hiányát. Izlelés után ítélve a Selters-féle vízhez hasonlíthatom; konyhasó sok szabad szénsavanyval az uralkodók.

Vannak vizek erősebb konyhasó-tartalommal szénsavany nélkül, ezeket szereti a barom, de az ember nem iszszja.

Keserű vizek is vannak, melyekben glaubersó konyhasóval különböző arányban váltakozva lép fel. Ha a konyhasó a túlnyomó, a barom még megissza, de ellenkező esetben csak az ember használja orvosság gyanánt.

Végre van olyan keserűvíz is, melytől a barom elvész. Ilyet találtunk Szeghalom mellett, a megye északi részében, a Sárrétek fészkében, és Kiss Ferencz gyógyszerész úr vegybontása nyomán alig lehet e hatást egyébnek, mint salétromsavas mészföld jelenlétének tulajdonítani, mely itt feltűnő mennyiségben van.

III. AZ ALFÖLD GEOLOGIAI TÖRTÉNETE.

A földtani szerkezet és viszonyok buvárkodásában fölülről megyünk lefelé, ez azon út és mód, mely magát önként ajánlja; ellenben ha az észlelt tényeket egybevetve a vidék eredése módjáról s kifejlődéséről szóval multjáról akarunk beszélni, az ellenkező irány kinálkozik: alulról fölfelé. Így kapunk alapot, hogy arra építsünk; meg kellett előbb a régibb képletnek lenni, hogy arra az újabb rétegek reá rakódhassanak.

Az Alföld síkja egy kis földközi tenger; melyet egykor víz borított, most föld tölt be.

Ez egykori mélyedés akkor támadott, midőn a körülmenő hegység a vulkáni erő uralma alatt fölemelkedett. Minden emelkedésnek, melyet a megtört réteges sziklák táblái szenvednek, sülyedés is felel meg. A tábla egyik vége hegybe tornyosul, a másik mély tengerfenékké lesz. Ha egy felől vannak a föld hátán bérczormok, melyek magassága egy mértföldet meghalad, van tudomásunk a világtenger némely partjain olyan mélységről is, melyeknek alsó határát egy mértföldnyire lefelé még nem

érték el. Ha a földtekének beljéből anyag tódul ki, ott nem maradhat légüres tér, annak helyét fölülről benyomott kőanyag foglalja el, mely a tömeg nagyságát tekintve akkora, mint az, mely a felületre jött. A természetben minden tüneménynél azt látjuk, hogy az egyensúly helyreállításával végződik: mennyire felbillen a rúd egyik vége, annyira kell hogy süljedjen a másik.

Hegyeink emelkedése igen új, évről évre jobban meggyőződöm, hogy honunk relief-alakzata a jelenkort közvetlenül megelőző úgy nevezett negyedkori vagy özvívízi (diluviál) időszakban jött létre. Eddig csak a budai hegységben találtam ennek kétségkívüli nyomaira, de az idei kirándulásom alkalmával meggyőződtem, hogy ez az Alföld, ha szabad úgy mondani, tulsó partján, nevezetesen a nagyváradi hegyekben is úgy van. Olyan képletek, melyeket a betemetett állati maradványok: mint szarvas, elefánt, rhinoceros stb. csontok kétség kívül negyedkoriakká jellemeznek, a hegyek tetején vannak, azok sikhátát meg oldalait képezvén s világosan mutatván, hogy ők még tanui voltak az emelkedésnek azon időszakban, mely a jelent a geologiai alig-multtól elválasztja.

A trachyt és az azt követő basalt azon vulkáni kőzetek, melyek feltódulása adta honunk felületének jelen képét. Ezek feljövén áttörtek azon rétegeken, melyek a felületet az előtt háborítlanul képezték, és az lett a következő nagyban, miről kicsiben mindenki meggyőződhetik, ha egy a vízen fekvő jégtáblát egyik végén fölemel: valamint süljedni fog ennek a másik vége, vagy süljedés követné általában ha egy befagyott tóban a jeget egy ponton alulról áttörném s nagy táblákban felemelném, úgy süljedtek le a honunk területét egykor borította merev táblák, azzal, a melyen felemeltettek, ellenkező végökön, s a körülevő hegyeknek a síkság felé néző oldalait képezik.

Az egyensúly helyreállván a tűz-erő játékában, meglevén a hegyek s.azok között egy tatóngó mélység, jött a víz s a maga módján hozzá fogott az egyensúly törvényeinek vég kiviteléhez, mely reá nézve abban áll: összegyülni a legalantabb helyeken, oda vinni, a mit a tűz feltolt, s így fokonyként az ősidők viszonyait idézni vissza, melyekben a földnek összes alakja még geometriai szabályosságú volt, nem levén háborítva kipúposodás és az ettől elválhatatlan horpadás által.

Az Alföldnek egykor édesvízi tónak kellett lennie, melynek partjait az azt körülfutó hegyoldalok képezték. E tóba a víz ugyanazon hegrendszeréről folyt, mely folyóinkat jelenleg táplálja, s a fölösleg is ugyanott mehetett el, hol azt eltávolodni most is láthatjuk.

E tóba azonban szikladarabokat, kavicsot s egyéb kőporladékot hurczolt, melyet a legmélyebb helyeken hagyott, míg a finomabb homokkal s iszapszerű agyaggal tovasietett. A legalsó réteget jelenleg ezen durva anyag képezi, s az két ponton: N. Váradnál meg Aradnál (Kurtics felé) terjedelmes téren fel van tárva, minthogy a vasút építéséhez a kavicsot onnét veszik.

Meglevén a hegyek az emelkedés torturája alatt létrejött töredékeiktől nagyából tisztítva, kevesebb kész anyagot talált az úntalan lesiető víz, s csak azt vihette magával, a mit a légbeli tényezőkkel egyesülve a sziklák hátáról tettleg morzsolt le. Ezzel az Alföld tavának legalsó rétegét borította be, míg a finomabb iszappal még mindig volt ereje tovább állani.

E második réteg alulról fölfelé homok, hol durvább hol finomabb szemekkel, de csaknem mindenütt mentten iszapos agyagtól épen úgy, mint ezt folyóinkban jelenleg is látjuk. A csendes folyású Duna mily zavaros néha, mennyi iszapot ragad magával a felülethez közel levő rétegében, és ha a fenekéről emelünk ki homokot, azt az iszaptól tökéletesen mentnek találjuk. A mozgó víz e műtétet hosszú útjában igen pontosan végzi: oszlopának alján hömpölyög lassan a görgeteg nagyja, közepében valamivel gyorsabb a porond, s tetején a víznek egész sebességével a legfinomabb iszaprészek. De épen így válik is meg úti társaitól; mi-helyt kiér a meredek hegyi, vidékből hogy a ronán szétterülve lassúbb léptekkel haladjon, visszamarad először a görgeteg, de még megy a porond, megy az agyag. A porondot ott teszi le a hol a folyása csekélyebb, hogysen általa a nehézségi erő azt tovább vitethetné. Végre az agyagot, mely igen finom osztatú állapotban követi, csak ott rakja le, hol ő maga is csaknem tökéletes nyugvásba jött.

Midőn az Alföld legfelső rétege jött létre, ide módosultak már a körülmények, a víz sebessége, mélysége megszűnt, kitolta azt helyéből azon lomha anyag, melyet ő tett mozgásba, és most hiva-

tását az örökös szintezést nagyból bevégezvén, csak néhány kisebb nagyobb csatornába szorítkozott, a mostani folyamrendszert képezvén, és a szintezés kisebb mértékben de szünetlenül folytatván.

A televény, mely az agyag felső borítékát képezi, csak azután jött létre, midőn e három rétege az Alföldnek évezredek hosszú sora alatt ki képződött. A kellő rend és nyugalom oltalma alatt a növények kezdték meg az országlást s reá hatván a felső rétegre s korhadt részeiket abba temetvén, a televényt hozták létre.

Soha sem láttam erre nézve meggyőzőbb példát, mint Makó környékén a Lele nevű pusztán. Itt egy mély gödörben, melynek egyenes falait iszap finomságú agyagos homok képezi, nádszálakat lát az ember négy öt lábra lemenni; a tengélet nem nagyon élénk lehetett, mert egyéb növénynek maradványai nem mutatkoznak, de a nádszálak is egymástól jó távol állanak. A rétség tetején már régóta nincs nád, az, a minek a földalatti részeit a gödör falain függőlegesen látjuk állani, tökéletes korhadásba ment át, a földet maga körül a legjobb minőségű fekete homokká változtatván. Ez ott azért feltűnő, mert az agyagos homok piszkos szürke színe, ennek barnafekete színével igen szembeszökő ellentétet képez.

Ezen vázlat eddigelé csak azt állítja előnkbe, hogy mi rendben s micsoda eszközök által jött létre honunk rónaságának földje, de arról, hogy az csakugyan a negyedkori időszak után az úgy nevezett mostankorban, az árvízi képződmények idejében jött-e létre, még szó nem volt.

Valamint az emberiség történetében messze be bír az ész haladni az ős idők legtávolabb szakaiba, úgy talál a természetbuvár biztos támpontokat arra, hogy a földtekén előfordult változásokat igen messze be az idők végtelen sorába tanulmányozhassa. Határ itt is van, melyen túl megszűnnek az adatok, s melyen túl a tények ösvényén haladó geolog nem megy, mert ott az ábrándok országának nyílik tér, mi a földtannak még csak két tized előtt is nagy feltja volt, de a mitől jelenleg már megtisztulva foglal méltó helyet az exact természettudományok sorában.

Igen találólag nevezte egy szellemdús angol író a kövült állatokat a teremtés érmeinek (the medals of creation). Ezek hasonló szolgálatot tesznek a föld történetének megírásában, mint az emberiség történetében a különféle népektől fennmaradt érmék s egyéb emlékek. Már a réteges kőzetek sora is mutatja, mi képződött előbb, mi utóbb; mert a mi nálunk a másik réteg fölött áll, az a földteke semmi más pontján sincs alul, hanem mindenütt változatlanul föllül. De ezen rétegekben betemetve állati meg növénytesteket találunk szilárdabb részeikkel olykor a legépebben megtartva. Ezen maradványok tanulmánya a rétegsorozat hatalmas támasza nélkül is arra visz, hogy a létezési körülmények nem mindig voltak az általunk lakott bolygó hátán ugyanazok: csak egy része, mely a mostankori képletek alatt közvetlenül huzódó rétegekből ásatik ki, élt oly körülmények között, melyek a mostaniaktól nem különböznek, de mentől leebb megyünk e szellemben buvárkodva, annál eltérőbbeknek, sőt annál fejletlenebbeknek találjuk azon körülményeket, melyekre az akkori szerves világ utalva volt.

Embert s bármily csekély emberi művet nemcsak a régi, de egész biztossággal még a mostanit közvetlenül megelőző korszakban sem találunk; s ezt kell mondanunk, hogy akkor a teremtés koronája a föld azon részén, mely most képezi a szárazat, nem létezett.

A földfejlődési phasisok közé tartozik az is, hogy a tenger változtatja helyzetét: annak fenéke szárazzá emelkedik s a volt szárazok a víz színe alá süllyednek. Ekként jelenleg csaknem két harmada a föld fölületének el van a geolog kutatásai elől vonva, azért az a mit az ember föllépéséről az élőtermészet országában állítunk, csak a jelenleg ismert szárazra szorítkozik,

Mit várhat a geologia ijövő kor az emberre és műveire nézve a mostanitól?

Nagyszerű emlékeket. Olyakat, melyek nemcsak létezéséről, hanem szellemi életéről is a legtisztább képet fogják előtűntetni.

A legujabb földréteg magába fogadja az. állat- és növénytestek szilárdabb részeit s ezek kedvező körülmények között csak úgy átmennek a jövő korra, mint mi reánk a mult idők példányai. De ezen kívül csak tudtunkra is és a legkülönbözőbb pontokon hányszor jutottak emberi művek, egész házak, faluk,

nagyszerű városok a föld alá oly módon, hogy a mostani nemzedék rontó kézzel hozzá nem férhet, s az anyagot meg a körülményeket tekintve, minden oda mutat, hogy azok egykor tanúságai lesznek nemcsak létezésünknek, hanem annak is, hogy társaságban és az észtehetségek sokkal magasabb fokával bírva léteztünk, mint a többi velünk együtt élt állatok.

Hogy erről meggyőződünk, elég lesz a tudomány évkönyveinek bármely lapját felütni. Mellőzve a hegycsuszamlások, a víz rontó ereje, a tenger alá süllyedések stb. által a jelenkorban az ember szeme láttára előidézett pusztításokat, szorítkozunk a vulkáni működések lajtsromára.

Izlandban a Skaptur-Jökul nevű vulkánból 1783-ban kezdve két évig ömlött a veresen izzó láva; megindult két ellenkező irányban, az egyik 11 — a másik 9 mértföldre nyulván el. Szélessége $1-3\frac{1}{2}$ mértföld, vastagsága 100 láb, szoros helyeken 600 is, E két év alatt husz falut temetett be!

Némely vulkán a kitörés alkalmával iszapot hány ki. Ez a pusztítást még iszonyúbbá szokta tenni. Jávában 1822-ben a kitörés iszaptódúlással volt párosulva, melyhez a vizet részint a vulkán, részint felhőszakadások szolgáltatták, s eltemettek egy mivel földterületet száz tizen négy faluval!

Ilyen iszap működött vulkáni hamuval és homokkal egyetemben a Vezuv kitörésekor Kr. u. 79-ben, midőn Stabiae, Herculanium és Popeji kies fekvésű tengerparti városok elvesztek. Ezeket közel két évezred után most a burokból kibontjuk, s az egykori elemharcz természetét alaposan tanulmányozhatjuk. A fiatal Plinius két levélben Tacitushoz ír e catastropháról, melynek részben szemtanuja volt Misenumban, tehát a helyszínétől nem messze, míg bátyja, ki barátját Pompeiust meglátogatni Stabiaebe hajózott volt át, a kitédülő kengőzben megfuladván, csakugyan ott veszett.

Nyolcz nap és éjjel tartott a vulkáni homok- és hamuzápor szakadatlanul. Esőzések csatlakoztak hozzá, iszapot képezni segítők, s ez a környéket elborította oly hatalmasan, hogy magassága néhol 112 lábat tesz. A mint ez meg volt, Herculanium fölött még láva-ár is terült el.

Pompeji van legjobban feltárva. Az ásások közel 100 éve tartanak s vagy harmadával vannak készen. Látni ott, hogy a szobák és pinczék belseje is ki van töltve iszappal, mely sok

tárgynak valóságos mintáját adja, azokat lágy állapotban pontosan körülvevén s k'sőbb megkeményedvén. Így találtak egy anyát gyermekével a karján, iszapban kinyomva. Herculanumban tisztán áll a gyönyörű színház, úgy szintén Pompejiban is. Egész utczákon andaloghatunk vizsgálván mindazt, mi a történelem legnagyobb népe virágzó állapotában egy kedélyes tengerparti városban, hová az előkelők serege gondúzás végett ment, divatos volt. Az ácsmunka a házakon, a halászok hálója, szövetek, papyrus-csomagok, sőt az ebédlőkben (triclinium) nyers és befőzött gyümölcsök (maradványai az utolsó vendégségnek!) mind megvannak alakra nézve, csak az állományban változtak meg, többé kevésbé megszenülvén. Mindössze csak vagy 500 embervázat találtak Pompejiban, jele hogy a lakosság legnagyobb része futás által menekült.

A föld jelen képlete a legnagyobb muzeum, melyben eltéve és őrizve van mindaz, a mi csak állandóságra számíthat.

Mit mutatnak föl az Alföld rétegei?

Növényi és állati maradványokat, melyek mind élnek jelenleg is.

Lássunk néhány részletet.

Csigák a kavicstól kezdve föl minden rétegben vannak olyanok, melyek ott tavakban, folyókban, mocsároknak és a vízpartokon, meg a szárazon jelenleg is találhatóak.

A gerinczesekből ökörcsontokat kell kiemelni.

De mindezeknél érdekesebbek azon adatok, melyek az emberre mutatnak.

Arad és Kurtics között terjedelmes kavicsbányák vannak művelésben, s a föld négy, egész hét lábra kiemelve. Alul Kavics van ismeretlen mélységig, öt lábnyinál alább nem engedi a víz hogy menjenek; fölötte vagy két láb vastagságban fekete csaknem szurkos föld terül el. E felső rétegben igen érdekes viszonyok között találni urna-töredékeket, és fiatalabb, de korban a mostanit megelőző cserepeket. E fekete föld alsó felében kizárólag az urna-maradványok jönnek elő, azokhoz a legkisebb részecské sincs az ujjbkkori cserépből keveredve; s viszont a fekete föld felső vonalán csupán csak az ujjbkkori cserép töredékei fekszenek az egyensúly szabályai szerint, de a határvonalon felül az urnák maradványaiból semmit sem találunk.

Urnák nagy számmal vannak az Alföld síkján és főleg a halmokban, melyek úgy látszik előszeretettel voltak temetkezési helyül kiszemelve.

A fegyverneki pusztán egy szemtanú közlése szerint kútásás alkalmával néhány lábnyi mélységben egy vértezett lovagnak, s vele együtt lovának vázát találták. Fölszerelése ezüst, helyenként aranyozva. E körülmények a vitéznek végső epizódját egész a jelenig hiven és érthetően tartották fen.

Doboz mellett Faluhelyen a harmadik rétegben a homokban öszvesen két lábnyi mélységben egy hatalmas embervázat találtak, fekvő helyzetben, s minden arra utal, hogy nem eltemetve, hanem a víz hullámai által sodortatva jött ide; a hely színén a körülmények oda mutatnak, hogy ott épen egy egykori folyamnak könyöke volt, s az ilyeneknél képződni szokott delta-féle homoktorlaszban talált e váz mindeddig menedéket. Sőt többet is mondhatni: alatta a világos szürke homok zsiros fekete földdé vált vagy egy arasznyira, mi azt jelenti, hogy a lágyabb részek még a testen voltak idejöttékor s hogy a korhadás vegyfolyama itt járta le magát, a víznek uralma alatt televényt képezvén.

Nem messze tőle egy szintén tökéletes ehcsontváz feküdt.

SZABÓ JÓZSEF.

GUIZOT,

MINT

ÁLLAMPHILOSOPH.

Histoire générale de la civilisation en Europe depuis la chute de l'empire romain jusqu'à la révolution française. (Legújabb olcsó kiadása : Bruxelles, Meline et Co 1857), Egy kötet. -- Histoire de la civilisation en France, depuis la chute de l'empire romain. Paris, 1840. Öt kötet.

Több egy évtizedénél, hogy Guizot műveivel, különösen az „europai polgárisodás“, meg a „francia polgárisodás“ történetével megismerkedtem. Azokból tanultam sejteni, akkor még ifjú, hogy a politikában van egy, a pillanatnyi pártusák kérdései s a napi érdekek fölött álló nézpon t, melyből tekintve, ama kérdések és napi érdekek valódi becse és hordereje belátható, — a j ö v ő n é z p o n t j a, mely gyakran vereségnek bizonyítja be, a mi kezdetben diadalnak tetszik.

Igaz, hogy a küzdő politikus, kinek a korát mozgató elvek és elemek surlódásában kell párthoz állania, nem előlegezheti a j ö v ő n é z p o n t j á t, mely csak is befejezett politikai korszakok után tűnik föl határozott alakban; de azt állandóan nyomozni, keresni el nem mulaszthatja, a ki a politikában múló önelégtételen kívül tartós és érdemes czélokot tűz ki magának; s a ki a politikai élet hullámzásában minden erősebb habnak bábja nem akar lenni, se meddő csökönyösségből, tán ereje teljézete daczára, időelőtt nem kíván elmerülni.

Tanuljuk megismerni korunkat, az európai társadalom lét-föltételeit, mai állapotának fejlődése történetét: és tán nem fogunk tévedni, ha azokból további irányára, jövőjére következtetünk. Mint a napi politika ez időszerint nyugalmazottai kétszere-sen érezzük magunkat utalva ezen magasabb körű politikára, melynek tere a gondolkozó lélek előtt el nem zárható; melyen a vita nem oly élénk; mely a helyett, hogy sebeket ütne, a napi politika küzdterén kapottakat behegeszti, egy magasabb kilátás, az emberiség sorsához köthető, nem hiú remények vigaszával.

Ily eszmekörbe emelnek Guizot művei; nem szükség tehát a tanulmány célját e helyen se mentegetnem, se igazolnom.

Ellenben tervezetere s alakjára nézve szükséges némelyeket előrebocsátanom.

E tanulmány Guizotnak az államphilosoph-nak Guizot-tól a történetirótól elválasztásán alapul. Ebben fekszik hézagossága. Mert ő kiválólag bölcselő módszer megállapítója levén a francia történelemben, műveit csak külsőleg lehet elkülöníteni, s osztályozni állambölcselmiekre és történetiekre Valóban a két irány összevág, s egymást kiegészíti. Guizot mint történetelőadó a té-a tények halmazában állandóan szemmel tartja az azokból levont vezéreszméket; mint philosoph pedig bölcselő műveiben szüntelen tényekre vonatkozik, más szóval történetet ír.

Ha mindamellett Guizot irodalmi működését két részre osztom: I.) állambölcselmi cím alá helyezvén a.) az európai polgárisodás; b.) a francia polgárisodás; c.) a képviselői rendszer történeteit; s II.) tulajdonképi történelmi munkáknak tekintém a.) az angol forradalom történetének különböző könyveit b.) az angol; c.) a francia történelmi források gyűjteményeit; — és ha e tanulmányban az utóbbiakat teljesen mellőzöm: azért tévém, mivel Guizot jellemzésére a három tárgyalandó mű elegendő; módszerét megismertetik; állambölcsélete tartalmát és végeredményeit kimerítik; s végre célunknak, tekintettel e folyóirat terjedelmére, megfelelők.

Guizot eszmerendszere mélységei mellett is könnyen átnézhető s összefoglalható, mert tiszta, logikai, egybefüggő, ment minden szeszélytől, s mellékes diszitménytől egész a ridegségig. Sokan nem kedvelik e képzelet, ábránd és csillám nélküli szellemet. De közelebről tekintve látni fogjuk, hogy e látszatra száraz hideg dogmatikus melegen érez az emberiség legmagasb érdekeiért; s annál mélyebben, mivel nem költői formákban és rohamokban rajong azokért, hanem, alapjáúl s minden társadalom céljáúl biztosításukat tűzé ki.

Guizotnak, mint minden kitünő egyéniségnek, vannak ellenei és kicsinylöi. Irói hitele rovására jelöltetnek azon hibák, a melyeket ministersége utolsó éveiben elkövetett, s azok, a miket el nem követett, — de mivel a forradalmat nem győzte le —

hibául tudatnak bé. Nekem a ministerhez, ezúttal semmi közöm, az a történetírás dolga; ámbár könnyű volna megmutatnunk, hogy Franciaországot nehezebb kormányozni, mint akár kormányára jutni, akár számára kormányrendszert tervezni, akár létező kormányát megítélni. III Napoleon kétségtelenül szellemdús és őszintén gondolt műveket írt arról: mint kellene és mint nem kell Franciaországot kormányozni? És ime menyire áll ma programjától.

Guizot ellenben mint irodalmi mőködésében, úgy államférfii pályáján, elméletben s a gyakorlat kényszerű hatalmú viszonyai közt, mint 22 éves ifjú, a Bourbonok visszajöttekor, mint miniszerelnök Lajos Fülöp alatt, mint agg férfiú egy gúnyrespublika és az új császárság alatt, — mindig egy elvnek hódolt; mindenkor azt tartá vezércsillagának; mindenkor annak létesítésén s főtartásán fáradozott: mert abban véli ez időszerint az európai polgárisodás legfőbb pontját, elérve; abban az emberiség legszentebb érdekeinek, a szabadságnak, anyagi szellemi haladásnak, a jognak s erkölcsiségnek magvát és biztosságát letéve látni: s ez: az alkotmányos képviselői rendszer.

Innen van 50 éves irodalmi munkásságának azon egyöntetűsége, melynek mintha már bölcejében hozta volna mintáját magával, oly tökéletes öszhangban vannak kezdetei az utolsó és legújabb termékeivel, a melyre érzelt Saint-Beuve is midőn nem rég Guizotról mondá, hogy a mit ma tud, úgy látszik, mintha mindig tudta volna.

I.

Mi az a civilisatio? kérdi Guizot munkája elején. C'est le bon sens qui donne auc mots leur signification commune; et le bon sens est le génie de l'humanité. Nem e szónak tudományos definitióját tehát, hanem értelmét, az emberek józan fölfogása szerint befoglalt eszméket kell nyomoznunk.

A civilisatio két jelenségben mutatkozik: a társadalmi tevékenység fejlődésében; és az egyéni tevékenység fejlődésében. Lehet tehát egyoldalú is. — Melyik a kettő közül cél? melyik eszköz? ez a civilisatió történetének legmagasb problémája.

Tekintve a régi civilisatiókat, úgy találjuk, hogy azok mindegyike az egység jellemével birt, az intézményekben és erkölcsökben. Egyetlen vagy legalább túlnyomó erő (eszme vagy érdek) kormányoz és határoz mindenről; s képezi az állam, mint társadalom alapját. E jellem eredménye — föltünő egyszerűségek, mely egyszerűségnek azonban felettébb különböző következményei voltak; például Görögországban csodálatosan gyors fejlődés; Egyiptomban, Indiában mozdulatlanság.

Ezért birnak az ókori civilisatiók a zsarnokság jellemével,

mely különböző alakokban, mert különböző elvek nevében, nyilvánul. Az egész társadalom egy kizáró erő tulajdona; az uralkodó elv sohasem engedé meg vele ellenkező elv nyilvánulását.

A mai európai civilisatio mindennemű elemek együttlétezéséből áll, tehát vegyült, változatos, viharos. A társadalmi szervezetnek minden elve, minden alakja együtt létezik; monarchia, theocratia, aristocratia, democratia. E külön erők egymással örök küzdelemben; a nélkül hogy egyik a másikat teljesen elfojthatná; s maga számára kobothatná el a társadalmat. Ugyan ez a különbség az ó és mai irodalom között.

Következőleg egyetlen elv uralkodása szülte a régi civilisatiookban a zsarnokságot: a mai európai társadalom különféle elemi nem lévén képesek kizárni, megsemmisíteni egymást, kénytelenek levén együtt élni, ki kelle egyezniök egymással; mi bölcsője lön a szabadságnak.

Ugyan ezt vesszszük észre az irodalmon.

A mai irodalmak alak és műtökély tekintetében kétségtelesen sokkal alább állanak a réginél. De az eszmék mélységére, az érzések és nézlet sokoldalúságára nézve véghetetlenül gazdagabbak. A műszépség és alak tökélye, a mű egysége és világossága sokkal nehezebben érhető el az európai civilisatio bámulatos eszme- és érzésváltozatosságával, — mint a szűkebb láthatárú ókori miveltségben.

Miután Guizot ily remekül alapítá meg a mai polgárisultság általános jellemét ellentétben a régiekkel, áttér a mai civilisatio elemeinek vizsgálatára, mikre az visszavihető.

Ezek közt első helyen állanak a legkevésbé szemmel látható, de legkülönbözőbb irányban gyökereit képező római hagyatékok. A római birodalomból fönmaradt municipalitas; egy közös és remek törvényhozás; a korlátlan hatalom, a római császár fölségi hatalmának vakító képe. Guizot művének e fejezetei, hol a római municipalitást, s azon természetes folyamatot adja elő, mely szerint a római birodalomnak, mely városokból alakult, feloszlásával e városok fönmaradtak, és sajtáságos önkormányon fekvő kis köztársaságokká fejlődtek; melyeknek laza kapcsolatában feltünő gyorsasággal vön ismét erőt a császári hatalom tisztelete; mi az új német római császárság megerősödését könyvité, — Guizot e fejezetei, mondjuk, a mily mélyek, oly vonzó.

A második egészen különböző elem volt a keresztyén egyház, mely a birodalom bukásakor már meg volt állapodva; kormányval, hierarchiával, jövödelmekkel és független működési eszközökkel (tartományi nemzeti közzsinatokkal) birt. A mint bomlodozott a római birodalom egységi köteléke, s gyöngült a központ, magukra hagyattak a provinciák: azon módon növekedett a püspökök tekintélye s hatalma a városokban. Theodosian és Justinian codexeiben nagy számú rendelkezések olvashatók, me-

lyek a papságra és püspökökre bizzák a városok polgári és katonai igazgatását.

Mint itél Guizot ezen elem befolyásáról, azonnal látni fogjuk.

Harmadik elem: a barbárok. Milyen volt egy barbár? Az egyéni függetlenség érzete; a gyönyör: szabadságával s erejével játszani az élet veszélyei közt; munka nélküli tevékenység; vonzódás a váratlanokkal és viharokkal teljes állapotához: a testi erő túlebecsülése; az erőszakkal uralkodás: ez egy barbár jellege. *) A régi civilisatiókban lelhető szabadság: political szabadság, az állampolgár szabadsága; ő az államhoz tartozik; köteles és kész magát érte föláldozni; s csak annak él. Ugyan ez állt, más irányban, a keresztyén egyházzal is. A barbárok voltak azok, kik az egyéniség öntudatát olták bé az európai civilisatio fris földébe; az egyéni jogot, mely oly nagy szerepet játszott, oly szép eredményeket szült, hogy a p e l e m e i közt méltán kiemelendő. Továbbá a barbárok hozták bé a katonai véduraságot, mely eleinte alig háborítá a köztök levő egyenlőséget; azonban lassankint hirarchiaia lárendeltséget, s azon aristocratiai szervezetet szülte, mely h ü b é r i s é g neve alatt lön híressé.

Sajnos, hogy a mit szerzünk ezen elemek történeti fejlődéséről és befolyásáról csak általános körvonalakban tón le, mi még keskenyebbre vonjuk. Pedig talán nincs könyv, melyről több joggal volna mondható, hogy egy fölösleges szót sem tartalmaz. Azonban vázlatunk természete hozza magával, hogy csak az alapeszméket emelhetjük ki, melyeken e mű nyugszik, azok kifejtését illetőleg az eredetire útasítjuk az olvasót.

A polgárisodás történetét nyomozva, azt találjuk, hogy a római birodalom összeroskadása után némely ettől öröklött elemei hanyatlásban, más elemei, a barbárok letelepedésének következményei, még csirájokban, zsenégjökben voltak. A keresztyén egyház egyedül volt erőteljes ifjúságában. Minden bomlásban vagy alakuló félben volt — csak az egyház volt megállapítva.

Mint főnebb érintők: a papság túlnyomó befolyása a városi ügyekre követé a régi municipalis hatóságokat, s megelőzé modern szervezetüket. A római és a középkori municipalitást tehát közvetíté az egyházi municipalis-kormány. Képzelméni tehát mily hatalmat merített az egyház részint saját alkotmányából, részint a hivekre, részint a polgári ügyekre levő befolyásából. Mily jelleműek e hatalom eredményei?

Először is igen nagy előny volt magában egy erkölcsi hatalom létezése oly korban, melyben a nyerselő egyedül ural-

*) Senki sem jellemzi a barbárokat jobban, mint Thierry Ágoston: Histoire de la conquête de l'Angleterre című művében.

kodott. Ha a keresztyén egyház nincs: az egész világ az anyagi erő hatalmába fogott kerülni.

Az egyház többet tön; az által, hogy egy minden emberi törvényen fölül álló törvényt hirdetett, mely kor- és helykülönbség szerint hol ész, hol isteni törvénynek nevezetett, igen nagy jót tön az emberiséggel. Végre az egyház egy nagy tény kezdemenyezett: a szellemi hatalom és a világi hatalom elválasztását; mely azon eszmén alapúl, hogy az anyagi erőnek nincs joga, sem hatalma a szellemek, a meggyőződés, az igazság fölött. E szerint a lelkiismeret szabadságának elvét, melyért Europa annyit szenvedett és küzdött, mely oly későn és gyakran a papság ellenére diadalmaskodott: az egyház állítá föl, és tartá fön, helyzete kényszerűségénél fogva. — Azonban már az V században fejlődtek ki azon ferde elvek is, melyek később azon törekvésben nyilvánultak: a társadalomban túnyomóságot szerezni a theocraticus elvnek, kézre keríteni a világi hatalmat, egyedül uralkodni. Valamint később az önmaga iránti hűtlenség, a gondolat szabadságának megvetése, a lelkiismeret erőszakolása, melyet legyőznie nem lehetett.

Tudjuk hogy a törekvések nem sikerültek. Mint már mondók a mai polgárisodás nem egy elv uralkodása, hanem valaményinek együttléte.

Egy későbbi fejezetben az egyházzól, mint intézményről szól.

A vallásos érzet elválaszthatlan tulajdona az embernek; s majd a kültermészethez, majd a lélek bensőjéhez fordul; de ez még nem fejezi ki egészen az ember vallásos természetét. Az ember lételeben, rendeltetésében vannak talányok, melyeknek megoldása túl e földön van; mik egy láthatlan világ rendéhez tartoznak; mik nyugtalanítják az ember bensőjét; miket megfejtve ohajt látni. De a vallás nemcsak egyéni; a vallás az emberek közti új viszonyoknak forrása, tehát egy vallásos társulatlak, mely kormányzást igényel. Imé az egyház inteménye. — És szelleme?

Elsőben is a keresztyén egyház nem volt kaszt. A kaszt eszméjébe bele van foglalva az öröklés eszméje. Ezt meggátolá a clerus nötlensége. A mozdatatlanságot — mi szintén a kaszt szelleme — megakadályozá az, hogy ujonczait mindig a külvilágból szedé; és pedig minden osztály, rend, és rang különbsége nélkül. És így az egyház volt első, mely elejétől fogva gyakorlá a jogegyenlőség elvét. Ez egyenlőség elve a mint az egyház jellemére és fejlődésére hatott: úgy hozott életet is és mozgást a történetbe.

Az uralkodási vágyra nézve azonban, mely főnebb megrovatott, nem kell feledni, hogy az uralkodást természetsszerűen keresé az egyház; ő volt a szellemi világ kormánya; a világi hatalom akkor erőszakos, igazságtalan volt, s rablásnál alig egyéb; a népek jajgatása hivta föl szüntelen az egyházat, hogy foglalja el

az őt illető helyet, az uralmat. — Végre egy különös jelleme is volt: az egyháziak hűbéresei is voltak, tehát egyúttal világi alattvalók. Ez szintén akadályozá a kasztszellem kifejlését.

A római birodalom bukását követett, ugynevezett barbar korszak jelleme: a chaos. Az elemek zürzavara; a rendszerek zsengekora. Bizonytalanság, hullámzás a személyek helyzetében, a tulajdonjogban, az intézményekben. Az álladalmaknak ugyanez sorsa: keletkeznek, elnyomatnak; egyesítenek, felosztatnak; határok nem léteznek; nincs kormány, nincs nép. Szóval a helyzetek, elvek, népfajok és törzsek zavara. A leülledés anyagi akadály: a folyvást tartó népvándorlás, az V. századon túl tartó barbar invasio; ezen élő vizözön. Klothár és Dagobert Germaniában küzd a thüringiaiak, dánok, szászok ellen, kik a Rajnán át akarnak kelni. Miért ütnek a keleti frankok (Australiából) Helvetiába, Olaszországba? mert ők is kinyomatnak Galliából, északkeletről jövő népek által. A társadalom sehol sem állapodhatott meg, nem rendezkedhetett.

Ezen, minden magán és közviszonyok zürzavarát igen láthatón eseteli Guizot; nem kevésbé biztos kézzel mutatja ki azon kísérleteket, melyek Olasz-, Spanyol-, Francia-, Németországban történtek az V és IX századok közt, az állam megalapítására. Egyik sem sikerült, míg a barbar invasiók végüket nem érték, mire Nagy Károly eldöntőleg hatott.

Nagy Károly törekvése népeinek polgárosítása. Hadjáratainak célja — a barbarok visszaszorítása. Egész uralkodása alatt a kettős invasio megakasztásával foglalkozik; a muzulmant dél felé, a german és szláv invasiót északfelé megakadályozni, annak véget vetni — nagy feladata. Innen ered uralkodásának katonai jelleme. Nagy Károly sem birt álladalmat állapítani. Mind a mellett a X-dik század elején a barbarkor vége felé közeledett mégis, s kettős eredmény volt elérve:

1-szor szakról és délről megakasztatott a népvándorlás; a szárazföldön az invasiók lehetlenek; a társadalom mindenütt bizonyos és védelmezett határokkal bír; a tengeri vasiók kevésbé képesek megzavarni a keletkező államokat

2-szor Europa belsejében is megszűnik a kobar élet; a népek letelepednek; a tulajdon határozottá, az emberek közti viszonyok állandókká válnak. Ezen forrongásból és vajudásból határozott színben kél ki a hűbériség. Polgárisodásunk elemei közül természetes hogy a german elem elsőben is túlnyomó; övé volt az erő; ő hódítá meg Európát; ő adá neki első alakját és szervezetét, a hűbériséget. Lássuk közelebbről.

A római ókorban a városok képezék az államokat, tulajdonossággal bírtak a mivelt ugyan, de társadalmilag rendszerezetlen mezőség fölött. A hűbériség a viszonyt megváltoztató.

A barbár, vagyis a győző nemzet többé kevésbé kitünőbb tagja egy elszigetelt, ha lehet magas, biztos, könnyen védhető ponton építi kastélyát, várát; ott telepedik le, nejével és gyermekeivel; tán még néhány szabad ember, kinek föld nem jutott osztályrészül, csatlakozik személyéhez, s vele él, asztalánál. Ezek laknak a vár, vagy kastély bensejében. Alatta és körüle telepednek le szolgálai, vagy béresei, kik földeit mivelik. Ezek közé épít a vallás egy templomot, s hív egy papot. A hűbériség kezdetén e pap a várkáplánja s a falu lelkésze; később e kettő külön válik; a falunak lelkésze lesz, ki a templom mellé építi lakát. Imé a hűbéri társadalom elemeiben, a hűbériség csirájában.

Első szembetűnő tény, melyre a hűbériség szemléleténél akadunk, a hűbér tulajdonosának, a hűvéd úrnak fontos helyzete. Ez már tovább ment az egyéniség öntudatánál; a birtokos, katoná, családapa és úr. A régi aristokraták, nagysága például a római patriciusé, politikai vagy vallási jellemű; állásukhoz volt kötve; előnye inkább a helyzetet, a társadalmat illeté. A hűbéri úr hatalma, nagysága — tisztán egyéni. És éppen ezen egyéni jelleme — azon eszme, mely szerint egyén uralkodik az egyén fölött, — tevő a hűbériséget oly gyűlöltté a nép előtt is. A monarchia is vagy theocratiai kényuraság bizonyos hiedelmeken, eszméken alapúl, egy általános közös eszme nevében cselekszik, nem egyénileg, azért lön mindig könnyebben eltűrve.

A hűbériség befolyása a családrendszerre, az elkülönöztségnél fogva is, tehát az erkölcsök szelidülésére, nemes lovagias tulajdonok kifejtésére sat. jótékonyan hatott.

Ellenben mint társadalmi intézmény magában hordó bukása okait. A hűbériséget rendszeresíteni, szervezni lehetlen volt. A jogok és intézmények biztossága két úton érhető el: magán erő, vagy közkormány által. A hűbériségben mindenki souverain volt birtokán; s mégis senki sem volt elég erős erőszak ellen; közerő pedig nem jöhetett létre; ez eszme akkor nem létezett. A hűbériség tehát társadalommá nem alakulhatott; és a társadalom csak akkor fejlődött ki, midőn ellentétes ellemét, a hűbériséget a nép által támogatott monarchia legyőzé.

Röviden jellemezhetni a hűbériséget, ha azt mondjuk: kedvezően hatott az egyén fejlődésére; gátlólág a társadalmi rendre-

---

A történet folyamában azon korszakhoz értünk, midőn az egyház kísérté meg, kormányt állapítani meg; természetesen saját hatalmát. Ez által Guizot azon kérdéshez jut: mi az a legitim kormány? mi az a legitimitás?

Minden rendszer, minden kormány a legitimitas színét keresi. A politikai legitimitas a régiségére, tartóságára támaszkodó jog; lételének elsőbbsége, az idő elsőbbsége hozatik föl forrásául. Ambár rendszerint az erő az, — még sem akarja azt egy is bölcsőjének elismerni. — A politikai legitimitas első jelleme az anyagi erőt, mint hatalma forrását, megtagadni; s hatalmát erkölcsi erőkhöz, a jog, igazság, ész eszméihez kötni. Mit mutat a történet? Az erő állapít egy társadalmat; azonközben az idő halad, átalakítja az erő műveit; kijavítja, már csak az által is, hogy a társadalom tart. Az emberben ugyan is a rendnek igazságnak, észszerűnek némi ismerete, és némi kénytelenség lakik: azokat tenni uralkodókká, azokat vezetni be a tények közé, a melyek között él; az ember e munkában szünetlenül fáradozik, s ha az idő engedi, más szóval, ha a társadalom tart, e munkának van is eredménye. Magából tehát azon tényből, hogy valamely társadalom tart, következik, hogy nem lehet oly képtelen, igazságtalan, esztelen.

Logikailag tehát a legitim kormány feltételei: 1-ör hogy a legméltóbbak kezében legyen a hatalom: 2-or a kormányzottak szabadságát tisztelje. Az egyház nem levén k a s z t, hanem testület, az első föltételnek megfelelt; de nem teljesíté a másodikat, tulozá hatalmát, visszaélt az erővel. Ennek bebizonyítására Guizot általános vonásokban előadja az egyház szervezetének és kormányzatának történetét; az egyháziak és hívők jogközségét mint követé- a kormányzók és kormányzottak — papok és laikusok — különvállása; — a császári, a feudalis egyház; — mint nem volt képes elérni a szükség e g y s é g e t; mint oszolt szét az egyház; minden püspök, praclatus, apát elszigetelé magát; a rendetlenség, a simonia, többféle visszaélés, s erkölcsi sülyedés a papok közt nőttön nő.

A reform szükségét érzék a papok jobbjai s a hivek. Mindenki egy tekintély után vágyik, mely a rendet helyre állíthassa; néhány püspök kísérletet is teszen ez irányban, de nem képes kivinni nagyobb mérvben művét. Csak egy erő volt az egyház kebelében, melynek a nagy föladat megoldása sikerülhetet: a római udvar, a pápa. És így a dolgok folyama emelé őt túlsúlyra. Vele egy időben áll be az egyház negyedik -- theocraticus és kolostori — szerkezetének korszaka, melyet a nagy VII Gergely teremtett.

Megszoktuk, mond Guizot, VII-dik Gergelyt oly férfinak képzelni, ki mindent mozdulatlaná akart tenni; mint az értelmi fejlődés, társadalmi haladás ellenét, ki a világot egy tespedő vagy hátráló rendszerben akará visszatartani. Semmi sem kevésbé igaz. VII Gergely reformator volt kényuralmi úton, mint Nagy Károly Francia-, Nagy Péter Oroszországban; az volt ő az egyházi rendben a mik ezek a világiakban. Reformálni akarta az egyházat, s az egyház által a polgári társadalmat; abba több erkölcsiséget,

több igazságot, több szabályosságot vezetni be; ő ezt a szentszék által és javára akará tenni. Ugyanez időben ébred fel a zárdákban is a rend fegyelem és erkölcszsigor iránti buzgalom. Végre jó szent Bernát reformja. Általános ingerültség uralkodik a zárdákban; az öreg zárdapapok védik magokat, mindezt rossznak találják; azt mondják, hogy az időhöz kell alkalmazkodni, hogy lehetetlen a primitív egyházhoz visszatérni; s a reformatorokat ábrándozóknak és zsarnokoknak mondják. — Vitalnak „Normandia története“ tele van ily panaszokkal. De Nagy-Gergely eszméi győznek, mert korszerűek voltak. Azonban az egyház egységének s hatalmának diadalával egyidőben kelnek föl nagy elméjű férfiak az emberi ész jogai védelmére. Nagyobb részek nem támadá meg a hit tételeit, csak azt vitatták, hogy nem elég ha azokat a tekintély tanítja, hanem az észnek is van joga azokat bebizonyítani. Így Erigenes, Roscelin, Abailard. Azonban az egyház hadat üzen ezen új reformatoroknak, kiknek módszere jobban fenyegette őt, mint tanaik. Első ízben tör ki a szabad gondolkozók s az egyház közt a viszály, a XI század végén, s a XII-ik elején.

Ugyanez időben, de az egyházi ügyektől különállólág kezdődik a városok fölszabadulásának mozgalma.

A városok, más szóval községek fölszabadulása egyik rendkívül termékeny tényező polgárisodásunk történetében. Lássuk fejlődését közelebbről.

Mondók, hogy a római birodalom alatt a városokban fekvő túlsúly a hűbériség fejlődésével a hűbéri urakra, kik földbirtokosok voltak, mene át. Látni fogjuk, mint keletkeztek városok, mint támadtak föl a hűbéri urak ellen, mint küzdék ki önállóságukat, mint fejlett ki s erősödött a polgárság, mely egy új osztály lön, és mi jellemet kölcsönzött az ifjú társadalomnak?

Mikor megszűnt a kóbor élet, s mindenki letelepedett s a hűbériség megállapodott, — a városokban újra fölébredt némi tevékenység. A hűbéri földbirtokosok közt némi kényelmi s haladási szükség ébredezett; hogy az kielégítessék, némi kézimesterségekre és kereskedésre vala szükség. A városok népesedni kezdének; e tünemény előidőzésében nagy része volt az egyházak menhelyjogának; (*droit d' asile*) mielőtt árkokkal és falakkal kerítheték körül magukat a jövevények, a hűbéri úr hatalma elől megszökött szerencsétlenek, a templomokban, azok körül kerestek biztosságot. De nemcsak szegény földmivesek és szolgák, gyakran tekintélyes egyének, gazdag száműzöttek, kiket egy hatalmasabb ur elűzött birtokáról, egy városban telepednek le, egy templom védelme alá helyezkednek, polgárokká válnak. Ily menekültek nem lehet-

tek befolyás nélkül a városok fejlődésére, melybe pénzt, s egy felsőbb osztály elemeit hozták be. Ki nem tudná különben, hogy ha egyszer egy nagyobbacska gyülekezet létre jő, kivált biztonság nélküli időben, oda gyűlnek az emberek. A városok tehát fejlődtek lépést tartva a hűbériség megállapodásával. Azonban az új földbirtokosok, ha lemondtak is a kóbor életmódról, nem váltak egyszerre miveltszelid emberekké; vad szenvedélyek, kicsapongás szükségére, tán a megszokott rablás iránti előszeretettel, melyet most nem távol hanem lehető közel igyekeztek gyakorolni — bizonytalanná tévék a személyt és vagyont. Épen midőn az ipar fejlődni kezdett, legkevesebb volt a biztosság; pedig semmi sem ingerli fel jobban az embert, mint ha munkájában zavarják, s annak gyümölcseitől megfosztják. A városok elárkolák magukat, falakkal vevék körül a lakokat, sőt minden magán ház hadi védelemre számítottan volt építve. A földes úr valamely erőszakot teszzen vagy zsarol? a polgárok föllázadnak, kiki a mit kezéhez kap, azzal fölfegyverkezik, elkezdődik a háború. Ha az úr győz, lerontja a falakat és árkokat, ha a város győz, chartát csikar ki, szabadsági okmányt, melyet az úr vagy fejedelem tizszer megad, ugyanannyiszor megsért; a mit új háború követ.

Minde viszály daczára, a XII században a városok fölszabadulása már bevezgett tény volt,

E nagy tény közvetlen eredményei közül kiemelendő három:

a) A polgárok és a király közt némi érintkezés kezdődött, mely később közeledéshez vezetett. Majd a polgárság hívta föl a királyt, hogy támogassa az úr ellen, vagy legyen kezes az úr által adott chartát illetőleg. Majd a földes úr hívta föl a királyt, hogy legyen bíró közte s a polgárok közt. Sokféle oknál fogva tehát avatkozni kezdett ügyeikbe a király, ki előbb csak egy fő hűbéri úr volt; majd a községek, majd az úr javára, ritkán elvek, többnyire körülmények szerint járván el közvetítői szerepében. Azonban így lett helybeli ügyből közügy; a polgárság közeledett a központi kormányhoz, melylyel előbb semmi köze sem volt; s a királynak, a közkormánynak terjedt köre.

b) A polgárok eleinte szövetségben nem álltak egymással; de a városok terjedtek, szaporodtak; s velők azon emberek se-rege, kiknek egy volt érdekök, s helyzetök; ezek közt lassankint bizonyos közszellem keletkezett; így fejlett ki egy országos osztálylyá a helybeli polgárság. Természetesen a XVI században még nem az volt a polgárság, a mivé később három század alatt fejlett ki.

c) A városok fölszabadulásának nagy eredménye az osztályok közdelme, mely az újabb történetet betölti. A mai Europa a társulat különböző osztályainak küzdelméből került ki. Az osztályok folytonosan viszálkodtak; egymást gyűlölték; a helyzet s érdekek mély különbsége mély ellenségeskedést szült köztök; de

mindamellettt lassankint közeledtek, elegyedtek, kiegyeztek; s minden országban ébrednek bizonyos közös érdekek, közös érzelmek, közös eszmék, melyek minden osztályt áthatnak, s a különböző érdekek és nézetek fölött győzedelmeskednek; szóval fakad és öntudatra jó a nemzeti egység eszméje, mely korunkban oly kitünő helyzetet foglal, s naponként tisztul és fejlődik.

Egy tény meglepő, ugymond Guizot, a polgárság érintkezésében az állammal, a kormánylyal, nemcsak a XII. században, hanem a későbbiekben is: ez a polgárok csodálatos lelki félnépszerűsége, alázatossága, igényeik túlzott szerénysége országuk kormánylyára irányában. A hatni, reformálni, kormányozni akaró politikai szellemnek nyoma sincs bennök. Csak két forrás létezik; a honnan politikai körben az ambitio magassága, s a gondolkodás erélye eredhet. Vagy a helyzet nagy fontosságának, mások sorsára való nagy befolyásának, széles láthatárnak érzete; vagy önmagában kell hordani teljes egyéni függetlenségének erélyes érzetét, egy minden más embertől független rendeltetés öntudatát.

Nem tartjuk szükségesnek e nézetet a mai mindinkább polgáriassá váló, s egyéni jellem-hiányban szenvedő társadalmakra alkalmazni, s levonni a következtetést, mely, sajnos, elég közel fekszik.

A XII. században szabadulnak föl a városok, a XII-ik században veszi a királyság, mint intézmény, megállapodásának kezdetét; a XII. század első nagy szembetünő eseménye a keresztes hadjáratok; egyike azon nagy befolyásoknak, melyek a népek sorsát meg szokták változtatni, s a miket tanulmányozni kell, hogy megértsük a történetet.

A keresztes hadjáratok első föltünő jellemvonása egyetemességök; egész Europa részt; von azokban azok képezék az első közös európai eseményt. A keresztes hadjáratoké lött nem vehető észre Európában közérzület. A keresztes háborúkban jött a keresztyén Europa egységének öntudatára. A francziák kezdeményezék, de lassankint valamennyi nemzet követé. Ilyesmi eddig soha sem adta elő magát.

S valamint európai eseményt, ugy nemzeti eseményt is képezének a keresztes hadjáratok minden országban; a társadalom minden osztályai ugyanazon eszméért lelkesednek; királyok, papok, urak, polgárok, falu népei mindannyian érdekelvék a keresztes had által. A nemzetek erkölcsi egysége tűnik ki; mi ép oly új tény, mint az európai egység.

Mivel hasonló eseményekre lelmi fiatal népeknél, azon korban, midőn kénytelenül, szabadon, politikai célzat s kormánylyi kiszámítás nélkül cselekszenek, ebben fölismerhetni, a mit a történet hősi eseményeknek, a nemzetek hős korának nevez. És valóban a keresztes hadjárat kora: a mai Europa hőskora.

Minden azt mutatja, hogy a keresztes hadjárat egyéni, és általános, nem intézett és mégis nemzeti mozgalom volt. Kikből

áll az első kereszteshad? Néptömegeből, melyet Péter zarándok vezényel, előkészület, főnökök, vezérek nélkül, inkább csak követve mint vezérelve néhány obscurus lovag által; áthatolnak Német (és Magyarországon, a görög birodalmon, és Kis-Ázsiában oszlanak szét vagy vesznek el.

A felsőbb osztályra, a hűbéri nemességre kerül a sor. A Bouilloni herczeg parancsnoksága alatt megindulnak az urak, s az ő népeik. Átkelvén Kis-Ázsiába a vezérek ellankadnak, a fő-czél elhanyagolva saját ügyeikkel foglalkoznak: mindenki maga számára akar tartományokat hódítani. A had népe föllázad; „ők Jeruzsálem megszábadítása végett indultak meg, nem pedig az urak számára hódításokat tenni!” A népi, nemzeti, europai mozgalom legyőzi az urak magán vágyait; engedni kénytelenek. — Végre a fejedelmeket is elragadja magával a nagy mozgalom; a XII. századi kereszties hadjáratokat királyok vezénylik.

Vessük tekintetünket egyszerre a XIII. század végére: a kereszties hadjáratok még mindig emlegettetnek; nagy hévvel ajánlatnak az egyház által; a pápák és zsinatok fáradszónalansúl unszólják a fejedelmeket és népeket a szentföld visszafoglalására; de senki sem törődik vele; senki se megy többé oda. Az europai társadalomba, s az europai szellembe valaminek át kelle mennie, mi véget vetett a kereszties hadjáratoknak. Egyes expeditiók fordulnak még elő; de a mozgalom általános lenni megszűnt.

Ha azon okokat vesszük vizsgálat alá, melyek a kereszties hadjáratokat előidéztek a XI század végén, megfogjuk érteni, miért szűntek meg alig kétszázad múlva, ámbár czéljuk el nem éretett.

Két nagy ok, az egyik erkölcsi, a másik anyagi, idézte elő a kereszties háborukat.

Az erkölcsi ok a vallásos érzelmekben rejlik. A kereszties hadjáratok nem összefüggés nélküli, nem esetleges tény a történetben, melyet Péter zarándok szónoklatai idéztek tán elő. Folytatásai egy négy százados küzdelemnek a kereszties és mohammedanok között, melynek csak színhelye tétetett át Európából Ázsiába. Guizot párvonala szerint a kereszties sorsa Ázsiában ugyanaz, mi a mohammedanságé Európában. A mohammedanság letelepedett Spanyolországban, országokat alapított; ugyanezt tettek a keresztiesek Ázsiában. A Grenadai és Jeruzsalemi királyság hasonlíthatók egymáshoz. Ott győznek a keresztiesek; itt a mohammedanok. E hasonlat azonban csak mellékes; a tény: két vallási és társadalmi rendszer harcza, melynek egyik átmeneti szakát képezik a kereszties hadak.

A másik ok a XI. századi Europa társadalmi helyzetében keresendő, melyben még minden ingadozott; és más részt a szellemeket létök szűk köre ki nem elégíté; a kóbor élet megszűnt; de nem a mozgalom és kaland utáni vágy.

A XIII. század vége felé ezen okok egyike sem létezik többé, vagy elveszté hatályát. A harczyi buzgalom crednénytelenége következtében lankadt el; a vallási gyűlölet, mióta a keresztyének állandó részint harczyias részint békés érintkezésbe jöttek a mohammedanokkal, alább hagyott. A kiket a keresztyének merő szörnyeknek, vadaknak tartottak, nem voltak rosszabbak, sőt külsőleg miveltebbek voltak náluknál. A vallásos eszme elveszté kizárólagos hatalmát az emberi szellem fölött. A keresztes hadak ezen, bizonynyal előre nem láthatott eredményének okai különbözők. A keresztesekkel az történt a mi az utasokkal történik: egy új világ, új nézetek, nagyobb láthatár nyílt előttök; és sok előítéletből kigyógyultak. Azonfölül két civilisatio nyomaival álltak szemközt, a régi göröggel, mely előhaladottabb volt az europainál; s a muzulmánál. Az egykorú történetírókban észrevehetni a muzulmanok által tett benyomást; csodálkoztak ezeknek, a kiket ők vadaknak tartottak, gazdagsága és csinos erkölcesei felett.

Hasonló változáson ment keresztül a társadalmi állapot, melyre a keresztes hadjáratok nagy befolyással voltak. Először is a kis hűberek, kis birtokok száma tetemesen csökkent; a birtok és hatalom kevesebb kezekben összpontosult. A keresztes hadjáratok óta alakulnak s nőnek a nagy hűberek. A fönmaradt kis hűberek birtokosai sem éltek többé oly elszigetelt elvonultságban. A nagy hűbéresek megannyi központtá lőnek, mely körül csoportosultak a kisebbek. A hadjáratok alatt megszokott társalkodás, s a hatalmasabbakkal együttlét a szokásba ment át.

A polgárság és városok, a keleti és tengeri kereskedés következtében, melyet a keresztes hadak nyitottak meg, nagy terjedelmet kezdének venni; melynek a szintén keleten tanult fényűzés tápot nyújtott.

Könnyen érthető tehát, hogy a XIII. század végén a fejedelmek és népek nem ohajták a keresztes hadjáratot; — a társadalmi viszonyok haladása, a gazdagodás és csinosodás erőt vőn a kalandos hajlamokon.

Miután Guizot a keresztes hadjárat költői és gyakorlati oldalait emigy méltánylá, áttér egy intézményre, mely ugyan ez időben indult fejleménynek, a királyságra.

A királyságnak igen fontos szerep jutott Europa, sőt a világ történetében. Hogy azt megérthessük, hogy a királyság intézményét helyesen megítélhessük kettős szempontból kell azt tekintenünk: 1-ször állandó benső természete; 2-szor hajlékonysága szempontjából.

A mi különösen tárgyunkat illeti, képzeljük magunknak a hűbéri társadalmat, a mint jellemzők, s természetesnek fogjuk találni, a mit G. mond, hogy a társadalom haladása, legalább

hosszú ideig, karöltve járt a királyság haladásával; mert a királyság az állam, a jog, a rend eszméje volt, ellentétben a föloszlatos feloszlató hűbériséggel. Nem csak közös tehát a királyság fejtődése a társadalom fejlődésével, hanem a hol csak a társadalom mai jelleme felé teszen egy lépést, a királyság is teszen egy lépést előre, úgyhogy végre midőn minden mellékbefolyás megszűnt s kormány keletkezett az államban, — e kormány a királyság. Ez történt kissé előbb vagy utóbb valamennyi európai országban.

De Európán kívül is hasonló tény ütközik szemünkbe, világszerte, egész a vad népekig. Képtelenség azt hinni, hogy merő erőszaknak lehet ily eredménye; hatalmas és termékeny erkölcsi erőnek kell rejleni a királyságban.

Nevezetes továbbá ezen intézmény alkalmazkodása, hajlékonysága. A legkülönbözők népek legkülönbözőbb viszonyai közt és a legkülönbözőbb feltételek közt tud létezni; s mégis alakja csak egy, állandó, s egyszerű.

A királyság erkölcsi erő levén, nem azonos az egyéni akarral. A teljes állandó jogi fölségiség, ugymond Guizot, nem lehet egy személy sajátja; innen minden hatalom korlátolásának szüksége, s minden korlátlan hatalom gyökeres illegitimitása. Ezen elv daczára mégis bizonyos, hogy a királyság a jogi felség személyesítője. Kérdjük a theocratiai rendszert s azt feleli: a király az Isten képe e földön; a törvényhozó azt mondja: a király az élő törvény; a királyság maga azt mondja: ő az állam, a közérdek személyesedése.

Guizot futólagos szemlét tartva a királyság különböző jelleme fölött az V-diktől a XII-dik századig, kiemeli azon törekvéseket, a miket a társadalom különféle elemei tőnek a királyságnak az ő ohajuk, fölfogásuk és érdekük szerint való alakítására, mint szónokolt a papság a vallási királyság mellett, míg a törvénytudók a római császári fogalmaknak hódoltak, a nemesek a választási vagy feudális királyságot törekvének föntartani; — de a királyság egy elemnek sem engedé át magát tökéletesen, s mindenikét fölhasználta; s mindenikből sajátított el valamit; a közönség, a közérdekek központjává, mintegy képviselőjévé lön; és ez épen az európai modern királyság jelleme.

Láttuk a XII század fejlődési menetét; gyengült a hűbériség; erősödött a városok szabadsága, a királyság mindenek felett az egyház. Azért is legelsőbben történik az egyház részéről a kísérlet Európát rendszerezni. Annak okait, miért nem sikerült e kísérlet? a sikertelenség mennyiben feküdt a dolgok természetében? mennyiben VII. Gergely hibáiban? kutatnunk messze vezetne. Elég hogy az egyház uralkodása ellen előbb a népek, majd a fe-

jedelmek részéről visszahatás kezdődik, melynek viszontagságai egy egész korszakot képeznek; és végre is egyezkedéssel végződnek. Az egyház nem győzött; de nem is győzetett le.

Továbbá más kísérletek mutatkoznak a zilált elemek egyesítésére, rendszerezésére resp. republicai alapon. Olaszországban, Schweitzban.

Vége v e g y e s k o r m á n y z a t i alapon, Franciaországban a rendek; (états généraux) Spanyolországban a cortes; Angliában a parlament kezdi érvényesíteni magát, Németországban a hűbérrendszer küzdelme a császársággal. Itt egyszerre az államélet fellette különböző nyilatkozatai állnak előttünk. Nyilván való, hogy a társadalom nagy fejlődés fokát érte már el, mert az egyes országok saját jellemet kezdenek öltetni. Ily nagy és különféle jelenségek egybefoglalása már az általánosítás (generalizálás) határain túlmegegy. Guizot még mindig lehetőleg erőszakolja őket mély eszméinek fogalmányába; de maga is észreveszi, hogy e fogalmány szűk, s a további generalizálás veszélyes; és ezután maga is specialis történeiszetre, a francia királyság jellemére, az angol forradalom történelemre tér, s azoknak egész fejezeteket szán

Még csak következő tények tartják meg egyetemes jellemüket: az egyház további fejlődése; a reformatio; a hanza ligája, s a polgárság tovább fejlődése; a polgárság és királyság de hallgatóságos és nem egyenlő erőn nyugvó szövetsége; a hűbéri nemességnek udvari nemességgé átalakulása.

Mindez a XII és XVI-dik század között teljesen megéri; melynek végén a modern Europa alakja határozottan áll előttünk. Természetesen nem befejezve, mert a fejlődés menete tart; így a királyság meg volt ugyan állapotva a XVI. század végén, de mily haladást teszen, míg XIV. Lajosban eszményi tetőpontját éri el; mely azóta a continensen jóformán túnyomólag uralkodik. Így látjuk ellenkezőleg az angol parlamentet diadalmaskodni a fölségiségét megosztani vonakodó korona fölött; és Orániai Vilmos trónraléptével, a katolikus XIV. Lajos ellen pápák, katolikus és protestans fejedelmek szövetkezését; a vallási jogegyenlőség tetteles életbe léptét, vagyis a vallásos szempontnak a politikában háttérbe vonulását. Nem lehet tagadni, hogy ennyiben a francia királyság fejlődése, mint az angol forradalom, egész Európát közelről érintő tények. De ez utóbbi csak különálló tény. — Egy század mulva követé azt a francia forradalom, mely azonban gyökeresen különböző jellemű; és — mint a francia királyság, úgy a francia forradalom is europai egyetemes esemény.

XIV. Lajos királysága ép oly alakító befolyással volt az utánzó Európára, mint a francia forradalom. Ennyiből szembe-tűnő Franciaország túnyomó befolyása Európára, — miből azonban egyáltalán nem következik, hogy Franciaország az europai

polgárisodás eszményét érte el, vagy annak legtökéletesebb kifejezése, mint Guizot, lelkes francia létére, hinni akarja.

Tekintsük e királyság, s a rövid virágzása után kiűtött forradalom jellemét közelebbről, mert a kettő csaknem összefügg: kövessük Guizot urat szóról szóra:

„XIV. Lajos kormánya, ugymond, az első kormány Európában, mely lételéért bel ellenekkel küzdeni nem kénytelen, s melynek egyedüli gondja: kormányozni. Ez az első végleges, és haladó reformer kormány; mely nem fél az újításoktól, mert jövőjéről biztos. És valóban kevés ily újító kormány létezett. Hasonlítsuk bár össze II. Fülöp spanyol király kormányával, mely korlátlanab volt még mint XIV. Lajosé, s mégis kevésbé rendes és nyugalmas. Egyébként is mi módon állapítá meg II. Fülöp abszolút hatalmát? elnyomván az országban minden tevékenységet, ellenezvén minden újítást, teljes tespedés állapotába hozván Spanyolországot. XIV. Lajos kormánya ellenben mindennemű újításokban tevékeny, az irodalom, művészetek, vagyonosodás, szóval a polgárisodás előhaladásának kedvező volt. Ez európai túlsúlyának valódi oka; azon túlsúlynak, mely szerint az az egész XVII-dik században a fejedelmek s népek szemében mintakormány volt.“

„És most kérdjük s lehetlen nem kérdeni, hogy egy ily tündöklő, ily jól megállapított kormány mint sülyedhetett le oly gyorsan? ily nagy szerepet játszván Európában, mint lett az a legközelebbi században oly ingatag, gyöngé és megvetett? A tény tagadhatlan.“

„Itt találjuk, ugymond Guizot, a korlátlan hatalom gyógyíthatatlan hibájára, s okvetlen következményére. Mert minden hibás lépései mellett is, mint a spanyol örökségi háború, a nantesi nyilatkozmány visszavétele, nem volt soha hatalom, melyet kora és népe teljesebben helyeselt, s mely országának, mint Európának nagyobb szolgálatot tett volna. Ime, uraim! egyedül az által, hogy e kormánynak nem volt egyéb elve, nem nyugodott egyéb alapon, mint a korlátlan hatalom, hirtelen és érdemelt volt bukása. A mi XIV. Lajos Franciaországának hiányzott — épen az intézmények, független politikai erők, mik önmaguktól megállani s ellenállni képesek leendettek. A régi francia intézmények már nem léteztek; XIV. Lajos befejezé megsemmisítésöket. Nem igyekezett azokat mások által pótolni, mert gátolták volna, pedig ő nem akart gátolva lenni. A központi hatalom akarata s tette mutatkozik egyedül e korban. XIV. Lajos kormánya egy fényes és nagy, de gyökerek nélküli jelenség. A szabad intézmények nemcsak a kormányok bölcseségének, hanem állandóságának is kezességei. Rendszerek csak intézmények által állhatnak fön. Hol az abszolút hatalom tartós volt, valódi intézményekre támaszkodott, majd a társadalomnak szigorún elkülönzött kasztokra felosztására, majd vallási intézményekre. XIV. Lajos alatt a hatalom, mint a sza-

badság, intézmények híján volt. Semmi sem biztosítá az országot a kormány törvénytelen tettei ellen, sem a kormányt az idő befolyása ellen. E szerint e kormány saját súlyedésének tanuja is lön. Nem csak XIV. Lajos vénült és gyöngült el kormánya végén: hanem az egész korlátlan hatalom. A tiszta monarchia ép oly leélt volt 1712-ben, mint Lajos maga. Függetlenség nélkül nincsenek politikai erkölcsök. Csak ki önmaga által érzi magát erősnek, képes a kormányt szolgálni, vagy ellenezni. Az erélyes jellemek eltűnnek a független helyzetekkel; a lelki büszkeség a jogok biztosságától ered.“

„Ime mily állapotban hagyá XIV. Lajos Franciaországot s a hatalmat: egy gazdagságban, erőben, szellemi tevékenységben fejlődő, haladó, társadalommal szemközt egy tespedő kormány.

A legközelebbi században legelőbb is szembeötlő tény: a kormánynak ugyszólván tökéletes eltűnése; ellenben a szellem fő s egyedüli tevékenysége. Soha oly tétlen, nehézkes kormány nem létezett, mint a francia a XVIII. században. Ellenben soha nagyobb, élénkebb tevékenység a szellemekben!

„Továbbá a XVIII. század feltűnő jelensége a szabad vizsgálat egyetemessége; a vallás, politika, bölcselém, az ember és a társulat, az erkölcsi s anyagi természet, minden tanulmány, kétség és vita tárgya lön.

Ezen szétágazásnak a szellem és az államélet között, mint kelle forradalomhoz vezetni; mert nem volt az előrehaladott szellemnek része nyitva, melyen át a társadalomnak vele öszhangzatos átalakulására lassankint befolyhatott volna — mint kelle egyszerre túlaradnia, s az egész társadalmat fölforgatnia: meggyőzőleg érezteti velünk Guizot előadása.

A forradalom, a tisztán eszméleti elvont, bölcselmi célú forradalom győzött.

„De mielőtt bezárnám előadásomat, ugymond Guizot, szabad legyen önök figyelmét e nagy eseménynek egy igen fontos és tanulságos tényére vezetni. Ez: a korlátlan hatalomnak, bármi legyen neve, s bármi célból gyakoroltassék, veszélye, s legyőzhetlen hibája. XIV Lajos kormányát csaknem egyedül ez okból láttuk elveszni. Imé tehát uraim, a hatalom mely őt követé, az emberi szellem, mely XVIII század valódi felsége, az emberi szellem, ugyanazon sorsban részesült; ő is csaknem abszolút hatalommal bírt; ő is önelbizott lön. Lendülete szép, nemes; és hasznos volt; de a korlátlan hatalom megvesztegeté; nem bírt nem akart maga mellett más véleményt tűrni, mint az uralkodót; s így hibákba és zsarnokságba súlyedt. — Korunknak van fön tartva elismerni, hogy minden hatalom, legyen értelmi vagy világi, kormány vagy nép, bölcselők vagy ministerek kezében, magában hordja az emberi tökéletlenség, gyengeség, s visszaélés magvát, mely korlátokat teszen szükségessékké. Pedig egyedül

valamennyi jog, valamennyi érdek, valamennyi vélemény általános szabadsága, s törvényes együttlétele, — egyedül ezen rendszer képes törvényes korlátaiba szórítani minden erőt, s azt eszközölni, hogy a szabadság valóban, és mindenki javára létezhessek.“

Igy végzi be Guizot „az európai polgárisodás történetét,“ s fejt ki azt átkaroló eszmét, s G s minden józan állambölcsészetnek kellő alapeszméjét: a társadalomban létező soknemű elemek egyenlő jogosodása, s egymás mellett létezése, a legmagasb polgárisodás, az európai polgárisodás alapja.

Megjegyzendő még, hogy a polgárisodás története e műben csak társadalmi oldaláról van tárgyalva. Az ember, a vélemények fejlődésére, az emberiség erkölcsi haladására nem terjeszkedhetett ki. A francia polgárisodás története csak a XIII-dik századig terjed.

Miután Franciaország és Europa polgárisodásának ugyanazok alapjai, sőt Franciaországban elemeinek némelyike, például a hűbériség, a királyság történeti fejlődése leghatározottabb ki nyomatot lélt, természetes, hogy e műnek tartalma, s terve az előbbivel rokon. Csakhogy ebben Guizot bővebben fejt ki a történeti viszonyokat — s ebben van megbecsülhetlen értéke. Így például kimerítőn tárgyalja a római municipális rendszert a birodalom bukása után; a german befolyást; a római jog állandóságát s következményeit. Bőven terjeszkedik ki az egyház történetére; (különösen érdekes a szerzetesekről szóló rész) s annak az irodalom körüli érdemeire; mi volt a VI, VII, VIII századok irodalma; mint szűnik meg a világi irodalom, csak az egyházi maradvány fön; mily művelődési elem volt az akkori népeknél a legendák és szentek életének irodalmában, mely egyetlen irodalmuk volt? Roppant tudományyal nyomozza a földművelő nép állapotát Franciaországban a barbár korszak, s a X—XIII századok közt. — Részletesebben szol a városok fejlődéséről, a különbségről, mely az aristocratiai elvű római, s a demokratiaf elvű modern községek közt fönforog — sat. Szóval az oly mű, mely példányul szolgálhatna egy hazai műveltség történetnek; mert az ország történetét nem lehet megérteni, míg a társadalmat nem ismerjük. — Azonban a tanulságos tömege mellett nem nyújt e munka az előbb tárgyalt mű folytán elő nem fordult új szempontot, melynek ismertetése jelen feladatunkhoz tartoznék; sőt lényegesen ugyanazon műnek szélesebb alapokon kivétele; franciaországra szorítkozással. Miért is áttérünk a következő füzetben azon művére, melyben állambölcselmi rendezésének zárköve van letéve: a képviselői rendszer történetére.

KECSKEMÉTHY AURÉL.

VÖRÖSMARTY

EMLÉKEZETE.

(Emlékbeszéd, melyet a Magy. Tud. Akademia 1858. dec. 20-ki nyilvános ülésén tartott báró E ö t v ö s J ó z s e f.)

A gondolat, hogy az, kivel élünk, s kit ha nem is boldogan, legalább cselekedve láttunk, tevékenysége köréből kiragadtatott s üres helyet hagyott maga után, mely sokáig, mely talán soha betöltve nem lesz; érzete annak, mi gyengék azon kötelékek, melyeket életünkben szövénk, mi hasztalanok küzdelmeink, mi hiábavaló minden törekvés, — e gondolatok fájdalommal töltik szívünket, s innen van, hogy az ókortól mostanig a legnagyobb költők és gondolkodók az emberi lét nyomoruságáról szólnak s mégis csaknem minden nép a gyász jeleivel adja körül ravataljait.

De vannak esetek, midőn a halálnak eszméje más gondolatokat ébreszt, más érzelmeket költ.

S ha az, kit végső nyughelyére kísérenk, a rövid pályát dicsően futotta át, ha reá visszagondolva, nem a hézag, melyet maga után hagyott, hanem az jut eszünkbe, hogy egy előbb üresen állott helyet betöltött, hogy az eszmét, melyre korának szüksége volt, ő mondta ki, hogy a dicsőséget, mely után népe vágyódott, ő szerezte meg, hogy műveket alkotott, melyek e művek nyelvét szintugy fen fogják tartani, mint Phidiás művészete a követ, melyből isteni szobrait alkotá: akkor a sír felett szívünk nem az emberi gyarlóság, hanem méltóságunk érzetével telik el, s a nép,

mely dicső társát végső nyughelyére kísérte, könnyelt szemekkel, de emelt fővel tér vissza lakjaihoz, mert érzi, hogy a kit eltemetett, azt elvesztenie nem lehet.

Ily érzelmek azok, mikkel három év előtt Vörösmarty sírjánál álltunk, ilyenek azok, mikkel e pillanatra visszatekintünk, s én nem azért lépek e szószékre, hogy a dicsőültnek emlékét ujítsam meg vagy fájdalmunkat fejezzem ki nagy veszteségünk felett.

Azok közé tartozott ő, kiknek emlékéből az idő csak azt veheti el, mi az elválás pillanatában fájdalmas vala. Se mi, kik hozzá közelebb álltunk, azt, mitől halála megfosztott, se a nemzet azt, mit életének köszön, nem fogja elfeledni.

De midőn e társaság évek után megritkult sorait kiegészítvén, új munkássághoz készül, tehetünk-e ezen ünnepélyes naphoz illőbbet, mint ha azon férfiura tekintünk vissza, ki e testületnek, keletkezésétől fogva egyik legbuzgóbb tagja s egyik fő díszje vala, s ki midőn nyelvünket halhatatlan művekkel gazdagította, egyszersmind azon komoly, egy célra irányzott kitűrésnek példányát állítja fel előttünk, mely által ugy az irodalmi mint más pályán a szerényebb tehetség is nagy eredményeket vihat ki, de a mely nélkül még a lángész is csak töredékeket alkothatna.

Vörösmarty első éveit születése helyén Pusztá-Nyéken folytak el, hol apja mint gazdatiszt őt és számos testvéreit fölnevelte. Valamint a ház, melynek rajzát valamennyien ismerjük, s melyhez utódaink kegyelettel fognak zarándokolni: ugy a házi kör, melyben nagy költőnk növelkedett, nem tűnt ki semmi által. Amaz egyszerű falusi lak, melynek zöld ákáczokon kívül csak a fehér falak tisztasága képezi díszét, a háznép egyike azon nemes de szegény, egyszerű de a hazához s minden kötelességeihez hív családoknak, melyeknek faja hála az égnek még nem fogyott ki országunkból. S ilyen vala a gyermek első fejlődése is, ép és természetes.

Semmi kétség, a gazdag adományok, melyekkel a természet őt megajándékozta, a költészet kimerithetlen forrása, melyet keblében hordozott, már akkor is legalább a gyermek érzelmeinek mélységében nyilatkoztak. Voltak talán pillanatok, melyekben apja, ki őt az első elemi tárgyakban oktató, fiának nagy tehetségeit észrevette s a mélyebben látó szeretet kedvesének nagy jövőjét sejdíteni kezdé, de e pillanatok emléke a szerető szülőkkel sirba szállt. A jeles férfiú gyermekségének történetét se ő maga, se más nem jegyezte fel, s a mit Vörösmartyról ez időből tudunk, csak annyi, hogy 11 éves korában azaz 1811-ben a székes-fehérvári tanodában kezdte tanulmányait s hogy hajlamát a költészethez már ekkor előbb latin versek, majd magyar alexandrinusokban irt költemények által nyilvánította.

De a boldog gyermekkor nem tartott sokáig s a serdülő

ifju alig érte el 16-ik évét, midőn apját elvesztve, azon korban, mely másoknak csak élvezeteket nyújt, az élet szükségével ismerkedett meg. Anyja szegénységben maradt, s a tanuló hogy iskolai pályáját folytathassa, előbb Pestre, s miután a bölcelet akkor három évig tartó folyamát bevezette, 1820-ban Tolna vármegyébe költözött, hogy mint magántanító keresse mindennapi kenyerét.

Itt találjuk őt 1823-ig, a mennyiben a házi nevelő terhes kötelességei engedék, a jog tanulásával elfoglalva s csak éjeleit szentelve a költészetnek, melyhez mindig több-több hivatást éreze magában. Ez év őszén a fiatal nevelő, ki a „Széplitteraturai ajándékban“ s „Aurorában“ megjelent költeményei által már figyelmet gerjesztett, nevendékeivel Pestre ment s általesve az ügyvédi vizsgálaton, 1825-ben mint Zalán futásának költője lépett fel, ez első műve által örök nevet teremtve magának s kijelölve az ösvényt, melyen ezentűl haladni fog.

Ki Zalánt ir, az érzi hivatását, s Vörösmarty e percztől az irodalomnak szentelé minden tehetségét.

A huszonhárom év, mely ez időponttól kezdve 1848-ig lefolyt, ha Vörösmarty belső fejlődését tekintjük s a munkáknak hosszú sorát, melyekkel nemzetét megajándékozá, életének legérdekesebb korszaka; de ha e gazdag éveknak külső eseményeit keressük, alig találunk valamit, a mit különösebben emelhetnénk ki. Igaz, az ismeretlen ifju, ki egykor csak barátjainak buzditásában keresé vigasztalását, most a nemzet jobbainak tiszteletét vítta ki magának. Azon kevesek helyett, kik a kezdő írók figyelmekre méltaták, mindig tágabb kört látta maga körül, mely énekeiktől lelkesült. Mit egykor csak szép álomnak tartott, a mit legboldogabb pillanataiban is csak a távol jövőtől várt, a dicsőséget elérte még férfi korában, s mindehhez az igazságos végezet neki megadta azt, mi nélkül az övéhez hasonló szív kielégítve nem érezheti magát, egy nemes nő s kedves gyermekek szeretetét; de külső helyzetében alig találunk változást s a kit első költőjéül ismert a nemzet, mint az ismeretlen ifju, egyiránt szűk körülményekben élt s fáradsággal keresé mindennapi kenyerét, másoktól csak az által különbözve, hogy munkásságával halhatatlan műveket alkotott.

Ne várják tehát tőlem, hogy, a mi ily alkalomnál szokás, a dicsőült életének egyes eseményeit mondjam el. Egyike ő azoknak, kik létüket egy nagy célnak szentelve munkásságuknak nyomait nem a házban, melyet családjoknak építettek, a mezőben, melyet szereztek, a személyes barátok és lekötelezettek számában hagyták magok után; Vörösmarty jellemét csak műveiből, életének történetét csak irodalmunkból ismerhetjük.

Ha irodalmunk jelen állását elfogultság nélkül tekintjük, el kell ismernünk, hogy a kifejlődésnek azon pontjától, melyet az

európai műveltség élén álló egyes nemzetek elérték, még távol vagyunk.

A nyugati polgárisodás határszéleire állítva, a magyar nemzet multja századokon át egy hosszú küzdelem vala s nincs mit bámulni, ha a tudományosság mezején csak azon érdemet szerezhethé magának, hogy résen állva, a szerencsésebb népeket, melyek azokat mivelék, erős karjával megoltalmazta.

Ebbeli hátramaradásunkat akár magunk, akár mások előtt eltagadni nincsen okunk; ismerjük s pirulás nélküül felhozhatjuk annak kútfejét, s e nemzet évek óta tisztán látja ebbeli helyzetét.

De ha jelen viszonyainkat nem azon nemzetek irodalmához mérjük, melyek e pályán már századokig haladhattak, s ha nem a végső czélt, mely felé törekednünk kell, hanem a pontot tartjuk szemünk előtt, honnan kiindultunk, vajjon ha a magyar irodalom jelen állását ahhoz mérjük, melyet harmincz évvel ezelőtt elfoglalt, nincse-e okunk némi meglegedésre?

Hányan vannak csak e gyülekezetben is, kik azon korszakra tisztán visszaemlékeznek, midőn egy magyar könyvnek megjelenése még esemény volt; midőn Berzsenyi, Kazinczy, Kisfaludi művei a nyomtatási költségek miatt csak nagy nehézséggel láthattak világot.

Elfelejtettük-e az időt, mikor a magyar színészet korszakában s falu-színekben tengette nyomorult létét, s ha néha városainkban megjelent, a nagy többségnél legfelebb azon részvételre számíthatott, melylyel minden szokatlan fogadtatik; mikor a magyar költészet és szépirodalom egy évi termékei egy zsebkönyvbe befértek s tudományos irodalmunk egy folyóiraton kívül évenként néhány elemi iskolakönyvre szorítkozott?

Elegen vannak közöttünk, kik midőn az irodalmi pályán felléptek, azt még ugy találták.

S ha ezen állapotot a jelennel összehasonlítjuk; ha a műveket tekintjük, melyekkel nemzeti költészetünk azóta meggazdagodott s melyek közül nem hiányoznak olyanok, miket bátran más nemzetek remekművei mellé állíthatunk; ha a tudományra fordítjuk figyelmünket, melynek minden ágában élénk tevékenységet veszünk észre; ha végre meggondoljuk, hogy minden haladásnak föltételét — nyelvet bírunk, mely a tudományok több ágaiban a legmagasabb eszmék s ismeretek közlésére már is kész eszköz, a nélkül, hogy haladása által a nép előtt érthetlenné vált volna; — ha, mindezt meggondoljuk: azon öntudattal tekinthetünk körül, hogy az utolsó harmincz év reánk oly haladás korszaka volt, minőt más nemzetek irodalmi történetében alig találunk; s hogy ezen haladást nem különösen kedvező körülményeknek, hanem csak egyes hazafiak buzgóságának s a nemzet kitarlásának köszönhetjük.

Nem azért említem e haladást, hogy azon czélt elfelejtessem, mely felé törekednünk kell.

Való állapotjaink öntudata s a nemes bátorság, melylyel e hon le nemesebb fiai hátramaradásunkat kimondották: ennek köszönhetjük haladásunkat s e haladást semmi sem szakaszthatná inkább félbe, mint ha való állásunk iránt tisztában nem lennénk magunkkal.

De épen mert nem ámitjuk magunkat, mert a nagy feladás mely még megoldva nincs, tisztán áll előttünk, jó ha néha a pályának azon részére tekintünk vissza, mely megettünk fekszik, hogy azon eredmények által, melyekhez sokkal súlyosabb körülmények között jutottunk, új törekvésre bátorodjunk, hogy hitünk s reményünkben megerősödvé, azon önbizalmat ne veszítsük el, mely nélkül nagyot véghez vinni nem lehet.

S vajjon Vörösmarty érdemeit méltányolhatjuk-e kellőképen, ha irodalmunk állását, mikor ő e pályára lépett, a mostanival nem hasonlítjuk össze?

Nem ő egymaga az, ki iránt hálával tartozunk.

Kazinczy, Kölcsey, Berzsenyi, a Kisfaludyak, s kívülök még hány, a ki rég sírjában fekszik; Szemere Pál, kit fájdalommal nélkülözök körünkben s mellette többen, kiket csak azért nem nevezek meg, hogy szerénységöket ne sértsem, de kiket, míg e határok között édes anyanyelvünk zengeni fog, az utókor felejténi nem fog — nagy érdemeket szereztek magoknak.

Valamint a nemzeti nyelv, ugy egy valóban nemzeti irodalom soha egyeseknek műve nem lehet; amaz az egész nép eszmekincsei s gondolkozása módjából alakul, ez egész ivadékok életnézeteit s érzelmeit foglalja magában; de ha azokat akarjuk dicsőíteni, kiknek irodalmunk sebes haladására s az irányra, melyet kifejlődésében követett, legnagyobb befolyásuk volt, Kazinczy Ferencz után Vörösmarty az, kit a koszoru illet.

Sőt, ha amannak érdeme nagyobb, mert nyelvünk átalakítását neki köszönjük: a befolyás, melyet Vörösmarty az irodalomra s nemzetre gyakorolt, talán még hatalmasabb.

Hatalmasabb azért, mert e nemzetnek előtte nagyobb költője nem volt.

Elsoroljam-e egyes munkáit? Szóljak-e Zalánról, e műről, mely az eposzról felállított elméletnek talán nem egészen felel meg, melynek egyes hiányait nem tagadom, de mely azért mégis századunk egyetlen hőskölteménye; mert valamint alkotását nem a régiek utánzásának, hanem a költő lelkesedésének köszöni, ugy nemcsak a művészetben gyönyörködő kevesek bámulatát vitta ki magának, de egy nemzetet lelkesített.

Szóljak-e Egerről páratlan varázsával, szóljak-e Cserhalomról, melynél nagyobb befolyású eposzi mű kevesebb sorban talán még nem iratott, és a költészet ezen neméhez tartozó egyéb műveiről, melyeknek egyes szépségei bámulatra ragadnak, s melyeket csak

azért említünk ritkábban, mert a mit a költő élete legszebb perceiben alkotott, azt később már ő maga sem mulhatta felül.

Vagy lyrai dolgozatait említsem-e egyenkint?

Az egyszerű daltól, melyben a költő legbensőbb érzéseit oly természetesen mondja ki, hogy a művészetet csak azon harmonikus érzésből veszszük észre, melyet az oly egyszerű szavak magok után hagynak, a balladáig, mely csaknem az eposzt közelíti meg; az elegiától a bordalig, az Igénytelen népdaltól a reflectáló költeményig, van-e a lyrai költészetnek egy neme, melyre Vörösmarty munkáiból példányokat nem hozhatnánk fel?

Van-e költő, ki midőn saját érzelmeit fejezi ki, mélyebb és bensőbb, s a ki, ha nemzetéhez fordul, férfiasabb s nemesebb hangokat talál?

Van-e, ki azon akadályokat, melyeket a verselés főkép ifju irodalomban a költőnek elébe gördít, tökéletesebben legyőzte, vagy anyyi formában oly remek műveket alkotott?

E teremben nincs talán senki, a kinek, midőn Vörösmarty lyrai munkáiról szólok, egy vagy más nem jutna eszébe, melyet valamennyinél nagyobbra becsül s mely saját kifejlődésére, sőt talán egész életére elhatározó befolyást gyakorlott, — s mily hatást gyakoroltak epigrammjai, melyek közül többek a görög antológia diszére válnának?

S ha őt mint drámairót a lyrai költővel egy sorba nem állithatjuk, senki sem fogja tagadni, hogy Vörösmarty e nemben is, ha nem tökéletes egészt, legalább kitünő részleteket alkotott, s azon hatás által, melyet drámai nyelvünkre gyakorolt, egy jövő magasabb kifejlődésnek utját készíté elé.

Ennyi s ily művek Vörösmartyt bármily nemzet első költői közé emelnék, de működését saját irodalmunkra még becsebbé teszi az, hogy ő volt az első, ki tisztán irodalmi munkáság által e nemzet érzelmeire s gondolkozására befolyást gyakorolt.

Vörösmarty nemcsak a művelt osztályok költője, ő az összes nemzeté. A gyengéd nő s a férfi, az ifju, ki reménydúsan az életbe lép, s az agg, kit számos csalódások elkeserítettek, műveiben egyiránt találják saját érzelmeiknek legszebb kifejezését, s vannak költeményei, melyeket a történethez számíthatunk, oly nagyszerű azon hatás, melylyel a nemzet fejlődésére voltak.

Vörösmarty az első magyar költő, kit a szó legszebb értelmében népszerűnek mondhatunk; s egyszersmind egyike azon keveseknek, kiknél a népszerűség mint saját munkásságunkra, ugy az öszves irodalomra csak jótékony hatást gyakorolt, s a népnek, mely azt adá, az írónak, ki azt élvezé, egyiránt dicsőségére válik.

Mert ha valaha író volt, ki magas feladását, ki a roppant telet terhét, melyet az, ki szavait egy egész nemzethez intézi, magára vállal, tisztán fogta fel; ha volt ki beláta, hogy a költészet, mely nem anyagi érzéinkhez, hanem a lélekhez fordul,

feladását csak az által tölti be, hogy nem csak az anyagi de az erkölcsi szépnak képeit tünteti fel; ha volt író, kinek műveiné eszünkbe jut, hogy a költészet nem egyéb, mint a szépnak érzete egy nemes kebelben: Vörösmarty az.

Tekintsünk végig irodalmi pályáján, s nem foguuk találni semmit, miről még a kajánság és rosz akarat is mondhatná: ezt ő csak azért írta, hogy népszerűvé váljék.

Fájdalmas érzés tölti el szívünket, midőn a nemzet legnagyobb költőjét éveken át egy folyóirat mechanikai gondjaival látjuk terhelve; elszorodunk, midőn legeredetiebb írónk fordításokkal foglalkozik szükségből s midőn eszünkbe jut, hogy, ő kinek művei által anyai nyelvünk legmagasabb szépségeinek öntudatára jutottunk, élete legszebb korszakának egy részét arra volt kénytelen vesztegetni, hogy kezdők számára rövid nyelvtant s olvasó könyveket készítsen.

Nehéz éveket hozhatunk fel, melyekben a lángész, hogy férfias függetlenségét fentartsa, az irodalmi napszámos munkáira kényszerítettetett; de oly pillanatot, midőn Istennek legszebb adományát, a költői tehetséget, s a lángésznek hatalmát arra használta volna, hogy népszerűséget vadászva, vagy a hatalmasok kegyeit keresve saját anyagi jólétéről gondoskodjék, Vörösmarty életében nem találunk.

Előtte az anyagi jólét ösvénye nyitva állt. Ha nem a tökéletest de a jövedelmezőt keresi, ha nem magas feladását, hanem kényelmét tartja szeme előtt, ő, kit e nemzet annyi évig első írójának tartott, az élet nélkülözéseit nem ismerte volna. Szava oly tekintélyvel birt, hogy részéről talán csak egy kis engedékenység kívántatott volna, hogy egyes pártok által fölkarolva oly állást vijjon ki magának, melyért mások minden áldozatra készek; de a művészet, melynek élt, szentebb volt előtte, semhogy azt a tömeg mulékony izlésének s mulatási viszketegének feláldozná; tudta: a költészet feladása nem az, hogy egyes pártoknak szövétnekül szolgáljon, hanem hogy mint a zajgó tenger fölött a világítótorony, tiszta fényével azoknak, kik különböző uton egy cél felé törekszenek, irányul szolgáljon.

A sors azon adományai, melyeket csak lehajolva szedhetett volna fel, reá nézve nem léteztek. Ő szegény maradt, nem cserélve fel nevét arany halmokért, s tudva, hogy a babért csak az hordja biztosan halántékai körül, ki emelt fővel megy végig életén. Nem mert a sokaság színvonalára leereszkedett, hanem mert azt magához felemelni bírta; nem azért mert a hatalmasok hiúságának vagy a tömeg előítéleteinek hizelgett, mert a divatnak hódolt, s meggyőződését a pillanat érdekeinek feláldozta, hanem mert azon eszmékért lelkesült, azon érzelmekhez szólt, melyek az összes nemzet eszméi s érzelmei valának: ezért említettett

neve egyenlő lelkesedéssel a felsőbb osztályok termeiben s a nép szalmafedelei alatt.

Nemcsak a művészet castáliai forrása, hanem azon honszeretetet, mely nemzetünk történetén egy hatalmas folyóként mindent termékenyítve átvonúl, melyhez e hazában minden összefoly, melyből egyesek s egész ivadékok egy ezredéven át lelkesedésüket meríték: ez tevé Vörösmartyt költővé, népszerűségének titka ebben fekszik.

A művészi forma, midőn oly eszméket s érzelmeket fejezett ki, melyek milliók szívében éltek, tárgya által népiessé vált, s ennek tulajdoníthatjuk, hogy azon nagy változások daczára, melyeken nyelvünk az utolsó időben keresztül ment, az irodalom és a nép nyelve között különbség létezik ugyan, de nem oly válaszfal, mely mind az irodalom, mind a nemzet kifejlődésére károsan hatna.

Ennek tulajdonítjuk, hogy Vörösmarty népszerűsége ennyi változások között épségben maradt, csak annyiban módosulva, hogy mi előbb népszerűség vala, később dicsőséggé vált.

Ha van író, ki mind korának, mind nemzetének legnemesebb irányait képviselve s egy nemzet költőjének nevét megérdemlé: Vörösmarty az, s ezen öntudat volt életének legszebb jutalma, s a támasz, mely a férfiut még akkor is föntartá, midőn minden egyébre, mire jövőjét építette, romokba dőlt.

Az 1848. év nagy eseményei kiragadták őt is szokott munkásságából, s midőn a roppant vész, mely által a költő a közélet örümtelen mezejére sodortatott, elvonult, s ő is előbbi körébe visszatért, feldulva találta azt.

Azon időszak, mely nagy forradalmakra közvetlenül következik, nem kedvező az irodalomra, s a testi és lelki szenvedések, melyeken keresztülment, egy rövid év alatt megtörték eráját.

Érzé, hogy a dicső pálya végéhez ért, s a magányba vonult vissza, azon vidéket választva csendes lakhelyül, hol legálabb gyermekéveinek boldog emlékeit találta fel ismét.

A házat, melyben a nagy költő végső éveit tölté, attól, melyben egykor bölcsője állt, csak kis távolság választja el. Mennyi idő folyt el, mióta mint gyermek e mezőkön örömjongva átfutott; mennyi történt, mióta e határt apja halála után vérző szívvvel, de a nemes feltételek, a nagyszerű remények gazdag kincsével elhagyá?

A tó, melynek nádas partjain az ifju egykor ábrándozott, most is az égnek képét viseli csendes tükörén; a halmok, melyek azt körözik, ott állanak a régi helyen, s felettök erdős hegyek emelik zöld ormaikat, mint évek előtt. — S azóta mennyi változott, mennyi veszett el!

S mégis ha a multra visszatekint, nem mondhatja-e magá-

nak, hogy reményeinek egy része mégis teljesült, s hogy ha sokban, — legalább magában nem csalódott!

Szegényen, mint az életbe lépett, úgy tért vissza gyermek-ségének lakhelyére; de tar homlokát most babér füzé körül.

Nem érte el a mit egyik legszebb költeményében élete főfeladásának mond:

„ . . . . . a nemzetet
a szellem-harczok tiszta sugaránál
olyan magasra tenni, mint lehet!“

de ha multjának emlékei között a hallhatatlan sorok jutottak eszébe, melyekkel Zalánját kezdé, nem mondhatta-e magának, hogy a tehetetlen kor, melyben azon kételyvel fogott lantjához, vajjon ha hazájáról énekel, hallgatnak-e szavára? távol fekszik megette, s hogy azon szellemi haladásnak, melyet a nemzet korunkban tett, ő nemcsak tanuja, de egyik főszközlője volt?

S ez az, mi őt életének e legnehezebb korszakában fentartá, mi a nehéz küzdelmeken átment férfiút elcsüggedni nem engedte.

Megfosztva mindentől, a miben másokfáradalmaik jutalmát keresik, magányban és szegénységben, midőn a jelen naponkint setétebbé vált, egy szebb multnak emlékezeteiben keresé vigasztalását s ha szive néha pillanatokra elkeseredett, előtte megnyugtatta állt a jövő, mely ha későn is, minden becsületes törekvésnek meghozza jutalmát.

Érzé, hogy a czélt, mely után sovárgott s melyért küzdött, nem érte el; de hogy e czél végre el fog éretni, hogy e nemzet annyi küzdelmek után végre nyugalmit fel fogja találni, miveltségben és szellemi nágytságban azon állásra emelkedve, melyet a harzi dicsőség mezején már az előtt századokkal elfoglalt: — e reményt, mely nagyobb vala, mint hogy egy rövid emberélet alatt teljesülhessen, de melyet épen egy rövid emberélet alatt egészen nem is lehet elveszteni, e reményt ő magával vitte sirjába.

S midőn sirjánál állva láttuk az ezreket, kik a szózatnak dalnokát nyughelyére kísérek, midőn a részvétet tapasztaltuk, mely a hazában azon férfi családja iránt nyilatkozott, ki dicsőségét tisztán szellemi munkásság által szerezte meg: akkor meggyőződöttünk mi is, hogy a dicső férfi nem csalódott reményében.

A haza, melyben a költő csak ha nemes érzelmekhez fordul, számolhat viszhangra; a nemzet, mely a szellemi hatalmat felfogni s mélányolni képes, de előtte csak akkor hajol meg, mikor az férfias erényekkel párosul s csak annak fejére teszi le a költői babért, kit a polgári koszoru is megilletne: —

ily nemzet méltó arra, hogy érte a legjobbak fáradjanak, s bizva jövőjében éltöket neki szenteljék.

Mert a világtörténet lapjain, melyekre az emberi nem küzdelmei feljegyezve állanak, azon vigasztaló tanútságot találjuk:

hogy a föld népei, mint az érczek, azon arányban állnak ellen az idő emésztő hatalmának, a melyben több nemesebb elemet foglalnak magokban.

IRODALMI SZEMLE.

PETŐFI SÁNDOR ÚJABB KÖLTEMÉNYEI. 1847—1849. Pest, Emich Gusztáv sajtája. 1858. Két kötetben.

Az olvasóközönség mindenütt a külső formák divatja után indúl; de nincs talán közönség, mely annyiszor változtatta volna ízlését, mint a magyar. Maga a franczia, kit a divat legengedelmesebb rabjának tartunk, kapva kap ugyan az új meg új szabásu költői műveken, de van néhány kedveltje igen régi időkből is, a kiknek műveit könyvnélkül tudja, s a kiket föl nem áldoz a divat és szerencse akárminő változásainak. Az irodalmi ízlés változása dolgában iskolába járhatna hozzánk a franczia. Midőn Csokonai és Kisfaludy Sándor feltűntek, már rég el voltak feledve Zrínyi, Gyöngyösi. Majd Vörösmarty fényes csillaga homályosította el valamennyiét. Később a „népies“ vett rajtunk erőt, úgy hogy csak ezt tartottuk valódi, sőt csak ezt nemzeti költésnek. Egy némely jelesünk halhatatlansága oly rövid ideig tartott, hogy még halála előtt meg kellett érnie végét!

A költő életének, a kinek műveiről szólok, tragicuma egészen másnemű; de osztozik azon sorsban, hogy az utánzók csoportja csupa divattá törpítette költészetét, hogy fényes tulajdonai mellett a közönség egy része túlságait is megtapsolván, fogyatkozásait elnézvén, különösen ezek utánzására bátorítsa követőit, mint könnyebbekre.

Újabb körülményeiben írja: a költészet nem salon, mely csak a társaság szemenszedett „paréjának“ áll nyitva, hanem

Mindenkinek, ki imádkozni vágy,
Szóval szentegyház, hová belépni
Bocskorban, sőt mezírláb is szabad.

De azt kezdtük hinni, hogy a költészet szentegyházában bocskort kell kötni mindenkinek, s elég ennyi az üdvösségre, ha mindjárt nem is imádkozni járunk oda, hanem kacérkodni.

Petőfi szélesebb jogot szerzett a közönség ízlésében a nép nyelvének, dalainak és a népelet képei- nek; de e jog közel állott ahhoz, hogy egyedárusággá, csupa divattá fadjuljon. Mi egészen félreértettük. Mert a főtanulság, melyet műveiből meríthetünk, nem az, hogy abban van az üdv, ha minden rendü, gondolkozásu és jellemü író gubát ölt, hogy így senki se ismerjen reá, hanem ennek ellenkezője, tudniillik kövesse mindenki saját szívét, ne hazudjon magára jellemvonásokat, érzelmeket, melyek nincsenek egyéniségéhez forrva, életéből, tapasztalásaiból és lelke tulajdonságaiból: hadd ismerjen rá minden ember.

A költés azon oly nagy mértékben egyéni nemének, melynek Petőfi kitünő személyese, megvannak árnyoldalai, melyek egyéniségéből származnak, vagy inkább vele azonosak, de megvannak viszont fényoldalai is, melyek ismét kizárólagos sajátjai, úgy hogy a ki nem úgy született, nem akkor és nem úgy élt, gondolkodott és érzett, soha sem fogja utánozhatni. Képtelenségre törekszik, a ki épen az akar lenni, a mi más, ha bár édes testvére volna is.

De káros volna a divatnak való meghódolás a közönség részéről is. Petőfi dicsősége, hogy új tért esatolt a nemzeti költészethez, s ez által szélesítette volna birodalmát, több oldalúvá tette volna ízlésünket, ha a közönség oda nem hagyja az addig elfoglalt területet s így ép oly szűk, ha nem szűkebb térre költözött át minden előszeretetével. Pedig jogot kell tartanunk minden valaha elfoglalt térhez, kegyelettel kell viseltetnünk minden eszmekörhöz, mely valaha elevenített, éltetett és lelkesített. Ez által ízlésünk több oldalúvá és fejlettebbé, eszmekörünk szélesebbé válnék, s nem csak egyetlen egy lámpa bevilágította mezeje volna.

Hogy eddigelő közönségünk annyiszor változtatta ízlését, hogy mindig valamely élő költőt, s annak legújabb műveit kísérte csaknem kizárólagos részvétellel, volt némi mentsége. Mert nem szigorúak, hanem a legigazságtalanabbak volnánk magunk iránt, ha kényes gyermekhez hasonlítóknak magunkat, ki csak azért vesz új bábót a kezébe, hogy eldobhassa az előbbi vásárfiát: ifjak voltunk, az ifjúság minden reményével és tettvágyával, a kik jobban szeretnek előre, mindig előre, mint hátratekinteni Gyors haladtunkban a tegnapi eszméket már ma mint maradozókat hagytuk az útfélen. Az egész nemzetet így osztályoztuk: haladók és maradók. Az irodalomban is, és sehol inkább, mint az irodalomban, ezen kategoria szerint ment az igazságszolgáltatás. A költők közt az volt a mi emberünk, a ki a nap eszméit tudta megénekelni, s tovább haladásra buzdított, — s ha a jelszavakat jól roszúl verbe tudta szedni, többet ért nekünk, mint a multkor valódi művésze.

De merre fordítjuk most arcunkat, ha nem a mult felé? Minő

eszmék azok, melyeket a jelenkor irodalmának nagyobb tömege penget? — A jelenkoréi? Bajos elhímtünk.

Orvendetes jeleit látjuk, hogy közönségünk növekedő szeretettel fordul a historiához. Nemcsak a történetnek van több-több munkása és olvasója, hanem a szépirodalomban is régiebb költőink újabb kiadásokban támadnak fel mintegy halottaiból. A nemzet szeretete meg fog oszlanı, de a nélkül, hogy ez által kisebbednék, valamint a szülöké, a kik több édes gyermek közt tudnak e kincsben egyenlő osztályt tenni, — sőt a több oldalúság oda emeli izlésünket, hogy mindenkit a maga valóban szép tulajdonaiért szeressünk s legalább tisztán lássuk, ha el is nézzük, fogyatkozásait. Kevésbé leszünk kitéve az elfogultság káros tévedéseinek.

Meg vagyok győződve a felől, hogy mai nap is ép oly nagy a szeretet Petőfi iránt, hogy műveit most is ép oly nagy részvétellel fogadja a közönség; de arról is, hogy kevesebb az elfogultság túlzásai dolgában, tisztábban vagyunk képesek belátni valódi fényoldalait, s bálványozásunk nem terjed annyira, hogy őt valljuk az egyetlen nemzeti költőnek. Ma már se némely hibáinak kimutatása nem kelti azon erős ellenszenvet a közönségben, mint kelti vala még néhány évvel ezelőtt, se érdemeinek megkoszorúzása nem támasztja azon tüzes polemiát ellenfelei részéről, a kik az ifjú költő első feltűntekor sokszor szép tulajdonait támadták meg. Elfogulatlan becslőinek száma növekedett, s határozott ellenségeinek száma, úgy hiszem, fogyott.

Ma már nem fog meglepni senkit, ha elmondogatjuk, hogy e költő minden eredetisége és nagy tehetsége mellett sem az, a kiben a nemzeti költészet tetőpontot ért, s a ki magába ölelhetné az egész nemzeti költészetet. Ma már azt hiszem, elég higgadtak vagyunk, hogy e kérdést fejtegensük: mi az a mit nyert, és mi az a mit nem nyert a Petőfi dalaiiban nemzeti költészetünk.

I.

Petőfi lyrájának legszebb tulajdonsága az őszinteség és egyszerűség. Azon ritka emberek közé tartozik az írói világban, a kik nem keresnek a szavakban egyebet a gondolat hű képénél, s a költészetet csak arra használják, hogy szívök érzéseit tolmácsolja. Sohasem öltözteti piperébe gondolatját, czélja csak a megtestesítés, s ezért a leg-egyszerűbb szavakat választja hozzá. Átadván magát valamely gondolatnak és érzelemnek, nem törekszik egyébre, mint hogy híven közölje másokkal, úgy a mint lelkében él: minden diszjelése az egyszerűség, s egész virtuozitása az őszinteség. Verseiben a kifejezés hangja együtt emelkedik, együtt száll magával a gondolattal és érzéssel. Vannak versei közt a n a n á l f o g v a hibás művek, mivel az eszme közönséges, mindennapi, prózai, de a nyelv és hang itt is megfelelő. Verse ilyenkor annyira megközelíti a prózát, hogy alig van köztök határvonal. A stíl ez őszintesége és egyszerűsége a legjelesebb írók sorába emeli. Minden nagy író

legfőbb titka ez őszinteség. Valóban érzett érzelmeket fejez ki. Csakhogy vannak, a kik az igazságszeretet mellett, nagy mértékben ügykeznek a csínra, szépségre is, minő a hangzatosság, a külső formák kerekdedése. Minden valódi költő egyesíti magában e kettőt; mert a költés s a művészet az igaznak és szépnek coneret egybeolvadása. Azon írónál is, kiknél a csint, elegantiat hámuljuk, megköveteljük az igazságot és a gondolathoz való hűséget; valamint azon költőknél, kiknek őszintesége a kiválóan meglepő tünemény, viszont a csint, hangzatosságot és a külforma tökélyét. De épen azon oldalon, a melyről az irkó és művészek legkittä-nőbbek, szoktak egyszersmind hibába esni, tulmenvén az illő határon. Így azokon, a kiket a forma szépségéért dicsérünk, gyakran történik meg, hogy az elegantia, illem és esin mellett művökben hiányzik olykor a gondolat őszintesége, határozottsága és ereje; — viszont azoknál, a kiknél az igazság dominál, gyakran pongyolaságot, a szép birodalmába nem tartozó képeket és eszméket veszünk észre, melyek sértik a jobb izlést. Petőfi ez utóbbi osztályba tartozik, s ha stílje nem mindig szép, de mindig igaz — s ha nem mindig a részletekig, árnyalatokig menő szabatosággal, de az erőteljes fővonásokban határozott és megfelel a gondolatnak.

Megtörténik, hogy Petőfi egyegy bizarr ötletet, egyegy mértéken túl nagyított képet árul költészet gyanánt; igen ritka eset, hogy szavakkal takargassa a gondolat ürességét, vagyis a szóhalmaz alatt elveszzen a gondolat teste.

Nem dagály, hanem a megtestesítő képzelet nagyszerűen bizarr elcsapongása, midőn Petőfi a napról írja, hogy az „semmi más, mint egy nagy szappanbuborék.

Valami óriás fiú
Kifújja reggel keleten,
S szétpattan este nyugaton —
És ez mindennap így megyen.“

A gondolatnak teste van, a kép határozott; csakhogy az egész az értelem korlátaiból kiszabadult képzeletnek gyermekjátéka. A stíl ezen határozottsága és világossága legnagyobb tévedései közt is ritkán hagyja el. A gondolathoz s képzeletéhez való hűség nem engedi homályba tévedni. Nem értette a művészet azon fogását sem, hogy némely dolgot ügyesen elleplezzen. Se homálylyal, se dagályossággal nem vádolhatjuk; de igen azzal, hogy néha szörnyetegeket állít élénk s hogy képei néha nem válnak becsületére izlésének. Ilyen, hogy többet ne említsek, egyik hasonlata, az akasztott ember, a mi elég gyakran fordul elő arra, hogy kedvencz hasonlatának nevezhessük.

Érzelmekre nézve sem mondhatjuk el egész igazsággal, hogy soha tulzó nem volt, vagy hogy némely képzelt betegséget valódi betegségnek ne vett volna: mindkettőre van példa költeményei között; de semmitől sem áll oly távol, mint azon sentimentalismustól, mely annyira megszokta a nyügdécselést, hogy a kifejezés által akarja elhitetni a nemlétező fájdalm nagyságát. A mi hiba van költeményeiben, többnyire a tárgyban,

azaz magában a gondolatban van, mely olykor nagyon csekély, olykor a képtelenségig bizarr, s néha igen prózai arra, hogy költői legyen. A megfelelő előállítást nem téveszti el.

Irói jellemének ez egyenessége s mondhatnók naivsága meglepő volt azon korban, midőn fellépett. Vörösmarty utódainak dagályával, szónoki felfujtságával, s az akkori lyra egy részének németes érzelgésével kiáltó ellentét volt a Petőfi egyszerű, pathosztól és beteges sentimentalismustól ment férfias őszintesége. Ezen egészséges költői stíl — a gondolat túlesapongásait nem véve stílnak — jótékony, erősítő hatással van a lélekre s a különben vele nem mindenben egyetértő jó izlésre is. Még tulzási is, melyeket kezdetben méltán támadtak meg, a közönség előtt nem voltak elidegenítőek: az új költőt csak annál daczosabb ellentétben tüntették föl az említett költőkkel, kik már semmi újat sem tudtak mondani a szépirodalmi lapok olvasóinak.

Még nagyobb ellentét volt az egykorú szépirodalommal szemben költészetének azon jellemvonása, melyet valószínűnek mondhatunk. Ritkán énekel ő meg valamely érzelmet elvontságában. Többnyire egész egyéniségével, életviszonyaival együtt, szerepel dalában: oly tulajdon, mely az ujabbkori lyrai költők nagy részétől jellemzően megkülönbözteti őt.

Kisfaludy Sándor kétségtelenül szép érzelmekben gazdag és eleven képzeletű dalmok: ő is száz alakba tudja öltöztetni szerelmét; de a ki főképp a „Kesergő szerelem“ című gyűjteményét olvassa, tudni fogja, mit tesz valamely érzelmet elvont (abstract) modorban énekelni meg. Kisfaludy pedig még kevésbé elvont, mint Petrarcha sok más utóda. Találhatni Himfyben — habár vannak kivételek — számos dalt, melyeket csaknem minden szerelmes élénekelhet saját állapotára; s akár fiú, akár leány legyen, elküldhet új évi, pünköshti vagy névnapi üdvözléttel kedvesének. Petőfi dalai jobb részének meg van kelti ideje, alkalmosság, olykor helyi színezete, valamint bizonyos meghatározott adresse is, úgy hogy igen sok szép dala csak hozzá és körülményeihez illik, — más ritkán mondhatná vagy dalolhatná el. Kisfaludy kitünő a természetből vett egyszerű, mesterkéletlen hasonlatokban — s egyszerű képein mindig szín és melegség ömlik el; de versének vagy végén vagy elején vagy az egészben ott látjuk a magányba vonult elmélkedőt, a ki nem kedvesével enyeleg, nem jelenlétében szól hozzá, hanem mintegy saját érzésének képekbe öltöztetésével akarja elűzni bűját, vagy élvezni örömét. Kétségtelenül szép és egyszerűen bájos az ily dal:

A virágok seregében
 A rózsá legékesebb,
 A csillagok seregében
 A nap legfelségesebb.
 Ilyen rózsá a szerelem
 Az életnek kertjében,
 Ilyen nap, ily fejedelem
 Az örömek egében.

Boldog, kinek e nap fénylik,
Kinek ez a rózsza nyílik :
E nélkül a kert csak gaz,
Ama nélkül nincs tavasz.

Nem akarok levonni semmit az ily költés érdemeiből ; de mennyire más a Petőfi költési módja , midőn nejjével a kandalló mellett ülve a zordon őszi estén , eszébe jut , mint bujdoklott egykor hajlék nélkül ily időben. Egy másik szerelmes költeményében „Azokon a szép kék hegyeken túl“ (Újabb költeményei II. k. 47. l.) kedvesének igéri :

Oda viszlek szép Erdélyországba ,
Laposvölgyi regényes magányba.

Az ottani magány leírása után, melyhez oly kitünően ért, így végzi be versét :

Ott gyakorlom én be ezt a régen
Ohajtott szót : kedves feleségem.

Az életviszonyoknak , saját sorsának , a körülményeknek ez alkalmoszerű és helyes fölhozása nagy elevenséget , olykor rendkívüli változatosságot ad dalainak , — néha minden sorral más-más képet állít elénk. Néha az élet- és lélekállapotokat jelző képek oly változatosak, hogy csak a képzelem és kedély logicáját látjuk azokban. Ilyen pl. az I. kötetben egyik, még az elvontabbak közé tartozó dala : „Édes öröm, ittalak már.“ melyben előszámlálván , hogy mind az öröm, mind a bú pohara összetörött — inígy folytatja :

Fényes nap a szív öröme,
Sötét felhő takarja be.
Sötét felhő a szív bűja,
Szellő jön és odább fűjja.
Olyan vagyok, mint az árnyék,
Míntha temetőben járnék.
Elmult idő, elmult idő,
Te vagy, te vagy a temető stb.

Csaknem a hány sor, annyi változás. — De többnyire határozottabban s az élet több részletével hozza költeményeibe viszonyait a multban és jelenben. Így a „Te az enyim, én a tied . . .“ ezimí költeményében*). Csak két versszakot idézek belőle , mely egyik legfeltünőbb s kedves átmenetet jelöli :

Ha Juliskám eszembe jut, Sötétben is látok,
Fényes szeme, fényes lelke Hint reám világot ;
Ha előttem e két fáklya, Belátok a mennyországba.

Tudod-e még, édes anyám, Mikor gyermek voltam ?
Kinn az utcán házunk előtt Játszottam a porban,
Már ott a járt a fejembe : Ha belőlem király lenne ! stb.

Egy másik szerelmi dalában mennyi változatosság csak ez egy versszakban :

*) I. k. 209. l.

Nem vagyok az, a ki voltam, A ki annyit szomorkodtam.
Csillagos ég az életem ; Ezt is neked köszönhetem.

Az életviszonyok, a körülmények, és természeti képek e futó változásai igen nagy természetes kedvességet adnak dalainak; de a főkülönbség az ő költése és az elvontabb költés között még nem ebben van. Költeményeinek valósága, élethűsége még messzebb megy. Tisztán lyrai dalai közül azokat válogatván ki, melyekben geniusa leginkább kitűnik, úgy találjuk, hogy nemcsak felhozza életviszonyait, nemcsak hogy az élethől vett benyomásokat állítja elének, hanem hogy drámai személyként nem is annyira elbeszéli jelen állapotját, hanem ugyyszólván eljátsza előttünk. Bizonyos jelenetet látunk lefolyni, mintegy párbeszédet folytat: dala az őt illető résznek elmondásából áll. Nem egészen páros jelenet-e az, melyet e szavakkal szemünk elé állít:

Szerettelek lyánykorodban,
Szeretlek most százszor jobban,
Nem százszor, de ezerszerte,
Ha meg nem haragszol érte.

Némely oly dala is, melyben csak elbeszélni látszik saját érzelmeit, oly elevenen mutatja fel őt magát egész életnagyságban, hogy magánbeszéd ugyan verse, de drámai magánbeszéd.

Ilyen például, hogy fényes példát hozzak fel régibb költeményeiből „A szerelem, a szerelem“ czimű népdala, melyből csak az utolsó versszakot idézem:

Édes apám, édes anyám,
Ne bizzatok most semmit rám.
Nézzétek el ha hibázok —
Tudom is én, mit csinálók!

A lelkiállapot főleg az utolsó sorban oly közvetlenséggel, oly plasticitással van mintegy mozdulatokban szem elé állítva, hogy méltán bemutatathatjuk a drámaiság példajaként.

Ily drámai magánbeszéd foly le „Mebántott a rózsám . . . (II k, 25 l.) czimű versében:

Mebántott a rózsám nagyon,
Haragudtam érte nagyon,
Haragudtam buslakodtam,
Mint az effélekért szoktam.

Elbeszélésnek, ön állapota leírásának látszik főleg a három első sor; de a ki mondja, egészen előttünk áll, s épen az teszi meg hatását, a minő férfias naivsággal mondja el. Az utolsó sorban, mely úgyszólván az egésznek savát adja meg, magát állítja elének a költő, s nem az eset maga, hanem az ember indít önkénytelen mosolyra. A költemény végén még feltűnőbb ezen drámai közvetlenség, ezen naivság. Miután elmondja, hogy addig tartott a haragja, míg megcsókolta galambja, így zárja be:

Édes hegyes tör a szava
S édes balzsam az ajaka.
Ilyen ez a leány féle!
Mit tegyen az ember véle!

Kétségkívül senkit sem az érdekel, hogy milyen az a leányféle, hanem azon férfi, ki ily kedélyes a két utolsó sorban, mely nagy hatást fogna tenni egy drámai egyén szájában.

A legtöbb lyrai költő ma elvonultságban, s elmélkedve írja körül érzelmeit. — Vagy a jelenből, vagy a múltból elmondja a szenvedés minő kórjeleit vette észre magán, hogy érzett, hogy sírt, hogy volt szerelmes — szóval elmeséli búját-baját, mint a ki egy kiállott betegség szenvedéseivel kérkedik, vagy ha a jelenről szól is, olyan mint a ki a szenvedéseket elsorolja, elpanaszolja — a mi nem csak hogy férfiatlanabb, hanem kevésbé elhithető is. Hogy Petőfi mennyire nem született ez elpanaszlásra, hanem csaknem minden érzelmét mennyire szereti mintegy szemünk elé állított jelenetté s lefolyó cselekvénynyé alakítani át, melyekben ő a főszemélyek, azon dalai mutatják, mely legkitünőbbek. Tehetsége az ily előállításban éri el tetőpontját; s nem igen tévednénk, ha bátrán e tárgyilagosság kisebb nagyobb mértéke szerint mondanók ki, melyik tisztán lyrai költeménye gyengébb, melyik kitünő, s egészen eredeti. Végig forgatván minden költeményét, úgy fogjuk találni, hogy legnagyobb számmal vannak az ily dalok régibb költeményeinek első kötetében. Az életviszonyok, életének számos, mondhatni drámai momentuma ott van legnagyobb számmal — s ezért ama kötet sokkal változatosabb, elevenebb színezetű, mint a későbbi három. Legkevesebb van oly dal régibb költeményeinek második kötetében. De ott is a kötet elején (mintegy a 8-ik laptól az 50-ikig) azon dalok, melyek eredetileg „Cyprus lombok Etelke sírjáról“ cím alatt jelentek meg, mutatják a költő szóban forgó hajlamát. Mi adhatna a költőnek több alkalmat arra, hogy önmagába mélyedjen, s elvontan énekelje meg bánatát, mint egy oly kedves halott siratása, a kit alig ismert volt? De a költőnek tárgyilagosságra hajlandó képzelete itt is föltámasztja kedvesét; látja a halottat éber álmában, sírjára, koporsójára borúl sat. — Az új két kötetben is kevés az oly dal, melyben e hajlama kisebb nagyobb mértékben ki ne tűnnek. — Nem is említve azon dalát, melyben felszólítja nejét, hogy játszszaqk el közösen azon jelenetet, midőn először szerelmet vallott volt, mennyire jelenetté van téve az „Ide kis lány“ . . . című vers (ujabb költ. I. k. 119. l.), melyből csak két versszakot idézünk:

A vers ezen rövid geureképen végződik:

Add ide hát azt a piros kis szádat
Most láttam az olba menni anyádat
Tudod soká szedi össze a tojást,
Addig akár agyon csókoljuk egymást.

Egészen Petőfit látjuk a következő, az előbbihez hasonló eszméjű költeményben is (I. k. 274. l.)

Már galambom , engedj meg , de
 Ki kell mondanom :
 Legyen vége a trétának
 Mert nagyon unom.

A dal e szakkal végződik :

A mit eddig meg nem tettél,
 Bármint kértelek ,
 Tedd ezennel , tedd ha mondom
 Rögön csókolj meg.

Felesleges lesz ennyi után idéznünk e versét „A mióta én megházasodtam“ (II. k. 53. I.), melyben más élő személy hiányában az Örömet, Gondot, Fájdalmat megtestesítvén, fejedelmi széke elébe idézi; s azokhoz tart rendre beszédet.

Ezen tulajdona : érzelmeinek az életviszonyoktól, saját egész sorsától való el nem választása, és azon hajlam, hogy érzelmeit mintegy ön maga által vitt cselekvényben szereti megtestesíteni, egyszersmind kiválóan jellemző tulajdona a népdaloknak is, — úgy hogy ezek közül is az irottat többnyire emélfogva különböztetjük meg a nép ajkán keletkezett daltól. A nép is az érzés hevében mondja el bűját, örömét, még pedig úgy, mintha épen benne volna a jelenetben s abból beszélne közvetlenül. Elvont vagy önérzelmait analysáló modorban nem tud énekelni a nép. Erdélyi népdal gyűjteményében kétségteljesen a legkitünőbbek közé tartozik az I-ső kötet 11-ik számú szerelmi dala :

A merre én járok Még a fák is sirnak
 Gyenge ágairól Levelek hullanak.
 Hulljatok levelek, Rejtsetek el engem,
 Mert az én galambom Sirva keres engem sat.

Vagy a 18-dik számú, melyben a versszak első sora ismételtetik.

Látod rózsám , hogy nyergelek . jaj !
 Még sem hiszed , hogy elmegyek jaj , jaj , jaj !

Nézz utánam keservesen jaj !
 Látsz-e többé , vagy sohasem , jaj , jaj , jaj !

Én azt hiszem, bármily szép, s bármennyire egy jelenetet festő is Csokonai ismert dala „Este jött a parancsolat“, a nép embere nem úgy költötte volna, mint elmúlt dolgot, s különösen nem mondaná :

Sirva mentem kvártélyáig
 S onnan a kertek aljáig .
 Indult nyelvem bús nótára,
 Árva gerlicze módjára.

Mily szép a szerelem gyöngédségét s a fájdalom szórakozottságát festő eme két sor :

T i z r ó z s á t hinték lovára,
 Száz annyi csókot magára.

De a nép jelennek szokta festeni az ily cselekvényt, a nyilatkozványok mintegy szemünk láttára történnek, és nem igen beszéli el maga, mik voltak fájalmának nyilatkozványai. Ez már némileg reflexio, melyre a népköltészet nem jutott el. Reflexiói is, mikor előfordulnak, dramaiai, s jelen le lki állapotának egyszerű kifejezései, mint :

Jobb lett volna nékem
Világra se lennem,
Mintsem ily kinokat
Kelletik szenvednem.

De a reflexiói is csak előzménye a mindjárt rá következő életbeli állapotnak.

El mehetek már én
Alá s fel az útezen,
Nem mondják már nékem:
Gyere be violám !

Ámbár Petőfi azon néhány dala, melyből töredékeket adtam, vagy a melyeket csak érintettem, eléggé bizonyítják Petőfi geniusa hajlamát: mert valóban azok nemcsak hogy legdrámaiabbak s így népköltészetünk szellemével legjobban megegyeznek, hanem egyszersmind legsikerültebbeknek, a képzeletet leginkább elbájolóknak és megragadóknak tartom: — mindamellet e tárgy befejezéseül szükségesnek látom talán legszebb dalát mutatni be, mely irodalmunk egyik valódi gyöngyszeme. A „Szülőföldemen“ című dalt értem. A gyermekkori emlékek kétségkívül szép alkalmat adhatnak költőnknek, hogy contemplatiókba mélyedjen az emberi élet fölött. Megénekelhetné vágyait, és sajnálatát, hogy nem gyermek többé. Panaszt emelhetne a sorsellen, ellentétbe állíthatná a gyermeki elfogulatlan tisztaságot az életbeli felnőtt emberek romlottságával — mint Byron tevő midőn egy hosszú költeményben gyermekkori emlékeit énekli meg. Petőfi mindezt nem teszi, sőt még azt sem teszi, a mit Byron említett költeményeinek tisztán festő és jellemző részében, hogy elbeszélő formában mondja el a maga és társai kalandjait. Petőfi egészen jeleonné teszi gyermekkörát. A költemény elején a reflexiók csak annyira terjednek: husz éve annak, hogy e helyet elhagyta: az idő hogy lejár! Folyvást a fülébe cseng a dal: „Cserebogár, sárga cserebogár“, melylyel a dajka altatta őt — s ezen altatódal zár be minden versszakot. Csakhamar beleolvad egészen a mult jeleneteibe. Előhívja a régi játszó társakat, maga mellé ülteti őket, hogy elfelejtse a husz évet, mely őket elválasztja. Gondolatja méhként jár be minden zúgot a dajka édes dalának folytonos kíséretében: „Cserebogár sárga cserebogár.“ Most már egészen gyermekké lesz:

Gyermek vagyok, gyermek lettem újra,
Lovagolok fűzfásipot fűjva,
Lovagolok szilj nádparipán
Váluhoz mék, lovam inni kíván.
Megitattam, gyí lovam, gyí Betyár! . . . . .

„Cserebogár, sárga cserebogár!
 Megkondul az esteli harangszó,
 Kifáradt már a lovas és a ló,
 Hazamegyek, ölébe vesz dajkám,
 Hallgatom, s fél álomban vagyok már . . . . .
 „Cserebogár, sárga cserebogár!“

Nem túlzok azon meggyőződésem kimondásával, hogy Petőfi tehetsége tetőpontot ér e dalban; s csak kézzel fogható igazságot mondok, hogy egyszersmind megtestesítő, a tárgyat egészen jelenné tevő képzelete is itt fénylik leginkább. A költő teljes illusioban van, az olvasó is teljesen osztja ez illusiot.

Bármily könnyűnek lássék oly képet rajzolni, mint a fenebbi, mely felületesnek s az érzeni nem tudók előtt csupa gyermekjátéknak tetszik, e dal mesteri kezet, vagy inkább művészien alkotó képzeletet árul el. Minden kép holt és nem tesz hatást a lélekre, ha a művész lelke hangulatát nem képviseli. Bármennyire gyermekké lesz Petőfi e dalban, nemcsak a gyermeket látjuk, hanem mindenütt érezzük azon hangulatot, melyben lelké van. Sőt tán igazabban szólunk, ha azt mondjuk, hogy az élénk festett kép csak csendes lelki hangulata az érzéstartalomerengés utánzása, mint ha megfordítva mondjuk, hogy a képen érzelme ömlik el.

A költő azon csaknem elszenderítő lelki állapotot festi, mely a multakon merengést jellemzi. Maga a refrain a dajkadal felejtetlen édességével van tele. A kép befejezése, a mű végén tökéletesen összeesik, egygyé válik a merengő hangulat álomba merültével: „Hallgatom, s fél álomban vagyok már . . . Cserebogár“ sat. Szerencsésebb compositiot alig lehet képzelni, mivel a dal nemcsak kifejezi a lelki állapotot, hanem maga a kép épen ott végződik, a hol a hangulatnak is meg kell szakadnia, vagy inkább a bizonytalanba enyésznie. Így tudta ő a lélek legfinomabb hangulatát jelenetvé, cselekvénynyé változtatni át!

E vers, mint minden költeménye alatt ott áll a hely neve, a hol írta. Épen szülőföldén írta, s az apai ház környezetének közvetlen benyomása alatt ragadta meg önkénytelenül e dal eszméje. Átalában nincs költő, a kinek dalai alá annyira odaillenék a hely neve, a hol megtermettek. Életbeli viszonyaiból, környezetéből s társaságából mintegy önkénytelenül fakadt fel dalainak nagyobb s mindenesetre legszebb része. Tudjuk, mennyire benne van költeményeiben egész élete. Alig egyebek dalai, mint élete küzdelmeinek és viszonyainak leírásai; — természetesen legtöbbször a költői momentumokat szerencsésen eltalálva. Ezenkívül, a mint épen sikerült dalai mutatják, nem veszi ki gondolat-azon környezetből, melyben szülemlett. Minden jó és minden gyenge költeménye arra mutat, hogy a benyomások elfogadására nagy fogékony-ságú ember volt, de nem volt képes az abstractionra és elmélkedésekre — s ez áldás volt rá, mint költőre nézve. A philosophiai elmélkedés, önmaga vizsgálása nem volt szokása; de annál inkább csüggött az élet eleven benyomásain, s annál jobban volt képes megtestesítve állítani

szem elé e benyomásokat. Innen van, hogy költeményeit, a mint mondtam, oly nagy mértékben jellemzi a valóság, az élethűség.

Ne vegye senki kisebbitésnek, ha mondom, hogy ő az elvontabb okoskodásra, a magába mélyedésre, az elemzésre, sőt még a vizsgálódásra is igen csekély képességet mutatott, hogy az ismeretek semmiféle nemében nem volt otthonos, hogy rendszeresen nem tanult, főleg hogy rendszeresen nem igen gondolkodott. Mert tudott szemlélni, érezni, benyomásokat fogadni el, s habár igen elfogultan, némely meggyőződéseket táplálni; volt elég költői fogékonysága, hogy az életből gazdag táplálékot szerezzen lelkének, s elég tehetsége, hogy e benyomások festése által elfoglaltatást és szellemi gyönyört szerezzen magának s valódi szolgálatot tegyen egy irodalomnak.

Ritka, kivételes tünemény a mai korban, midőn a vizsgálódási elemzési, és philosophiai irány mindenben, még a költészetben is annyira uralkodóvá lett, s magok a nyelvek annyira elvénültek, hogy alkalmabbak az elvont eszmékre, mint arra hogy szavaik a költésben képekül használtassanak! Jól mondá Macaulay, hogy a nemzeteknél azon mértékben veszít a költészet, a mennyit a philosophiai vizsgálat nyer. „A tudomány előhaladására, ugymond, az általa a szükség; de a képzelet szüleményeire nézve az egyesre van nélkülözhetetlen szükség. Azon mértékben, a mint az emberek többet tudnak és többet gondolkodnak, kevésbé tekintenek az egyéne s inkább az osztályokra. Ennél fogva jobb elméleteket készítenek, de rosszabb költeményeket. Képek helyett határozatlan phrasisokat, emberek helyett személyesített tulajdonokat állítanak ki. Lehet, hogy képesebbek az emberi természetet elemezni, de az analysis nem a költő dolga. Kötelessége nem a bonczolás, hanem az arczképfestés. Teheti, hogy higyzen valamely elméletben, de teheti, hogy akár mítse tudjon róla. Ezekben való hite oly kevés befolyással van költészetére, mint azon ismeret, melyet egy képiró meríthet az emberi szem könyzacs-kójának boncztanából, vagy a vérforgás elméletéből arra nézve, hogy Niobe könyeit, vagy Aurora pirosságát lerajzolja. . .“ S ismét: „A ki egy irodalmilag fölvilágosodott társadalomban nagy költő akar lenni, kis gyermekké kell először válnia. Lelkének egész szövevényét el kell először bontogatnia. El kell igen sokat felejtene azon tudományból, mely eddig talán fő dicsősége volt.“ stb.

Ezzel még nem mondjuk, hogy a költőnek nincs szüksége ismeretekre egyáltalában. Az élet, a történet és természet ismerete nemhogy ártana, hanem emeli a lelket, szélesbíti a látkört; itt az ismereteknek csak azon oldaláról van szó, mely az analysisre, az általánosításra és az elméletek iránti előszeretetre szoktatja a lelket. Van az érintett tudományoknak ugynevezett leíró vagyis festői része, mely kétségkívül gazdagítja a képzeletet, több oldaluvá teszi az ember és világ ismeretét. Shakespeare jóval kisebb volna, ha Plutarch életrajzaiból s más olvasmányokból nem merít lelkesedést s magasb emelkedettséget és egy „Coriolan“-ra, egy „Julius Caesar“-ra a nagy költő ezen, néhány legszebb művei közé tartozó költeményeire tárgyat.

Nem mondom tehát, hogy Petőfinek nem volt több ismeretre szükség, de jól történt, hogy a költői teremtéssel ellentétben álló analysisistól, elmélkedéstől idegen maradt.

Neki nem volt szüksége rá, hogy szétszedje lelkét, hogy újra gyermekké legyen : költői tehetsége, fogékonysága és képzelete olyan maradt, mint gyermek korában volt. Sőt ellenkezőleg, miután híres költővé lett, saját erejét és művészetét félreértve, sok kísérletet tőn, hogy oda emelkedjék, a hol az újkori költők nagyobb része áll : t. i. philosophiai és társadalmi eszméket adni elő versben ; elvontabb modorban, megtestesítlenül énekelni meg egyegy érzelmet : — s e költeményei a leggyengébbek, csak arra jók, hogy tagadó uton is azt bizonyítsák, hogy k i r e k e s z t ő l e g a megtestesítő költés, s a concret gondolkodás embere volt Egy helyen igen találóan jellemzi gondolkodását, midőn azt így fejezi ki : „elmém r a j z o l á s i.“

Nemcsak hogy költészetében nem tudta tovább vinni rajzolásnál, a miben aztán mester volt, hanem gondolkodásában sem tudott felülemelkedni az élet benyomásain. Mind maga, mind költészete oly nagy mértékben rá volt szorulva ez életre, e prózai életre, mint tán egy költőé sem. Bármily fenhangon hirdesse, egy gyermekesen boszús fölhevültében, hogy képzelete túlmegy a napon, onnan az utolsó csillagra, aztán még azon is túl, hogy ott alkosson magának új világot (a semmiben és semmiből), ő egészen e föld embere. Midőn nincs határozott, megtestesült tárgya szerelmének, midőn a mindennapi élet, vagy ugyanannak legelevenebb emlékei nem adnak mondhatni kézzelfogható ingert lelkének, elveszti az egyensúlyt mind lelke, mind költészete. Így, miután Etelkét eléggé elsíratta (lásd régi költeményei 2-dik kötetét), nem volt tárgya szerelmének. Képzelete Shelley után indulva, oly rémeket teremt, minő a „Felhők“ s csak oly meddő gondolatokat szül, melyek nemhogy új világgá, de egyszerű dallá sem tudnak alakulni. Lelkének nem volt elég segédforrása, hogy túlemelkedjék az élet benyomásain. Mihelyt azonban a bizarr eszmék „Felhők“-nek nevezett foszlányain túlhalad az olvasó, látja, hogy új tárgyat találván a szerelemre, lelke visszakapja az élet elevenének szeretetét, és vidorságát. Meggyőződünk, hogy ama dalokat nem a mély bánat, s a léleknek önmagába sülyedése szülte, hanem az életnek, e valódi földének láb alól való elvesztése és az elhagyatottság érzete ; nem a magány szeretete, a melybe az elmélkedés s gondolkodás oly örömet vonul, hanem a magány unalma.

Mennyire az élet lehető legelevenebb benyomásából szerette méríteni tárgyait Petőfi, mutatják tájképei, melyek „Újabb költeményei“ben nagyobb számmal vannak, s épen azok, melyek a „Csárda romjai“ mellett, legjelesebbek e nemű költeményei között. Ő szerette a természetet, de csak azon tájakat, melyekben bölcsesjét ringatták, hol a gólyának hosszú útra indulását és megérkezését a kazal aljából málázva leste, szóval az alföldet, — s csak ebből tudott, mint nyitott könyvből olvasni lelke. A hegyrőlgy nem tetszik neki amnyira s csak egy költői verseny bírja rá, hogy megénekelje. Nemcsak azért sikerül neki oly szépen olvasni ama nyi-

tott könyvből, mivel részleteit apróra ismeri, hanem a kedves emlékekért, az élethől vett eleven benyomásokért. Főleg a gyermeki évek, melyek alatt a táj sajátosság és jellemző tulajdonai, valamint a természet ugyszólván helyi tüneményei egészen újak, csudálatra ragadók, s hatásuk feledhetetlen, adják ez eleven benyomásokat. Minden tárggyal a boldog gyermeki évek egyegy kedves emléke van együve forrva. Ezen eleven benyomásokat egész lélekkel rajzolja alföldi képeiben.

A felföld nem ébresztett benne hasonló érzelmeket, s ha szépnek tartotta volna is, holt költészetnek vélte szépségeit versebe foglalni, — ő az élet benyomásaiból a lelket, a kedély hangulatát szerette megtestesíteni ismert tárgyokban. A festés erőteljességét, életfris színezetét és változatosságát, mely e képekben van, semmi sem haladja felül, s az oly költemények minő a „Kutyakaparó“, „a Pusztta télen“, „Kis kunság“, tájképek s a „Téli esték“ czimű családi rajz, valamint „Itt van az ősz“, melyben altató dalt énekel a természetnek, bátran a legszebb művei közé sorozhatók. Valamennyi arra mutat, hogy a költő ezen többnyire „magányt“ festő dalaiban épen nem hajlandó az elmélkedésre. A lelki hangulatot, melyet a tárgyból vesz, a tárgy útján a legelevenebben ébreszti föl bennünk. Czélja itt is az eszmét képek által testesíteni meg — s így czélját a legköltőibb, legművészibb módon éri el.

Jellemző e tekintetben, mint állítja elénk a puszták fiát, a haramját is. Az oly genre-festésben, minő „Zöld Marczii“ nem helyezi magát határozott erkölcsi álláspontra; nem bámulja a betyár hőstettét, nem igensíratja meg halálát, de nem is kárhoztatja: csak ezt mondja róla, hogy a gazdagot kirabolta, a szegényen segített, halálára pedig csak oly forma érzése van, mintha azt mondaná: kár volt érte, mert délczeg legény volt, s a leányok szerették. Mintegy csak modora van leírva az ily zsványnak, se több, se kevesebb. Ilyszerü kép, nagyobb színezéssel és erőteljesb vonásokban „Kinn a ménes, kinn a pusztán“ (II. k. 151. l.)

Fárad a nap, már alatt jár,
Egyre nyargal még a betyár,
És előtte a paripák,
Csattog-pattog a karikás.

Petőfi szorosabb értelemben vett lyrai darabjai közül a sikerültebbek, élete körülményeivel, néha egyetlen egy momentumot magába foglaló jelenetben levén megtestesítve igen sokszor nem egyebek egyegy magáról adott genre-képnél vagy egy kis románcznál. Már dalai mutatják kiváló hivatását e költési nemre. Tájképei is sokszor genre-képeket foglalnak magokba.

Az említetteken kívüli, melyek közt újra ki kell emelnem a „Téli esték“-et, és újabb költeményei közt több igen sikerültet találunk, minő a „Vándor legény“, mely mintegy saját maga egykori életéből van véve. Ilyen „Pató Pál ur“, mely a magyar ember tétlensége és halogató természetének satyrája; a „Jó tanító“ a „Katona élet“, „A kis béres“ sat.

Inkább románcz talán, mint genrekép, ez igen szép költeménye:

„Falu végén kurta kocsmá“, mely ismét összes költeményeinek néhány legszebbje közé tartozik, mind érzésre, mind megtestesítésre, mind a stíl egyszerűségére és a kivételre nézve. A közelgő éjjel a Szamos partján, a külső csenddel ellentétben elevenen van leírva a parti kocsmá lármája.

De a kocsmá bezzeg hangos
Munkálkodik a czimbalmos.

Egy uraság rájok izen, hogy hallgassanak, mert aludni akar;

Huzd rá cigány csak azért is,
Ha mindjárt az ingemért is.

Ezt felelik a legények. Végre egy más követ jő az ablakhoz, s kéri, ne vigadjanak oly hangosan, mert édes anyja beteg. Egyik legény sem szól, mindenik kiüriti borát és hazamegy. E kevés szavu élő jelenetben mennyivel több a költőiség, mint azon dalaiban, vagy inkább declamatioiban, melyekben az urak ellen s a nép mellett szenvedélyesen és nagyobb szavakkal szónokol! Mihelyt Petőfinek eszébe jut, hogy ő nemcsak költő, hanem democratá, vagy politikai szerepre hivatott ember, s eszméket foglal versbe, alig mondható költőnek. Ily művei, s olykori bölcselkedő tünődései alig különböznek a prózától, s e legeredetibb költő néha oly mindennapi eszméket, oly közhelyeket mond, melyek alig érdemelték a leírást, nemhogy a kinyomatást. Érdeme ezekben nem is egyéb, minthogy a stíl sem akar több lenni az eszméné!. Ez eszmék vitatásába nem elegyedem; — tudja már mindenki, mit tartson üdvös voltokra nézve. Csak azt akarom mondani, hogy ő jobban értette a szív és képzele logicáját, mint az értelemét, s különben is kár, ha egy valódi költő bölcselmi, társadalmi, vagy más eszmék fejtegetéséből akart költeményt csinálni. Az eszmék közönséges vita tárgyai lehetnek, főleg a bölcselében, politikában és társadalmi tudományokban, — s meglehet, a nem hívők száma ép annyi, mint a hívőké. Ellenben ha a költő megelégszik eszméinek a phantasia és érzelem útján való eleven megtestesítésével, mindenkire meg fogja tenni hatását. A közelebbről felhozott népromanczot a democraticus eszmék leghatározottabb ellensége is hatásosnak fogja tapasztalni; a dolog nem is lehet semminemű vita tárgya, mert a képzelet és érzés már rég elfogadta, mielőtt az értelem kétsége föltámadhatna ellene. Petőfi mint megtestesítő művész valóban kitűnő, — s valahányszor ettől eltérve, mintegy megtagadja tehetőségét, csak középszerű. Költészetének e hiányára s más oldalaira azonban közelebb térünk által.

SALAMON FERENCZ.

TARTALOM.

NEGYEDIK KÖTET. — 1858. ÉV.

XI. FÜZET.

	Lap.
ERDÉLY IRODALOMTÖRTÉNETE, különös tekintettel történeti irodalmára. Szilágyi Sándortól	3
II. FÜLÖP (Prescott nyomán). Szász Károlytól	48
KÉPEK AZ EMBERI MIVELŐDÉS TÖRTÉNETÉBŐL. — II. Egyiptom. I. A hieroglyfák. Csengery Antaltól	81
JÁNOS KIRÁLY ÉS A DIPLOMATIA. Ötödik közlemény. Szalay Lászlótól	111
ÁNGLIA HASZONBÉRLETI VISZONYAI, tekintettel hazánkra. — Korizmiás Lászlótól	128
IRODALMI SZEMLE. Az újabbkori görög irodalom II. A műköltészet. Télyf Jánostól. — Poe Allan Edgar (jellemrajza; s a „holló“ című költeménye műfordításban). Szász Károlytól. — Poirson jutalmazott története IV. Henrikéről. — o — Pitzipios bey röpirata a török birodalom ujjaszületéséről. Báró Kemény Zsigmondtól	147

XII. ÉS XIII. FÜZET.

A NEMZETKÖZI JOG TÖRTÉNETE. (Második közlemény). A közép- kor — Pauler Tivadartól	173
ERDÉLY IRODALOMTÖRTÉNETE, különös tekintettel történeti irodalmára. — Szilágyi Sándortól	190
KÉPEK AZ EMBERI MIVELŐDÉS TÖRTÉNETÉBŐL. II. Egyiptom, II. Egyiptom vallása és tudománya. — Csengery Antaltól	242
JÁNOS KIRÁLY ÉS A DIPLOMATIA. Hatodik közlemény. Szalay Lászlótól	287
A RÜTRŐL. (Aesthetikai tanulmány. Vége.) — Greguss Ágosttól	304
II. FÜLÖP. (Prescott nyomán.) Második közlemény. — Szász Károlytól	331

LEGUJABB TALÁLMÁNYOK ÉS FÖLFEDEZÉSEK. I. Alumínium. — Szabó Józseftől	362
IRODALMI SZEMLE. — A philosophia újabb iránya Németországon. — A legújabb görög irodalom. Télytől. — Magyar történelmi emlékek. Sz. L. — Khevenhüllerr emlékirata Maria Theresziáról. Zilahy Károlytól. — Planche (Montégut után) S. F. . . .	365

XIV. FÜZET.

ERDÉLY IRODALOMTÖRTÉNETE. Ötödik fejezet. Szilágyi S. . .	395
JELENTÉS A DUNAI HAJÓZÁSRÓL. Korizmic Lászlótól . . .	427
AZ ALFÖLD GEOLOGIÁJA. Szabó Józseftől	450
GIZOT, mint államphilosoph. Kecskeméthy Auréltól . . .	473
VÖRÖSMARTY EMLÉKEZETE. — Emlékezés, báró Eötvös J. . .	492
IRODALMI SZEMLE. — Petőfi újabb költeményei. — Salamon F. . .	502

(Melléklet: az aldunai szirtes vonal térképe.)

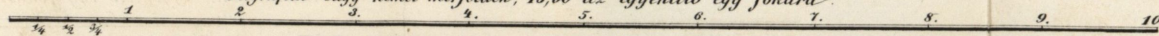
AL DUNAI SZIRTES VONAL

Baziástól Turnu-Szeverinig.

Mértékek

Geografiai vagy német mérföldek, 15,00 az egyenlítő egy fokára.

Török mérföldek, 66,67 az egyenlítő egy fokára.

